DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

BERNARD LEWIS

MODERN TÜRKİYE'NİN DOĞUŞU

BERNARD LEWIS

MODERN TÜRKİYE'NİN DOĞUŞU

GÜNCEL İNGİLİZCE III. EDİSYON ÇEVİRİSİ

arkadaş

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://arsiv.org

6. BASKI

MODERN TÜRKİYE'NİN DOĞUŞU

Bernard Lewis

III. EDİSYON

6. Baskı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

MODERN TÜRKİYE'NİN DOĞUŞU

Bernard Lewis

III. EDİSYON

6. Baskı

Çeviri
Boğaç Babür Turna

arkadaş

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

arkadaş YAYINEVİ
Yuva Mahallesi 3702. Sokak No: 4 Yenimahalle / Ankara
Tel: +90-312 396 01 11 (pbx) Faks: +90-312 396 01 41
www.arkadasyayinevi.com
info@arkadas.com.tr
Yayıncı Sertifika No: 12382
Matbaa Sertifika No: 23593

Kitabın Özgün Adı:
The Emergence of Modern Turkey, Third Edition/Bernard Lewis

Copyright © 2002 Oxford University Press, Inc.

This translation of The Emergence of Modern Turkey, Third Edition, originally published in English in 2002, is published by arrangement with Oxford University Press, Inc.

Orijinali 2002 yılında İngilizce olarak yayınlanan Modern Türkiye'nin Doğuşu, Üçüncü Edisyon, Oxford University Press, Inc. ile yapılan özel anlaşma sonucu yayınlanmıştır.

© Türkçe yayım hakları **arkadaş** yayınevinindir. Yayıncının yazılı izni olmadan hiçbir biçimde ve hiçbir yolla, bu kitabın içeriğinin bir kısmı ya da tümü yeniden üretilemez, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.

ISBN: 978-975-509-554-7

6. Baskı

ANKARA, 2013

Çeviri	: Boğaç Babür Turna
Editör	: Melih Pekdemir
Yayına Hazırlık	: Koray Barış İncitmez
Sayfa Düzeni	: Neslihan Atay
Kapak Tasarımı	: Ayşegül Kuşçuoğlu
Baskı	: Sarıyıldız Ofset Amb. Kağ. Paz. San. ve Tic. Ltd. İvedik Ağaç İşleri Sanayi Sitesi, 1354. Cadde, 1358. Sokak, No. 31, OSTİM, Yenimahalle-Ankara

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

	Üçüncü Edisyona Önsöz	*vii*
	İkinci Edisyona Önsöz	*xxviii*
	Önsöz	*xxix*
	Teşekkür	*xxxi*
	Kısaltmalar	*xxxiii*
1	Giriş: Türk Medeniyetinin Kaynakları	3
1. KISIM	*Doğuşun Aşamaları*	
2	Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerilemesi	31
3	Batı'nın Etkisi	57
4	Osmanlı Reformu	104
5	Devrimin Tohumları	179
6	İstibdat ve Aydınlanma	238
7	İttihat ve Terakki	285
8	Kemalist Cumhuriyet	323
9	Atatürk'ten Sonra Cumhuriyet	393
2. KISIM	*Değişimin Çehresi*	
10	Ümmet ve Millet	437
11	Devlet ve Hükümet	490
12	Din ve Kültür	541
13	Elit ve Sınıf	597
14	Sonuçlar: Türk Devrimi	649
	Haritalar	661
I.	1792'de Osmanlı İmparatorluğu	662
II.	1908'de Osmanlı İmparatorluğu	663
III.	Türkiye Cumhuriyeti	664
	Seçilmiş Kaynakça	*665*
	Dizin	*687*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Jill ve Ercüment'e
dostluk ve şükranla

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Üçüncü Edisyona Önsöz

Bu kitabın başlangıcı, büyük bir kısmını İstanbul'da geçirdiğim 1949-50 akademik yılına kadar uzanmaktadır. Orada olmamın asal amacı Batılı araştırmacılara henüz açılmış olan Türk Devlet Arşivi'nde, on altıncı yüzyıl tarihi ile ilgili bir proje için çalışmaktı. Ancak Türkiye'de o tarihte yaşarken, etrafımda olup biten o tarihi olayları görmezden gelmem ve olayların hızlı gelişiminden derinden etkilenmemem, hatta ilham almamam mümkün değildi. Chatham House olarak da bilinen Londra'daki Royal Institute of International Affairs'den modern Türkiye üzerine bir kitap yazma teklifi gelmesi, modern ve yakın tarihe yeni bir ilgi duymamı sağladı. Söz konusu enstitü İslam dünyası ile Batı arasındaki karşılıklı ilişkiler üzerine bir dizi hazırlıyordu ve bu kitap da dizinin bir parçası olacaktı. 1950 yılında, kısmen Türk kütüphanelerinden başka yerde bulunmayan dergileri, kitapları ve gazeteleri okumak için, kısmen de süregelen değişim sürecine bizzat tanık olmak için Türkiye'ye farklı sürelerle seyahatler yaptım. Kitabı 1960'da tamamladım ve *The Emergence of Modern Turkey* adıyla 1961'de Oxford University Press tarafından Chatham House işbirliğiyle yayınlandı. Ne yayınevi ne de yazar olarak ben, neredeyse 500 civarında ağır dipnot içeren ve artık asal bir önemi olmayan tek bir ülkeyi ele alan bu kitabın büyük bir satış yapmasını beklemiyorduk. Kitabın beş yıl içinde cilt kapaklı olarak dört baskı yaptığını görmek bizi hem şaşırttı, hem de memnun etti. Bu beklenmedik başarı yayıncının bana ufak-tefek olsa da cidden kapsamlı bazı gözden geçirmeler yapmama müsaade etmesini sağladı, böylece 1968'de ikinci edisyon karton kapaklı olarak yayınlandı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İkinci edisyonun hazırlığı sırasında ciddi bir soruyla karşı karşıya kaldım. 1950'li yılların ortasında yazarken, kitabımın son noktası olarak Türkiye'deki 1950 genel seçimini belirlemiştim, yani iktidarın muhalefete geçmesiyle sonuçlanan tam anlamıyla ilk serbest ve adil seçim. Ancak kitabım güncel olaylar hakkında değildi, ta Orta Çağ'a kadar uzanan bir tarih kitabıydı. Bu yüzden tamamen farklı bir yazım tarzından bir diğerine geçip günümüz Türkiyesinin hızla değişen sahnesiyle uğraşmaktansa, o noktada sonlandırmak bana doğru görünmüştü.

Yeni edisyonu hazırlarken de bu görüşüm devam etti. Kitabı yazarken olduğu gibi, gözden geçirmeyi yaparken cereyan eden olaylar önceki devirleri algılayışıma kesinlikle renk katmış olmalı, ancak 1950 yılını bitiş noktası olarak tutmaya ve gözden geçirme fırsatını bu arada çıkan ciddi sayıdaki yeni yayını ve kanıtı değerlendirmek için kullanmaya karar verdim. Kitabın İngiltere'de ve Amerika Birleşik Devletleri'nde art arda yapılan İngilizce baskıları 1968 edisyonuna dayanmaktadır ve sadece bundan önceki baskılarda gözden kaçmış birkaç küçük baskı hatasının düzeltildiği önemsiz bazı değişiklikler yapılmıştır. Hemen izleyen yıllarda yapılan tercümelerde de aynı metin kullanılmış ve eser, Türk Tarih Kurumu tarafından Türkçe'ye, Varşova'daki Bilimler Akademisi tarafından Lehçe'ye, Kudüs'teki Hebrew Univesity Press tarafından İbranice'ye çevrilmiştir.

1988'deki Fransızca baskı ise hem kitaba hem de ele aldığı konuya bir başka bakış fırsatı sağlamıştır. Yazmaya başlamamın üstünden otuz yıl, en son gözden geçirişimin üstüden neredeyse yirmi yıl zaman geçtikten sonra kitabımı okumak bir açıdan öğretici, bir başka açıdan ise rahatlatıcı bir deneyim. Kaçınılmaz olarak kitabı yeniden yazacak olsam daha farklı biçimde düzenleyeceğim veya sunacağım şeyler vardı, ama bunlar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

asal olarak yapıyla değil, daha ziyade vurgu ve sunumla ilgili hususlardı. Bir-iki yerde yeni ortaya çıkan kanıtları ve -hem benim hem de başkalarının- yeni düşüncelerini, gelişen olayların getirdiği bakışları değerlendirmek üzere küçük değişiklikler yaptım. Ancak temel sunum ve yorum olduğu gibi kaldı. Geçen zamana, artan tecrübe ve bilgiye rağmen olduğu gibi bıraktığıma memnunum.

İlginçtir ki, Fransız yayıncı benim başlığımı bir alt başlığa indirgeyip kitaba yeni bir isim vermiştir: *İslam ve Laiklik: Modern Türkiye'nin Doğuşu*. yayıncının temsilcisine bu değişikliğin nedenini sorduğumda, bana basitçe şu cevabı verdi: "İslam satar, Türkiye satmaz." Vurguyu değiştirmesine karşın bu yeni Fransızca başlık tamamen uymuyor da değil, zira kitabın asal temalarından bir tanesi de hakikaten bir İslam imparatorluğundan laik, demokratik cumhuriyetin meydana çıkışıdır. Bu durum, 1994 yılında Tahran'da eksiksiz bir Farsça tercümenin yayınlanmasıyla daha da dikkat çekici olmuştur. İran, uluslararası telif hakları anlaşmasına imza atmış bir ülke değildir ve dolayısıyla kitap, yayıncıyla kontrat yapılmaksızın ve izni olmadan tercüme edilmiştir. Bundan İranlı bir dost vasıtasıyla haberdar oldum ve sayesinde bir nüsha temin ettim. İranlı bir yayıncının ve çevirmenin aslen 1961'de yayınlanmış olan ve anlattığı hikaye 1950'de sona eren, tek bir ülke üzerine yazılmış uzun, ayrıntılı bir kitabı neden tercüme edip yayınlamaya değer gördüğü hakkında ancak spekülasyon yapılabilir. İzlenecek bir model olarak mı sunulmaktaydı, yoksa kaçınılması gereken korkunç bir örnek olarak mı?

İlk baskısından ardından, böylesi uzun bir zamandan sonra, kitabın doğuşunu tekrar değerlendirmek ve ele aldığı süreçlerin olayların süregelen gelişimini tartışmak uygun olabilir. Geriye doğru bakıldığında, bir çok etken kitabın temel yaklaşımını,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

hakim kavramlarını ve nihai çıkarımları belirlemiş gibi görünüyor. Eğer bu noktaya koymam mazur görülürse, ilk sırada kendi entelektüel formasyonum bulunuyor. Klasik İslam uygarlığı üzerine uzmanlaşan bir tarihçi olmak üzere akademik eğitimimi tamamladım. Arapça ve Farsça eğitimimi, Türkçe'ye yönelmeden önce aldım. Tarih çalışmalarıma Ortaçağ İslam dünyası ile başladım, sonra Osmanlı İmparatorluğu'na geçtim, ardından da modern Türkiye'ye.

Türkiye'ye ilk kez bir öğrenciyken adım attım. Çoğu Batılının aksine Türkiye'ye batıdan değil, tezim üzerine çalışmalarımı yaptığım Suriye'den geçtim. Tabiri caizse, Türkiye'ye şimdiki zamandan ve batıdan değil, geçmiş zamandan ve güneyden gittim. Bu gerçek bana Türkiye'yi, tarihini ve kültürünü daha farklı biçimde, hatta iddia ediyorum daha iyi anlamamı sağladı. Kuşkusuz laik, modern ve demokratik bir ulus devlet yaratmak uğrunda sergilenen o kesintisiz gayreti değerlendirirken Türklerin üstlendikleri yükün ağırlığın, karşılaştıkları zorlukların daha net biçimde farkındaydım ve neticede, başarılarının niteliği ve büyüklüğünü daha iyi takdir edebiliyordum.

En azından bunun kadar önemli bir ikinci belirleyici etken de, yetiştiğim yıllarda ve kitabın başlayıp sona erdiği dönemde dünyanın içinde bulunduğu durumdu. Zira o kuşağın kadın ve erkeklerine, bütün yaşamlarına, her düşüncelerine devasa mücadeleler egemen olmuş, şekil vermişti. Bu devasa mücadeleler içinde insanlar demokratların ve komünistlerin kurduğu ittifakla faşizmin yenilgisine ve yıkımına -o zaman öyle görünüyordu- hemen ardından ortaya çıkan, yaygın olarak Soğuk Savaş diye bilinen ve eski müttefikler arasında dünyanın geleceğine kimin biçim vereceğine karar vermek üzere yapılan mücadeleye, Batılı imparatorlukların çekilmesiyle özgürleşen bazı ülkelerdeki tarafsız, üçüncü bir blokun ortaya çıkışına dahil ol-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

muşlar ya da en azından tanık olmuşlardı. Ellili yıllarda bu meseleler her yeri kaplamıştı ve önümüzdeki seçenekler o açık, net ve kesin havasından hala bir şeyler taşıyordu. Bu açıklık ve kesinlik savaş yılları boyunca sürmüştü, ardından kayboldu.

Seçeneklerin böylesine net olması, bu kitabın tasavvur edildiği ve yazıldığı devirde Türkiye'de zaten köklü bir değişim içindeki olaylara özel bir önem kazandırdı. Kendini eski bağlarından kurtaran, asırlık tek adam idaresi alışkanlığı ve geleneğinden demokrasiye dönen bir milleti, onlarca yıl boyu fiilî bir tekel iktidarını elinde tutup sistematik biçimde kendi seçim yenilgisini hazırlayan, organize eden ve yöneten bir rejimi izlemekten, zaferin getirdiği ve Soğuk Savaş'ın henüz parçalamaya başlamadığı iyimserlik havasına daha uygun ve daha aydınlatıcı ne olabilirdi? Aradan elli yıldan fazla zaman geçtikten sonra şimdi bile, peşi sıra gelen o birçok engellemeye ve hüsrana rağmen, o zamanlarda orada bulunan hiç kimse Türkiye'nin özgür ve açık bir topluma doğru attığı bu ilk dev adımın verdiği heyecanı, coşkunluğu unutamaz.

Belki de en dikkat çekici özellik, Türklerin yaptığı ve o zamandan beri de bağlı kaldıkları seçimdi. Galip güçler üçlü İtilaf devletlerini demokrasiye geçmeye zorlamışlardı ve o zamandan itibaren demokrasi, o üç ülkede hayatta kalmış olsa da, bu durum o dönemde kesinlikle açık ve net değildi. Doğu Avrupa'da hiçbir zaman güçlü olamayan demokrasi yerel ve Alman Naziler tarafından ortadan kaldırıldı, kalıntıları da yeni Komünist idareciler tarafından ezildi. Batı Avrupa imparatorluklarının son bulmasıyla ortaya çıkan yeni devletlerde demokratik denilebilecek kurumlar kaybolan emperyal güçler tarafından miras bırakıldı ve birkaçı dışında bunların tamamı kısa sürede terk edildi veya anlamını yitirdi. Türkler ise neredeyse tek başlarına özgür ve bilinçli bir demokrasi tercihi yaptılar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve kendi temsili kurumlarını oluşturdular. Ülkedeki Batılılaşma süreci, Batı dünyası ile işbirliği kurulmasıyla dış politikada da doğal karşılığını buldu. 1947 ile 1952 arasında Türkiye Kore'de savaşmak üzere bir tugay gönderdi, Avrupa Konseyi'ne katıldı, ve Truman Doktrini ve Marshall Planı'na dahil oldu. 1952 Şubat ayında, NATO'nun tam üyesi oldu, 1964'te Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun ortak üyesi oldu. Bu politikanın bir bedeli vardı, ancak Türkler, çeşitli sıkıntılara ve hayalkırıklıklarına rağmen, Batıyla olan ortaklıklarından, özgür bir yönetim biçimi ve toplum kurma arzularından vazgeçmediler.

Bazıları ülke içinden bazılarda ülke dışından kaynaklanan pek çok hayalkırıklığı yaşandı. Modern Türkiye'nin karakteristik özelliklerinin çoğu -açık, kapitalist ekonomi, laik ulusal kimlik, parlamenter yönetim sistemi- Batılılaşma sürecinin bir parçası olarak görüldü. Bir anlamda yüzyıldan fazla zamandır devam eden bu süreç, içeride ve dışarıda pek çok değişikliğe yol açtı. Ülke içinde kademeli, belki de sıkıntılı, ancak yine de kendine has Batılı bir yaşam tarzının gelişti, art arda gelen kırılmalara karşın yenilendi ve devam etti. Tek adam yönetimi geleneğinin var olduğu, savaş sonrası dönemde de 1960, 1971, 1980 ve 1997'de olmak üzere tam dört defa Türk ordusunun siyasete doğrudan ya da dolaylı olarak müdahale ettiği bir coğrafyada parlamenter demokrasi yaratmak hiç de kolay bir iş değildi. Bu durum kendi içinde hiç de olağandışı bir şey değildi, eski, küçük bir grup demokratik ülke dışında hepsinde yaygın bir olaydı. Kesinlikle benzeri olmayan şey, Türkiye'de ordunun dört müdahalesinin hepsinde, ilan edilmiş hedefleri olan istikrarı yeniden tesis etme işini tamamladıktan sonra, sivil siyasetçilerin yönetimini muhafaza etmiş ya da yeniden kurmuş olmasıdır, hatta kendi siyasi adaylarının yenilgisine müsaade edip kabullenmişlerdir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Batılılaşma, her şeyin ötesinde Asya'dan gelen, Müslüman olan ve eski geleneklerle Ortadoğu İslam dünyasına ait olan bir halk için ciddi kimlik sorunları ortaya çıkardı. Öyle ki onlar, bu dünyanın yüzyıllarca tartışmasız önderleri olmuşlardı. Bazı Müslüman ve hatta gayrimüslim Asya ve Afrika ülkelerinde bile Kemalist Türkiye'nin laikleştirme ve batılılaştırma politikaları hem İslamiyet'e hem de Asya'ya bir ihanet olarak değerlendirildi. Türklerin Batı'nın uşağı olduğu ilan edildi; kendi miraslarını reddetmiş ve özsaygılarını feda etmiş, körü körüne taklitçi olmuşlardı. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Kemal Atatürk bugün bile İran'daki, Arap dünyasındaki ve başka yerlerdeki İslami köktencilerin düşman listesinde önemli bir yer tutmaktadır.

Daha tehlikeli olan ise, Türkiye'nin NATO üyeliğinde çifte tehdit gören Sovyetler Birliği'nin düşmanlığıydı. Bir yandan Çar tarafından teslim alınan ve Sovyetlerce tutulmaya devam eden çoğunluğu Türk kökenli geniş bir Müslüman nüfusa yönelik bir kışkırtma, diğer yandan da Sovyetlerin Kafkasya ve Karadeniz'deki mevkilerine yönelik doğrudan stratejik tehdit. Bu nedenle Sovyetler Birliği bu ittifakı bozmak için büyük bir çaba harcadı. Türkiye ile NATO üyesi müttefikleri arasında, özellikle Birleşik Devletler ile arasında, bir uyumsuzluk çıkarmak için mümkün olan her vasıtayı denemek yöntemlerden bir tanesiydi. Diğeri de hem etnik hem de ideolojik muhalif grupları teşvik edip destekleyerek Türkiye'yi istikrarsızlaştırmaktı. Bu çabalardan bazıları uzun ömürlü etkiler yarattı.

İki dünya savaşı arasındaki dönemde kendi işleriyle meşgul olan Türkler Asyalı ve İslami şikayetlere pek kulak asmadılar. Aslında bir önem atfetmedikleri kaynaklardan gelen bu eleştirilerden genelde haberleri bile olmadı. Ancak bir süre sonra Üçüncü Dünya ve Bağlantısızlar Bloğu gibi yeni oluşumlardan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

haberdar oldular ve siyaset hesaplarında onları da dikkate almaya başladılar. Başlangıçta, Sovyetlerin açık düşmanlığından fazla bir rahatsızlık da duymamışlardı. O zaman pek çok Türk için Rusya, yüzlerce yıllık yayılmacılık süreci içinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan savaşarak toprak alan ve hala Türk halklarının büyük bir kesimi üzerinde hakimiyetini sürdüren emperyal bir güçtü. Bu açıdan bakıldığında, Rusya geçmişte olduğu gibi, dur-durak bilmez geleneksel bir düşmandı ve bu düşmana karşı Türkler, Batı'daki en güçlü devletlerin dostluğuna ve desteğine muhtaçtı.

Ancak Türkiye'de bile, bu politikalara muhalefet eden önemli gruplar vardı. Batı yanlısı dış politika ittifakına karşı muhalefet, başlangıçta günün modasına uygun bütün solun birleşmesi denilebilecek bir kavramdan geliyordu ki, bunlar Paris, Londra ve New York'tan alınma, revaç gören ideolojiler ve tavırlardı. Elbette bu ideolojiler Amerika Birleşik Devletleri'ne, NATO'ya, kapitalist ekonomiye ve o zamanlar Sovyetler Birliği'nin uydu bölgelerinde sahip olduğu üsler haricinde, askeri üslere karşıydı. Bu tür görüşler, entelektüel ve özellikle de üniversite çevrelerinde dikkate değer destek buluyordu ve, bir dönem Fransa'dakinden pek de farklı olmayan bir itibar taşıyordu. Marksizm'in Türk entelektüelleri arasında çeşitli formlarda yayılması ve Marksizm'den etkilenen siyasi grupların, daha da etkilisi, sendikaların gelişimi, bu görüşlere destek oldu. Türk Marksizmi, Doğu Avrupa'nın resmi ve idari ideolojilerinden daha çok, Batı Avrupa Marksizmi ile, özellikle de Fransız Marksizmi ile ortak noktaya sahipti.

Başka ülkelerde olduğu gibi, moda olan solculuk genellikle bir diğer muğlak kavram olan ve "Üçüncü Dünyacılık" denilebilecek bir kavramla, yani Üçüncü Dünya'yı idealleştirme eğilimi ve Üçüncü Dünya'nın Batı'ya olan kızgınlığıyla öz-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

deşleşme arzusuyla bağlantılıydı. Birçok genç Türk entelektüeli için, Üçüncü Dünya'ya yönelik bu sempatinin daha da etkili bir özelliği vardı. Atatürk ve adamlarının yaptığı tercihlerden ötürü, vicdan azabı çeken Avrupalılardan değil, günahsız Afrikalı ve Asyalılardan sayılabilirlerdi. Bu tavırlar, dış politikada Sovyet yanlısı tavırlar yerine, genelde Batı karşıtı ve tarafsız tavırlarla ve ülke içinde uygulanacak bir dizi sosyalist programla ilintiliydi.

Savaş sonrası Türk hükümetlerinin solcu ve sosyalist eleştirmenlerinin çoğu Batılılaşmaya yönelik eleştirilerini dahili ekonomik konularla, savunma ve dış politikayla sınırlamışlardı, Batılılaşmanın laik, çağdaş ve ayrıca bazıları için demokratik yönlerini muhafaza etmekten memnundular.

Batılılaşmayı reddetmeleri bakımından solculardan ve tarafsızlardan daha tutarlı ve daha kapsayıcı olanlar, hem geleneksel hem de radikal İslam savunucularıydı. Türkiye Cumhuriyeti tarihinin tek adam idaresine dayalı safhaları içinde, gelenekçi İslam görüşlerinin siyasi bir etkisi yoktu. Demokratik cumhuriyette kendilerini serbestçe ifade edebildiler ve kitlesel oyları yönlendirdiler.

1950'deki iktidar değişikliğinden sonra dinsel faaliyetlere dair pek çok işaret göründü, özellikle de savunucularının gelişen özgüveni açısından. Camiye giden cemaat sayısında ciddi bir artış oldu, Arap harfleriyle yazılmış metinler kamuya açık alanlardaki duvarlarda görülmeye başladı ki daha önce bunu düşünmek mümkün değildi. Hem İslam tarihi ve fikrine dair akademik çalışmalar, hem de popüler inançlar üzerine kitapçıklar içeren bir yayın seli ortaya çıktı. Uzun bir fasılanın ardından birçok Türk, Hacc'a gitmeye başladı. 1950 yılında yaklaşık olarak dokuz bin Türk hacı olmuştu, üstelik hükümet bu amaç için yurt dışına çıkacaklara yabancı para temin etmeyi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

reddetmişken. Belki de bunların arasında en önemli olanı, yeni ve birbirinden farklı, dinî içerikli matbuatın ortaya çıkmasıydı. Sonra gelen hükümetlerin idaresinde, dinsel eğitim sağlamlaştırıldı, okullarda, üniversitelerde ve özellikle de yeni imam-hatip okulları ağı içinde yaygınlaştırıldı. Bu okullar görünüşe göre imam ve hatip yetiştirmek amacındaydı, dinsel destekle hem ilk hem de orta öğretim veriyordu ve pek çokları tarafından laik devlet okullarına tercih ediliyordu.

Bütün bunlar sınırlı olmakla birlikte dış politika sahasında belli bir etki yarattı. Değişim en fazla Türkiye'nin İslam dünyasıyla olan ilişkilerinde kendini göstermektedir. Laik, çağdaş bir devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti bundan önce her türlü İslamî gruplaşmadan özenle kaçınmış ve İslam kuruluşları arasındaki toplantılarda gayrı resmi gözlemcilerle temsil edilmişti -o da eğer temsil edilmişse. Türkiye 1970'li yıllarda bu tür buluşmalara temsilci olarak üst düzey memurlar göndermeye başladı. Mayıs 1976'da Türk hükümeti İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı'na ev sahipliği yapmak üzere katılımcıları İstanbul'a davet etti ve bazı çekincelere rağmen Pan-İslamik bir dizi nihai kararın desteklenmesine iştirak etti. Bu kararlara göre Hindistan, Çin ve Sovyetler Birliği hariç, Müslüman nüfusa sahip bütün gayrimüslim devletler fiilen itham ediliyordu. O zamandan bu yana Türkiye, İslam devletleri zirve konferanslarına, bunlarla bağlantılı çeşitli etkinliklere daha etkin biçimde katılır oldu ve hatta bazılarının ev sahipliğini yaptı.

Şurası dikkat çekicidir ki, İslam devletleri arasındaki konferansların kararları normal olarak oylamadan ziyade fikir birliğiyle alınırken, Türkler, böylesi bir fikir birliği ile alınan kararlara kendi katılımlarının daima iki temel şarta tabi olduğunu apaçık ortaya koydular: Bu kararların hiçbiri Türk Anayasası'yla ve iç politik sistemleriyle, veya Türk dış politikasının temel il-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

keleriyle çelişmeyecekti. Hem temel hem de kapsayıcı olan bu iki çekince genellikle sürdürülmüştür. Ülke içinde İslamiyet kesinlikle Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışından bu yana hiç olmadığı kadar Türk kamu hayatında çok büyük bir güce sahiptir. Din öğretimi artık eğitim sisteminin ayrılmaz ve kabul edilmiş bir parçasıdır; dinî literatür her yerde mevcuttur; dinî okulların gittikçe artan sayıdaki mezunları önemli kamu görevlerine gelmektedir. Muhafazakarlar ya da radikaller gibi daha aşırı uçtakiler ise pek az ilerleme kaydetmiş görünmektedir. Şu anda İslamiyet'in daha ılımlı formları çok geniş bir siyasî görüş yelpazesini etkilemekte ve kamu yaşamında yükseklere erişmektedir.

İç siyasette daha önemli olan ise, 1970'te Milli Nizam Partisi adıyla bilinen ilk İslamî partinin kuruluşudur. Makine mühendisliği profesörü olan kurucusu Necmettin Erbakan bir önceki yıl Meclis'e bağımsız milletvekili olarak girdi. Parti 1971'de kapatıldı ve 1973'te ikinci kez kurulmasıyla yeniden, bu kez Milli Selamet Partisi adı altında ortaya çıktı. Parti bu kez iktidardaki koalisyona katıldı, genel başkanı başbakan yardımcısı ve devlet bakanı oldu. 1980 müdahalesinin ardından parti tekrar kapatıldı, diğer siyasetçilerle birlikte Erbakan'a da siyasî faaliyet yasağı getirildi. 1987'de diğerleri ile birlikte Erbakan siyasi hayata geri döndü ve Refah partisi adıyla partisini yeniden kurdu. İngilizce'ye genellikle Welfare Party olarak çevrilen bu isim için, aslında Prosperity Party ifadesi daha doğru olacaktır. 1970 ve 80'li yıllardaki dinsel olarak tanımlanan partiler oyların sadece küçük ve gitgide azalan bir miktarını almışlardı. 1990'lar köklü bir değişimi beraberinde getirdi. 1991 genel seçiminde dinî olarak tanımlanan partiler dikkat çekici biçimde temsilci sayısını arttırdı. 1994'teki yerel seçimde hem İstanbul'un hem de Ankara'nın belediye başkanlıklarını kazan-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dılar. Aralık 1995 genel seçiminde daha da büyük bir yükselme görüldü: Dinî parti toplam oyların yaklaşık beşte birini alarak Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihinde ilk kez Meclis'teki en büyük parti oldu. Belediyelerdeki başarılarla birlikte bu zafer, parti lideri Necmettin Erbakan'a ciddi bir nüfuz ve otorite kazandırdı. 1996 Haziran ayı sonunda Erbakan, koalisyon ortaklarıyla yaptığı anlaşmayla birlikte, Başbakanlık makamına oturduğu yeni bir koalisyon hükümeti kurdu.

Erbakan hükümetinin ömrü bir yıldan az sürdü ve bir yanda koalisyon ortağının, diğer yanda ordunun baskısı altında, 16 Haziran 1997'de Başbakan'ın istifasıyla sona erdi. Bu durumu ortaya çıkaran birkaç etken vardı. Bu etkenlerin en başında, Erbakan'ın özellikle ekonomide, toplumsal ve kültürel alanlarda, yani görünüşe göre askerî müdahaleyi kışkırtacak derecede tehlike arz etmeyen alanlardaki İslamlaştırma programı geliyordu.

1997'de ordunun rolü, kısaca bir askerî darbe, hatta Türk usulü "müdahale" idi. Türk basını buna "postmodern darbe" yakıştırmasını yaptı. 1971'den farklı olarak, ordu burada dahil olan pek çok etkenden sadece bir tanesiydi. 1999 genel seçimi Meclis'in şekillenmesinde bir değişiklik meydana getirdi. Yeni bir koalisyona dayalı yeni bir hükümet çıktı, ancak genel durumda ciddi bir değişiklik olmadı.

Kuşkusuz bu gelişmeler uluslararası sahnede yaşanan değişimlerden, özellikle de iki önemli olaydan etkilendi: 1979 İran Devrimi ve 1991'de soğuk savaşı sona erdiren Sovyetler Birliği'nin parçalanması.

Türkiye'deki İslamî hareketlere yabancıların dahil olması yeni birşey değildi. 1947'de o zamanın militan Pakistan İslam Cumhuriyeti'nın doğmasından kısa süre sonra, özel temsilcileri Türkiye'deki İslamî hareketleri bir süre için kışkırtmaya çalış-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tılar. Bu gayretler sonuç vermediği gibi, üstelik şiddetli bir laik tepkiye yol açtı. Suudilerin ve diğer bazı muhafazakar Arap devletlerinin İslamî faaliyetlere destek çıkıp mali olarak kaynak sağladıklarına inanılmaktadır ve bunların, özellikle açıkça iyi biçimde finanse edilmiş İslamî basının ve literatürün hızla gelişmesinde belli ölçüde etkisi olmuş olabilir. İran İslam devrimiyle, Türkiye'deki din ve devlet işlerinin ayrı olması ilkesine yepyeni ve epeyce farklı bir meydan okuma söz konusu oldu. Söz konusu meydan okuma bu kez temkinli bir muhafazakar monarşiden gelmiyordu. Kendi mesajını, tıpkı diğer devrimci cumhuriyetlerde olduğu üzere, tüm dünyaya, özellikle ortak bir söylem alanını paylaştığı dünyanın bu kesimine taşıma misyonu olduğuna inanan radikal devrimci bir cumhuriyetten geliyordu. Komşu Müslüman Türk devletinin, paylaştıkları derin tarih ve kültür sayesinde İran'la arasında bir bağ vardı ve Türkiye, kısa süre sonra İran'ın dikkatini çekti. İran'ın Türk siyasetine girişinin dikkat çekici bir örneği 1997 Şubat'ında ortaya çıktı. Yerel belediye ve Refah Partisi tarafından Ankara'dan fazla uzak olmayan küçük bir kentte düzenlenen bir toplantıda onur konuğu İran büyükelçisiydi ve büyükelçi yaptığı konuşmada gençlere hitaben silaha sarılmalarını ve Amerika Birleşik Devletleri ve İsrail'le anlaşmalar imzalamış olanlara hak ettikleri cezayı vermeleri çağrısında bulundu. Rejim derhal karşılık verdi. Belediye başkanı görevden alındı; İran büyükelçisi istenmeyen kişi ilan edildi ve uygun diplomatik protestolarla ülkesine gönderildi. Öyle görünüyor ki, bu olayın, aynı yıl içinde daha sonra gerçekleşen askeri müdahalenin nedenlerinden biri olduğuna dair pek az şüphe vardır.

Soğuk savaşın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin parçalanması bazı tehlikeleri ortadan kaldırırken aynı zamanda yeni zorluklar ve fırsatlar da çıkarmıştır. Bağımsızlığını yeni kazan-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mış altı eski Sovyet cumhuriyetinin nüfusu büyük çoğunlukla Müslüman'dı, beşinde Türkçe'yle bağlantılı diller konuşuluyordu ve bu ülkeler yardım ve rehberlik için yüzlerini Türkiye'ye çevirme eğilimindeydiler. Avrupa Birliği ile olan ilişkiler de etkilenmişti; Sovyet tehdidinin ortadan kalkmasıyla Avrupalılar Türkiye'nin taşıdığı iyi niyete daha az önem atfettiler. Dahası, Türkler artık birliğe girmek için, Avrupalıların gözünde nitelikleri daha uygun olan diğer aday ülkelerle rekabet etmek zorundaydı. Kuzeyden kaynaklanan bir tehditle artık kafalarını meşgul etmeyen Türkler, önceden bir bakıma göz ardı ettikleri, güney ve doğu sınırlarının ötesindeki ülkelere daha fazla ilgi gösterme imkanı buldular.

Türk ordusunun siyasi sürece devamlı olarak müdahale etmesinin nedenlerinden biri de tehlike yaratan güvenlik meselesiydi, özellikle de sokaklarda, üniversite kampüslerinde aşırı uçlardaki rakipler arasında sürekli patlak veren şiddet olayları ve bundan çok daha ciddi olarak, Kürtlerin gitgide artan hoşnutsuzluğuydu.

Azınlık meseleleri Türk devleti için yeni bir şey değildi, ancak geçmişte azınlıklar etnik değil, dinsel bağlamda görülüyordu ve onlar için uygun düzenlemeler yapılıyordu. Önceki Müslüman ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve daha küçük diğer bazı Hıristiyan gruplarının, özel hak ve imtiyazlar taşıyan kendilerine ait cemaat teşkilatları vardı. Bunlar Türkiye Cumhuriyeti'nde gözden geçirildi ve sınırlandırıldı, ancak kesinlikle yürürlükten kaldırılmadı. Azınlıklar da toplumda böylesi kesin bir yere sahip olarak görüldü. Hem İmparatorluk'ta hem de Cumhuriyet'te kimsenin düşünemediği şey, Müslüman çoğunluk içinde farklı etnik grupların azınlık oluşturacağıydı. Çoğu Türk için bu bağlamda "azınlık" kelimesinin kullanılması tuhaftı, bir çokla-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rı içinse rahatsız ediciydi. Ama resmi tanımlamadaki değişiklik önemli bir farklılık yarattı. "British" tabiri gibi, "Osmanlı" tabiri de bir çok farklı etnik kimliği barındırıyordu. Bunun yerine "Türk" tabirinin geçmesiyle ortaya yeni meseleler çıktı.

Kürt sorunu, Kürtlerin yaşam alanının Türkiye, İran ve Irak arasında bölünmüş olmasından dolayı karmaşık bir haldeydi. Suriye ve Kafkas cumhuriyetlerinde de daha küçük gruplar mevcuttu. Bütün bu ülkelerden Türkiye kuşkusuz en açık ve en serbest olanıydı. Dolayısıyla asal Kürt hareketinin Türk rejimine karşı yönelmesi kaçınılmazdı. Elbette Türk devletinin istikrarını bozmak isteyen diğer taraflardan, özellikle de İran ve Suriye'den, geçmişte ise Sovyetler Birliği'nden yardım alabilmekteydiler.

Bir süre için Türk hükümetleri Kürt sorununu, onu yok varsayarak halletmeye çalıştılar. Diğer herkes gibi Kürt kökenli Türk vatandaşları da, aynı vazifelere, aynı haklara ve aynı fırsatlara sahip birer Türk'tü. Kürt ya da kısmen Kürt kökenli çok sayıda insanın Cumhurbaşkanlığı, üst düzey komuta kademeleri ve çeşitli resmi mevkiler de dahil olmak üzere, devletin en üst mevkilerine yükselmesi gösteriyordu ki, bu iddia yanlış değildi. Ancak böylesi ilerlemelere iliştirilmiş yazılı olmayan şart, kişilerin Kürt kökenlerine fazla vurgu yapmaktan kaçınmalarıydı.

Bu, Türkiye Kürtlerinin birçoğu için uzun bir zaman kabul edilebilir oldu. Ancak artan sayıda insan için artık kabul edilebilir değildi ve hedefleri, Kürt dilinin tanınması ve kullanılması gibi asgari taleplerden, ayrılık ve bağımsızlık gibi azami taleplere kadar çeşitlilik göstermekteydi. Bu son talep genellikle çeşitli kaynaklardan ilham alan radikal ideolojilerle bağlantılıydı ve güneydoğuda ciddi bir silahlı ayaklanmayla kendisini gösterdi. Ayrıca ülkenin diğer bölgelerinde terör eylemleri de buna eklendi. Seksenlerin ortasında başlayan terör, Marksist Kür-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

distan İşçi Partisi, ya da yaygın olarak Kürtçe isminin baş harfleriyle tanınan PKK tarafından yönetiliyordu.

Ordu açısından Kürt hareketi başat olarak bir güvenlik sorunuydu; şiddete başvuran, isyancı bir hareketle başa çıkma gerekliliği vardı, Türkiye Cumhuriyeti'nden kopmaya kadar varan bir hedef söz konusuydu. Siyasi çevrelerde, bilhassa önce başbakan, sonra cumhurbaşkanı olan Turgut Özal ve onun bazı haleflerinin idaresinde, Kürtlerin taleplerine siyasî olmasa da, kültürel anlamda karşılık verilmesine dair artan bir eğilim oluştu. Bağımsızlık, hatta özerklik söz konusu bile olamazdı, ancak Kürt dilinin kullanımı bir başka meseleydi. Bir süre Kürtçe kitaplar, dilbilgisi ve sözlükler Türk kitapçılarında serbestçe bulunur oldu ve devlet radyo ve televizyonunda henüz olmasa da özel kanallarda Kürtçe yayın başladı. Hatta, taşra ve yerel siyaset alanında olduğu gibi, Ankara'daki Meclis'te bile kimliğini açıkça ilan edilmiş Kürt vekiller bulunmaktadır. Bazıları, Birleşik Krallık'taki Galler, hatta İskoçya'nınkine benzer Kürt bölgeleri için düzenlemeler yapılmasını önerecek kadar ileri gitmişlerdir. Bazıları ise böylesi bir politikanın neticesinin büyük ihtimalle bir İrlanda, hatta Basque sonucu doğuracağından korkmaktadır. Bu esnada ordu liderleri içine girdikleri bu durumu ayrılıkçılığa ve terörizme karşı bir mücadele olarak görmektedir ve Kürt organizasyonlarına sınırlandırmalar getirmeyi sürdürmektedir.

Askeri sözcüler tekrar tekrar şu görüşlerini açıkça vurgulamaktadırlar: Türk devletine yönelik iki asal tehlikeden biri Kürt sorunu, diğeri de köktendinciliktir. Birincisi devletin ulusal ve coğrafi bütünlüğünü, diğeri de çağdaş demokratik kurumlarını tehdit etmektedir. Üçüncü bir tehlike ise istikrarsızlıktır: Meclis'te kurulan koalisyonların sık sık değişmesi ve bozulması, ve hatta koalisyon kuran partilerin bile değişip parçalan-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ması ve bunun sonucunda, siyasî, hatta toplumsal düzeni sarsacak aşırı uçtakilerin ve radikallerin önünün açılması. Askerî sözcülerin sık sık ifade ettikleri gibi, ülkenin bölünmez bütünlüğünü ve anayasasını haricî düşmanlardan olduğu kadar dahilî düşmanlardan da korumak silahlı kuvvetlerin birincil vazifesidir ve ordu, asıl içteki düşmanların çok daha yakın bir tehlike oluşturduğuna dair görüşünü hiç saklamamıştır.

İlk bakışta, ordunun bu kadar güçlü, bu kadar kapsayıcı bir rol oynadığı ve hatta bu rolü Milli Güvenlik Kurulu vasıtasıyla kurumsallaştırdığı bir ülkede, yönetimde demokrasi için pek az bir umut olduğu görülebilir. Ne var ki böylesi bir görüş yanlış olur. Genel beklentinin aksine ve beyanatlarından hareketle, ordunun başındakiler tam manasıyla hep yapacaklarını ifade ettikleri şeyi yapmışlardır, yani düzeni sağlayıp, demokratik hukuku tesis edip, sonra da kışlaya dönmüşlerdir.

Kaçınılmaz olarak şu soru ortaya çıkmaktadır: Diğer bir çok ülkede darbe yapan askerlerin aksine, Türk ordusu neden kendi yönetimini kalıcı kılmak yerine sınırlayıp sona erdiriyor? Yanıt kısmen açık: Siyasete ordunun girmesi, ordunun içine siyasetin girmesi demektir, bunun da genellikle ordunun hazırlıklı ve etkin olması üzerinde tahrip edici bir etkisi vardır. Ancak bu, diğer ülkeler için de geçerlidir, oysa o ülkelerde askerleri siyasî iktidarı ellerinde tutmaktan alıkoymamıştır. Türkiye'deki pek çok insanın kanaatine göre bu farklılığının nedeni, Türkiye'nin NATO üyeliği ve Türk kuvvetlerinin ortak tatbikatlarda ve ara sıra yapılan operasyonlarda NATO kuvvetleriyle düzenli olarak ve sık sık işbirliği yapmasıdır. Dolayısıyla Türk generalleri hem siyasî meşruiyet hem de askerî yetkinlik bakımından kendi performanslarını, dünyanın en gelişmiş ve en özgür toplumlarının güçleriyle kıyaslama fırsatına sahiptir. Bu kıyaslama yapıcı olmuş, generallere asal vazifelerinin, ortaya çıkması muh-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

temel bir dış düşmanla baş etmek için askerî yetkinliklerini ve kabiliyetlerini sürdürmek olduğunu hatırlatmıştır.

Ancak Türk demokrasisinin görece başarısında bundan daha fazlası vardır. Günümüzde demokrasi dünyadaki en saygın yönetim biçimidir ve daha önce mevcut olmayan demokratik kurumlar birçok ülkede hayata geçirilmiştir. Nasıl pantolon, ceket ve kasket modern bir subayın dış görünüşünün ayrılmaz parçalarıysa, belli bir seçim biçimi ve belli bir meclis şekli de modern devlet kıyafetinin ayrılmaz parçalarıdır. Modern dünyanın pek çok yerinde demokratik kurumlar, günün egemen moda anlayışına ayak uydurmak ve daha pratik olarak da pek çok uluslararası imkan için yeterlik sağlamak üzere, dışarıya yapılan bir gösteriden başka bir şey değildir.

Ama demokratik kurumların gerçekten kök saldığı ve ümit vaad eden gelişim işaretleri gösterdiği ülkeler de vardır ve Türkiye bu ülkelerden bir tanesidir. Bunların her birinin kendi tarihsel bağlamında, kendi gelenek ve tecrübeleri dahilinde görülüp ele alınması gerekir. Pek az sayıdaki ülkede demokrasi eski ve o yere özgüdür, uzun bir evrimin sonucudur. Birçok ülkede ise demokrasi yenidir ve dışarıdan getirilmiştir. Türk demokrasisi ne miras kalmış ne de zorla kabul ettirilmiştir. Türklerin özgür tercihini temsil etmektedir. Büyük ölçüde yabancı modellere dayandıkları bir gerçektir, ne var ki doğru ya da yanlış seçtikleri modeller kendi tercihleridir ve demokratik gelişimin hızı, gidişatı yabancı güçlerden ziyade, yerli güçler tarafından şekillendirilmiştir. Kuşkusuz bu da söz konusu kurumlara daha çok hayatta kalma şansı vermiştir.

Demokratik kurumların, bunları kabul edip işletmeye hazır insanlar arasında yaşama ihtimali daha fazladır. Buna karşılık, bu arzu belli bir ekonomik, toplumsal ve siyasî gelişim seviyesine ulaşmış olmaya bağlıdır. Bu bakımdan, ülkenin eko-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nomik kalkınması ve faal, etkin bir girişimci sınıfın ortaya çıkışı kilit önem taşır.

Ayrıca, kendi içlerinde demokratik olmasalar da, halkın demokrasiye hazırlanmasına destek sağlayan daha eski ve köklü gelenekler de demokratik gelişmeye yardımcı olabilir. Geleneksel İslamî altyapı böylesi bir nitelikler sunmaktadır: Kanunların üzerinde yer alan ve bizzat yöneticinin de tabi olduğu bir hukuk kavramı, yöneten ile yönetilenler arasında sözleşmeye dayalı bir ilişki kavramı ve yönetenin eylem ve emirlerinin en üstteki kanunla çelişmesi halinde bu ilişkinin fesh olması. Hakim güç üzerinde bu kısıtlamaların çok ileriye gitmediği bir gerçektir. Bizzat kanun hükümdara bu otokratik güçleri vermektedir ve hangi emirlerin kanuni olduğu hangilerinin olmadığının belirlenmesine dair bir prosedür oluşturulmadığı gibi, bu konuda bir tartışma da yapılmamıştır. On dokuz ve yirminci yüzyıllardaki modernleşme süreçleri bu durumu daha iyi bir hale getirmediği gibi, aksine, bir yandan yöneticilerin iktidarlarını güçlendirmeleri için ellerine yeni vasıtalar verirken bir yandan da önceden hakimiyetin pratik olarak uygulanışını sınırlamış olan ara güçleri ya ortadan kaldırarak ya da zayıflatarak kötüye gitmesine neden oldu. Bu ara güçler içinde özellikle taşradaki ayanlar, kentli üst sınıf ve adalet mensupları, dinî ve askerî eşraf sayılabilir. Bu, Osmanlı demokrasisinin önderleri için meselenin, bilinmedik ve alışılmadık fikirler bağlamında değil, daha çok eski hürriyetlerin yeniden tesisi olarak sunulmasını mümkün kılmıştır.

En sık olarak ileri sürülen etkenlerden biri Türk devletinin kesintiye uğramamış bağımsızlığıdır. Türkiye hiçbir zaman sömürgeleştirilmemiş, emperyal bir idareye ya da egemenlik altına hiçbir zaman girmemiş bir-iki İslam devletinden birisidir. Türkler hep kendi evlerinin efendisi oldular ve aslında uzun

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bir süre, birçok başka evin de efendiliğini yaptılar. İmparatorluklarını kaybedip kendi topraklarında bile yenilme tehlikesiyle karşılaştıklarında bağımsızlık savaşlarını kazandılar ve dolayısıyla gerçekçi bir bakış açısı elde ederek bununla bir özeleştiri yapmayı başardılar. Bu, bağımsızlık mücadelesinin siyasi yaşamı kuşaklar boyu egemenlik altına aldığı ve bağımsızlıkla özgürlüğün -özgürlük aleyhine- fiilen aynı anlama geldiği ülkelerde mümkün olamazdı.

Bağımsızlığına rağmen, belki de bu sayede, Türkiye, batılı olmayan diğer bütün ülkeler arasında Batı ile teması en uzun ve en yakın olan ülke olagelmiştir. Türkler, Batı'nın hem savaş alanındaki hem de ticaret alanındaki üstünlüğünü tanıyarak Batılı fikirleri, kurumları dikkate almaya başladılar ve Batılılaşmaya giden reformlar yönünde bilinçli bir tercih yaptılar. Türklerin parlamenter demokrasi deneyimi yaklaşık bir buçuk yüzyıldır, yani Batı dünyası dışındaki herhangi bir bölgedekinden çok daha uzun bir zamandır, devam etmektedir. Dolayısıyla bugünkü gelişimi de çok daha güçlü, kapsamlı ve derin bir deneyim tabanına dayanır.

Türkiye'nin demokrasi mücadelesi önemli sorunlarla karşılaşmış, ağır engellere takılmış ve hepsini atlatmıştır. Bu sorunlara ve engellere karşın, hatta belki de bunlar sayesinde, Türk demokrasisi kuşkusuz benzer tecrübe ve gelenekler taşıyan ülkeler içinde en başarılı olanıdır. Türkiye macerasında yoldan sapmalar ve kesintiler vardır ki bunlar da muazzam gerilimlerin ve sınırlı bir demokrasinin olduğu bir ortamda normaldir. Dikkat çekici ve çarpıcı olan şudur ki, her sapmadan sonra demokratik süreç tekrar rayına oturtulmuş ve Türk halkı demokrasi ve özgürlük macerasına devam etmiştir.

Uzun tarihleri boyunca Türkler bundan önce iki kez, Osmanlılar idaresinde militan İslam ve Kemal Atatürk idaresinde

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

laik vatanseverlik döneminde, diğer ülkelere örnek oluşturmuş ve model görevi görmüşlerdir. Karakter ve kimliklerini kaybetmeksizin şu anki liberal ekonomi, açık toplum ve demokratik rejim yaratma çabalarında başarıya ulaşırlarsa, bir kez daha birçok millet için model görevi görebilirler.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İkinci Edisyona Önsöz

Bu kitabın ilk edisyonu 1960 yılında basıldı. O zamandan bu yana pek çok yeni malzeme ortaya çıktı. Önemli belgeler ve hatıratlar yayınlandı veya incelendi, ve modern Türk tarihi ve düşüncesi üstüne hem Türkiye'de hem de başka ülkelerde birçok araştırma ve monografi ortaya çıktı. Bu kitabın ilk baskısından sonraki baskılarında küçük değişiklikler yapıldı; yeni bir edisyonun basımı ise daha geniş değişiklikler yapma fırsatı sunmaktadır. Kaçınılmaz olarak bu değişiklikler hem yapısal hem de uygulamadaki nedenlerden ötürü, hâlâ belli ölçüde sınırlıdır. Bu sınırlar dahilinde, hem tarihsel hem de tarih yazımı açısından ortaya çıkan gelişmelerin getirdiği daha geniş bakış açılarından ve daha derinlikli kavrayışlardan yararlanmaya çalıştım; bazı hatalı verileri ve yargıları düzelttim, ciddi bazı çıkarmalar, değişiklikler yaptım ve birkaç sorunun ve olayın sunumunu daha yumuşattım veya daha vurgulu hale getirdim. Ayrıca seçme kaynakça da yeniden oluşturuldu ve güncellendi.

B. L.

Londra, Mayıs 1967

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Önsöz

Bu kitabın konusu eski Türkiye'nin yıkılmasının ardından yeni Türkiye'nin doğuşudur. Türk uygarlığının kaynaklarının ve doğasının ele alındığı girişten sonra, kitap iki bölüme ayrılır. Birincide başlıca olaylar ve süreçler kronolojik bir sıra içinde sunulmaktadır. Bu sunum Türkiye tarihinin basit bir anlatısı şeklinde değil, değişimin asal safhalarının izini sürüp tanımlama girişimi şeklindedir. Araştırmanın kapsamı, Atatürk'ün partisinin, kendi organize ettiği ilk serbest genel seçimde iktidarı kaybettiği ve ülkenin kendi tarihinde yeni bir döneme girdiği yıl olan 1950 yılıyla sınırlandırıldı. Kitabın ikinci kısmında değişimin dört yönü çok ayrıntılı biçimde incelenmektedir: Türklerdeki ortak kimlik ve bağlılık duyusunun biçim değiştirmesi, yönetim kuramı ve uygulamasının biçim değiştirmesi, egemen din ve kültürel yaşam ile ekonomik ve toplumsal düzenin biçim değiştirmesi. Son bölümde ise Türk Devrimi'nin doğası ve geldiği noktanın değerlendirilmesi üzerine bazı genel sonuçlar çıkarılmaya çalışılmaktadır.

Şu ya da bu şekilde kitabın hazırlanmasında yardım edenlere ayrı bir notta şükranlarımı sunuyorum. Burada ise iki akademisyene olan minnettarlığımı ifade etmek istiyorum. İkisi de bu kitapla doğrudan ilintili olmamakla birlikte, bu kitap her ne değer taşıyorsa, ona büyük ölçüde katkıda bulunmuşlardır. İlki, yıllar boyunca sohbetleriyle Türk tarihi ve uygarlığına dair kavrayışımı, yardım ve rehberlik karşılığı herhangi bir resmi şükran ifadesinin yapabileceğinden çok daha derin biçimde zenginleştiren dostum ve meslektaşım profesör P. Wittek'tir. İkincisi ise, Türkiye ve Türklerle ilk tanışıklığımı, dillerine ve ede-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

biyatlarına dair ilk bilgilerimi ve o zamandan beri yaşamımı şekillendirmiş olan o kesintisiz ilgimi etkisine, derslerine borçlu olduğum, merhum Dr. A. Adnan Adıvar'dır.

B.L.

Londra, Ocak 1960

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Teşekkür

Elizabeth Monroe, Profesör Sir Hamilton Gibb, Profesör A. T. Hatto, profesör P. M. Holt, A. H. Hourani, Profesör J. C. Hurewitz ve Profesör D. A. Rustow'a taslağın çeşitli kısımlarını veya tamamını itinayla okuyup pek çok yararlı öneride bulundukları için, Dr. E. Atabay'a fotoğraları çektiği ve eserin hazırlanması sırasındaki yardım ve desteği için, bayan H. Oliver'a kitabın baskı aşamasındaki zahmetleri ve eşsiz yardımı için, profesör D. A. Rustow'a bir dizi matbaa provasını okuyup düzeltmeler yaptığı için, müteveffa D. E. Pitcher'a haritaları hazırladığı için, bayan M. Moyle'ye dizini hazırladığı için, *Alt-Stambuler Hof- und Volksleben* eserinin editörü (Hanover, 1925) profesör Franz Taeschner'e, Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü'ne, Hayat dergisi editörüne çeşitli resimlerin kullanılmasına nezaket gösterip müsaade ettikleri için şükranlarımı sunuyorum. Bu kitaptaki bazı kısımlar daha önce yayınlanmış çeşitli makalelere dayanmaktadır; *Unity and Variety in Muslim Civilization* (Chicago 1955) adlı eserin editörü ve yayıncıları olan profesör G. E. Grunebaum'a ve Chicago Üniversitesi Yayınları'na, ve *Journal of World History*, *Middle Eastern Affairs*, *International Affairs*, *Encyclopaedia of Islam* ve *Studia Islamica*'nın editörlerine, izin verdikleri için son derece minnettarım. Son olarak Royal Institute of International Affairs'e 1954 ve 1959 arasına Türkiye'ye yaptığım seyahatlerin masraflarını karşılayan bursları ve bu çalışmanın hazırlanmasındaki yardım ve teşvikleri için teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

Gözden geçirilmiş edisyonda, birkaç dergide yayınlanmış olan yorumlardan istifade ettim. Onlara takdirlerimi ifade etmek isterim. Ayrıca Dr. F. Ahmad, profesör Y. H. Bayur, R. H.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Davison, U. Heyd, F. İz ve E. Kuran'a, Dr. H. A. Reed'e, profesör D. A. Rustow'a, Dr. M. E. Yapp'a bana şahsen ilettikleri yorumları ve önerileri için minnettarım.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kısaltmalar

Ank. Üniv. Dil ve Tar.-Coğ Fak. Derg. : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.

BSOAS : Bulletin of the School of Oriental and African Studies.

C. Or. contemp: Cahiers de l'Orient contemporain.

EI[1], EI[2] : Encyclopaedia of Islam, 1. ve 2. edisyonlar

İA: İslam Ansiklopedisi

Int. Aff.: International Affairs.

İst. Üniv. İktisat Fak. Mec.: İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası.

J. As.: Journal Asiatique.

JRAS: Journal of the Royal Asiatic Society.

Jaschke, Kalender: G. Jaschke ve E. Pritsch, "Die Türkei seit dem Weltkriege; Geschichtskalender 1919-28". Welt des Islam, x (1927-9), (bak. Kaynakça).

MEA: Middle Eastern Affairs.

MEJ: Middle East Journal.

MER: Middle East Record.

MES: Middle Eastern Studies.

Mitt. Aus. Hoch. Univ. Berlin: Mitteilungen der Ausland-Hochschule an der Universität Berlin.

MSOS: Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen.

OM: Oriente Moderno.

R.C. As. J.: Royal Central Asian Society Journal.

R. Ét. islam.: Revue d' Études islamiques.

R. Fac. Sci. Éc. Univ. İst.: Revue de la Faculté des Sciences Économique de l'Université d'Istanbul.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

RMM: Revue du monde musulman.

R. hist.: Revue historique.

RIIA, Survey: Royal Institute of International Affairs, Survey of International Affairs.

Tar. Derg.: Tarih Dergisi.

Tar. Ves.: Tarih Vesikaları.

TM: Türkiyat Mecmuası.

TOEM: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası.

Türk Huk. ve İkt. Tar. Mec.: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası.

Vak. Derg.: Vakıflar Dergisi.

WI: Welt des Islam.

ZDMG: Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesellschaft.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Modern Türkiye'nin Doğuşu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1. BÖLÜM

Giriş: Türk Medeniyetinin Kaynakları

Türklerin basiretini, cesaretini veya yiğitliğini tarif etmeye cesaret edecek kadar hikmetli ya da bilgili kimse var mıdır? Tıpkı Araplara, Serazenlere, Ermenilere, Suriyelilere ve Rumlara yaptıkları gibi Frenklere de oklarıyla gözdağı verip korkutabileceklerine inanıyorlar.

Gesta Francorum. (Frenklerin İşler) 1100.

İstanbul hakkında tuhaf olan şeylerden biri de şu ki, bir bakır sikkeye kayıkla Rumeli'den Frengistan'a, ya da Frengistan'dan Rumeli'ye kayıkla geçilebilir.

Tursun Bey. *Tarih-i Ebu'l Fetih.* 1500.

"Türkler Türkiye'de yaşayan ve Türkçe konuşan bir halktır." İlk bakışta bu önermenin hiçbir şekilde çarpıcı bir orijinalliği, ya da ses getirecek alışılmadık bir içeriği var gibi görünmez. Ancak bu fikrin Türkiye'de ortaya çıkarılışı ve yayılışı, ardından Türk halkı tarafından ortak kimliklerinin ve devletleşmelerinin niteliğinin ifadesi olarak benimsenişi, modern dönemlerin başlıca devrimlerinden biri olmuştur. Ayrıca bu, geçmişin toplumsal, kültürel ve siyasi gelenekleriyle olan bağların kökten ve şiddetli biçimde kopması anlamına da gelir.

Türkiye, Türkçe konuşulan Anadolu'ya Avrupalıların verdiği isimdir. On birinci yüzyılda Anadolu'nun Türkler tarafından ilk fethinden beri kullanılır.[1] Ne var ki Türklerin bu tabiri ken-

1. Türklerin fethettiği Anadolu topraklarının Türkiye olarak adlandırılmasının ilk örneği 1190'daki Barbarossa Haçlı Seferi üzerine yazılmış bir vakayinamede yer alır. On üçüncü yüzyıla gelindiğinde ise bu tabir Batılı yazarlar arasında çoktan yayılmıştır. Bak. Claude Cahen, 'Le probleme ethnique en Anatolie', *J. Wld Hist., ii (1954), 360.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

di ülkelerinin resmi adı olarak kabul etmesi ancak 1923 yılından sonradır. Bu kabul ile birlikte, bunu kelimenin Avrupa'da kullanılan kökünü de açıkça ortaya çıkaran *Türkiye* biçiminde kullanmaya başladılar. Halk kendisine daha önceleri Türk demiş ve konuştukları dil Türkçe olarak isimlendirilmişti, ama imparatorluk zamanındaki Osmanlı toplumunda etnik bir tabir olan "Türk" pek az kullanılmıştır. Başlangıçta bu sözcük Türkmen göçerler için genelde dışlayıcı, küçümseyici bir anlamda, zamanla da Türkçe konuşan cahil ve görgüsüz Anadolu köylüsü anlamında kullanıldı. Bu ifadenin bir Osmanlı beyefendisi için kullanılması ciddi bir hakaret anlamına gelirdi.[2]

Osmanlı tabiri bile milliyete değil, Emevi, Abbasi ve Selçuklu gibi, saltanata işaret eden bir anlamda anlaşılıyordu; Osmanlı devleti ise geçmişin ihtişamlı İslam imparatorluklarını doğrudan takip eden varis ve halef olarak algılanıyordu. Milliyete ve vatanseverliğe sadakati esas alan Osmanlı milleti ve Osmanlı anavatanı gibi kavramlar, Avrupa etkisindeki on dokuzuncu yüzyıla ait buluşlardı. Kısa ömürlü oldular.

On dokuzuncu yüzyıla kadar Türkler kendilerini öncelikle Müslüman olarak gördüler. Farklı seviyelerde olsa da, İslamiyet'e, Osmanlı hanedanına ve devletine sadık kalmışlardı. Kişinin konuştuğu dil, üzerinde yaşadığı toprak ve bağlı olduğuna inandığı soy şahsi, duygusal ya da toplumsal bir önem taşıyabilirdi, ama hiçbir siyasi geçerliliği yoktu. Bu nedenle Türkler kendilerini İslamiyet'le öylesine ayrılmaz biçimde yekvücut görmüşlerdi ki, Türk dilinin dipdiri hayatını sürdürmesine ve teoride olmasa da uygulamada Türk devletinin varlığına karşın, Türk milleti kavramının üstü örtülü kalmıştı.

2. Cahen'in incelediği bir metinde, on üçüncü yüzyıl Konya'sındaki bir zenginin "Türk" ifadesini özellikle sınır boylarında yaşayan "barbar" ve "tahammül edilemez" Türkmenler için kullandığı görülüyor. *Unity and Variety in Muslim Civilization*, editör G. E. von Grunebaum, (1955), s. 330.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Türklük duygusu köylü ve göçer sıradan insanlar arasında varlığını sürdürdü ve zenginliğine rağmen makbul sayılmayan bir halk edebiyatında kendini ifade imkanı buldu. Bununla beraber iyi eğitimli yönetici sınıflar, Araplar ve İranlılarla aynı seviyedeki bir kimlik bilincine, yani İslamiyet içinde yer alan, ayrı bir etnik ve kültürel grup olarak taşınabilen bir kimlik bilincine bile sahip değildiler.

Modern anlamda Türk milliyeti düşüncesinin ortaya çıkışı ilk olarak on dokuzuncu yüzyılın ortalarına rastlar. Pek çok etken bunun gelişimine katkıda bulunmuştur: Türkiye'deki Avrupalı sürgünler ve Avrupa'da yaşayan Türk sürgünleri; Avrupa'daki Türkoloji araştırmaları ve bunun sonucunda Türk halkının kadim tarihi ve medeniyetiyle ilgili ortaya çıkan yeni bilgiler; Rus kaynaklı Pan-Slavizm ile karşılaşan Rusya Türklerinin ve Tatarların gitgide artan bir milli bilinçle gösterdikleri tepkiler ve garip bir çelişkidir ki, Rus Türkologların bu tepkileri besleyen keşifleri; Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan tebaı ve onların Batı dünyasından gelen milli düşüncelere daha açık olmaları ve bu enfeksiyonun Osmanlı yöneticilerine bulaşmasına yardım etmeleri.

Başlangıçta bu düşünceler küçük bir grup aydın çevresiyle sınırlı kaldıysa da adım adım yayılıp genişledi. İlk defa resmi olarak Cumhuriyet'in çatısı altındaki halka Türk denmesi ve ülkenin de Türkiye adını alması bu zaferin simgesi oldu. Türk kimliği duygusunun güçlenmesi, İslamî uygulama ve geleneklerden uzaklaşarak Avrupa'ya doğru gidişle bağlantılıydı. Bu hareket, belli bir amaca ulaşmak maksadıyla, sadece ve sadece kısa vadeli iyileştirme gayretleriyle başlamıştı, ancak büyük ölçekli ve planlanmış bir atılıma dönüştü. Bütün bir ulus bir uygarlıktan diğerine geçiş yapacaktı.

Milliyetçi ve modernist hareketlerin sağlam bir biçimde te-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sis edilmesinin ardından yeni ve ilginç bir gelişme ortaya çıktı: Kimlik, bir zamanlar var olmuş eski yerel uygarlıklarla birlikte ele alınıyordu. Bu durumun benzerleri bazı başka İslam ülkelerinde de görülür. Kuşkusuz bu hareket, Avrupa'ya ait seküler olan ve belli bir toprak parçasına işaret eden anavatan fikrinin; bir ülke ile o ülkede yaşayan insanlar arasında mevcut manevi ve kalıcı bir ilişkinin varlığını öngören fikirlerin alınması sonucunda meydana geldi. Bu da Türkiye'de, önceleri Anadolu hareketi denilen daha sonra Atatürk'ün fikir babalığını yaptığı Sümerler, Truvalılar ve hepsinin ötesinde Hititlerin de Türk kökenli eski uygarlıklar olduğu hakkındaki teorilerinin doğmasını sağladı.[3]

Bu, kısmen siyasi bir hareketti. Türklerin kendilerini üzerinde yaşadıkları ülkeyle özdeşleştirmelerini teşvik etmek ve aynı zamanda tehlikeli Turancı maceralardan sakındırmak amacını güdüyordu. Siyasi ilhamlarla yüklü aşırılıklarına ve yer yer anlamsız olarak değerlendirilebilinecek unsurlarına karşın, Atatürk'ün Anadolu teorisi önemli gerçekleri de barındırıyor, daha doğrusu, günyüzüne çıkarıyordu.

Bu noktada modern Türkiye'nin oluşmasında etkili olan üç ana kaynak göze çarpar. İslami, Türk ve üçüncüsü, daha iyi bir isim bulana kadar, "yerel" diyebileceğimiz bir karışım.

1. Yerel Etki

Türkiye'ye gelmiş olan Müslüman Türkler karmaşık ve çok çeşitli bir gelenek ve kültür yapısı taşıyorlardı. Bir parçası Türk resmi tezinde önemi açıkça vurgulanmış olan Anadolu'ya uza-

3. İlginç olan şudur ki, Türkler eski Anadolu'da yaşamış olan halkların varisi ve akrabası olduklarını iddia etmelerine rağmen, Bizans ile bağları hususunda hiçbir iddiada bulunmamışlardır. Zira Bizanslılar Yunan kökenli ve Hıristiyandılar, daha da önemlisi diğer halklar gibi silinip gitmemişlerdi ve bu nedenle sözü edilen amaç itibariyle üç kat sakıncalıydılar.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nıyordu. Anadolu'nun diğer eski halkları da kendi izlerini bırakmış olsa da, bunlar arasında arkasında en çarpıcı kalıntıları Hititler bırakmıştı. Böylelikle üretilen teoriler içinde en yaygın biçimde adı geçen bu konu oldu. Ne var ki Anadolu etkisi tek özellik değildi. Osmanlı İmparatorluğu ilk döneminden itibaren bir Anadolu gücü olduğu kadar aynı zamanda bir Balkan gücüydü ve Rumeli uzun süre asıl merkez olarak kalmıştı. Rumeli bu merkezi konumu ancak içinde bulunduğumuz asıl zaman diliminde kaybetti, tıpkı Konstantinopolis-İstanbul gibi. İstanbul ki binlerce yıllık devlet ve uygarlık geleneğiyle tam bir imparatorluk kentiydi ve devletin Avrupa ile Asya'daki toprakları arasındaki antik bağdı.

Türkiye'yi ziyaret eden herhangi bir kişi, özellikle doğudan veya güneyden giriş yapıyorsa, Türk-İslam anlayışına has yerel geleneklerin inatçı diriliği karşısında şaşkınlığa uğrayacaktır. Suriye ve Irak'takilerden hem tarz hem de yapı bakımından son derece farklı olan Anadolu köy evi ve camii, İran-Arap tarzındaki klasik müzik karşısında popüler denilen Türk müziğindeki Balkan, hatta Avrupa tonları; camilerin Bizansvari görünen kubbeleri ve hem kurallarına uygun tasarımlarda hem de köylü işi el işlemelerinde karşımıza çıkan Rum ve güneydoğu Avrupa süsleme motifleri gibi, ziyaretçinin dikkatini çekecek pek çok şey olacaktır.

Anadolu'ya has unsurların modern Türkiye'de hâlâ varlığını sürdürüyor olması artık su götürmez bir gerçektir. Türklerin Hitit olduğunu, ya da Hititlerin Türk olduğunu iddia etmeye gerek olmamakla beraber, geniş ölçüde bir devamlılığın söz konusu olduğu aşikardır. Bugün Anadolu'da sürdürülen arkeolojik ve antropolojik çalışmalara bakıldığında bu durum daha da açıklık kazanacaktır. Anadolu'da kapsamlı ve sistemli bir Türk kolonizasyonunun olduğu kesindir. Ancak bu sırada yerli halk

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ne yok edilmiş ne de tamamen sürülmüştür. Rumların üst sınıfı ve kültürel katmanı yerinden olurken, eski yerleşimciler de zamanla, bu kez İslamî ve Türk unsurlar içinde eridi. Aslında kendi kültürlerinin büyük bir kısmını, özellikle de mevsimlerin değişimi, ekim ve hasat, doğum, evlilik ve ölüm gibi tarım ve kırsal yaşamla bağlantılı olan kısmını sürdürdüler. Dışarıdan gelen İslam kültürü tıpkı başka yerlerde olduğu gibi burada da şehirli kültürüydü ve bundan dolayı onları fazla etkilemiyordu.

Fetihten sonra Rumeli etkisi tabandan değil, daha ziyade tepeden geldi. Anadolu'nun aksine, Rumeli'nin büyük bir kısmı İslamiyet ya da Türk dili etkisiyle asla eriyip kaybolmadı. Türklerin kültürel ufkunun dışında yer alan köylü kitlele-

Hıristiyanlıktan vazgeçmediler ve hem din hem dil bakımından yabancı bir unsur olarak kaldılar. Ancak Balkan halklarının Osmanlı yönetici sınıfı üzerinde muazzam bir etkisi oldu. En önemli kanallardan bir tanesi Balkanlar'da yaşayan Hıristiyanlardan çok sayıda erkek çocuğun imparatorluğun siyasi ve askeri elit tabakasına girmesini sağlayan *devşirme*[4] sistemiydi. Hepsi bu değildi. Kendi toprağına sahip yerel Hıristiyan yönetici sınıf bile, bir zamanlar zannedildiği gibi tamamen yok edilmedi. Bir ölçüde kendi topraklarında yaşamalarına izin verildi ve Osmanlı sistemi içine dahil edildi. On beşinci yüzyılda Arnavutluk'ta hâlâ *timar* sahibi Hıristiyan beyler mevcuttu.[5] Gerek o dönemde, gerek daha sonraları Rumeli'den gelen Hıristiyan askerler hem üst sınıfa mensup feodal süvariler hem de sıradan askerler olarak Osmanlı kuvvetleriyle birlikte savaşla-

4. Bu terim ve onun ifade ettiği uygulama üzerinde V. L. Menage'ın EI²de yazdığı "Dewshirme" maddesine bakılabilir. Erkek çocukların zorla devşirme yapılması Osmanlı'nın erken dönemlerinde başlayıp on yedinci yüzyılda sona ermiştir.

5. Bak. Halil İnalcık, "Timariotes chrétiens en Albanie, au XV siècle, d'après un registre de timars otoman", *Mitt. des Österreichischen Staatsarchivs*, iv (1952), 118-38.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ra katıldılar. Öte yandan İmparatorluğun Asya tarafındaki eyaletlerinin her köşesinde din değiştirmiş Rumelilileri tımar sahibi olarak ve yönetici konumunda bulmak mümkündü. Arnavutlar ve Boşnakların İmparatorluktaki büyük rolleri herkesçe malumdur. Ayrıca bunlar, Rumeli kökenli diğer gruplarla birlikte, on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın reform ve ihtilallerinde sahip oldukları bu önemli rolü sürdürdüler.

Türkiye'deki Bizans mirası bir zamanlar ciddi biçimde abartılmaktaydı. Bazı tarihçiler Osmanlı devletindeki ve toplumundaki neredeyse her şeyi şu ya da bu şekilde Bizans'a dayandırdılar ve İstanbul'un 1453'teki alınışından sonra Bizans kurum ve uygulamalarından muazzam ölçüde yararlanıldığından bahsettiler. Bugün artık bu görüşün yanlış olduğu yaygın biçimde kabul edilmektedir. Aslında Osmanlı uygarlığındaki Bizans unsurları bir zamanlar zannedildiğinden çok daha azdır. Dahası bu unsurların geçmişi, İstanbul'un fethinden önceki devirlere kadar, hatta bir çoğunda Osmanlı devletinin kuruluşundan bile eskiye uzanmaktadır. Ödünç alınan bazı uygulamalar Anadolu Selçuklularına, bazıları Abbasi Halifeliği zamanına kadar gider; zaten bunların önemli bir kısmı da Abbasilerden alınıp Türkiye'ye klasik İslam uygarlığının bir parçası olarak getirilmiştir. Bizans ile aralarında var olan ortak yaşam süresince onlardan da bazı şeyleri almak Selçuklular için son derece normaldi, zira Bizans o zamanlarda, Osmanlıların karşılaştığı soluk bir gölge haline henüz dönüşmemişti.[6]

Bizans unsurlarının varlığı fazlaca abartılmış ve yanlış tarihlendirilmiş olsa da yine de bunların var olduğu açıkça ortada-

6. Köprülüzade Mehmed Fuad (M. F. Köprülü), "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri hakkında bazı mülahazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, i (1931), 165-313; İtalyanca tercümesi. Alcune osservazioni intorno all'influenza della istituzioni bizantine sulle istituzioni ottomane. (1953)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dır. İddia edilenden daha az olmakla beraber, bu unsurlar sanılandan daha eskidir ve derin kökenlere dayanmaktadır. Hatta Bizans İmparatorluğu'nun kendisinden bile eski olabilir. Mimarlıkta Bizans motiflerinin devam etmesinden daha önce bahsedildi. Türk camilerinde karşılaşılan ve böylesine evrensel ve kalıcı olan Bizans unsurları daha derinlikli bir toplumsal ve kültürel eğilimin ifadesi olmalıdır. Hele ki bu durum, İslamiyet'in hakim olduğu, her şeyin İslam bayrağı altında toplandığı bir toplumda cereyan ediyorsa... Tek bir muhtemel fikir ileri sürmek adına, şu söylenebilir: Belki de İslam aleminde ilk defa ve Türk hakimiyeti altındaki bir ülkede, kubbeli bazilika tipindeki camiyi, dinsel bir hiyerarşinin görünüşüne benzetebiliriz. Kazalardan sorumlu müftüler ve biraz zorlama da olsa Hıristiyan kilisesindeki Başpiskopos'a denk sayabileceğimiz başkentin müftüsü, yani bütün müftülerin bağlı olduğu en tepedeki Şeyhü'l-İslam. Bu noktada hem en yetkili din adamı makamının hem de kubbenin Bizans'a bile doğudan gelip yerleştiğini hatırlamakta fayda var.

Burada bir başka yerel etkinin özellikleri dikkate alınabilir. Rumeli ve İstanbul Avrupa'nın birer parçasıdır ve Osmanlılar tarihlerinin başlangıç dönemlerinden itibaren Avrupa ile, Kuzey Afrika da dahil olmak üzere diğer bütün İslam devletlerinden daha yakın ve daha uzun ömürlü bir ilişki içinde olmuştur. İmparatorluk, üstünde Avrupalıların ve onların kurumlarının yaşadığı birçok Avrupa toprağını sınırlarına kattı. Ayrıca ticaret, diplomasi, savaş ve bunlar kadar önemli göçler vasıtasıyla Batı ile olan temasını sürdürdü.

Fatih Sultan Mehmed Rumca biliyordu ve Rumca kitaplardan oluşmuş bir kütüphaneye sahipti. Ünlü İtalyan hümanisti Ancona'lı Ciriaco Pizzocolli maiyeti içinde yer alıyordu, Bizanslı Critoboulos onun biyografisini yazıyordu, portresini yapma-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sı için ise Venedikli Bellini'yi görevlendirmişti.[7] Alışıldık olmamakla beraber, bu tutum ilk defa rastlanan bir olgu da değildi. Avrupalı diplomatlar ve tacirler kadar, Osmanlı Devleti'ne hizmet ederek kariyer yapmayı arzulayan birçok kaçak ve sığınmacı vasıtasıyla da Batı hakkında azımsanamayacak miktarda bilgi taşındı. On beşinci yüzyılda Osmanlı sultanları Avrupa icadı olan topları süratle benimsediler. Sıklıkla Avrupalı topçular ve top yapımcıları da bunların beraberinde geldi. On altı ve on yedinci yüzyılda Osmanlı askeri ve denizcisi Avrupa'nın savaş teknolojilerini almaya büyük çaba harcıyor ve bunu değişen oranlarda başarıyordu. Öte yandan Osmanlı bilim adamları da Avrupa coğrafyası, tarihi ve tıbbı hakkındaki deneme mahiyetinde ilk araştırmalarını yapmaya başlamışlardı.[8] On dokuzuncu yüzyıla kadar Osmanlılar Avrupa'dan esas olarak maddi usuller almışlardır ve bunlar da kapsam ve etki bakımından sınırlı olmuştur. Ancak bugün, bir uygarlığın bir diğerinden alabilecekleri konusunda hiçbir sınır ve engel olamayacağı, ama bununla beraber benimsenen her yeniliğin bir dizi sonuç yaratmasının da kaçınılmaz olduğu gerçeği neredeyse bir yasa haline gelmiştir. Belki de Osmanlı'nın Avrupa'dan ilk olarak aldığı haritacılık, denizcilik, gemi imalatı ve topçuluk gibi örneklerin önemi ve etkileri üzerinde tekrar düşünmek gerekir. Elbette on sekizinci yüzyılda Osmanlı'ya gelen matbaa, askeri mühendislik ve İstanbul'daki Nuruosmaniye Camii'nde somutlaşan Türk mimarisindeki İtalyanvari tarz da bunlara eklenmelidir.[9]

7. E. Jacobs, "Mehemmed II, der Eroberer, seine Beziehungen zur Renaissance, und seine Büchersammlung," *Oriens*, ii (1949), 6-30.

8. A. Adnan, *La Science chez les Turcs ottomans* (1939). Konuyla ilgili daha kapsamlı bir araştırma yine aynı yazar tarafından yayınlanmıştır: A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (1943). Ayrıca kitabın üçüncü bölümüne bakınız.
Bak., sayfa 593.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2. *Türk Dilinin Etkisi*

Türkiye'ye gelen bir ziyaretçi öncelikle Türklüğün birinci ve hiç şaşmayan işareti olan Türk diliyle karşılaşır. Uzun süre diğer dillerin hakimiyeti altında bulunmuş olmasına rağmen Türk dili başarıyla hayatta kalabilmiştir. Türkçe'nin dış etkilere dayanma, yer değiştirme ve hatta temas ettiği diğer dilleri yerinden etme kapasitesi araştırmacıların dikkatini çeker. Türk geleneğinin bir işareti olan Türkçe'yi, ziyaretçimiz belki otorite ve karar, dolayısıyla özgüven geleneğiyle bağdaştırabilir. Bu gelenek, Türklerin İslam dünyasında oynadıkları tarihsel rolden gelmektedir.

Aslında dil, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok kültürlülüğüne Türklerin yaptığı en temel, ya da en azından en kolay tespit edilebilen katkıdır. Bir zamanlar Arapça ile İslam inancında olduğu gibi, şimdi de Türkçe ve Sünni İslam inancı hakim sınıfa mensubiyette aranan gerekli niteliklerdi. Osmanlı Türkçesi'nde zengin ve incelikli ifade biçimleri oluşturulmuştu ve bu, ihtişamlı bir uygarlığa layık bir vasıtaydı. Osmanlılar hiçbir şekilde ırksal bir kibir ya da ayrıcalık taşımadılar ve saf Türk soyuna vurgu yapmadılar. Bu durum, Hilafetin erken dönemlerinde Arap olmayan İslamiyet'e sonradan geçmiş Müslümanların (yani *Mevali*'nin) Arap efendileri tarafından daha aşağı bir seviyede görülmeleriyle kıyaslandığında bambaşka bir şeydi.[10] İslamiyet ve Türk dili, Kürt ve Araplar kadar, Arnavut, Rum, ve Slavlar için de gerçek kudrete ve toplumsal statüye giden kapıları açan anahtardı.

Türkler bir süre çok az -örneğin Araplar ve İranlılardan daha az- milli bilinç sergilediler. İslam öncesindeki Türkler kesinlikle birer vahşi değildi, aksine onlar kendi devletleri, dinleri ve

10. Bak. Bernard Lewis, *The Arabs in History* (1966), s. 70 v.d.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

edebiyatları olan belli bir uygarlık seviyesine ulaşmış insanlardı. Bununla birlikte birkaç unsur dışında her şey unutuldu ve İslamiyet'in içinde yok oldu, ta ki on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda Avrupa'da yapılan akademik araştırmalar sayesinde kaybolanların kısmen de olsa yeniden günışığına çıkarılmasına kadar. Araplara has ó eski zaman Arabistan'ının putperest kahramanlarından kalan hatıraların ya da İranlılara has o eski Pers hükümdarlarının çağlar öncesine ait zaferlerinden duyulan gururun veya yıpranmış da olsa o devasa firavun anıtlarının etrafında örülen silik ve puslu Mısır efsanelerinin benzerlerini Türklerde bulamıyoruz. Halk şiirinin ve Türklerin şeceresine dair üretilmiş efsanelerin birkaç örneğini saymazsak, İslam öncesi Türk geçmişinin tamamı hafızalardan silinmişti. Hatta öyle ki, onuncu yüzyılın İslamiyet'i henüz kabul etmiş Türk hanedanı olan Karahanlılar bile atalarının Türklüğünü unutarak kendilerine bir İran efsanesinden aldıkları "Âl-i Efrasiyab" (Efrasiyab Hanedanı) adını vermişlerdi.[11] Hatta bir bakıma Türk ismi ve onun atıfta bulunduğu varlık bile İslamî niteliktedir. İslam öncesi yazıtlarda Türk ismine rastlanmakla birlikte bununla, birbirine akraba step halklarından sadece biri kastedilmektedir. Bütün bir grubu kapsayacak şekilde genelleştirilmiş bir anlamda kullanımı ve belki de böylesi bir grubu tanımlayan kavram haline gelişi İslamiyet'ten sonra olmuş ve İslamiyet ile özdeşleşmiştir. Tarihsel Türk milleti ve kültürü, hatta bir ölçüde Türk dili, son bin yıl içinde var olduğu şekliyle tamamen İslamiyet'in içinde doğmuştur. Bugüne kadar Türk ifadesi, putperest Çuvaşlar veya Hıristiyan Gagavuzlar gibi Müslüman olmayanlar için veya İstanbullu Hıristiyanlar ve Museviler gibi bir Türk devle-

11. Farsça kahramanlık şiirlerinde pek çok kez adı geçen Efrasiyab, İran efsanesine göre, Turan'ın hükümdarıydı. Bu tabir daha sonra keyfi olarak Türkler için de kullanıldı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tinde yaşayan gayrimüslimler için hiç kullanılmamıştır.[12]

Ama, açıkça dile getirilmemiş ve kendi bilincine varmamış olsa da, Osmanlı toplumu ve kültürü içinde yer alan gerçek Türk unsuru her halükarda çok büyük bir öneme sahiptir. On dördüncü yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlılar Anadolu'nun batısından doğusuna doğru topraklarını genişletirken birçok göçebe Türk grubuyla karşılaştıklarında bu zihniyet canlanmıştır. O sırada bu göçerler, aşiret organizasyonları ve el değmemiş gelenekleriyle henüz dört bir tarafa dağılmamış, parçalara ayrılmamış ve Batı Anadolu'da olduğu gibi yerel etkilere maruz kalmamışlardı.

On beşinci yüzyılın ilk yarısında Türk milli bilinci diyebileceğimiz bir bilincin ortaya çıkışının pek çok işaretine rastlanır. Aynı zamanda bu dönem, Osmanlı sultanının eski Türk unvanı olan "Han"ı benimsediği, Osmanlıların soylarını dayandırdıkları Oğuz Türklerinin Kayı boyuna ait damganın Osmanlı sikkelerinde görüldüğü dönemdir. Osmanlı tarihçilerinin ve şairlerinin Oğuz destanını iyice geliştirerek Osmanlı yönetici sınıfını yarı efsanevi eski Türk medeniyetiyle ilişkilendirmeleri sonucunda bu destan, hanedanın kökenine dair resmi bir tarihçeye dönüşmüştü.[13] II. Murad'ın (1421-51) ve ardıllarının sarayında Türk şiiri gelişip zenginleşti, eski Türk medeniyetinin izleri üzerine yapılan araştırmalar ciddi biçimde itibar kazandı. Hatta Orta Asya Türkçesi ve edebiyatı bile bir süre işlendi ve on beşinci yüzyılın sonuna doğru bir edebi akım, çoktan Türk dili ve edebiyatının bir parçası olmuş Arapça ve Farsça kelime ve ifa-

12. Bak. Paul Wittek, "Türkentum und Islam. I", *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, lix (1928), 489-525; Osman Turan "Türkler ve İslamiyet", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, v (1945-6), 457-85.

13. Paul Wittek, "Le Role des tribus turques dans l'empire otoman", *Mélanges Georges Smets* (1952), 665-76.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

deleri aşırı biçimde kullanmaksızın saf ve basit Türkçeyle yazma girişiminde bulundu.[14] Bu hareket sınırlıydı ve birçok açıdan bir geçiş dönemini yansıtıyordu, ama Türkçe'nin ait olduğu yerin ve dolayısıyla bir halkın hayatında yer tutan dilin içerdiklerinin ve ona eşlik eden her şeyin konumunun tekrar teyit edilmesinde büyük bir öneme sahipti. Ayrıca çoktan Türk nüfusun önemli bir bölümü haline gelmiş olan göçebe Türk unsurlarının Osmanlı devleti içinde ilk kez ciddi biçimde ortaya çıkışları anlamına geldiği için de dikkat çekicidir.

Asal olarak Türk göçer aşiretlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki önemleri, etnik bir havuz olmalarına dayanır.[15] Bunlar yönetici bir unsur değildiler ve ayrıca devletin ve yönetici grupların kimi zaman şüphe dolu kimi zaman hor gören tavırlarına da maruz kalıyorlardı. Ama yine de yönetici sınıfın dayandığı insan kaynağıydılar. Osmanlı toplumuna aşiret hareketlerinin dahil oluşu pek çok şekilde gerçekleşti. Bunlardan bir tanesi yerleşik hayata geçiş süreci sonucunda göçerlerin, gitgide artan miktarlarda Anadolu'nun farklı yerlerine yerleştirilmesiyle oldu. Böylece toprak köylüsü haline geldiler. Bu durum kısmen normal ekonomik süreçlerin işleyişinden kısmen maksatlı devlet politikalarından kaynaklanıyordu. İlk dönemlerden itibaren Osmanlı sultanları geniş toplulukların yerleşim kurmaları ve toprağı işlemeleri için bir bölgeden başka bölgeye ***sürgün etme*** yöntemine sıklıkla başvurdular.[16] Bu zorunlu göçler zaman zaman cezalandırma maksadıyla, bazen de siyasi, eko-

14. Köprülüzade Mehmed Fuad (M. F. Köprülü), *Milli Edebiyatın İlk Mübeşşirleri*. (İstanbul, 1928)
15. Wittek, *Mélanges Georges Smets*.
16. Bu yer değiştirmeler Ömer Lütfi Barkan'ın yayınladığı bir dizi önemli makalede ayrıntılı olarak incelenmiştir. Örnek olarak bakınız: "Les Déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire otoman", *Revue de Faculté des Sctence Economic, Université İstanbul*, xi (1949-50), 67-131; Türkçesi için aynı sayı, sayfa 524-69.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nomik ve askeri amaçlar için yapılıyordu. Örneğin yeni fethedilmiş topraklara ya da yeterince ilgi görmeyen bölgelere nüfus kaydırılırdı. Bütün bu hareketler içinde göçer unsurlar son derece önemli roller üstlendiler. Onların yerleştirilmesi sadece kırsal kesimle sınırlı da değildi. Hem resmi belgeler hem de edebi kaynaklar açıkça pek çok şehirde aşiretlere ayrılmış mahalleler bulunduğunu göstermektedir. Bu süreç kuşkusuz şehir ile köylüler ve aşiretler arasındaki sıkı ekonomik bağlar açısından kaçınılmazdı. Üstelik bu köylüler ve aşiretler çoğunlukla Türklerden oluşmaktaydı.

Tabiri caizse, Türklerin şehirli ve kırsal nüfusa ve dolayısıyla da hakim elit gruba sızması Osmanlı toplumundaki Türk karakterini muhafaza edip pekiştirdi. Öyle ki bu yüzyılın devrimi bile şimdiden, bir ölçüde haklılık payı olan bir ifadeyle, kendisini kozmopolit İstanbul ve Rumeli uygarlığının karşısına yerleştiren Türk Anadolu'sunun doğuşu olarak tanımlanmıştır. Bir başka deyişle, başkentin ve ülkenin adının değiştirilmesiyle ifadesini bulan bu hareket, Türklerin Osmanlılara karşı kazandığı bir zaferdi.

Modern Türkiye'deki Türkçülüğe bilinçli dönüş çabası, devlet politikalarının gidişatını ve politik temelleri etkilediğinden dolayı siyasi açıdan da büyük önem taşır. Ne var ki bu çaba başka alanlara olan etkisi bakımından sınırlıdır. Eski Türk uygarlıkları İslamiyet ile birlikte baştan aşağıya ve eski Türk kültürünün gerçek anlamda yeniden dirilişini imkansız kılacak şekilde silinip yutulmuştu. Elbette tekrar canlandırma teşebbüsleri yok değildir. Örneğin en dikkate değer olanı ve en çok tartışılanı dil reformudur. Amaç Türkçe'nin bin yıllık İslam etkisi altında Arapça ve Farsça'dan geçen unsurlardan kurtarılması ve saf ve katıksız bir Türkçe'ye dönüşün sağlanmasıydı. Ayrıca bazı bilinçli, çok etkili folklorik malzemelerin uyarlanması da yapıldı. Fars-Arap

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

aruz vezninin yerine heçe ölçüsünün kullanımı ve modern orkestra ve opera eserlerinde Türk melodilerinin kullanımı örneklerinde olduğu gibi.[17] Ama modern Türk sanatı ve edebiyatı bu tür popüler ve eski kaynaklara dayanarak belli bir amaçla girişilen teşebbüslere kıyasla çok daha fazlasını Avrupa'ya borçludur. Türkiye'deki Türk özelliğinin gerçek önemini, toplumun kesintisiz biçimde hayatta kalmayı başarmış daha derin katmanlarında da aramak gerekir. Şimdi bu katmanlar, beraberlerinde getirdikleri pek çok sonuçla su yüzüne çıkmaktadırlar.

3. İslamiyet

Şimdi ise üçüncü etken olan İslam'a geliyoruz. Durağan bir dönem geçirmesine karşın İslamiyet, son zamanlarda yenilenmiş bir canlılıkla Türkiye'de tekrar kendini göstermiştir. Türk milletinin büyük bir kesiminin ortak bilincindeki en temel unsur olmasa da, İslam'ın hâlâ temel unsurlardan biri olduğu açıktır.

Türkler İslam diniyle ilk olarak sınır boylarında karşılaştılar. O zamandan bu güne inançları, bu sınır boyu İslam'ının kendine özgü bazı niteliklerini aldı. Bu, sınır boylarında yaşayanların militan (mücahid) ve fazla karmaşık olmayan din anlayışıydı.[18] Türkler de birçok diğer millet gibi İslamiyet'e geçmeye zorlanmadılar ve onların İslam anlayışı hiçbir şekilde zorlama veya tabi olma kavramlarını barındırmaz. Doğu'da ya da batıda olsun Hilafetin hudutlarında, sınır boyu savaşçıları (akıncılar) İslamiyet'in ilk devrinin basitliğini, cengaverliğini ve hürriyetini yaşatmışlardı ki bu özellikler, eski İslami teokrasinin doğulu

17. Bak. sayfa 595.

18 Türklere özgü İslam anlayışının gelişim içinde sınır boyunun ve gazilerin önemi Profesör Wittek tarafından 1925'ten itibaren yayınlanmaya başlamış bir dizi not, makale ve incelemede ele alınmıştır. Daha genel amaçlı bir çalışma için aynı yazarın *The Rise of the Ottoman Empire* (1938) eserine bakılabilir. Bu kitapta yazarın önceki araştırmalarına atıflar bulunmaktadır

bir imparatorluk şekline dönüşmesiyle başka yerlerde çoktan kaybolup gitmişti. Bu imparatorluğun dört bir yanından, yeni düzene ayak uyduramayanlar, maddi veya manevi nedenlerle kendilerini sınır boylarına vuranlar, uç beylerinin akıncılarına katıldılar ve kafirlere, putperestlere karşı Tanrı adına, zafer ve ganimet uğruna kavgaya giriştiler. Orta Asya'da en önemli iki sınırdan birinde yaşayan Türkler, İslamiyet'i tebliğ eden dervişler ve sufilerin etkisiyle bu dine geçtiler, halen putperest olan akrabalarına karşı sürdürülen savaşta yer aldılar; Halifeliğin askeri sınıfları da giderek daha fazla sayıda Türklerden oluşturulmaya ve bu kesimler içinde Türkler öne çıkmaya başladı. On birinci yüzyılın başlarında, ilk büyük bağımsız Müslüman Türk hükümdarı olan Gazneli Mahmud Hindistan'ı almak için büyük ölçekli bir sınır muharebesine sokmak üzere Türklerden kurulu bir orduyu kullandı. Aynı yüzyılda daha geç bir tarihte, Selçuklular Güney Batı Asya boyunca yeni bir Türk akıncı dalgası yollayarak Bizans İmparatorluğu'ndan yeni toprak parçaları söküp aldılar. Bu yeni Türk dalgası, Avrupa'dan gelen muazzam Haçlı saldırılarına karşı Müslüman Doğu'ya, direnmelerini ve ardından da onları geri püskürtmelerini sağlayacak olan askeri ve dinsel canlılığı da kazandırıp yerleştirmiş oldu.

Türk uç boylarının İslam anlayışı bundan dolayı İslam dünyasının merkezi bölgelerindekinden daha farklı bir mizaç sergiliyordu. Irak ve Mısır'a gitmiş olan eski İslam başkentlerinin kozmopolit ikliminde yetişmiş olan kardeşleri Memluklerden farklı olarak, hür Türkler hudut boylarındayken İslamlaştılar ve eğitildiler. Onların İslam anlayışı sınırın kendine has karakteristiğiyle yüklüydü. Öğretmenleri genelde Türk olan dervişler, gezgin zahitler ve sufiler (mutasavvuflar) idi. Şehir ulemasının anlattığından ve medresede öğretilenden çok başka bir inancı dile getirmekteydiler. Fazla uysal bir tahammül anlayışına ve

çok unsurlu bir kent uygarlığının çeşitliliğine sahip Abbasilerin Bağdat'ındaki gibi bir kurnazlık ya da kaygısızlık asla onlara göre değildi; aynı şekilde mezheplerin kılı kırk yaran, dışarıya kapalı kuralcılığı da. İlk Müslümanlarınkine benzer bozulmamış bir ateş ve saflıkla dolu savaşçı bir inançtı onlarınki: Amentüsü savaş nidaları, temel farzı silah başı yapmak olan savaşçılara has bir din.

İlk Türklerin Anadolu'ya getirdiği inanç ve öğreti işte büydu. Ardından birer gazi, derviş ve göçer olarak Anadolu'yu fethettiler, İslamlaştırdılar ve yerleşik bir düzen kurdular. Bu sayede yeni saltanatın şehirlerinde İslam'ın eski idare ve uygarlık gelenekleri yerleşti. Böylece sınır boylarının insanları ve dervişler batı uçlarında yeni maceralar aramak üzere bu kez Ege'nin kıyılarına ya da Avrupa'ya doğru yeniden yola koyuldular. Anadolu, Selçukluların Ortadoğu'da kurdukları imparatorluğun bir eyaleti haline geldi ve geleneksel İslami hayat kuralları giderek bütün ülkede etkisini göstermeye başladı. Müslüman bürokratlar ve aydınlar, hukukçular ve ilahiyatçılar, tüccarlar ve zanaatkarlar kısa zaman önce alınmış bu topraklara yerleştiler. Elbette beraberlerinde klasik İslam'ın eski ve o yüksek şehir medeniyetini de getirmişlerdi. Sınır gitgide daha da batıya doğru kayarken Osmanlı uç beylerinin Batı Anadolu ve Balkanlar'da aldıkları topraklar da zaman içinde yeni bir İslam imparatorluğuna dönüştü. Bir zamanların Selçuklu hakimiyetindeki Sivas ve Konya'sı gibi, önce Bursa, sonra Edirne ve nihayetinde İstanbul birer Müslüman şehri oldu, Müslüman yaşantısının ve kültürünün merkezi haline geldi. Böylelikle yerleşik ve kabul görmüş (ortodoks* İslam anlayışının tam donanımlı birer örneği oldular.

* Ed. N.: Burada kast edilen "Sünni İslam"dır; başka çalışmalarda da "Sünni İslam" yerine "ortodoks" kavramı kullanılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan yıkıldığı zamana kadar kendini İslam inancının ve kudretinin yayılışına ya da savunusuna adamış bir devlet oldu. Altı yüzyıl boyunca Osmanlılar neredeyse hiç kesintisiz olarak Hıristiyan Batı'ya karşı savaştılar. Genelde başarılı oldukları ilk çabaları İslam hakimiyetini Avrupa'nın geniş bir kesiminde etkin kılmak içindi, sonra da çoktandır geçerliliğini yitirmiş bir takım artçı birlik manevralarıyla Batı'nın dur durak bilmez karşı saldırılarını engellemek ve durdurmak için mücadele ettiler. Kökleri Türklerin İslam anlayışına dayanan ve yüzyıllarca süren bu mücadelenin Türk toplumunun ve kurumlarının yapısını etkilemesi kaçınılmazdı. Osmanlı Türk'ü bakımından kendi imparatorluğu, İslamiyet'in ilk dönemindeki bütün topraklara sahipti ve böylece İslam'ın bizzat kendisi idi. Osmanlı tarihlerinde, İmparatorluğun toprakları "İslam mülkü" olarak anılıyordu; hükümdarı ise "İslam padişahı", orduları "asakir-i İslam" (İslam askerleri), en yüksek din adamı "Şeyhü'l-İslam" idi. Halkı ise kendisini her şeyden önce ve her şeyden çok Müslüman olarak görüyordu. Osmanlı ve Türk, daha önce gördüğümüz gibi, bir ölçüde yeni kullanılan tabirlerdir. Osmanlı Türkleri ise kendilerini İslam'la özdeşleştirerek, muhtemelen bir başka Müslüman halktan çok daha büyük ölçüde kimliklerini İslamiyet'le yoğurmuşlardı. Şurası gerçekten ilginçtir ki, Türkiye'de Türk kelimesi neredeyse hiç kullanılmazken, Avrupa'da bu kelime Müslümanlıkla eşanlamlı hale gelmişti ve Müslümanlığı seçmiş bir Batılı için -ister Fas'ta ister Isfahan'da olsun- "Türk oldu" ifadesinin kullanılması adettendi.

Bu özdeşleşmenin bir başka yansıması ise Türk-İslam anlayışında son derece önemli yer tutan ciddiyetinde, göreve kendini adama ve hizmet etme duygusunda görülebilir. İmparatorluğun en iyi zamanlarında karşılaşılan bu özelliklerin bir eşi-

ne, Hilafet dönemi de dahil olmak üzere İslam tarihinin hiçbir devrinde rastlanmaz. Örneğin Abbasi halifeleriyle bir karşılaştırma yapalım: İlk dönem Osmanlı sultanlarını açıkça yönlendiren dinsel ve manevi amaçların yoğunluğu ve sadakati, onların hangisinde vardı? Bu dur-durak bilmeyen göreve sadakat duygusudur ki ölümün eşiğine gelmiş bir ihtiyar olan Kanuni Süleyman'ı, payitahtın nimet ve lütuflarından ayırıp onu ölüme kadar götürecek olan meşakkatli bir Macar seferine çıkmaya yeniden mecbur etmişti.

İslamiyet'i özel ve kamusal yaşantının gerçek dayanağı yapma yönünde Osmanlıların ne kadar ciddi bir biçimde çabaladıklarının en açık olarak görüleceği alan belki de hukuktur. İslamiyet'in başlangıç dönemlerinden bu yana yüksek bir maddi uygarlığa erişmiş herhangi bir Müslüman devlete kıyasla, Osmanlı sultanları Şeriat'a çok daha büyük bir etkinlik kazandırmışlardır.[19] Bir anlamda, Şeriat'ı devletin yürürlükteki hukuku kılmak, onu bütün ülkede uygulamak, mahkemelere ve Şeriat kurallarıyla hüküm veren kadılara eksiksiz bir yetki vermek ve kabul görmelerini sağlamak için ilk kez gerçekten çaba harcayanların Osmanlılar olduğu bile söylenebilir. Ortaçağ dönemindeki kadı, Osmanlı meslektaşına kıyasla acınası bir durumdadır. Merkezi hükümet tarafından tayin edilen ve onlara karşı sorumlu olan Ortaçağ kadısı önemli hukuki konuları merkeze bırakmak zorundaydı ve hükümlerinin yürürlüğe konması ve uygulanması aşamasında tamamen merkezin pek güvenilmeyecek işbirliğine bağımlıydı. Öte yandan Osmanlı kadısı, taşra idaresi sisteminde özellikle "kaza" olarak adlandırılan kendi yargı bölgesinde merkezi yönetimin ta kendisiydi. Bu "kaza", tıpkı vilayetin başındaki Vali gibi, Osmanlı kadısı-

19. J. Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, (1964), s. 89 v.d.

nın yetki alanındaydı. Üstelik kadı, son derece saygın ve güçlü olan adalet ve din adamları hiyerarşisinin bir parçasıydı ve bu grup, gireceği askerî ya da siyasî kurumlarla gireceği herhangi bir çatışma halinde kadıyı desteklemeye hazırdı. Bu hiyerarşinin en tepesinde olan baş müftü yani Şeyhü'l-İslam ve payitahtın iki Kazasker'i bulunurdu. Kendilerine öylesine muazzam bir saygınlık ve yücelik atfediliyordu ki, bayram tebriğine geldiklerinde bizzat Sultan onları ayakta karşılamaktaydı.[20] Eski halifeler kuramsal olarak şeriat kurallarına bağlıydılar ve kuralları ihlal etmeleri halinde görevden alınabilirlerdi. Ne var ki bu sadece lafta kalmış bir kuraldı, zira uygulayacak bir merci ya da devlet mekanizması yoktu. Ama Osmanlılar, sultanı tahttan indirme yetkisini elinde bulunduran• bir yüksek dinsel makamın -Şeriat'ın en yüksek hukuki makamının- varlığını kabul etmişlerdi. Bu makamın, yani Şeyhü'l-İslam'ın, asıl rolü temel olarak siyaset ve şahsiyetler tarafından belirleniyordu. Bize göre dikkat çekici olan nokta, böylesi bir makamın bu tür bir yetkiyle donatılmış olarak bir şekilde var olmuş olması ve bunun da kabul görmüş olmasıdır.

Türk-İslam anlayışının daha farklı ama en az bunun kadar önemli bir diğer karakteristik özelliği de, gayrimüslim cemaatlerin toplumsal olarak birbirinden ayrı tutulmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu İslam hukuku ve örfüne uygun olarak diğer dinlere karşı hoşgörülüydü ve Hıristiyan ve Museviler genel olarak huzurlu ve güvenli bir hayat sürüyorlardı. Ancak kendi cemaatleri içinde ve çok kesin sınırlarla Müslümanlardan ayrı tutulmaktaydılar. Özgürce Müslümanların arasına karışmaları asla mümkün olmazdı. Bunu bir zamanlar Bağdat ve Kahire'de

20. *Kanunname*, F. Köprülü'den alıntı, Bak. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*. i, 196.
Ed. N.: Yazar burada "Sultan'ın hal'i için fetva" yetkisini kast etmektedir.

yapabiliyorlardı. Ayrıca Osmanlıların entelektüel yaşamına adını anmaya değecek bir katkıda da bulunamadılar. Osmanlıda Arapların altın çağında ortaya çıkmış Hıristiyan şairler ve Musevi bilim adamlarına denk nitelikte pek az insan vardır. İslamiyet'e geçenler derhal kabul görüp toplum içinde eriyip gidiyordu, oysa gayrimüslim kalanların toplumdan dışlanmışlıkları o derecedeydi ki, İstanbul'un alınışından beş yüzyıl sonra dahi kentteki Rumlar ve kısmen de Museviler, yabancı dillere yatkın olmalarına karşın Türkçe'yi hâlâ yetkin bir biçimde konuşamıyorlardı. Hıristiyan Araplardan bahsedilebilir, ama Hıristiyan Türk ifadesi anlamsızdır ve tam anlamıyla bir çelişki teşkil edecektir.[21] Bugün, yani laik Cumhuriyet'in yetmiş altıncı yılında bile, Türkiye'de yaşayan bir gayrimüslime Türk vatandaşı denilebilir, ama asla Türk denemez.

Öyleyse Türk-İslam anlayışının ele aldığımız ilk karakteristik özelliği, paradoksal olarak, Türklerin kendilerini İslamiyet içinde ne ölçüde eritmiş olduklarıdır ve başka özellikler de bulunabilir. Öncelikle, başka birçok Müslüman ülkede olduğu gibi, ilahiyatçıların resmi ve kuralcı diniyle yan yana büyüyüp gelişen yaygın biçimde kabul görmüş, mistik, az çok heterodoks anlayış biçimine de bakmak gerekir ki bu biçim, insanların gerçek dinsel inançları ve gündelik uygulamalarına büyük oranda uygunluk gösterir. Müslüman Türklerin büyük çoğunluğunun geçmişte ve şu anda hâlâ tabi oldukları farklı tarikatların[22] itikatlarında ve dahası gelenek ve gündelik uygulamalarında İslam öncesi dönemden aldıkları pek çok şey olduğu kesindir. Türk tarihçiler Orta Asya'dan gelen izlere dikkat çekmişlerdir: Orta Asya Türklerinin İslamiyet'e geçmelerinden sonra dahi muha-

21. Dobrucalı Gagavuzlar gibi Türkçe konuşan Hıristiyanları tanımlamakta kullanılan "Hıristiyan Türk" tabiri ise kuşkusuz bilimsel araştırmalarda kullanılan akademik dile özgü bir ifadedir ve Türkçe'ye yeni girmiştir.
Bak. sayfa 546.

faza ettikleri ve farklı kılıklar altında Batı'ya taşıdıkları Şamanist ve hatta Budist ve Maniheist unsurları kapsayan izler.[23] Halkın gündelik dinsel yaşantısında karşılaşılan Müslüman-Hıristiyan (ya da Türk-Rum) karışımının birçok örneği de en az bu izler kadar önemlidir.[24]

Halk kültüründe yaşayan bu tür izler neredeyse İslam dünyasında evrensel bir özellik taşır ve Avrupa'da gördüğümüz eski Kelt, Germen ve Slav izlerinin Hıristiyanlaşmış bir biçim dahilinde varlığını koruması örneğiyle benzerlik gösterir. Her zaman ulema ve devlet, belki de başka yerlere kıyasla en çok Türkiye'de, halkın İslam anlayışını kuşkulu gözlerle izlemiştir. Şurası çok dikkat çekicidir ki, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Sünni (ortodoks) İslam anlayışının bir nebze canlanmasına izin ve cesaret vermekle birlikte, bugüne dek tarikatlardan gelen her türlü hareket oluşumunu hep şiddetle bastırmıştır ve bastırmaktadır.

Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğundaki İslamiyet'in en karakteristik niteliklerinden biriyle, halkın İslam yorumunda değil de aksine İslamiyet'in kitabi yorumunda karşı karşıya gelmekteyiz. Daha önce kısaca değindiğimiz bu nitelik neredeyse genel bir anlam arz etmektedir. İslam tarihinde ilk defa, din adamlarının mertebelerine göre sıralandığı, devletçe kabul edilmiş işlevler ve yetkilerle donatılmış, Hıristiyanlıktaki ya da eski imparatorluklardaki ruhban sınıfıyla karşılaştırılabilecek türden bir kurumsal yapı oluşturulmuştur. İslamiyet'te ruhban sınıfının olmadığına dair kesin hüküm dinin temel kanunları açısından geçerliliğini sürdürmektedir. Şöyle ki, ruhban sınıfına has rütbelendirme, vaftiz töreni, inanan ile Tanrı arasındaki ruhban sı-

23 Örnek olarak bak. Köprülüzade Mehmed Fuad, *Influence du Chamanisme Turco-Mongol sur les ordres mystiques musulmans.* (İst., 1929)
Bak. F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans.* (1928).

nıfın aracılığı gibi özelliklerin hiçbiri İslamiyet'te yoktur. Ancak sosyolojik ve siyasi anlamda bu kuralın geçerliliği kalmamıştır. Osmanlının muazzam dinsel kurumlarının kökeni, hiç kuşku yok ki, Büyük Selçuklular'a kadar, bir başka ifadeyle, devlete isyan eden sapkın ve ayrık dinsel oluşumlara, yani rafıziliğe* karşı durmak için medreselerin ve müderrislerin teşkilatlandığı zamana kadar dayandırılabilir. Ne var ki dinsel teşkilat sadece Osmanlı devletinde olgunluğa erişmiş ve hukuk ve inanç koruyuculuğu işlevini yerine getirebilmiştir.

Böylece Türk yaşamı ve kültüründeki üç ana eğilimi gözden geçirmiş olduk. Modern dönemlere geldiğimizde ise bir dördüncü eğilim olarak Batı uygarlığı karşımıza çıkıyor. Tıpkı dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi Türkiye'de de Batı uygarlığı mevcut düzeni çok şiddetli bir darbeyle sarsmıştır.

Çağdaş Türkiye'yi diğer Müslüman komşularından farklı bir yere oturtan ve onu böylece Batı dünyasının hem üstün yönlerine hem de aksayan taraflarına daha yakın kılan bu ayırıcı unsurlar ve karakteristik özellikler bağlamında iki kavramın varlığından söz edilebilir. Birincisi 'süreç'tir, olaylar zincirini basit bir akış değil, zaman içinde ilerleyen bir süreç veya canlı bir or-

* Çev. N.: heresy: kelime karşılığı resmi ve yerleşik din kural ve uygulamalarına, inançlarına karşı çıkan ve resmi görüşlerle çelişen, farklı, ayrık kuralları benimsemiş olan inanç biçimine verilen genel addır. Ancak İslam terminolojisi söz konusu olduğunda, İngilizce'de kullanılan "heresy"nin karşılığı dinsel anlamda, Arapça'da "yoldan çıkma" anlamına gelen "rafaza" fiiliyle ifade edilir. İslam tarihinin erken dönemlerine dayanan ve ilk iki halifenin meşruiyetini kabul etmeyip bundan dolayı da genel kabul görmüş olan pek çok kuralı ve itikadı reddeden anlayışın tanımlanmasında kullanılır ve "Rafızilik" terimiyle adlandırılır. Bu anlayış zamanla Sünni çevrelerde Şia ile özdeşleştirilmiş ve hem Büyük Selçuklular hem de Osmanlılar zamanında merkezi otoritenin ve ulemanın kullandığı "Rafızîler" ifadesi, genel anlamda ehl-i sünnet yolundan çıkmış, sapkın olanlar, demektir. Bu nedenle burada elbette açıklayıcı bir dipnotla beraber, heresy karşılığında rafızi kelimesini kullanmak uygun görünüyor. Çünkü yazarın tam olarak kast ettiği grup tarihsel olarak budur.

ganizmadaki gibi bir 'gelişme' olarak görme eğilimidir. İkincisi ise, bununla ilintili olarak, organizma, yaşayan organik bir yapı kavramıdır, yani birbirinden ayrık, ilintisiz unsurlardan oluşan bir karışım değil de, birbiriyle bağlantılı ve birbirini etkileyen parçaların oluşturduğu bir bütün olarak görebilme becerisi. Bunlar modern Batı uygarlık biçiminin olmazsa olmaz nitelikleridir. Bizim fen ve doğa bilimlerimiz bakımından öncelikli öneme sahiptirler; birey ve topluluk, insan ve evren üzerindeki görüşümüzü belirler ve bundan dolayı kurumlarımızı ve düşüncemizi, yönetimimizi ve sanat anlayışımızı, sanayimizi, bilimimizi ve (*heybat*) dinimizi de biçimlendirirler. Birkaç örnek vermek gerekirse, bu nitelikler Batı romanı ile Doğu masalı, Batılı portre resmi ile Doğu minyatürü, Batı tarihi ile Doğu vakayinameleri, Batı idaresi ile Doğu hakimiyeti ve belki de Batı cevvalliğiyle Doğu sükuneti arasındaki farkı meydana çıkarmaktadır.

İyi ya da kötü, bu nitelikler son yüz elli yıllık dönemde devletin ve hukukun yapısında, büyük hedefler ve politikaların kesin biçimde belirlenmesi ve yönlendirilmesinde, toplumsal ve hatta özel yaşamın yeniden düzenlenmesinde, kısaca Türklerin kamusal hayatında etkisini gittikçe arttırmıştır. Tamamen taklit olmanın ötesine geçebilen sanatsal ve bilimsel bazı örneklerde bunlar çoktan kendini belli etmiştir. Türkiye'de kendini gösteren bu niteliklerin halihazırdaki durumlarına bakıldığında batı kaynaklı ve gerçekten yeni tarihli oldukları ve zaman zaman iğreti durdukları görülür. Bununla beraber, deneme mahiyetinde olsa da, şunu görmek için çaba harcayabiliriz: Acaba bu nitelikler ile, onları benimseme yönünde, tabiri caizse, bir tür yatkınlık meydana getiren Osmanlı veya Türk uygarlığına ait nitelikler arasında bir ilişki kurmak mümkün müdür? Sebepler üzerinde tartışan, etkileri tahlil eden Osmanlı tarih yazarları ve risale-

cilerine bakıldığında çağdaş tarihçideki tahlil etme ve sentezleme yeteneğinin ve çağdaş romancıdaki karakter ve olay örgüsü geliştirme duygusunun ilk işaretleri görülebilir. Hatta çağdaş anayasal cumhuriyet bile baştan aşağıya Batı'dan alınmış değildir. Kanun ve hiyerarşi üzerine kurulu Osmanlı Devleti bazı bakımlardan, tasnif kabul etmeyen ve değişim gösteren klasik İslam toplumundan çok, cumhuriyete daha yakındır. Türkiye ile Batı arasındaki olası ilginin daha derinlere dayanması meselesi geçici bir hevesten çok daha fazlasıdır. Son yıllarda bütün bu reform hareketinden doğan başarılar ve umutlar yeniden tartışmaya açılmış ve hatta bir ara tehlikeye düştüğü bile olmuştur. Uzun vadede bu durum zamanımıza özgü hızlı ve yüzeysel bir hareketten çok, Türk yaşamının derinlikli ritmi olacaktır, ki bu da Türkiye'nin gelecekte İslamiyet'le, Batı dünyasıyla ve kendisiyle kuracağı ilişkide belirleyici olacaktır.

BİRİNCİ KISIM

Doğuşun Aşamaları

2. BÖLÜM

Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerilemesi

Şurası açıkça görülmüştür ki sanat, erdemin geliştiği çağda askeri kaynaklıdır; erdem en ihtişamlı dönemindeyken de sanat özgürlükçüdür; erdem gerilemeye başladığında ise ehl-i keyftir: öyleyse korkarım ki dünya, talihin düşüşe geçtiği bir devirdedir.

Francis Bacon, "Öğrenimin İlerlemesi", 1605.

İnsanın toplumsal durumu onun bireysel durumuna benzer ve pek çok hususta biri ötekine paraleldir... Her şeyden önce insanın doğal yaşamı üç aşamalıdır, büyüme yılları, yavaşlama yılları, ve gerileme yılları. Bu üç safhanın vakti bireylerde kesin olarak belirlenmiş olsa da, bu vakitler kurumların kuvvetine ya da zayıflığına göre değişkenlik gösterir... ve ayrıca bu safhalar farklı toplumlarda da değişir... Peygamberimiz (s.a.s) hazretlerinin hicretinden 1063 yılına ulaşıldığı zaman ve büyük Osmanlı Devleti 364. yılına eriştiğinde, ilahi akışın ve insan topluluklarının ve medeniyetin doğal yasalarına uygun olarak bu güçlü devletin yapısında hastalık belirtileri, doğasında ve gücünde uyumsuzluk işaretleri ortaya çıktı...

Katip Çelebi, "Düsturü'l-Amel", 1653.

Büyük imparatorlukların gerileyişi her zaman büyüleyici bir konu olmuştur ve günümüzde hem saltanat ihtişamının yok oluşundan memnuniyet duyanlar hem de ona göz yaşı dökenler için yeni bir hüzün vesilesidir. Ciddi biçimde ele alınmamış olmakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileyişi de bu ilgiden payını almıştır.[1] Osmanlı tarihinin yarısı hâlâ tarih araştırmalarının en çok göz ardı ettiği alanlardan biri olarak dur-

1. Bunlar arasında bir istisna olarak Osmanlı idari teşkilatının gerileyişi üzerine yazılmış olan bir çalışmayı gösterebiliriz. Bak. H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, I/i (1950), s. 173 v.d.

maktadır. Hem Türkiye'deki hem de Batı'daki son araştırmalar imparatorluğun kuruluş ve yıkılış dönemi hakkında bildiklerimizi gittikçe çoğaltırken gerileme sürecine pek az ışık tutmuştur. Çağdaş Türk tarihçileri de dikkatlerinin büyük kısmını son derece doğal olarak Türk halkının ya ilk dönemdeki ihtişamına ya da kısa zaman önce yeniden hayat bulmasına adadılar. Öte yandan bu konuyu ele alan Batılı tarihçiler ise genel olarak bizzat Osmanlı tarihçilerinin yapmış olduğu tahlillerin peşinden gitmekle yetindiler ve sıklıkla, imparatorluğun Asya ya da Avrupa'daki toprakları üzerinde bağımsızlığına kavuşmuş Osmanlının eski milletlerinin efsanevi ulusal tarihçiliğinin etkisi altında kaldılar. Oysa bunlar da, topluluklarındaki bütün aksaklıkların ve kusurların kabahatini eski Osmanlı efendilerinin kötü idaresine bağlama eğilimdeydiler ve son devir Osmanlı idaresinin malum hatalarından dolayı bütün Osmanlı uygarlığını itham ediyorlardı.

Profesör Jones'un kısa süre önceki ifadesiyle, "Roma İmparatorluğu'nun gerilemesi ve yıkılması, birbiriyle etkileşim halindeki girift bir sebepler yumağına dayalıdır ve tarihçi bu yumağı risk alarak çözebilir."[2] Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda bu risk çok daha büyüktür, özellikle ayrıntılı bir tarih araştırması için gereken hayati ön çalışmanın bu kadar az geliştiği düşünülürse. On yedi ve on sekizinci yüzyıla ait Osmanlı belgelerinin çok büyük kısmı hâlâ yayınlanmış değildir ve neredeyse el değmemiş bir haldedir. Vakayinameler bile pek az ilgi görmüştür. O dönemin ekonomik ve toplumsal tarihi üzerine neredeyse hiç araştırma yoktur, diğer taraftan ise siyasi tarih, on dokuzuncu yüzyılda Hammer ve Zienkeisen gibi tarihçilerin getirdiği noktanın ötesine pek geçememiştir.

2. A.H.M. Jones, "The Decline and Fall of the Roman Empire", *History*, xl (1955), 226.

Aşağıdaki satırlar sebep, belirti ve etki ile örülmüş karmaşık ağı bir hamlede kesip atma çabası değildir. Burada, Osmanlı idaresi, toplumu ve uygarlığını gerilemeye götüren, veya onun bir parçası veya ifadesi olan asal etkenler ve süreçlerden bazıları geniş bir biçimde tasnif edilmekte ve madde madde sıralanmaktadır. Bunlar devlet idaresiyle, ekonomik ve toplumsal yaşamla ve manevi, kültürel ve entelektüel değişimle ilgili olanlar olmak üzere üç ana grupta ele alınacaktır.

İlk gruba idari mekanizmadaki tanıdık değişimleri, yani saray, bürokrasi, adliye, silahlı kuvvetler gibi Koçi Bey tarafından 1630 yılında IV. Murad'a sunulan meşhur risalenin içeriğini oluşturan konuları dahil edebiliriz.[3] Osmanlı hanedanının ilk on padişahı eşine az rastlanır kabiliyet ve zekadaki insanlardan oluşan görüntüsüyle bizi nasıl şaşırtıyorsa, arkalarından gelen sultanların sergilediği kifayetsizlik, yozlaşmışlık ve uygunsuzluk ondan daha fazla şaşkınlık vericidir. İkinci grup elbette tesadüf sınırlarının dışındadır ve etkili bir hükümdarın ortaya çıkmasını neredeyse engelleyen bir yetiştirme ve seçme tarzıyla açıklanabilir. Benzer biçimde sadrazamlık ve ister siyasi ister dini olsun diğer yüksek makamlar öylesine doldurulmuş ve idare edilmiştir ki bu kadar yetenekli ve vicdanlı insanın bu makamlardan çıkmış olması bizim için gerçekten hayret verici bir durumdur.

3. Koçi Bey, Makedon ya da Arnavut asıllı Osmanlı devlet adamı. Devşirme olarak saray halkına katıldı ve Sultan Dördüncü Murad'ın (1623-40) güvendiği danışmanlarından oldu. Sultan için 1630 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumu ve geleceği hakkında yazdığı risale hem Türk hem de Batılı araştırmacılar tarafından büyük bir hayranlıkla karşılanmıştır. Öyle ki Hammer, Koçi Bey için "Türk Montesquieu'sü" ifadesini kullanır. Risalenin basılmış ve tercüme edilmiş örnekleri için bak. F. Babginger, *Die Geschichtsschreiber dr Osmanen und ihre Werke* (1927), 184-5. 1939 yılında İstanbul'da yeni bir baskısı yapıldı. W. F. Behrnauer tarafından hazırlanan Almanca tercümesi için bak. *ZDMG*, xv (1861), 272 v.d. Ayrıca B. Lewis, "Ottoman Observers on Ottoman Decline", *Islamic Studies*, i (1962), 71-87

Yönetim mekanizmasında oluşan çöküntü hükümranlığın en yetkin organlarını etkilemekle kalmadı, aynı zamanda İmparatorluğun her köşesindeki bürokratik ve dinsel kurumları da toptan etkiledi. Bu kurumlar, çalışanlarının yeterliliği ve nitelikleri bakımından felaket derecesinde bir düşüş yaşadılar. İstihdam, talim ve terfi etme yöntemlerinde artan bir biçimde ortaya çıkan değişiklikler nedeniyle bu düşüş daha da perçinlendi. Bu çözülmenin izleri Osmanlı arşiv belgelerinde açık biçimde izleri bulunabilir. İşte bu belgeler, on altıncı yüzyılın titiz, dürüst ve son derece ehil bürokratik idaresinden on yedinci yüzyılın ihmalkarlığına ve ardından on sekizinci yüzyılın çöküşüne geçiş aşamalarını canlı biçimde yansıtırlar.[4] Benzer bir düşüş mesleki ve ahlaki standartlarda ve bunlar kadar çarpıcı olmasa bile, dinsel ve adli hiyerarşinin farklı mevkilerinde de görülmektedir.

Ama içlerinde en ciddi hasarı gören kuşkusuz Osmanlı ordusu olmuştur. Koçi Bey 1630'daki notlarında Devlet-i Âli'nin, hâlâ sadık ve gözü pek olan kullarının oluşturduğu büyük ihtiyat kuvvetinden güç alabildiğini söyler. Ali Paşa ise 1774'te yıkıcı bir darbe indiren Küçük Kaynarca antlaşmasının hemen ardından Türk askerinin hiçbir şekilde cesaretini kaybetmediğini, moralinin bozulmadığını söyleyecektir.[5] Ne var ki Osmanlı'nın

4. On altıncı yüzyıldaki kayıtlar dikkatle, ayrıntılı biçimde hazırlanmış ve sık sık güncellenen kayıtlardır. On yedi ve on sekizinci yüzyılın kayıtları ise düzensiz, hatalı ve özensizce tutulmuştur. Kağıdın kalitesi bile daha düşüktür. Standartların böylesine düştüğü bir ortamda araya sıkışmış Köprülü devrinin özenle tutulmuş kayıtları hemen kendini belli etmektedir.

5. Trabzon valisi olarak görev yapmış olan Ali Paşa bölgede bir derebeylik tesis etmişti. Bize kafasını ciddi biçimde meşgul eden iki meseleden bahseder: İmparatorluk bu kadar güçlüyken nasıl böyle zayıf düştü ve eski gücüne kavuşması için ne yapmalı? Hâlâ yayınlanmamış olan risalenin el yazması Uppsala'da bulunmaktadır. Eser hakkında bir inceleme, M. Norberg tarafından *Turkiska Rikets Annaler*'de (Hernösand, v, 1822, s. 1425 v.d.) İsveççe yayınlanmıştır. Ayrıca bakınız B. Lewis, *EI²*, Djanikli Ali Pasha.

Avrupa'ya bir zamanlar dehşet salan ordusu, artık kendi idarecilerinden ve kendi halkından başka kimseyi korkutamıyordu. Üstelik bir zamanlar küçümsenen düşmanlarının elinden utanç verici bir dizi yenilginin acısını tatmaktaydı.

On altıncı yüzyılda İmparatorluk, genişlemesinin fiilen en son noktasına ulaştı ve artık aşamayacağı engellerle karşı karşıya kaldı. Doğu sınırlarında I. Selim ve Süleyman'ın kazandığı zaferlere karşın Osmanlı ordusu İran'ın içlerine ilerleyemedi. Safevilerin o sıralarda gücünün zirvesine ulaşmış olan yeni merkezi hükümdarlığı, İran'ın yeni lojistik problemlere yol açan ve dolayısıyla yeni ve alışılmadık teknikler gerektiren yüksek platosu, var olduğu günden bu yana kafirlere karşı cihad yapmayı gelenek haline getirmiş bir orduyu Müslüman bir düşman üzerine yürütmenin getirdiği zorluklar, işte bütün bunların hepsi Osmanlı kuvvetlerinin İran sınırında durmasına ve Orta Asya'ya, ya da Hindistan'ın içlerine doğru ilerlemesine engel olan etkenleri oluşturdu.

Doğu denizlerinde ise Portekizlilerin cüsseli gemileriyle karşılaştılar. Bunlar, Atlantik Okyanusu'yla boğuşmak üzere yetiştirilmiş olan imalatçıların ve gemicilerin elinden çıkma gemilerdi ve Osmanlıların sakin denizlere uygun olan gemilerinden üstündü. Daha cüsseli gemiler, daha çok top ve daha iyi denizcilik; Osmanlıların çemberi kırıp açmak için art arda giriştikleri teşebbüsleri sonuçsuz bırakan ve Müslüman filolarını Hint Okyanusu'ndan silip atan da işte bunlar oldu.

Kırım ve daha ötesinde ise onları durduran Ruslardı. Osmanlılar Kefe'yi 1475 yılında ele geçirmişlerdi. Kırım kıyıları kısmen Osmanlı hakimiyetine geçti ve Tatar Giray Han böylece Osmanlı tabiiyetine girdi. 1569'da Osmanlılar Don ve Volga nehirleri arasında bir kanal açmak amacıyla büyük bir projeye başladılar, böylelikle Orta Asya'ya ulaşan bir deniz yolu tesis

ederek Portekiz cenderesinden kurtulmak mümkün olacaktı.[6] Ancak burada da Osmanlılar yolların kapatıldığını gördüler. Zira aynı esnada Batı Avrupa deniz yoluyla Afrika'nın etrafından Asya'nın içlerine doğru, Doğu Avrupa ise karadan stepleri geçerek güney ve doğu istikametinde İslam topraklarına doğru genişlemekteydi. 1502'de bir zamanların kudretli Altın Ordu Hanlığı nihayet tamamen ortadan kalkmış ve topraklarının büyük kısmı Rus toprağı olmuştu. Ardından gelen Kazan, Astrahan ve Kırım Hanlıkları zorlukla da olsa bir süre daha ayakta kaldılar. Ama çok geçmeden Ruslar Kazan ve Astrahan'ı alıp Kırım üzerinde sürekli artan bir baskı kurmayı başardı. Artık Karadeniz, Kuzey Kafkaslar, Hazar ve batı Sibirya'ya giden yol açıktı ve Rusların ilerleyişi, tıpkı Portekiz ve haleflerinin Doğu denizlerinde yaptığı gibi Osmanlıların önünü kesip onları kuşattı.

Afrika'da ise çöl, dağlar ve iklim, aşılması mümkün olmayan engeller çıkartırken, bir yandan da Akdeniz üzerindeki hakimiyet, kısa bir dönemden sonra, Batı'nın denizci ülkelerine kaptırıldı.[7]

Ancak Osmanlıların geleneksel yayılış alanlarına baktığımızda bu bölgelerin hiçbirini görmüyoruz. On dördüncü yüzyılın

6. Bu projenin ayrıntıları hakkında bak. Halil İnalcık'ın "Osmanlı-Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı teşebbüsü (1569)", *Belleten*, sayı 46, (1948), 349-402. İngilizcesi için: "The origins of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal 1569", *Annals of Ankara Üniversitesi*, i (1946-47), 47-107.

7. Lütfi Paşa Avrupa'nın güçlenen deniz kuvvetlerinin ülke için ne büyük bir tehdit oluşturduğunu daha o zamandan görebilmişti ve 1571'den sonra yazdıklarında, Kemalpaşazade'nin (ölümü 1533-4) I. Selim'e söylediklerini aynen tekrarlamıştı: "Sultanım, her türlü nimetin denizden geldiği bir kentte yaşıyorsunuz. Eğer deniz emniyetli olmazsa hiçbir gemi buralara gelemez ve hiçbir gemi gelmezse İstanbul mahvolur." Lütfi Paşa daha sonra Sultan Süleyman'a ise şunları söyler: "Sizden önceki sultanlar zamanında toprak parçasına hükmeden çoktu, ama denize hükmeden çok azdı. Deniz savaşları söz konusu olduğunda kafirler bizden daha ilerideler. Onları geçmeliyiz." Lütfi Paşa, *Asafname*, yayınlayan ve tercüme eden R. Tschudi (1910), s. 32-33.

ortalarında ilk kez Boğaz'ın geçilmesinden itibaren Avrupa, Osmanlıların vaat edilmiş toprağı oldu. Avrupa, İslamiyet'in kuvvetinin ve şanının kafirlere karşı yapılan savaşlarla yüceltileceği eşi bulunmaz bir Darü'l-Harb'ti. 27 Eylül 1529'da Macaristan'ın fethinden sonra Muhteşem [Kanuni] Süleyman'ın orduları Viyana kapılarına vardı ve 15 Ekim'de ise geri çekilmeye başlandı; şehir alınamamıştı. Bu olay son noktayı koydu. Gelecek yüz elli yıl boyunca Macaristan uğruna sonuçsuz kalacak olan savaşlar yapıldı ve Viyana'ya 1683'de yeni ve son bir girişimde daha bulunuldu. Ne var ki dava kaybedilmişti. Osmanlı İmparatorluğu artık ötesine geçemeyeceği sınır çizgisine dayanmaktaydı. Sadece bu çizginin gerisine çekilebilirdi. Tıpkı Safevi askerlerindeki gibi, Habsburgların cesareti de kuşkusuz Osmanlı hamlesini savuşturmakta ciddi bir rol oynuyordu. Ama yine de bu durum Viyana savunmasının, Kosova, Varna, Niğbolu ve Mohaç fatihlerini nasıl durdurduğunu açıklamak için yeterli değildir. Belki de bu noktada yeni savaş teknikleri ve daha önemlisi ikmal ve nakil yöntemleri gerektiren, yeni ve farklı bir alanda ortaya çıkan problemler ışığında bir açıklama bulabiliriz.

Osmanlı ilerleyişinin durdurulmasından sonradır ki, Osmanlı ile Avrupa ordularının eğitim ve donanım standartları arasındaki farklar açıkça görülmeye başlandı. Osmanlıların yetersizliği ilk zamanlarda kaçınılmaz bir gerçek olmaktan ziyade, görece bir yetersizlikti. Bir zamanlar savaş ve askerlik ile ilgili bilimsel araştırmaların ön saflarını tutan Osmanlılar, geri düşmeye başlamışlardı. On yedinci yüzyılda Avrupa ordularında karşımıza çıkan muazzam teknik ve lojistik ilerlemeleri takip etme konusunda Osmanlılar geç ve yetersiz kalmışlardı. Bu durum, on beşinci yüzyıl Avrupası'nın topçulukla ilgili buluşlarını alıp kendilerine uyarlamada gösterdikleri hız ve yaratıcılıkla karşılaştırıldığında açık bir tezat oluşturmaktadır. Bu de-

ğişime muhtemelen katkıda bulunan bir etken de Avrupa'dan Türkiye'ye kaçıp gelenlerin ve macera peşinde koşanların sayısındaki düşüştür. Ancak bu düşünce Türkiye'nin bu insanları artık niye cezbetmemeye başladığına ve Türklerin gelenlerden neden yeterince yararlanmadığına yönelik başka sorular ortaya çıkaracaktır.

Yeni yöntemleri benimsemede görülen çeviklik ve şevkin azalması, ordunun mesleki ve moral standartlarında ortaya çıkan genel çözülmenin belki de en tehlikeli tarafıydı. Bu, daha önce değindiğimiz kalemiye (bürokrasi sınıfı) ve ilmiyedeki (din adamları sınıfı) çözülmeye koşut bir durumdu. Bu da bizi, Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi Osmanlıda da gerilemenin asal nedenlerinden biri olarak değerlendirilmesi gereken sebebe, yani daha kuvvetli olan yabancı düşmanlar karşısında toprak kaybedilmesi gerçeğine götürüyor. Çağdaş tarihçiler işgalcilere toprak kaybı meselesini haklı olarak zayıflamanın nedenlerinden değil, belirtilerinden biri olarak değerlendirme eğilimindedirler, ancak insan gücü, gelirler ve kaynaklardaki devamlı azalmanın yarattığı etki da göz ardı edilmemelidir. Koçi Bey ve onu takip edenlere göre kötüye gidişin sebebi adam kayırmacılık ve yozlaşmaydı. Zamanımızın farklı öngörüleri bizi, bunları gerçek nedenler yerine belirtiler olarak görmeye ve altında yatan gerekçeleri daha geniş, daha derinlikli değişimlerde aramaya doğru yönlendiriyor.

On altıncı yüzyıl boyunca aslen dış kaynaklı olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün gidişatını yaşamsal olarak etkileyen üç ana değişim meydana geldi. Bunlardan ilkini daha önce dile getirdik: Osmanlıların Avrupa içlerine yönelen ilerleyişinin durması. Bu, bazı açılardan Amerika Birleşik Devletleri'ndeki sınırların kapatılması olayına benzer bir olaydı. Ancak etkileri çok daha sarsıcı oldu. Osmanlı devleti İslamiyet ile Bizans

Hıristiyanlığı'nın arasındaki sınırda doğmuştu; önderleri ve askerleri sınır boyunun mücahitleriydiler. Kılıçlarını ve İslam inancını yeni topraklara taşıyorlardı. Osmanlı gazileri ve dervişleri, tıpkı Amerika kıtasına giden ilk misyonerler ve öncüler gibi, barbarlık ve inançsızlık batağına saplanmış olan insanlara uygarlık ve hakiki inanç taşıdıklarına inanıyorlardı. Onlar gibi sınır boyu akıncılarının ve yerleşimcilerinin malum mükafatlarını topluyorlardı. Osmanlı devletine göre bu sınır, hem askeri sınıfa hem de ulema sınıfına iş imkanı ve kazanç sağlıyor, daha derin bir anlamda ifade edilecek olursa, devletin var olma nedenini oluşturuyordu. Şurası gerçektir ki on altıncı yüzyıla gelinceye kadar devlet, bir akıncılar beyliğinden imparatorluğa dönüşmüştü, ancak sınır boyunun gelenekleri Osmanlıların askeri, toplumsal ve dinsel yaşantısının derinlerindeki köklerini hâlâ koruyordu. Daha fazla ilerleme ve yerleşim [kolonizasyon] uğruna fiili olarak sınırın kapanmış olması, bu gelenekleri kaçınılmaz olarak derinden etkileyecekti. Osmanlıların askeri örgütlenme, sivil idare, vergilendirme ve toprak tasarrufu sistemi, kafirlerin elinde bulunan toprakların alınması ve oralarda yerleşim kurulmasıyla [kolonizasyonuyla] yayılan bir toplumun ihtiyaçlarına göre ayarlanmıştı. Durağan kalan ya da geriye doğru çekilen bir sınırın ortaya çıkaracağı farklı özelliklere yanıt veremez olmuştu.[8]

Osmanlının büyük savaş makinesi Macar ovalarında, menzilinin çok dışında bir yerde, homurdanarak işlemez hale gelirken, imparatorluktaki hayat ve ilerleme de çok daha kapsam-

8. Osmanlı idaresi ve toplumu için sınırın ve sınırda yaşayanların taşıdığı önem Paul Wittek tarafından ortaya konmuştur. Kültürel bir unsur olarak sınır meselesi Owen Lattimore'un "The Frontier in History" adlı çalışmasında ele alınmıştır. Yazar bu çalışmada sınırın Amerikan tarihindeki önemi üzerinde F. J. Turner'ın ileri sürdüğü meşhur tezine de atıfta bulunmaktadır. Bak. *Relazioni*, i, 105-38, Onuncu Uluslararası Tarihsel Bilimler Kongresi, Roma, 1955.

lı bir ölçekte, Batılı denizcilerin okyanus ötesi keşifleriyle tamamen aşılmıştı. Bu durumun nihai etkisi ise, imparatorluğun bulunduğu bütün doğu Akdeniz havzasının önemsiz bir su birikintisi haline dönmesi oldu. 1555 yılında Türkiye hakkındaki en ciddi gözlemleri yapan Avrupalılardan biri olan İstanbul'daki imparatorluk elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq, Batı Avrupalıların enerjilerini gereksiz yere "uçsuz bucaksız okyanuslar aşarak altın peşinde Antipodes ve Hint adalarını arayarak harcamakta olduğu ve Avrupa'nın kalbini apansız ve neredeyse kesin bir istilaya terk ettikleri" yorumunu hâlâ yapabilmekteydi.[9] Ancak 1580'ler civarında bir Osmanlı coğrafyacısı, III. Murad'a sunulmak üzere yazdığı Yeni Dünya hakkındaki eserinde Avrupalıların Amerika, Hindistan ve İran Körfezi kıyılarına yerleşmesi halinde Müslüman topraklarının karşılaşacağı tehlike ve İslam dünyasının ticari anlamda uğrayacağı zarar konusunda uyarıda bulunuyordu. Yazar, Sultan'a Süveyş'te bir kanal açılmasını ve "Hindistan ve Sind'deki limanları ele geçirmek ve kafirleri kovmak üzere donanma gönderilmesi"ni tavsiye ediyordu.[10] 1625 yılına gelindiğinde Ömer Talib isimli bir başka Osmanlı gözlemcisi tehlikeyi daha açık ve yakından görebiliyordu:

> ***Avrupalılar artık bütün dünyayı tanımaları gerektiğini öğrendiler, her yere gemiler gönderiyorlar ve önemli limanları ele geçiriyorlar. Eskiden Hind, Sind ve Çin malları Süveyş'e gelir ve oradan da Müslümanlar eliyle bütün dünyaya dağıtılırdı. Fakat şimdi bu mallar Portekiz, Hollandalı ve İngiliz gemileriyle Frengistan'a götürülüyor ve bütün dünyaya oradan dağıtılıyor. İhtiyaç duymadıkları şeyleri İstanbul'a ya da başka İslam topraklarına götürüp beş katı fiyatına satarak büyük paralar kazanıyorlar. Bu yüzden İslam mülkünde altın ve gümüş gittikçe azalıyor. Osmanlı Devleti Yemen kıyılarını ve***

9. *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, tercüme eden C. T. Forster ve F. H. B. Daniell (1881), i, 129-30.
10. *Tarih-i al-Hind al-Garbi* (İstanbul, 1142/1729), fol. 9b v.d.

oradaki ticareti hakimiyeti altına almalı, aksi takdirde çok geçmeden Avrupalılar İslam toprakları üzerinde hakimiyet kuracaklar.[11]

Afrika'nın etrafını dolaşan gemilerin Ortadoğu ticareti üzerindeki etkisi kesinlikle bir zamanlar zannedildiği gibi ani ve yıkıcı olmamıştır. On altıncı yüzyıl boyunca Doğu'nun ticari ürünleri gemilerle Osmanlı İmparatorluğu'na Kızıl Deniz limanları, Basra ve İran toprakları üzerinden gelmeye devam etti ve Avrupalı tacirler de Türkiye'ye mal almaya geldiler. Ancak bu yolu kullanan uluslararası ticaretin hacmi gitgide küçüldü. On yedinci yüzyıldan itibaren Hollandalılar ve İngilizlerin Asya'ya yerleşmeye başlaması ve dünya ticaret yollarının açık denizlere doğru kayması, Türkiye'nin dış ticaretinin büyük kısmını elinden alarak ülkeyi hükmettiği topraklarla birlikte dünya ticaretinin can damarının artık kesik olduğu durgun bir su birikintisi içinde bırakmış oldu.[12]

Avrupa'nın keşif yolculukları başka bir ani darbe daha indirdi; bu darbe hem beklenmedik hem de şiddetliydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun temel para birimi bütün gelir ve gider kalemlerinin hesaplanmasında kullanılan gümüş akçe olmuştu. Sık sık baş gösteren değerli maden sıkıntısından dolayı diğer Akdeniz ve Avrupalı devletler gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun da başı dertteydi ve bu durum zaman zaman gümüşe dayalı para sistemini tehdit ediyordu. Sıkıntılarla baş edebilmek için Osmanlı sultanları gümüş madenlerini sıkı biçimde denetlemek, sikke ve külçe halinde değerli maden ithalatını teşvik edip ihra-

11. *Tarih-i al-Hind al-Garbi*'nin Ankara'daki Maarif Kütüphanesi'nde bulunan 10024 numaralı yazma nüshasına derkenar olarak düşülmüş olan Ömer Talib'in bu gözlemleri A. Zeki Velidi Togan tarafından yayınlanmıştır: *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, I (1947), s. 127.

12. Bu konuyla ilgili olarak Köprülü'nün önemli çalışmalarına bakınız. (özellikle Barthold'dan yaptığı *İslam Medeniyeti Tarihi*, 1940 *Muslim Culture* çevirisine eklediği notlara, s. 255 v.d.) ve İnalcık, *Belleten*, no. 60 (1951), s. 661 v.d.

cını zorlaştırmak, devlet ekonomisinin paraya dayanmayan bölümünü genişletmek, paranın değerini düşürmek ve yeni para basmak gibi sık sık denenen yöntemlere başvuruyorlardı.

Yeni Dünya'dan bolca gelen değerli madenler Doğu Akdeniz'e kadar ulaştığında bu durum birdenbire değişti. Amerikan altını ve çok daha büyük miktarlarda Amerikan gümüşü çoktan İspanya'da bir fiyat devrimine* yol açmış ve mali krize neden olmuştu. Oradan da Amerikan madeninden üretilmiş İspanyol paralarının 1580'de ilk görüldüğü yer olan Cenova'ya ve Raguza'ya geçti.[13] Aniden Batı'dan akan bu ucuz ve bol gümüşün mali açıdan Türkiye üzerindeki etkisi hızlı bir felakete yol açtı. Gümüş kıtlığının yol açtığı krizlere alışkın olan Osmanlı yöneticileri aşırı fazlalığın yarattığı bir krizi kavrayamadılar, ya da bu akışın ticaretini uygun bir biçimde vergilendiremediler. Başvurdukları geleneksel tedbirler durumu daha da kötüye götürdü. 1584'te akçe, bir gümüş dirhemin beşte birinden sekizde birine düşürüldü ve bu devalüasyon uzun vadeli ekonomik ve toplumsal sonuçlar doğuran sürekli mali bir krizi tetikledi. Gümüş fiyatları düşerken altın yükseldi. Türk hammaddesi Avrupalı tacirler için ucuzladı ve büyük miktarlarda ihraç edildi. Bunların arasında yasak olmasına rağmen hububat da bulunuyordu. Yerel üretim gerilemeye başladı ve Avrupa'dan ithal edilmiş ürünler yaygınlaştı. Mali baskı ve ekonominin rayından çıkması, yaygın bir spekülasyon ve tefecilik ağının da etkisiyle önce sarsıntıya, ardından da halkın büyük bölümünü mahvedecek bir yıkıma yol açtı. Çok geçmeden aşırı miktarlarda sikke bası-

* Ed. N.: Amerika kıtasının altın ve gümüş stoklarının Avrupa'ya, öncelikle de İspanya'ya akması nedeniyle 1550'li yıllarda Avrupa'da yaşanan ani fiyat artışları.

13. Profesör R. B. Serjeant tarafından bana verilen bilgiye göre Portekiz'den gelen ucuz gümüş, bundan çok kısa bir zaman önce Güney Arabistan'a geçmiş ve orada da gümüşün altın karşısında değerini düşürmüştü.

mı, sikkelerin gitgide kırpılması ve bunun gibi sonuçlar ortaya çıktı. Akçenin düka altını karşısındaki değeri 60'tan 200'e kadar düştü; hem altın hem gümüş yabancı paralar yaygınlaşarak değeri düşük Osmanlı parasını Osmanlı piyasalarından bile söküp attı. Osmanlı devleti on yedinci yüzyılda enflasyon dalgasını iki kez yeni gümüş para basarak önlemeye çalıştı. İlki olan "para" 1620'lerde gümüş sikke olarak çıkartıldı. Diğeri olan "kuruş" ise 1680'lerde Avrupa dolarının bir taklidi olarak basıldı. Her ikisi de akçe gibi değerini kaybetti ve devalüe edildi.[14]

Tam bu parasal ve mali krizin ortasında devlet, ücretli memurlarının sayısında ve harcamalarında ciddi biçimde artışa gitmeye mecbur kaldı. Fatih Sultan Mehmed bir parasal krizle karşı karşıya kaldığında paralı askerlerin sayısını azaltmış ve sipahilerin sayısını arttırmıştı. Zira sipahilerin hizmeti karşılığında onlara nakit ödeme yapılmıyor, tımar veriliyordu.[15] Ancak on altıncı ve on yedinci yüzyılın değişen savaş koşulları içinde artık bu mümkün değildi. Ateşli silah ve top kullanımı büyük ölçüde artmış, bu da daha geniş ücretli profesyonel ordular oluşturulmasını gerektirmişti. Böylece tımarlı sipahilerin görece önemi azaldı. Hem Koçi Bey hem de Katip Çelebi sipahilerin sayısındaki azalmayı ve ücretli askerlerin artışını büyük bir üzüntüyle dile getirirler. Katip Çelebi 1567 yılında kırk se-

14. Earl J. Hamilton klasikleşmiş monografisinde Amerikan külçelerinin gelişiyle ücretler, fiyatlar ve para miktarının nasıl etkilendiğini ilk olarak İspanya örneğinde ele almıştır. Bak. *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501-1650*, 1934) F. Braudel'in büyük eseri *La Mediterranée et le monde mediterranéen a l'epoque de Philippe II*'de bu meseleyi geniş bir çerçevede bütün Akdeniz havzası için ele almaktadır. Braudel'in Türkiye'deki olaylar üzerindeki görüşleri daha sonra Halil İnalcık tarafından ele alınıp geliştirildi. Bu aydınlatıcı çalışma için bak. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti üzerinde bir tetkik münasebet ile", *Belleten* no. 60 (1951), 656 v.d. Ayrıca Braudel'in kitabına Barkan tarafından yapılan eleştiri yazısı için bak. *Revue de Faculté Sci. Ec. Univ. İst.*, xi (1949-50), 196-216.
İnalcık, *Belleten*, no. 60, 656 v.d.

kiz bin olan bu sayının 1620'lere gelindiğinde yüz bini bulduğunu söyler.[16] Her iki yazar da bu değişimin yol açacağı tehlikeli mali ve tarımsal etkilerden haberdardır. Anlaşılır bir şekilde sipahilerin eski konumlarını kaybetmelerinin artık kaçınılmaz olduğunu ve ancak uzun süre görev yapacak profesyonel askerlerin, zamanın askerî ihtiyaçlarına cevap verebileceği gerçeğini gözden kaçırmışlardır.

Bunun bedeli ise dehşet verici oldu. Gittikçe artan harcamalar ve değer kaybeden para karşısında hazinenin taleplerine cevap vermek her geçen gün daha da imkansızlaşıyordu. Şişirilmiş ücretleri ödenemeyen sivil, askeri ve dini kadrolardaki devlet memurları geçinebilme konusunda artan sorunlarla karşı karşıyaydılar ve bu onların itibarları, dürüstlükleri ve terfileri üzerinde kaçınılmaz bir etkiye sahipti. Timarlı sipahi artık ordunun asal gücü değildi. Buna rağmen bir zamanlar sipahilerin omurgasını oluşturduğu Osmanlının eski tarımsal sistemi yalpalayıp parçalanırken, onların gerileyişi de kırsal bölgelerde çok şiddetli biçimde kendini hissettiriyordu. Babasından dolayı üzerinde hak sahibi olduğu tımar bölgesinde veya onun yakınlarında yaşayan sipahilerin yerine sarayın gözdeleri, asalaklar ve vurguncular tımar sahibi olmaya başlamıştı. Bazen çok sayıda tımar topluyor ve böylelikle fiili olarak büyük arazi parçalarının kağıt üzerindeki sahipleri oluyorlardı. Diğer tımarlar ise miri araziye dönüştürülmekteydi.[17] Ancak bürokrasinin gittik-

16. Düstur al-Amal li-Islah al-Halal (İstanbul, 1280/1863, Ali Ayni Efendi'nin Kavanin-i Al-i Osman adlı eserine ek olarak) s. 131-2. Behrnauer tarafından yapılan Almanca çevirisi için bak. ZDMG, xi (1857), s. 125. 1653 tarihinde yazılmış olan bu küçük risalede Katip Çelebi Osmanlı İmparatorluğu'nun mali ve diğer bazı sorunlarının nedenlerini inceler. Osmanlı ordusundaki değişimler için bak. V. J. Parry, *EI²*, "Barud iv" ve "Harb iv"
17. On altıncı yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı arşivlerindeki tahrir kayıtları tımar sayısında sürekli bir azalma ve miri arazilerde de artış olduğunu gösteriyor.

çe artan kifayetsizliği ve rüşvete yatkınlığı, vergilerin belirlenip toplanmasında etkili bir sisteminin kurulmasına engel oluyordu. Bunun yerine vergi toplama işi mültezimlere verildi. Bunların aracılığı ve aldıkları komisyonlar zaman içinde adet haline geldi, babadan oğula geçen birer hak haline dönüştü, engin ve ihmal edilmiş toprakların arasına eklendi.

İmparatorluğun küçülen ekonomisi böylece gittikçe artan masraflar ve taşınması zor bir üst yapıyı omuzlamak zorunda kaldı. Saray, bürokrasi, dini hiyerarşi, en azından harcamalar konusunda modern olan bir ordu ve asalak bir mültezim sınıfı ile kayıp toprak sahipleri; bütün bunlar Ortaçağ devletlerinin ve hatta Roma İmparatorluğu'nun bile omuzlamaya çalıştığından çok daha fazlaydı. Ne var ki Osmanlı ekonomisi onlarınkinden daha iyi durumda değildi. Tarım teknolojileri ilkel düzeydeydi, on altıncı yüzyıl sonrası kırsal kesimde hüküm süren toplumsal koşullar ise İngiliz tarımında devrim yaratan girişimleriyle karşımıza çıkan on yedinci ve on sekizinci yüzyılın İngiliz soylu-çiftçilerinin yaptığının benzeri herhangi bir gelişimin ortaya çıkmasına engel olmaktaydı.

Gelinen bu nokta aslında Türkiye'ye özgü değildir. Paranın değer kaybetmesi, devletin ve askerliğin gitgide artan masrafları, memuriyet makamlarının satılması ve vergi tahsilatı işinin mültezimlere ihale edilmesi; bunların hepsi diğer Akdeniz ülkelerinde ve onların komşularında da iyi bilinmektedir ve bu şartlar devletler üzerinde gittikçe daha da yoğunlaşan yapıcı etkileriyle yeni bir kapitalist ve yatırımcı [banker] sınıfın yükselişine katkıda bulunmuştur.

Türkiye'de de zengin tüccarlar ve bankerler vardı. Mesela Rum Mihail Kantakuzenos ve Braudel'in 'Doğu'nun Fugger'i'[18]

18 Braudel, s. 567

adını verdiği Portekizli Yahudi Yosef Nasi. Ne var ki bunların hiçbiri Avrupa'daki benzerlerinin oynadığı malî, ekonomik ve siyasî rollerden birini üstlenemedi. Kuşkusuz buna kısmen de olsa daha önce değindiğimiz Osmanlı ticaretinin içine girdiği ve gitgide büyüyen durağanlık neden oldu. Ancak tek neden bu değildi. Bu tüccarların birçoğu, özellikle Avrupa ile ticaret yapanlar, Hıristiyan ya da Yahudi idi, yani Müslüman bir ülkenin hoşgörü gösterilen ama yine de ikinci sınıf olan tebasıydı. Sahip oldukları ekonomik güç ne kadar büyük de olsa, siyasi olarak cezalandırılıyor ve toplumsal olarak dışlanıyorlardı. Siyasi güç elde etmelerinin yegane yolu hile ve entrikadan geçiyordu ve bu da ilgili olan herkes üzerinde ahlaken yıkıcı bir etki yapıyordu. Mali faaliyetlerinin büyüklüğü ve kapsamına karşın, ticareti kolaylaştıracak siyasi koşullar yaratmaya veya sağlam bir kredi ve bankacılık sistemi kurmaya, dolayısıyla da Osmanlı devletine sürekli patlak veren mali darboğazlarda yardım etmeye güçleri yetmiyordu. İngiltere'de de maliye ve kredi işleri başlangıçta yabancı uzmanların elindeydi. Bunun iyi bir örneği bu yabancıların Lombard Caddesi'ne ismini vermiş olmalarıdır. Ancak onlar zaman içinde çok güçlü ve baskıcı yerli rakipler nedeniyle kayboldular. Türkiye'de ise on yedinci yüzyılın genel gerileme atmosferi içinde hiçbir biçimde bu tür rakip unsurlar meydana çıkmadığı gibi, İstanbul'daki Rum ve Yahudi asıllı önde giden tüccarlar da gittikçe önemlerini kaybettiler. Türkiye'de hala servet yapmak mümkündü, ne var ki bu servetin kaynağı ekonomi değildi. Çoğunlukla ya siyasi ya da vergi kaynaklı oluyordu ve alınan memuriyetler vasıtasıyla elde ediliyordu. Öte yandan bu servetler yatırım ya da gelişime harcanmıyor, devrin modasına göre, ya çarçur ediliyor ya da gizlice istifleniyordu.

Sıklıkla Osmanlı İmparatorluğu'nun teknolojik bakımdan geri kalışına atıfta bulunulur; yeni buluşlar yapamadığı gibi,

yapılan icatlara tepki verme açısından da başarısız oluşuna dair tespitlere rastlanır. Avrupa bilim ve teknoloji alanında büyük atılımlar yaparken Osmanlılar tarım, endüstri ve ulaşım gibi konularda atalarının seviyesinde kalmaktan rahatsız değillerdi. Hatta silahlı kuvvetleri bile Avrupalı düşmanlarının teknolojik ilerleyişini takip etmede hem çok ağır hem de yetersiz kalıyordu.

Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tarım meselesinin dayandığı nokta, teknolojik geri kalmışlıktan daha farklı bir durum arz ediyordu. Bu, kesinkes bir gerileyişin ifadesiydi. Daha Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında Lütfi Paşa köylü nüfusun gitgide azalmasının yaratacağı tehlikeler konusunda Padişah'ı uyarmış ve üzerine basa basa insaflı vergiler ve kırsal kesimde yaşayan nüfusun düzenli olarak sayımının yapılması yoluyla reayanın korunması gerekliliğine dikkat çekmişti. Bu aynı zamanda yerel idarenin yeterliliğini de ölçmeyi sağlayacaktı.[19] Koçi Bey bu iddiaları daha da güçlendirir. Ancak 1653'e gelindiğinde Katip Çelebi, Sultan Süleyman zamanında insanların köylerden kentlere akın akın gitmeye başladığını ve kendi zamanında ise İmparatorluğun dört bir yanında sahipsiz ve metruk köylerin mevcut olduğunu rapor etmektedir.[20]

Tarımda yaşanan bu gerilemenin büyük kısmı Osmanlıların kendi hazırladıkları bu tür raporlarda belirtilen nedenlerle açıklanabilir: Zorba sipahilerin uyguladığı baskılar, erken dönem Osmanlı tarımının ağırlığı ve bu sistemin daha sonra uzun

19. Lütfi Paşa, *Asafname*, bölüm 4. Lütfi Paşa 1541'de sadrazamlıktan azl edildikten sonra kaleme aldığı risalesinde iyi bir sadrazamın neler yapması ve daha önemlisi nelerden kaçınması gerektiğinden bahsederek bunlar için çeşitli kurallar öne sürer. Osmanlı İmparatorluğu henüz gücünün ve şanının zirvesindeyken yazılmış olan bu küçük risalede yazar devletin kaderi ve selameti ile ilgili derin endişeler taşıdığını göstermiş ve gelecekte Osmanlı'nın gerileyişine işaret edecek olan belirtileri o zamandan tespit edebilmiştir.
20. Katip Çelebi, 1. bölüm.

vadede reayanın refahını ya da toprağın korunmasını zerrece umursamayan, bütün amacı derhal vergi toplamak olan mültezimlere bırakılması. İnsafsız, fahiş ve ihtiyatsız vergilendirme hasadın azalmasına yol açtı ki bu, kimi zaman kalıcı etkiler bırakmaktaydı. İhmal edilen ve gitgide zayıflayan köylüler tefecilerin ve spekülatörlerin eline bırakılıyor ve sıklıkla topraklarından tamamen sürülüyordu. Eski sistemde düzenli olarak yapılan toprak tahrirleri ve nüfus sayımları, on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda bürokrasinin sürekli olarak hantallaşmasıyla birlikte terk edildi.[21] Merkezi idare tarım ve köylerle ilgili meseleleri denetleyici uygulamalarına son verdi ve böylece köyler mültezimlerin, mukataa sahiplerinin ve kadı naiplerinin açgözlülüğüne terk edildi. On yedinci yüzyıl boyunca artık yerini iyice sağlamlaştırmış olan mukataa sahiplerinden bazıları toprak sahipleriyle birleşerek "ayan-ı memleket" adıyla anılan yerel bir üst sınıf aristokrasisi oluşturmaya başladı. Daha o zamanlarda bu gruplar dış görünüşleri ve devletten gasp ettikleri işlevler ve güç itibariyle dikkat çekmişlerdi.[22]

Tarım bu şekilde gerilerken sanayi bir nebze olsun daha iyi durumdaydı. Esnaf teşkilatının ortaklığa dayalı yapısı eski düzene ait karmaşık toplumsal bağlılıklar ve mecburiyetleri ifade ve muhafaza etme konusunda işe yarar bir toplumsal görev yerine getiriyordu. Ayrıca, gitgide azalmakla birlikte, esnaf ve zanaatkarların üretimle ilgili ahlaki seviyesinin ve standartlarının

21. Örnek olarak B. Lewis tarafından hazırlanan Arap eyaletlerindeki tapu kayıtlarına bakılabilir: "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands", *JRAS* (1951), s. 149 v.d. Orada sıralanmış olan tapu kayıtlarının büyük çoğunluğu on altıncı yüzyıla aittir. 1600'den sonra tahrir kayıtları nadiren tutulmuş ve eldekiler de son derece gelişigüzel hazırlanmıştır.

22. Hüseyin Hezarfen'in 1669'da işaret ettiği hususlara bakınız. (R. Anheger, "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı devlet teşkilatına dair mülahazaları", *TM*, x, (1951-3), 372, 387. *Ayan-ı Vilayet* tabiri on altıncı yüzyıla ait kanunlarda da ara sıra karşımıza çıkmaktadır. (Barkan, *XV ve XVI'ıncı asırlarda Kanunlar*, i, 1943, indeks).

korunmasında da rol oynuyordu. Ne var ki ekonomik olarak etkileri son derece sınırlı ve son tahlilde yıkıcıydı. Meslek seçiminde belirleyici olan etkenler mevcut adetler ve kişinin baba mesleğiydi. Çabalarının kapsamı ilkel tekniklerle sınırlandırılmış, iş yapma tarzı ve çalışma hızı lonca kuralları ve gelenekler tarafından sabitlenmişti. Bir taraftan tasavvufi düşünceden gelen gayretsizlik ve teslimiyet alışkanlığı, diğer taraftan herhangi bir refah alameti belirdiği anda yüklenen mali yük ile birleşerek sanayi üretiminin ilkel, durağan ve amaçsız kalmasına yol açtı ve Avrupa'dan ithal edilen malların rekabetine direnç gösteremez hale getirdi.[23]

Bazıları ise bu gerileyişin nedenlerini İslamiyet'te ve Türk ırkında aramıştır ki, her iki unsurun önceki devirlerde elde ettiği başarılar dikkate alındığında bu tür yorumlar tatminkar olmaktan uzaktır. Bununla birlikte Osmanlıların yeniliklere cevap verme konusunda yaşadığı başarısızlığın -hatta Osmanlının topyekün gerileyişinin- izahı kısmen de olsa, yerleşik İslam uygarlığı çizgisi dahilinde Osmanlıların devraldığı zihinsel tutumda bulunabilir. Zira onlar bu uygarlığın hem varisi olmuşlar hem de canlandırmışlardı.

Bizim uygarlığımız da dahil olmak üzere, kendinden önce gelenler ve sonrakilerde olduğu gibi, yerleşik İslam uygarlığının üstünlüğüne ve kendi kendine yeterliliğine inanılmaktaydı. İslam uygarlığı en erken dönemlerinde Helen etkisindeki Doğudan, İran'dan, hatta Hint ve Çin'den gelen etkilere bile açıktı. Yunancadan, Süryaniceden, Farsça'dan pek çok eser Arapça'ya tercüme edildi. Ancak, Orosius'ın Latince vakayinamesi haricinde, on altıncı yüzyıla kadar Latince veya bir Batı dilinden

23. Sabri F. Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri* (1951). Profesör Ülgener Weber ve Sombart'ın metotlarını Osmanlının toplumsal ve ekonomi tarihine uygulamaya çalışarak bu tür meselelere çok daha ayrıntılı biçimde ışık tutmuştur.

herhangi bir Müslüman diline yapılmış bilinen tek bir çeviri bile yoktur. On altıncı yüzyılda ise bir-iki tarih ve coğrafya eseri Türkçe'ye çevrilmiştir.[24] Geleneksel Müslüman inanışına göre Frenk Avrupası barbarlık ve inançsızlıkla dolu bir karanlıktı ve İslam'ın aydınlığının ondan öğreneceği hiçbir şey olmadığı gibi korkmasına da gerek yoktu. Ortaçağın sonlarına doğru artık eskimekle birlikte bu görüş o devrin Müslümanlarından Osmanlılara intikal etti ve Osmanlı ordusunun Avrupalı düşmanlarına karşı kazandığı yıkıcı zaferler sayesinde iyice perçinlendi. Savaşlara rağmen açık olan sınırlardan geçebilen kaçaklar ve sürgünler vasıtasıyla İslam imparatorluğuna hala yenilikler ulaşabilirdi ve insanlar karşı taraftakilerle fikir alışverişinde bulunabilirdi. Ne var ki yeni şeyler öğrenme arzusu yoktu ve üstelik zamanla kaynaklar kuruyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun ezici askeri kudreti hala yerindeydi. Bu gücün gölgesinde kalan İslam dünyasının insanları ise bu yüzden kendi uygarlıklarının diğerleri karşısında kıyas kabul etmeyen ve sarsılmaz üstünlüğü her şeyden daha kıymetliydi. Oysa ki bu, tehlikeli ama bir yandan da içlerini rahatlatan bir yanılsamaydı ve bir dizi askeri yenilginin utancıyla yavaş yavaş bu yanılsama sarsılacaktı.

Bir zamanlar feodal ve bürokratik* olan bu askerî imparatorlukta Müslümanların bilebildiği sadece dört uğraşı alanı vardı: yönetim, savaş, din ve tarım. Sanayi ve ticaret büyük ölçüde gayrimüslim tebanın eline bırakılmıştı ve onlar da atalarından

24 Ayrıntı için bak. B. Lewis, "The Muslim Discovery of Europe", *BSOAS*, xx (1957), 415; ayrıca B. Lewis ve P M. Holt editörlüğünde hazırlanan *Historians of the Middle East* (1962), s. 180-91 arasında önceki devirlerde batılı kaynaklara yapılan bazı atıflar tartışılmaktadır.
Çev. N.: Osmanlı devlet yapısının feodal ve bürokratik özellikleri ile ilgili olarak Weberci anlayışın analiz edilip eleştirildiği ayrıntılı bir çalışma için bak. H. İnalcık, "Comments on "Sultanism": Max Weber's Typification of the Ottoman Empire," *Turkey and Europe in History*, Eren, İstanbul 2006, s. 17-41.

miras aldıkları zanaatlarını uygulamaya devam ettiler. Böylece kafirlik alameti, onların takip ettikleri mesleklerle iç içe geçti ve bu bağlantı birçok zanaatkar Müslüman olduktan sonra dahi devam etti. Batılıların ve yerli Hıristiyanların, bankerlerin, tüccarların ve zanaatkarların hiçbiri adam yerine konulmuyordu. Bu tepeden bakış Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan kökenli fikir veya buluşlara karşı kayıtsız kalmasına yol açtığı gibi zanaatkarların ve değersiz mekanik ustalarının sorunlarıyla ilgilenme konusunda gönülsüz ve isteksiz kılıyordu. İlkel üretim koşulları, ilkel nakil vasıtaları, artık sıradan hale gelmiş güvenlik sorunları ve toplumsal cezalarla birleştiğinde uzun vadeli ya da geniş kapsamlı herhangi bir iş taahhüdünün yapılmasına engel oluyor, ve Osmanlı ekonomisini rekabet etme, belirleyici olma ve ahlak bakımından en alt seviyede tutuyordu.[25]

Osmanlı yönetici sınıfının bu miskinliği, entelektüel yaşamlarındaki kesintisiz canlılıkla karşılaştırıldığında daha da çarpıcı bir nitelik kazanır. İmparatorluğun gerileyişine dair yazdıklarıyla tarihi kayıtlar bırakan bir grup yazar buna iyi bir örnek olabilir. Zira apaçık gördüklerini durduracak güçten mahrumdular. Ayrıca Naima'nın (1655-1716) eserleriyle doruk noktasına ulaşan parlak Osmanlı tarihçiliğine; Nedim ve Şeyh Galip gibi on sekizinci yüzyılda yaşamış iki büyük isim tarafından temsil edilen Osmanlının divan ve tasavvuf şiiri geleneğine; mimari, minyatür, ve müzik ekollerine de bakmakta yarar vardır. Zira Türkiye'deki entelektüel ve kültürel hayatın gerçek anlamda çöküşünden bahsedebilmek için on sekizinci yüzyılın sonu ve on dokuzuncu yüzyılın başına kadar beklememiz gerekir. Bu çöküş eski geleneklerin tam anlamıyla tükenişinden ve yerine, yeni ve yaratıcı bir etkinin geçmeyişinden kaynaklanır. Hatta o

25. Ülgener, s. 193 v.d.

zamanlarda dahi, sarayın edebi beğenisinin iyice hırpalanmış perdesinin ardında Türklerin basit halk edebiyatı ve halk şiiri eskisi gibi yaşamaya devam etmiştir.

Ortaçağın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu, yeni savaş anlayışının gerektirdiği kaynaklara, insan gücüne, bağlılığa, teşkilata ve alana sahip olan tek Avrupa devletiydi. Tıpkı bugün Avrupa'nın önemsiz ve zayıf egemen devletlerini modern silah teknolojisi nasıl çağdışı kıldıysa, yüklü savaş harcamaları Ortaçağ Avrupası'ndaki feodal derebeyliklerin ve şehir-devletlerinin de aynı şekilde miadını doldurmalarına neden oldu. Belki de kısmen bu öncelikli mesele yüzden hem on altıncı yüzyıl Avrupası'nın ulus devletlerinin meydan okumalarına, hem de onların bizzat merkezi olduğu büyük ticari ve teknolojik gelişime yanıt vermede başarısızlığa uğradı.

Osmanlı İmparatorluğu temel olarak bir Ortaçağ devleti olarak kaldı veya o tür bir devlet yapısına geriledi. Hem Ortaçağ zihniyet ve ekonomisine sahip olarak, hem de o zamana değin hiçbir Ortaçağ devletinin kaldırmasının mümkün olmadığı katmerli bir bürokrasinin ve düzenli ordunun ağırlığıyla, hızla modernleşen devletlerin yer aldığı bir dünyada var olabilme ihtimali pek azdı.

Osmanlı kudretinin ve ihtişamının gerilemesinde karşılaşılan aşamalar hem iç hem de uluslararası anlaşmalarda kendini çok açık olarak göstermektedir. Başlangıçta Avusturya ile 1606 Kasım'ında imzalanan Zitvatorok Anlaşması gelir. Bu anlaşma İstanbul'da "Viyana kralına" dikte edilmiş bir ateşkes değil; tam sınırda, pazarlıklar neticesinde "Roma İmparatoru" ile görüş birliğine varılarak yapılmış bir antlaşma olmuştu ve bu tarihte ilk kez gerçekleşiyordu. En sonunda Osmanlı Sultanı Habsburg Hanedanının "Emperyal" sıfatını kabul etmeye ve onu kendi dengi olarak görüp anlaşma yapmaya razı oldu.

On yedinci yüzyıl bir denklik kabulüyle başlamıştı ve bir yenilginin açıkça kabulüyle sona erdi. 1682 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Köprülü ailesinden gelen vezirlerin reformlarıyla geçici olarak sağlığına ve canlılığına kavuşmasıyla birlikte, Avrupalı düşmanlarına karşı gösterişli bir biçimde büyük bir hücuma daha kalkıştı. 1683'te Viyana surlarının önünde yaşanan bu ikinci başarısızlık, tam anlamıyla son noktayı koyacaktı. Avusturyalılar ve müttefikleri hızla Macaristan, Yunanistan ve Karadeniz kıyılarını kapsayan Osmanlı topraklarının içlerine doğru ilerlemeye başladılar. 1687'deki ikinci Mohaç ve 1697'deki Zenta muharebelerinde Avusturyalıların kazandığı zaferler Türklerin yenilgisinin kesin olarak tasdikiydi. 26 Ocak 1699 tarihinde imzalanan Karlofça barış anlaşması bir devrin kapandığını ve bir diğerinin başladığını haber verir. Osmanlı İmparatorluğu açıkça girişilmiş olan bir savaşta yenik taraf olarak ilk defa barış anlaşması imzaladı ve uzun zamandır Osmanlı hakimiyeti altında olan, Darü'l-İslam'ın bir parçası sayılan büyük miktarda toprak parçasını kafir düşmana terk etmek zorunda kaldı. İşte on sekizinci yüzyıla giden kaçınılmaz yol böyleydi.

1718 yılındaki Pasarofça anlaşmasına kadar Türkiye toprak kaybetmeğe devam etti. Her ne kadar 1736-39 savaşı sırasında düşmanlarının birbirlerine yönelik kuşkuları nedeniyle bir parça olsun toparladıysa da, bu çok kısa sürdü. Rus birliklerinin önlerine çıkan ne varsa süpürüp geçmesiyle ve Rus donanmasının Akdeniz'e inerek Anadolu sahillerini tehdit etmeye başlamasıyla sonuçlanan savaşın ardından imzalanan 1774 Küçük Kaynarca anlaşması yeni bir utanç dalgasına daha yol açtı. Bu anlaşma sonucunda Sultan, üzerinde Hıristiyan nüfusun yaşadığı fethedilmiş topraklardan feragat etmekle kalmadı, aynı zamanda Kırım'da eskiden beri Müslümanlara ait olan toprakla-

rı da bırakmak zorunda kaldı.[26] Ayrıca Rus İmparatoriçesi'ne, Osmanlı uyruğundaki Ortodoks Hıristiyanlar ile ilgili konularda müdahil olma hakkı tanındı ki bu hak bir süre sonra somut bir hamilik halini alacaktı.

Ardından toprak kaybı durdu. Bukovina'nın 1775'te Avusturya'ya, Bessarabia'nın 1812'de Rusya'ya kaybedilmesinin dışında, Osmanlı İmparatorluğu ertesi yüzyıla kadar yabancı güçlere ciddi anlamda hiçbir toprak parçası vermedi. Ta ki Bosna ve Hersek'in Avusturya'ya, Batum ve Kars'ın da Rusya'ya kaptırılacağı 1878 yılına gelinceye kadar. Bu dönem esnasında imparatorluğun birlik ve bütünlüğüne yönelik esas tehdit içeriden geliyordu.

Karlofça, Pasarofça ve sonraki anlaşmaların yarattığı utanç duygusu merkezi hükümetin taşra üzerinde zaten kaybolmaya yüz tutmuş olan otoritesini daha da zayıflattı. Dikkat çekici olan şudur ki taşradaki bağımsızlık hareketlerinin ilk olarak meydana çıktığı ve en ileri noktaya ulaştığı yerler, Asya ve Afrika'daki eski İslam topraklarıydı. Bunlar hiçbir şekilde Osmanlı idaresine dönük popüler ya da ulusal muhalefet hareketleri değildi. Arabistan, Lübnan ve Kürdistan gibi çok uzaktaki birkaç dağlık bölgenin dışında ne önderler ne de onları takip edenler o bölgenin insanlarıydı. Aksine ya Osmanlı ya da Memluk askeri sınıfından çıkmış kişilerdi. Vakaların hepsinde bu kişilerin köklerinin o bölgelere ait olmadığı ve hiçbirinin ciddi anlamda yerel halktan destek görmesinin mümkün olmadığı görülmektedir. Çoğunluğu, merkezden uzakta olmalarından ve Sultanın otoritesinin zayıflığından faydalanarak bölgelerinden toplanan

26. Anlaşma şartlarına göre, Sultan Kırım'da bağımsızlığını kazanmış olan Tatar Hanlığı üzerindeki hükümranlık haklarından vazgeçiyordu. Bu gelişmenin ikinci aşaması 1783'te, Rusya Kırım'ı işgal edip de Hanlığı tamamen ortadan kaldırdığında tamamlanmış oldu. Türkiye'nin verdiği tepkilerle ilgili olarak sayfa 70 ve dipnot 24'e bakınız.

vergiden daha büyük bir pay kapmak ve eyaletlerine fiilen bağımsızlığını kazandırmak için isyan etmiş paşalar veya subaylardan oluşmaktaydı: Örnek olarak Mısır'da Ali Bey, Suriye'de Ahmed Cezzar ve Bağdad ve Basra'da Memluk beyleri. Onlara tabi olan halkın konuştuğu dil ve taşıdığı hissiyata olan ilgileri, Ortaçağ Avrupası'ndaki bir derebeyin ilgisinden daha fazla değildi. Halkın refahı ise onları çok daha az ilgilendiriyordu.

Bağımsız derebeylerin on sekizinci yüzyılın başlarında fiilen özerklik kazanmış olduğu Anadolu'da ise bir bakıma daha farklı bir durum söz konusuydu. Onlar da tıpkı diğerleri gibi devlet memuru veya özel görevli olarak başlamışlar ve Sultan'ın hizmetinde yarı bağımsız birer beye dönüşmüşlerdi. Ne var ki Arabistan'daki paşalardan farklı olarak, onlar idare ettikleri ve bir parçası oldukları bu insanlarla aralarında köklü bir bağ oluşturmuş, güçlü yerel geleneklerle ve sadakatle bağlı hakiki anlamda bölgesel birer hanedanlık oluşturmaya başlamışlardı. Saraya karşı olan parasal ve askeri yükümlülükleri açık ve net olarak tanımlanmış ve uygulamaya konmuş, bilinen şekliyle bir hakimiyet ve tabiiyet sistemine dönüşmüştü. Öyle görünüyor ki toprakları ve halklarıyla aralarındaki sıkı ve içten ilişki hem topraklar hem de insanlar için önemli faydalar sağladı.

Hala İmparatorluğun ana merkezi, kalesi ve yönetici üst sınıfın yuvası olan Rumeli'de merkezi hükümet doğrudan idareyi elinde tutmak adına bazı önlemler alabiliyordu. Ancak orada da yeni üst sınıf olan ayanlar yavaş yavaş idareyi ele almaya başladılar. On sekizinci yüzyılın sonuna gelene kadar Rumeli'nin yönetici sınıfı, kendilerine ait askeri birlikleri, hazineleri ve mahkemeleriyle Anadolu'daki bağımsız ayanlarla boy ölçüşebilecek bir seviyeye gelmişti.

On sekizinci yüzyılın yıkıcı yenilgilerinin her birinin ardında Osmanlı devlet adamları ve tarihçileri imparatorluğun köhnemiş-

liğini ve ordularının muharebe meydanındaki perişanlığını çok büyük bir dürüstlükle tartışmaya açtılar. Küçük Kaynarca anlaşması ve anlaşmanın ardından özellikle Kırım'ın kaybedilmesi sayısız iç hesaplaşmalara ve tartışmalara yol açtı. 1787 yılında Türkiye ile Rusya arasında yeni bir savaş patlak verdi ve bir yıl sonra Avusturya bu savaşa dahil oldu. Ancak bu kez Polonya, Prusya ve Fransa'da çıkan karışıklıklar yüzünden Ruslar ve Avusturyalılar öncekiler kadar şiddetli bir baskı uygulayamadılar ve sonuçta Türkiye 1791-92 yıllarında Avusturya ile Ziştovi'de, ve Rusya ile Yaş'ta birer barış anlaşması imzalamayı başardı, ki bu anlaşma öncekilere nispeten daha hafif şartlar içeriyordu.

Savaş sürerken yeni sultan olan III. Selim, Osman'ın kılıcını kuşanmıştı. Tahta çıktığında otuz sekiz yaşında olan Selim, Saray'daki kafeslerinden çıkıp tahta oturan şehzadeler içinde devletin uzun zamandır gördüğü en yetenekli, bilgili ve tecrübeli sultandı. Genç sayılabilecek bir yaştayken şahsi elçisi İshak Bey'in vasıtasıyla Fransa Kralı ile doğrudan yazışmaya başlamıştı ve Avrupa'da olup bitenlerle çok yakından ilgileniyordu. 1792'de etrafı kaplayan sessizliğin, Avrupa'nın başka köşelerinde cereyan eden sıkıntılı durumlardan kaynaklandığını çok iyi biliyordu ve Avusturya ile Rusya'nın tekrar saldırıya geçmesinin an meselesi olduğunun farkındaydı.

Sultan Selim'i öncelikle silahlı kuvvetlerin modernleştirilmesi meselesi bekliyordu. Böylece son derece makul olarak yeni kara ve deniz harp okulları açtı. Fakat bu okullar için de yine yabancı eğitmenlere itibar etmek zorundaydı. Daha önceleri de on sekizinci yüzyıl boyunca denenmiş olan orduyu Batılılaştırma girişimleri daima Fransız kaynaklarına dayandırılmıştı. Selim de doğal olarak istihdam edilmesini istediği yabancı eğitmen ve teknik elemanlardan oluşan listeyi Paris'e gönderdi. Tarih 1793'ün sonbaharıydı.

3. BÖLÜM

Batı'nın Etkisi

Türklerle samimi bir dostluk kurmak için çok fazla gayretkeş olmamak gerektiği, bu ülkedeki bir elçi için hiç kuşkusuz iyi bir düsturdur. Herkese yönelik orta halli, makul bir tavır zahmetsiz ve güvenlidir; zira bir Türk'ün Hıristiyanlar ile hakiki bir dostluk kurması mümkün olamaz.

Paul Rycaut, "The History of the Present State of the Ottoman Empire", 1668.

İnançsızlar ve kafirler ile samimi bağ kurmak Müslümanlara yasaklanmıştır, birbirine karanlık ile aydınlık kadar zıt olan bu iki taraf arasında dostane ve yakın bir ilişki, istenecek en son şeydir.

Asım Efendi Tarihi, 1809.

... hiç vakit kaybetmeden kendimi en evrensel dil olan Fransızca çalışmaya adadım ve beşeri bilimler üzerine eser veren yazarları tanımayı başarabildim.

Seyyid Mustafa, "Diatribe de L'ingenieur", 1803.

İslam dünyasında gerçek bir etki yaratmış olan Batı Hıristiyanlığına ait ilk muazzam fikir hareketi Fransız İhtilali olmuştur. Akdeniz boyunca Hıristiyanlık ile İslam arasında süregelmiş uzun sürtüşmeye ve Suriye'den İspanya'ya kadar yaşanmış kanlı ya da barışçıl sayısız temasa rağmen Rönesans ve Reform gibi önceki dönemlere ait Avrupa kaynaklı hareketler Müslüman halklar arasında hiçbir yankı bulmamış, hiçbir tepki uyandırmamıştı. İlk dönemlerinde Helenizm'den, İran'dan ve hatta Hindistan ve Çin'den gelen etkilere bile kendini son derece açık tutmuş olan İslam medeniyetinin, bunlara rağmen kesin bir biçimde Batı'ya kapısını kapatması ilk bakışta garip gelebilir. Aslında bu duruma bir açıklama bulmak zor olmayacaktır.

İslamiyet'in henüz büyümekte olduğu ve etkilere hüsnükabul gösterdiği zamanlarda Hıristiyan Batı dünyasının sunabileceği hemen hiçbir şeyi yoktu, daha ziyade, elle tutulur-gözle görülür biçimde ikinci sınıf bir kültür görüntüsü veren Hıristiyan Batı bu haliyle İslam dünyasının gururunun okşanmasına vesile oluyordu. Üstelik sunabileceği Hıristiyan kökenli herhangi bir fikir, daha baştan muteber olmaktan çıkıyordu. Müslümanlar ilahi vahyin birbiri ardına geldiğini ve bunun da İslam peygamberinin nihai vazifesiyle son noktasına ulaşmış olduğunu kesin bir biçimde kabul ediyorlardı ve bu da onların Hıristiyanlığı reddetmesine, Hıristiyan düşüncesini, Hıristiyan medeniyetini göz ardı etmelerine imkan sağlıyordu; zira Hıristiyanlık bu bakımdan, sadece İslamiyet'in tam anlamıyla sahip olduğu bir şeyin henüz başlangıçtaki ve tamama ermemiş formuydu. Doğu Hıristiyanlığının İslam'ın ilk yıllarındaki etkisinin ardından Hıristiyan etkisi, Bizans'ın o yüksek medeniyetine rağmen, en alt seviyesine indi. Daha sonra, Hıristiyan dünyasının ilerleyişi ve İslam dünyasının gerilemesi yeni bir ilişki meydana getirdiği zaman, İslam -kemikleşmiş değilse de- iyice sağlamlaşmış ve dışarıdan, özellikle de batıdaki bin yıllık düşmanından gelen uyarıcı işaretlere kendini kapatmıştı.

Batı'nın İlk Etkileri

Bütün bunlar on sekizinci yüzyıldan önce Türkiye'de Batı'nın hiçbir etkisi olmadığı anlamına gelmez. Aksine, Türkler bir yandan Hıristiyanlığı, Hıristiyan fikirlerini ve Hıristiyan medeniyetini reddederken, öte yandan Hıristiyan Avrupa'da alıp taklit edebileceği ve kendine uyarlayabileceği kadar işe yarar ve ilgi çekici pek çok şey buluyordu.

[Avusturya imparatorunun elçisi Busbecq 1560'da] "Dünya üzerinde hiçbir millet," diye yazmıştı, "top, havan ve daha birçok Hıris-

tiyan icadını kullanarak kanıtladıkları üzere, yabancıların işe yarar buluşlarından faydalanma konusunda Türklerden daha atak olmamıştır. Ne var ki, matbaa kullanmaya ya da meydan saati dikmeye bir türlü ikna olmazlar, zira Kitab'ın, yani kutsal kitabın, tab edildiğinde [basıldığı takdirde] artık Kitab olmaktan çıkacağını ve hayatlarına meydan saati girerse müezzinlerinin kudretinin ve eski dinsel ayinlerinin bundan dolayı zayıflayacağını düşünürler."*[1]

Ateşli silahlar makbuldü, çünkü onlar İslamiyet adına kafirlere karşı Kutsal Savaş'ta [Cihat] işe yarıyordu; matbaa ve saat ise makbul değildi, çünkü böyle bir amaca hizmet etmiyorlardı ve İslam'ın toplumsal dokusuna zarar verebilirlerdi. Busbecq'in tasvir ettiği zihinsel tavır pek çok örnekle doğrulanmıştır. Padişahlardan biri, ele geçirilen bir Venedik kadırgasının hem yapılışını hem de silah donanımını aynen alıp uygulamak istediğinde, böylesi bir küffar mukallitliğine karşı itirazlar yükselmiş, ulema ise buna karşılık Kutsal Savaş uğruna kafirlerden yine onlara karşı savaşta kullanılacak yeni yöntemlerin öğrenilmesinin caiz olduğuna hükmetmişti. Oysa İspanya'dan gelen Yahudi sığınmacılar** Türkiye'de matbaa kurmak için izin istediklerinde II. Bayezıd Türkçe ya da Arapça hiçbir kitap basmamaları, sadece İbranice ve Avrupa dilleriyle sınırlı kalmaları şartıyla razı olmuştu.[2]

---

* Ed. N.:"Kur'an" kast ediliyor.

** Çev. N.: [Marranolar] 15. yüzyılda Engizisyon baskısıyla şeklen Hıristiyan olmuş İberya Yahudilerinin genel adı. Domuz eti yemedikleri için takılmış olan ve İspanyolca "domuz" anlamına gelen bu kelime karşılığında bazı Türkçe metinlerde "dönme" karşılığı kullanılmıştır. Ancak "Marrano", sadece İspanyol-Portekiz kökenli ve Hıristiyan gibi görünmesine karşın asıl inancını gizlice devam ettiren Yahudilere işaret ettiğinden bu şekilde bırakılması daha uygun görülmüştür.

1. Busbecq, 255 (Elzevir edisyonu, Latince s. 213-14, Leiden, 1633).
2. Türkiye'yi 1551'de ziyaret eden Nicolas de Nicolay'ın İspanyol ve Portekiz asıllı Marranoların rolü hakkındaki ilginç gözlemine göre:
"Özellikle İspanya ve Portekiz'deki av nedeniyle sürgün edilen, Hıristiyanlığın büyük zarar ve ziyana uğrattığı Marrano sığınmacıların arasında tüm sanat ve zanaatlardan üstün yetenekli ustalar bulunmaktaydı. Bunlar Türklere

Osmanlı devleti İslamiyet ile Hıristiyanlık arasındaki sınır bölgede doğdu. Yüzyıllarca Osmanlılar ve Anadolu'daki diğer akıncı Türk beylikleri sınır savaşlarının yarattığı o gergin ama yakın ilişki içinde Bizans'la ortak bir yaşam sürdüler. Din değiştirme, diğer toplum içinde erime ve esaret yoluyla kurulan evliliklerin sağladığı o incelikli geçişler sayesinde savaş taktikleri ve silahlar, kıyafetler, yemek adetleri gibi konularda birbirlerinden görüp taklit ettiler ve birbirilerini etkilediler. Türk sınır insanlarının hiç de azımsanmayacak bir kesimi Rum anneler tarafından emzirilmiş ve beslenmiştir ve imparatorluğun ilk dönemindeki üst tabaka ailelerin göz ardı edilemeyecek bir kesimi devşirme Rumlardan gelmiştir. Hem Hıristiyan Rumların hem de Müslüman Türklerin gündelik din anlayışlarında sayısız ortak din azizleri, ortak bayramlar ve ortak kutsal mekanlar bulunur ki her grup bunları kendi tarzında yeniden yorumlamıştır. Konya'nın büyük sufi şairi Mevlana Celaleddin Rumi (1207-1273) Anadolu'da doğmuş değil, orta Asya'dan gelmiş bir göçmen olarak Yunanca şiirler de yazmayı denemişti.[3] Fatih Sultan Mehmed'in bile Yunanca kitapları ve hayatını yazmakla görevli bir Rum yazarı vardı. Ayrıca sultanlar camileri için Rum mimarlarını ve donanmaları için Rum gemi ustalarını birçok kez göreve getirmişlerdi.[4]

---

savaş aletleriyle ilgili, topun, top barutunun, top güllesinin ve diğer silahların nasıl yapılacağı gibi pek çok şey öğrettiler. Benzer şekilde, onlardan önce bu topraklarda görülmeyen matbaayı da kurdular; matbaa harflerini kullanarak Yunanca, Latince, İtalyanca, İspanyolca ve ana dilleri olan İbraniceden pek çok kitabı gün yüzüne çıkardılar. Ancak ne Türkçe ne de Arapça baskı yapmalarına izin verilmedi." (Les Navigations, peregrinations et voyages, faUts en la Turquie, -Türkiye'ye deniz yolculukları, gidiş-geliş ve seyahatler- Antwerp, 1576, p. 246).

3. Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlana Celaleddin* (1952), s. 254 v.d.; Ayrıca karşılaştırın P. Burguière ve R. Mantran, "Quelques vers grecs du XIIIe siècle en caractères arabes", *Byzantion*, xxii (1952), s. 75.

4. Bak. 1. Bölüm dipnot 7 Ayrıca Babinger, *Mehmed der Eroberer* (1953), s. 502.

Osmanlılar üzerindeki Bizans etkisi asal olarak maddi konularla ve dinsel inanç ve uygulamaların popüler seviyedeki haliyle sınırlıydı ve bunlar iki unsurun etkisiyle on beşinci yüzyıl içinde ortadan kayboldu: İlk olarak bir zamanlar sınır boyu olan toprakların zamanla eski ve yerleşik İslam medeniyeti kapsamına dahil olması, ikinci olarak da Bizans'ın çöküşü ve tamamen ortadan kalkması. Ardından İslami kurumların, davranış biçimlerinin ve kavramlarının genel olarak benimsenmesi, fethedilmiş Darü'l-Harb topraklarından gelecek her türlü etkinin azalıp gücünü tamamen yitirmesine sebep oldu.

Batı dünyasının Türkler üzerindeki etkisinin bir bakıma Bizans'ın kendisi kadar eski olduğu gerçeği sıklıkla göz ardı edilir. Türkler tarafından alınmadan tam iki buçuk yüzyıl önce Konstantinopolis [İstanbul] Batılı işgalcilerin çok daha yıkıcı bir saldırısından ciddi olarak zarar görmüştü. Böylece hem şehir merkezi hem de şehir dışındaki alanlar Batı Avrupalı devlet ve kurumlara tâbi kılındı. Osmanlı tımar sisteminin şekillenmesine yardım etmiş olan son devir Bizans feodalizmi ise İstanbul'da kurulan Latin İmparatorluğu'nun, ona tâbi olan ve onun ardılı olan prensliklerin uyguladığı Frenk feodalizminin etkisiyle şekillenmişti. Osmanlılar ele geçirdiği zaman Mora, son iki yüzyıldır Fransız baronlar, Katalan maceracılar ve Floransalı bankerler tarafından yönetilmekteydi; *Assises de Romanie* (Roma İçtihat Hukuku) adı verilen feodal kanunlarla yönetiliyordu. Bu kanunlar *Assises de la Haute Cour de Jérusalem* (Kudüs Yüksek Mahkemesi İçtihatları) adı verilen, önce Filistin'deki Haçlılar tarafından geliştirilmiş ve ardından onlar tarafından alınan bütün ülkelerde zorla uygulamaya konmuş olan ve tamamen Batılı olan feodal bir kanun sistemine dayanmaktaydı.

Üstlendikleri yeni İmparatorluk rolü içinde yere sağlam basmaya başlamalarından itibaren Osmanlı Türkleri Batı dünyası

ile pek çok temas noktası bulduklar. Bir zamanlar Bizans İmparatorluğu Ortaçağ'daki İslam Hilafeti için ne anlam ifade ediyor idiyse, şimdi de Batı Avrupa Osmanlılar için aynı anlamı taşıyordu: Rakip bir imparatorluk ve rakip bir medeniyet, rakip bir dinin hareket noktası. Zira İslam İmparatorluğunun kutsal vazifesi boyun eğdirmek ve Müslümanlaştırmak idi. Osmanlılar İslam'ın hükümranları olarak nasıl Halifeliği devam ettirdilerse, Frengistan kralları da Darü'l-Harb'in efendileri olarak imparatorluğu sürdürdüler. Bağdat, Rum ateşini Konstantinopolis'ten nasıl aldıysa, İstanbul da topçuluğu Avrupa'dan öyle alabilirdi.

Ancak savaşlara ara verildiğinde barış ve ticaret olabiliyordu; Avrupalı diplomatlar İstanbul'da ikamet ediyor, Avrupalı tüccarlar ve araştırmacılar Osmanlı topraklarında seyahat ediyordu. Birçoğu kalmak üzere gelmekteydi: Osmanlı hizmetinde bir görev arayan yersiz-yurtsuzlar ve maceracılar, Osmanlı kudretinin himayesinde kurtuluş arayan siyasi veya dini zulümden kaçan sığınmacılar. İspanya ve Portekiz'den on beşinci yüzyıl sonu ve on altıncı yüzyıl başında kitlesel olarak göç eden ve beraberlerinde matbaayı ve bazı tıbbi ve teknolojik bilgiyi getiren Yahudilerin durumu da böyleydi.

Başat olarak Türklerin Avrupa'dan alıp öğrenmeye can attıkları bilgi türü, harp sanatlarıyla ilgili olanlardı. Osmanlıların on dördüncü yüzyıl kadar erken bir dönemde ateşli silahları kullandıklarına dair bazı kuşkulu iddialar vardır. On beşinci yüzyılın başlarında kuşatma amaçlı topları kullandıkları kesin bir gerçektir; yüzyılın ortalarına gelindiğinde, daha 2. Kosova Muharebesi'nde bile tüfek kullanıyorlardı (1448). Elde kullanılan ateşli silahlar yaklaşık olarak aynı zamanda ortaya çıktı ve tüfekçiler, bombacılar, lağımcılar Osmanlı silahlı kuvvetlerinde çok zaman öncesinden merkezi bir rol oynamaya başlamışlardı.[5]

5. Osmanlıların topçuluk ve ateşli silahları benimsemesi ile ilgili olarak bak. V. J. Parry, "Barud" *EF*

Osmanlılar Avrupa'nın gemi inşası ve deniz muharebeleri ile ilgili tekniklerini alma konusunda da aynı istekliliği gösterdiler. On beşinci yüzyılda Venedik, gemi yapımında onların model aldıkları ülkeydi ve kadırga tasarımı ve yapımı konusunda Venedik tersanelerinde ortaya çıkan her gelişme sıkı biçimde takip ve taklit ediliyordu. Aynı biçimde, on yedinci yüzyıl boyunca korsanların yaptığı geniş, gövdeyi dik kesen yelkenleriyle açık denizlerde uzun seyahatler yapabilen gemilerin inşası ve idaresi ve bu gemilere 20 top yerleştirilmesi gibi hususlar da Türk efendileri tarafından izleniyordu.[6]

Avrupai gemi inşası ile aynı zamanda Avrupa haritacılığı ve seyrüsefer üzerine de işe yarar bilgi edinmişlerdi. On altıncı yüzyıl boyunca birçok Avrupa haritası Türklerin eline geçti. Haritacılık hakkında kuramsal bilgileri pek olmamasına karşın kısa zamanda Avrupa kaynaklı seyir haritalarını kopya etmeyi ve kullanmayı öğrendiler; kendi kıyı haritalarını yapmaya başladılar. Piri Reis (ölümü yaklaşık olarak 1550) ilk önemli Osmanlı haritacısıdır ve öyle görünüyor ki Avrupa dillerini biliyor ve Avrupa haritalarını, coğrafya kitaplarını rahatlıkla kullanabiliyordu. Hacı Halife (Katip Çelebi) (1608-57) Mercator'un *Atlas Minor*'una sahipti ve 1653-55 yılları arasında bir Fransız kaçağının yardımıyla eseri Türkçe'ye çevirmişti. Hacı Halife bu eserden ve o zamanın Avrupa kaynaklı diğer bazı standart coğrafya eserlerinden, ki Ortelius, Cluverius ve başkalarını sayabiliriz, topladığı verileri kendi eseri *Cihannüma*'da kullandı ve Cihannüma ya da Dünyanın Aynası, uzun bir dönem standart Osmanlı coğrafya çalışması olarak kabul edildi. Osmanlıların o devirde Batı kaynaklı coğrafya bilimine gösterdiği ilginin bir

6. Osmanlı donanması hakkında bak. İ. H. Uzunçarşılı, "Bahriyya iii" *EI*², ve J. W. Zienkeisen'in *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, iii (1855) eserindeki kusursuz araştırmaya bak. s. 279 v.d.

başka işareti de IV. Murad'ın (1623-1640) Hollandalı Doğubilimci Golius'a Osmanlı'ya bağlı bölgelerin bir haritasını çıkarması için yaptığı davetti. Davet kabul edilmedi.[7]

İlk Batılılaşma Hamleleri[8]

Bir Batılılaşma siyasetine dönük ilk bilinçli teşebbüs, ilk adım, on sekizinci yüzyılın başlarında geldi. Bu aslında Batı Avrupa uygarlığından bazı seçilmiş unsurların taklidi ve benimsenmesi anlamına geliyordu. Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) antlaşmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun Avusturya ve müttefikleri tarafından iki kez küçük düşürücü bir biçimde mağlubiyete uğratılmasının resmen ifadesi ve kabulü anlamına gelmişti. Öte yandan Büyük Petro yönetimindeki Rusya örneği ciddi bir Batılılaşma ve modernleşme programıyla İmparatorluğun bütün zaaflarından kurtulabileceği ve bir kez daha düşmanlarının korkulu rüyası olabileceği ihtimalini düşündürüyordu.

Pasarofça Anlaşması ile aynı tarihlerde yazılmış olan Türkçe bir belge, bir Hıristiyan ile Osmanlı subayı arasında geçen ha-

7. Fr. Taeschner, "Die geographische Literatur der Osmanen", *ZDMG*, n. 2, Lxxvii (1923), 31-80; J. H. Kramers, "Djughrafiya", *EI*², suppl. Bu ve bununla ilgili daha ayrıntılı değerlendirmeler farklı bakış açılarına göre değişiklik gösterir: Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, (1951) (sosyal psikoloji), Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, i (1956) (edebiyat ve fikir dünyası); ve Enver Ziya Karal, "Tanzimattan evvel garplılaşma hareketleri", *Tanzimat* (1940), s. 13-30. Bu makalesinde Prof. Karal Tanzimat'tan önceki Batılılaşma hareketleri hakkında genel bir çerçeve çizmektedir.

8. Bu projelerle ilgili Türkçe kaynaklar kullanılarak yazılmış olan J. Von Hammer-Purgstall'ın herkesçe malum *Geschichte des Osmanichen Reiches* kitabına bakılabilir. (Birinci baskı, 1827-35, ikinci baskı 1835-40; Fransızca tercüme *Histoire de L'Empire ottoman*, 1835-43) Buna ek olarak sadece Avrupalı kaynaklardan yola çıkılarak daha geç tarihlerde yazılmış olan Zinkeisen ve N. Jorga'yı zikredebiliriz: *Geschichte des osmanichen Reiches* (1908-1913). C. von Sax tarafından yazılmış olan *Geschichte des Machtverfalls der Türkei* (1913)'da da yararlı bir genel bilgi bulunur. Batı kaynaklı bilimsel bilginin Türkiye'ye girişi üzerine Adnan Adıvar'ın büyük eserlerine bakınız: *La Science chez les Turcs ottomans*, ve aynı yazarın Türkçe olarak daha derinlikli olarak kaleme aldığı *Osmanlı Türklerinde İlim*.

yalı bir konuşmayı içerir. Bu konuşmada askeri ve siyasi meseleleri tartışırlar. Görünen o ki bu belgenin amacı, İmparatorluğun içinde bulunduğu nahoş durumu mümkün olduğu kadar karanlık göstererek Osmanlı yönetici çevrelerini yenilgiyi kabul etme konusunda hazırlamaktı. Ayrıca bu konuşmada Osmanlıların aleyhinde olacak biçimde iki tarafın orduları arasında karşılaştırma da yapılır ve askeri bir reform talebi dile getirilir.[9]

1716'da ikinci vezir, 1718-1730 arasında da sadrazam olan Damat İbrahim Paşa, asal olarak ilk reform teşebbüsünden sorumlu devlet adamıydı. 1719'da barış tesis edilir edilmez Viyana'ya bir elçi gönderdi ve ardından 1721'de Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'yi "uygarlık ve eğitimin vasıtalarını baştan aşağıya inceleme ve Türkiye'de uygulanabilir olanları rapor etme" talimatıyla büyükelçi olarak Paris'e gönderdi.[10] Göreceğimiz gibi bunlardan bir tanesi matbaaydı. 1716 kadar erken bir tarihte bir Fransız subayı olan de Rochefort Osmanlı ordusunda yabancılardan oluşan bir mühendis-subaylar birliğinin kurulması için bir proje sunmuştu, ancak bir sonuç çıkmadı.[11] 1720'de bir başka Fransız, "Gerçek" adıyla bilinen mühtedi David İstanbul'da bir yangın ekibi kurdu. Bu, Belediye hizmetlerinde başlayan uzun bir dizi reformun ilkiydi ve on dokuz ve yirminci yüzyıllarda arkası gelecekti.[12] Donanmada ve *kapudan paşalık*'ta da yeni hava hissediliyordu. *Kapudan paşalık* daireleri yeniden düzenlendi ve gemi yapımında önemli bir değişime gidildi. Üç katlı kalyon Türk tersanelerinde ilk kez 1682'de inşa edildi; ancak çok az sayıda yapıldı. III. Ahmed dönemin-

9. Faik Reşid Unat'ın yayınladığı "Ahmed III devrine ait bir islahat takriri", *Tarih Vesikaları*, i (1941), 107-21.
10. Karal, *Tanzimat*, s. 19; Mehmed Said Efendi'nin elçiliği ile ilgili raporu (Sefaretname) İstanbul'da birçok defalar basıldı, J. C. Galland tarafından Paris'te 1757'de Fransızca çevirisi yapıldı.
11. Hammer, 2. baskı, iv. 397
12. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, i, (1922), 1170 v.d.

de bu gemilerin yapımı tekrar başladı ve geliştirildi ve kadırgalar Osmanlı donanmasında kullanılmamaya başlandı.[13]

Avrupa ile girişilen bu alış-veriş ilk defa küçük de olsa kültürel ve sosyal hayat üzerinde etkisini gösterdi. 1721'de Paris'te Türk elçiliği tarafından başlatılmış olan *Turquerie*[14] dalgası İstanbul'daki daha küçük çaptaki Frenkleşmiş yaşam tarzı ve tavırlarına paralel olarak ortaya çıktı. Fransız bahçeleri, Fransız dekorasyonu, Fransız mobilyaları saray çevrelerinde kısa süreli bir moda yarattı. Bizzat Sultan bile saray kapılarının dışına göze çarpıcı biçimde rokoko tarzında bir çeşme yaptırdı.[14] Flemenk ressam van Mour (1671-1737) sultanın, sadrazamın ve diğer üst düzey şahsiyetlerin portrelerini yaparak Türk başkentinde bazı başarılı işlere imza attı.[15]

III. Ahmed'in saltanatının sonlarına doğru yaşanan ve Pasarofça anlaşmasından sonra İmparatorluğun tanık olduğu alışılmadık barış dönemi, doğu sınırında İran'a karşı savaşın patlamasıyla son buldu. İran'da yönetime henüz gelmiş olan Nadir Han'ın 1730 yılında Osmanlılara tattırdığı yeni bir yenilgi İstanbul'da bir halk isyanının başlamasına yol açtı. Zira saray çevrelerinin "Frenkleşmiş tavırları" ve elitin şaşaalı yaşamına karşı İstanbul'daki öfke gitgide büyüyordu. Sultan tahtı bırakmak zorunda kaldı, Sadrazam ve diğer üst düzey yöneticiler idam edildi.[16]

13. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* (1948), s.465 v.d.
Çev. N.: Fransa'daki "Turquerie" akımı ile ilgili olarak bak. M. Herbette, ***Fransa'da İlk Daimi Türk Elçisi, Moralı Esseyit Ali Efendi, (1797-1802)***, çev. Erol Üyepazarcı, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1997. Ed. N.: Avrupa'da"Türk hayatı ve Türklerden esinlenerek yapılmış eserler"için kullanılan bir deyim.
14. Bu devirdeki Türk zevki ve modaları hakkında Ahmed Refik'in Lale Devri (1932) kitabına bakınız. Bu kitaptan alınan bazı bölümler Fransızca olarak E. Saussey'nin *Prosateurs turcs contemporains* (1935)'de yayınlandı.
15. A. Boppe, *Les Peintres du Bosphore au dix-huitième siècle*, 1911.
16. Olaylarla ilgili olarak bakınız Münir Aktepe, *Patrona İsyanı*, (İst., 1958); M. L. Shay, *The Ottoman Empire from 1720 to 1734*. Urbana ,1944.

Ama bu geçici bir aksilik idi. Bir önceki padişahın zamanındaki en önemli Batılı yenilikler, yani matbaa ve donanmadaki reformlar korundular ve kısa zamanda daha geniş kapsamlı ve daha zorlayıcı reformlar yapma ihtiyacı duyulan askerlik alanında da yeni bir başlangıca adım atıldı. Matbaanın yöneticisi olan İbrahim Müteferrika, bu isyandan önce de İbrahim Paşa'ya zaten bir ön rapor sunmuştu. 1732 yılında onu bastı ve yeni padişah I. Mahmud'a (1730-1754) takdim etti. Ön rapor kırk dokuz sayfa uzunluğundaydı ve üç bölümden oluşuyordu. İlkinde yazar, iyi tanzim edilmiş bir idare sisteminin bütün devletler ve insanlar için ifade ettiği öneme dikkat çekiyor ve başka ülkelerde mevcut olan yönetim biçimleri hakkında yorumlar yapıyordu. İkinci bölümde, okuyucularına kişinin kendi ülkesini ve komşu ülkelerini tanımasının bir aracı, askerlik sanatına yapılacak faydalı bir katkı, taşra ve askeri idareye destek olarak bilimsel coğrafyanın ne kadar önemli olduğuna vurgu yapıyordu. Üçüncüde ise Hıristiyan krallarının sahip olduğu askeri kuvvetlerin türlerini, kampta ve açık alanlarda aldıkları eğitimleri, organizasyonlarını ve disiplinlerini, muharebe yöntemlerini ve askeri kanunlarını inceliyordu. Bir mühtedi olan İbrahim Müteferrika, Frenk kafirlerinden duyduğu rahatsızlığı ve nefreti yansıtan bir dil kullanacak kadar dikkatliydi, ama aynı zamanda Frenk ordularının üstünlüğünü ve Osmanlılar için onları taklit etmenin önemini de açıkça ortaya koyuyordu.[17]

Bir başka mühtedi ise ilk adımların atılmasında yardım etmek üzere hazırdı. Fransız asilzadesi olan Kont de Bonneval

17. *Usul el-Hikem fi Nizam el-Umem* (1144 Hicri); Fransız çevirisi için bak. *Traité de la tactique*, Viyana (1769). Bu kitap üstüne yapılan tartışmalar için bak. G. Toderini, *Letteratura turchesca* (1787), iii. 97-108; Babinger, *Stambuler Buchwesen im 18 Jahrhundert* (1919), s. 15; R. N. Frye editörlüğünde *Islam and the West* (1964) kitabı içinde Niyazi Berkes'in "Historical Background of Turkish Secularism" makalesi, s. 42-45.

biraz inişli-çıkışlı bir kariyerin ardından 1729 yılında Türkiye'ye geldi. Açıkça geri çevrilme ihtimalini ortadan kaldırmak için İslamiyet'i seçti, Ahmed adını aldı ve Osmanlı hizmetine girdi. Eylül 1731'de Sadrazam Topal Osman Paşa tarafından huzura kabul edilerek kendisine topçu birliklerinin Avrupai yöntemlerle ıslah edilmesi görevi verildi. 1734'te Üsküdar'da yeni bir eğitim merkezi, bir mühendislik okulu olan *Hendesehane** açıldı ve Bonneval Paşa ertesi yıl paşalık rütbesine çıkarılarak Humbaracıbaşı ünvanı ve rütbesi aldı.[18]

Bu okul ve Bonneval'in evlatlık oğlu Süleyman idaresinde kurulmuş olan "matematikçiler birliği" çok uzun ömürlü olmadı. Elbette Yeniçeriler her türlü yeni kavrama şiddetle karşı çıkıyordu ve bu projeyi onlardan gizli tutma gayretlerine karşın okulun varlığından haberdar olduklarında, kapatılması için baskı yaptılar.[19]

Yine de çabalar tamamen boşa gitmedi. Okuldaki öğretmenlerden, Anadolulu bir müftünün oğlu olan Mehmed Said topçuların kullanması için "iki yaylı kadran" icat etmiş ve geometrik şemalarla resimlendirilmiş bir risale kaleme almıştı. Dönemin diğer ürünleri arasında kuşkusuz kısmen Batılı kaynaklara dayanan bir trigonometri risalesi, Kont Montecucolli'nin yazdığı askerlik bilimlerine dair bir risalenin tercümanı bilinmeyen bir çevirisi, bazı tıbbi eserler ve Avrupa tarihi ve meseleleri üzerine birkaç çalışma da vardır.[20] Ayrıca Avrupa biliminin hayranı olan Sadrazam Ragıp Paşa da Batılılaşmaya ilgi duymak-

* Ed. N.: Eskiden "mühendis mektebi, teknik üniversite" böyle adlandırılırdı.

18. Tayyarzade Ata, *Tarih-i Ata* (1291-3 Hicri), i. 158. Bonneval hakkında bakınız H. Bowen, "Ahmed Pahsa Bonneval", EI²; Mehmed Arif, "Humbaracıbaşı Ahmed Paşa Bonneval" TOEM s. 18-20; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (1939), i. 44 v.d.
19. Yeniçerilerin o zamanki konumları ve oynadıkları rolle ilgili olarak bakınız Gibb ve Bowen, I/1. 56 v.d.
20. Adnan Adıvar, *Science*, s. 142 v.d.

taydı. Öyle ki Voltaire'in Newton felsefesi üzerine yazdığı incelemenin Türkçe'ye çevrilmesini arzu etmiş olduğu söylenir.[21] Bazı kaynaklara göre 1759'da mühendislik okulunu (Hendesehane) yeniden açtı ve okul Sütlüce yakınlarında, Karaağaç'ta bir evde gizli olarak eğitim verdi.[22]

1773 yılında deniz kuvvetleri için açılan matematik okuluyla birlikte daha ciddi bir çaba ortaya konulmuş oldu. Bu ve buna benzer projelerde Baron de Tott Türklere yardım ediyordu. Baron de Tott Macar asıllı bir Fransız topçu subayıydı ve Türkçe öğrenmek maksadıyla Türkiye'ye daha önce gelmişti. Yeni mühendis ve topçular birliğinin oluşturulmasına ve eğitimine yardım etti, dökümhaneyi yeniden düzenledi ve matematik okulunun birinci ya da ikinci yılındaki doğrusal trigonometri gibi bazı dersleri bizzat kendisi verdi. Bu görevleri yerine getirmesinde bazı başka yabancılardan da yardım alıyordu. Örneğin Campbell isimli, Osmanlı topraklarına sığınmış kaçak bir İskoç vardı ve İslam'ı seçtikten sonra, aykırı bir şekilde, İngiliz Mustafa adıyla tanınmıştı. Bu adam 1775 yılında de Tott'un Fransa'ya dönmesi üzerine baş eğitimci olarak onun yerine geçti.

Öğrenci grubunun çekirdeğini önceki okullara devam ederken yeni okula nakledilen talebeler ve muvazzaf deniz subayları oluşturmaktaydı. De Tott anılarında "saçı sakalı ağarmış kaptanlardan" ve "altmışlık öğrencilerden" bahseder. Sonraki yıllarda denizcilik matematik okulu genişletildi ve geliştirildi, böylece III. Selim ve ardıllarının kurduğu askeri mühendislik,

21. Toderini, i. 130.

22. Ergin, *Maarif*, i. 50; Adıvar, *İlim*, s. 182-83. O devirde Batı'ya ilgi gösteren bir başka Türk de diplomat Ahmed Resmi Efendi'dir (1700-83). 1757'de Viyana'ya, 1763'de Berlin'e elçilik görevlisi olarak gitmiştir. Yazdığı sefaretnameler haricinde, Türkiye'nin 1769-74 savaşındaki yenilgisinin nedenlerine dair bir tahlil de yazmıştır. Bu yazısında reforma ve yeni bir düzenlemeye duyulan ihtiyacı vurgular. Onun hakkında Babinger'in *Geschichtsschreiber*'ine bakınız, s. 309-12.

tıbbiye ve diğer bazı okullar için bir örnek teşkil etti. Okulun 1781-1786 arasında İstanbul'da bulunan Venedikli rahip Toderini tarafından yapılmış bir tasviri bugün elimizde bulunuyor. Belirttiğine göre burası, Avrupa kaynaklı harita ve araç-gereçlerle iyi donatılmış, Avrupa'dan gelen ve bir kısmı tercüme edilmiş kitaplardan oluşmuş iyi bir kütüphanesi olan bir okuldu. Üst sınıf Türklerin ve kaptanların çocuklarından oluşan elliden fazla öğrencisi vardı.[23]

1783'te Kırım'ın Ruslar tarafından ilhak edilmesi, yeni bir reform programının hareket noktası oldu. Osmanlı hükümetini Fransızlar cesaretlendiriyordu, zira Doğu Akdeniz'deki çıkarlarının Rusya tarafından tehdit edilmesi ihtimalinden dolayı ciddi biçimde endişeliydiler. 1784 Ekiminde Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın teşebbüsü ve Fransız elçiliğinin desteğiyle yeni bir eğitim biçimi oluşturuldu. Eğitmen olarak iki Fransız mühendis-subay vardı ve Ermeni çevirmenlerle birlikte çalışıyorlardı.[24] 1787'de Avusturya ve Rusya'ya karşı savaş patlayınca Fransız eğitmenler geri çağırıldı, zira orada bulunmaya devam etmeleri tarafsızlığın ihlal edilmesi demekti. Bu ve bizzat savaşın getirdikleri nedeniyle yeni okulların gelişimi engellendi ve işlevsizleşti. Ta ki tahta yeni çıkan III. Selim'in 1792'de tesis edilen barışla birlikte yeni bir başlangıç yapma fırsatını bulacağı güne kadar.

---

23. Deniz kuvvetlerinin okulu hakkında bilgi için bak. Ergin, *Maarif*, ii. 264 v.d.; Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mühendishane* (1312 Hicri), ve Toderini'nin çağdaş anlatıları (i. 177 v.d.) ve Baron de Tott'un anıları, *Mémoires* (1785).

24. Rusya'nın Kırım'ı alması karşısında Türklerin gösterdiği tepkilerle ilgili olarak bak. Mustafa Nuri Paşa, *Netaic ül-Vukuat*, iv (1327 Hicri), 97; "Orada (Macaristan'da) Müslümanlar sadece şehirlerde yaşıyorlardı ve bir tür misafir konumundaydılar. Nüfusun çoğunluğu Hıristiyandı. Halbuki Kırım'da iki milyona yakın sayıda Müslüman vardı. Dolayısıyla Kırım'ın kaybı doğal olarak bütün İslam ümmetini ciddi olarak etkiledi. Kurtarılması hayati bir önem arz ediyordu."
1780'lerin askeri reformları için bak. Ahmed Necdet Paşa, *Tarih (1301-9 Hicri)* iii-iv, çeşitli; Nuri, *Netaic*, iv. 4.; "Sadrazam Halil Hamit Paşa", *TM*, v. (1936), 213-67; Boppe, "La France et le 'militarie turc' au XVIIIe siécle, *Feuilles d'Hist.* (1912), s. 386-402, 490-501. Ayrıca bak. Adıvar, *Science*, s. 155 ve *Ilim*, s. 183-5.

Askeri Olmayan Yenilikler

Askerliğin dışında, Avrupa'dan alınan en önemli teknik yenilik hiç kuşkusuz matbaaydı. Matbaa, bir açıdan Türkler tarafından yüzyıllardır biliniyordu. On dördüncü yüzyılda İran'daki Moğol idareciler Çin'den öğrendiklerini açıkça taklit ederek kağıt para basıp yayıyorlardı. Zira önceki dönemlerde Çin hudutlarındaki Türk kavimleri de Uzakdoğu'da bilinen blok baskı tekniğinin bir türünü kullanmışlardı. Ancak bunlar uzun zaman önce unutulmuştu ve Ortadoğu'nun diğer Müslüman halkları gibi Osmanlı Türklerinin de Avrupa'dan alındığı zamana kadar matbaa ile ilgili hiçbir bilgileri yoktu. Bu bilgiye de İspanya'dan gelen Musevi sığınmacıların Osmanlı topraklarında matbaayı kurduklarında, yani 15. yüzyılın sonunda sahip oldular. İlk Musevi matbaası 1493 ya da 1494'te İstanbul'da kuruldu. İstanbul'u başka kentler takip etti, ama özellikle Musevilerin sonraları bir numaralı matbuat merkezi olacak olan Selanik öne çıktı.

Musevileri diğer dini azınlıklar izledi. 1567'de Venedik'te tipografi eğitimi almış olan Sivaslı rahip Apkar İstanbul'da ilk Ermeni matbaasını, Nicodemus Metaxas ise 1627'de İngiltere'den ithal ettiği makine ve harflerle bir Rum matbaası kurdu.

Türkçe ve Arapça[25] matbuat yasağı 18. yüzyılın başlarına kadar devam etti. İki kişinin gayretlerinin sonucunda bu kural büyük çapta esnetildi. 1721'de Paris'e büyükelçi olarak giden meşhur Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin oğlu Said Çelebi seyahati esnasında babasının yanındaydı ve Fransa'da kaldığı süre içinde matbaacılığa karşı kendisinde bir ilgi uyanmıştı ve matbaanın yararına ikna olmuştu. Türkiye'ye dönüşünde İstanbul'da bir matbaa kurulması için Sadrazam'ın desteğini sağlamaya çalıştı, muhafazakarların muhalefetine ve katip ve hattatların menfaatine dokunmasına karşın başarılı oldu.

25. Bak. s. 59.

Said Çelebi, İbrahim Müteferrika'da da kendisindekine benzer bir heyecanın var olduğunu gördü. İlk Türk matbaasının gerçek anlamda kurucusu ve idarecisi olan İbrahim Müteferrika, muhtemelen Unitarian [üçlemeye değil, Tanrı'nın birliğine inanan Hıristiyan] bir Macar'dı ve Kolosvar'da ilahiyat eğitimi almıştı. 1691 civarında ya kaçarak ya da Türklere esir düşerek İstanbul'a gelmiş, Müslüman olmuş ve Osmanlı hizmetinde kendisine bir yol çizmişti. Said Çelebi ile el birliği yaparak matbaanın yararı üzerine bir risale alıp Sadrazam'a arz etti. Hiç umulmadık bir taraftan destek gördüler: Şeyhü'l-İslam Abdullah Efendi dindışı konularda Türkçe kitapların basımına izin veren bir fetva vermeye ikna olmuştu. Kur'an, Kur'ani ilimler, gelenekler, ilahiyat ve şeriat ile ilgili kitaplar şüphesiz hariç tutulmuştu. Nihayetinde 5 Temmuz 1727'de Padişah'ın fermanı ile "mahruse-i İstanbul"da* Türk matbaasının kurulmasına ve Türkçe kitap basımına izin çıkmış oldu.

Baskı kalıpları ve harfler önce yerel Musevi ve Hıristiyanların çoktandır şehirde faaliyet gösteren matbaalarından temin edildi, yardım için Musevi harf üreticileri ve tasarımcılarına başvuruldu. Daha sonraları kalıp ve harfler Avrupa'dan, özellikle Leiden ve Paris'ten ithal edilmeye başlandı. Ayrıca Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinde tipografinin farklı yönleri konusunda uzmanlaşmış kişiler Türkiye'ye getirildiler.

1729 Şubatında ilk kitap çıktı. 1742'de matbaanın kapatılmasına kadar 17 kitap basıldı. Çoğu Türkçe'ydi ve tarih, coğrafya, dil üzerineydi. Bununla birlikte Fransızca yazılmış bir Türkçe dilbilgisi kitabı, Mehmed Efendi'nin 1721'deki Fransa'daki elçiliğini anlattığı bir kitap, bizzat İbrahim Müteferrika tarafından kaleme alınmış ve Avrupa devletlerinin uyguladığı biçimiyle

* Ed. N.:Orjinalinde: "in the high, God-guarded city of Constantinople.

taktik sanatlarını konu alan kısa bir risale* de yayınlanan kitaplar arasındaydı. Matbaa 1784'te yeniden açıldı ve o tarihten bu yana Türkiye'de matbaanın gelişimi hızla devam etti.[26]

Silah ve tipografiden bilgi ve düşünceye döndüğümüzde Batı etkisinin izlerinin çok daha az olduğunu görüyoruz, zira burası Hıristiyanlığın Müslümanlarca reddedilişinin ve kaynağında bu reddiyenin bulunduğu her şeyin son derece etkili olduğu bir alandı. Silah, saat ve matbaa gibi işe yarar araçları yapacak kadar zeki ve becerikli olsalar bile Avrupalılar hâlâ karanlıkta kalmış, yabani birer kafirdi. Eğer bir nebze olsun tarih, felsefe, bilim ve edebiyat üretmişlerse de, evrensel İslam imparatorluğunun insanları nezdinde bunların zerrece değeri yoktu. II. Mehmed'in saltanatı sırasında hakikaten bilimsel bir rönesans başlamak üzereydi, ancak onun ardılları döneminde modern bir Türk yazarın ifadesiyle "bilimin dalgası, edebiyat ve hukuk sisteminin duvarlarına çarparak kırıldı."[27]

Yine de bu duvarlarda açılan birkaç küçük gedikten Müslüman ilim dünyasının çevrelerine bir miktar Batı kaynaklı bilgi sızabildi. İstanbul kütüphanelerindeki 16. ve 17. yüzyıllardan kalan binlerce tarihi yazmanın hiçbiri Hıristiyan Avrupa ile ilgili değildir. Çünkü kendinden önceki ve sonraki uygarlıklar gibi Müslümanlar evrensel tarihi kendi tarihleriyle eş görmüşlerdir. Yine

---

* Ed. N.: Usul-ül Hikem

26. Türkiye'de matbaanın başlangıçtaki gelişimiyle ilgili olarak şu çalışmalara bakınız: Babinger, *Stambuler Buchwesen*, Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı, I: Müteferrika Matbaası* (1939), Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi* (1959). İbrahim Müteferrika hakkında ise Niyazi Berkes'in *Belleten* dergisindeki makalesine (no. 104, 1962, s. 715 v.d.) ve aynı yazarın *The Development of Secularism* (1964) kitabına, s. 36 v.d.'na bakınız.
1729 Şubat ayında (1141 Receb) Vankulu Sözlüğü Müteferrika matbaasının ilk eseri olarak yayınlanmıştır. İlk ciltte editörün tanıtımını müteakip basım işlerinin onaylandığına dair fermanlar, Şeyhülislam'ın matbaayı caiz ilan ettiğini bildiren fetvası ve iki kadı ile diğer ileri gelenlerin yetkilendirme belgeleri yer alır. Devamında matbaanın faydaları hakkında risaleler bulunmaktadır. Adnan Adıvar, Science, s. 57

de küçük bir ilgi yok değildir. Osmanlı vakanüvisleri sıkça karanlıklar içindeki Frengistan'da olup biten hadiselerle ilgili malumat vermişlerdir. Bunlardan sadece biri olan İbrahim Peçevi (1574-1650) Macaristan'daki Türk seferlerinin tarihini yazarken, bu konudaki Latince yazılmış Macar tarihçelerini bir çevirmen vasıtasıyla kullanacak kadar ileriye gitmişti. Avrupa haritalarına olan ilgisinden daha önce bahsettiğimiz Hacı Halife (Katip Çelebi) ise muhtemelen Frenk bir meslektaşıyla beraber bir Frenk tarihi hazırlamasıyla tanınmıştır. İmparatorluğun durumu hakkındaki gözlemlerinden dolayı ismini andığımız Hüseyin Hezarfen ise Galland, Marsigli ve Prens Kantemir gibi İstanbul'a gelmiş olan Avrupalılarla irtibat kurarak Avrupa tarihi üzerine bir araştırma yapmıştı. Hemen ardından Müneccimbaşı lakabıyla tanınan Ahmed ibn Lütfullah (ö. 1702) içinde Avrupa'nın başlıca krallıklarının da kısaca anlatıldığı bir evrensel tarih yazdı ki bu eser tahminen İslam tarih yazarlığı geleneğindeki ikinci örnekti.[28] 18. yüzyıl boyunca kuşkusuz askeri okullarla bağlantılı olarak Avrupa meseleleri üzerine birkaç kitap daha hazırlandı veya tercüme edildi.

Avrupa coğrafyasına Osmanlıların sık sık ilgi gösterdiğinden bahsedilmişti. Buna ek olarak Avrupa tıbbına karşı da bir miktar ilgi vardı. 16. yüzyılda Avrupa'dan gelen Musevi sığınmacılar tıp ve diş hekimliği üzerine Türkçe eser veriyorlardı. 17. yüzyılda frengi üzerine Avrupa'da yazılmış bir çalışmanın Türkçe'ye çevrilmiş olması ve başka tıp eserlerinden birer-ikişer alınmış kısımların varlığı Avrupa literatürüne bir aşinalık olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir.[29] Ancak genel anlamda, tıpkı Osman-

28. Bütün bunlarla ilgili olarak bak. B. Lewis, "The Use by Muslim Historians of Non-Muslim Sources" Yay. hazırlayan B. Lewis ve P M. Holt, *Historians of the Middle East*. London, 1962.

29. Adnan Adıvar, Science, s. 98; U. Heyd, "Moses Hamon, chief Jewish physician to Sultan Süleyman the Magnificent", *Oriens*, xvi (1963), 152-70; aynı yazarın "An unknown Turkish treatise by a Jewish physician under Süleyman the Magnificient", Eretz-Israel, vii (1963), 48-53.

lı biliminin Aristo, Batlamyus ve onların yorumcularına sadık kalması gibi, Osmanlı tıbbı da Galen ve İbni Sina'ya sadık kaldı. Luther ve Calvin'in öne sürdüğü tezlerde olduğu gibi, Paracelsus, Kopernik, Kepler ve Galileo'nun keşifleri de Osmanlılar için son derece yabancı ve gündem dışıydı.

Batı'nın estetik hayatına gelince, bu konuda Türkiye'de hemen hiçbir şey bilinmiyordu. Batı sanatıyla bağlantılı pek az etki vardı. Sultanların pek çoğu Batılı portre ressamı davet ediyordu ve 18. yüzyılın başında Türk mimarisi ve süslemeciliği kuşkusuz Batı'dan etkilenmişti. Batı edebiyatı ve müziği hakkında da uygulamada hiçbir şey bilinmiyordu. Batı'nın büyük fikir akımları ise İslam topraklarında tek bir yankı bile bulmadan geçip gidiyordu.[30]

Fransız Devriminin Getirdiği Fikirler[31]

Fransız Devrimi ile birlikte ilk defa Darü'l-İslam'ı Darü'l-Harb'den ayıran engeli aşabilen büyük bir fikir hareketiyle karşılaşıyoruz; Müslüman önderler ve düşünürlerden kabul gören ve Müslüman toplumunun her katmanını az ya da çok bir şekilde etkileyen bir fikir hareketi.

19. yüzyılda İslam dünyasında yer bulan Batılı düşüncelerin bu başarısı genelde Batı'nın maddi kudretinin artmasına, yani İslam dünyasının büyük bir kısmına kıyasla Avrupa'nın elde etti-

30. Batı edebiyatına yönelik ilgisizliğe tek bir istisna olarak Ali Aziz Efendi ismi verilebilir. Bir 18. yüzyıl diplomatı ve edebiyatçısı olan Ali Aziz Efendi Berlin'e büyükelçi olarak atandı ve orada 1798'de vefat etti. Fransızca ve biraz Almanca biliyordu ve Fransızca'dan Türkçe'ye bazı hikayelerin uyarlamalarını yapmıştı. Petis de la Croix'nın Doğu koleksiyonundan, (*Les Mille et un Jours*, Paris, 1710-12,) alınmış olması nedeniyle tamamen yabancı olduğu düşünülemez. Bak. A. Tietze, "Aziz Efendi's Muhayyelat", *Oriens*, i (1948), 248-329 ve "Ali Aziz", *EI*[2].

31. Bu konuyla ilgili daha derinlikli bir çalışma için bak. B. Lewis "The Impact of the French Revolution on Turkey", *The New Asia: readings in the history of mankind*. Yayına haz. G. S. Métraux ve F. Crouzet, (1965) s. 31-59.

ği ekonomik, siyasi ve sonuç olarak da askeri üstünlüğe bağlanır. Müslümanlar da en az diğer insanlar kadar Tanrı'nın "bu" dünyada güç ve zenginlik lütfettiği insanların inançlarını büyük bir sıcaklık ve saygıyla dinlemeye hazırdır. Batı'nın somut başarısı Müslümanların Batılı fikirleri kabul edebilmelerini sağlayan olmazsa olmaz etken değilse bile, kesinlikle katkıda bulunmuş olan bir etkendi. Ama bu yine de yeterli bir açıklama değildir. Rönesans ve Keşifler Çağı, Batı Akdeniz ve Asya'daki Hıristiyan dünyasının muazzam gelişimine tanık oldu. Bu başarı Osmanlıların hâlâ hayranlık uyandıran gücüyle bir ölçüde dengelenmiş olsa da, ele geçirilen topraklardaki Müslümanları kuşkusuz etkilemiş olabilir. Bu durum bu ilerleyişi kabul etmek için tek başına yeterli olamazdı. Avrupa'nın zenginliği ve gücü de neden diğer Batılı fikir kalıplarının değil de, Fransız Devrimi'nin ürettiği fikirlerin böylesi yaygın bir kabul gördüğünü açıklayamamaktadır. Bu fikirleri cazip kılan -ve daha sonraları zamanın ve mekanın siyasi gereklerine cevap verecek şekilde uyarlanacak olanen önemli özellik, daha ziyade laik (seküler) olmalarında yatıyordu. Fransız Devrimi entelektüel ifadesini tamamen dindışı bir söylemde bulan Avrupa'daki ilk büyük toplumsal ayaklanmaydı. Bu laikliğin (sekülarizmin) Müslümanlar için çekici bir yönü yoktu, ancak İslam alemi kendi dinsel inanç ve geleneklerinden fedakarlıkta bulunmadan Batı dünyasının gücünün ardındaki o kolay kolay ele geçmeyen sırrı Batılı bir hareket içinde yakalama umudunu bulabilirdi. Zira bu Hıristiyan bir hareket değildi, hatta Hıristiyan karşıtıydı ve Hıristiyanlıktan nasıl kopuk olduğu en önde gelen uygulayıcıları tarafından özellikle vurgulanıyordu.

Avrupa kaynaklı bu yeni fikirlerin azar azar sızmasını takip eden yüzyılda bu geçişi sağlayan kanallar daha da genişledi ve çoğaldı. Damlalar bir nehre, nehir de sele dönüştü. Batı'nın maddi kültürü, İslam toplumunun yapısını ve çehresini çoğun-

lukla kötü yönde değişime uğratırken, Batı'dan gelen fikirler yeni kimlik ve sadakat kalıpları türeterek, yeni yeni gayeleri hedefe yerleştirip onları isimlendirerek toplumsal bağların zeminine etki ediyordu. Bu yeni fikirleri üç kelimeyle özetleyebiliriz: Özgürlük, eşitlik ve -kardeşlik yerine belki de onun zıddı olan- milliyet.

1800'den önce "özgürlük" İslam dillerinde köleliğin zıt anlamlısı olan bir kelimeydi ve asal olarak hukuki bir terimdi. 19. yüzyıl boyunca Avrupa'dan gelen yeni bir siyasi anlam kazandı ve hem yerel despotluğa hem de yabancıların sömürgeciliğine karşı sürdürülen mücadelede haykırılan bir savaş çığlığı haline geldi. İyi teşkil edilmiş hürriyetin kurumlara, temsil yeteneği olan bir hükümete, kanunun hakimiyetine ihtiyacı vardı ve sonuç olarak bütün bunlar laik (seküler) bir otorite ve laik (seküler) bir kanun külliyatını içermekteydi. Bu da bir zamanların şer'i hukuk ulemasından ve mutlakiyetçi idare unsurlarından tamamen farklı, yeni bir hukukçu ve siyasetçi sınıfı anlamına geliyordu.

Eşitlik ise farklı bir anlam kazanma yolundaydı. Başta gelen sıkıntılar arasında toplumsal ve ekonomik eşitsizlik yoktu. İslam toplumu devrim öncesi Avrupa'sının keskin toplumsal engellerine ve sınıf imtiyazlarına yabancıydı; gelişmemiş ekonomisi de servet edinme ve harcama fırsatlarını sınırlandırmış ve böylelikle zengin ve yoksul arasındaki göze batan eşitsizliğin büyümesini engellemişti. Bu iki grup arasındaki uçurum bir ölçüde toplumun yek vücut halindeki yapısı ve İslamiyet'in ahlak ve yardımseverlik geleneği sayesinde hâlâ kapatılabiliyordu. Ancak birey söz konusu olduğunda etkisi daha az olurken topluluklar bu konuda çok daha hevesliydi. Kısa sürede uluslar arasında eşitlik olması talebi, Batı'nın yeni ilkesi olan ulusun kendi kaderini tayin etme ilkesinden yola çıkarak güç kazandı.

Batı'nın dile, etnik kökene ve toprak parçasına ilişkin olarak oluşturulmuş ulus kavramı aslında Müslüman Doğu'nun bilmediği bir şey değildi, ama bu kavram hiçbir zaman toplu luk kimliğinin en öncelikli temeli olmamıştı. Söz konusu olan dinsel cemaat içinde, saltanata duyulan ortak sadakat duygusuyla pekiştirilmiş bir iman kardeşliğiydi. Batı'nın vatanseverlik ve milliyet kavramları bugüne kadar da tam anlamıyla eski yapının aşılmasını sağlayamamıştır. Aslında saltanat sadakati kaybolmuş olmasına karşın dinsel sadakat günümüzde de yeni bir canlılık belirtisi göstermektedir. On dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyılın başındaki reform hareketlerinin tarihi çoğunlukla batılı eğitim almış olan entelektüellerin İslam toplumuna Batı kaynaklı laïk (seküler) bir siyaset tasnifi ve organizasyonu şablonu dayatmalarından ibarettir.

Bu fikirlerin Müslüman Türkler üzerinde o dönemde yarattığı ilk etki kaçınılmaz olarak sınırlı kaldı ve susturuldu. Yine de zaman içinde yalnızca Türkiye'nin değil bütün İslam dünyasının çehresini, kendi hakkındaki görüşünü ve beklentilerini değiştirecek olan bir sürecin başlangıcı oldu. Fikirlerin bu dünyaya ilk kez capcanlı olarak nüfuz etmesi 1792-1807 yılları arasında, III. Selim'in askeri reformları ile başladı ve onun tahttan inmesiyle sona erdi. Dolayısıyla öncelikle bu fikirlerin Fransa'dan Türkiye'ye geçmesini sağlayan kanalları dikkatle incelemek, ikinci olarak da o zamanki Türklerin bunlara nasıl bir tepki verdiğine bakmak gerekir.

Geçişin Kanalları

Hiç kuşku yok ki bu kanalların en önemlisi askeri eğitimdi. Rönesans'tan beri İslam dünyası savaş sanatı konusunda, özellikle de mühendislik, seyir subaylığı ve topçuluk gibi daha teknik alanlarda Hıristiyan dünyasının öğrencisi olmuştu. Osman-

lı İmparatorluğu'nun askerlikteki heybetli çehresi, yenilikçi ve maharetli olma bakımından gittikçe gerileyen iç yapısını bir süre için örtmüştü. Osmanlı ordusundaki top ustalarının ve topçuların, donanmadaki gemi imalatçılarının ve sefer esnasında denizcilerin arasında Batılı kaçakların başı çekmesi, bu gerilemenin en açık ifadesidir. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde İmparatorluğun hükümdarları nefret edilen Hıristiyan düşmanları tarafından bir dizi yenilgiye uğramış olmanın yarattığı dürtünün etkisiyle, askeri donanımda modernizasyona gidilmesi ve ordunun daha iyi eğitilmesi gerektiğini çeşitli vesilelerle düşünmeye başladılar.

1792'de barışın sağlanması ve Avrupa'nın Fransız Devrimi'nden kaynaklanan sorunlara dalmış olması sayesinde tahttaki yeni sultan III. Selim silahlı kuvvetlerin geniş çapta yenilenmesi için bir plan yapıp bunu kısmen de olsa uygulamaya sokma fırsatını yakaladı. Reformun amacı, teknik donanım, eğitim ve kabiliyet açısından Osmanlı kuvvetlerini çağdaş Batılı orduların seviyesine çıkartmaktı.

Bu tür reform girişimleri, 18. yüzyıldaki diğer benzerleri gibi genellikle Fransızca konuşan Fransız eğitmenlerin rehberliğinde yapılmaktaydı. Bunların en sonuncusu 1784 yılında Selim henüz veliaht iken gerçekleşmişti.[32] Tasarının hem itici gücü hem de asal kılavuzu Fransız hükümetiydi. Selim ise bizzat XVI. Louis ile yazışıyor ve kimi zaman ağabeylik taslayan kraldan iyi tavsiyeler alıyordu.[33] Bu eğitimli subayların ilk nüveleri İstanbul'da bir zamandır zaten mevcuttu ve Fransız hocalar

32. Bak. sayfa 69.

33. Uzunçarşılı, "Selim III'ün Veliaht iken Fransa kralı Lui XVI ile muhabereleri", *Belleten*, no. 5-6 (1938), 191-246; Tahsin Öz, "Fransa Kralı Louis XVI'nın Selim III'e Namesi", *Tarih Vesikaları*, i/3 (1941), 198-202 (Louis'den III. Selim'e gönderilmiş bir mektubun Fransızca metniyle birlikte); karşılaştırın Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları; Nizam-ı Cedit* (1946), s. 11 v.d.

tarafından, Fransızca ders kitaplarıyla eğitilmişlerdi. Türkçe'de mevcut olan eserler Fransızca'dan yapılmış tercümelerden oluşuyordu ve bunlar da şehirdeki en donanımlı matbaaya sahip olan Fransız Elçiliği'nde basılıyordu.[34] Türk aydınları Avrupa dillerinden edindikleri pek az bilginin hepsini de Fransızca sayesinde almışlardı.

Dolayısıyla Padişah orduda *Nizam-ı Cedid*'i, yani Yeni Düzeni'ni hazırlamak için bir kez daha Fransa'dan yardım talebinde bulundu. Böyle davranması için aslında bir nedeni daha vardı. Askeri reformların başlatılmasından hemen önce Sadrazam, Padişah'a sunduğu telhisler (bilgilendirici kısa notlar) içinde Fransız Kralı'ndan gelen mektupları rapor etmişti. Bu mektuplarda Fransa'da kısa bir zaman önce vuku bulan ayaklanmalar sonucunda ortaya çıkmış olan Yeni Düzen'den bahsediliyordu. Padişah bu Yeni Düzen'e olan ilgisini ifade etmekte gecikmedi.[35] Şurası dikkat çekicidir ki bu notlarda, "Yeni Düzen" tabiri tıpkı bütün reform programının kısa süre sonra Türkiye'de uygulanması gibi, aynen Fransa'da kullanıldığı şekliyle benimsendi.

O sırada Selim özel temsilcisi olarak Ebu Bekir Ratib Efendi'yi Avrupa'da doğrudan temaslarda bulunması için 1791 yılında Viyana'ya gönderdi. Bu görev, Avusturya'daki koşulları incelemek ve ayrıca diğer Avrupa ülkeleri hakkında bilgi toplamak amacını taşıyordu. Ratib Efendi 1792 Mayıs'ında geri döndüğünde özellikle Avusturya başta olmak üzere Avrupa ülkelerindeki askerlik sistemi hakkında ve bunun yanında hükümetler, toplum, ve siyasi düşünceler üzerine Padişah'a ayrıntılı bir

34. İstanbul'daki Fransız Elçiliği matbaası hakkında bak. Babinger, *Stambuler Buchwesen*, s. 27-28, ve Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, s. 99 v.d. Gerçek'in çalışmasında, yapılmış olan tercümelerin iç kapak sayfalarının fotoğrafları da bulunmaktadır.
35. Karal, *Selim III*, s. 30.

rapor sundu. Öyle görünüyor ki Viyana'da ona bilgi sağlayanlardan birisi de ileride *Geschichte des osmanichen Reiches* adlı eseriyle ve Türkiye üzerine klasikleşmiş birçok çalışmasıyla meşhur olacak olan o dönemdeki Avusturyalı stajyer dragoman (tercüman) Joseph Hammer'di.[36]

1791 sonbaharında dönüş yolundaki Osmanlı ordusu henüz Silistire'deyken Padişah ilan ettiği bir fermanla askeri, sivil ve dini alanda ileri gelen toplam yirmi bir kişiden, İmparatorluğun zaaflarının ardındaki nedenleri ve bunlar hakkındaki reform önerilerini bildirmelerini istedi. Bu yirmi bir kişi içinde iki de Hıristiyan vardı: Bertrand ya da Bretano isimli bir Fransız subayı ve İstanbul'daki İsveç Büyükelçiliği'nde görev yapan meşhur Ermeni dragoman Mouradgea d'Ohsson. Cevaplarını *Layiha* (tezkire-önerge) formunda gönderdiler, ki bu form 1789 Devriminin Fransız *cahiers* örneğini hatırlatmaktadır. Hiç kuşkusuz rastlantı eseri olsa da bu benzerlik yine de dikkat çekicidir.[37]

Hepsi ortak olarak asıl vurguyu askeri reformun gerekliliğine yapmış olmakla birlikte, bunun en iyi biçimde başarılması konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bir yanda eski askeri yöntemleri yeniden kullanarak Osmanlı'nın altın çağındaki zaferlere yeniden dönme peşinde olan muhafaza-

36. Ratib Efendi'nin 500 sayfalık raporu Avusturya ve diğer ülkelerdeki askeri ve idari kurumları ele alır, disiplinli bir ordunun, düzenli mali kaynakların, sadık ve ehil devlet adamlarının ve müreffeh bir topluma duyulan ihtiyaç üzerine Avrupalı siyaset felsefecilerinin görüşlerinden alıntılar yapar. (Bak. a.g.e. s. 31 v.d.; Ahmed Cevdet, *Tarih*, v. 232 v.d.; Von Hammer-Purgstall, *Erinnerungen aus meinem Leben* (Viyana, 1940), 25-27; a.g.e. *Geschichte der osmanichen Dichtkunst* iv (Pest, 1838), 418 v.d., ve Babinger, *Geschichtsschreiber*, s. 330). Ratib Efendi 1794'ten 1796'ya kadar Reisü'l-Küttab olarak görev yaptı ve 1799'da idam edildi.

37. Ahmed Cevdet, *Tarih*, vi. 3 v.d.; Ahmed Asım, *Asım Tarihi* (t.y.), i. 34; Karal, *Selim III*, s. 34 v.d. ve "Nizam-ı Cedid'e dair Layihalar", *Tarih Vesikaları*, i (1942), 414-25; ii (1942-3), 104-11, 342-51, 424-32; Berkes, editör Frye, s. 56-58.

karlar, diğer yanda Frenk eğitimi ve silahlarının mevcut askeri sistem içine nüfuz ettirilmesi adına çeşitli yollar arayan ve bunun da aslında en saf haliyle Osmanlı'nın geçmişine dönüş olacağını iddia eden hayalperestler ve uzlaşmacılar vardı. Son olarak da eski ordunun reformunun mümkün olmadığına inanan, bu nedenle padişahı Avrupa'dakine uygun biçimde eğitilmiş, donanımlı ve silahlı yepyeni bir ordu kurma konusunda uyaran radikaller vardı. Padişah'ın kendisini yakın hissettiği görüş de buydu.

İlk örneklerinden itibaren bu reform önerileri en şiddetli şekilde muhalefetle karşılaştı ve reform tavsiye eden tezkereler sarayda bile kin ve alayla saldırıya uğradı. Ancak Padişah kararlılık ve enerjiyle yoluna devam etti. Kendisine yardımcı olmak üzere reform yandaşlarından küçük bir heyet oluşturup 1792 ve 1793'te topluca *Nizam-ı Cedid* adıyla bilinecek olan bir dizi yeni düzenleme ve talimatı* yürürlüğe koydu. Bunlar içinde eyalet yönetimi, eyaletlerin vergilendirilmesi, hububat ticaretinin kontrolü ve diğer idari-mali konuları içeren yeni düzenlemeler yer alıyordu. Ne var ki en önemlisi Avrupa'dakilere benzer şekilde eğitilen ve donatılan yeni yaya asker birliklerinin kurulmasını mümkün kılan düzenlemeydi. Bu girişimin maliyetini karşılamak için alkol, tütün, kahve ve diğer bazı ticari mallara konulan yeni vergilerden ve devletin kamulaştırdığı, el koyduğu tımarlardan sağlanacak gelirle yeni bir hazine tesis edildi. Aslında başlangıçta yeni sistemin düzenlemelerine genel olarak verilmiş olan *Nizam-ı Cedid* tabirinin zaman içinde neredeyse sadece yeni kurulan bu askeri birlikler için kullanılır olması ilginç ve dikkat çekicidir. Tıpkı bundan yüzyıllar önce Arapça "otorite" anlamına gelen *sultan* kelimesinin bir şahsı

* Ed. N.: Hatt-ı Hümayûnlar

betimlemede kullanılmaya başlanması gibi, *Nizam-ı Cedid*, yani "Yeni Düzen" de bir grup insanın adı oldu.[38]

III. Selim'in projeleri arasında en büyük önem, topçuluk, istihkam, seyr-i sefain (navigasyon, gemi seyri, gemicilik) ve bunlarla bağlantılı bilimlerde eğitim veren yeni askeri ve bahriye okullarına veriliyordu. III. Selim'in bu okullardaki en büyük dayanağı Fransız desteğiydi. Öğretmen ve eğitmen olarak Fransız subayları görev yapıyordu, Fransızca bütün öğrenciler için mecburi dil olarak belirlenmişti; dikkat çekicidir ki, bir takım *Grande Encyclopédie*'nin de içinde bulunduğu, çoğunluğu Fransızca, 400'e yakın Avrupa kaynaklı eserden oluşan bir kütüphane de kurulmuştu.[39]

Fransa'daki rejim değişikliği hiçbir biçimde Padişah'ın Fransız yardımı alma konusundaki arzusunu azaltmadı. 1793 yılının sonbaharında Osmanlı hükümeti, Fransa'dan getirtmek istediği konusunda uzmanlaşmış olan teknisyen ve subay kadrolarından oluşan bir listeyi Paris'e iletti. 1795'te Reisü'l-Küttab*

38 Mali ayarlamalarla ilgili olarak bak. Cevdet, *Tarih*, v. 289 v.d. (timarlı sipahilerle ilgili yeni düzenleme hakkında) ve vi. 61 v.d.; Karal, *Selim III*, s.134 v.d. Askeri reformlar için bak. Cevdet, vi; Hammer ve Zinkeisen, v-viii çeşitli bölümlerde; S. J. Shaw, "The Origins of Ottoman Military reform: the Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III", *Journal of Modern History*, xxxvii (1965), 291-306; aynı yazar, "The established Ottoman Army Corps under Sultan Selim III", *Der Islam*, xl (1965), 142-84. Yayınlanmış olan Türkçe belge ve tahliller için: Ergin, *Maarif*, ii, çeşitli bölümlerde; Karal, *Selim III*, s. 43-94: Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye*, s. 507 v.d., (donanma hakkında) ve daha birçok Türkçe eser.

39 A. de Juchereau de Saint-Denys, *Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808*, i (1819), s. 76.
Çev. N.: Reisü'l-Küttab, Reis Efendi olarak da bilinen ve Osmanlı idari sisteminde yazı işlerinden sorumlu kalemlerin ve buradaki katiplerin başında olan görevli. 18. yüzyıldan itibaren diplomasinin Osmanlı Devleti için gitgide daha yaşamsal bir araç olmasına paralel olarak Reisü'l-Küttab'lık makamının da daha büyük bir önem kazandığını görüyoruz. Uluslararası ilişkiler, barış müzakerelerinin yürütülmesi ve anlaşmaların yapılması bu makama bırakılmış, Karlofça anlaşmasını imza eden Rami Mehmed Efendi kazandığı bu diplomatik başarıyla önce vezir, sonra vezir-i azam olmuştur. Bu gelişme, kitabetten gelip vezir-i azamlığa kadar yükselebilmenin ilk örneğidir. 12 Mart 1836'da ise Reisü'l-Küttablık makamı resmen "Nezaret-i Hariciye"ye dönüştürüldü. Bak. Halil İnalcık, "Reis-ül-Küttab" *İslam Ansiklopedisi*, ix 671-683.

Ratib Efendi* benzer bir listeyi, bu kez çok daha uzun olarak, Kamu Güvenliği Komitesi'ne gönderdi.[40] 1796 yılında Fransız Büyükelçisi General Aubert Dubayet beraberinde kalabalık bir Fransız askeri uzman grubuyla İstanbul'a geldi.[41] Osmanlı ordusundaki reform hareketine Fransızların verdiği destek 1798-1802 arasında vuku bulan Türk-Fransız savaşı nedeniyle kesintiye uğradıysa da, daha sonra yeniden tesis edildi ve bu ortaklık General Sebastiani'nin 1806-7 arasında Türkiye'deki görev süresi sırasında zirve noktasına ulaştı. Devrimin saf şarabı şimdi Sezarcılık denilen tek adamcılık anlayışla biraz sulanmış da olsa, artık daha tanıdık bir çeşniye dönüşmüştü ve zafer denilen baharatın da eklenmesiyle Osmanlıların damak tadına daha çok hitap eder olmuştu.

Bütün bunların semeresi yeni bir toplumsal unsurun yaratılması oldu: Aldıkları eğitim, okudukları kitaplar ve kişisel temasları sayesinde Batı uygarlığının bazı özelliklerine aşina olmuş, genelde Fransızca[42] olmak üzere en az bir Batı dilini öğrenmeye başlamış, Batı'dan gelen uzmanları, onları daha iyi ve yeni yöntemlere götürecek olan akıl hocaları ve rehberleri olarak benimsemiş genç bir kara ve deniz subayları topluluğu. Bu adamlar çağdaşlarının çoğunun yaptığı gibi sarsılmaz ve iç rahatlatan bir bilgisizlikle kafir ve barbar Batıyı adam yerine koymamazlık edemezlerdi. Aksine, eğilimleri ve ilgileri nedeniyle

* Çev. N.: Ebu Bekir Ratib Efendi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bak: Fatih Bayram, *Ebûbekir Râtib Efendi as an Ottoman Envoy of Knowledge between the East and the West*, Bilkent Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2000.

40. Bak. H. von Sybel, "La Propagande révolutionnaire en 1793 et 1794", *R. hist.*, xi (1879), s. 107-8; A. Debidour, *Recueil des Actes du Directoire*, ii (1911), s. 630 v.d.; Karal, "Osmanlı tarihine dair Vesikalar", *Belleten*, no. 14-15 (1940), s. 175 v.d.

41. Juchereau, i. s. 68 v.d.; ii. 12 v.d.

42. Aslında İtalyanca da az-çok biliniyordu, ama daha ziyade ticarette ve donanmada geçerliydi. Avrupa dillerinden ilk dönemlerde Türkçe'ye geçen kelimelerin birçoğu İtalyanca'dan gelmektedir.

reform muhaliflerine karşı Batılılaşma savunucularını destekliyorlardı. Ancak Batılı[43] olan her şeye karşı çocuksu bir coşkuyla dolup taşan Batı kültürünün bu çiçeği burnunda müritleri, kısa sürede Batı dünyasının onlara matematik ve balistikten çok daha fazlasını sunabileceğini fark ettiler. Öğrendikleri Fransızcayla ders kitabı dışında pek çok şey okuyabiliyorlardı ve bu kitapların bir kısmı kendi okul kütüphanelerinde mevcuttu. Tahminen diğer fikirler, 1792 tarihinden sonra bizzat Fransa Cumhuriyeti hükümeti tarafından seçilip gönderilen eğitmenleri vasıtasıyla onların dikkatine sunuluyordu.[44]

Aynı dönemde III. Selim'in bir başka reformu Batı dünyasına yeni bir pencere açtı: Diplomasi. 18. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir yabancı ülkede kalıcı diplomatik temsilciliği yoktu. Zaman zaman, o da belirli amaçlarla, şu ya da bu ülke başkentine özel temsilciler gönderiliyordu, ancak 1792'ye kadar geçen dönemde bunların pek azıyla ilgili kayıt tutulmuştu. İmparatorluk yabancı güçlerle yaptığı normal antlaşmalar söz konusu olduğunda İstanbul'da ikamet eden yabancı elçilere itimat etme yolunu seçiyordu. Üstelik yabancı elçilerle yapılan görüşmeler, temel olarak yerel Hıristiyan dragomanlar aracılığıyla sürdürülüyordu. En üst makamlardaki memurların arasında herhangi bir Batı dilini bilen ya da Avrupa ile doğrudan tema-

43. 1793'te Londra'ya giden Mahmud Raif buna iyi bir örnektir. Osmanlı reform hareketleri üzerine Fransızca yazdığı eseri 1797'de Üsküdar'da basılmıştır. Mahmud Raif asi yeniçeriler tarafından 1807 yılında öldürüldü. Daha tartışmalı bir figür ise Seyyid Mustafa'dır. Yazdığı *Diatribe de l'ingénieur sur l'état actuel de l'art militaire, du génie et des sciences a Constantinople* adlı eser 1803'te Üsküdar'da, 1810'da L. Langles tarafından Paris'te basıldı. Langles'in ifadesine göre önceleri mühendislik öğrencisi olan Seyyid Mustafa daha sonra öğretmenlik yapmış ve yine asi yeniçeriler tarafından öldürülmüştü. Ancak Hammer-Purgstall, Seyyid Mustafa diye birisinin hiç var olmadığını, eserin ise Reis Efendi'nin isteği üzerine Rum dragoman Yakovaki Argyropoulo tarafından kaleme alındığını ifade eder. (*Staatsverfassung*, i. s. 81, dipnot).
Bak. Asım Efendi'nin Tarihi'nden bölüm sonunda kullanılan alıntı

sı olanların sayısı yok denecek kadar azdı.[45] Son derece önemli olan bu rol önceki dönemlerde dönmeler tarafından üstlenilmişti. Avrupa'da doğmuş ve eğitim görmüş bu insanlar paha biçilemez bilgi ve becerilere sahip olarak Osmanlı hizmetinde sık sık devletin en üst kademelerine kadar yükseliyorlardı. Ne var ki bu bilgi ve beceri nadiren başkalarına aktarılıyordu ve 18. yüzyıla gelindiğinde ise her halükarda Hıristiyanlıktan dönme olanlar devlet makamlarında artık önemli bir rol üstlenemez olmuşlardı. Yerleri gittikçe artan sayıda Müslüman Türkler tarafından doldurulu-yordu. Din eğitimi almamış sivil ve hür Türk ailelerinden gelen bürokratların, başkentin siyasi ve kültürel hayatında oynadığı rol gitgide büyüdü. Avrupa'nın taşıdığı önemin farkındaydılar, hatta bazıları değişimin ne kadar gerekli olduğunu görebiliyordu.

Hiç kuşku yok ki Avrupa ülkeleri hakkında ve Avrupa ile ilgili meseleler üzerine dolaysız ve daha güvenilir bilgi edinme, ayrıca Türkiye'yi Batılı devletlerin yerleşik uygulamalarıyla aynı çizgiye getirme niyetinin sonucu olarak 1792'de III. Selim başlıca Avrupa başkentlerinde düzenli ve yerleşik Osmanlı elçilikleri açma kararı aldı. İlki 1793'te Londra'da kuruldu, kısa bir duraklamanın ardından bunu Viyana, Berlin ve Paris takip etti. 1796 yılında Seyyid Ali Efendi Fransız Cumhuriyeti'ndeki ilk Osmanlı elçisi olarak Paris'e geldi.[46] Diğer görevlerinin yanı sıra bu elçiler

45. 1770'te, Amiral Spiridov komutasındaki Rus donanması Batı Avrupa kıyılarını kat edip Akdeniz'e geçmiş ve Ege'ye ulaşarak Türklere saldırmıştı. O zaman Osmanlı Sarayı, anlaşılan o ki hâlâ Ortaçağ haritalarını kullanıyordu, Ruslara Baltık'tan Adriyatik'e geçme izni verdiği için Venedik'i protesto etti. Bak. Kramers, "Djughrafiya", *EI*², ek.

46. Seyyid Ali Efendi'nin sefaretnamesi Ahmed Refik tarafından *TOEM*'de yayınlanmıştır: iv (1329/1911), 1246 v.d., 1332 v.d., 1458 v.d., 1548 v.d. E. Z. Karal'ın *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu, 1797-1802* (1940) adlı eserinde rapordan alınan bazı bölümler yer almaktadır. İlk yerleşik elçilik için Londra'nın seçilmesiyle ilgili olarak Ahmed Cevdet'in Tarih'inde bir açıklama vardır: *Tarih*, vi. 257-60. (Ayrıca krş. Uzunçarşılı, "On dokuzuncu Asır başlarına kadar Türk-İngiliz Münasebatına dair vesikalar", *Belleten*, no. 51 (1949), 581 v.d., ve Karal, *Fransa-Mısır*, s. 169 v.d.

görev yaptıkları ülkelerdeki kurumları iyice incelemeleri ve "İmparatorluk hizmetkarlarının işine yarayacak dil, her türlü bilgi ve bilimsel gelişmeyi" öğrenmeleri konusunda da tembihlenmişti.[47] Bu ilk diplomatların çoğu Batı dillerinden bihaber, muhafazakar görüşlü, eski eğitim sisteminden gelen saray erkanından ya da kitabet sınıfından çıkmış memurlardan oluşuyordu. Tuttukları raporlara bakılacak olursa, bir çoğunun gönderildikleri ülke hakkında pek az şey öğrendikleri, öğrendikleri bu pek az şeyin de onları fazlaca etkilemediği anlaşılmaktadır.[48] Ancak yalnız başına seyahat etmiyorlardı. Vazgeçilmez olan Rum dragomanların yanı sıra, beraberlerinde görevleri Avrupa dillerini -özellikle Fransızca- tahsil etmek ve Batı toplumunun adetlerini öğrenmek olan genç Türk yardımcılar da götürüyorlardı.

Bu görevler sayesinde bir grup genç insan bir süreliğine bir Avrupa şehrinde yaşamak, bir Avrupa dilinde yetkinleşmek ve o devirde Avrupalı çağdaşları arasında pek yaygın olan bazı devrimci fikirler edinmek imkanını buldu. Bazıları döndükten sonra Saray'da resmi görevler aldılar ve böylece tıpkı askeri reformlarla ordu ve donanmada yer edinen subaylarınki gibi, ama bu kez bürokratik hiyerarşi içinde, yüzü Batıya dönük bir azınlık grubu oluşturdular.

Şu ana kadar sadece Müslümanlardan bahsettik. İmparatorlukta Hıristiyan ve Museviler de vardı. Şaşırtıcı olan, Musevilerin bu dönemde Batıdan çok az etkilenmiş ve bir-iki istisna dışında dikkat çekici bir rol oynamamış olmalarıdır. Hıristiyanlara gelince, özellikle başkentin Rum ve Ermeni eliti çok uzun

47 Karal, *III. Selim*, s. 79.

48. Bu elçilikler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. T. Naff, *JAOS* (1963), s. 295-315; B. Lewis, "Elçi", *EI*²; Zinkeisen, vii. 55; Ahmed Cevdet, *Tarih*, vi. 88 v.d., 231 v.d. ve 257 v.d.; Karal, *Selim III*, s. 163 v.d.; ayrıca yayınlanmış belgelerin bibliyografyası için Babinger, *Geschichtsschreiber*, s. 331-2. Elçilere ait bu not ve raporların birçoğu o zamandan bu yana Karal, Uzunçarşılı, ve diğer bazı Türk tarihçiler tarafından yayınlanmış ve tahlil edilmiştir.

zamandır Batı ile sıkı bir ilişki içindeydi. Batı dillerini bilen yegane unsur olmalarından dolayı da Osmanlı devlet ve ekonomisinde önemli mevkiler elde ettiler. On yedinci yüzyılın sonlarında Fener Rumları, bir zamanlar yabancı temsilcilerle yapılan görüşmelerde tercüman olarak çalışan sığınmacıları ve Levantenleri yavaş yavaş yerlerinden ettiler. Rumlar ve kısmen de Ermeniler, Batı kültürüne aşinaydı. Zengin ailelerin birçoğu çok uzun zamandır oğullarını İtalyan üniversitelerine, özellikle de Padua'ya, göndermeyi adet edinmişlerdi. Bu şekilde hem dil öğrenerek hem de entelektüel olarak Batıda doğan yeni fikirleri almaya hazır hale geliyorlardı.

Ne var ki resmin bütününe baktığımızda Fransız Devrimi'nin İstanbullu Hıristiyanlar üzerindeki etkisinin çok da büyük olmadığı görülür. Kuşkusuz kiliseler ellerindeki gücü buna karşı kullanmaktan geri durmamış, zengin ve muhafazakar Rum aristokrasisi de kendi menfaatlerine olan Osmanlı düzenini korumayı tercih etmişlerdi, zira bu fikirlerin mevcut Osmanlı düzenine yönelik tehlikesinin farkındaydılar. Öte yandan Fransız fikirlerini benimseyen Hıristiyanlar da çıkıyordu, özellikle Fransızlar doğrudan Rumların ve diğer unsurların milliyetçi arzularıyla ilgilenmeye başladıktan sonra. Bazı Osmanlı Hıristiyanları ise Fransız Cumhuriyeti'ne dönük Osmanlı siyasetini etkilemede küçük de olsa bir rol oynamış olabilirler. Mouradgea d'Ohsson buna iyi bir örnektir. Daha sonraları bu insanlar Devrim'e ilişkin fikirlerin getirilmesinde çok daha hayati bir rol üstlenmişlerdir. Üstelik bu fikirler Balkan halklarını inanılmaz bir biçimde etkileyecekti. Ancak Batıdan gelen fikirlerin Müslüman Türklere ulaştırılmasında oynadıkları rol ise son derece küçük ve ayrıca dolaylıydı. Bu rol aslen tercümanlık, dil öğretmenliği ve Batı eserlerini çevirmek gibi işlerle sınırlıydı. Onlar sonuçta Hıristiyan'dı ve Osmanlıya tabi olan bir gruptu. Bu

nedenle onlara hemen hiç itibar edilmiyordu ve seslendirmeye çalıştıkları yeni fikirleri duyurmaları son derece zordu. Üstelik bizzat kendi dini liderleri ve sivil temsilcilerinin onlara karşı çıkması bunu daha da zorlaştırıyordu. Onların azınlık olarak yaptıkları şey, Batı kaynaklı ticari ve diplomatik faaliyetlerin Türkiye'de yarattığı etkiyi bir tampon gibi yumuşatmak ve böylece açık temasa geçip Türkleri bu etkiye maruz kalma ihtimalinden korumaktı. Ne var ki bu iş, özellikleri olan bir grup insanın ortaya çıkmasına yol açtı: Bu insanlar bir yandan Türklerle bir yandan Fransız ve İtalyanlarla iç içeydi. Bu sayede gerektiğinde Batılı eserleri Türkçe'ye çevirebiliyor, Batılı eğitmenlere tercümanlık yapabiliyor ve istekli Türklere Batı dillerini öğretebiliyordu.

Fransız Devrimi'nin fikir altyapısını Türkiye'ye iletebilecek kanallar var olduysa, bunların kullanımı kuşkusuz şansa bırakılmamış, ama Fransızların kesintisiz çabalarıyla devam ede gelmişti denilebilir. Kısmen taşıdıkları vazife şevkiyle, kısmen de hala göz ardı edilemeyecek seviyede olan Osmanlı gücünün desteğini kritik bir zamanda sağlama alabilmek adına, Fransızlar Osmanlı başkentinde ve eyaletlerinde insanların teveccühünü kazanmaya büyük bir önem atfediyorlardı. İstanbul'daki Fransız topluluğunun önemli bir bölümü başından beri Devrim'e sıkı biçimde bağlıydı. Devrim'i simgeleyen işaretler taşıyarak, toplantılar düzenleyerek Avusturya ve Prusya temsilciliklerinin öfkesini tetikliyorlardı.[49] 1793 Haziran'ında yurttaş Descorches (eski adıyla Marki de Sainte-Croix) Fransız Cumhuriyeti'nin özel temsilcisi olarak İstanbul'a geldi. Görevi Fransız siyasetine Osmanlı desteğini temin etmek ve Osmanlıların Devrim'e sıcak bakmalarını sağlamaktı. Cumhuriyet'in bayrağının resmen kabulü töre-

49 E. de Marcére, *Une Ambassade á Constantinople*, i (1927), 45; Zinkeisen, vi, 86, v.d.; Ahmet Cevdet, *Tarih*, vi, 183 v.d.

ni halka açık bir kutlama fırsatı yarattı ve Sarayburnu açıklarında demirlemiş olan iki Fransız gemisinden yapılan selamlamayla noktalandı. Bu gemilerde Osmanlı İmparatorluğu'nun, Fransız ve Amerikan cumhuriyetlerinin ve ayrıca "zorbaların dinsiz ittifakıyla ellerini kirletmemiş olan bazı başka güçlerin"[50] bayrakları dalgalanıyordu. Böylesi sade bir törenle Türkiye topraklarına hürriyetin tohumları atılmıştı.

Fransız hükümeti ilerlemeyi teşvik etmek adına daha ciddi adımlar da attı. Nisan 1795'te Paris'teki Dışişleri Bakanı'nın Descorches'e verdiği malumata göre Kamu Güvenliği Heyeti İstanbul'da Fransız matbaasının yeniden kurulmasına karar verdi ve Fransız *Imprimerie Nationale*'ın başında bulunan Louis Allier'nin bu işe memur edildiğini ilan etti. Louis Allier ile birlikte üç yardımcı, iki matbaa makinesi ve bir miktar Fransız baskı harfi kalıbı gönderildi. Büyükelçi de bu matbaanın Cumhuriyet'in menfaatleri için en iyi biçimde kullanılması konusunda tembihlendi.[51]

Aslında İstanbul'da ve başka yerlerdeki Fransızların kaydı tutulmamış bireysel çabalarının etkisi, herhangi bir el ilanı, kitapçık ya da gazeteninkinden çok daha önemliydi. Frenklerle Müslümanlar arasında, geçmişteki biçimsel temasların dışına çıkılmasına imkan vermeyen ve her iki tarafın da ortak ola-

50. Marcére, ii, 12-15. Ayrıca bu dönemde Türkiye'deki Fransız propagandası için bak. Sybel, *R. hist.*, xi, 107 v.d. Kamu Güvenliği Heyeti'nin yayınlanmış olan toplantı tutanaklarında, Cumhuriyet'in menfaatleri adına Türkiye'de büyük miktarlarda yapılmış olan harcamalara sık sık atıfta bulunulur. Ayrıntı için bak. B. Lewis, *The New Asia*, s. 40 v.d.

51. A.g.e. s. 116 v.d.; L. Lagarde, "Note sur les journaux français de Constantinople a l'époque révolutionaire", *Journal Asiatique*, ccxxxvi (1948), 271 v.d.; Gerçek, *Türk Gazeteciliği*, s. 10 v.d. Bu son eserde *Gazette française de Constantinople* adlı gazetenin 1 Floréal, yıl 5 (20 Nisan 1797) tarihli nüshasının tamamı tıpkıbasım olarak verilmiştir. 1795 Temmuz'unda Descorches Cumhuriyet ordularının zaferleri hakkında Türkçe bir bültenin dağıtımını yaptığını bildirmiştir. (J. Sorel, *L'Europe et la Révolution française*, iv 1909, 248).

rak uygun gördüğü bu mesafeli tavır böylece terk edildi. Tarihte ilk defa söz konusu Fransızlar Müslüman Türklerle bir yakınlaşma arayışına girerek dostluk kurdular. Türkçe konuşan Fransızlar, yerli Hıristiyanlar ve bazı Türkler başkentte yeni bir toplum oluşturmaya başlamaktaydılar. Öyle ki, o zamanın fikirleri ve ihtiyaçları tartışılıyor, ve devrim Fransa'sının coşkun iyimserliği, sayıları az da olsa yüksek makamlardaki Türkler arasında yer ediniyordu. Zira bu Türkler hem rehberlik hem de ilham almak için yüzlerini Batıya çevirmişlerdi.

Türklerin Tepkisi[52]

Öyle görünüyor ki Devrim'in Türkler üzerindeki ilk etkisi son derece az oldu. Devrin diğer tanıkları gibi Türkler de başlangıçta Fransız Devrimi'ni ciddi sonuçlara sebep olmayacak, tamamen Fransız iç işlerine ait bir olay olarak gördüler. Hatta devrim savaşlarla komşu ülkelere sıçradığında ve Batı Avrupa'yı şiddetle sarsmaya başladığında bile Türklerin gözünde bu iş hala Hıristiyan dünyasına ait dahili bir meseleydi. Ortada Osmanlı İmparatorluğu'nu ilgilendirecek hiçbir şey yok-

52. Babinger'in *Gecsbictsschreiber* adlı eserinde çağdaş Türk tarihçileri ele alınmıştır. Ayrıca bak. O. M. von Schlechta-Wssehrd, "Die osmanischen Geschichtsschreiber der neueren Zeit", *Denkschriften der phil. hist. Classe der Kgl. Ak. der Wissenschaften*, viii (1859), 1 v.d. Konuyla ilgili yayınlanmış en önemli tarihçe Ahmed Asım Efendi'nin (?1755-1819) yazdığı *Asım Tarihi*'dir. Asım Efendi 1791-1808 yılları arasında İmparatorluğun resmi tarihini yazmıştır. Asım Efendi ile ilgili olarak bak. Babinger, *Gecsbictsschreiber*, s. 339-340, Schlechta-Wssehrd, s. 10-11 ve Köprülü'nün *İslam Ansiklopedisi*'ne yazdığı Asım maddesi. Çok daha derinlikli bir çalışma ise Ahmed Cevdet Paşa'nın (1822-1895) yazdığı on iki ciltlik Osmanlı İmparatorluğu Tarihi'dir. 1774'ten 1826'ya kadar olan dönemi içeren eser Osmanlı tarihçiliğinin eriştiği en üst noktalardan biridir. Cevdet Paşa'nın tarihi büyük ölçüde arşiv belgelerine dayanır ve yazar bu belgelerden hacimli alıntılar yapmıştır. Tarih-i Osmani Encümeni'nin 1910'da kurulmasından bu yana Türk tarihçiler Devlet Arşivleri'ndeki belgelerin yayınlanması ve incelenmesi konusunda gitgide artan bir yoğunlukta çalışmaktadırlar. Bu sırada Arşiv de yer değiştirmiş ve yeniden düzenlenmiştir. (Kısa açıklamalar için bak. B. Lewis, "Başvekalet Arşivi", *EI*²; Stanford Shaw, "Archival sources for Ottoman history: Archives of Turkey", *JAOS* (1960), 1-12).

tu, zira Müslüman bir ülke olarak Osmanlı İmparatorluğu'na bu salgının bulaşması mümkün değildi. Üstelik Hıristiyan güçlerinin devrimci savaşlarla boğuşmasında Saray için diplomatik anlamda büyük yarar vardı. III. Selim'in sır katibi Ahmed Efendi 1792'nin Ocak ayında ruznamesine şöyle bir not düşmüştür: "Fransa'daki gibi bir karışıklık inşallah İmparatorluğun düşmanlarında da frengi gibi yayılır ve onları birbirine düşürür, böylece İmparatorluğun menfaatine sonuçlar doğar, Amin."[53]

Ancak 17 Ekim 1797 tarihindeki Campo Formio anlaşmasıyla birlikte Venedik Cumhuriyeti'nin toprakları bölündü ve bu da yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Bu anlaşmanın beşinci maddesine göre İyon Adaları ve çevresindeki eski Venedik mülkiyeti altında bulunan Arnavutluk ve Yunan sahil şeridi Fransız Cumhuriyeti'nin egemenliğine geçti. Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel müttefiki olan Fransa böylece İmparatorluğa komşu oldu. Ne var ki tarihi dostluk bu sarsıntıya dayanamadı. Kısa zamanda Mora'dan tehlikeli haberler gelmeye başladı. İmparatorluğun sınırında hürriyet ve eşitlik hakkında raporlar, Helen uygarlığındaki kadim zaferlerden ve özgürlüklerden dem vuran nutuklar ve kutlamalar, bu uygarlığın yeniden ihya edileceğine dair vaatler ve bunlara ek olarak Fransız casuslarının Osmanlı hakimiyetindeki Yunan bölgesinde asiler ve rejim karşıtlarıyla işbirliği içinde olduğuna ve Fransızların Mora ve Girit'i işgal planları yaptığına dair raporlar.[54] Fransızların verdiği teminatlar Divan'ı rahatlatmada başarısız oluyordu ve yeni Rus elçisi General Tamara, ihtilal Fransasının tehlikelerine karşı halefinin bir zamanlar yapmış

53. Tahsin Öz, "Selim III'ün Sırkatibi tarafından tutulan Ruzname", *Tarih Vesikaları*, iii (Mayıs 1949), s. 184. Ayrıca karş. Cevdet Paşa, *Tarih*, vi. s. 130.

54. Mora valisi Hasan Paşa'nın raporları hakkında bak. Karal, "Yunan Adalarının Fransızlar tarafından işgali ve Osmanlı-Rus Münasebatı 1797-8", *Tarih Semineri Dergisi*, i (1937), 103 v.d.; Cevdet Paşa, vi. 280-1.

olduğu uyarıları yinelediğinde bu kez daha bir dikkatle kendisine kulak veriliyordu.[55] Uzun zaman önce Fransız donanmasının Toulon'daki hazırlıklarına ve Osmanlı topraklarına yönelik bir Fransız saldırısının planlandığına dairçok daha endişe verici raporlar gelmeye başlamıştı. 1789 yılının baharında Reisü'l-Küttab Ahmed Atıf Efendi'ye Divan'a sunulmak üzere bir layiha (memorandum) hazırlaması talimatı verildi. Genel siyasi durum hakkında olacak bu layiha, Fransızlara karşı oluşturulacak bir ittifaka katılmaları için başka devletlere yapılacak bir çağrı da içerecekti. Atıf Efendi'nin raporu, burada uzun bir alıntı yapmaya değecek kadar önemlidir. Atıf Efendi raporuna Fransız Devrimi'nin genel bir çerçevesini çizerek başlar. Osmanlı nezaketine uygun olarak, bunu okuyucuları tarafından iyi bilinen bir konuymuşçasına sunar. Ancak açıkça amacı bu illüzyonu ortadan kaldırmak ve Fransa'da olup bitenlerin gerçekten ne anlama geldiğini göstermektir.

Birkaç sene önce Fransa'da patlak veren fitne ve fesat ateşinin dört bir yana saçtığı isyan ve bela kıvılcımlarının ve yaydığı alevlerin bundan yıllar önce mel'un sapkınların zihninde tasarlandığı ve uyanmak için fırsat kollayan uykudaki bir fitne olduğu ileriyi görebilenlerin malumudur. Şöyle ki Voltaire ve Rousseau isimli tanınmış zındıkların ve onlar gibi maddecilerin, haşa, peygamberlere ve büyük hükümdarlara sövüp sayıp bütün dinleri kaldırıp bir kenara atıp, eşitlik ve cumhuriyetçiliğin lezzetli tadını ima eden pek çok eser yazıp yayınlamışlardır. Bu yazılanların hepsi akla yatkın görünen söz ve ifadelerle, alaycı bir üslupla, halkın anlayacağı bir dilde kaleme alınmıştır. Bu yazılarda bir yenilik lezzeti bulan pek çok insan, hatta gençler ve kadınlar bile, bunlara meyletmişler, sözlerine dikkat kesilmişler ve böylece sapkınlık ve fesat frengi gibi beyinlerindeki damarlara yayılarak inançlarını çürütmüştür. İhtilalin şiddeti arttıkça, hiç kim-

55. Karal, *Tarih Semineri Dergisi*, s. 116 v.d. Burada, Tamara ile yapılan görüşmeyi içeren Osmanlı resmi kayıtlarına yer verilmiştir.

se kiliselerin kapatılmasına, din adamlarının katledilmesine ve kovulmasına, din ve mezheplerin kaldırılmasına itiraz etmez olmuştur: Eşitlik ve hürriyete can atmaktadırlar, zira bu yolla bu dünyada kusursuz mutluluğu bulacaklarını umarlar. Bencillik ve kendi menfaatine düşkünlüklerinden dolayı fitne ve fesat çıkaran bu şer takımı, sıradan insanlar arasında gitgide yayılan fikirlerine uygun olarak bu mutluluğu umut etmektedir. Çok iyi bilinmektedir ki, her bir devletin nizamı ve birliğinin temelindeki nihai unsur, kutsal kanunların, dinin ve mezheplerin kök ve dallarına sımsıkı biçimde tutunmaktır. Ülkenin sükuneti ve tebanın kontrolü sadece politik araçlarla sağlanamaz, kulların kalbinde olan Allah korkusu ve ahiret fikri bu sarsılmaz kutsal hükümlerden birisidir. Hem geçmişte hem de günümüzde her devlet ve halkın doğru ya da yanlış kendi dini olmuştur. Bununla beraber Fransa'daki fitne ve fesatı çıkaranlar hiç görülmemiş biçimde şer amaçlarına ulaşabilmek için, yaptıklarının korkutucu sonuçlarını tamamen göz ardı ederek, sıradan halktan Allah korkusunu ve ahiret fikrini söküp almışlar, her tür iğrenç işi meşrulaştırmışlar, ar ve namusu tamamen imha etmişler ve böylece Fransa ahalisini bir hayvan seviyesine kadar indiren yolu açmışlardır. Bununla da yetinmeyip her yerde kendileri gibi destekçiler bulmuşlardır. Diğer devletleri, rejimlerini müdafaa işiyle meşgul etmek ve böylece kendilerine saldırmalarına önlemek için amacıyla insan hakları dedikleri ihtilalci beyannamelerini her dile tercüme ettirmişler, basıp yaymışlar ve ülkelerin sıradan halklarını ve dinlerini tabi oldukları hükümdarlarına isyan etmeleri için tahrik etme gayretine girmişlerdir.[56]

Bu belgede Fransız Devrimi açık biçimde Osmanlı İmparatorluğu'nu tehdit ettiği kadar Hıristiyan ülkeleri de tehdit eden bir tehlike olarak değerlendirilir. Bununla başa çıkma mecburiyeti, Bab-ı Ali'nin hem komşularıyla olan geleneksel düşmanlığının, hem de Fransa ile olan geleneksel dostluğunun önüne geçmişti.

1 Temmuz 1798'de Fransızların İskenderiye'ye ayak basmaları, bunun ardından gelen Mısır'da ve Filistin'deki Fransız

56. Cevdet, *Tarih*, vi. 394 v.d.

faaliyetleri Atıf Efendi'nin öngörülerini doğruluyordu. Fransız Devrimi'nin Arap halkları üzerindeki uzun vadeli etkilerinin neler olduğu herkesin malumudur. Ancak kısa zamanda ortaya çıkan etkileri dahi Osmanlı yönetimini, bugün ideolojik savaş dediğimiz olguyu uygulamaya yöneltecek kadar rahatsızlık vericiydi. Suriye, Mısır ve Arap yarımadasında dağıtılan Arapça bir ilanlarla Devrimin getirdiği doktrinler ayrıntılı bir biçimde reddedilmekteydi:

Bismillahirrahmanirrahim,

Allah'ın birliğine inanan siz ey Müslümanlar, bilin ki Fransız milleti (Allah onların mülkünü yerle bir etsin, bayraklarını hor ve hakir kılsın, zira onlar zalim birer kafir ve asidir) Allah'ın birliğine ve kıyamet gününde Peygamberimizin şefaatçilik vazifesine iman etmezler, bütün dinleri terk etmişlerdir, ahireti ve cezalarını da inkar ederler... öyle ki kendi kiliselerini yağmalamış, kendi rahip ve keşişlerine saldırmışlardır. Peygamberlerin getirdiği kitapların yanlış olduğunu ve Kur'an'ın, İncil'in ve Tevrat'ın uydurma, boş söz olduğunu, insanların hepsinin birbirine eşit olduğunu, kimsenin bir başkasından meziyetleri ya da başka açılardan daha üstün olamayacağını, herkesin kendi ruhunun tasarrufunu elinde tuttuğunu, bu hayatta kendi yaşamını kendisinin tanzim ettiğini iddia ederler... Sahte kitaplar ve göz alıcı uydurmalarla işe koyulup şöyle diyorlar: "Biz sizdeniz, sizin dininizdeniz ve sizinle aynı topluluktanız." Ve boş vaatlerde bulunurlar, sonra insanları korkuturlar. Tamamen alçakça ve sefih bir hayat sürmektedirler. Kandırmaca ve zulüm denizinde yüzmekte, hıyanet ve küstahlık atına binmektedirler. Hepsi şeytanın bayrağı altında toplanmışlardır.[57]

Atıf Efendi ve bu ilanın yazarı için Fransız Devrimi'nin hangi karakteristik unsurlarının daha sarsıcı olmuştur? Ya da onların

57. İstanbul arşivlerindeki bir belgeden alınan Türkçe metin için bak. Karal, *Fransa-Mısır*, s. 108. Arapça metin Akka'ya Sir Sydney Smith tarafından getirilmiş ve Haydar Ahmad Shihab'ın yazdığı tahmin edilen Arapça bir kitapta yer almıştır. Kitap Cezzar Ahmed Paşa'nın hayatı üzerine bir çalışmadır: *Ta'rikh Ahmad Basha al-Jazzar* (Beyrut, 1955), s. 125 v.d.

değerlendirmesine göre hangileri okurlar için muhtemelen en sarsıcı unsurlardır? İşte bu konuya eğilmek gerçekten ilginç olabilir. Hıristiyan Avrupa'da ciddi bir etki yaratan XVI. Louis'nin idamından hiç bahsedilmemiştir. İstanbul'daki Prusya maslahatgüzarı von Knobelsdorf 11 Mart 1793 tarihli mektubunda şöyle der: "Bu korkunç suçu en küçük ayrıntılarına varıncaya kadar öğrenen Sultan, öylesine etkilendi ki, hastalandı; üstelik bütün Divan ve bütün insanlar dehşete kapıldı."[58] Padişahın bu idamın yarattığı dehşetin etkisiyle hastalanması mümkündür, ama yine de bir hükümdarın vahşice ölümü İstanbul'un siyasi hayatında insanların yabancısı olmadıkları, dolayısıyla büyük yankı uyandırmayacak bir hadiseydi. Saltanatın kaldırılması bile çok dikkat çekmemişti. Osmanlıların Venedik ve Ragusa'daki cumhuriyet kurumlarına yüzyıllara dayanan bir aşinalığı vardı. Bu nedenle sadece bir cumhuriyet kuruluyor diye teyakkuza geçecek değillerdi. Ne var ki İstanbul'un yönetici çevrelerini rahatsız eden şey, Devrim'in laikliğiydi, Devlet ile Kilise'nin birbirinden ayrılması, bütün dinsel doktrinlerin terk edilmesi, aklın kutsallaştırılmasıydı. Fransızların Hıristiyanlığı reddettikleri gerçeğini öne çıkararak ve İslamiyet'e karşı sıcaklık duyuyor gibi görünerek Müslümanlara yaranma teşebbüsü başlarda biraz olsun karşılık buldu. Ancak Avusturya ve Prusya'nın da yardımıyla kısa sürede İmparatorluk yöneticileri, geleneksel İslami düzen ve kurallar bakımından bu dostluk önerisinin ciddi tehlikeler içerdiğini fark ettiler. Korkuları temelsiz değildi, Ortadoğu'nun bundan sonraki tarihinin tamamı dinden kopmuş Batı kaynaklı devrimci bir ideolojinin nasıl büyük bir ayartıcı kuvvet olabildiğini göstermiştir. Bu propagandayla Fransızların elde ettiği başarının seviyesini gösteren işaretler için Osmanlı kaynaklarında sık sık gö-

58. Zinkeisen, vi. 858-9. n. 2.

rülen düşmanca imalara bakılabilir. Aynı zamanda Osmanlılar eşitlik ve özgürlük fikirlerinin yakıcı içeriğini de anlamaya başlamışlardı. Üstelik özgürlük fikrinin başlangıçta Türklerden ziyade, Bab-ı Ali'nin Hıristiyan tebaı için bir tehlike olarak değerlendirilmesine rağmen bunu yapıyorlardı.

Türkiye Fransa ile savaştayken, Fransız fikirlerinin Türklere ulaştırılması bu fikirlerin aleyhinde bir durumdu. Bununla birlikte, başarı bir anda ve kolayca gelmişti: Otuz binden daha az Fransız askeri Mısır'ı ele geçirip üç yıldan uzun bir süre yönetebiliyordu. Bu başarının ve Mısır'daki Fransız yöneticilerin gösterdiği hoşgörü ve sıcaklığın insanları etkilememesi mümkün değildi. Barış anlaşmasının şartlarına göre, Mısır'dan olduğu gibi İyon Adaları'ndan da çekilen Fransa böylece Bab-ı Ali'yle olan kısa süreli komşuluğu da sona ermiş oldu. Artık Rumca ya da Arapça'da duyulmaz olan Fransa'nın sesi bu kez İstanbul'da daha çok duyulur oldu.

Brune, Ruffin ve Sébastiani Bab-ı Ali üzerindeki Fransız etkisini yeniden inşa etme gayretindeyken, yeni bir büyükelçi, Mehmed Said Halet Efendi Paris'te 1803'den 1806'ya kadar görev yapacaktı. Halet Efendi iliklerine kadar yeniliklere karşı çıkan ve Batıya dair ne varsa hepsinden nefret eden bir insandı. Ancak kendi deyişiyle bu "Frengistan" hakkındaki keskin yergileri bile aslında Fransız etkisinin ne denli güçlü olduğunu açığa çıkarmaktadır. Mektuplarından yapılacak bazı alıntılar konuyu aydınlatabilir:

> *Bu kafir diyarından sağ-salim dönebilmem için bana dua etmenizi rica ediyorum. Zira Paris'e kadar geldim, ama insanların sürekli bahsettiği ve methettiği Frengistan'ı hala göremedim. Acaba o harika şeyler ve o akıllı Frenkler hangi Avrupa'da, bilemiyorum...*
>
> *Sübhanallah, şu insanların aklı ve inançları ne acayip! Yıllarca ne methiyelerle kafamızı doldurdukları şu Frengistan ne garip şey.*

Anlatılanların bir benzerini bulamadığımız gibi karşımıza tam tersi çıktı...

Eğer bir kimse sizi korkutmak ya da yoldan çıkarmak niyetiyle Frengistan'ı överse, o zaman ona şunu sorun: "Hiç Avrupa'da bulundun mu?" Eğer "Orada bulundum ve bir süre eğlendim " derse hiç şüphesiz o bir Fransız taraftarı ve casusudur. Eğer "Hayır, hiç bulunmadım, Avrupa'yı sadece tarih kitaplarından biliyorum" derse o zaman o adam ya Frenklerin yazdıklarına itibar eden eşeğin biridir, ya da aşırı dindarlığından dolayı Frenkleri övmektedir..."*[59]

Halet Efendi'nin İstanbul'daki tepki hareketini teşvik etmesine rağmen Fransız etkisi büyümeye devam etti. 1805 Fransız zaferleri ve Avusturya ile Rusya'nın küçük düşürülmesi Sultan'ı keyiflendirdi ve Napoleon'u İmparator olarak kabul etmeye karar verdi. Ağustos 1806'da Sébastiani İstanbul'a döndü ve kısa sürede Bab-ı Ali'yi Rusya ve İngiltere'ye karşı savaşa sokmayı başardı. Sébastiani'nin ve bir grup Fransız görevli ve gönüllünün bu uğurda hiç de azımsanmayacak ölçüdeki tükenmeyen müdahalesi sayesinde, İstanbul'dan bir İngiliz filosunun geri püskürtülmesi Bab-ı Ali'deki Fransız büyükelçisine eşi görülmedik bir itibar kazandırdı. Aslında Müslümanların kalbini kazanan tam da bu Fransız etkisinin kazandığı zafer ve Fransız-

* Çev. N.: Eğlenmek fiilinin Osmanlıca'da ilk ve eski karşılığı 'Bir yerde belli bir müddet kalmak, vakit geçirmek, duraklamak'tır. Günümüz Türkçesindeki 'iyi vakit geçirmek' karşılığı ise, bugün için bildiğimiz tek anlam olmakla beraber eski kullanışta ikincil sıradadır. Redhouse Sözlüğü'nde eğlenmek fiili için ilk olarak "to retard, to delay", ikinci olarak ise "to have a good time" karşılıkları kullanılmıştır (s. 328). Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Türki*'sinde de benzer şekilde şu tanımı buluyoruz: "Eğlenmek: Durmak, meks ve aram, tevakkuf etmek: Orada üç gün eğlendik" (s. 149). Halet Efendi'nin yazdığı cümlenin aslı şu şekildedir: "... gittim ve biraz zaman eğlendim derse.." Bu ifadeden Bernard Lewis çıkardığı "bir süre iyi vakit geçirme" anlamı (yazarın çevirisiyle 'Indeed I have been there, and I enjoyed myself awhile') hem anlam hem de metnin içeriği bakımından doğru bir çeviri gibi görünmüyor. Halet Efendi'nin cümlesini "orada bir süre bulundum" şeklinde anlamak gerekir.

59. Karal, *Halet Efendinin Paris Büyükelçiliği, 1802-1806* (1940), 32 v.d.

ların İstanbul savunmasındaki eşsiz rolüydü. Bu da 1807 Mayısında III. Selim'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan isyanın kışkırtılmasına yardım etmişti.[60]

Asker ihtiyacı içinde olan Sultan, Nizam-ı Cedid birliklerine asker sağlamak için genel bir emir çıkardığında reform karşıtları ile olan ilk güç denemesi 1805'te yaşanmıştır. Bu sistem, o zamana kadar devam etmiş olan gönüllü askere alma yönteminin yerini alacaktı. Emir hem Yeniçeriler hem de nüfusun genelini mecbur tutuyordu. Böylesine cüretkar bir emirle, Yeniçerilerin ve ulemanın yeni düzene karşı patlamak üzere olan hoşnutsuzluğu son kerteye ulaştı. Önceki yıllarda da Yeniçeri alayları ile bazı çatışmalar olmuştu. Bu kez Rumeli'de büyük bir isyan çıkarmışlardı. Anadolu'dan gelen ve bu isyancıların üzerine gönderilen bir Nizam-ı Cedid alayı ezici bir yenilgiye uğratıldı ve bu krizle birlikte başkentteki muhalifler ve ayaktakımı reformları durdurtmayı başardılar. Topyekün bir ayaklanmanın önüne geçebilmek için Padişah, reform yanlısı danışmanlarını uzaklaştırmayı, Nizam-ı Cedid birliklerini geri Anadolu'ya göndermeyi ve Sadrazamlığı Yeniçeri Ağasına vermeyi kabul etti.

Bu taviz, felaketi geciktirdiyse de tamamen engelleyemedi. Mayıs 1807'de yardımcı kuvvetler olan Yamaklar, Avrupa tarzı üniforma giyilmesini zorunlu kılan emre karşı kazan kaldırdılar. İsyancıların lideri olan Kabakçı Mustafa yüksek mevkilerden gelen güçlü desteğin komutasını kısa sürede elde edip yandaşlarıyla birlikte İstanbul'a doğru yürüdü. At Meydanı'nda karargahını kurdu ve Sadrazam'ın vekili olan Musa Paşa ve Şeyhülislam ile sıkı bir temas kurdu. Önde gelen reform destekçilerinin listesi ellerinde, Kabakçı Mustafa ve isyancıları gözü dönmüş bir güruhun da desteğiyle bu listedeki isimleri birer birer toplayıp öl-

60. Zinkeisen, vii. 455 v.d.

dürmeye giriştiler. Bazıları kendi evlerinde öldürülürken, bazıları ise At Meydanı'na yaka-paça götürülüp orada katledildi.

Padişah'ın Nizam-ı Cedid'i resmen feshettiğini bildiren hatt-ı hümayun tahtını kurtaramayacak kadar geç kalmıştı. 29 Mayıs 1807'de At Meydanı'nda darmadağınık bir gösterinin ardından, Yeniçeri subaylarından oluşan bir heyet Şeyhülislam'a başvurarak fetva istediler. Acaba eylemleri ve emirleriyle Kur'an'ın mukaddes kıldığı dini ilkelerin hilafına iş yapmış bir padişah hükmetmeye devam edebilir miydi? Şeyhülislam layıkıyla bir şaşkınlık ve tereddüt belirtisi gösterdikten sonra İslam dininin ve Osmanlı Hanedanı'nın iyiliği için Padişah'ın tahttan indirilmesine hükmetti. Hüküm gereğince Selim tahttan indirildi ve yerine amcasının oğlu Mustafa geçti. Nizam birlikleri derhal dağıtıldı. İsyancıların başındaki Boğaz'daki hisarların komutanlığına getirildi. Başkentte ise asıl yönetim Sadaret Vekili ve Şeyhülislam'ın elindeydi.[61]

Bu olaylardan yaklaşık bir yıl sonra vakanüvis Ahmed Asım Efendi 1791-1808 yıllarının olaylarını kaleme aldı. Anlattıklarından bu dönemde Türkiye'deki Fransız etkisinin genel olarak nasıl yansıdığı hakkında açık bir izlenim elde edebiliriz. Asım Efendi, İmparatorluğun askeri gücünü yeniden kazandırmasını umduğu reformları onaylamaktadır. İlgi çekici bir bölümde, bir zamanlar barbar ve güçsüz bir ülke olan Rusya'nın Batı'dan aldığı bilim ve teknik sayesinde nasıl da bir dünya gücü seviyesine yükseldiğini tasvir eder.[62] Ancak şiddetli biçimde bir Hıristiyan karşıtıdır. Ona göre bütün Hıristiyan devletlerini İslamiyet'in ezeli düşmanıdır ve onlarla yapılacak anlaşmalardan hiçbir hayır çıkmayacağı öngörüsüne sahiptir. Özellikle de Fransızlardan nefret eder, Türkiye'deki Fransız taraftarları onun

61. Zinkeisen, vii. 461 v.d.; Juchereau, ii. 104 v.d.; Cevdet, *Tarih*, viii. 139 v.d.; Asım, ii. 178 v.d.; Ata, iii. 44 v.d.
62. Asım, 265.

için 'hak yoldan sapmış ahmaklardır'.[63] Fransa'nın içişlerine dair nadiren ve düşmanca atıflarda bulunur. Cumhuriyet 'bulanan bir midenin gurultusu' gibidir,[64] ilkeleri ise 'dinin terk edilmesi ve zengin ile yoksulun eşitliğinden' ibarettir.[65]

Yazarın, Türkiye'deki Fransız faaliyetleri üzerine söyleyecek çok sözü vardır. III. Selim'in reformlarının başarısı ve başarısızlığı, Padişah'ın düşüşünde rol oynayan nedenler ve şartlar üzerine giriştiği uzun bir tartışmada Asım Efendi Fransız etkisine büyük önem atfeder. Fransızlar, Hıristiyanlığa karşı duydukları düşmanlık ve Hz. Muhammed'in yolunu girme niyetleri konusunda Türklere güvence vermişler, böylece kendilerini bir dost, hatta İslam'a geçmeye hazırlanan bir dost olarak tanıtmışlardı. Yoğun bir propaganda ile 'yalnızca devletin başındaki insanların değil, sokaktaki insanların da kafasını karıştırmışlardı'. Habis fikirlerini yaymak için dostluk ve iyi niyet ifadeleriyle kandırarak Türkleri elde etmeye çalışmışlar, kurdukları samimi ve arkadaşça sosyal ilişkilerle pek çok kurban bulmuşlardı.

Sadakatten yoksun olan bazı maymun iştahlılar zaman zaman onlardan siyaset öğrendiler, bazıları dillerini öğrenmeye heves ederek Fransız hocalar tuttular, onların konuşma tarzını benimseyerek uygunsuz konuşmalarıyla iftihar ettiler... Bu şekilde kalplere Frenk adetleri sokmayı başarıp aklı ve imanı zayıf olanların aklı Frenk fikirleriyle doldurdular. İleri görüşlü aklı başında kimseler ve diğer ülkelerin elçileri bu durumun yarattığı tehlikeyi gördü, endişe ile karşı çıkarak bu yapılanları kimi zaman üstü kapalı, kimi zaman açıkça şiddetle kötüleyip eleştirdi. Gelecekte bu tür işlerin yol açabileceği kötü sonuçlar hakkında uyarıda bulundular. Bu kin dolu kötü bakışlı grup ön-

63. Asım, 76, 175.
64. Asım, i. 78.
65. Asım, i. 62.

ce devlet adamlarının kalbine kendi politikalarının tohumunu ekip daha sonra tahrik ederek ve ayartarak Allah korusun şeriat ahkamına zarar verecek olan nice hilelere sahipti.[66]

1807 yılının yazına gelindiğinde İmparator Napoleon Rusya'daki imparator ile müttefik olmuş, III. Selim tahttan indirilmiş ve reform karşıtı grup İstanbul'da iktidara gelmişti. Fransız Devrimi kendi doğduğu topraklarda çoktan ölmüş gibi görünüyordu ve Türkiye'deki etkisinin önü kesilmişti. Ne var ki özgürlük ağacının kesilen dalı İslam toprağında kök salmaya başlamıştı. Meyveleri ise hem acı hem de tatlı olacaktı.

Türkiye'deki yeni fikirlerin etkisine dair çağdaş belirtiler büyük çapta olumsuzdur. Aksinin olması zaten çok zordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel gelenekleri ve siyasi koşulları yeni siyasi teori ya da programların ne ifade edilmesini ne de formülleştirilmesini kolaylaştırabilirdi. Sıklıkla olduğu gibi, tek adam yönetimine dayanan bir toplumda aykırı düşüncelerin ilk ortaya çıkışı önce reddediş ve şiddetli bir kötülemeyle bilinir. Olumlu tepkiler ise düzensiz ve ürkektir. Özellikle İslam toplumlarında bunlar kutsanmış bir geçmişe dönüşün geleneksel kılığını üstlenir. Yeni fikirlerin harekete geçişini gösteren kanıtlar belli belirsizdir, ama yine de vardır. 1807 ve 1808'de politikayı tarif etme ve sınırlarını belirleme amacıyla gerçekleştirilen beklenmedik teşebbüsleri[67] ve Avrupalı parlamenter düşüncesinin etkisiyle gelişen ve geleneksel bir Osmanlı uygulaması olan Meşveret'in, yani danışmanlık sisteminin, adım adım gelişim göstermesi buna örnek olarak gösterilebilir. Tarihçi Şaniza-

66. Asım, i. 374-6. Karş. Cevdet, *Tarih*, viii. 147-8. Burada Avrupalı eğitmenler ve uzmanların etkisi, genç Türklerin Avrupai fikirlere ve uygulamalara gösterdiği aşırı hürmet, Avrupa tarzı adet ve göreneklerin taklidi ve İstanbul'da 'sapkınlık ve maddeciliğin' ortaya çıkışı hakkında bir bölüm vardır.

67. Bak. sayfa 105 ve 603.

de (ölümü 1826)[68], eserinin dikkat çekici bir yerinde bu Meşveret toplantılarının doğasını ele alır ve bunu İslamî bir kökene ve eski Osmanlı uygulamalarına dayandırmaya özen gösterir. Ayrıca kötüye kullanılmasına karşı da uyarıda bulunur. Aynı zamanda, faydalı etkileri olan bu tür toplantıların 'bazı iyi teşkilatlanmış devletlerde' -Avrupa demenin daha kibar yolu- yapılmakta olduğuna dikkat çeker ve bu toplantılara katılanları İslam siyaset düşüncesinde tamamen yeni olan temsil niteliğiyle ilişkilendirir. Konseylerin üyeleri iki gruptan oluşur: devlete hizmet edenler ve tebayı temsil edenler. Serbestçe tartışırlar ve fikirlerini savunurlar, böyle bir karara varırlar.[69] Halkın temsili, serbest tartışma ve ortak karar gibi radikal ve farklı düşünceler görünürde nedensel olan, ama nadiren gözle görünür olan bir biçimde ilk defa Osmanlıca'da ifade edilmektedir. Bu fikirleri Devrim, Aydınlanma, ya da İngiltere'nin düzenlenmiş özgürlüklerinin nihai örneği gibi bir takım kaynaklara dayandırmak fazlaca keyfi olur. En fazla söylenebilecek olan Fransız Devrimi olaylarının, dünyanın geri kalanından önce çok etkili bir biçimde bu fikirleri taşıyıp getirdiği ve Fransız Cumhuriyeti hükümetinin bunları ilk deneyen ve öğreten hükümet olduğudur.

68. Şanizade için bak. sayfa 120-3.
69. Şanizade, *Tarih*, iv, 2-3; karşılaştır. B. Lewis, *BSOAS*, xxix (1966), 385-6, ve 'Hurriya ii' madde. *EI²*.

4. BÖLÜM

Osmanlı Reformu

Ben de sevinçten mest olmuş durumda vatanımı tam da arzuladığım şekilde, her gün bir öncekinden daha fazla ilim ve sanat meşalesiyle aydınlanmış...

Seyyid Mustafa, "Diatribe", 1803.

(Sultan) önünde serili duran uygarlığın zenginliklerini gözden geçirirken, halkının yararına olacağı muhtemel olanları dudak bükerek reddetmiş, ve yüzyılların deneyimiyle ortaya çıkmış olan modern bilimsel devlet idaresi mekanizmasını tercih etmiş. Bu mekanizma, herkesin malumu olduğu üzere kan ve hazine, asker ve vergi üretimini sağlayan civatalarıyla çalışır.

Adolphus Slade, Kraliyet Donanması,
"Record of Travels in Turkey, Greece, & ..", 1831

1807 yılının yazında Türkiye'deki reform hareketi yok olmuş gibi görünüyordu. Reformcu padişah tahttan indirilmiş, yeni tarzdaki ordusu dağıtılmış, reform yanlısı vezirleri ya ölmüş ya da bir yerlere saklanıyorlardı. Şeyhülislam ve Yeniçeri Ağası, yani toplumsal ve askeri değişimin en amansız muhalifleri olan iki taraf, onların yerine şehirde yönetimi eline almıştı.

Reform ise henüz genç olsa da hem At Meydanı isyancılarının şiddetini hem de Şeyhülislam'ın karmaşık tavrını atlatacak kadar diri bir fidandı. Şeyhülislam yönetimdeki diğer insanlarla bazı sorunlar yaşamaya başladı. Eylül 1807'de gitgide tırmanan anlaşmazlıkların ardından Kaymakam Musa Paşa'nın görevden alınmasını sağladı ve onun yerine bir başka reform karşıtı olan Tayyar Paşa göreve geldi. 1808 Haziran'ında Tayyar Paşa da azledildi. O da inançlarını bir kenara atıp Silistire Paşası ve Tuna sınırı komutanı olan Bayrakdar Mustafa Paşa'ya sığındı. Bay-

rakdar Mustafa Paşa hâlâ hayatta olan, serbest ve mevki sahibi tek önemli reform taraftarıydı.

Bayrakdar Mustafa Paşa[1]

Bayrakdar Mustafa Paşa Rusçuk'ta bir yeniçerinin oğlu olarak dünyaya geldi. 1767-74 arasında Rusya'ya karşı yapılan savaşta dikkat çekici bir yararlılık göstermesinin ardından Rusçuk'taki mülkünde yaşamaya devam etti. Ayan sınıfının bir üyesi oldu. 1805'te yeniçerilerin Nizam-ı Cedid'e karşı Edirne'de başlattıkları isyana katıldı. Ancak bir süre sonra ikna edildi ve reformun coşkulu bir taraftarı oldu. Yüksek rütbeli bir subay olarak Rumeli'ye tayin edildi.

Rusçuk'taki karargahı artık hayatta kalan son reformcuların ve başkentteki yeni rejime muhalif olanların uğrak yeri oldu. 1808 yazında artık karşı saldırıya geçmeye hazırdı. Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa Rumeli ordusuyla beraber hâlâ Edirne'de bulunuyordu ve İstanbul'daki yönetici grup onu fiili olarak iktidardan uzaklaştırmıştı. Bayrakdar Mustafa ve yardımcıları Rusçuk'tan Edirne'ye hareket edip kuvvetlerini Sadrazamınkiyle birleştirdiler ve beraber İstanbul'a yürüyüşe geçtiler ve şehrin kontrolünü ele geçirdiler. Ancak onların III. Selim'i yeniden tahta geçirme niyetlerini haber alan IV. Mustafa onu öldürttü. Kendisi de tahttan indirildikten hemen sonra kardeşi Mahmud padişah oldu.

Bayrakdar Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı sadece birkaç ay sürdü. Kasım 1808'de bir yeniçeri ayaklanmasında devrildi ve öldürüldü. Yine de bu zaman zarfında muazzam bir reform programını başlattı. Yeni bir isim altında *Nizam* birliklerini ye-

1. Aynı zamanda Alemdar olarak da bilinen Bayrakdar hakkında orijinal kaynaklara dayanan iki modern çalışmadan birincisi Uzunçarşılı'nın *Alemdar Mustafa Paşa* kitabı (1942); ve diğeri A. F. Miller'in *Mustafa Pasha Bayrakdar* (1947) adlı eseridir. Ayrıca Cevdet Paşa ve Zinkeisen'de de ayrıntılı bilgi bulunabilir.

niden kurdu, reform öngören talimatları genişleterek yeniden hayata geçirdi. İmparatorluğun her yerinden üst düzey memurlar, valiler, paşalar ve ayan davet ederek geniş bir meclis topladı. Bu grubun arasında Rumeli ve Anadolu Beylerbeyi, başkentin yakınındaki merkezlerin valileri, Anadolu'daki birçok kudretli derebeyi ailenin reisi ve elbette başkentin ileri gelenleri de bulunuyordu. Ekim ayının başına gelindiğinde davet edilenlerin üçte ikisi İstanbul'a varmıştı. Beraberindeki en üst düzey devlet erkanı ve birkaç ulema ile Bayrakdar Mustafa Paşa sarayda bu meclisin resmen açılışını yaptı. Hararetli bir konuşmayla, oradaki paşaların huzurunda ortaya bir reform programı koydu. Burada, yeniçeri ocağında uzun zamandır baş tacı edilen sayısız suistimali ortadan kaldıracak tepeden tırnağa yepyeni bir oluşum öngörülüyordu. Bu programda aynı zamanda Bayrakdar'ın da dahil olduğu yeni taşra eliti hüviyetindeki derebeyi ve ayanın hak ve imtiyazları da tasdik ediliyordu.[2] Kısa zaman içinde merkezi yönetim ile derebeyleri arasında bir anlaşmaya varıldı, [Sened-i İttifak] ve bu durum istemeye istemeye de olsa Padişah tarafından onaylandı. Ne var ki bu programı hayata geçirecek olan girişimler, kısa bir süre sonra herkesin Bayrakdar'dan kopmasına neden oldu, geriye kendini bu işe adamış küçük bir sadık grup kalmıştı. Derken ertesi ay öfkeden deliye dönmüş yeniçerilerin ayaklanmasıyla her şey sona erdi. Bayrakdar Mustafa Paşa alevler içindeki konağının yıkıntısı altında öldü. Aynı reform kazanından çıkmış olan Padişah ise tahtını, hatta belki de hayatını, hanedanın hayatta kalan tek şehzadesi olmasına borçluydu. Gericiler bir kez daha kont-

2. Şanizade, i. 66-73; Cevdet, *Tarih*, ix. 3-7 ve 278-83. Sened-i İttifak'ın taşıdığı önemle ilgili olarak bak. İnalcık, "Tanzimat Nedir?", *Tarih Araştırmaları* (1941), s. 249. (Aynı yazar tarafından kaleme alınan şu İngilizce makalede de kısa bir tekrarı bulabilirsiniz: "Land Problems in Turkish History", *Muslim World*, xlv (1955), 225; Düstur (1966), s. 6 v.d.; ayrıca ileride s. 603.

rolü ele almıştı. Padişah bundan sonra reformları yeniden başlatabilme fırsatını kollamaya koyuldu. İlk yapacağı şey, buna karşı olan güçleri yok etmekti.

II. Mahmud[3]

Zaman zaman "Osmanlı İmparatorluğunun Büyük Petro'su" diye de adlandırılan II. Mahmud, 1785 Temmuz'unda sarayda doğdu. Kaynağı şüpheli olmakla birlikte annesinin Fransız ol-

3. Geniş kapsamlı bir çalışma olmamakla birlikte, II. Mahmud ve takip edenlerin saltanatı devrinde başlatılan Osmanlı reformları üzerine geniş bir literatür vardır. Türk ve Batılı kaynakları kullanarak bir Türk tarihçisi tarafından yapılan en yeni çalışma Karal'ın hazırladığı ve Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan büyük ve kapsamlı Osmanlı Tarihi'nin üç cildi sayılabilir: *Osmanlı Tarihi* v (1789-1856), 1947; vi (1856-61), 1954; vii (1861-1876), 1956. Türk Milli Eğitim Bakanlığı'nın ıslahat fermanının ilanın yüzüncü yıldönümü münasebetiyle 1940'ta yayınladığı *Tanzimat* adlı eserde, bu reformların çeşitli yönleri üzerine farklı yazarlar tarafından kaleme alınmış birçok araştırma ve inceleme bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son resmi tarihçisi [vakanüvisi] ve Tarih-i Osmani Encümeni'nin ilk başkanı olan Abdurrahman Şeref, bir önceki neslin yetiştirdiği tarihçiler arasında dikkat çekici biçimde aydınlatıcıdır. 19. yüzyıl Türkiyesinin olayları ve şahsiyetleri üzerine hazırlanmış bir grup denemeden oluşan *Tarih Musahabeleri* (1340 Hicri) adlı eseri ve *Tarih-i Devlet-i Osmaniye* (1309 Hicri) adlı genel tarih eseri idari ve kurumsal değişimlere dair mükemmel incelemeler de barındıran son derece değerli eserlerdir. Ahmed Rasim'in yazdığı tarih eserlerinden olan *Osmanlı Tarihi* (1326-30 Hicri) ve *İstibdattan Hakimiyet-i Milliyeye*'de (1923-5) o devre dair genel bilgi bulunabilir. Reformlar hakkında kısa bir derleme için Türkçe kaynakları kullanan J. H. Kramers'in yazdığı *EI*'deki "Tanzimat" maddesine bakılabilir. Ayrıca orada Türk ricali ve kurumları üzerine birçok makale bulunabilir. Her ne kadar çoğunlukla ya da tamamen Batı kaynaklarını kullanmış olsalar da, Batılı yazarların bazı eserlerinde yararlı bilgilere erişilebilir. Çağdaş veya kısa zaman öncesine ait olan bu çalışmalar içinde G. Rosen, *Geschichte der Türkei 1826... 1856* (1886-7), J. M. Bastelberger, *Die militärischen Reformen unter Mahmud II, dem Retter des osmanischen Reiches* (1874), F. Eichmann, *Die Reformen des osmanischen Reiches* (1858) ve Ed. Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat* (1882-4) (bu çalışma Türkçe'ye de çevrilmiş ve Türk tarihçileri tarafından sıkça kullanılmıştır) sayılabilir. Daha yeni çalışmalar da vardır: von Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Turkei*, Vienna 1913; Jorga, *Geschichte des osmanichen Reiches*; H. W. V. Temperley, *England and the Near East, I: The Crimea* (1936); F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement* (1942). Reformlara tanıklık etmiş birçok Batılı gözlemci arasında bazıları özel bir yere sahiptir. II Mahmud dönemi Prusyalı asker Helmut von Moltke tarafından yazılan *Briefe über Zustande und Begebenheiten*

duğuna dair bir rivayet anlatılır.[4] Fransızca ya da bir başka Batı dilini kesinlikle bilmiyordu.[5] Türkiye'deki ilk modern talim okulları, babası I. Abdülhamid zamanında açılmıştı. Öyle anlaşılıyor ki amcasının oğlu olan III. Selim, özellikle tahttan indirilmesinden sonra ölümüne kadar her şeyden uzaklaştırılmış olarak beraber geçirdikleri o son yılda onun üzerinde çok derin bir etki yaratmıştı. Bir Osmanlı şehzadesinin olağan eğitimini almıştı: Türkçe ve klasik İslam dilleri, dini bilgi ve fıkıh,

---

in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839 (1891), ve İngiliz denizci Adolphus Slade'in kaleme aldığı *Record of Travels in Turkey, Greece &, G, in the years 1829, 1830 ve 1831* (1832) sayılabilir. 1840 ve 50'lilerin Türkiyesini mükemmelen anlatan Charles White'ın eseri *Three Years in Constantinople* (1846) ve A. Ubicini'nin *Lettres sur la Turquie* (1853-4) adlı eserlerine bakılabilir. Konsolos ve akademisyen olan Alman A. D. Mordtmann'ın yazdığı *Stambul und das moderne Türkenthum* (1877) eser anonim olarak yayınlanmış ve Tanzimat'ın son devresi ile kısa süren ilk anayasa dönemi bu eserde geniş bir bilgi ve derin bir kavrayışla yazılmıştır. O devrin önde gelen tarihçilerinden olan Şanizade, Cevdet ve Lütfi'nin tarihçeleri basılmıştır. 120. sayfada hakkında bilgi verilen Şanizade devletin resmi vakanüvisidir. Yazıldığı tarih belli olmayan tarihçesi 1808 ile 1820 arasını içerir. Cevdet Paşa'nın tarihçesi (bak. s. 64, not 52) 1826'ya kadar ilerler. Ancak onun gözlem ve notlarını içeren *Tezakir* adlı eseri (i-xxxix, yay. Baysun, 1953-63) ve TOEM'de yayınlanmış olan (sayı 78-93) *Maruzat*'ı yazarın kendi zamanındaki olaylar hakkında çok daha fazla bilgi vermektedir. 1865'te resmi vakanüvis olarak Cevdet Paşa'nın ardından gelen Ahmed Lütfi 1825-1868 arasını kapsayan bir tarihçe yazmış, bunun da sadece 1847'ye kadar gelen ilk sekiz cildi yayınlanmıştır. (*Tarih-i Lütfi*, 1290-1328 Hicri). Zamanın diğer Türk tarihçileri arasında *Tarih-i Ata* yazarı Tayyarzade Ata'yı anmak gerekir, zira özellikle saray meseleleri ve şahsiyetleri hakkında aydınlatıcıdır; Mustafa Nuri Paşa *Netayicü'l-Vukuat* adlı eserinde hükümet, silahlı kuvvetler ve maliyede gerçekleştirilen reform ve gelişime dair değerli araştırma ve tahliller yapmıştır. Osmanlı ricalinin eşsiz biyografik sözlüğü *Sicill-i Osmani*'yi (1308-15) kendisine borçlu olduğumuz Mehmed Süreyya; ve *Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* (1327 Hicri) adlı siyasi tarihçesi yüzyılın ortasına kadar gelen Sadrazam Kamil Paşa anılabilir. Bütün bu ve buna benzer tarih eserleri dışında, o devre ait Türkçe gazeteleri, süreli yayınları, kitapçıkları ve tabii ki bugüne kadar araştırmacıların sadece çok küçük bir miktarını kullanabildiği Devlet arşivlerindeki inanılmaz sayıdaki belgeyi de saymalıyız.

4. Bu hikaye hakkında yazılmış sayısız eserle ilgili kısa bir kaynakça notu için bak. J. Deny, "Walide Sultan", *EI*[1], iv. 1118.

5. Moltke, s. 408: 'Kendisinin İngilizce, Fransızca ya da Almanca'yı konuşmada dahi yeteri kadar anlamadığı gayet iyi bilinirdi.

şiir ve tarih. Batı ile doğrudan kurulmuş bir bağı olmadığı gibi, bazı aracılar haricinde temas kurmasını sağlayacak vasıtaları da yoktu, zira hiçbir Batı diline vakıf değildi. Türkçe'de ise pek az çeviri vardı.

Bayrakdar Mustafa Paşa'nın vahşice öldürülmesinin ardından Sultanın tekrar askeri reform projesine dönmesi için tam 18 yıl geçmesi gerekti. Kuşkusuz bu zaman da boşa harcanmadı. İlk işi Rusya'ya karşı savaşmak oldu. 1812'de bu savaşın sona ermesinin ardından, birçoğu hatırı sayılır bir özerklik içindeki eyaletlerde merkezi yönetimin otoritesini yeniden tesis etmeye, ya da baştan inşa etmeye koyuldu.[6]

II. Mahmud bütün bu güç ve imtiyazı kaldırmaya kararlıydı. Sonraları pek çok gözlemcinin de kabul ettiği üzere, onun gözünde, kaynağı bizzat kendisine dayanmayan her türlü iktidar yok edilmedikçe ve başkentte nasılsa taşrada da padişahın iradesi yegane otorite kaynağı olmadıkça, reform adına gerçek anlamda hiçbir ilerleme mümkün olamayacaktı. Ancak Mahmud iki alanda başarısızlığa uğradı: Mısır'da ve Mora'da. İlkinde kendisini Mısır'ın efendisi haline getiren maceracı bir Osmanlı subayına özerklik tanımak zorunda kalmış, ikincisinde ise dış güçlerin müdahalesiyle Rumlara hürriyet tanımaya mecbur olmuştu. Bununla birlikte, İmparatorluğun diğer yerlerinde, özellikle Rumeli ve Anadolu'da isyankar paşaları, yerel güç odağı olan aileleri ve eşrafı alt etmede büyük başarıya ulaştı. Taşrayı etkin bir biçimde İstanbul'un idaresi altına almayı başardı.

Bak. sayfa 55.

Yeniçeriliğin Kaldırılması[7]

Sultan, ayaklanan Rumların Misolonki kalesini teslim etmelerinin hemen ardından, 1826'da, reform yolunda öncüllerinin en gözde projesini yeniden başlatma cesaretini kendinde bularak Avrupa tarzında talim ve teçhizatıyla yeni tür bir ordunun kurulmasını emretti. 28 Mayıs 1826 tarihli bir Hatt-ı Şerif'le yeni birlikler oluşturuldu. Yeniçeri ocağı ise varlığını sürdürecekti, ancak başkentte konuşlanmış olan her bir tabur yeni birlikler için 150 adam verecekti. Aslında bu yeni kuvvet, fiili anlamda III. Selim'in Nizam-ı Cedid'inin yeniden canlandırılması demek oluyordu. Ama Sultan, ihtiyatlı davranarak yayınladığı emirde reform ya da reformcuları akla getirecek en küçük bir atıfta bile bulunmaktan kaçındı. Tam aksine, bu yeni kuvvet fikrini son derece gösterişsiz biçimde Kanuni Süleyman'ın askeri düzenini yeniden tesis etmek adına ortaya koydu. Koçi Bey'den beri bu iş, İmparatorluğun altın çağındaki uygulamalara geri dönerek onu eski gücüne kavuşturmayı dert edinen herkesin başvurduğu "yedi derde deva" bir iksir olmuştu. Hatta II. Mahmud bu yeni kuvvetin Hıristiyan ya da yabancı eğitmenler tarafından değil, sadece ve sadece modern eğitim yöntemlerine aşina olan Müslüman subaylar tarafından eğitileceğini de üstüne basa basa vurguladı. Bunların hepsi, kafirlere karşı yürütülen cihadın kaçınılmaz kıldığı ihtiyaçlar olmaları bakımından şey-

7. Mehmed Esad tarafından yazılmış olan *Üss-i Zafer* (1243/1827), bu "Vaka-ı Hayriye"nin [Hayırlı olay] resmi ağızlardan yapılmış izahını içerir. A. P. Caussin de Perceval tarafından *Précis historique de la destruction du corps des janissaires* (1833) adıyla Fransızcaya tercüme edilmiştir. Ayrıca karş. Nuri, *Netaic*, iv. 76 v.d.; Kamil Paşa, *Tarih-i Siyasi*, iii. 100 v.d.; Ahmed Rasim, *Osmanlı Tarihi*, iv. 1805 v.d. Ayrıca bu olay birçok Batılı yazar tarafından tasvir edilmiş ve yorumlanmıştır: Bak. Rosen, i. 8 v.d. Bu olay üzerine yapılmış kısa bir değerlendirme için bak. Temperley, 15-21 ve 402, dipnot 22; Bailey, s. 34-35. Bunun ardından gelen askeri reformlar Lütfi tarihinde anlatılır, bak. i. 191-202 ve 252-59; Ata, iii. 108 v.d.; Nuri, *Netaic*, iv. 109 v.d., ve Ubicini, mektup 19.

hülislam ve ulema tarafından da onaylandı. Böylece belge Reis Efendi de dahil olmak üzere yeniçeri ve sivil memurların önde gelenleri tarafından imzalandı ve mühürlendi.

Kuşkusuz II. Mahmud'un önceden de tahmin ettiği gibi Yeniçeriler ikna olmayacaklardı. Yeni birlikler için yapılan resmi törenden tam on gün sonra, 15 Haziran'da, son bir kez daha ayaklandılar. İsyanın geleneksel ifadesi olarak çorba kazanlarını deviren beş yeniçeri taburu At Meydanı'nda bir araya geldi; hemen ardından öfkeli bir kalabalık da onlara katıldı. 1807 katliamını tekrarlamaya niyetliydiler. Ne var ki bu kez halkın çoğunluğu onların karşısındaydı ve II. Mahmud da hazırlıklıydı. Yüksek rütbeli sadık bir subay olan Ağa Hüseyin Paşa asker ve toplarla çıkageldi. Yeniçeriler ağır toplara karşı çaresizdi. Tıklım tıklım dolu olan meydanı ve barakaları hedef alan yarım saatlik top ateşi, yeniçerileri alt etmeye yettiği gibi, yüzyıllık bir kurumu da yok etti. Bu kurum, bir zamanlar Avrupa'ya dehşet salmış, şimdilerde ise sultanların ve onların kanunlarına saygılı tebanın korkulu rüyası haline gelmişti. 17 Haziran'da yapılan bir duyuruyla yeniçeri birlikleri feshedildi, onun yerine *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* adıyla bilinecek olan yeni bir ordu oluşturuldu. Yeni orduya kendisi de eski bir yeniçeri ağası olan Ağa Hüseyin Paşa komuta edecekti. Bir ay sonra yeniçerilerin imha edilmesinden dolayı ayaklanma kışkırtıcılığı yaptıkları iddiasıyla Padişah, Bektaşi tekkesini de dağıttı. Bektaşi tekkesi yüzyıllar boyunca yeniçeri ocağıyla çok yakın bir ilişki içinde olmuştu. Şeyhülislamın ve ileri gelen ulemanın da desteğiyle Bektaşi dervişliğini kanundışı ilan etti, dergahlarını yıktırdı, önde gelen üç Bektaşi'yi idam ettirdi ve geri kalan dervişleri de sürdü.[8]

8 Rasim, iv. 1830 v.d.

Padişah taşradaki özerkliği sona erdirmek üzere zaten seferlere başlamıştı ve buna, reform yanlılarının *Vaka-i Hayriye* [Hayırlı olay] olarak bildikleri yeniçeri katliamı eklenince hazırlık süreci tamamlanmış oldu. Taşrada toprak sahipleri ve yerel eşraf, başkentte ise yeniçeriler ve dervişler, kısaca padişahın tamamen şahsına mahsus kudretini sınırlamış olan herkes ezilip yok edildi. Padişahın iradesi kadim ve yerleşik bir takım imtiyazların muhkem kıldığı bir konumuna dayanmaktaydı ve şimdi buna meydan okuyabilecek hiçbir grup, hiçbir silahlı kuvvet kalmamıştı. Sadece padişahın hükmettiği, top ve topçularla donatılmış yeni tarz bir ordu vardı ki, onun da artık şehir halkının öfkesinden korkması söz konusu bile değildi. Şeriatın muhafızı olan ulema da medet umacağı yeniçerilerden ve kalabalıklardan mahrumdu. Dolayısıyla padişahın baskıcı yönetimini yumuşatma konusunda ciddi biçimde zaafa uğramış oldular. II. Mahmud'un çok uzun yıllardır beklediği köklü değişime giden yol artık açıktı.

1826'da yeniçerileri ortadan kaldırmasından 1839'daki ölümüne kadar geçen süre zarfında II. Mahmud muazzam bir reform programı uygulamaya girişti. Bu programla, sonraları on dokuzuncu, hatta kısmen yirminci yüzyılın Türk reformcularının takip edeceği yolun ana hatlarını çizmiş oldu. Her bir reform alanında, yeni bir düzen meydana getirmek için önce mevcut olan ortadan kaldırıldı. Ön hazırlık olarak gerçekleştirilen bu yıkımlar ancak yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla mümkün olabildi. Zira yeniçeriler geleneksel düzendeki askeri gücün merkezi kaynağıydı.

Askeri Reformlar

Yeniçerileri sağ-salim yolunun üzerinden kaldıran padişah, yeni tarz ordu için kurduğu planları daha büyük bir hızla uygulamayı başardı. Bu iş, kendisinden öncekilerin de en önde gelen

hedefi olmuştu, ama onlar II. Mahmud kadar talihli değillerdi. Yeniçeri Ağalığı yerine yeni bir makam olan Seraskerlik makamını getirdi. Aslında Asker eski bir rütbeydi ve önceleri ordu komutanlarına verilirdi. II. Mahmud ise ona, başkomutan ve Savaş Bakanının [Harbiye Nazırının] işlevlerini bir araya getiren bir makam niteliği kazandırdı. Bu makam yeni kurulacak ordudan sorumlu olacaktı. Ek olarak, yeniçeri ağasının vazifeleri dahilinde sorumluluklara da devralıyordu: Başkentte kamu güvenliğinin temini, kolluk kuvveti vazifesi, yangınla mücadele ve benzeri sorumluluklar. Gittikçe artan bu merkezileşme ve mecburi değişim süreci içinde, kollukçuluk kuvvetinin işlevi ciddi biçimde önem kazandı ve böylece, kollukçuluk sisteminin devamı ve genişletilmesi sorumluluğu da Serasker'in başlıca vazifeleri arasında girdi. 1827-1837 yılları arasında bu makamda çeşitli zamanlarda oturan Hüsrev Paşa vazifesinin özellikle bu kısmında büyük başarı elde etti. Kollukçuluk teşkilatı 1845 yılında Seraskerlik idaresinden çıkartılarak ayrı bir *Zabtiye Müşiriyeti* idaresine verildi.[9]

1826 yazında yeni tarz ordunun yönetmeliğini içeren bir kanun hazırlandı. Buna göre İstanbul'da konuşlandırılacak ordu on iki bin kişilik bir kuvvetti ve sekiz ayrı birimden oluşuyordu. Taşrada da bu orduya katılım için emirler çıkarılıyordu. Askerlerin hizmet süresi on iki yıl olacaktı.[10]

1829'da imzalanan Edirne anlaşmasıyla barış tesis edildi, bu da padişaha, yeni birliklerinin talimi ve teçhizi süreciyle daha faal bir biçimde ilgilenmesi için gereken zamanı sağladı. İmparatorluğun içinde yapılması gereken daha çok iş vardı. Bunların en önemlisi Mısır'ın başındaki asi Mehmed Ali Paşa'yla yapılacak olan kaçınılmaz hesaplaşmaydı. Ordusunu ve donanmasını Batılılaştırma konusunda Mehmed Ali Paşa'nın sergile-

9) B. Lewis, "Bab-ı Ser'askeri" "Dabtiyya" *EP*
10) Ubicini, mektup 19.

diği fevkalade başarılı çabalar, II. Mahmud ve nazırlarını aynı doğrultuda ilerlemeye sevk eden itici güç olmuştu. Batı indinde destek ve itibar kazanmak için girişikleri bu rekabette, padişahın, kendisine bağlı bir paşa kadar liberal ve ilerici olduğunu göstermesi şarttı. Suriye uğruna yapılacak savaşta, Mısır paşasının modern ordusuyla karşılaşabilecek bir kuvvetin savaş alanına çıkarılması gerekiyordu.

Ayaklanan Yunanlılara karşı yapılan seferde Mısır kuvvetleri görevlerini son derece iyi yerine getirdiler ve böylece başarılı bir reform örneğinin nasıl olacağını da göstermiş oldular. Sultanın 1826'da yardım için başvurduğu ilk yer Kahire oldu. Mısır paşasından 12 uzman eğitmen talep edildi.[11] Elbette bu talep bir takım uydurma mazeretler ileri sürülerek geri çevrildi. Böylece Sultan, tıpkı Mehmed Ali Paşa'nın daha önce yaptığı gibi yardım için Avrupa'ya dönmek zorunda kaldı. O zamana kadar askeri konularda rehberliğin ve eğitmenlerin kaynağı olan Fransa, şimdi Yunanlı isyancılara duyduğu yakınlık ve ardından Mehmed Ali Paşa'ya verdiği destek nedeniyle riskliydi. II. Mahmud bu nedenle yönünü değiştirdi. İngiltere'yi ise eski Helen uygarlığına duyulan hayranlık tepeden tırnağa kaplamıştı ve Palmerstone'un sunduğu teklif, yani Türk ordusunu eğitmek üzere İngiltere'nin subay göndermesi teklifi, 1834'te reddedilmişti. Ertesi yıl Türk kuvvetlerine İngiliz desteği sağlamak üzere yeni bazı girişimlerde bulunuldu. Bazı Türk askeri öğrenciler Woolwich'e* kabul edildi ve ordunun yeniden teşkilatlanması aşamasında yardım etmek ve tavsiyede bulunmak üzere üç subay İstanbul'a gönderildi. Ama çok az bir başarı sağlandı. 1838'de gönderilen donanma heyeti de daha iyisini yapamadı.

11. Lütfi, i. 196.

* Çev. N.: Londra'nın güney doğusunda, Kraliyet Askeri Akademisi de dahil olmak üzere, İngiltere'nin en önemli askeri kurumlarının bulunduğu bölge.

Bu başarısızlığın altındaki nedenlerden bir tanesi de kuşkusuz İstanbul'da Rus nüfuzunun gitgide artmasıydı. Bu da İngilizlerin Türk silahlı kuvvetleriyle herhangi bir temas kurmasını engelleyen bir durumdu. Bir diğer neden ise, subayların kendilerine aşağılayıcı bir tavırla, bir nevi hizmetkar olarak davranılmasından dolayı hissettikleri kızgınlıktı.[12]

Türkiye'de dört yıl geçirmiş olan bir başka Avrupalı subay da aynı tavra dikkat çekmişti. Daha sonra Feld-Mareşal olacak olan Prusyalı Teğmen Helmuth von Moltke 1835'in sonuna doğru özel bir ziyaret amacıyla İstanbul'a gelmişti. Yeni ordunun eğitiminde danışmanlık yapan Moltke Padişah üzerinde derin bir etki bırakmayı başardı. Sultan bunun üzerine Prusya ve Avusturya'ya yönelerek onlardan Türkiye'ye subay göndermelerini, ayrıca Türkleri kendi askeri okullarına kabul etmelerini talep etti. Beş Prusyalı subay gönderildi, Türkiye'den birkaç askeri öğrenci de Viyana'ya kabul edildi. Bu sonuç, her ne kadar talep edilenin çok altında kalmışsa da, çok önemli bir başlangıç olmuş ve ileride Türk ordusunda oluşacak güçlü Alman nüfuzu ve geleneğinin ilk tohumlarını atmıştır. Bu nüfuz, zaman içinde gittikçe kuvvetlenmiş ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar da devam etmiştir.[13]

Moltke İmparatorluğun savunmasını inceleyerek ve yeni bir askeri teşkilatlanma için planlar hazırlayarak işe koyuldu. Mektuplarından anlaşıldığına göre, yaptığı işin sonuçları onu tatmin etmekten çok uzaktı. Ona göre bu başarısızlık kısmen II. Mahmud'un yaptığı hatalara dayanıyordu. Rus çarı Büyük Pet-

12. Bailey, s. 146 v.d. Osmanlı reform hareketler ile ilgili olarak İngiliz politikaları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bak. F. S. Rodkey, "Palmerstone and the Regeneration of Turkey 1830-1841", *Journal of Modern History*, i (1929), 570-93, ii (1930), 193-225, ve H. Temperley, "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)", *Cambridge Hist. Journal*, iv (1932-4), 156-191.

13. Rosen, 234-5; Sax, s. 265. O sıralarda bir Prusya askeri yönetmeliği Türkçe'ye tercüme edilmiştir, bak. Ata, iii. 126 v.d.

ro ile kıyasladığı padişahı bu konuda epeyce başarısız görüyordu. Öte yandan hatanın büyük kısmı Moltke'ye göre Türklerin Avrupalı danışmanlara tepeden bakmalarıydı:

> *...Türkiye'de bir hediye ne kadar önemsiz de olsa eğer bir Hıristiyan'dan geliyorsa bir şüphe vesilesi olur... Rusya'da belki yabancılardan nefret edilir, Türkiye'de ise yabancılar aşağılanır. Bir Türk, Avrupalıların bilimde, beceride, refahta, cesarette ve kuvvette kendi milletinden daha üstün olduğunu hiç tereddütsüz kabul eder. Ama bir Frenkin bundan dolayı bir Müslüman ile kendini aynı seviyede görebileceğini aklına dahi getirmez...*

Molte'ye göre, çok az sayıdaki Avrupalı kendisi ve meslektaşlarının sahip olduğu uygun şartlar içinde Türkiye'ye gelmiştir. İmparatorluğun en üst mevkilerindekiler bu insanları müthiş bir ilgi ve ihtimamla karşılamışlar, onlara tütün çubukları takdim ederek buyur etmişler ve kendi yanlarında onurlu bir yer açmışlardı. Ancak toplumsal ölçekte onlara gösterilen saygı gitgide azalıyordu. "Albaylar bize öncelik tanıyor, subaylar hâlâ itirazsız biçimde nazik davranıyor, ne var ki sokaktaki adam bize asla kollarını açmıyor, kadınlar ve çocuklar zaman zaman küfrederek arkamızdan geliyorlardı. Asker ise itaat ediyor, ama selam durmuyordu." Türk komutanlar bile kendi askerlerinden bir gâvura hürmet göstermelerini talep etmeye cüret edemiyordu.[14]

Eğitim[15]

Yeni ordunun en büyük kusurlarından bir tanesi subaylarının az olmasıydı. Asker kolayca bulunup silah altına alınabili-

14. Moltke, s. 412-13.
15. Bak. Berkes, *The Development of Secularism*, (1964), s. 99 v.d. Bu dönemi ele alan Türk eğitim tarihi hakkında bilgi Mahmud Cevad'ın *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilatı ve İcraatı* (1339 H.) eserinde bulunabilir. Ayrıca Ergin, *Maarif*, ii. Çağdaş bir Batılının izlenimleri için Ubicini'nin 9. mektubuna bakınız.

yordu; yeni talim ve silahların öğretilmesinde de baş edilemez güçlükler yoktu. Ne var ki tam anlamıyla yetkin bir subay kadrosu yetiştirmek bambaşka bir meseleydi. Topçu ve istihkâm sınıfında çok az sayıda Batılı sığınmacı ve maceracı vardı ve bunlar, teknik yönden eğitimli subay kadrosunun çekirdeğini oluşturmuştu. Bunun haricinde yeni ordunun bütün sınıflarında korkunç seviyede yetkin subay sıkıntısı çekiliyordu.

Kısmen bu açığı kapatmak, kısmen de buna koşut bir başka ihtiyacı, yani yetkin sivil memur açığını kapatmak için, II. Mahmud eğitime gitgide artan bir önem verdi. Öncelikle eğitim almaya sonra da bu eğitimi yaymaya gönüllü ve yetenekli insanların oluşturacağı uygun bir kadro olmaksızın, bu reform teşkilatı tümden çökmeye mahkum demekti.

Halihazırda mevcut olan iki okul vardı: 1773'te açılan Deniz Mühendislik Okulu [*Mühendishane-i Bahr-i Hümayun*] ve 1793'te açılan Kara Mühendislik Okulu [*Mühendishane-i Berr-i Hümayun*]. Bu okullar epeyce zor zamanlar geçirdikten sonra şimdi yeniden hayata döndürülerek çalışmaya başlamıştı. 1827'deki şiddetli muhalefet karşısında Sultan son derece devrimci bir adım atarak Paris'e dört öğrenci göndermişti. Diğerleri de onları takip etti.[16] II. Mahmud'un birçok reformu gibi bu adım da aslında Mehmed Ali Paşa'nın önceden yaptığı bir uygulamayı izliyordu. Mehmed Ali Paşa 1826'dan önce Paris'e birkaç kişi yollamış, ama asıl 1826'da büyük bir öğrenci grubu göndermişti. II. Mahmud çeşitli Avrupa başkentlerinde yer bularak bir grup karacı ve bahriyeli öğrenciyle işe koyuldu. Onlar Avrupa'ya büyük gruplar halinde gidecek olan Türk öğrencilerinin öncüleri oldular. Bu öğrenciler döndüklerinde, ülkelerinin değişimi sürecinde sınırsız öneme sahip bir rol üstleneceklerdi.

16. Karal, *Osmanlı Tarihi*, v. 166. *Tanzimat* kitabında bu ilk öğrenci grubunun 1830'da Paris'te çekilmiş bir fotoğrafı yer alır. Bak. 737

Aynı yıl içinde İstanbul'da bir tıbbiye açıldı. Bu kez Kahire'de Mehmed Ali'nin Ebu Za'bal hastanesindeki tıbbiyenin açılışının üzerinden bir ay bile geçmemişti. Okulun amacı yeni ordunun ihtiyaç duyacağı doktorları yetiştirmekti. Sivillere bakacak olan doktorların eğitimi ise hâlâ Süleymaniye medresesinin tıp bölümü gibi daha geleneksel kurumlarda yapılıyordu. Buradaki müfredatın temeli hâlâ Calinus (Galenus) ve İbni Sina'nın yazılarına dayanmaktaydı. Yeni tıbbiyenin bir hazırlık bölümü vardı ve burada, Türkiye'de ilk olarak bir ölçüde laik bir ilk ve orta öğretim veriliyordu. Birçok kez yeni baştan düzenlenen bu okulun geçirdiği en dikkat çekici değişim 1838 yılında Galatasaray'a nakledildiğinde gerçekleşti. Galatasaray, içoğlanlarının eğitildiği eski saray okuluydu ve geçmişi II. Bayezıd'ın (1481-1512) saltanat dönemine kadar giden şöhretli bir eğitim merkeziydi. Eğitim kısmen Türkçe kısmen de Fransızca'ydı ve Avrupa'dan getirilmiş birçok öğretmen görev yapıyordu.

1831-34 arasında yine doğrudan askeri amaçlarla iki yeni okul daha açıldı. İlki *Muzika-i Hümayun Mektebi*'ydi ve işlevi, yeni ordunun giydiği ceket ve tüniklere uygun düşecek davulcu ve trampetçi yetiştirmekti. Ünlü İtalyan besteci [Gaetano Donizetti]'nin kardeşi olan Donizetti Paşa [Guiseppe Donizetti] bu okulun öğretmenlerinden biri oldu. Bu okuldan daha önemlisi *Mekteb-i Ulum-i Harbiye*'nin açılışıydı. 1834'teki açılışından yıllar önce tasarlanmış olan bu okulun, Osmanlı ordusunun *St. Cyr*'i gibi hizmet vermesi istenmişti ve şartlar elverdiğince Fransa'daki aslı örnek alınmıştı. Burada da yabancılar eğitmen olarak asal rolü üstlendi. Bir yabancı dilde yetkinleşmek, ki bu genellikle Fransızca'ydı, tüm eğitim sisteminin ilk gereği ve olmazsa olmazıydı. Tıbbiyede olduğu gibi, çocuklar için bir hazırlık kısmı bulunuyordu.

II. Mahmud'un eğitim amaçlı girişimleri bu noktaya kadar hep askeri bir niteliğe sahipti. Ancak 1838'de siviller için ilk ve orta öğretim konusunu ele aldı ve (ergenlik anlamındaki *rüşd* kelimesinden gelen) *rüşdiye* adını verdiği okulları tasarladı. Onun zamanında elde edilen gelişim çok az oldu ama, Sultan Ahmed ve Süleymaniye külliyelerinde *Mekteb-i Maarif-i Adliye*[17] ve *Mekteb-i Ulûm-i Edebiye* adlı iki yeni hazırlık okulu açıldı. Müfredatlarına geleneksel bir yapı hakimdi, ama Fransızca öğretimi ve bazı modern konuların eğitimi gibi girişimleri de barındırıyordu. Amaçları devlet memuru ve tercüman yetiştirmekti. Askeri okullarda olduğu gibi öğrencileri kamu desteği ya da vakıf kaynaklarıyla destekleniyordu. Mezunları arasında bir sonraki neslin önde gelen şahsiyetleri yer alacaktı.

1838'de yeni binalarının hizmete girmesi münasebetiyle yaptığı konuşmada Sultan Mahmud tıbbiye öğrencilerine seslenerek şunları vurgulamıştı:

> *Tıp ilmini Fransızca olarak öğreneceksiniz... Sizin Fransızca öğrenmenizdeki amaç, Fransız dilinde eğitim görmenizi sağlamak değil; sizin tıp ilmini öğrenmenizi ve azar azar bunu Türkçe'ye aktarmanızı sağlamaktır... Öğretmenlerinizden tıp bilgisi edinmek için çalışın ve bu bilgiyi Türkçe'ye aktarmak için çaba harcayın, dilimize bu bilgilerin yerleşmesini temin edin...*[18]

Bu sözlerle Sultan, eğitim sistemine ve aslında bütün reform projesine dair hayati önem taşıyan bir meseleye değinmişti: Dil engeli. Bir Avrupa dilini iyi derecede bilen Müslüman Türklerin sayısı hâlâ son derece azdı. Bir kısmı III. Selim devrinde eğitim

17. Adliye, Padişah'ın Adlî sıfatına atıftır ve o devirde hukuktaki anlamını henüz kazanmış değildir. İhsan Sungu, "Mekteb-i Maarif-i Adliyenin Tesisi", *Tarih Vesikaları*, i. (1941), 212-215; Cevad s. 25-26; Ergin, *Maarif*, s. 324 v.d.; Mardin, *Genesis*, s. 207-8, 337-8. Askeri okula dair bak. D. A. Rustow, "Harbiye" *EI*².

18. Süheyl Ünver'den alıntı, bak. *Tanzimat*, s. 940-41.

almıştı, ama bunların çoğu 1807 At Meydanı katliamında yok olmuştu. Ordu içinde yer alan eğitmenler, danışmanlar, hatta teknisyen memurlar bile Avrupalıydı ve verdikleri eğitim, tavsiye ve komutlar sürekli sözlü ya da yazılı olarak tercüme sürecinden geçmek zorundaydı. Bir süre bu iş için gayrimüslim tebanın yardımına başvuruldu, ancak bu yöntemin pek çok sakıncası vardı. Frenk bir öğretmenin eğitimi zaten yeterince iticiydi, bir Ermeni ya da Rum tercümanın araya girmesi ise bir fayda sağlamıyordu. Üstelik Türk dinleyicilere zaten bir garabet olarak gelen bu tercümanların görünüşü ve aksanlarına gülünç bir lâubalilik de eklenmiş oluyordu.

Böylelikle Müslümanların yabancı dil öğrenmeleri acil bir gereklilik halini aldı. Batı bilimlerini öğrenmek ve öğretmek, ders kitaplarını Türkçe'ye çevirmek için yabancı dil gerekiyordu. Ayrıca bu işin bir parçası olarak, Batı'dan gelen birçok yeni nesne ve kavramı tarif edebilmek için Türkçe'de teknik ve bilimsel kelime dağarı oluşturulması da gerekiyordu.

İki kişi bu amaçlar doğrultusunda fevkalade önemli katkıda bulundu. Birincisi Şanizade olarak da bilinen Ataullah Mehmed Efendi'dir (1769-1826).[19] Ulemadan olan Ataullah Mehmed Efendi "ayaklı ansiklopedi" denilen türde bir insandı ve 1819 yılında devletin resmi tarihçiliğine atanmıştı. 1826'da yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasının ardından azledilmiş ve emekliye ayrılmıştı. Zira Bektaşi tekkesiyle yakın ilişkisi vardı. Ama o yine de bir gerici değildi. Öyle anlaşılıyor ki birçok Avrupa dili öğrenmişti ve Avrupa tıbbı ve çeşitli bilimler üzerine çalışmıştı. En önemli eseri, Avusturya'da yazılmış bir tıp kitabının muhtemelen İtalyan baskısından Türkçe'ye yaptığı tercümeydi. Şanizade bu tercümeye fizyoloji ve anatomiye dair kendi açıklayıcı risalesini,

19. Şanizade için bak. Babinger, *Geschichtsschreiber*, s. 346-7; Adnan Adıvar, *İlim*, s. 192-5.

bir de aşılama hakkında yine Avusturya kaynaklı bir tercümesini daha eklemişti. Onun bu tıp kitabı, Türkiye'de geleneksel tıbbın sonunu ve modern tıbbın başlangıcı temsil eder. Şanizade bu kitaba, Türkçe'deki ilk modern tıbbi sözlüğü de düzenleyip ekledi ve bu sözlük, dil devrimine kadar yıllarca kullanıldı.

Modern bilim ve terminolojinin önde gelen diğer şahsiyeti ise Hoca İshak Efendi'ydi (ölümü 1834). Bir Balkan mühtedisi[20] olan İshak Efendi Yannina yakınlarındaki Arta'da bir Musevi olarak doğdu. Anlatılanlara göre Türkçe, Arapça ve Farsça'ya ek olarak Fransızca, Latince, Yunanca ve İbranice de biliyordu. 1815'e kadar matematik okulunda öğretmenlik yaptı ve izleyen yıllarda aynı okulda baş öğretmen ve bir tür akıl hocası oldu. Matematik ve fizik üzerine yazdığı dört ciltlik eseri Türk öğrencilerine Avrupa'nın matematik, fizik ve mekaniğe dair ürettiği bilimsel bilgilerden bazılarını ilk kez sunan kapsamlı bir derleme idi. Şanizade gibi o da yeni kavramları ifade edebilmek için yeni tabirler icat etmek zorunda kaldı. Böylece yakın zamanlara kadar Türkiye'de kullanılan bilimsel terminolojinin büyük kısmının yaratıcısı olarak Şanizade'yle aynı mevkiyi paylaştı. Bahsedilen eserinin dışında Hoca İshak Efendi daha birçok eser verdi ki bunlar, çoğunlukla askerliği ilgilendiren bilim ve mühendislik konularındaki tercümelerdi. İshak Efendi, 1834 yılında Süveyş'te öldüğünde Arabistan'dan dönüyordu. Hem Mekke'de hac vazifesini yerine getirmek hem de Medine'deki bazı tesislerin yenilenmesi işi için Arabistan'a gitmişti.

20. İshak Efendi için bak. Adnan Adıvar, *İlim*, s. 196-7; Esad, *Mir'at-i Mühendishane*, s. 34-42; Lütfi, iii. 167; M. Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire ottoman* (1897), s. 141-2; Faik Reşid Unat, "Başhoca İshak Efendi", *Belleten*, no. 109 (1964), 89-115. İshak Hoca ve okulu hakkında daha ziyade olumsuz sayılabilecek izlenimler için bak. J. E. de Kay, *Sketches of Turkey in 1831 and 1832, by an American* (1833), s. 138 v.d. (Bundan sonra bu eser kısaca *Sketches* olarak zikredilecektir.) İshak Efendi'nin ürettiği birçok kelime bugün dahi Arap dünyasında kullanılmaktadır.

Hükümet ve İdarede Yapılan Reformlar: Dil Meselesi

Bir Batı dilini bilmek, kamusal işlerin yürütülmesinde özellikle de dış ilişkilerde çok gerekliydi. Geçmişte Osmanlı hükümdarları ve vezirleri Avrupa'nın barbar konuşmalarını öğrenerek kendilerini küçük düşürme ihtiyacını hiç hissetmemişti. Aslen mecburi olan bu tür bir teması, İstanbul'daki Avrupa temsilcilikleri vasıtasıyla sağlıyorlar, karşılıklı müzakereler ise genelde Osmanlı tebasından olan Hıristiyan dragomanlar [çevirmenler] aracılığıyla sürdürülüyordu. Her elçiliğin bir dragomanı olduğu gibi, Osmanlı hükümeti de "Bab-ı Âli Tercümanı", ya da "Divan-ı Hümayun Tercümanı" olarak adlandırılan bir memur istihdam ederdi. Bu tercümanlar devlet adına hem müzakereleri hem de yazışmaları yürütürdü. Üç yüz yıldan fazla devam eden bu memuriyet çoğunlukla Hıristiyanlara verilirdi. On sekizinci yüzyılda ise bu iş, İstanbul'un Fener mahallesindeki küçük bir grup soylu Rum ailesinin tekeline geçti.

Şurası açıkça görülecektir ki, bu memuriyete getirilmiş olan kişi aynı zamanda İmparatorluğun harici siyasetinde hatırı sayılır bir nüfuz sahibi olmaktaydı. Buna rağmen bu memuriyet üzerindeki Rum tekeli 1821 yılına, yani o yıl patlayan Yunan isyanının apaçık ve ciddi sorunlar yaratmasına kadar itirazsız devam etti. O yıl son Rum dragomanı olan Stavraki Aristarchi azledildi ve ardından idam edildi. Bundan böyle bu göreve bir Müslümanın getirilmesi kararlaştırıldı.[21]

Açıkçası böyle birisini bulmak kolay değildi. Zaten sayıca az olan III. Selim'in elindeki gençlerin çoğu ya yok edilmiş ya da yetkinliklerini kaybetmişlerdi. Bunun dışında da pek az insan vardı. 1844 gibi bir tarihte bile, o sıralar İstanbul'da bulunan Charles White, bir Batı dilinde yetkin olan ve Batılı kay-

21. Şanizade, iv. 20; Cevdet, *Tarih*, xi. 166.

nakları şöyle-böyle okumuş olan bir düzine isim saymakta zorlanmıştı.[22]

Şanizade'nin anlattığına göre iki ya da üç hafta geçtikten sonra Rumca ya da "Frenkçe" belgeler Bab-ı Âli'de birikmeye başladığında Padişah matematik okulunda öğretmen olan Yahya Efendi'yi tercümanlık vazifesine getirdi. Başta geçici olan bu görevlendirme daha sonra kalıcı hale geldi. Şanizade haklı olarak bu atamanın önemi üzerinde ısrarla durmuştur, zira böylesine yaşamsal olan bir memuriyet, bir Müslümanın gelmesiyle emin ellere geçmiş, nihayet yabancı dillerin devlet kademesinde kullanımı bir gâvur işi olmaktan çıkarılmıştır.[23]

Yahya Efendi de bir mühtediydi. Birbirinden farklı bilgiler veren kaynaklara göre aslen Bulgar, Rum ya da Yahudi olduğu söylenir. Yeni ve yaşamsal önemi olan bir memuriyette bir tür hanedanlık kurdu. Matematik okulunda öğrenim görmüş olan oğlu Ruhuddin Mehmed Efendi 1834 yılında, Mustafa Reşid Paşa'nın elçiliğinde tercümanlık yapmak üzere Paris'e gitti. Torunu olan Ahmed Vefik Paşa da aynı vazifeyi üstlendi ve bu görev ona bir diplomat, devlet adamı ve âlim olarak seçkin bir kariyerin yolunu açtı.[24]

1823 ya da 24 yılında Yahya Efendi'nin ölümü üzerine okuldan meslektaşı olan Hoca İshak yerine geçerek bu görevi 1830'a kadar sürdürdü ve sonra tekrar öğretmenliğe döndü.[25] 1833'te

22. White, ii. 176.
23. Şanizade, iv. 33-35; Cevdet, xii. 43. Ayrıca karş. *Sketches*, s. 281 v.d.
24. Ahmed Vefik Paşa'nın yaşamı üzerine yazılmış olan kaynaklar içinde bak. Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (1940-53), s. 651-738, ve Pakalın, *Son Sadrazamlar*, iii. 45-359; ayrıca şu makalelere de bak. H. Bowen, "Ahmad Wafik Pahsa" *EI²*, ve Tanpınar, *IA*. Vefik Paşa'ya dair ilgi çekici bazı şahsi fikirler için bak. Nassau W. Senior, *Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the beginning of 1858* (1859); Mordtmann, *Stambul*, ve diğer Batılı yazarlar. Yahya Efendi ile ilgili bak. Esad, *Mir'at-i Mühendishane*, s. 33-34.
Cevdet, *Tarih*, xii. 91.

Padişah meseleyi daha ciddiyetle ele alarak Bab-ı Âli'de bir tercüme odası kurdurdu ve bunu Seraskerlik makamında ve diğer yönetim birimlerinde kurulan tercüme odaları takip etti.[26] 1834-36 arasında III. Selim'in tahttan indirilmesinden sonra başıboş bırakılmış olan Londra, Paris ve Viyana'daki elçilikleri kalıcı olarak yeniden faaliyete geçirildi. Bunu Avrupa'nın diğer başkentlerinde açılan yerleşik temsilcilikler izledi. Bu görevlere getirilen genç diplomatlar ve tercümanlar bu sayede bizzat Batı'nın etkisini dolaysız olarak tecrübe etme fırsatı buldular. Takip eden elli yıllık dönemde ortaya çıkacak olan reformcu yönetici ve devlet adamlarının neredeyse tamamının bu dış temsilciliklerde görev yapmış olduğu gerçeği, bu etkinin ne denli önem taşıdığını daha iyi anlatacaktır. Tanizmat'ın üç büyük mimarından Mustafa Reşid Paşa 1834'te Paris'e, daha sonra Londra'ya, Âli Paşa 1836'da Viyana'ya, Fuad Paşa ise 1840'ta Londra'ya gitmişti. Bu liderlerin en önde gelen çalışma arkadaşları arasında olan Sadık Rifat Paşa 1837 yılında, Mehmed Şekib ise 1841'de Viyana'daydı. İbrahim Sarim Paşa 1834'te Londra'da görev yapmıştı.[27] Hatta bu ilk diplomatların oğulları bile çocukluk ya da gençlik dönemlerinde Avrupa'da kalmış olmanın faydalarından istifade ederek sonraki kuşakta büyük ölçüde üst düzey mevkilere getirildiler. Hem büyükbabası hem de babası tercüman olan Ahmed Vefik Paşa bu gruba gösterilecek en çarpıcı örnektir. 1834 yılında babası ile Paris'e gitmiş ve üç yıl boyunca, 11 yaşından 14 yaşına kadar, St. Louis Lisesi'nde öğrenci olarak bulunmuştu. Ahmed Vefik Paşa daha sonra Paris büyükelçisi,

26. Lütfi, iv. 99. Bab-ı Âli'nin tercümanları hakkında genel bilgi olarak bak. Kramers, "Tardjuman", EI²; Gibb ve Bowen, I/i. 123; Ergin, Maarif, s. 613-17 (not I); 1661'den 1821'e kadar görev yapmış olan baş tercümanlar için bak. Epaminondas I. Stamatiadis, *Βιογραφίαι των Ελλήνων Μεγάλω Διερμηνέων του' Όθωμανικού Κράτους* (1865)

27 Osmanlı Diplomasisinin başlangıcı hakkında bak. J. C. Hurewitz, *MEJ* (1961), 141-52; Sadık Rifat Paşa için bak. Sayfa 183

iki defa Sadrazam ve 1877 Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında başvekil oldu. Bir edebiyatçı ve araştırmacı olarak başarıları da en az diplomasi hayatındakilere denk bir önemdeydi. Türkçe sözlüğü [*Lehçe-i Osmani*] bir Türk tarafından hazırlanmış ilk ciddi girişimdir ve İngiltere'de Dr. Johnson'ın Sözlüğü ile kıyaslanabilir bir öneme sahiptir. Télémaque, Gil Blas çevirileri ve hepsinin ötesinde Moliére oyunlarından yaptığı inanılmaz başarılı uyarlamaları Türk edebiyatında yeni yolların açılmasına, yeni ufukların keşfedilmesine imkan sağlamıştır.

Merkezileşme

II. Mahmud hem hariciyesine hem de yabancı dil öğrenecek olan genç diplomatlarının, sivil memurlarının yetiştirilmesi işine büyük bir özenle eğildi. Ne var ki bu iş, onun asıl hedefine ulaşmasında çok da fayda sağlamadı, zira asıl olan, devletin iç idari yapısını yeniden düzenleme ve modernleştirme gibi çok daha karmaşık, çok daha zorlu ve geniş ölçekli bir hedefti. II. Mahmud'un da anladığı üzere, bu hedefin temeli tüm iktidarı kendi elinde toplayarak merkezileştirmeye ve ister taşrada ister başkentte olsun, orta dereceli bütün güç odaklarını ortadan kaldırmaya dayanıyordu. Kaynağı ister verasete, geleneğe, âdete ya da halkın desteğine veya bir topluluğun rızasına dayansın, hiç ayırım yapılmaksızın bu iktidar türlerinin hepsinin ortadan kaldırılması gerekiyordu ve İmparatorlukta yegane iktidar kaynağı olarak padişah kalmalıydı. Dolayısıyla II. Mahmut Rumeli ve Anadolu'daki seferlerine devam etti, birçok bölgede kendi merkezi hakimiyetini yeniden kurmayı başardı. Sonunda onu başarısızlığa uğratan tek kişi Mısır'da Mehmed Ali Paşa olmuştur.

Aynı zamanda, merkezi idarenin yetkilerini genişleterek bu gücü elinde tutan mekanizmayı da geliştirmeye çalışıyordu.

Osmanlı bürokrasisi ile ilgili yıllardır devam ede gelen bir şikayet konusu vardı. Koçi Bey ve onun gibi risale yazarlarına göre, her an azledilme endişesiyle ve mallarına el koyulması tehlikesine açık olarak yaşamak, ahlaki dokunun zaafa uğramasına ve ehil memurların giderek azalmasına yol açıyordu. Padişah sivil memurların konumlarını iyileştirmeye, dürüstlük ve yetkinlik bakımından standartlarını yükseltmeye çabaladı. 1826 yılı Haziranında yani yeniçeri ocağının kaldırılışından iki hafta sonra, bir Hatt-ı Şerif ile Müsaderat ve Mahlûlât dairesinin lağv edildiğini duyurdu. Böylece varisi olmayan mülklerin ve sürülmüş veya ölüme mahkum edilmiş olan şahıslardan kalan mülklerin hazineye kalmasına yol açan bazı haklardan feragat edilmiş oldu. Bu karar, kuşkusuz hazineye yük getirecekti ve getirdi de. Ama bunun yanında sivil memurlara ve aslında diğer bireylere de bir tür hayat ve mülkiyet hakkı güvencesi veriliyordu. Bu, insanların o ana kadar pek de haberdar olmadığı bir şeydi ve hem kamunun hem de özel sektörün işlerini büyük ölçüde kolaylaştırdı.[28] Yeni okullardan gelen ve genelde alt tabaka ailelere mensup sivil memurların sayısı hızla arttı ve Osmanlı toplumunda önem arz eden taze bir unsur haline geldi.

Nüfus Sayımı ve Arazi Ölçümü

1831 yılında merkezileştirme politikası iki yenilik daha getirdi. Bir tanesi modern çağdaki ilk Osmanlı nüfus sayımı ve arazi ölçümüydü. Bu iki yeniliğin temel amacı silah altına alma ve vergilendirmeyi sağlamaktı: Yeni orduya asker ve para gerekiyordu. Hazırlıklar büyük bir dikkatle yapıldı, bir heyet atandı. Bu heyet Anadolu ve Rumeli'deki erkek nüfusun sayılmasını amaçlayan bir sayım gerçekleştirdi. Kadınlar silah altına alınma-

28. Lütfi, i. 59; White, 109; Ubicini, mektup 19.

dıkları için sayıma dahil edilmedi. Bu beklenmedik adım karşısında halkın öfke ve korkuya kapılmasını önlemek için ulema sınıfının mensuplarından bazıları sayım memurlarına katıldı.

Sayımla aynı zamanda arazi ölçümü de yapıldı. Böylece toprak mülkiyetini kayıt altına almak ve böylelikle vergi miktarını daha etkin, daha doğru biçimde belirlemek ve toplamak mümkün olacaktı.[29]

'Feodalizmin Tasfiyesi' [Tımar Sisteminin Kaldırılması]

Bu gelişme, aynı yıl içindeki ikinci büyük değişimin, yani tımarların kaldırılmasının önünü açtı. Tımar sistemi, İmparatorluğun ilk günlerinden beri o kendine has Osmanlı tarzı feodal yapının temelini oluşturmuştu. Basit ifadesiyle tımar, devlete bizzat askerlik hizmeti vermekle mükellef olan sipahiye, bu hizmeti karşılığında toprak tahsis edilmesiydi. Ayrıca sipahi, tahsis edilen bu toprağın büyüklüğünün ve getirisinin gerektirdiği sayıda asker de getirmekle yükümlüydü. On altıncı yüzyılın sonlarından itibaren bu sistem bozulmaya başlamıştı. Ordu içinde maaşlı birliklerin önemi gitgide artarken bunun sonucunda tımarlı sipahininki azaldı. Taşrada daha çok tımar arazisi miri araziye çevrildi veya arpalık haline getirildi. Bunun sonucunda hiçbir askeri yükümlülüğü olmayan sadece mali görevleri olan mültezimlere [iltizam veya mukataa olarak] verilmeye başlandı. Sipahilerin bir sınıf olarak çöküntüye uğraması, taşradaki tımar arazilerinin gitgide iltizama dönüşmesi, Osmanlı gerilemesinde en çok adı anılan nedenlerden olmuştur.

Yine de on dokuzuncu yüzyılın başında ne sipahi ne de tımar tamamen ortadan kalkmıştı. Özellikle Anadolu'daki uçsuz

29. Lütfi, iii. 142; Karal, Tarih, v. 159. Karal ayrıca 1831 nüfus sayımı üzerine başlı başına bir eser de yazmıştır: *Osmanlı İmparatorluğunda ilk nüfus sayımı.* (1943).

bucaksız araziler hâlâ tımar olarak tasnif edilmiş ve o şekilde kullanılıyordu. Silahlı kuvvetlerin içinde de maaş almak yerine geçimini tımardan sağlayan, ya da her ikisini birden alan birçok asker hâlâ vardı. Atlı askerler [sipahiler] hâlâ tımarlıydı ve taşradaki vergilerin bir çoğu artmaktaydı. Farklı türdeki askeri birlikler arasında büyük bir kopukluk yoktu ve yeniçeriler ile diğer düzenli birliklerin ara sıra tımar alması da ender bir durum değildi.

Tımar arazilerini miri araziye çevirip sonra da iltizam olarak verme politikası III. Selim tarafından daha katı bir biçimde benimsenmişti. Çünkü yeni ordusu için acilen paraya ihtiyacı vardı ve eskisinin bu şekilde temelden zayıflamasına da pek karşı değildi. Asım'ın dediği gibi:

> ***Yüce hanedanın eski gelirleri bugünün harcamalarına yetmediğinden ve Yeni Ordu'nun maliyetini karşılamak üzere yeterli geliri temin etmek şu an için mecburiyet olduğundan, Anadolu eyaletindeki tımarlar hazine tarafından alıkonulacaktı. Her ne kadar bir grup cahil apaçık bir zorbalık olarak gördüyse de, akl-ı selim sahibi olanlar nazarında.... şehid edilmiş sultanın yaptıklarının zorbalıkla hiçbir ilgisi olmadığı aşikârdı.***[30]

Aslında Asım şunu ima ediyordu: Sipahilerin Rusya'ya karşı girişilen savaşta sergiledikleri ödlekçe ve rezil mücadeleye bakılacak olursa, Sultan'ın tımarları sipahilerden alıp Yeni Ordu'nun istifadesine sunması ve bu sipahileri hayatta bırakıp memleketlerinde dinlenmelerine müsaade etmesi bile büyük bir lütuftu.

II. Mahmud'un 1831 yılında geriye kalan bütün tımarları kanunen kaldırması da bu bakımdan öncüllerinin başlattığı politikaların mantıklı olarak sürdürülmesi anlamına geliyordu. Değişimin askeri yönü aslında ikincil önemdeydi. Eski usul süva-

30. Asım, 40-41; karşılaş. Cevdet, *Tarih*, v 289-90 ve vi. 57 v.d.

ri birlikleri de yeniçerilerle aynı zamanda kaldırılmış, böylece son kalan sipahilerin de ortadan kalkması İmparatorluğun askeri gücünde ciddi bir fark yaratmamıştı. Elde tutmaya değecek önemde olan sipahiler ise dört atlı birlik oluşturacak şekilde ayrıldılar ve böylece yeni ve nizami bir süvari bölüğünün çekirdeğini oluşturdular. Geride kalan sipahilerin ise emekli olmaları sağlandı.

Daha önemlisi, feodal yapının son kalıntılarının da temizlenmesi oldu. Emekliye ayrılanlar için ödenen miktar 120 bin kese, bir başka ifadeyle 60 milyon kuruşu (yaklaşık olarak 750 bin sterlin) bulduğuna göre, demek ki o aşamada dahi tımar arazileri hatın sayılır bir büyüklükteydi. 12.000 askerlik bu Yeni Ordu'nun giderleri 1827'de 34 bin kese olarak tahmin ediliyordu. Anadolu'da yaklaşık 1500, Rumeli'de ise 1000'den daha az sayıda tımar arazisi olduğu ifade ediliyorken, şimdi ise bunlar miri arazi olmuş çoğu da mültezimlere verilerek iltizam haline dönüştürülmüştü. Elde edilen gelir itibarıyla bakılacak olursa, tımarlara el konması öyle görünüyor ki, gerçekten hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştı. Yine de Padişah bununla taşradaki gücünü pekiştirmiş ve merkezileştirme politikasını bir adım ileriye taşımış oldu.[31]

Vakıf[32]

Sipahilerin emekliye sevk edilmesi ve tımar arazilerine el konması başka şeylere kıyasen kolay bir işti; yeniçerilerin orta-

31. Tımar sistemine dair bak. Deny, "Tımar", *EI*². Timar sisteminin kaldırılışıyla ilgili olarak bak. İnalcık, "Tanzimat Nedir?", s. 244 v.d., ve bu çalışmada verilen kaynakça; ayrıca Bailey, s. 36-7.

32 Vakıf reformu hakkında bak. Lütfi, i. 205; Ubicini, mektup 12; White, i. 236; Köprülü, "Vakıf Müessesesinin hukuki mahiyeti ve tarihi tekamülü", Vakıf Dergisi, ii. 23 v.d. Türkçe metnin 31. sayfası v.d.; Temperley, s. 31 ve 405. Ayrıca Vakıftan sorumlu devlet kurumunun resmi tarihçesi olan *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilatı*'na (1335 Hicri) da bakılabilir. Öyle görülüyor ki bu konuda da II. Mahmud 1812'de Mısır'daki Mehmed Ali Paşa'yı örnek almış.

dan kaldırılmasının sonucu açıkça bu olmuştur ve bir bakıma da uzun süredir devam eden bir sürecin nihayete ermesi anlamına gelmiştir. Bundan çok daha tehlikeli ve gürültü çıkaracak olan asıl mesele, bir başka tasnife tabi olan arazi ve mülkleri padişahın kontrolü altına alma girişimiydi: evkaf, yani vakıf arazilerini.

Vakıf, eskiye dayanan İslami bir kurumdu[33] ve Osmanlı İmparatorluğu'nda çok sağlam bir yeri vardı. Vakfetmenin özündeki gerçek bir toprak parçasının ya da gelir getiren bir mülkün dinsel amaçlara adanmasıdır. Zaman içinde bu kavram değişim geçirerek kurucu ailenin ve o ailenin gelecek nesillerinin menfaatine olacak şekilde aile vakfı haline geldi. Burada amaç, mülkiyet hakları konusunda duyulan yaygın güvensizliğe karşı bir tür önlem almaktı. Sadece serbest mülkler vakfedilebilirdi ve padişah haricinde kimse herhangi bir tımar arazisini, iltizama verilmiş mülkü, has ve benzeri toprakları vakfa çeviremezdi. Dolayısıyla tarım bölgelerinde nispeten çok daha ender vakıf olurdu. Bunlar çoğunlukla da şehir içinde veya civarında yer alırdı. İstanbul'da ve diğer kentlerde birçok mülk zamanla vakıf haline geldi. Gerçekten ya da sadece kağıt üstünde de olsa, şehir merkezinde ve yakınlarında bulunan neredeyse tüm yapılar, bostanlar, bağ ve bahçeler devredilmesi ve geri döndürülmesi mümkün olmayacak biçimde dini vakıf kapsamına girdi. Vakıfların ve getirdikleri gelirlerin etkin biçimde denetimi ve idaresi, genellikle *mütevelli*ya da *cabi* adı verilen idarecilerin elindeydi. Bu kişiler ya ulema sınıfına mensup olurlardı ya da ulemanın tayin etmesiyle göreve gelirlerdi. Şeyhülislamın, ulemanın ve ulema sınıfı dışındaki ileri gelenlerin,

33. Türkçe'deki vakf ya da vakıf (eski dilde çoğulu Evkaf) Arapça "vakf" kelimesinden gelmektedir. Bu kurum hakkında genel bir bilgi için bak. W. Heffening, "Wakf" *EI*

kendi denetimleri altında, kendilerine has vakıf grupları olurdu ve her biri gözetim için farklı düzenlemeler getirirdi. En önemlileri doğrudan veya dolaylı olarak müftü ya da kadıların denetimindeydi, bu nedenle de vakıflar dini kurumlar için vazgeçilmez bir ekonomik güç kaynağı oluşturmaktaydı.

1826 yılında II. Mahmud, yeniçeri engeli kaldırıldıktan sonra, bu iktidar merkezine saldırma imkanı bulabildi. Açıkçası vakıfların idaresinde hüküm süren bu büyük karmaşaya bir son verme ve hepsini tek bir hukuki sistem altında toplama niyetiyle (ileride bakanlık olacak olan) bir genel müdürlük kurdu. Mevcut tüm teftiş mekanizmalarını bu kurum içinde birleştirdi. Ne var ki, bir süre Evkaf nazırlığı da yapmış olan tarihçi Mustafa Nuri Paşa'nın dediğine göre, "bazı nazırların zorbaca tutumları ve bazılarının önemli hukuki meselelerdeki cehaletinden dolayı vakıfların idaresinde suiistimaller alıp yürüdü."[34] II. Mahmud'un hafife alınmayacak bir amacı vardı; vakıf gelirlerinin toplanması ve dağıtımını kendi eline alıp merkezileştirmek. Tahsildarlardan ve idarecilerden bu gelirleri alıp, nereye harcanması gerekiyorsa kendisi yapacaktı: Dini yapıların bakım ve onarımı, din görevlilerinin maaşları ve diğer dini amaçlar vs. Mustafa Nuri Paşa, II. Mahmud'un bu vakıf politikasını dile getirirken, tespitini, irtikap suçlamasına kadar vardırmış ve sözlerini şöyle noktalamıştır: "Evkaf Nezareti, güya vakıfların koruyucusu olacaktı, ama onları mahvetti."[35] Anlaşılan o ki, II. Mahmud, Türkiye'nin sadece büyük Petro'su değil, ayrıca VIII. Henry'siydi de. Konuya farklı bir açıdan yaklaşan Charles White bile en azından padişahın niyetleri bakımından aynı fikirdedir:

> *Sultan II. Mahmud ... ciddi olarak bu planı uygulamaya koymayı düşünüyordu ve muhtemelen ömrü vefa etseydi yapacaktı. Bu durum-*

34. Mustafa Nuri Paşa, *Netaic*, iv. 100
Netaic, 101.

da yönetim bütün şeyhlerin, imamların, ve dini mekanlarla bağlantılı görevlilerinin maaşını, bağlı oldukları kurumların harcamalarını da kapsayacak şekilde ödeyecekti ve artanı da devlet işleri için ayıracaktı. Aslında II. Mahmud'dan önceki sultanlara da pek çok plan sunulmuştu, ne var ki Yeniçeriler var olduğu sürece bu kurumlara müdahale etmeyi kimse göze alamadı ve Yeniçerilerle sıkı bir bağlantısı olan ulema sınıfının kesintisiz olarak sağladığı fayda sürüp gitti.[36]

II. Mahmud'un vakıf gelirlerini farklı bir mecraya çekme girişimi tamamen başarıya ulaşmadı. Yine de ulemanın kendisine karşı çıkma gücünü dikkate ciddi biçimde zaafa uğratan bir sürecin fitilini ateşlemiş oldu. Daha sonraki padişahlar zamanında vakıf gelirlerinin resmi amaçlara aktarılması alışıldık bir uygulama oldu. Öyle ki, birçok cami ve gerçek dini vakıflar bakım onarım masrafları için ödenek bulamaz oldular.

Haberleşme

Padişahın bu merkezileştirme politikasında işleri kolaylaştıran bir diğer reform grubu da haberleşme alanındaki gelişmeler ilgiliydi. 1831 yılında Osmanlı resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi*'nin ilk sayısı çıktı.[37] Aslında bu, Türkiye'deki ilk gazete değildi. 1796 ile 1798 yılları arasında İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği, ülkedeki Fransızlar ve Fransızca bilenler için bir gazete çıkarmıştı. 1820'lerde bu kez İzmir'de bazı Fransız gaze-

36 White, i. 236.

37. Basının gelişimine dair bak. White, ii. 218 v.d.; Ubicini, mektup 11; Temperley, s. 244-5; Slade, i. 273 v.d.; (Ceride-i Havadis'te yazanlar hakkında) Mahmud Kemal, *TOEM*, no. 96-97, ve Ahmed Emin Yalman tarafından yazılmış olan Türk basın tarihi, *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press* (1914); Gerçek, *Türk Gazeteciliği, 1831-1931* (1931); Server R. İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri* (1939); "Djarida", *EP*; ve Vedat Günyol, *IA*, vii. 367 v.d. Fransız gazeteleri hakkında: L. Large, "Note sur les journaux français de Constantinople", *J. As.* (1948), s. 271-6 ve "Notes sur les journaux français de Smyrne á l'époque de Mahmoud II", a.g.e. (1950), s. 103-44.

teleri yayınlandı. Bunlar içinde en önemlisi *Le Spectateur oriental* adlı gazeteydi. Ancak asıl ateşleyici unsur Mehmed Ali Paşa'nın 1828'de Mısır'da yayınlatmaya başladığı *Vakai Mısriyye* gazetesi oldu. Bu, aynı zamanda Ortadoğu'da yayınlana ilk yerel gazeteydi.

Daha geç de olsa, Paşa'nın yaptığından çok daha iyisi Sultan yapabilirdi. 1831 yılında Fransızca yayın yapan *Moniteur ottoman* gazetesi yayın hayatına başladı. Editörlüğünü, *Le Spectateur oriental* gazetesinin eski editörü olan Fransız Alexandre Blacque yapıyordu. Birkaç ay sonra bu gazetenin Türkçe nüshası olan *Takvim-i Vekayi* yayınlandı. İlk Türkçe gazete olan *Takvim-i Vekayi*'yi Charles White şöyle tarif eder: "Bu gazetenin içeriği, başlangıçta, resmi atama ilanları, dava özetleri ve padişahın devlet meseleleriyle ilgili ilerlemelere dair süslü tasvirlerle sınırlıydı."[38] Bu gazete 1840'a kadar tek Türkçe gazete olarak kaldı. William Churchill isimli İngiliz ise ilk resmi olmayan Türkçe gazete *Ceride-i Havadis*'i 1840'ta yayınladı. İkincisinin çıkması ise 1860 yılını buldu.

Takvim-i Vekayi gazetesini kamu görevlilerinin okuması gerekiyordu. Sultanın politikaları ve amaçlarının, ona hizmet edenler tarafından bilinmesi isteniyordu. Bu amaca hizmet eden bir araç olarak gazetenin etkinliği, 1834 yılında posta teşkilatının hayata geçirilmesiyle ciddi biçimde arttı. Üsküdar'dan İzmit'e uzanan ilk posta güzergahı Padişah tarafından resmen açılmıştı. Padişah açılışta bir faytona bindi, yakın adamları ise arkasında posta arabalarıyla onu takip ettiler. Kafile, Hıristiyan bir kızın Müslüman olmasıyla patlak veren yerel bir anlaşmazlık nedeniyle Padişah'a bir dilekçenin verildiği Kartal'a kadar gitti. İkinci posta güzergahı İstanbul-Edirne arasında açıldı, ar-

38 White, ii. 218 v.d.

dından İmparatorluğun önemli merkezlerine ulaşan başka yollar ortaya çıktı. Yeni posta sisteminin kurulmasına dair hazırlanan *Hatt-ı Şerif*te bu sistemin amacı açıkça dile getirilmiştir:

> *"Mülk-i hümayunumun gelirlerinin emniyeti ve teminini güvence altına almak bir zorunluluk olduğundan ve Dersaadetimden taşraya gönderilen, taşradan Dersaadetime gelen postanın kimden kime gidip geldiği belli olmamasından dolayı yazışmalar hususunda bir düzensizlik ortaya çıktığından, bu sorunu çözmek adına, hatır-ı hümayunuma şu şekilde bir çözüm gelmiştir: Diğer ülkelerde olduğu gibi, bizim ülkemizde de bu konuyla ilgili bir sorumlu memurun atanarak ve bu işe uygun bir mekan tahsis edilerek, Anadolu ve Rumeli'nin uygun yerlerine bu sorumlu memur tarafından adamlar yerleştirilecek ve böylece, kimse kendi başına mektup göndermeyecek, ama hem ehl-i İslam ve reaya hem de Frenk toplulukları göndermek istedikleri mektup ve eşyayı ilgili memura götürecek, bunlar deftere kaydedildikten sonra gönderilecek ..."*[39]

Ulaştırma konusunda posta dışında başka gelişmeler de kaydedildi. Yeni yollar yapıldı, ve bir karantina sisteminin başlatılmasıyla Türkiye ile Avrupa arasındaki gidiş gelişler kolaylaştı. Bu mesele daha önceleri can sıkıcı gecikmelere neden olmaktaydı. 1855 yılında telgrafın ve 1866'da ise ilk demiryolunun gelmesiyle birlikte, II. Mahmud'un başlattığı idari anlamda merkezileştirme hareketi muazzam biçimde güçlendi.

Heyetler ve Bakanlıklar

Padişah taşra üzerindeki merkezi yönetimin denetimini genişletip güçlendirirken bir yandan da merkezi yönetimin yapısı ve organizasyonunda bir dizi önemli değişimi hayata geçirdi. Bu değişikliklerin amaçlarından bir tanesi Osmanlı yönetim mekanizması ve çalışanlarına Avrupa'daki benzerlerin-

39. Karal, *Tarih*, v. 160-1; Lütfi, iv. 162 v.d. Limanlar ve diğer ulaştırma araçları ile ilgili olarak bak. Bailey, s. 136; Ubicini, mektup 18.

de olan isimlendirme sistemiyle kılık-kıyafetin uygulanmasını sağlamak, böylece Türkiye'deki ilerleme ve modernlik seviyesiyle Avrupalı gözlemcileri etkilemekti. Bu şekilde Batı'nın gücünde ve verimliliğinde saklı o kolay bulunmayan sırrından Türkiye'ye bir şeyler kazandırmak da belki mümkün olabilirdi. Değişiklik her iki açıdan da pek az başarı elde etti. Hem o devrin hem de takip eden dönemin Avrupalı gözlemcileri, sadece görünüşte kalan, ama gerçekleri olduğu gibi devam ettiren bu değişikliklere burun kıvırmakla yetindiler.

Sadrazam ve diğer vezirleri nazır olarak adlandırmak, onlara redingot giydirmek, yazıhane, masa ve yine redingotlu memurlar tahsis etmek elbette onları bir gecede modern bir devletin idarecileri haline döndüremedi. II. Mahmud'un idari reformları aslında etkisiz olarak değerlendirilemezdi, ancak bunlar Türk olsun Avrupalı olsun sadece birkaç çağdaşı tarafından takdir edilebildi.

En önemlisi eski geleneklerin, yerleşik hak ve imtiyazlarını, gücünü ve itibarını padişahtan değil de geçmişten alan kurumların çökmesi oldu. Bunlarına yerine geçen yeni bir dizi kurumun, öncekilerden miras olarak aldığı bir asaleti ve kazanılmış bir itibarı olmadığından dolayı, bunlar tamamen hükümdarın kudretine bağlıydı.

İlk değişiklikler padişahın hükümranlık alanının genişlemesinin önündeki engel olan yeniçeriliğin ortadan kaldırılmasının hemen ardından gerçekleşti. Başkentte padişahın gücünü sınırlayan iki asal iktidar merkezinden biri olan eski ordu yerle bir edilmiş, ulema ise sindirilmişti. Padişah elindeki fırsatlardan en iyi şekilde yararlanmak konusunda süratle hareket etti. Seraskerlik makamındaki serasker ve ona bağlı memurları sivil Harbiye Nezareti'nin ilk çekirdeğini oluşturdu. Bu kurum, Jön Türk ihtilaline kadar, merkezi yönetimin silahlı kuvvetler üze-

rindeki kontrolünü sürdürmeyi başardı. Ayrıca önceki dönemlerde padişahları devamlı şekilde korkuyla sindirmiş olan yeniçeri ayaklanmaları gibi durumların tekrar etmesini engelledi.[40]

Yeniçeri Ağasının Süleymaniye Camii yakınlarındaki eski ikametgahı Şeyhülislam'a devredildi. Böylece ilk defa Şeyhülislam bir çalışma alanı ve bir birim sahibi olmuş oldu. 1826'dan önce Şeyhülislamlar mahkeme oturumlarını ve fetva verme işlemini kendi ikametgahlarında yaparlardı. Gelirleri, hizmetkarları, maiyeti saraydan tamamen bağımsızdı ve sadece nihai bir yetki olarak görevden azil aşamasında saraya tabi idi. Şeyhülislam için (*Bab-ı meşihat* ya da *Fetvahane* olarak bilinen) bir çalışma alanı tahsis edilişi ve makamının bir devlet dairesi haline dönüştürülmesi, ulemanın bürokratikleştirilmesi yönünde atılmış ilk adım oldu. Bu sayede onların çok tutulan ve etkili olan güçleri sekteye uğradı ve değişime karşı direnme kabiliyetlerini (kimi zaman arzularını) zayıflattı. En az bu kadar önemli bir başka değişiklik ise vakıfların hükümet denetimine tabi kılınmasıydı.

Hem mali hem de idari özerkliğinden mahrum bırakılmış olan ulema, merkezi yönetim karşısında güç kaybetti ve yetkinlik alanına, kudretine ve mevkiine yönelik bu ardı ardına gelen kısıtlama çabalarına direnç gösteremez oldu. Öğretmen atamaları ve okulların denetlenmesi işi daha sonra Maarif Nezareti'ne, kadıların tayini işi ve hukuki idare Adliye Nezareti'ne nakledildi. Zamanla fetva hazırlanması işi dahi Bab-ı Meşihat'ta Fetva Emini yönetiminde bulunan hukukçular heyetine verildi. Şeyhülislam'ın kendisi bir devlet memuru haline geldi. Elinde kalan, bir ölçüde tavsiye ve danışmanlık vazifesi ile ve sadece şahsiyetiyle elde edebileceği nüfuzdan ibaretti. Üst düzey ulemanın bir çoğu ikna, menfaat veya tehditle, Batılılaşma yolundaki reformlara çoktan razı edilmişti. Son olarak da bağımsız-

40. B. Lewis, "Bab-ı Seraskeri" *EI*[2] Ayrıca bak. yukarıda sayfa 113.

lıklarının kaybetmeleriyle birlikte, daha alt mevkilerde görev yapan ve çoğunlukla değişimin en şiddetli karşıtları olan ulema ile aralarındaki uçurum daha da büyüdü.[41]

Padişahın ilk kurduğu devlet daireleri olan Harb, Vakıf ve Bab-ı Meşihat bu nedenle aslında çok da fazla modernleştirme girişimleri değildi. Daha ziyade yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla eski düzenin sahip olduğu kuvvetlerden elde edilmiş olan kazanımları bir bütün haline getirme ve ordu ile ulemanın sultan karşısında eski gücünü tekrar kazanmalarını engelleme girişimiydi. II. Mahmud birkaç yıl sonra bizzat Bab-ı Âli'ye kafa tutacak kadar güçlü olduğunu hissetti. Sadrazamlık makamı olan Bab-ı Âli, yaklaşık iki yüzyıldır Osmanlı yönetiminin gerçek adresi olmuştu. 1835'te Kahya ve Reis Efendi'nin makamları, aynı binada kalmalarına ve aynı görevleri devam ettirmelerine rağmen, birbirinden bağımsız bakanlıklar [nazırlıklar] olarak tesis edildi. Birincisi Umur-ı Mülkiye Nezareti diğeri de Umur-ı Hariciye Nezareti isimlerini aldı. İki yıl sonra Defterdarlık makamı Maliye Nezareti olarak adlandırıldı ve Defterdar ise, Sadrazam ve Reis Efendi'ye katılarak bir bakan konumuna geldi. Umur-ı Mülkiye Nezareti, 1837'de Dahiliye Nezareti adını aldı ve ertesi yıl Sadrazam ünvanı kaldırıldı, bu makamı işgal eden kişi Başvekil ünvanını aldı. Daha sonra Sadrazam ünvanı yeniden kullanıma alındı.[42]

Ünvanı Başvekile çevrilmiş bir Sadrazam, yanında bir çift yeni bakanlık isimleri taşıyan devlet adamlarıyla birlikte bir kabine sayılmaktan henüz uzaktı. Yine de Mahmud, kudretli ve muğlama alınmış bireyler yerine, esnek ve değiştirilebilir grupla-

41 Ulemanın reformlar karşısındaki tutumu için bak. U. Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernization in the time of Selim III and Mahmud II", *Scripta Hierosolymitana*, ix (1961), 63-96. Ayrıca bak. B. Lewis "Bab-i Meshikhat", *EI²* ve yukarıda s. 130-132.

42 Genel anlamda yeni bakanlıklar için bak. Karal, *Tarih*, vi. 123 v.d.; Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, ii. 464 v.d. ve Lütfi, iii. 145. Ayrıntı için bak. B. Lewis "Başvekil" ve "Daftardar" *EI²*

ra dayalı bir hükümet sisteminin yolunu hazırlıyordu. Daha önceleri bazı istişari heyetler kurulmuştu. II. Mahmud şimdi Başvekilin başkanlığında özel bir konsey, ya da bakanlar konseyi (*Meclis-i Hass* ve *Meclis-i Vükelâ*) oluşturuyordu. Sonraki padişahlar zamanında bakanların sayı artarken bu vücut gitgide önem kazandı. En önemli hususlardan birisi de 1836 ve 1838 yıllarında kurulmuş olan *Meclis-i Dar-i Şûra-yı Askerî* ve *Meclis- Valâ-i Ahkâm-ı Adliye* oldu. Bunların her biri küçük, icracı heyetlerdi ve bir başkan, beş üye ve bir ya da iki katipten oluşuyordu. Yakın gelecekte gerçekleşecek olan reformların tasarlanmasında ve hayata geçirilmesinde önemli bir rol oynayacaklardı. 1838 yılında II. Mahmud ayrıca tarım, ticaret sanayi ve kamusal işler için de heyetler kurdu.[43]

Adlandırma sistemindeki bu değişiklikler işlerin yürütülmesinde neredeyse hiçbir farklılık yaratmıyordu, ancak eski ve sarsılmaz kurumların çöküşüne doğru atılan ilk adıma işaret ediyordu. Bu da, Saray ile Bab-i Âli arasındaki o eski çatışmanın yenilenmesi demekti. Eğitimleri, bakış açıları ve toplumsal altyapıları bakımından farklı olan yeni nesil sivil görevliler tarafından eski devrin memurları yerlerinden edildiğinde bu değişiklikler bir bakıma gerçeklik kazanmış oldu. Bir yandan mesleki becerileri ve uyumlu birliktelikleri, öte yandan da idarenin gitgide karmaşık hale gelen yapısı, sarayın hakimiyetinin büyümesine engel olarak, güç merkezinin tekrar Bab-ı Âli'deki paşa ve bürokratlara dönmesini kolaylaştırdı.

Toplumsal ve Kültürel Değişim

Ortaçağın Mısır vakayinamelerinde anlatıldığına göre 13. yüzyıldaki Moğol istilasından sonra, Mısır'ın sultanları ve emir-

43. Ata, iii. 121 v.d., 137 v.d., 294 v.d.; Lütfi, v. 70, 106, 128, vb.; Karal, *Tarih*, vi. 116 v.d.

leri bile Moğol tarzı saç uzatmaya başlamışlardır. Ancak 1315 yılında Sultan Müslümanların başlarını tıraş ettikleri o eski uygulamaya dönme kararı almışlardır. 1442 yılında ölen Makrizî bu olayı şöyle anlatır: "Sultan hamama gitti ve başını tamamen tıraş etti. Onu taklit etmeyen tek bir Emir ve Memluk dahi kalmadı. O zamandan beri askerler saç uzatmayı bıraktılar ve bu âdet bugüne kadar devam ede geldi."[44]

İslamiyet'in doğuşundan Avrupalıların bölgeye gelişine kadar İslam dünyasının tam kalbinde bir imparatorluk kuran tek kâfir istilacı grup Moğollardı. Moğol savaş yöntemleri, Moğol kanunları ve âdetleri kadar Moğol giyim tarzı da, Mısır gibi ülkelerde bile bir süre için taklit edilip benimsendi. Üstelik Mısır, Moğol kılıcının ulaşamadığı bir bölgeydi.

Moğolların güç kaybetmelerinin ardından bu etkiler de azaldı ve sonunda tamamen kayboldu. Eskinin Müslüman âdetleri bir kez daha baş tacı edildi. Bu, Avrupa'nın güç ve itibarının III. Selim ve II. Mahmud üzerinde yarattığı etkinin şiddetini göstermektedir. Şöyle ki, bir kez daha kılık-kıyafet konusundaki muhafazakar direnişi kırabilmek ve ordularına Avrupa tarzı üniforma giydirebilmek için girişimde bulunmaları gerekmişti. Bu üniformalar, başarı ve zafer havasıyla bağdaştırılıyordu.

1826'da yeni ordu için ilan edilen yönetmelik gereği, üniformalar Avrupai tünik [ceket] ve pantolondan oluşacaktı. Bundan tam yirmi yıl önce, destek birliklerine Frenk tarzı giydirme teşebbüsü, 1807 ayaklanmasına başlatmış ve doğrudan III. Selim'in tahttan indirilmesine yol açmıştı. Bu kez reform, muhalif homurtular eksik olmasa da, kabul edildi. Böylece bir-

44. *Suluk*, II/1 (Kahire, 1941), s. 148; L. A. Mayer, *Mamluk Costume* (1952), s. 17-8; (On üçüncü yüzyılda Kalavun tarafından Moğol giyim tarzının çıkışı ile ilgili olarak) karşılaştırın Makrizî, *Khitat* ii (Bulak, 1270 Hicri), s. 216-17 (D. S. Rice, *Le Baptistère de St. Louis* 1951, 13.)

liklere "şubara" adı verilen "bir talim kıyafeti, kısa bir tünik ve çuha yelek, dize kadar inen dar yarım pantolon ve potin" dağıtıldı.[45]

Frenk üniforması meselesi levazım subayının deposunda çözülemeyecek kadar ciddi sorunlara yol açtı. Erken dönemlerden beri giyim-kuşam ve çok daha önemlisi başlıklar, kişinin dinsel mensubiyetinin ve toplumsal statüsünün alametleriydi. İpek yasağı haricinde, İslam şeriatı aslen hiçbir giysiye yasak koymamıştır. Ancak Müslümanları görünüşte dahi kâfirlerden farklı olmaya iten ve her konuda olduğu gibi, giyim adetleri konusunda da onları kâfirlere benzemekten kaçındıran sayısız gelenek mevcuttur. "Muhakkak ki Allah ve melekleri Cuma günü sarık saranlara salât ederler." "Sarıkla kılınan iki rekat namaz, sarıksız kılınan yetmiş rekat namazdan efdaldir." "Sarık şüphesiz iman ile küfrü birbirinden ayırır." "Kendinizi müşriklerden ayırın; sakal bırakın ve bıyığınızı düzeltin." "Bir taifeyi taklit eden onlardan biri olur."[46]

Peygambere atfedilen bu ve buna benzer hadisler insanların kendi giyim şeklini terk edip bir başka şekli benimsemesi

45. Lütfi, i. 191-3.

46. Alıntının kaynağı M. Canard, "Coiffure européenne et Islam", *A. l'Et. or.* (Gazayir), viii. (1949-50), s. 200 v.d. Slade'in giyim reformunun bazı özellikleri ne dair yazdıkları, bir başka bakış açısıyla verilmiş olsa da, burada anılmaya değerdir: "Sultan Mahmud, Türk süvarisinin binicilik tarzını değiştirerek hiç yapmadığı kadar büyük bir hata yaptı. Eskiden Türk süvarilerin at üstünde mükemmel bir hakimiyetleri vardı ve kullandıkları mükemmel eyerler sayesinde dünyanın en huysuz atını bile en uysal at haline getirmeleri için sadece küçük bir ayarlama yapmaları yeterliydi. Ama II. Mahmud yaptığı bütün değişikliklerde olduğu gibi insanı değil görünüşünü, meyveyi değil kabuğunu almayı tercih etti. Avrupalı süvarilerin uzun üzengisi olan eyerleri vardı; dolayısıyla Türk süvarisi in de böyle olması gerektiğini zannetti. Avrupalı piyadeler sıkı ceketler giyer, dar şapkalar takardı. Öyleyse aynısı olmalıydı. Bu körü körüne yapılan şekilcilik sadece faydasız mıydı, ya da fiziksel rahatsızlık ve sabır vesilesi mi oluyordu? Hayır, ucu bucağı olmayan bir nefrete giden ahlaki bir felaketi körükledi." (ii. 210-11). Aksi bir görüş için bak. *Sketches*, s. 237

nin bir tür itaatsizlik ve dinden çıkma eylemi olduğuna dair genel bir kanının pekişmesine yardım etmiştir. Gayrimüslimlerin Müslüman kıyafetlerini giymesi yasaklanmıştı; Müslümanlar da Hıristiyan ya da Yahudi kıyafeti giymeyi akıllarından bile geçirmezlerdi. Hatta Müslümanlar arasında bile her sınıfın kendine has ayırıcı bir başlığı vardı; ulema, yeniçeriler ve kalem ehli olanlar* hayatları boyunca kendilerini diğerlerinden ayıran farklı bir başlık takarlardı ve ölümlerinden sonra mezar taşlarının üstüne aynı başlık şekli taştan oyulurdu.

Bu nedenle sıradan Müslüman Türk askerlerini ikna edip onlara kâfirlerin ayırıcı alâmetini, bir bakıma ikinci sınıf olmanın mührünü kabul ettirmek hiç de kolay bir iş değildi. Ama kabul etmesi en zor olanı da şapkaydı. Bugün bile birçok Müslüman ülkede kullanılan başlıklar, muhafazakarlığın son sığınağıdır. Batı'nın kendilerine uyarlanmış kıyafetlerini vücudun geri kalan kısmı kabul ettiği halde, fes ve sidara dinsel tanımlamanın ve bağlılığın nihai sembolü olarak kaldı.

Şubara, kumaştan yapılmış, silindir biçiminde bir taç gibi yükselip tepe kısmı yere doğru sarkan bir şapkaydı. Önceleri Bostancılar tarafından giyilmiş olan bu başlık daha sonra III. Selim'in *Nizam-ı Cedid* askerleri tarafından kullanılmıştı. II. Mahmud'un yeni tarz ordusunda kullanılması ise kısa sürdü. 1828 yılında Kuzey Afrika kökenli yeni bir başlık Padişah'a takdim edildi ve onun onayını aldı. Fes olarak adlandırıldı.

* Çev. N.: Kalem ehli, Osmanlı devlet teşkilatında resmi olarak kullanılan şekliyle "Kalemiye", Askeri sınıf denilen ve bütün devlet görevlilerini kapsayan büyük sınıfın üç asal unsurundan birisidir. Kalemiye'nin mensupları erken yaşlardan itibaren kitabet sanatında, yani bürokraside eğitilir ve katip olarak göreve başlarlar. İkinci grup İlmiye sınıfıdır ve dini eğitim alan ulema grubunu oluşturur. Üçüncüsü ise ehl-i kılıç yani "Seyfiye" olarak tanımlanır ve bugünkü anlamda savaşanlar sınıfıdır. Kalemiye, İlmiye ve Seyfiye'den oluşan Askeri sınıfı üretici sınıf olan reayadan ayıran en önemli özellik vergiden muaf olmasıdır.

Şeyhülislam'ın makamında Sadrazam'ın başkanlık ettiği bir heyet toplanarak askerlerin takacağı başlık meselesi görüşüldü. Sonuç olarak şubaranın her açıdan yetersiz olduğuna karar verildi. Fes ise, heyetteki bazılarının tereddütlerine karşın incelenerek onaylandı. Tereddüdün kaynağı bu başlığın ne ölçüde İslami olduğu sorusuna dayanıyordu. Yeni başlığa karşı halk tepkisini önlemek ve eğer gerekirse bastırmak için sert önlemler alındı, ordunun kullanımı için emirler verildi. Bir yüzyıl sonra fes öylesine benimsenmişti ki, Osmanlı ve İslami gelenekçiliğin ve yerleşik değerlerin timsali olarak hem hedef tahtasına kondu hem de savunuldu.[47]

1845 yılında fes bir değişikliğe uğradı. Bununla ilgili gelişmeler saray vakanüvisi Lütfi'nin yazdıklarında bulunabilir:

> *Şu ana kadar, düzenli birliklerin ve devletin genel olarak tüm hizmetkarları ve tebasının feslerine taktıkları püskül bükülmemiş ipekten yapılmaktaydı. Rüzgar, yağmur ve benzeri nahoş etkilerin yol açtığı zarar nedeniyle püsküllerin her gün taranması kaçınılmaz bir mecburiyet haline gelmişti. Püsküllerini taramak için çoğunlukla Yahudi oğlanlar bugünün ayakkabı boyacıları gibi sokakta, çarşıda "Püskülünüzü tarayalım!" diye bağırarak dolaşırlar ve bu yolla para kazanırlardı. Kadınlar da taranmış püsküllerini tepesi kalıpla düzleştirilmiş feslere takıyorlardı; başlarının üstünde daha kolay dursun diye fese bir tel yerleştiriyorlar ve fesin üstüne de kağıt yerine gümüş bir tabaka koyuyorlardı. Bu ipekli püsküllere çok isabetli bir biçimde insanlar tarafından püsküllü belâ adı takılmıştı. Bundan dolayı hem siviller hem de askerler için epeyce sıkıntıya yol açtığından, komutanların, subayların ve ordu mensuplarının feslerinin tepesine tespit ve tayin edilen ağırlıkta örme püskül taktırmalarına, askeri törenlerde ferahi adı verilen yuvarlak metal tabaka biçiminde rütbe işaretleri-*

47. Fes kullanımını başlangıcıyla ilgili olarak Uzunçarşılı'nın *Belleten*'de yayınlanan çalışmasına bakınız. No. 70 (1954), 223-230. Kıyafet reformlarına dair ayrıntılı bilgi için bak. Lütfi, i. 255-6; Rasim, *Osmanlı Tarihi*, iv. 1826; White, ii. 50 v.d.; Slade, ii. 210 v.d.; Temperley, s. 21; Bailey, s. 37; Karal, *Tarih*, 154, 161-2.

nin takılmasına ve diğer sınıflardan olanların da ipek püskül yerine örme püskül kullanmasına karar verildi.[48]

1829'da kıyafet reformu sivilleri de kapsayacak şekilde genişletildi.[49] O yıl yayınlanan bir ferman ile, çeşitli vesilelerle farklı sınıflara mensup memurlarca giyilecek olan kıyafetler en küçük ayrıntısına kadar belirlendi. Genelde eski tür cübbe ve sarığa sadece ulema mensupları için müsaade veriliyordu. Diğer tüm siviller için fes mecburi başlık haline geldi. Cübbe ve terliklerin yerini redingot ve pelerin, pantolon ve siyah deri botlar aldı. Mücevherat, kürklü kıyafetler ve çeşitli süslemeler gidecekti, hatta sakallar bile kısaltılmıştı. Padişah'ın kendisi bir örnek oldu ve bu örnek saraydan paşalara ve onların vasıtasıyla da farklı kademelerdeki memurlara yayıldı. Aynı zamanda Avrupai masa ve sandalyeler, eski tarz divan ve yastıkların yanında belirmeye başladı ve Avrupa'nın toplumsal davranış biçimleri benimsendi. Padişah artık Osmanlı teşrifat kurallarına göre değil, Avrupa kurallarına göre yabancı diplomatları huzura kabul etmeye başladı. Onurlarına resepsiyonlar düzenleyip misafirleriyle yüz yüze sohbet eden Sultan, kadınlara bile hürmet gösterecek kadar ileri gitti. Dinsel bakımdan ayırıcı bir özelliği olmayan Perşembe günü, Fransa örnek alınarak tatil günü yapıldı ve resmi dairelerde uygulamaya kondu. Ve daha şaşırtıcısı, resmi dairelerin duvarlarına Padişah'ın portresi asıldı.[50]

Bu değişiklikler hâlâ yüzeyseldi. Özellikle ailevi ve toplumsal meselelerde İslam hukuku itirazsız kabul görüyordu. Evlilik ve boşanma, mülkiyet ve miras, kadın ve kölelerin konumu gibi hususlar özde hiçbir değişikliğe uğramamıştı. Reformcuların

48. Lütfi, viii. 69-70; Karal, *Tarih*, vi. 279.
49. Lütfi, ii. 148, 269.
50. Lütfi, v. 50 (portre); iv. 100 ve v. 55 (Perşembe tatili)

kafasında, bu aşamada, dini kurumlarla ilgili herhangi bir değişiklik düşüncesi varmış gibi görünmüyordu. Sadık Rıfat Paşa 1844 yılında Stratford Canning'e şöyle demişti: "Siyasi konularda baştan aşağıya Avrupa'nın tavsiyelerine uyacağız. Dini konularda ise tam anlamıyla hür olmamız lazım. Din, bizim kanunlarımızın temelidir. İdari sistemimizin kaynağıdır. Zat-ı Şahaneleri bizim yapabileceğimizden daha fazlasını yapamaz."[51]

Reformun Adamları[52]

1826'da Yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasıyla 1839'daki ölümü arasındaki on üç yıllık dönemde II. Mahmud, en az Büyük Petro'nun Rusya'da yaptığı kadar kapsamlı, hatta daha zorlu bir reform programını gerçekleştirmeye çalıştı. Petro zaten sözü kanun olan bir tek adamdı. II. Mahmud ise önce bir "tek adam" olmak zorundaydı. Bunu başarmak için de kökleri çok derinlere giden eski Osmanlı-İslami toplum ve idare geleneğiyle, hem başkentte hem de taşrada halktan ciddi destek gören kemikleşmiş sınıfların muhalefetiyle ve hepsinden öte, İslamiyet'in kafirlere karşı olan o eski ve köklü olumsuz bakışıyla ve kökü kâfirlere dayanan her şeyi kusurlu sayıp reddeden tavrıyla baş etmek zorunda kalmıştı.

Büyük Petro örneği Türkiye'de bilinmiyor da değildi. Tarihçi Asım onun adını zikretmiş, zayıf ve geri kalmış bir ülkenin Frenklere has yöntemleri alarak nasıl da güç ve ihtişam kazan-

51. P. Graves'in eserinden alıntı: *Briton and Turk* (1941), s. 23; karş. Fuad Paşa'nın gözlemleri, alıntı: Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir*, i. 85.

52. Bu alandaki en kapsamlı bilgiler M. K. İnal'ın *Sadrazamlar* adlı eserinde bulunur. Bu çalışmada 1852'de göreve gelen Mehmed Emin Ali Paşa'dan son sadrazama kadar bir dizi sadrazamın yaşamöyküsü yer alır. Ayrıca *Encyclopedia of Islam* 1 ve 2. edisyonlarında ve *İslam Ansiklopedisi*'nde de birçok önemli şahsiyetin yaşamı hakkında bilgi bulunabilir. Birçok siyasetçi de dahil olmak üzere dönemin bazı edebi şahsiyetleri hakkında E. J. W. Gibb'in eserine bakılabilir: *A History of Ottoman Poetry* iv (1905). Ayrıca Tanpınar, Berkes ve Mardin'in çalışmaları da sayılabilir.

dığını resmetmişti.[53] Ne var ki, II. Mahmud'un bir model olarak dikkate aldığı kişi Petro değil, hayranı olduğu selefi III. Selim'di ve onun başlattığını tamamına erdirmek amacındaydı. Diğer modeli ise nefretle baktığı rakibi Mısır Paşası Mehmed Ali idi ve Padişah giriştiği her işte onu geçmeyi kafasına koymuştu.

Ancak hedefi, inanılmayacak kadar zorluydu. Gerici kuvvetler zorla bastırılmış ve boyun eğdirilmiş olsa da, bu reformlar üzerine kafa yorup onları hayata geçirecek kabiliyetteki insanların bulunması hâlâ ciddi bir sorun olarak ortadaydı. Bu konuda son derece azimli olan ve şiddet kullanmaktan kaçınmayan Sultan'ın kendisi bile aslında Batı ile ilgili hiçbir şey bilmiyordu. Daha iyi konumda olan adamlarının sayısı son derece azdı. Petro reformlarında yardımcı olmaları için çok sayıda Batı Avrupalı'yı davet etmişti. Müslümanların aşırı tepkisi ise II. Mahmud'un çok az sayıda yabancıyı davet edebilmesine olanak vermişti. Üstelik davet edilenlerden yeterince faydalanmak da yine aynı nedenle mümkün olmamıştı. Avrupa dillerinden herhangi birini bilenlerin sayısı da son derece yetersizdi. Bu konudaki açığı kapatmaksa -azar azar olsa da- yurt dışındaki temsilciliklere ve İstanbul'daki Tercüme Odası'na düşmüştü.

Bundan dolayı Padişah'ın emrindeki adamlar, onlara düşen görevleri yerine getirme konusunda yeteri kadar donanımlı değillerdi. Daha kötüsü ise bu yeni kamu hizmetlerinde baş gösteren yolsuzluğun büyüyüp yaygınlaşmasıydı. Eski rejim zamanında yolsuzluğa dair şikayetler sık sık duyulurdu. Yeni dönemde ise bunlar daha da sıklaştı. Avrupai bir hayat sürmenin giderek artan masrafı, elde edilen mülk ve mevkiin muhafazasının gittikçe zorlaşması, reformcu bakanlıkların sürekli tekrarlayan mali düzensizlikleri ve hepsinin ötesinde geleneksel ah-

53 Bak. s. 97-98.

lak kurallarının geride iz bırakmadan çöküşü, bu yeni düzenin devlet memurlarının fırsatçı ve gözü açık olmalarına yol açıyordu. Eski düzende, herkesçe kabul görmüş toplumsal sadakat ve yükümlülükler söz konusuydu ve çoğunluk bunlara uyarak yaşamak durumundaydı. Eski düzenin yıkılmasıyla birlikte toplumdaki ilişkiler ve bağımlılıkların oluşturduğu bu karmaşık yapı tamamen parçalandı ve yerine yeni bir dizi kurum geldi. Sonradan eklenen ve yabancı olan bu kurumlar, yeni devlet memurları için pek az anlam ifade ederken yönettikleri insanlar içinse hiçbir anlam taşımıyorlardı. Batılılaşmanın yayılmasıyla iktidar ve servet farklılıklarına, eğitim ve dünya görüşü, ev ve mefruşat, hatta yiyecek ve giyim kuşamda yaşanan farklılıklar da eklenince aradaki uçurum akıl almaz bir büyüklüğe erişti.

II. Mahmud'un Doğu Anadolu, Ermenistan ve Kürdistan bölgeleri üzerinde, devletin doğrudan kontrolünü tesis etmedeki en önemli vasıtası olan Reşid Paşa, kesinlikle reformlara eğilimli birisi değildi. Öte yandan 1827-1837 arasında Seraskerlik yapmış olan Hüsrev Paşa (1756-1853) ise en gözü kara reform destekçilerindendi ve hem yeni tarz askeri birlikleri eğitip Padişah'a takdim etmeyi başarmıştı, hem de sert kolluk yöntemleriyle düzeni sağlamıştı. İleride sadrazamlığa kadar yükselmesine karşın hiçbir zaman okuma yazma öğrenmedi ve reformlara şevkle katkıda bulunmuş olsa da, genelde bilgisiz ve zorbaca davranan biriydi. Ondan sonra Serasker olan Hafız Paşa da modern askeri yöntemleri destekliyordu ve Mezopotamya'daki bir sefere giderken yanına Moltke'yi de almıştı.

Kamu alanında ise Padişah'ın saltanatının ilk yıllarındaki en güçlü adam Halet Efendi idi. İçten bir gerici olan Halet Efendi 1803'ten 1806'ya kadar Paris elçiliği yapmış, Avrupa ve Avrupai olan her şeye karşı duyduğu katı bir nefretle Türkiye'ye geri dönmüştü. Azledilip ardından 1822'deki idamına kadar ye-

niçerileri savunup askeri reformlara karşı çıktı. Bir başka Paris büyükelçisi olan Galib Paşa (1763-1828), 1801'de Fransa'da görev yapmıştı ve Batı'ya olan yaklaşımı çok daha olumluydu. II. Mahmud zamanında çeşitli mevkilerde görev yaptı ve 1823'te sadece dokuz aylığına Sadrazam oldu. Galib Paşa, Türk ve Avrupa siyasetiyle ilgili meseleler konusunda son derece bilgili olmakla ve reformcu devlet adamlarının yükselen nesli üzerinde yapıcı bir etki bırakmış olmakla tanındı.

1820 ve 30'larda birbirine rakip iki şair Akif Paşa (1787-1845) ve Pertev Paşa (ölümü 1837) devletin üst kademelerinde sık sık birbirlerinin yerini aldılar. Her ikisi de yetişme tarzları ve siyasi görüşleri bakımından tamamen muhafazakar ve gelenekçi olmalarına rağmen, Akif Paşa reformların ilerleyişine önemli bir katkıda bulundu. O zamana kadar Osmanlı resmi yazışmalarında kabul gören ağdalı ve ağır yazışma tarzını kaldırarak modern devletin gereklerine daha uygun düşen, daha basit ve daha az dolambaçlı bir yazı tarzının gelişmesine ön ayak oldu.[54]

Mustafa Reşid Paşa[55]

Bu şahsiyetlerin hepsinden çok daha önemli bir konuma sahip olan kişi aslında Mustafa Reşid Paşa'ydı (1800-58). On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı reformlarının pek çok bakımdan gerçek mimarı o idi. İstanbul'da bir vakıf memurunun oğlu ola-

54. Halet Efendi için bak. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 27-38, Karal, *Tarih*, vi. 279, ve *EI²*, (Ercüment Kuran tarafından yazılmış ilgili madde); Hüsrev Paşa için bak. *EI¹* ve *IA*, ilgili madde; Galip Paşa için, Babinger, *Geschichtsschreiber*, s. 331, ve Uzunçarşılı, *Belleten*, no. 2 (1937), 357 v.d.; Akif ve Pertev Paşa için, Gibb, *Ottoman Poetry*, iv. 323 v.d. ve Tanpınar, s. 60 v.d.

55. Mustafa Reşid Paşa için bak. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat* (1954); Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa" *Tanzimat*, s. 723-46; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 75-87; ve E. Z. Karal, A. Şeref, Temperley, A. Rasim ve diğerleri tarafından bu döneme dair yazılmış genel eserler.

rak dünyaya gelmişti. Babası öldüğünde o henüz on yaşındaydı. Okumayı ona babası öğretmiş, daha sonra dini eğitim almıştı. Fakat devrin âdeti olduğu üzere medresede bir yüksek öğrenim görmedi. Evliliği vasıtasıyla akrabası olan Ispartalı Seyyid Ali Paşa onu himayesine aldı ve bu sayede erken yaşta bir memuriyet elde etti. Yetenekleriyle kısa zamanda ilerledi ve 1832'de Amedîlik, yani hariciyeden sorumlu Reis Efendi'nin başkatipliği görevine getirildi.

1834 yılında Paris'e büyükelçi olarak gitti. Bu, ileride alacağı bir dizi diplomatik görevin ilki oldu. Ona bu yolculukta eşlik edenler arasında -denizcilik okulunda öğretmenlik yapmış olan ve daha sonra dragoman olan Yahya Efendi'nin oğlu, büyük isim yapacak olan Ahmed Vefik Paşa'nın babası- dragoman Ruhuddün Efendi de vardı. Paris'e giderken Viyana'dan geçti ve bu esnada Prens Metternich'le görüştü. Paris'e vardıktan kısa bir süre sonra da Fransızca'sını geliştirmeye koyuldu. 1839'da Fransa'ya yaptığı bir başka ziyarette Kral Louis Philippe tarafından kabul edildiğinde tercüman olmaksızın kralla konuşabilecek duruma gelmişti. Paris'te kaldığı süre içinde saygı duyulan şarkiyatçı Silvestre de Sacy ile dostluk kurdu, onun yardımıyla Fransızca'sını geliştirdi ve önemli şahsiyetlerle tanışma imkanı buldu.

Birçok başka diplomatik ve resmi görev almasından sonra Hariciye Nazırlığı'na atandı. 1839 yılında II. Mahmud'un ölümü ve oğlu Abdülmecid'in tahta çıkışını haber aldığında özel bir görevle Londra'ya gidiyordu.

Abdülmecid: Gülhane Hatt-ı Hümayunu[56]

Yeni Padişah, babasının yaptıklarını devam ettirmeye kararlıydı ve bu konuda annesinin desteğini görüyordu. Annesi Bezm-i Alem Valide Sultan, oğlu üzerinde, dolayısıyla da İmparatorluk idaresinde ciddi etkisi olan dikkate değer bir kadındı. Hassas bir dönemden geçiliyordu. İsyankar Mısır Paşası Mehmed Ali Bab-ı Âli'ye karşı düşmanca tavrına tekrar başlamış ve 24 Haziran'da orduları Nizip muharebesinde Osmanlılara karşı ezici bir galibiyet elde etmişti. Hiç kuşkusuz biraz da Padişah'ın yönetiminin, Mısır Paşasındaki gibi liberal ve modern bir rejim tesis edebileceğini bütün Avrupa'ya kanıtlamak amacıyla, yeni Osmanlı nazırları o meşhur *Gülhane Hatt-ı Şerifi*'ni 3 Kasım 1839 tarihinde ilan ettiler.[57]

Yeni Padişah'ın tahta çıkmasının ardından Hüsrev Paşa Sadrazamlık makamına getirildi. Ancak yeni hariciyenin başına geçmek için alelacele Londra'dan dönmüş olan Reşid Paşa, bu muazzam reform kanunlarından ilkinin tasarısını hazırlanıp ilan edilmesinde baş rolü oynadı. Bu kanun, Türk tarihinde toplu olarak Tanzimat adıyla bilinmektedir.

Gülhane Hatt-ı Şerifi'yle, tebanın hayat, namus ve mülkiyet haklarının güvence altına alınması, iltizam ve iltizama bağlı her

56. Abdülmecid için bak. *EI²* ve *IA*, ilgili maddeler. 1839 Gülhane Hattı ile ilgili olarak Cevdet Paşa'nın *Tezakir*'de (i. 7 v.d.) ve Prens Metternich'in, Engelhardt'ın *Tanzimat* adlı eserinde (i. 47-51) yer alan önemli yorumlarına bakınız ve Metternich'in anılarına bakınız: *Memoires*, Paris, 1884, vi. 378-86). Ayrıca daha ayrıntılı tartışmalar ve yorumlar için bak. Lütfi, vi. 59 v.d.; Nuri, *Netaic*, iv. 97 v.d.; Ata, iii. 203 v.d.; Kamil Paşa, *Tarih-i Siyasi*, iii. 191 v.d.; White, i. 110-20; Ubicini, mektup no. 2; Rosen, ii. 16 v.d.; Engelhardt, i. 35 v.d.; Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 48 v.d.; Jorga, v. 390; Sax, s. 278 v.d.; Temperley, s. 157; Bailey, s. 193 v.d.; Kaynar, s. 164 v.d.; Karal, *Tarih*, v. 173 v.d.

57. Hattın metni ve on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın ilk yıllarına ait diğer Türk kanunları *Düstur*'da (İstanbul, 1871-1928) bulunabilir. G. Aristarchi'nin *Législation ottoman* (1873-88) ve G. Young'ın *Corps de droit ottoman* (1905-6) adlı eserinde bu metinlerden bazılarını çevirileri yer almaktadır.

tür sömürünün kaldırılması, düzenli ve kuralına uygun biçimde orduya asker alınması, sanık sandalyesine oturanların kamuya açık biçimde adil olarak yargılanması ve bu kanunların uygulanması sırasında mensubu oldukları dine bakılmaksızın kişilerin eşitliğini gibi ilkeler resmen kabul ve ilan edilmiş oldu. Bu sonuncusu, eski İslami gelenekle olan bağların kopuşunu en keskin biçimde gösteren ve dolayısıyla Müslümanların ilkelerini ve duygularını derinden sarsan bir maddeydi.

İslamiyet'in kural ve gelenekleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyaseti ve uygulaması ülkedeki gayrimüslim tebanın himayesini ve hoşgörü gösterilmesini öngörmüştü ve bu gruplara kendi cemaatlerini ilgilendiren içişlerinde esaslı boyutlarda bir özerklik tanınmasını sağlamıştı. Ne var ki bu hoşgörü, kendilerine hoşgörü gösterilen bu cemaatlerin ayrı ve ikinci sınıf olduğu ve dahası, açıkça bu şekilde damgalanmış oldukları varsayımına dayanıyordu. Bu eşitsizlik ve ayrımcılık ilkesini bırakabilmek adına Müslümanların harcaması gereken çaba, üstün ırk anlayışının verdiği tatmin duygusundan vazgeçmeleri için bugünkü Batılılardan beklenen çabadan daha az değildi. Bu ikisi arasında, Müslümanların kâfirler karşısındaki önyargıları gelenek ve ahlak açısından daha köklüydü. Müslümanlar kendilerinden daha aşağı seviyede olanlara makul bir rahatlık ve güvenlik temin ettiklerini iddia edebiliyorlardı. Dahası, gösterdikleri ayrımcılığın tesadüf eseri doğuştan gelen özelliklere bağlı olmadığını, insanlığın en temel sorusu karşısında yapılan bilinçli bir tercihle bağlantılı olduğunu iddia edebiliyorlardı. Hakiki inananlar ve kâfirler birbirlerinden farklı ve ayrıydılar. Onları eşit kılmak ve karıştırmak hem dine hem de sağduyuya karşı bir suçtu.

Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin bir diğer çarpıcı özelliği de "yeni kurallara" açık yüreklilikle atıfta bulunmasıydı. Geleneksel ola-

rak İslami uygulamada yenilik, yani *Bid'a* [Türkçe'de *bid'at*], yerleşik inancın kabul gören uygulaması anlamındaki *Sünnet*'in tam zıddıydı ve fiili olarak sapkınlıkla eş anlamlı görülmekteydi. Bu tavır bir hadiste şöyle özetlenmiştir: "Yeni olan şeyler en kötü olanlardır, her yenilik bir bid'at, her bid'at bir günahtır ve her günah insanı cehennem ateşine yaklaştırır."[58] Bu anlayıştan dolayıdır ki önceki reformlar sık sık yeni bir şey olarak değil de, eski uygulamaya dönüş olarak sunulmuştu. Hatt-ı Şerif de kudretli ve haysiyetli geçmişe dini içerikli bir gönderme yaparak başlamış, ancak sonra İmparatorluğun iyi biçimde idare edilmesini teminat altına alabilmek için "yeni kurumların" oluşturulması hususundan açıkça söz ederek devam etmiştir.

Bu kurumlar içinde en önemlisi yaygın olarak Meclis-i Adliye olarak bilinen Meclis-i Ahkâm-ı Adliye idi. Bu meclis iki yıl önce Sultan Mahmud tarafından kurulmuştu.[59] Başkanlığı Serasker Hüsrev Paşa tarafından yürütülüyor ve bir başkan, beş üye, iki katipten oluşuyordu. Hatt-ı Şerif'le birlikte bu kurum yeni üyelerle genişletilecek ve denetleme yetkisine sahip yarı hukuki bir işlev kazanacaktı.

Birkaç ay sonra, 1840 yılının Mart'ında, yeni bir Hatt-ı Hümayun'la Meclis-i Adliye'nin yeniden düzenlenmesine dair ayrıntılar verildi. Bu kurum pek çok şekilde Tanzimat denilen dönem boyunca merkezi bir rol oynayacaktı.[60] Aşağı yukarı aynı esnada Reşid Paşa tamamen merkezileştirilmiş yeni bir taşra idaresi sistemini harekete geçirdi. Fransızların vilayet ve *départment*lar sistemini model olarak alan bu yeni oluşumda söz konusu bölgeler maaşlı memurların sorumluluğuna verilecekti. Bu sistem, paşalar ve mültezimler arasında bir zamanlar

58. Karş. B. Lewis, "Some Observations on the Significance of Heresy in the History of Islam", *Studia Islamica*, i (1953), s. 52 v.d.
59. Lütfi, v. 106 v.d.
60. Lütfi, vi. 92 v.d. Ayrıca karş. Bailey, s. 199.

mevcut olan o gevşek ve kısmen feodal ilişkiler bütününün yerini alacaktı. Ne var ki bu çetin projenin hayata geçirilmesi için biraz zamana ihtiyaç vardı.[61]

Hatt-ı Şerif'te işaret edilen diğer reformlar ardı ardına birbirini izledi. Bunlar asal olarak iki konuyu, adalet ve maliyeyi ilgilendiriyordu ve ikisinin de geçmişle olan bağlarını sert biçimde koparacaktı.

Hukuki Reform[62]

Müslüman fıkıhçıların değişmez kuramlarına göre devletin kendi hukuki kudreti olması mümkün değildi, zira kanunlar yalnız Tanrı tarafından gönderilmişti ve vahiy yoluyla ilan edilmişti. Kuramsal olarak dolayısıyla İslam'ın ilahi olan ve değiştirilemez olan şeriatından başka kanun mevcut olamazdı ve bu ilahi kanunla yönetenler dışında herhangi bir yargı organı bulunamazdı. Önceki İslam devletlerinde hukukun uygulaması ile gerçek arasında bir tür uzlaşı sağlanmıştı. Şöyle ki, hükümdarın iradesi ve mevcut örf ve âdetlerin hukuken geçerli olduğu kabul edilerek bunların şeriat mahkemeleri sistemi haricinde idari ve örfi yargılamalarda uygulanması sağlandı. II. Mahmud'a gelene kadar Osmanlı padişahları *kanun*lar çıkarmışlardı. Bugünkü tanımlamadan farklı olarak bu kanunlar, hiçbir şekilde yasamaya dayalı bir uygulama değildi daha ziyade mevcut yasaların tasnif edilmesi, -kuralların belli bir biçimde sıralanması- anlamına geliyordu. Aslında Osmanlılar şeriat ve alt birimlerini yegane yetki kaynağı yapma ve mevcut diğer kanun ve muhakeme sistemlerinin işleyişini ya iptal etme ya da kısıtlama konusunda önceki İslam devletlerinin hepsin-

61. Bak. s. 519 v.d.
62. Ceza ve ticaret kanunları için bak. Engelhardt, i. 40; Ubicini mektup no. 7; Lütfi, vi. 102-4; *Tanzimat* s. 176, 214, 226; Temperley, s. 163; Bailey, s. 200; Karal, *Tarih*, v 177

den daha ileriye gitmişlerdi. Halifelik altında var olan idari, ticari, askeri ve özel mahkemelerin hepsi ortadan kalkmıştı. Müftü ve kadılar, İstanbul'da bulunan Şeyhülislam'ın nihai denetimi altında, hiyerarşik bir yapı içinde örgütlenmiş, Müslümanları ilgilendiren her türlü hukuki ve kanuni konuda eşi bulunmayan bir yetkinliğe ulaşmışlardı.

Mayıs 1840'ta yeni bir ceza yasasının ilan edilmesi başlangıçta devrimci bir adım gibi görülmedi. Zaten *Ceza Kanunnamesi* ismi de mevcut kanun koyma geleneği sınırları içinde kalma arzusunun bir işaretiydi. Kanunnamenin hükümleri ise Fransız hukukundan etkilenmiş olmakla beraber, temelde şeriatın ceza yasası çerçevesi içindeydi. Ancak, bir-iki tane ciddi anlamda değişiklik yer almaktaydı ki bunlar, gelecek olan çok daha köklü hukuk reformlarının yolunu hazırlıyordu. Bunlardan bir tanesi bütün Osmanlı tebasının kanunlar önünde eşitliğini tasdik etmekteydi. Diğeri ise, bu işle görevlendirilmiş olan bir kurul tarafından, bir giriş bölümü ve on dört maddeden oluşan yeni bir kanunnamenin hazırlanması ve ilan edilmesiydi. Kanunnamedeki düşünceler ve ifadelerde karmaşıklık olmasına, uygulamada etkinliğinin olmamasına karşın bu iş, Osmanlı Devleti'nde bir yasama prensibi ve yasama organının ilk kez deneysel biçimde ortaya çıkışı anlamına gelir.

Bu yeniliğin önemi, ulemanın dikkatinden kaçmış gibi görünüyor, zira hiç itiraz olmamıştır. Yine de aynı yıl içerisinde, henüz kurulmuş olan Ticaret Nezareti bünyesinde ticari anlaşmazlıkları görmek için yeni bir mahkemenin tesis edilmiş olmasıyla ve Reşid Paşa'nın verdiği fikirlere dayanarak Fransız modelini örnek alan yeni bir ticaret yasasının hazırlıklarına başlanmasıyla birlikte ulemanın rahatsızlığı daha çok arttı. Bu durum İslam hukukçuları arasında çok eskiye dayanan bir tartışmayı yeniden alevlendirdi. Onlar yeni kanunnameyi şeriatın zaafa

uğratılması olarak görüyorlar ve kaldırılması için baskı yapıyorlardı. Şirket iflası, poliçe ve benzeri konuları da ele alan bu yasa neredeyse tamamen Fransız ticaret hukukundan alınıp yapılmıştı. Reşid Paşa 1841'de Meclis-i Vâlâ'ya kanun tasarısını sunduğu zaman, kendisine bu kanunun şeriatla uyumlu olup olmadığı sorulduğunda "Şeriatın bununla hiçbir ilgisi yoktur" cevabını verdi. Bunun üzerine orada hazır bulunan ulema, "Küfürdür" diye tepki gösterdi. Genç Sultan bu aydınlanmacı nazırını derhal azletti.[63]

Maliye[64]

Hatt-ı Hümayun'un maddelerinden birisi "Mali ve parasal sistemde bir reformun hayata geçirilmesi için ve ayrıca Memalik-i Şahanemde maddi kazanç kaynaklarını arttırma yolunda kullanılacak sermayenin oluşturulması için, banka ve benzeri kurumların açılması yolunda adımlar atılacaktır" hükmünü içeriyordu.

Bu, hayati öneme sahip bir konuydu. Maliye, başından sonuna kadar adeta Türk reformcuların umutlarının gömüldüğü, en zekice planların kirlenip battığı bir umutsuzluk batağıydı. İki temel hedefe asla varılamadı: Borçları çevirmeye yetecek bir hazine ve istikrarlı bir para. Bunların yokluğunda yönetim mekanizması kilitlendi ve umursanmaz oldu. Memurlar ise fırsatçılığa ve yolsuzluğa kaydılar.

Reformcu sultanlar öncüllerinden talihsiz bir miras devralmışlardı: Paranın değerini düşürerek borçları karşılama alışkanlığı. II. Mahmud zamanında Osmanlı parasının şekli ve ismi, altın para için 35 kez, gümüş para içinse 37 kez değiştirildi. Türk

63. Temperley, s. 163.

64. Ticaret Nezareti ile ilgili olarak bak. Lütfi, vi. 28 ve 145; maliye heyeti hakkında aynı eser, s. 125; banknot basımı ile ilgili olarak s. 127; White, ii. 71; Ubicini, mektup no. 14.

kuruşunun rayici -ya da sterlin cinsinden karşılığı- 1814'te 23 iken 1839'da 104'e kadar düştü. Bu düşüşün hem ekonomi hem de maaşlı memurların hayat standardı ve dürüstlüğü üzerindeki etkisi korkunç oldu.

1840 Nisan'ında yeni bir fermanla Osmanlı Bankası'nın kuruluşuna onay verildi. Avrupa'daki uygulamalara koşut olarak şekillendirilen bankaya 15 yıl boyunca yıllık 30 milyon kuruşluk garantili devlet sübvansiyonu tanındı. Ertesi yıl Türk hükümeti ilk kağıt parayı tedavüle soktu. Zaman zaman banknot olarak adlandırılsa bile, aslında hazine bonosu demek daha doğru olurdu. Yılda iki kez %12 gibi fahiş bir faiz üzerinden ödeme yapılacaktı ve toplam miktar 60 milyon kuruşu geçmeyecekti. Hiçbir garantisi yoktu ve hiçbir itfa tarihi belirlenmemişti. Takip eden yılda faiz yarıya indirildi, tedavüldeki paranın bir kısmı karşılandı, ancak hemen ardından yeniden piyasaya para sürüldü ve on yıl içinde başlangıçtaki miktar üçe katlandı. Bu bonolar kısa bir süre için epeyce istikrarlı seyretti ve 1844'te yeni bankayla birlikte hükümet paranın değerini muhafaza altına almak için bir dizi yeni önleme başvurdu. Bunların içinde eski paraların piyasadan çekilmesi ve Avrupa'daki örneklerle uyumlu olarak 100 kuruşluk bir altın liradan oluşan yeni para sürümü de bulunuyordu. Halihazırda her şey yolunda gidiyordu, ancak gerçekte bankacılık ve maliye konusunda reformcular ellerinde patlamaya hazır bir bomba tutuyorlardı ve bununla baş etmeleri mümkün değildi. Kırım Harbi çıktığında tedavüldeki numarasız ve kolayca taklit edilebilen hazine bonoları altın karşısında hızla değer kaybetti ve tam anlamıyla bir tehdit haline geldi. Bonoları geri çekebilmek için kaçınılmaz olarak 1858'de yabancı kaynaklı bir borç gündeme geldi ve ancak bir kısmı geri çekilebildi. Zincirleme bir dizi olaya yol açan bu durumun sonucunda 1875 iflası ve çöküşü geldi.

Reşid Paşa'nın Azli: Reformların Kesintiye Uğraması

1841 yılının başında reformlar son derece ciddi bir gerilemeye maruz kaldı. Reşid Paşa görevden alınmıştı. Ertesi yıl yeni taşra idari sistemi ve vergilendirme yöntemi terk edildi, askeri valiler ile mültezimlerin ortaklığına dayanan eski usul yeniden uygulamaya kondu.[65] Bununla birlikte gericilerin yönetimi altında dahi reform hareketi tamamen durmadı. 1842'de Meclis yeniden oluşturuldu ve daha ılımlı bir rejim ortaya çıktı. Ertesi yıl ordunun teşkilatlandırılmasında önemli bir değişikliğe gidildi. Artık ordu beş ana gruptan oluşacaktı; askerler beş yıllık bir süre için görev yapacaklar, yedi yıllık bir süre için ihtiyatta [redif] olacaklardı. Askere alma işlemi mecburi bir yükümlülüktü, ayrıca kur'a da çekilecekti. Talim, teçhizat, silahlar ve örgütlenmeye dair her konu Batı ile uyumlu halde olacaktı.[66]

Reşid Paşa: İkinci Dönem

1845 yılında yeni bir reform dalgası başladı. Reşid Paşa Hariciye Nezareti'ne geri döndü. Ertesi yıl Sadrazamlığa getirildi ve ilerleyen zamanda bu görevi tam altı kez üstlendi.

Padişah bu esnada kendi hazırlıklarını yapıyordu. 1845'in Ocak ayında bir Hatt-ı Hümayun ilan etti. Burada kendisini tamamen tatmin eden askeri reformlar dışında halkın yararı için öne sürdüğü diğer bütün değişimlerin nazırlarınca yanlış anlaşıldığını ve yanlış uygulandığını belirtti. Bu üzücü gerçeğin altında yatan esas neden nüfusun genelinde var olan cahillikti. Bu kusur, İmparatorluğun her yanında açılacak olan iyi okullarla kapatılmalıydı. Öyle ki böylece ihtiyaç duyulan bilgi yay-

65. Engelhardt, i. 50; Temperley, s. 165.
66. Lütfi, vii. 7-4; Engelhardt, i. 71; Ubicini, mektup no. 19.

gınlaşacak ve Harbiye Nezareti'nin elde ettiği gelişme, diğer devlet dairelerince de kaydedilebilecekti.[67]

Taşra Eşrafının Toplantısı[68]

Kuşkusuz yine aynı düşünceyle, yani halkın reformlarla arasında bir bağ kurulmasını sağlamak düşüncesiyle, kısa zaman sonra Padişah eşi görülmedik ve son derece tehlikeli olabilecek bir adım attı ve halkın fikrini sormaya karar verdi. İmparatorluğun her eyaletinden "Saygı duyulan ve güvenilen, bilgili ve akıllı, refahın gereklerinden haberdar, halkın yapısını bilenlerden" ikişer kişi İstanbul'a Meclis'le [Meclis-i Vâlâ] istişarede bulunmak üzere gönderilecekti. Yol masrafları yerel kaynaklar tarafınca karşılanacak ve ileri gelenlerin konaklarında onur konukları olarak ağırlanacaklardı. Bu haberler taşra merkezlerine ulaştığında "saygın ve ileri gelenler arasından seçilenler" İstanbul'a hareket ettiler. Orada kendilerine hangi amaçla bir araya getirildiklerini açıklayan birer belge verildi ve reformların halihazırdaki durumu, ve daha yapılması gerekenler hakkındaki düşünceleri soruldu.

Öyle anlaşılıyor ki delegelerin bu yeni ve alışılmadık uygulama karşısında kafası karışmıştı ve ne söylemeleri gerektiğini bilemiyorlardı. Sonuç olarak hiç konuşmamayı tercih ettiler. Bunun üzerine Padişah, reformların ne durumda olduğuna dair araştırma yapıp bir rapor hazırlamaları için hem Avrupa hem de Asya tarafındaki bölgelere gezici heyetler gönderme yoluna gitti. Yaklaşık 7-8 ay boyunca seyahat ettikten sonra kendilerinden istenildiği şekilde bulgularını her posta seferinde Bab-ı Âli'ye rapor olarak sundular. Meclis, ele aldığı bu raporlar çerçevesinde zaman zaman çeşitli işlemler yaptı. Bazı memurlar görevden alındı, ya da başka yerlere nakledildi, bazı subayla-

67. Lütfi, viii. 8.
68. A.g.e 15-17; karş. Engelhardt, i. 76.

ra ve Bahriye mühendislerine harita yapmak, yol ve limanlarla ilgili incelemelerde bulunmak üzere görevler verildi. Ancak genel olarak tarihçi Lütfi'nin ifadesiyle söylenecek olursa, "verilen emirlerin çoğu ihmal edildi ve gelen belgeler iptal edilecekler dosyasına kondu."

Eğitim[69]

1845 Hatt-ı Hümayunu'nun akabinde eğitim ile ilgili yapılanlar bir ölçüde çok daha etkili oldu. Aynı yılın Mart ayında Bab-ı Âli'den gelen bir yazıyla yedi kişilik bir heyet tayin edildi. Üyeleri "hukuki, askeri ve mülki alanlarda ehil olan"[70] bu heyetin görevi, mevcut okulları incelemek ve yenileri için yer açmaktı. Üyelerinden birisi, Divan kalemi müdürü ve Hariciye Nezareti müsteşarı olan Âli Efendi, diğeri de Divan Baş Tercümanı Fuad Efendi'ydi.

Ağustos 1846'da heyet ilk raporunu sundu. Bu rapor, normal olmakla birlikte hem çok ayrıntılı hem de gerçekçilikten uzaktı. Bir Osmanlı devlet üniversitesinin [Darülfünun] kurulmasını, ilk ve orta öğrenimde bir sisteme gidilmesini ve kalıcı bir kamu eğitimi komisyonu [Meclis-i Maarif-i Umumiye] kurulmasını öngörüyordu. Bir üniversite açılması ve okulları birbirine bağlayan bir şebekenin oluşturulması zor bir işti. Gerçekleştirilmesi yıllar sürdü ve pek çok engelle karşılaştı. Üniversitenin temelleri atıldı, ancak sadece birkaç metrelik duvarlar örülmüşken bu iş yarım bırakıldı. *Rüşdiye* adı verilen orta öğretim okullarının gelişimi çok yavaş oldu; yüzyılın ortasına gelindiğinde 870 öğrencisi olan sadece altı tane *rüşdiye* bulunuyordu. Öngörülen programla karşılaştırıldığında son derece yeter-

69. Ubicini, mektup no. 9; Engelhardt, ii. 7; Rosen, ii. 86; Bailey, s. 214; Temperley, s. 234; Ergin, s. 355 v.d.; ayrıca Mahmud Cevad, çeşitli bölümlerde.
70. Bu belgenin çevirisi için bak. Ubicini, belge no. XIII.

siz olmakla beraber, gerçekler dikkate alındığında bu bile övgüye değer bir sonuçtu. *Meclis-i Maarif-i Umumiye* derhal kuruldu ve 1847 yılında bakanlık oldu.

Okul sayısı ve kayıtlı öğrenci bakımından etkileyici bir değişimden söz edilemezdi, ancak elde edilenler yine de dikkat çekiciydi. Padişah ve kurduğu heyet eğitimde dine öncelik tanıyorlarmış gibi görünmeye büyük özen gösterdiler. 1845'in Mart ayında ilan edilen emirde "bu hayatın gerekleri arasında ilk iş dinin insana yüklediği görev ve sorumlulukları bilmektir" deniliyordu. Ne var ki değişimin etkisi, farklı okulların açılması anlamına geliyordu. Bu okullarda ulemanın ve onların ürettiği dinsel bilgi kapsamının haricinde bir müfredat ve öğretmenler olacaktı. Bu da laik bir eğitim sistemine giden yolun hazırlanması demekti. Bağımsız bir Maarif Nezareti'nin açılmasıyla bu konunun ulemaya ait yetki alanından çıkartılması kesinleşmiş oldu.

Hukuk ve Adalet

Eğitim meselesinden çok daha hassas olan bir alan vardı ki o da hukuk ve adaletti. Aslında bu alan, eğitimden daha da fazla oranda ulemanın tekelindeydi. O ana değin reformcular resmi anlamda herhangi bir yasama organı, Şeriat dışında herhangi bir mahkeme ve hakimler sistemi oluşturmaya cüret edememişlerdi. Sadece bu yönde küçük bir-iki geçici teşebbüs olmuştu. 1839 fermanıyla Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adı büyük bir dikkatle seçilmişti ve bu kurum fiilen yasama ve kısmen de yargıya dair işlevler üstlenmişti. 1847'de eşit sayıdaki Avrupalı ve Osmanlı hâkimlerinden oluşan karma hukuk ve cezа mahkemeleri hayata geçirildi. Bunlar İslami uygulamadan ziyade Avrupa'dan alınmış olan ifade, kanıt ve yargı kurallarıyla işliyordu.[71]

71. Lütfi, 102; Engelhardt, 83

1850'de çok daha sert bir adım atıldı. Reşid Paşa'nın birkaç yıl öncesinden hazırlanmış olan ve 1841'de görevden alınmasıyla ertelenen Ticaret Kanunnamesi yürürlüğe girdi. Kanunname ticaret mahkemelerince uygulanacaktı.[72] Bu kanunnamenin ilanı, Türkiye'de ulemadan bağımsız olan ve Şeriat'ın kapsamı dışındaki konuları ele alan bir hukuk ve yargı sisteminin ilk defa resmi olarak tanınması anlamına geliyordu. Böylesi bir tanınma, hiç kuşkusuz İslam dünyasında yeni bir şey değildi. Yine de önceki Osmanlı uygulamasından köklü bir biçimde uzaklaşılması demekti ve tam anlamıyla hukuki ve toplumsal bir devrimin işaretiydi. Bu gelişmenin ardından 1851 yılında gözden geçirilmiş bir ceza kanunu geldi.

Reşid Paşa'nın Azli: 1852

Reşid Paşa muhaliflerin baskısıyla birkaç kez görevden alındı. Bunlar arasında en ciddi olanı, 1852 yılında cereyan etti. Sadrazamlıktan azledildikten sonra getirdiği yeni taşra idaresi yürürlükten kalktı ve reform hareketi toptan durma noktasına geldi. Daha bir yıl önce İngiliz Büyükelçisi Statford de Redcliffe şahsi bir yazışmasında şöyle demekteydi: "Bu *muazzam* gelişim oyunu şu an için hızla ilerliyor."[73]

Hiç kuşku yoktur ki Reşid Paşa'yı bu tür tantanalı bir reform programını ilan etmeye iten sebeplerden bir tanesi de Avrupalı güçlerin desteğini ve yardımını rakibine kaptırmama ihtiyacıydı. Bu rakip elbette Batılılaşma hamlesinde daha başarılı olan Mısır'ın Mehmed Ali Paşasıydı. Bu bakımdan, Gülhane Hatt-ı Şerifi ile, nahoş kokular yayan çevrenin perişan hakikati arasındaki dehşetli kopukluğu fark eden bazı Batılı gözlemciler

72. *Düstur*, i. 375 v.d.; Young, vii. 55 v.d.; Aristarchi, i. 275 v.d.; *Tanzimat*, s. 169; Temperley, s. 163, 232.
73. Mart 1851, alıntı Temperley'den, s.

göre tüm bu reform hareketi sadece bir aldatmacadan ibaretti ve tek amaç gerçekte Türkiye'nin gidişatında herhangi bir değişiklik yapmadan Avrupa'nın gözünü boyamaktı. Aslında bu tür bir görüşü benimsemek, 18. yüzyıldan bu yana reform hareketinin önünü açan bir dizi olaylar silsilesini, ertesi yüzyıl reformun içerdiği ilkeler ve inançlar adına yapılan uzun çabaları ve ilan edildiği anda Mustafa Reşid Paşa ve döneminin diğer şahsiyetlerinin taşıdığı köklü inançları ve arzuları göz ardı etmek demektir.

Âli ve Fuad Paşalar: 1856 Hatt-ı Hümayunu

1854 yılında yeni bir dönem başladı. Yeni tarz ordunun Ruslar karşısında sergilediği zayıflık reformların içerik olarak ne kadar boş olduğunu ortaya çıkarmıştı. Bir kez daha acilen Avrupa'yı Osmanlı yönetiminin iyi niyeti ve içtenliği konusunda ikna etmek gerekiyordu. Padişah'ın hükümeti böylece gelişimi ve ilerlemesine dair Avrupa'nın kabul gösterebileceği tek kanıtı sundu: Avrupa'ya daha çok benzeme çabası.

Reformcular tekrar iktidara geldiler, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye yeniden örgütlendi: Bu kez iki birime ayrılıyordu. Birincisi hukuki konularla daha yakından ilgilenecekti. Diğeri ise, *Meclis-i Âli-i Tanzimat* adı altında bütün reform programından sorumlu olacaktı.[74]

Türklerin içtenliğini gösteren en önemli gösterge birçok Avrupalı için gayrimüslimlere karşı yapılan muameleydi. Mayıs 1855'te hükümet gayrimüslimlere karşı mevcut olan iki asal ayrımcılık uygulamasını yürürlükten kaldırma konusundaki niyetini resmen beyan etti. Bu beyan birkaç ay sonra bir reform biçimini alacaktı. Birincisi İslam idaresinin başlangıcından bu

74. Young, i. 2.

yana Müslüman devletlerin, himayeleri altında bulunan gayri Müslimlerden [zımmilerden] talep ettikleri cizyeydi. Cizye resmen kaldırıldı. Yine o kadar eskiye dayanan bir başka uygulamayla sadece Müslümanlara tanınmış olan silah taşıma imtiyazı -yani askerlik hizmeti- herkese açık hale getirildi. Ancak yüzyıllara dayanan mahrumiyet sonucunda gayrimüslimlerde askerliğe karşı ya bir soğukluk oluşmuştu ya da orduda görev yapmak için uygun değillerdi. Her halükarda da bu durum onlar açısından fazlaca cazip bir mesleki fırsat sunmuyordu. Bunun yerine onlardan, tıpkı kaldırılmış olan cizye gibi toplanacak olan ve *bedel* adı verilen bir tür muafiyet vergisi vermeleri istendi."[75]

Paris anlaşmasının ön şartlarından biri olarak 18 Şubat 1856 tarihinde Padişah tarafından yeni bir reform bildirgesi [Hatt-ı Hümayun] ilan edildi. Bu Islahat Fermanı, ayrıca Avrupa Mutabakatı (Uyumu) olarak bilinen şu uyumsuzluk zincirine Türkiye'nin üye olarak kabul edilmesi için de gerekiyordu. Hatt-ı Hümayun, İngiliz, Fransız ve Avusturya büyükelçilerinin şiddetli baskısı altında hazırlanmıştı ve 1839 Fermanında belirtilen ilkeleri tekrar teyit ediyordu: İltizam sistemi ve ona bağlı suiistimallere son veriliyor, bir öncekinden daha ayrıntılı ve kesin bir dille, din farkı gözetilmeksizin bütün Osmanlı tebaasının tam eşitliği kuralı getiriliyordu. Türkiye bir kez daha iyi niyetini ilan etmiş oldu. Batılıları doğrudan ilgilendiren şey ise, bu ifadelerin yerine getirilmesiydi.

Reform yanlılarının uzun süredir liderliğini yapan Reşid Paşa'nın bu yeni bildirgenin (fermanın) hazırlanması ve ilan

75. Engelhardt, i. 126-7; Eichmann, s. 436-40; Davison, *Reform*, s. 53; *EI2* (H. Bowen, "Badal"); *İA* (S. S. Onar, "Bedel-i Askeri"). Bu konuyu genel olarak ele alan Roderic H. Davison'un makalesi: "Turkish Attitudes concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", *American Hist. Review* (1953-4), 844-64.

edilmesinde hiçbir katkısı olmamıştı.[76] Reşid Paşa kısa sürelerle iki kez daha Sadrazam olduysa olsa da, 1858'de ölümünden önce, reform hareketinin liderliği bir zamanlar onun çıraklığını yapan, şimdi ise rakibi olan Âli Paşa ve Fuad Paşa'ya geçmişti. Bu iki adam gelecek on beş yıl boyunca reformlara yön verdiler.[77]

Âli Paşa (1815-71) İstanbul'da bir dükkan sahibinin oğlu olarak dünyaya geldi. Reşid Paşa gibi o da genç bir delikanlıyken memuriyete girdi ve resmi terfi basamaklarından çıkarak yükseldi. Belli bir düzeyde Fransızca öğrendikten sonra 1833'te Bab-ı Âli tercümanına bağlı olarak çalışmaya başladı. Gittikçe artan tercüme yoğunluğuyla baş edebilmek için o yıl tercüman asistanlığı kadrosu ikiden dörde çıkarılmıştı. Bu görevdeyken Fransız bir öğretmen vasıtasıyla Fransızcasını hızla geliştirdi. 1836'da özel elçi olan Ahmed Fethi Paşa'nın maiyetinde Viyana'ya gitti. Böylece bir dizi diplomatik görevin ilki başlamış oldu. Onun diplomatik kariyerinin çizgisi 1840'da Londra büyükelçiliğine aday gösterilmesiyle en üst noktasına ulaştı. 1844'te Türkiye'ye dönüşünde Meclis-i Adliye üyeliğine getirildi. Ardından bir çoğu Reşid Paşa'yla işbirliği içinde pek çok üst düzey mevkide bulundu. 1852 yılında Reşid Paşa azledilince Âli Paşa onun yerine geçerek sadrazam oldu. Bu makamda sadece iki ay kalabilmesine rağmen daima olayların merkezinde bulundu. 1854'te yeni kurulmuş olan Meclis-i Âliyi Tanzimat'ın başkanlığına getirildi. Kısa bir süre sonra, Hatt-ı Hümayun ilan edilmeden önce, tekrar sadarete getirildi. Bun-

76. Ahmed Cevdet Paşa'nın 1856 fermanı üzerine yorumları *Tezakir* adlı eserinde bulunabilir: i. 67 v.d. Onun Reşid Paşa'ya şiddetli eleştiriler yönelttiği layihası da bu eserde yer almaktadır. Ayrıca bak. Engelhardt, i. 139 v.d.; Rosen, ii. 239 v.d.; Lorga, v. 482; Sax, s. 342 v.d.; Rasim, iv. 2048 v.d., ve bu dönemin tamamı üzerine bak. R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* (1963).

77 Âli ve Fuad Paşa için bak. *EI*', *EF*, *İA* ve İnal, ilgili maddeler.

dan sonra çeşitli zamanlarda sadrazamlık ve diğer bazı mevkilerde görev yaptı ve 1871'deki ölümüne kadar reform hareketinde baskın bir rol oynadı.

Bu dönemdeki en yakın iş ortağı ve mesai arkadaşı Fuad Paşa (1815-1869) idi. O da İstanbul'da doğmuştu, ancak farklı bir çevrede yetişmiş ve farklı bir eğitim almıştı. Babası Keçecizade Mehmed İzzet Efendi (ölümü 1830), II. Mahmud zamanında bir süreliğine yüksek mevkilerde bulunmuş ve Padişah'ın iltifatına mazhar olmuş meşhur bir şair, âlim, devlet adamıydı. Mehmed İzzet Efendi de dil ve edebiyat alanında gerçekleştirilen reformlarda önemli bir rol oynamıştı. Fuad, II. Mahmud'un 1827 yılında Galatasaray'da kurdurduğu tıbbiyeye girdi ve mezun olduktan sonra yeni oluşturulmuş olan askeri tabibler birliğine katıldı. Ancak Fransızcasına duyulan ihtiyaç tıbbi eğitiminden daha büyük önem arz ediyordu. 1877'de böylece Tercüme Odası'na katıldı ve 1840'ta Londra'ya elçilik tercümanı olarak gitti. Orada başkatip oldu. Ardından birçok diplomatik göreve tayin edildi. 1852'de Âli Paşa sadrazamlığı altında Hariciye Nazırı oldu. Âli Paşa gibi o da Meclis-i Âli-yi Tanzimat'ın önce üyesi ardından başkanı oldu. Etkin biçimde yeni projelerin hazırlanması ve yeni yasa tasarılarının oluşturulmasıyla yakından ilgilendi. Devlet adamlığı ve diplomatlık kimliğinin yanında, aynı zamanda dikkate değer bir bilim adamıydı. *Kavaid-i Osmaniye*'nin (1851) meydana getirilmesinde Tarihçi Ahmed Cevdet Paşa ile birlikte çalıştı. Dil reformu için bir mihenk taşı sayılan *Kavaid-i Osmaniye* basılan ilk Türkçe dilbilgisi kitabıydı.

Reşid Paşa'yla beraber Âli ve Fuad Paşalar Tanzimat'ın baş mimarları ve uygulatıcıları oldular. Reşid Paşa gibi onlar da ilerlemeye dönük ilk adımlarını yabancı dil öğrenmelerine borçluydular. Diğer insanlar için nasılsa, sıradan bir dükkan işletmecisinin oğlu için de Fransızca, bir katibi tercümana, tercümanı müter-

cime, mütercimi diplomata, ve nihayetinde diplomatı da devlet adamına çeviren bir tılsımdı. Gitgide daha çok yayılan ve saldırganlaşan Avrupa'nın hükmü altına girmiş bir dünyada, Osmanlı İmparatorluğu'nun varını yoğunu hayatta kalma mücadelesine adadığı bir devirde yaşanıyordu. Dolayısıyla İmparatorlukta karar ve itimat mercileri Avrupa'ya, lisanına, ve meselelerine dair bir şeyler bilenlere açılıyordu. Yeni iktidar eliti artık ordudan veya ulemadan değil, Tercüme Odası'ndan ve elçilik katiplerinden geliyordu. Bir zamanların küçümsenen ve kısmen ayak işi olarak görülen, Osmanlı efendilerinin elleri kirlenmesin diye dudak bükülerek Rum hizmetkarlara bırakılmış olan bir iş, şimdi devlet yönetiminin ve iktidar mücadelesinin okulu olmuştu.

Hukuki Reformlar

Âli ve Fuad Paşa'nın reformları kendilerinden önce gelenlerin çizgisini takip etti. 1858'de arazi kanunun[78] ve yeni bir ceza kanunun[79] hayata geçirilmesi ve 1860'da karma mahkemelerle birleştirilen ticaret mahkemelerinin yeniden örgütlenmesiyle[80] ve 1861 ve 63'te tamamen Fransız kökenli yeni ticaret[81] ve denizcilik[82] kanunlarının benimsenmesiyle hukuk reformu birkaç adım daha ileri taşındı.

Ticaret kanunları Reşid Paşa'nın girişimlerinin doğal bir gelişimiydi. Ceza yasası ise daha dikkate değer bir ilerlemenin işaretiydi. 1840 ve 51'de yapılanlara kıyasla şimdiki ceza yasası

78. Metin için bak. *Düstur*, i. 165; tercümesi Young, vi. 45 v.d. ve Aristarchi, i. 57 v.d.; ayrıca F. A. Belin tarafından şu makalede ele alınmıştır: "Etude sur la propriété foncière en Turquie", *Journal Asiatique*, 1862. ve Barkan, "Türk Toprak Hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat*, s. 321-421. Ayrıca bak. İnalcık, "Tanzimat Nedir"
79. *Düstur*, i. 527 v.d.; Young, vii. I v.d.; Aristarchi, ii. 212, vd
80. *Düstur*, i. 445; Young, i. 226.
81. *Düstur*, i. 780; Young, vii. 155.
82. *Düstur*, 466; Young, vii. 103; Aristarchi, 344.

daha incelikliydi ve daha itinalı olarak ele alınmıştı. Ana kısmı Fransız hukukundan geliyordu, ancak üzerinde ciddi anlamda birçok ekleme, çıkarma ve düzeltme yapılmıştı.

1858 tarihli yeni arazi yasası ise birçok açıdan hem ticaret hem de ceza yasasından daha büyük bir önem taşıyordu. Aynı yıl yapılmış olan Mısır Arazi Kanunnamesi gibi bu da, temel olarak kuralına uygun bir Batılılaşma anlayışını tarımsal bölgelerin tüm dertlerine deva olacak bir ilaç olarak uygulama girişimiydi. Batıdaki köyler kalabalık bir nüfusa sahipti, batı tarımı verimliydi, öyleyse toprak tahsisi ve tasarrufu sistemi daha Avrupalı hale getirilecek şekilde yeniden elden geçirilmeliydi. Son kalan tımarlar II. Mahmud zamanında kaldırılmıştı, iltizam sistemini kaldırmak uzun zamandır reformcuların hedefleri arasındaydı. Nispeten belli bir başarı elde edilmişti de. Reformların genel eğilimi önceki dönemin tarımsal ilişkiler yumağına bir son verip kullanım, tasarruf ve mülkiyete dair hakların teyit edilmesi ve kapsamının genişletilmesi yönündeydi. Mukataa sahipleri (mülklerini kiraya verenler) ve mültezimler tapu tahrir bürosu [*Defterhane*] tarafından verilen resmi belgelerle tasdik edilmiş olan serbest mülkiyet haklarını ellerinde tutuyorlar ve bu haklar devir ve satış konusunda tam bir serbestlik sağlıyordu. Hak ve konumları iyice kısıtlanmış olan mevcut çiftçiler ya ortakçı ya da ücretli işçi oluyorlardı. Böylece reformların kaymağını yiyen güçlü bir arazi sahipleri sınıfının insafına terk edilmiş durumdaydılar. Yeni arazi kanununun zararlı etkilerini hafifleten tek şey, uygulamasındaki yetersizliklerdi.

Âli ve Fuad Paşalar reform hareketinin ikinci kuşağının i sanlarıydılar. Öncekiler için yeni ve tuhaf olan şeylerin bir çoğu onların hayatının alışıldık bir parçasıydı. Hem inandıkları şeyler hem de şahsi konumları bakımından Reşid Paşa'dan çok daha güvenli bir noktadaydılar ve bu sayede işleri daha ağırdan alma

ve daha pratik olma şansına sahiptiler. Avrupalı gözlemcilerin gözünde ilerleme içler acısı bir yavaşlıkta gidiyordu. 1859 Ekiminde Avrupalı güçlerin temsilcileri Sadrazam'a ortak bir muhtıra vererek 1856 Fermanı'nın uygulanması konusunda gelişme olmamasından dolayı şikayette bulundular.[83]

Mali Sorunlar[84]

Ne var ki büyük devletler, aralarındaki anlaşmazlıklar nedeniyle bu itirazın ardından gelecek etkin bir girişimde bulunamıyorlardı. Çok geçmeden de Osmanlı İmparatorluğu gitgide büyüyen mali kriz gibi daha acil meselelerle uğraşır oldu. Maliye her zaman için reform yanlılarının en zayıf yanı olmuştu. Şimdi ise hazine tamtakırdı, askerin maaşı ödenememişti, bu cendere içindeki halk da gittikçe daha çok Avrupa'ya ve reformculara düşman kesiliyordu. Hükümet bir süreliğine Galatalı yerel bankerlerden yüksek faizlerle kısa vadeli borç almayı başarmıştı. Kırım Savaşı sırasında ise harp masrafı olarak İngiliz ve Fransız müttefiklerinden çeşitli borçlar almıştı. Ardından 1858 ve 60'da alınan borçlar sadece geçici bir rahatlık sağladı. 1861'e gelindiğinde kriz kapıya dayanmıştı. İngiltere ve Fransa, Osmanlı hükümetinin yerel borçlarını yeniden yapılandırmasına yardım ederek yeni bir mali araç meydana getirmesini sağladı: Osmanlı Bankası. Bankanın değerlendirdiği yeni bir borç, hazine bonolarını kapatmak için kullanıldı. Bu önlemler önemsiz bazı mali ve idari reformlarla birlikte bir ölçüde iyileşme sağladı, ancak Türkiye'nin adım adım iflasa ve dış kaynaklı mali kontrole gidişini fazla erteleyemedi.

83. Engelhardt, i. 161 v.d.; Rasim, iv. 2092 v.d.

84. Osmanlı Maliyesi için bak. A. du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie* (1903); Belin, "Essai sur l'histoire economique de la Turquie", *Journal Asiatique*, 1885; Davison, *Reform*, s. 110 v.d.; Cevdet, *Tezakir*, ii. 226 v.d. ve Ahmed Rasim'in borçlar hakkındaki notları, 2028 v.d.

Abdülaziz: Tepki Hareketi[85]

Sultan Abdülmecid 25 Haziran 1861'de öldü ve tahta kardeşi Abdülaziz geçti. Abdülmecid ılımlı ve iyi niyetli bir hükümdardı. Reform hareketine şahsi olarak yakındı. Biraz Fransızca bilirdi. Saltanat sülalesi içinde bir Batı dilini kullanan ilk padişahtı. Paris gazetelerini okuyor ve sayısız Avrupa adetini sarayına alıp uygulatıyordu.[86] Abdülaziz ise epeyce farklı bir mizaçtaydı. Kaprisli ve haşin, inatçı ve asabi kişiliğiyle yeni sultanın reformcularla arasının bozulması uzun sürmedi. Reform yanlılarının çalışmalarının önüne müdahaleleriyle engeller koyuyor ve çalışmaları sık sık iptal ettiriyordu. Osmanlı hanedanında bundan önceki dönemlerde devleti zorbaca idare edenler, zannedildiğinden çok daha az olmakla birlikte, eksik olmamıştır. Ancak bir yanda geleneksel kısıtlamaların kaldırılması, öte yandan yeni ve Batılı bir denetleme ve baskılama mekanizmasının çalıştırılması, saltanatın mutlakiyetçi idaresine, örneğine ilk kez rastlanan bir kapsam ve etki gücü olanağı verdi.

Âli ve Fuad Paşalar buna rağmen bu kudreti reform uğruna kullanmayı başardılar ve 1864'te yeni bir Vilayet Nizamnamesi ile birlikte taşra idaresi yeniden düzenlendi. Bu düzenleme İmparatorluğun yıkılışına kadar işleyecek, hatta daha ileriki zamanlarda da yürürlükte kalacaktı.[87]

---

85 Abdülaziz üzerine bak. Haluk Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz* (1949); ayrıca *EI*[2] ve *IA*'daki ilgili maddeler ve bunların atıfta bulunduğu kaynaklar. İngiliz diplomatik kaynaklarındaki yorumlar için bak. Temperley, *Cambridge Historical Journal*, iv. (1932-34) s. 167 v.d.

86 Bunlarla ilgili olarak bak. Rasim, iv. 2009 v.d.; not 289. Ayrıca karş. Cevdet, *Tezakir*, ii. 87 v.d., ve B. Lewis, *MES* (1965), s. 287.

87 *Düstur*, i. 608-24; Young, i. 36-45. Daha ayrıntılı bilgi için bak. Engelhardt, i. 193-8; Karal, *Tarih*, vii. 153; Temperley, s. 237; Sax, s. 372 v.d.; Davison, 114 v.d.; ayrıca karş. bu kitapta s. 519 v.d.

1867 Fransız Notası: Yeni Reformlar[88]

1867 Şubat'ında İngiltere ve Avusturya'nın da desteğiyle Fransız Hükümeti Bab-ı Âli'ye bir nota verdi. Reform politikasının daha aktif olarak sürdürülmesini istiyorlardı. Bu notayla birlikte ayrıntılı bazı önerilerde bulundular. Padişah reform fikrine şiddetle karşı çıktı, ama olayların yarattığı baskı altında göz yummak durumunda kaldı. Sonraki üç yıl boyunca devleti Fuad ve Âli Paşalar yönetti. Böylece yeni kanun ve kurumlar dalga dalga geldi.

1867'de III. Napoléon'dan bir davet ulaştı. Padişah'ı Paris Uluslararası Sergisi'ne çağırıyordu. Bu da onun Avrupa'ya bir seyahat yapmasına imkan verdi. Savaş dışında bir Osmanlı padişahı ilk kez Avrupa'ya gidecekti.* Abdülaziz Paris, Londra, Viyana saraylarında ağırlandı, Prusya kralıyla tanıştı.[89]

Adalet ve Eğitim

Sonraki iki yılda gerçekleştirilen reformlar yine başlıca iki temel alanda, adalet ve eğitim alanında yapıldı. 1868 Nisan'ında Meclis-i Vâlâ yeniden örgütlendi ve iki ayrı birim ortaya çıktı:

88. Engelhardt, i. 237 v.d.; ii. I v.d.; Sax, s. 380 v.d.; Davison, 234 v.d.

* Çev. N.: Necib Asım'ın *TOEM*'de yayınladığı bu seyahatnamenin başlığı şöyledir: "Cennet-mekân, Firdevs-âşiyân Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin Avrupa seyahatnâmesidir." Bu konuda yakın zamanda yayınlanmış üç araştırma için bak. Necdet Gök, "The Travel of Sultan Abdulaziz to Europe In The Light of the Notes of Halimi Efendi, 21 June-7 August 1867", *Turkish Area Studies Review-Bulletin of the Turkish Area Study Group* II, (Spring 2003), London, s. 33-37; yine aynı yazarın "The European travelogue of Sultan Abdülaziz Summarized from Halimi Efendi's Notes", *Turkish Area Studies Review-Bulletin of the Turkish Area Study Group* II, (Autumn 2003), London, s. 28-33; ve Ayşe Judy Upton-Ward, "Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", *Osmanlı*, (Ankara, 1999), v. II, s.119- 129.

89. Bu ziyaret hakkında Abdülaziz'e çevirmen olarak refakat eden Mâbeyin başkatibi Halimi Efendi'nin yazdığı seyahatnameye bak.: haz. Necib Asım, *TOEM*, sayı 49-62, (1337 Hicri), s. 90-102. Ayrıca Ali Kemali Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, (1944).

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şûra-yı Devlet. Bunların ilki, Meclis-i Adliye'nin elden geçirilmiş şekliydi ve ek olarak yargı işlevi de kazanmıştı. *Conseil d'Etat* [Franız Danıştay'ı] modelini örnek alan ikinci kurum ise fiilen idari davalarda yüksek mahkeme görevi görüyordu, kısmen istişare, bir parça da yasama sorumluluğu taşımaktaydı.[90]

O yıl Osmanlı Sultani Lisesi'nin Galatasaray'da açılışına tanık olundu.[91] Bu okulda eğitim öğretim dili, tamamen Türkçe olan konuların dışında, Fransızcaydı ve ciddi biçimde modern ve Batılı bir orta eğitim müfredatı oluşturmak için çaba harcanıyordu. Yabancı misyonerler tarafından da o zamana kadar birkaç okul açılmıştı. Özellikle American Protestant Robert College (1863) örnek gösterilebilir. Ancak Galatasaray Lisesi Müslüman bir hükümetin Batılı bir dille modern bir orta öğretim verme yolundaki ilk ciddi girişimiydi. Bir başka yenilik ise Müslüman ve Hıristiyan öğrencilerin yan yana eğitilmeleriydi ki bu, dine dayalı ayrımcılığa karşı yapılmış bir hamleydi.

Galatasaray Lisesi'nin modern Türkiye'nin ortaya çıkışı üzerindeki etkisi muazzam oldu. Batı tarzı bir eğitimden geçmiş ve Batılı idare mekanizmasını işletmeye muktedir idareci ve diplomatlara duyulan ihtiyacın yarattığı baskı artarken, Galatasaray mezunları Osmanlı İmparatorluğu'nun ve sonra da Türkiye Cumhuriyeti'nin siyaset ve idaresinde hakim bir rol üstlendiler. Sultani Lise'de hiç oyun bahçesi yoktu, ama modern Türkiye'nin zaferlerinin hiç de azımsanmayacak bir kısmı bu okulun dersliklerinde kazanıldı.

19. yüzyılın büyük olasılıkla en önemli hukuki reformu *Me-*

90. *Düstur*, i. 703 v.d.; Young, i. 3 v.d., 159 v.d.; Aristarchi, ii. 38 v.d.; B. Lewis, *MES* (1965), 290-1. Özgürlükçü Türklerin Şura-yı Devlet'e dair taşıdıkları büyük umutlara dair bak. Tanpınar, s. 190.

91. Engelhardt, ii. 10; Ergin, *Maarif*, ii. 400; İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesi'nin Kuruluşu" *Belleten*, sayı 28 (1943), s. 315-47; Davison, s. 246 v.d.

celle adıyla bilinen yeni medeni kanununun ilanı oldu. İlk bölümü 1870'de yayınlandı ve 1876'da tamamlandı.[92] Kanun büyük ölçüde Ahmed Cevdet Paşa'nın (1822-95) çalışmasıydı. Devrinin entelektüel hayatı içinde önde gelen simalardan biri olan Ahmed Cevdet Paşa âlim, tarihçi ve deha seviyesinde bir hukuk adamıydı. Çeşitli resmi makamlarda görev aldıktan sonra, 1868'de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin başkanlığına tayin edildi. Böylece fiilen Adalet Bakanı konumuna gelmiş oldu ve daha sonra ayrı bir Adliye Nezareti kurulduğunda bu unvanı resmen aldı. Bakanlıkta hukukçular için hukuk dersleri başlatması, *Nizami Mahkemeler* adı altında yeni bir dizi dindışı (seküler) mahkemeyi büyük bir özenle tesis etmesi onun başarılarındandır. Bu Nizami Mahkemelerin Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'deki Temyiz Dairesi'yle birlikte kendine ait yargıçları ve kendine özgü yargı usulleri vardı.

Daha önce Meclis-i Adliye'de görev yaptığı sırada Ahmed Cevdet Paşa ceza ve arazi kanunlarının hazırlanmasında rol üstlenmişti. Şimdi ise halihazırdaki karmaşayı ortadan kaldıracak yeni bir medeni kanun hazırlanması gibi devasa bir meseleyi ele almak üzere göreve çağrılıyordu. Âli Paşa Ticaret Kanunnamesi'nin bir emsal olarak takip edilmesi ve İmparatorluğun medeni kanunu olarak Fransız Medeni Kanunu'ndan alınacak parçaların benimsenmesi konusunda ısrarcıydı. Ahmed Cevdet Paşa'nın tercihi ise İslami gelenek çerçevesinin içinde kalınması, biçim ve sunum açısından modern, ancak sıkı sıkıya

92. *Mecelle* birçok defalar yayınlanmış ve tercüme edilmiştir. Bir Türk hukuk adamı olan S. S. Onar'ın hazırladığı genel ve kısa inceleme için bak. "The Majalla", Majid Khadduri ve Herbert J. Liebesny, ed. *Law in the Middle East*, i 81955), 292-308. A. C. Paşa'nın hukuki çalışmaları için bak. Ebul'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (1946) ve daha kısa bir çalışma olarak H. Bowen, "Ahmed Djawdat Pahsa" EI². Cevdet Paşa kendi görüşlerini kısaca *Tezakir*'de dile getirmiştir: i, 62-64. Onun Hasan Fehmi ile olan anlaşmazlığı hakkında bak. B. Lewis'in *IJMES*'deki ilgili makalesi.

şeriata dayalı bir kanunname hazırlanması yönündeydi. Cevdet Paşa ve heyeti kendi yollarında ilerlediler. Çabalarının sonucunda ortaya Hanefi mezhebine bağlı şeriat hukukundan gelen bir kanunnameden ziyade bir tür icmal (özet) çıktı. Bu da Türk hukukçuluğunun en büyük başarılarından biri olarak değerlendirilmelidir. Mecelle 1926'da Cumhuriyet yönetimi tarafından kaldırılana kadar yürürlükte kaldı. Ayrıca Asya'daki Osmanlı bakiyesi birçok ülkenin hukuk sisteminin temelini hâlâ bu Mecelle oluşturmaktadır.

Reform hareketinin iki öncüsü arasındaki ortaklık Fuad Paşa'nın 1869'daki ölümüyle sona erdi.[93] Âli Paşa, Fuad Paşa'ya göre muhtemelen daha kabiliyetliydi, ancak halk nezdinde daha az sevilen bir insandı. Üstelik yeniden baş gösteren mali buhranla yalnız başına mücadele etmek zorundaydı. Kısa süre sonra vergileri arttırmasıyla birlikte şahsına yönelik olan hoşnutsuzluk daha da büyüdü. 1871 Fransa-Prusya Savaşı Fransa'nın itibarını azaltınca, dolaylı olarak reformların da itibarı zarar gördü. 1871 Eylülünde üç ay süren bir hastalık dönemininin ardından Âli Paşa öldüğünde zaten iyice güç kaybetmiş ve dışlanmıştı.

Reform öncüleri ölmüş, onları himaye eden, yol gösteren Fransa mağlubiyete uğramış ve her türden yabancı müdahaleye karşı bir tepki atmosferi doğmuştu. Hıristiyan Osmanlılar bile kamu görevlerinden uzaklaştırılmış, İmparatorluğun İslami karakterine, İslami birlik ihtiyacına dönük vurgular artmıştı. Bunlar bir sonraki dönemde geçerlilik kazanacak olan İslamcılık (*Pan İslamik*) fikirlerinin ilk belirtileri oldu. Abdülaziz'in hükümdarlığında bu fikirler daha canlı biçimde gelişme kaydetti. Öyle ki

93. Fuad Paşa'ya atfedilen siyasi vasiyetname ile ilgili sorunlara ve belgelere dair faydalı bir araştırma için bak. R. Davison, "The Question of Fuad Pasa's 'Political Testament'" *Belleten*, sayı 89 (1959), 119-36.

Osmanlı Padişahı yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nun başı değil, aynı zamanda tüm Müslümanların halifesi ve İslamiyet'in ilk dönemlerindeki halifelerinin de varisi olmuştu. Bu, eskiden beri kabul gören bir uygulama değildi. Asya ve Afrika'daki Müslüman topraklarının büyük kısmının Avrupa sömürgesi haline dönüştüğü bir dönemde bu yeni iddia büyük bir hızla ciddi bir destek buldu ve Osmanlı hilafeti, Batılılaşmaya ve Batı'ya karşı çıkan güçlerin buluşma noktası oluverdi.[94]

Âli Paşa'nın ölümü ve tepki hareketinin zaferiyle artık bir durma noktasına gelindi. Burası reformcuların çabalarını, başarılarının etkilerini ve sınırlarını değerlendirmek için uygun bir noktaydı.

Sonuçlar

Türkiye'deki 19. yüzyıl reformları üzerine Avrupalıların yazdıklarına bakıldığında, reformların ölü doğduğuna dair hepsinin ağız birliği ettiği görülür. "Tanzimat Bab-ı Âli'nin eşiğinde durdu."[95] Yine de 1800'lerdeki Türkiye ile 1871'in Türkiyesi karşılaştırıldığında pek çok ciddi değişimin meydana geldiği görülecektir. Bunlar, öyle ya da böyle Tanzimat'ın Avrupa'ya bir sus payı ya da saygıyla yapılmış bir iyi niyet ifadesi olmadığını ve bunu yapanların da çocukça bir hevesle hareket eden sözüm ona reformcular olmadığını göstermeye yetecek değişikliklerdi.

Avrupa'daki yaygın kanı, İmparatorluğun o köhne kurumları ve yapısının barbarca ve düzeltilemeyecek kadar kötü olduğuydu. Türkiye'yi medeni bir ülkenin seviyesine ve ayrıcalıklarına ulaştıracak olan şey, mümkün olduğu kadar çabuk şekilde Avrupa tarzı yönetim biçimi ve hayat tarzının benimsen-

94. Bak. aşağıda s. 437 v.d. ve 461-4.

95. Geoffrey Lewis'in eserinde zikredilmiştir: *Turkey*, (1955) s. 35.

mesiydi. İşte bu görüş Avrupalı devletlerin hükümet ve elçilikleri eliyle büyük bir gayretle Türk devlet adamlarının kafasına kazındı ve nihayetinde Türk yönetici sınıfının gitgide artan bir kısmınca, dile getirilmese bile, kabul edildi. Zira kendi geri kalmışlıklarına, yoksulluklarına ve zayıflıklarına kıyasla Avrupa'nın gücünün, zenginliğinin ve gelişmesinin tamamen farkındaydılar. Onların bu tavrı, 19. yüzyıl Türkiyesi'ndeki en seçkin entelektüel şahsiyetlerden biri olan Ziya Paşa'nın (1825-80) meşhur şiirinde şöyle ifade edilir:

Diyar-ı küfrü gezdim beldeler, kâşaneler gördüm
Dolaştım mülk-i İslamı, bütün viraneler gördüm[96]

Ancak reformcuların etkisiz olduğuna dair yaygın varsayımı sorgularken aynı zamanda bununla ilişkili olan şu varsayımı da sorgulayabiliriz: Yarattıkları etki yararlıydı ve bundan öncekiler üzerine kurulmuş bir ilerlemeyi temsil ediyordu.

Daha 19. yüzyılın ilk yarısında bazı kuşkular ortaya çıkmaya başlamıştı. Belki de bunlar içinde en derinlikli yorumları barındıranı Adolphus Slade'inkilerdir. Türkiye'yi 1929'dan itibaren pek çok kez ziyaret etmiş olan bu İngiliz deniz subayı hem konuşulan dil, hem ülkenin kendisi hem de halkı üzerinde geniş bilgi sahibi olmuştu. Temel eleştirisi şuydu: Reformcuların yerle bir ettiği eski düzen kendi içinde kötü değil, tam aksine pek çok gıpta edilecek özelliği olan bir düzendi:

Bugüne kadar Osmanlılar âdetleri gereği hür insanların en muhteşem ayrıcalıklarından yararlandılar. Öyle ki, Hıristiyan milletleri bu uğrunda çok uzun zaman mücadele etmişlerdir. Bir Osmanlı, hükümete sadece ortalama bir arazi vergisi ödemektedir. Gerçi bu vergi kanunsuz gasplara açıktır, ama bu da tahakkuk eden vergiler sınıfı-

96. 1870 yılında Cenova'da yazılmış olan bu şiir birçok Türkçe antolojide bulunabilir. Kenan Akyüz'ün hazırladığı *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi* (1953) son derece iyi bir eserdir.

na dahil edilebilir. Vakıf sistemi Müslüman din adamlarının geçimi için yeterli olduğundan kilise vergisi benzeri bir vergi ödenmiyordu. Pasaportu olmadan istediği yere seyahat edebiliyordu. Hiçbir gümrük memuru o gözleri ve kirli elleriyle eşyalarını karıştıramazdı. Polis, hareketlerini gözetleyemez, konuşmalarına kulak veremezdi. Evi kutsaldı. Savaşa çağrılmadığı sürece evlatları yanından alıp götürülemezdi. Heves ve arzuları doğum ya da servet gibi şeylerle kısıtlanmıyordu. En alt tabakadan olsa bile paşalık makamına kadar çıkabilmeyi arzulaması küstahlık sayılmazdı. Okuma-yazması varsa sadrazamlık makamını bile düşünebilirdi. Pek çok örnekle desteklenen ve beslenen bu bilinç Osmanlının zihnine asalet kazandırmıştı ve hicap duymaksızın yüksek mevkilerdeki vazifelere girişme kabiliyetine sahipti. İşte bu, hür milletlerin el üstünde tuttukları bir üstünlük değil midir? Fransız Devrimi'ni hazırlayan da halkın bu tür iftihar kaynağı mevkilerden uzak tutulması değil miydi? Bilgi çağı vasıtasıyla ilerleyen milletler arasındaki mevcut bu koşutlukları sonsuza kadar uzatabilirim. Bir örnek daha verilebilir. Doğru olmasından ziyade gülünesi olan bu örnek, İstanbullu Yeniçerilerin açıkçası bir tür mebuslar grubunu andırıyor olmasıydı. Zira grup, hükümdarı zorlayarak devlet adamlarını değiştirtebiliyor ve böylece içlerinden becerikli, kurnaz olan birisi, hele ki insanların hırslarını kışkırtma konusunda yetenekli ise, uslu durması için hiç kuşkusuz iyi bir mevkiye getiriliyordu.[97]

II. Mahmud bu düzeni ortadan tamamen kaldırmış, ancak yerine dizginlenemeyen şahsi iradesinden başka bir şey koymamıştı:

Bu hürriyet ve bu en yabanıl arzuları hayata geçirebilme kabiliyeti karşılığında Padişah'ın sunabileceği nesi var? Hiçbir şey denilebilir. Osmanlı'nın özgürlüklerine saygı duyulduğu sürece namuslarını koruyacak daimi bir ordunun getireceği yüke ve bütüncül bir hükümet sistemine karşı çıkacağını zannetmiyorum. Ancak, saygı duyulan bir hiyerarşiyi, kuşaktan kuşağa geçen bir asaleti ve taşra nüfuzunu da kucaklayan, bu ve benzeri kolaylıklar sunan eski sistem üze-

97 Slade, 275-6 (ve 2. baskıda s. 145)

rine kendi planlarını aşılamak, boş ama, mukaddes sayılan önyargıları sarsmamaya aşırı özen göstererek, Asya'ya has davranış biçimleri Avrupa'nınkine tabi tutmak yerine, Padişah, Avrupa âdetlerini Asya'nınkilere tabi kılmak amacında olduğunu göstermek uğruna, tüm bahaneleri reddedip kendini ve mülkünü büyütme planlarını vaktinden önce ifşa etmiş oldu. Bu da halkının nefretini çekerek, ona olan saygılarını haysiyet sınırının altında bir seviyeye düşürdü.[98]

Moltke de benzeri bir yargıda bulunur:

Amacına ulaşma yolunda onun için İmparatorluğun coğrafyası içinde bütün iktidar merkezlerini yerle bir etmek ve tüm kudreti kendi elinde birleştirmek kaçınılmazdı. Kendi binasını inşa etmeden önce alanı temizlemek gerekliydi. Padişah üstlendiği bu muazzam görevin ilk kısmını kıvrak bir zeka ve azimle başardı, ancak ikinci kısımda başarısız oldu.[99]

II. Mahmud'un ardından Tanzimat adamları onun böylesi şiddetli ve yıkıcı bir telaşla dümdüz ettiği zemin üzerine yeni bir yapı kurmaya gayret ettiler. Ancak çalışma yöntemleri ve kullanılan vasıtalar onlara tamamen yabancıydı. Ya vasıfsız ve öfkeli işçilerle, yabancı ve dolayısıyla güven telkin etmeyen ustalarla, ya da bunların hiçbiri olmadan çalışıyorlardı.

Buna rağmen çok şey başardılar. 19 ve 20. yüzyılın dünyasında Türkiye ya modernleşecek ya da yok olacaktı. Tanzimatçılar tüm başarısızlıklarına rağmen ileride devam edecek olan modernleşme süreci için kaçınılmaz olan temeli oluşturdular. Hukuki ve idari reformları genelde iyi düşünülmemiş ve uygulamada yetersiz kalmıştı. Ama demiryolu ve telgrafın hüküm sürdüğü bir dünyada İmparatorluğun eski feodal yapısı ayakta kalamazdı. Aslında fazla seçenek yoktu. Belki de en büyük başarılar eğitim alanında oldu. 19. yüzyılda kurulmuş olan temel

98. Slade, i. 276-7 (ve 2. baskıda s. 146)
99. Moltke, 109-10.

ve yüksek öğretim kurumlarında ağır ağır ve bin bir zahmetle yeni bir elit meydana çıktı. Bu yeni elitin yeni bir ruhu ve gerçek dünyaya dair daha yeni ve açık bir algılayışı vardı. Ahlaki ve manevi olarak ayak uydurma sürecinin sorunları inanılmaz boyutlardaydı. Hayal kırıklığına uğrayanların, ahlaki değerleri hor görenlerin ve çıkar peşinde koşanların sayısı hiç de azımsanmayacak miktardaydı. Bu okullardan çıkan yeni memur sınıfı çoğunlukla bilgisiz, derinlik sahibi olmayan ve çıkarcı insanlardı. Ayrıca idareleri altında olan insanlarla aralarındaki uçurum gittikçe büyüyordu. Ama bu bile, yerlerine aldıkları insanların cahilce takındıkları o aşırı güven duygusundan daha iyiydi. Bu yeni memur sınıfı arasında elbette sadık, dürüst ve sorumluluk sahibi büyük bir kesim de vardı. Ülkelerinin sorunlarının ve yaşadığı sıkıntıların gerçekten farkındaydılar. Bunlarla yüzleşmek ve üstesinden gelmek azmindeydiler. İmparatorluğun hakim sınıflarına bu yeni ruhun nüfuz etmesi yavaş oluyordu ve sıklıkla insanın şevkini kırıyordu. Ancak 20. yüzyıla gelindiğinde modern Türkiye'yi oluşturan büyük toplumsal ve siyasi devrimleri sonuçlandıracak olan bilgiye, yetkinliğe ve hepsinin ötesinde sorumluluk ve karar duygusuna sahip yönetici eliti bu yeni ruh ortaya çıkardı. Bu yeni grubun Türkiye için taşıdığı değerin büyüklüğünü anlamak için benzeri bir miras ve benzeri sorunlar taşıyan, ama bu değere sahip olmayan diğer ülkelerin yaşadıklarına bakmak gerekir.

19. yüzyıl reformcularının karşılaştığı problemler muazzamdı. Onlara muhalefet eden güçler kesinlikle gerçekleşmesi mümkün olmayan hedefler taşısalar bile, insafsız ve tehditkardı. Reformlarla ilgili olarak hoşnutsuzluk ve öfke uyandıran pek çok şey vardı. Siyasi, toplumsal ve ekonomik değişimler Türkiye'deki hemen her grubun çıkarına bir tehdit gibiydi. Neredeyse herkesin gözünde reformlar ezeli düşman olan Hristi-

yanların İslam karşısında kazandığı bir zafer gibiydi. Zira bu reformlar temel olarak Müslüman bir ülkeye Avrupa'dan alınmış uygulama ve prosedürlerin zorla tatbik ettirilmesiydi. Avrupalı güçlerin ısrarıyla olmasa da, onların teşviki ve onların uzman danışmanları yardımıyla yapılıyordu. Askeri hezimetler, siyasi aşağılamalar aslen Türklerin kendi yenilmez, durdurulamaz üstünlüklerine duydukları o hantal ve kendinden pek hoşnut o güveni sarsmıştı. Ancak vahşi kafirlere karşı takındıkları o eski küçümseyici tavır, bir boyun eğme söz konusu olduğunda, meydanı imrenme değil kin duygusuna bırakıyordu. Reformlar Müslüman halkın gönlünü okşamıyordu, zira Hıristiyan güçler bu reformların geliştirilmesinden açıkça ve etkin biçimde fayda sağlıyorlardı. İmparatorluktaki gayrimüslimlerin eşit konuma getirilmesi de birçoklarının gözünde bu hakaret ve haddini bilmezliğin bardağı taşıran son damlası oldu.

1871'e gelindiğinde reform hareketi ciddi biçimde ilerlemişti. Öyle ki artık geçmişe dönüşü sağlayacak herhangi basit bir politika üretmek fiilen mümkün değildi. Eski düzen öylesine kapsamlı biçimde yıkılmıştı ki, şu ya da bu şekilde Türkiye'nin önünde modernleşme ve Batılılaşma artık tek yol olarak duruyordu. Bu yolda hızlı ya da yavaş ilerleyebilir, dümdüz veya dolambaçlı yollara sapabilir, ama geri gidemezdi.

5. BÖLÜM

Devrimin Tohumları

Ana kapının önünde bir hürriyet heykeliyle karşılaşıyorsunuz; heykelin elinde bir asa vardır ve bir sandalyede oturmaktadır. Görüntüsü ve tavrı izleyenlere şu mesajı verir: "Ey kıymetli ziyaretçiler, insanlığın bu büyüleyici gelişimine baktığınızda, şunu aklınızdan çıkarmayın ki, tüm bu mükemmellikler hürriyetin eseridir. Ancak hürriyetin koruması altında, insanlar ve milletler mutluluğa erişir. Hürriyet olmaksızın güvenlik olmaz; güvenlik olmadan gayret olmaz, gayret olmadan, zenginlik olmaz; zenginlik olmadan, mutluluk olmaz!...

Sadullah Paşa, "The Paris Exhibition", [Paris Sergisi] 1878.

1789 devriminin ana fikri, hakim gücün sınırlandırılması değil, aradaki güçlerin ortadan kaldırılmasıdır.

Lord Acton, "Nationality", 1862.

Türkçe'deki hürriyet kelimesi, Arapça *hurriya* kelimesinden gelir. Kökü özgür anlamına gelen bir cins isim olan "hür"dür. Klasik İslam'da kullanıldığı şekliyle bu kelime yaygın olarak hukuki ve toplumsal anlamda, istisnai olarak da felsefi anlamda kullanılır. Hukuki olarak köleliğin, hizmetkarlık statüsünün ve bazen de muafiyet ya da imtiyaz kavramlarının tam zıddına işaret eder. Toplumsal bağlamda ise özgür irade -yani mukadderatın zıddı- anlama gelir.[1] Ancak hiçbir zaman Çiçero'nun atfettiği anlamı taşımamıştır. Aristoteles'in yaptığı gibi Çiçero da

1. Freytag, Lane, Dozy ve diğer bazı uzmanların hazırladığı Arapça sözlüklere bakılabilir. Toplumsal anlamda kullanımı özellikle Müslüman İspanya'da kaydedilmiştir. (Karşılaştır. İspanyolca *Vocabulista aravagio en letra castellana* of Pedro de Alcala, Granada 1505, *hurr* = "franco previlegiado": Dozy, i. 262.) İrade özgürlüğü için başka tabirler olduğundan felsefi anlamı nadiren kullanılır.

Latince "libertas" kelimesini devletin idaresinde pay sahibi olmak, ya da vatandaşlık anlamında kullanmıştı.

Kelimenin Türkçe'de yeni bir önem kazanmaya başlaması 18. yüzyıldà oldu. Fransa'dan gönderilen raporlar, Fransız manifestoların tercümeleri, bu yeni kavrama aşinalık sağlamaya yardım etti.[2] Bu kavram önceleri pek sıcak bir kabul görmedi. 1789 yılında Fransızların işgal ettikleri Adriyatik kıyılarındaki faaliyetlerine ilişkin olarak kaleme aldığı raporlarda Reis Efendi Atıf şuna dikkat çeker: "Onlar bu bölgelerde kadim Yunan yönetim biçimini dile getiren ve bir serbestiyet rejimi yerleştiren eylemleri hiçbir yorum ve izah gerektirmeyecek biçimde insanların zihnine fesat aşıladıklarının göstergesidir."[3]

Atıf Efendi, 19. yüzyılda İmparatorluğun başına çok iş açacak olan iki gücü, yani milliyetçilik ve hürriyetçiliği kusursuz olarak teşhis etmişti. Aynı yıl, ama daha sonraları, Padişah bu yeni ve tehlikeli fikirleri çürütmeyi denedi. Fransız hürriyetini sefahat düşkünlüğü ve anarşi olarak şöyle tasvir ediyordu:

> ***Bu boş inanç ve fikirlere dayanarak yeni ilkeler, yeni kanunlar koydular, şeytanın onlara fısıldadığı şeyleri yapıp dinlerin temelini yık-***

2. Siyasi özgürlük anlamında kullanılan ilk terim bugün artık kullanılmayan *serbestiyet* kelimesidir. Kelimenin kökü "serbest"tir ve aslen Farsça'dır. Osmanlıca'da, Arap dilbilgisi kurallarına göre soyut bir türetme ile "serbestiyet" formunda kullanılmıştır. Herhangi bir sınırlamanın veya kısıtlamanın yokluğu anlamına gelir. Genellikle mali işlerle ilgili olarak kullanılır. *Serbestiyet* ancak zamanla yerini bugün bildiğimiz *hürriyet*'e bırakmıştır. Mısır'a gidecek Fransızlar için on dokuzuncu yüzyılın başlarında hazırlanmış olan sözlükteki Arapça kelime listesinde *hurriya*'nin karşılığı olarak *liberté* verilmiş, ancak şöyle bir sınırlamaya gidilmiştir: "Köleliğin zıddı" (J. F. Ruphy, *Dictionnaire abrégé François-arabe* (Paris, An X [1802], s. 120). "Hareket kabiliyeti" anlamında Ruphy'nin tercih ettiği Arapça karşılık *sarah*'tır. 1841'e gelindiğinde Handjeri, "liberté civile" ve "liberté politique" ifadelerine *ruhsat-ı şeriye* ve *ruhsat-ı mülkiye* karşılığını vermiştir; *Dictionnaire français-arabe-persan et turc*, 3 cilt, Moscow, 1840-41. *Hürriyet* tabirinin siyasi özgürlük anlamında kullanılması, ancak yüzyılın ortalarındaki yeni gazete ve dergilerde olacaktır. Bak. *EI*², "Hurriya ii," yazan B. Lewis.

3. Cevdet, *Tarih*, vi. s. 400-1. Ayrıca karş. B. Lewis, *Slav. R.*, xxxiv (1955), 232-5.

tılar, yasaklar, meşrulaştırılıp neyi arzu ediyorlarsa onu mübah kıldılar, sıradan insanları ayartıp kendi ahlaksızlıklarına ortak ettiler, aklı başından gitmiş insanlar olarak dinleri birbirine karşı kışkırtıp krallar ve devletler arasına kötülük tohumu saçtılar...[4]

Bu kavramı ortadan kaldırmaya yönelik bu ve benzeri çabalara rağmen Türk toprağına dikilmiş olan hürriyet ağacı artık kök salmıştı. Uzun zaman geçmeden, bir başka önemli gelişme ile aydın Türklerin hürriyet, eşitlik ve hukukun üstünlüğü gibi kavramlara duydukları ilgi adam akıllı artmıştı. 19. yüzyılın ilk yarısında gittikçe daha çok Türk, özellikle Batı'yı görme fırsatı bulmuş olanlar, akıl almaz ölçüde zengin, güçlü ve üstelik bütün dünyayı avuçları arasına alma yolunda, kendine hudutsuz bir güven duyan, saldırgan Avrupa ile kendi ülkelerinin geri kalmışlığını kıyasladığında yoksulluğunu acı biçimde fark ediyordu. O eski "İmparatorluk neden geriliyor?" sorusu artık şöyle sorulmalıydı: "Neden Avrupa ilerliyor ve gelişiyorken, İmparatorluk geriliyor ve Avrupa'nın başarısının sırrı nedir?"

Bir süre için bu sırrın Avrupa kaynaklı ürünler ve teknik araç-gereçler olduğuna inanıldı. Bu hor-hakir barbarlar taifesinin olmuş-olacak tek meziyetiydi. 1803-1806 arası Paris'te büyükelçilik görevi yapan o muhteşem Halet Efendi bu görüşü olabilecek en bayağı şekilde dile getirir:

Allah biliyor, akıl ve idrakleri öyle ki, onlarla İslamlar arsındaki fark, bizdeki kayıkçılarla katipler arasındaki farka benziyor. Onların manevra ve politikaları kabadır, bir niyeti daha ifade etmeden önce nereye varacaklarını anlayabilirsiniz. Elde ettikleri başarılar ise sadece bizim kendi gayretsizliğimizden kaynaklanıyor. Zira ne bizimki kadar cesur askerleri var, ne bizimki gibi idarecileri var. Bizim topçu subaylarımız onlarınkinden çok daha kabiliyetli, ehil. Sermayele-

4. 1798 tarihli Ferman, bak yukarıda, s. 94-95.

ri sırf laftan ibaret. Allah biliyor, öyle zannederim ki bir tedbir olsun diye her üç-dört yılda bir 25 bin kese akçe enfiye, kağıt, kristal, kıyafet ve porselen için beş fabrika ile yabancı dil ve coğrafya bilimleri için bir okul yaptırılsa, beş sene zarfında tutunacak hiçbir şeyleri kalmaz. Zira bütün ticaretlerinin temeli bu beş maddeye dayanır. Allah efendimize bir gayret ihsan eyleye, Amin![5]

Sanayi ve bilim, fabrikalar ve okullar, Türkiye'de II. Mahmud'un, Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın Avrupa gücüne ve zenginliğine bir anda erişmek için kullanmaya çalıştıkları sihirli değnekti. Böylece başlıca gayeleri olan Avrupai tarzda ordulara sahip olmayı başaracaklardı. Daha sonra gelen birçok reformcu ve yenilikçinin çabalarının özünde de aynı temel fikir yatıyordu.

Ancak İslamiyet ile Hıristiyanlığı birbirinden ayıran duvarda bir kere kapı açıldı mı, o kapıdan geçen fikir akışını denetleyip içinden seçim yapmak artık olanaksızdı. Genç Türkler [Jön Türkler] Avrupalı öğretmenlerden ders alan, Avrupa'da seyahat eden, Avrupa dilleri[illegible]renen insanlardı. Onlara verilen görevlerin gerektirdiği [illegible]k becerileri kapmanın ötesinde, başka şeylere ilgi duymamaları, başka şeyler okumamaları mümkün değildi.

Bu sihirli değnek yine de çok iyi işler gibi görünmüyordu. Onu en doğru şekilde kullanmayı sağlayan bazı başka sırlar açığa çıkarılmalıydı. Avrupa'yı ziyaret eden ve Avrupa gücünün o zor bulunan kaynağının peşindeki hevesli genç Türklerin gözünde bu arayışı Avrupai yaşam ve idare tarzının nitelikleri arasında yapmaktan daha doğal bir şey olamazdı. Bu nitelikler kendilerinkinden cidden farklılık gösteriyordu. 1830 ve 40'lı yıllarda liberalizm, hem en asil idealistlerin hem de en fır-

5. Karal, *Halet*, s. 32-33; ayrıca sayfa 98.

satçı işadamları ve teknisyenlerin umutlarını birleştiren aydınlanma ve gelişimin kutsal sebebiydi. Avrupa'yı ziyaret eden doğulu için Batı'da anayasal ve parlamenter idareden daha kendine özgü, daha belirleyici ne olabilirdi ki?

Bu çerçevede tartışma başlatanlardan birisi de Sadık Rıfat Paşa'ydı (1807-1856). 1837'de Viyana'daki Türk elçiliğine gitmiş ve ardında İstanbul'da daha üst düzeyde birkaç görevde bulunmuştu.[6] Eserlerinden bir tanesi "Avrupa'nın Durumuna Dair" adını taşıyan on iki sayfalık bir yazıydı ve ilk taslağı Viyana'daki elçiliği sırasında kaleme alınmıştı.

Bu yazıda Sadık Rıfat Paşa Türkiye ile Avrupa arasındaki temel farklılıklara dair bazı fikirler ileri sürer ve Türkiye'nin hangi konularda Avrupa'yı taklit etmesi gerektiğini dile getirir. Kendi neslinin birçok insanı gibi Sadık Rıfat Paşa da Avrupa'nın zenginliğinden, sanayiinden ve biliminden derin biçimde etkilenmişti. Bunları ülkesini yeniden canlandırmanın vasıtaları olarak görüyordu. Öte yandan Avrupa'nın gelişimini ve refahını siyasi bazı şartlarla da ilişkilendiriyordu. Avrupa devletlerinin sahip olduğu zenginliğin temelinde, ona göre, nüfusun düzenli biçimde artışı, ülkenin tarımsal gelişimi ve huzur ve sükun ortamının devamlılığı yatıyordu. Ancak bunlar da bazı şartlara bağlıydı:

> *Her bir uluş ve halkın hayatı, mülkiyeti, namusu ve itibarı için tam bir güvenliğin sağlanması, bir başka deyişle, hürriyetin icab ettirdiği hakların düzgün biçimde uygulanması. Böyle olmakla, bu tür güvenlik ve hürriyetin getirdiği bu haklar aşırı bir titizlik ve ilgiyle devam ettirilir. Şahıslar ve ülkeler devlet için ve devlet uğruna var edilmiş değildir, aksine kadir-i mutlak yaratıcının verdiği hikmetle, yer-*

6. Sadık Rıfat Paşa için bak: Tanpınar, 1 88 v.d.; Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 115 v.d.; Ali Fuad, "Rical-i -Tanzimat'tan Rıfat Paşa", *TTEM*, s.y. i/2 (1930), 1-11; Mardin, *Genesis*, s. 169 v.d.; Berkes, *Development*, s. 130. v.d.

yüzündeki hükümdarlara sadece ülkelerinin refahını, zenginliğini korumak ve savunmak için kendilerine Tanrı'nın lütfu bahşedilmiş, dolayısıyla, hükümet işlerini yürütürken ulusun taşıdığı haklar ve devletin kanunlarına uygun olarak hareket ederler ve hiçbir zorbaca ve şiddet içeren eyleme meydan verilmez... Avrupa'nın medeni ülkeleri için bu meseleler temel politikalarının alfabesi sayıldığından, İmparatorluk için de uygulanabilecek olan bu şartların temini yolunda olabilecek en yüksek derecede kararlılık ve gayretle mücadele edilmesi acil bir gerekliliktir.[7]

Rıfat Paşa'nın fikirleri geleneksel İslam siyasal düşüncesinin çerçevesi dahilinde yer almaktadır. Hürriyetten ziyade adalet fikriyle ilgiliydi. Onun meselesi, yöneticilerin kanuna göre davranmaları ve tebalarına adalet ve iyilikle muamele etmeleri mecburiyetiydi. Ancak halkın böylesi bir muamele görmeye *hakkının* olması fikri tamamen yeni bir fikirdi ve bir Arap atasözünde özetlenmiş olan çok eski bir kavrama açıkça ters düşüyordu: "Eğer Halife adilse, bu onun sevabıdır, sana düşen minnettar kalmaktır, eğer Halife adil değilse, bu onun günahıdır, sana düşen ise sabretmektir."[8]

Rıfat Paşa insanların haklarından ve hürriyetin getirdiği haklardan bahsettiğinde, Fransa'da alınmış yeni fikirleri ifade etmekteydi ve bunlar hâlâ tam olarak anlaşılabilmiş değildi. Bunlar Seyyid Mustafa Sami'nin Avrupa üzerine yazdığı yazıda tekrar karşımıza çıkmaktadır. Paris'teki Türk büyükelçiliğinin eski başkatibi olan Mustafa Sami, 1840'da yayınlanan bu yazısında Avrupa tarzı idareden, din özgürlüğünden, kanun karşısın-

7. Sadık Rıfat Paşa'nın layihasının bir metni A. Şeref tarafından yayınlanmıştır, s. 125 v.d. Sadık Rıfat Paşa'nın yazılarının derlendiği *Müntehebat-ı Asar*(t.y.) adlı eserde de bu metnin bir başka versiyonu bulunabilir. Bu eserde ayrıca kısa bir hayat hikayesi de yer alır.
8. Ibn Abd Rabbihi, *Kitab al-Iqd al-Farid*, i (Kahire, 1940), s. 10; karşılaştır: B. Lewis; "The Concept of an Islamic Republic", *WI*, i (1955), s. 7.

daki eşitlik ve emniyette olma fikrinden, hürriyet ve gelişimden hayranlıkla bahseder.[9]

Her iki yazar da zenginliğin olabilmesi için bilimin önemine vurgu yapar ve her ikisi de bilim ile özgürlük arasındaki ilişkiden haberdardır. Ancak özgürlük onlar için hâlâ kanun karşısında eşitliği ve emniyeti ifade etmektedir. Bu, idarede tebaanın pay sahibi olması hakkı değil, idarenin zorbaca ve kanunsuz eylemleri karşısında tebaanın emniyeti anlamına geliyordu. Tanzimat ricali de aynı görüşteydi ve yeni kanunlar yaparak, yeni mahkemeler kurarak halkı, idarenin ve onun temsilcilerinin keyfi eylemlerinden korumaya çalışıyorlardı. Bilimin zaferi, hukukun üstünlüğü, eğitimin yaygınlığı, bunların hepsi Sadık Paşa'nın "On dokuzuncu yüzyıl" şiirinde o bunaltıcı coşkunluğu içinde hep beraber kutlanmaktadır:[10]

Hukûk-i şahs ü tasarruf masun taarruzdan
Verildi âlem-i umrâna başka tensikaat
Ne Âmr Zeyd'in esîri ne Zeyd Âmr'a velî[11]
Müessis üss-i mûsâvâtâ nass-ı mevzûât
Münevver eyledi ezhanı intişâr-ı ûlûm
Mükemmel eyledi noksân-ı feyzi matbûât
Megârib oldu dirîgaa metâli-i irfân
Ne kaldı şöhret-i Rûm ü Arab ne Mısr ü Herât

9. Tanpınar, s. 93 v.d. Hürriyetçi ve meşrutiyetçi fikirlerin yayılışının taşıdığı büyük önem hakkında o devirde kaleme alınmış bir başka eser de Mısırlı Ezheri Şeyh Rifa'a Rafi el-Tahtavi'nin 1826-31 arasında Paris'te kaldığı süre zarfında yazdığı risaledir. 1834 yılında Arapça, 1836'da ise Türkçe olarak Bulak yayınevi tarafından basılmıştır. Eserde Fransız anayasasının tercümesi, yorumlar, yazarın tanık olduğu 1830 devrimine dair bir tartışma, ve istibdada karşı bir kalkan olarak anayasal ve temsili hükümetin işleme biçimi üzerine bir tarif bulunmaktadır.

10. Akyüz, *Antoloji*, s. 66 v.d. Bu şiir başka antolojilerde de bulunabilir. Diğer örnekler için bak. Ebüzziya Tevfik, *Nümune-i Edebiyat-ı Osmaniye* (1306 H.), s. 280 v.d.

11. Âmr ve Zeyd, İslam hukukuna dair yazılan eserlerde geleneksel olarak kullanılan Arap isimleridir. Kutsal Kitap'taki John Doe ve Richard Roe ile karşılaştırılabilir.

Zaman zamân-ı terakkî cihan-ı ulûm
Olur mu cehl ile kaabil bekaa-yı cem'iyyât.

Sultanlar ve bakanları bile hükümet ile tebaa arasında var olan ilişkilere dair bu yeni fikirleri tanımaya başlamışlardı. 1839 Gülhane Hatt-ı Şerifi'nde, İmparatorluğun daha iyi idare edilmesi için kurulacak olan yeni kurumların üç asal hususu içermesi gerektiği öngörülüyordu. Birincisi "halkının hayat, namus ve servet emniyetini güvence altına almak"tı. 1856 Hatt-ı Hümayunu'nda ise daha ileri gidilmiş ve daha ilk maddede şunlar teyit edilmişti:

Gülhane'de okunan hatt-ı hümayunum ile ve Tanzimat-ı Hayriye gereğince her din ve mezhepte bulunan tebaamın tümü hakkında istisnasız emniyet-i can ve mal ve mahfuziyet-i namus için tarafımdan vaat ve ihsan olunmuş olan teminat bir kere daha vurgulandığından ve teyid edildiğinden bunun en iyi biçimde uygulamaya konması için gereken tedbirlerin alınması...

Bu güvenceler kağıt üzerinde yeteri kadar etkileyiciydi ve bazı gözlemcilerin bu reform kanunlarını Osmanlı İmparatorluğu'nun anayasal bildirgeleri olarak görmelerine vesile oldu. Hiç kuşkusuz reformcular da niyetlerinde samimiydiler. Sultan Abdülmecid 1845'te danışmak için taşra eşrafından bir grup toplayacak kadar ileri gitmişti. Ancak işin aslına bakıldığında, merkezi hükümetin mutlak otoritesi, 19. yüzyılda zayıflamak şöyle dursun güçlenmişti. Sultanın despotizmi üzerindeki o eski ve pek çok kez denenmiş olan denetim ayarlarının hepsi gitmişti. Kadim imtiyazlarıyla, taşıdığı cemaat kimliği ve önceliklerine dair sarsılmaz inancıyla Yeniçeri birlikleri, timarlı sipahiler, ayanların taşra nüfuzu ve yerel eşraf, ulemanın, yani kanun, din ve eğitimin denetçileri olanların başına buyruk kudreti. Üstelik bu ulema, ileri gelenlerinin bağımsız hiyerarşisiyle güç kazanmış, sınırsız gelir kaynaklarıyla desteklenmiş bir si-

nıftı. Bunlar ve diğer tüm aradaki güçler, ya ortadan kaldırılmış ya da güçsüz bırakılmıştı. Hükümdarın iktidarını sınırlandırmak adına ise, kendi fermanlarının kağıt kelepçeleri dışında bir şey kalmamıştı. Bir İslam imparatorluğundaki sorunları çözmek için kavramsal açıdan yabancı, uygulamada ise alakasız olan bu fermanların başarıya ulaşma imkanı çok azdı. Amaçları ve hedefleri, Padişaha tabi kitleler nezdinde anlamsız ya da kuşkuluydu; bunları uygulamak için yetkilendirilenler yetersiz ve gönülsüzdü; halkın farklı sınıfları arasında kendi çıkarı için bunların etkin biçimde uygulanmasını teşvik eden hiçbir grup, hiçbir kuvvet yoktu.

Ancak kontrole tabi olmasa da istibdadın gelişmesi dikkatlerden kaçmadı. 19. yüzyılın ortalarında Avrupa'da isyan ideolojilerine sıkça rastlanmaktaydı. İslam dünyası da artık kendi kapalı ortamında değildi. Genç Fransa, Genç Almanya, Genç Türkiye için birer esin kaynağıydı. Türk öğrencileri ve diplomatlar 1848'in insanları coşturan olaylarına bizzat tanık oldular, hatta belki de katıldılar. Aynı yıl Macar ayaklanmasının bastırılmasından sonra bir grup Macar ve bazı Polonyalı devrimciler Türkiye'ye sığınmak istediler.[12] Rusya ve Avusturya'ya kafa tutmuş asiler olarak sempatiyle kabul göreceklerinden emin olabilirlerdi. Bu sefer onlar artık ev sahiplerinin de etkileneceği yepyeni fikirler getirmişlerdir.

Ülkenin gitgide tırmanan ekonomik sorunları, daha yumuşak başlı olan Abdülmecid'in yerine bildiğini okuyan Abdülaziz'in geçmesi ve merkezi idarenin, bürokrasinin büyüyen kuvveti, bu gidişatı son noktasına taşıdı. 1860'lı yıllarda öyle bir dönem başladı ki artık Batılılaşma reformlarının kabul edilmesi veya edilmemesi değil, devletin mutlakiyetçi iktidarının sınırlandırıl-

12. Bak. ileride sayfa 167

ması ve bunun ne şekilde yapılacağı tartışılıyordu. Ortaya çıkan bir başka önemli nokta ise, yeni ve eğitimli entelektüel sınıfın bir miktar da din kaynaklı destek alarak üst düzey bürokratların ve ulemanın sıkı korunan oligarşisine karşı başlattıkları dalgaydı. Bunların ilki çok çeşitli toplumsal katmanlardan geliyordu ve ikinci grup ise her zaman olmasa da çoğunlukla küçük bir grup köklü aileye mensuptu.

Yeni reform evresi idarenin çıkardığı kanunlarla değil, edebi manifestolarla başladı. Genç Türkiye'nin ilk önderleri siyasetçiler değil, şairler ve yazarlar oldu.

Edebi Hareket[13]

Yüzyılın ortalarından itibaren Türkler arasında Batılı fikirlerin yaygınlaşması ve Batılı toplumsal ve siyasi tavırların benimsenmesi şekil ve içerik açısından klasik Osmanlı edebiyatından gitgide farklılaşan yeni bir Türk edebiyatının yükselmesiyle büyük bir ivme kazandı. Bu edebiyatın esin kaynağı ve takip edilen model olarak İran klasiklerinin yerini artık Fransız edebiyatı almaya başlamıştı.

İbrahim Şinasi (1826-71), Ziya Paşa (1825-80) ve Namık Kemal (1840-88) çoğunlukla bu yeni edebiyatın en öndeki üç ismi olarak değerlendirilir. Şinasi bir şair, tiyatro yazarı ve gazeteciydi.[14] Bir topçu subayının oğlu olan Şinasi ilk Fransız-

13. 19. yüzyılın Türk edebi ve entelektüel hareketleri üstüne yazılmış en başarılı eser Tanpınar'ın daha önce atıfta bulunduğumuz eseridir. Batı dillerinde yazılmış çalışmalara şunlar dahil edilebilir: A. Bombaci, *Storia della letteratura turca* (1956); Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (1962), N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (1964). Ayrıca Varlık Yayınları'ndan çıkan Türk Klasikleri serisi içinde çok faydalı seçme eserler bulunabilir.

14. Şinasi için bak. *EI*² ("Shinasi," yazan J. Deny); Gibb, *Ottoman Poetry*, v. 2, 40; Tanpınar, s. 155-88; Şinasi (*Türk Klasikleri*, xxv); Ebüzziya, *Nümune*, s. 220-48; Akyüz, *Antoloji*, s. 1-15; Mardin, s. 252 v.d.; ve genel edebiyat tarihleri ve antolojilerde yer alan ilgili bölümler

ca derslerini babasının meslektaşlarından birinden, Osmanlı ordusunun hizmetindeki bir Fransız dönmeden aldı ve ardından kendisi de bir topçuluk dairesinde bir mevkiye getirildi. Reşid Paşa'nın onu himayesine alması sonucunda Paris'e gönderilen Türk öğrenci grubuna katılmayı başardı ve orada dört ya da beş yıl kaldı. Türk edebi geleneğine uygun olarak 1848 Devrimi'ne katıldı ve Pantheon'a cumhuriyetçi bayrağını astı. Kuşkusuz o kahramanca günlerin yaşandığı sırada ya da hemen sonrasında Paris'te genç bir Türk öğrenci olarak bulunuyordu ve bunlardan etkilenmemesi mümkün değildi. Orada bulunduğu sırada ünlü doğubilimci Silvestre de Sacy'nin oğlu Samuel de Sacy ile dostluk kurduğu ve yazdıklarıyla onu derinden etkileyen şair Lamartine'le tanıştığı söylenmektedir.

Türkiye'ye dönüşünde Şinasi tekrar devlet memuriyetine girdi ve yeni kurulmuş olan Meclis-i Maarif'in bir üyesi oldu. Ne var ki Batı yanlısı tavırlarından dolayı pek de hoş karşılanmadı. Özellikle sakalını kesmesi ciddi bir şikayet konusu oldu. Bir kaynağa göre bunun sebebi deri enfeksiyonuydu, bir başka kaynağa göre ise sadece Frenk etkisiydi. Bugün nasıl sakallı bir memur tuhaf karşılanırsa, o günler için de sakalsız bir memur o derecede tuhaf görülürdü. Çok geçmeden Âli Paşa, "rütbesinin alınmasını, memuriyetten uzaklaştırılmasını ve ücretinin kesilmesini" isteyen bir tezkereyle, Şinasi'nin Meclis-i Maarif'ten azlini emretti.[15]

Âli Paşa'nın Şinasi'ye karşı olan tavrının tek nedeni onun sakalsız suratı değildi. Meselenin asıl ciddi tarafı onun Reşid Paşa himayesinde olmasıydı. Reşid Paşa'nın aday gösterdiği diğer kişiler arasında sakal bakımından kusursuz olanlar da bu büyük reform yanlısının çömezleri ve rakipleri tarafından uzaklaştırılmıştı. Reşid Paşa'nın sadarete geri dönmesiyle birlikte Şinasi de

15. Şinasi, *Türk Klasikleri*, s. 6

eski görevine döndü. 1858 yılında Reşid Paşa'nın ölümü, onu koruyucusundan mahrum bıraktı, ama Âli Paşa ile Fuad Paşa arasındaki çatışmalardan yararlandı ve bir süre için devlet kademelerindeki husumetlerin hışmından uzak kalabildi.

Bundan sonra edebiyat ve gazetecilikle daha çok meşgul oldu. Bu, Türkiye'de yeni bir meslek ve yeni bir ifade ortamıydı. 1862'den itibaren kendi gazetesi olan *Tasvir-i Efkar*'ın editörlüğünü yaptı. Bu gazete zamanla ülkenin entelektüel hayatında son derece önemli bir rol sahibi olacaktı. 1865 yılında çok da belli olmayan nedenlerle bir kez daha Paris'e gitti. Öyle görünüyor ki devletin öfkesini çekmekten çekiniyordu. 1869'da Fuad Paşa ölene kadar Paris'ten geri dönmeyen Şinasi, 1871'de İstanbul'da öldü.

Şinasi'nin siyasi fikirleri tedbirli ve taslak halindeki fikirlerdi. Aralarında mevcut düzene yönelik köklü bir eleştiri hiç yoktu. Bununla beraber fikirlerinin genel çizgisi, 1856'da Gülhane Hatt-ı Şerifi ilanı zamanında, yani şair Fransa'daki eğitimini tamamlayıp yurda döndükten kısa bir süre sonra, Mustafa Reşid Paşa'ya yazdığı şu şiirde kendini göstermektedir:

Şem'idir kalbimizin cân ile mâl ü namus
Hıfz için bâb-ı sitemden olur adlin fânus
Ettin âzâd bizi olmuş iken zulme esîr
Cehlimiz sanki idi kendimize bir zincîr
Bir ıtık-nâmedir insana senin kânûnun
Bildirir haddini Sultana senin kanûnun[16]

Son dizenin ne kadar keskin anlamlar ima ettiği aşikardır.

Yeni edebiyatın üç öncüsünün ikincisi olan Ziya Paşa[17] da Reşid Paşa'nın himayesindeydi. Galata'daki gümrük memur-

16. A.g.e. 42, 43. Akyüz, *Antoloji*, s. 8; Bombacı, s. 426.
17. Ziya Paşa için bak. Gibb, *Ottoman Poetry*, v. 41-111; Tanpınar, 279-321; Ziya Paşa (*Türk Klasikleri*); Ebüzziya, *Nümune*, s. 249-79; Akyüz, *Antoloji*, s. 16-41 ve diğerleri; Mardin, s. 337 v.d.

luğunda çalışan bir katibin oğlu olan Ziya, ilk eğitimini II. Mahmud'un Süleymaniye Camii'nde açtığı okulda aldı ve 17 yaşında memuriyete girdi. 1854'te Reşid Paşa'nın nüfuzuyla sultanın üçüncü katipliğine atandı ve sarayda yeni bir kariyere adım atmış oldu. İşte bu dönemde Fransızca öğrenmeye başladı. Kısa sürede Fransızca'dan Türkçe'ye kitap tercüme edebilecek kadar yetkin bir seviyeye ulaştı.

Reşid Paşa'nın himayesi altındaki Şinasi ve diğerleri gibi o da Âli ve Fuad Paşa tarafından hoş karşılanmamıştı. Özellikle saraydaki konumunu kullanarak Âli Paşa konusunda Padişah'ı uyarmış olması nedeniyle bu soğukluk daha da arttı. Sonunda Âli Paşa onun saraydan uzaklaştırılmasını sağladı. Ziya bundan sonra bazı önemsiz görevlerde bulundu. O sırada Genç Osmanlı hareketini oluşturmakla meşgul olan Namık Kemal ve diğerlerine katıldı. 1867'de Kıbrıs Mutasarrıflığına atandı. Bu atama bir tür fiili sürgün demekti ve Ziya Paşa, Genç Osmanlı hareketine mensup bir grupla birlikte Avrupa'ya kaçtı.

1867-72 yılları arasında önce Paris'te, sonra Londra'da ve son olarak da Cenevre'de sürgün hayatı yaşadı. Bu zaman içinde Âli ve Fuad Paşa rejimini ve Türkiye'de yapmakta olduklarını değişiklikleri hedef alan en sert eleştirilerinden bazılarını kaleme aldı. Âli Paşa'nın ölümünden sonra Türkiye'ye dönmesine izin verildi. 1876 yılında vezir ve paşa rütbesiyle II. Abdülhamid tarafından Suriye valiliğine tayin edildi. Mayıs 1880'de Adana'da öldü.

Ziya Paşa kesinlikle körü körüne bir Batılılaşma yanlısı değildi. Bir yandan Batı dillerini öğrenmenin önemini vurgularken bir yandan da Batılı edebi modellerin taklit edilmesine karşı çıkıyordu. Zira her medeniyetin kendine has özellikleri vardı:

Kabil mi ede Rasin, Lamartin
Nef'î gibi bir kaside tezyin
Mümkün mü Senai vü Ferazdak
Molyer gibi bir tiyatro yazmak
İklimde hükmü yok mu farkın
Vaz'iyeti bir mi garb ü şarkın.[18]

Ziya Paşa gayrimüslimlerin eşit konuma getirilmesini asla desteklemez ve Âli Paşa'yı hicvettiği meşhur şiirinde onun bu yöndeki hareketlerini yerer:

Azmine yaver olur ise eğer kasd-ı Hüda
Kıptiyan cayı olur mesned-i sadr-ı vâlâ
Yalınız etti Yahudiler için istisna,
Rumdan Ermeniden yaptı müşir ü bâlâ
Eyledi resm-i müsavat-ı hukuku ikmal[19]

Devrinin yeni adetlerine daha şiddetle saldırdığı kıtalarında gözlemlerini şöyle dile getirir:

İsnad-ı taassup olunur merd-i gayura
Dinsizlere tevcih-i reviyyet yeni çıktı
İslâm imiş devlete pabend-i terakki
Evvel yoğidi işbu rivayet yeni çıktı
Milliyeti nisyan ederek her işimizde
Efkâr-ı Frenge tebaiyet yeni çıktı.[20]

Kültürel ve dinsel muhafazakarlığına rağmen yine de Ziya Paşa, Frenk fikirlerini elinin tersiyle itmeyip usturuplu bir şekilde bunları farklı kılıklara soktu. Bunların en ciddi olanı anayasal idare [meşruti hükümet] idi. Buna dair görüşlerini sürgündeyken yazdığı iki eserinde dile getirir. "Rüya"[21] adını ver-

18. Ziya Paşa, *Türk Klasikleri*, s. 68. (*Harabat*'ın giriş kısmı, bölüm 15)
19. E. J. W. Gibb tarafından çevrilmiştir: *Ottoman Poetry*, v. 105-6.
20. Akyüz, *Antoloji*, s. 38 (Terkib-i Bend, no. x)
21. *Rüya*'nın kısaltılmış bir metni için bak. Ziya Paşa, *Türk Klasikleri*, s. 111-19.

diği ilk eseri, onun Hampstead Heath'de bir bankta uyurken gördüklerini resmeder. Eser ilgi çekici biçimde, 17. yüzyıl şairi Veysi'nin[22] hayali diyalogunu anımsatmaktadır. Ziya Paşa rüyasında Sultan Abdülaziz ile sohbet etmektedir ve ona ülkenin içinde bulunduğu tehlikeli duruma dair uyarıda bulunur. Sultan ise Ziya Paşa'yı bir millet meclisi kurulmasını tavsiye ettiği için, onun otoritesini zayıflatmaya çalışmakla itham eder. Ziya Paşa böylesi bir meclisin Türkiye'yi medeni ülkeler seviyesine taşıyacağını, üstelik bunun hükümdarın meşru haklarına halel getirmeden gerçekleşeceği cevabını verir.

> *Şimdi bir kere Avrupa kıtasının üzerindeki devletlere nazar buyurunuz. Rusya devletinden başka bir yerde hiç hükûmet-î müstakile kaldı mı? O dahi tedric ile sair Avrupa devletlerindeki nizamatı taklid etmeğe uğraşmıyor mu? Fransa ve Avusturya imparatorlarının, İtalya ve Prusya krallarının ve İngiltere kraliçesinin azamet ve şevketleri Rusya'dan noksan mıdır? ... Madem ki Devlet-i Âliye dahi Avrupa familyasından mâduttur, bütün âleme mümanaat olarak bizim bu halde bekamız imkân dahilinde olamaz.*[23]

Ziya Paşa'nın rüyasındaki sultan hâlâ tatmin olmamıştır ve diğer devletlerin her birinin sadece bir milletti yönetirken, kendisinin çeşitli dinlere mensup olduğuna ve her bir grubun kendi çıkarlarını takip edeceğinden dolayı milli bir meclisin sadece çatışmaya yol açacağına, bunun da uyumsuzluk ve bölünmeye yol açacağına dikkat çeker. Ziya Paşa hemfikirdir: "Evet efendim", der, "eğer şimdi burada kurulacak bir milli meclis Fransa ve İngiltere'deki parlamentoların sahip olduğu imtiyazlarla işe başlarsa, sizin bu değerlendirmeniz doğru çıkar."[24] Ancak onun aklındaki bu değildir. Osmanlı meclisi, sözü edilen nedenlerden ötürü, sınırlı bir yetkiyle başlamalıdır, ancak em-

22. Veysi için bak. Gibb, *Ottoman Poetry*, iii. 208 v.d.
23. Ziya Paşa, *Türk Klasikleri*, s. 115.
24. A.g.e. s. 116.

niyetli bir şekilde yapılacak zamana gelindiğinde yetkileri genişletilebilir. Bu sohbet, Ziya Paşa'nın park bekçisi tarafından uyandırılmasıyla son bulur.

Ziya Paşa sürgündeyken kaleme aldığı bir başka yazıda İslam Peygamberi'ne atfedilen bir hadisi metnine temel olarak kullanır: "Ümmetimdeki görüş farklılıkları Allah'ın rahmetidir."[25] Aslında genellikle farklı mezheplerin bir arada var olmasını meşrulaştırmak için kullanılan bu hadise Ziya Paşa tarafından yeni bir anlam verilmişti. O bu hadisi bir meclisin oluşturulmasını haklı çıkarmak için kullandı. Öyle ki bu meclis, içindeki farklı görüşlerin çarpışmasıyla hakikatin meydana çıkmasına zemin hazırlayacak ve sorumluluk sahibi devlet adamlarının eylemlerini eleştiriye ve muhalefete açmak zorunda kalacaklardı.

Aynı hadis, üç edebi yenilikçi içinde en yeteneklileri olan Namık Kemal'in yazdığı meşhur hürriyet şiirinde de karşımıza çıkar. Tekirdağ'da 1840 yılında üst düzey bir ailede doğmuş olan Namık Kemal'in[26] babası saray müneccimiydi ve birkaç nesil devlet görevinde bulunmuş bir aileye mensuptu. Bir şekilde zenginliklerini kaybetmişlerdi. Arnavut asıllı olan annesi bir vali kızıydı. Namık Kemal eğitimini evinde aldı ve Arapça ve Farsça'nın yanında Fransızca da öğrendi. Ait olduğu sınıfın ve yaşadığı devrin gençleriyle aynı alışıldık yolu izleyerek on yedi yaşında memur oldu ve önce Gümrük işlerine bakan Tercüme Odası'nda, ardından da Bab-ı Âli'de kendine bir yer buldu.

25. Ebüzziya, *Nümune*, s. 257-61; *Türk Klasikleri*, s. 138-41.

26. Namık Kemal için bak. *EI*², Kemal maddesi, Th. Menzel; Tanpınar, s. 322-432; Namık Kemal, *Türk Klasikleri*; Ebüzziya, *Nümune*, s. 294-493; Akyüz, *Antoloji*, s. 42-65; Berkes, (Frye'ın kitabındaki bölüm) s. 65 v.d.; Mardin, s. 283 v.d.; ve çeşitli çalışmalar. Namık Kemal üzerine yazılmış pek çok modern eser içinde birkaçı özellikle burada zikredilmeye değerdir: Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, (1944-56); ve Mehmed Kaplan, *Namık Kemal; Hayatı ve Eserleri* (1948). Namık Kemal'in gazete yazılarından yapılmış yararlı bir seçki Mustafa Nihat Özön'ün *Namık Kemal ve İbret Gazetesi* (1938) adlı çalışmasına bakılabilir.

Kısa süre sonra Şinasi'nin etkisi altına girdi ve onunla birlikte *Tasvir-i Efkar* gazetesinde çalışmaya başladı. Şinasi 1865'te Fransa'ya kaçtıktan sonra gazetenin editörlüğünü devraldı. Başlangıçta yaptığı katkı sadece tercümeyle sınırlıydı. Ancak zamanla 1863-64 ikinci Polonya devrimi ve Amerikan İç Savaşı gibi gelişmeleri ele alması gerektiğinde dünyaya bakışı iyiye keskinleşti, siyasetle ilgilenen bir gazeteci olarak yetenekleri gelişti. Osmanlı'nın meseleleri üzerine yazdığı yazılar, yönetimle başını derde sokmasına neden oldu. 1867'de Ziya Paşa ve diğer Genç Osmanlılarla birlikte Avrupa'ya kaçtı.

Üç yılını Londra, Paris ve Viyana'da sürgünde geçirdi. Muhalif gazeteler yayınladı, hukuk ve iktisat eğitimi aldı ve Fransızca'dan Türkçe'ye çeviriler yaptı.

1871'de Türkiye'ye döndükten sonra tekrar gazeteciliğe başladı ve 1873'te vatanseverlik duygularını kabartan *Vatan* adlı oyunu yazdı.[27] Bu oyun öyle tehlikeli boyutlara varan bir coşkunluk yarattı ki yazar Kıbrıs'ta zindana atıldı. Üç yıldan fazla hapiste kalan Namık Kemal'in 1876'da Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden sonra İstanbul'a dönmesine izin verildi. Ziya Paşa gibi aday olmasına müsaade edilmemekle birlikte Anayasanın hazırlanmasında görev aldı. 1888'de Sakız'da öldü.

Namık Kemal Türkiye'de iki düşüncenin en önemli temsilcisi olarak tanınır: Hürriyet ve vatan. Kaleme aldığı uzun yazı dizileri, makaleler, romanlar, oyunlar ve şiirlerinde Müslüman Türk okuruna Fransız Devrimi'nin bu iki karakteristik düşüncesini sunmuş ve bunu Müslüman geleneklerine ve davranış tarzına uyarlayarak yapabilmiştir.

Ateşli vatanseverliğine ve hürriyetçi tavrına rağmen, Namık Kemal samimi ve dindar bir Müslümandı. Dile getirdiği o Vatan

27 Bak. ileride sayfa 216.

kavramını, insan topluluğu değil de coğrafi bölge bağlamında kullanmasına karşın, en az Osmanlı olduğu kadar İslamîdir. Hayatı boyunca geleneksel Müslüman değer ve inançlarına sıkı sıkıya bağlı kalmış ve sık sık Tanzimatçıları, sert biçimde eleştirmekten geri durmamıştır. Ona göre Tanzimatçılar, eski İslam geleneklerinden iyi olanları koruyup bunların Avrupa'dan alınması gereken yeni kurumlara esin kaynağı olmasını ve yönlendirmesini sağlayamamışlardı. Avrupa'dan küçümseyen gözlerle bakanlara karşı İslamî değerleri ön plana çıkardı ve İslamiyet'in başarılarını savundu. Hatta Osmanlıların önderliğinde bir İslam birliği (Pan-İslam) fikrini ileri sürdü. Modern uygarlığın gereklerini kabul edip, uyarlanacak, Asya ve Afrika'ya yayılacak ve böylece Avrupa'nınkine karşı doğulu bir güç dengesi kurulmuş olacaktı.

Avrupa medeniyetinin geldiği nokta onu derinden etkilemişti. Ancak İslam dünyasını geri kalmışlığı ona göre kaçınılmaz değil, göreceliydi. Sebep bizzat İslamiyet'te herhangi bir kusur olması değil, Batı dünyasının hakimiyetiydi, bu da Doğu'nun gelişmesine fırsat vermiyordu. İslam devleti kendini modernize etmeliydi, ancak bunu yaparken Avrupa'yı körlemesine taklit etmemeli, kendi yasalarını, inançlarını ve geleneklerini bırakmamalıydı. Tam aksine, Namık Kemal'e göre, Avrupa uygarlığının en iyi özellikleri ya zaten klasik İslam uygarlığından türemişti ya da muhakkak İslam uygarlığında bir benzeri bulunmaktaydı. Müslümanlar bunları benimserken aslında kendi geleneklerindeki en köklü ve eşsiz şeylere geri dönmüş oluyorlardı. Namık Kemal'in burada kullandığı argüman Müslümanlar arasındaki duygusal ve savunmacı bir yazı modasının tipik örneği olmuştur. Bunun amacı bazen Batılıların ya da Batılılaşma yandaşlarının geleneksel İslam değerlerine saygı duymalarını sağlamak, bu dönemde ise daha sıklıkla reform yanlı-

larının fikirlerini geleneksel Müslümanların nazarında daha şirin kılmaktı.

Namık Kemal'in siyasal kuramları geniş ölçüde Montesquieu ve Rousseau'ya dayanmaktadır. İdarenin işleyişine dair düşüncelerinin kaynağı ise Londra ve Paris'teki parlamentolardı. Siyasete dair düşüncelerini en derinden ve en uzun süre etkisi altına alan etkenlerden biri de Montesquieu'nün *Esprit des Lois* eseriydi. 1863'te bu eserin tercümesini yayınlamaya başlamıştı. Daha sonraları yazdıklarında Montesquieu'nün fikirlerini Şeriat'ın ilkeleriyle uyumlu hale getirmeye çalıştı. Bu çaba, tıpkı çok önceleri Aristo felsefesiyle Kur'an hükümlerini birleştirme girişiminde olduğu gibi her iki tarafın da yeniden yorumlanmasını gerektiriyordu. Ona göre Şeriat'ın hikmetli ve adil kuralları ile Montesquieu'nün bahsettiği doğal hukuk arasında bir fark yoktu ve bundan dolayı hukukun kaynağı olan "eşyanın tabiatıyla" tasavvufî bir Tanrı kavramı arasında bir özdeşlik kurulabilirdi.

> ***Kanun yapıcılara göre soyut bir iyilik kavramı açısından kökleri ve sonuçları ortaya çıkarmaya çalışmaktan büyük vazife olamaz. Bizde Şeriat iyi ve kötüyü tarif eder. Ülkemizin insanları arasında, sonuçlarla soyut iyilik kavramı arasındaki uyum hadiselerin adalet denen köşe taşına tatbik edilmesiyle bilinir.***[28]

Doğal hukukun, yani ilahi kanunun, temel kurallarından bir tanesi hürriyettir. Namık Kemal Türkiye'de insan haklarını ve parlamenter idareyi dile getiren ilk kişi değildir, ancak bunları birbiriyle ilişkilendiren ve kanun dahilinde hürriyet ve kendini yönetmeye dair net bir resim çizmeyi başaran ilk kişidir. Sadık Rıfat Paşa insanların doğal olarak sahip oldukları hür olma hakkından bahsetmiş, ancak hükümdara adaletle yönetme-

28 "Hukuk" *İbret*, no. 5, yıl 1872, Özön, *İbret*, s. 51'de alıntılanmıştır

si için baskı yapmaktan başka bu hakkı güvence altına alacak bir yol görememişti. Ziya Paşa anayasalardan ve meclislerden bahsetmiş, ne var ki bunlarda Osmanlı İmparatorluğu'na Batılı bir devlet görüntüsü verecek, belki de Batılı bir devletin bazı önceliklerini kazandıracak bir araç, bir idare mekanizmasından öte bir şey görmemişti. Namık Kemal için devletin birincil görevi yine adaletle davranmaktır. Ancak o, vatandaşın siyasal haklarına saygı gösterme konusunda devleti zorlayan adalete ve bu hakların korunmasını sağlayacak araçlara dairçok net bir fikre sahiptir. Tipik olarak İngiliz ve Fransız kaynaklı olan bu fikirler İslam hukukunun temel ilkeleriyle özdeş görülmüştür:

Siyaset hukukunun alanını hemen her kitap başka türlü sınıflandırarak açıklar. Bununla beraber yazarlar arasında, üzerinde en çok fikir birliği sağlanan maddeler ümmetin hakimiyeti, güçler ayrılığı, memurların sorumluluğu, kişisel hürriyet, eşitlik, fikir özgürlüğü, basın özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, tasarruf hakkı, konut dokunulmazlığı gibi genel geçer kurallardan ibarettir...

Hükümetin gücünü halktan alması demek olan ve şeriata göre biat hakkı olarak nitelendirilen milletin egemenliği ise umum ya da ahali kelimelerinin ifade ettiği soyut anlamlara bağlı olan bir yetki değil, her bireyin yaratılıştan sahip olduğu kişisel bağımsızlığın gereklerinden bir tanesidir.

"Herkes kendi âleminin padişahıdır.."

Hükümeti adalet sınırları içinde tutmak için iki esas çare vardır. Bunlardan birincisi hükümetin işleyişinde uyacağı temel kuralların artık belirsiz kalmaması, dünyaya ilan edilmesi gereğidir. İkincisi ise yasama erkini hükümetten alacak olan danışma ilkesidir...[29]

Namık Kemal bu fikirlerin İslam tarihindeki ilk örneklerini bulmak için cesurca bir çabaya girişti. Halkın egemenliğini *biat* kavramı ile özdeşleştirdi. *Biat*, yeni halifeye göreve gelme-

29. "Hukuku Umumiye", *İbret*, no. 18, 1872; Ebüzziya, *Nümune*, s. 357-8 ve Özön, *İbret*, s. 96-97

siyle birlikte sunulan ve halife ile tebaası arasındaki sözleşmeyi tamamlayan resmi bir itaat yeminiydi. Danışma ve temsil yoluyla yönetmenin ilkeleri için Kur'an'dan kendisini haklı çıkaracak ayetler buldu. Özellikle üçüncü sürede Peygamber'e ümmetine müşfik olması ve onlarla fikir alışverişinde bulunması emrinin verildiği ayeti kullandı.[30] Bu ayete Namık Kemal, Ziya Paşa ve arkadaşları tarafından sıkça atıfta bulunuldu ve on dokuzuncu yüzyılın Türk ve diğer Müslüman hürriyet savunucularının en gözde metni oldu. Namık Kemal daha da ileri giderek Osmanlı İmparatorluğu'nun reformlar başlamadan önce bile bir tür temsili yönetim biçimi uygulamış olduğunu göstermeye çalıştı. Hatta kaldırılana kadar Yeniçeriler bile bir çeşit "silahlı bir meclis-i şura-yı ümmet hükmünde" idi.[31]

Hiç kuşkusuz Avrupa'nın parlamenter kurumlarıyla geleneksel İslam'ı özdeşleştirme gayretleri İslam hukuku, ilahiyatı ve tarihi açısından bakıldığında ciddi eleştirilere açıktı. Buna rağmen Osmanlı sınırlarının çok ötesinde dahi bu gayretler kabul gördü ve artık geleneksel İslam'la tam olarak tatmin olamayan bir kuşak Müslüman entelektüeli ikna etmeyi başardı. Bu kuşak, yeni benimsenen Batılı değerler açısından taşıdıkları İslamî inanç ve mirası yeniden konumlandırmak ve haklılık kazandırmak ihtiyacını hissedecek kadar da İslamiyet'e bağlı idi. Fikirlerinin etkisi, Jön Türk İhtilali'nin ardından 14 Kasım 1909'da Osmanlı meclisinin açılışı sırasında kürsüden yapılan konuşmada görülebilir: Sultan konuşmasına "Kurallarını

30. Kur'an, iii. sure, 153. ayet.[Çev. N.: Doğrusu, III. Sure (Âli-İmran Suresi)159. ayettir. ".. .iş ve yönetim konusunda da onlarla şuraya git. .."]

31. Kaplan, s. 107. Namık Kemal'in birçok yerde ifade ettiği bir fikir Slade'in kaleme aldığı kitaptan alınmış olabilir. (*Travels*, i. 276; ayrıca karşılaştır. yukarıda s. 123). Türkiye'de Slade'in okunduğunu N. W. Senior (s. 36) teyit etmektedir. Yazar, Vefik Paşa'yı Kaptan Slade'i okurken görmüş ve paşanın "gerçeklere sadakatinden ötürü yazarı takdir ettiğini" dile getirmiştir.

Şeriat'ın koyduğu parlamenter bir yönetim biçimi"ne atıfta bulunarak başlayacaktı.[32]

Benimsenecek temsili idare biçimi için Namık Kemal bile İslam hukukunda ve tarihinde bir örnek bulamadı ve yurt dışına bakmaya mecbur oldu. Tercihini Londra'dan yana yaptı. Batı'ya ilişkin bilgi ve görgüsü, okumaları esas itibariyle Fransızca'ya dayanmakla birlikte III. Napoleon yönetimindeki Paris Meclisi ona göre fazla katıydı. Ona göre Osmanlılar:

> *Fransa'nınkinden daha özgürlükçü bir anayasa ile yönetilebilir. Zira Fransızlar pek ateşmeşrep olduklarından daima değişime meyillidirler. Hareketlerinin esası da akıldır, ama zahiri güzel bir safsatanın yönlendirmesi ile bin tane makul kanıtın neticesini bozarlar. Büyük cumhuriyetten beri otuz-kırk türlü idare biçimi teşkil etmeleri buna açık bir delil olabilir. Osmanlı halkı ise zaten metanet ve sükunetle davrandığından eylemlerde aşırılığa varma tehlikesi yoktur... Altı yüz senede birkaç yüz kere ihtilal ettik, hepsinde idareciler değişti, yönetim biçimi yine baki kaldı.*[33]

Dolayısıyla Namık Kemal Ziya Paşa'nın Osmanlıların yetkileri sınırlı bir parlamento ile işe başlamasının makul olacağına dair görüşünü benimsemekten çok uzaktır.

"Terakki" başlığıyla 1872 Kasım'ında *İbret*'te yayınladığı makalesinde Londra'dan övgüyle bahseder. "Bütün uygar memleketleri dolaşmaya ne hacet. İnsan yalnız Londra'yı dikkatle gözlemleyecek olsa göreceği güzellikler karşısında aklı durur. Londra'ya dünyanın modeli denilse yeridir." Devam ederek İngiliz başkentinin okulları, üniversiteleri, kitaplıkları, tiyatroları, hastaneleri, fabrikaları ve hepsinden öte "dünyada gördüğümüz siyasal kuralların bir çoğunun meydana çıkış yeri olan...

32. I. Goldzhier, *Vorlesungen über den Islam* (1925), s. 380 n. 20, ve Türk basını, 15 Kasım 1909.
33. Kaplan, s. 108, *Hür* 12'den alıntı.

otorite karşısında kamuoyunun dehşet ve direncinin somut hali olan" parlamentosundan büyük bir heyecanla bahseder.[34]

Osmanlı İmparatorluğu'nu çökmekten kurtarmak için ihtiyaç duyulan yönetim biçimi, kaynaklar ve yöntemler işte bunlardı. Gerçekleştirilebilir miydi? Namık Kemal bu soruya tam anlamıyla Victoria devrine has bir iyimserlikle cevap verir:

> *Madem ki Avrupa bu hale topu topu iki asır içinde gelmiş ve madem ki gelişime giden yolların mucidi onlar olmuş, biz o vasıtaları hazır bulacağız... Hiç olmazsa iki asır içinde olsun bizim de en uygar memleketlerden sayılacak bir hale gelebileceğimizden şüphe duyulabilir mi?*[35]

Yeni İletişim Aracı: Basın[36]

Ancak Namık Kemal ve arkadaşlarının bu zaman içinde yerinde sayacağı varsayılan bir Avrupa'yı yakalayabilmek için iki asır beklemek gibi bir niyetleri yoktu. Planları acil bir modernleşme, toplumsal ve siyasal reform programı öngörüyordu. Güçlükleri ciddi biçimde küçümsüyorlardı. Gelişim özgür kurumlara dayanmaktaydı ve özgür kurumlar da kamuoyunca ayakta tutuluyordu. Osmanlı hürriyetçileri dolayısıyla bir Türk kamuoyu yaratmak ve eğitmek için işe koyuldular. Bu kamuoyunun da Paris ve Londra'dakilerle aynı rolü üstleneceğini ümit ediyorlardı.

Bu işte en başat iletişim araçlarından bir tanesi basındı ve basının Batı dünyasındaki önemini kavramakta gecikmemişlerdi. İlk resmi olmayan Türkçe süreli yayın, haftalık *Ceride-i Ha-*

34. "Terakki", 1872 tarihli *İbret*, no. 45. Ayrıca Ebüzziya, *Nümune*, s. 308 v.d. ve Özön, *İbret*, s. 176 v.d.
35. A.g.e.; Özön, s. 187.
36. Türkiye'de basın tarihi hakkında bak. Emin, *Press*; Gerçek, *Türk Gazet.*; İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*; *İA* "Matbuat II/I", Vedat Günyol; Tanpınar, 224 v.d.; yukarıda dipnot.

vadis, 1840'ta William Churchill tarafından hayata geçirildi ve 1864'te ölümünün ardından oğlu tarafından devam ettirildi.[37] Biçim ve tarz olarak resmi gazete formunda olan bu yayın uluslararası meselelere daha fazla yer veriyordu. İlk yıllarında bazı güçlüklerle karşılaştı ve 1843'te bir süreliğine, muhtemelen Rusya'nın baskısıyla, kapatıldı. Sonra tekrar yayın hayatına döndü ve öyle görünüyor ki hükümetten yardım da aldı. Bu destek ve ilanların gitgide artan geliri, resmi gazete kadar düzenli olmamakla birlikte, gazeteyi ayakta tuttu.

Kırım Savaşı'nın patlamasıyla birlikte yeni fırsatlar da doğdu. Gazeteci Churchill İngiliz gazeteleri için savaşı takip etmeye başladı, yazdıklarının bir kısmı *Ceride-i Havadis*'te de özel eklerle yayınlanmaya başladı ve bu da habere aç olan Türk okuyucularına modern devlette gazetenin işlevi ve değeri hakkında yepyeni bir bakış açısı kazandırdı. Bu genişleyen okuyucu halkasıyla olan iletişimi devam ettirebilmek için *Ceride-i Havadis*'in editörleri gazetede kullanılan dili daha basit hale getirdiler ve bir zamanlar resmi gazeteyle beraber kullandıkları o ağdalı kitabet üslubunu bırakarak daha basit ve daha dolaysız bir dil benimsediler. Türk gazeteciliği köşe yazılarında doğdu. Haberlerin yanı sıra diziler halinde makaleler ve kısa hikayeler yayınlandı ve belki Şinasi de dahil olmak üzere bir grup Osmanlı edebiyatçısı bu sayede edebi gazete yazarlığı konusunda ilk deneyimlerini kazanmış oldu.

O donuk resmi gazetenin ötesinde, *Ceride-i Havadis* Türk dilinde yirmi yıl fiili bir gazetecilik tekelinden faydandı. Bu süre içinde gazete öncü bir rol oynadı: Türk okurları haberlere ve özel yazılara alıştırdı, bir gazeteci kuşağı yetiştirmenin yanı sıra, matbaacılar, dağıtımcılar ve gazete ticaretine dair diğer gerekli

37 Gerçek, s. 35 v.d.

yan kollarda çalışanlardan oluşan bir nesil yetiştirdi. 1860 yılında Batı gazeteciliğinin bir başka yönüyle karşılaşmak zorunda kaldı: Rekabet. Asil bir derebeyi ailesine mensup olan ve Bab-ı Âli Tercüme Odası'nın kıdemli çalışanlarından olan Çapanzade Agah Efendi o yıl *Tercüman-ı Ahval* adında yeni bir haftalık gazete kurmak üzere harekete geçti. Editör ve yazar olarak yanında modernleşme yanlısı şair İbrahim Şinasi vardı. İlk başyazısının açılış paragrafı, ilk gazeteci ve hürriyetçilerdeki üslup, fikir ve gelenek karışımının iyi bir örneğidir:

> *Madem ki bir toplumda yaşayan insanlar bunca yasal görevle yükümlüdür, elbette bu insanlar kendi vatanının menfaati için sözlü veya yazılı olarak fikir beyan etmeyi kazanılmış haklarından sayar. Eğer bu iddiaya sabit bir dayanak aranırsa maarif kuvvetiyle zihni açılmış olan uygar milletlerin yalnız politika gazetelerini göstermek kafidir.*
>
> *Bu bahis Devlet-i Âliyye'ce dahi bir bakıma teyit edilmiştir. Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın teşekkülü sırasında kanunlar ve nizamlara dair tekliflerin arz olunması için umuma resmi izin verilmişti. Hatta Hükümetin müsaadesiyle Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin kendi dillerinde çıkardıkları gazeteler bile belki de hukuklarından daha serbesttir. Fakat asıl Osmanlı gazetelerine gelince, gayr-î resmi bir gazetenin düzenli olarak çıkarılmasında her nasılsa şimdiye kadar hakim milletten hiç kimse bir gayrette bulunmamıştır. Şükürler olsun adalet-i seniyye sayesinde bunu telafi etmek mümkün oldu. Şöyle ki bu yolda Türkçe bir gazetenin neşri için yakın zamanda yapılmış olan başvuruyu onaylamış olan Meclis-i Maarifçe hazırlanmış olan rapor üzerine Bakanlar Kurulu da onayını vermiş ve bu sayede Devlet-i Âliyye'nin rızası temin edilmiştir.*[38]

Churchill bu meydan okumaya gazetesini haftada beş gün yayınlanan bir günlük gazete haline getirerek karşılık verdi. Bir süre iki yayın arasında sert bir rekabet yaşandı. Ancak çok geç-

38. Şinasi'den alıntı. (Bak. *Türk Klasikleri*, s. .d.)

meden bu yeni haftalık gazete bazı sorunlar yaşamaya başladı. 1860'ların gitgide yükselen baskıcı havası içinde Şinasi ve arkadaşlarının "belki de hakları olandan daha fazla özgürlüğe sahip olduklarını" düşünenler vardı. Muhtemelen Ziya Paşa tarafından yazılan bir makale sonucunda *Tercüman-i Ahval* hükümet tarafından, Türkiye'de bir gazete üzerindeki hükümet baskısının erken örneklerinden biri olarak, iki haftalığına kapatıldı.

İfade özgürlüğünün kısıtlanması durumuyla karşılaşan Şinasi sadece yirmi beş sayı bastıktan sonra *Tercüman-ı Ahval*'den ayrıldı ve 1862 Haziran'ında kendi gazetesi *Tasvir-i Efkar*'ı yayınlamaya başladı. Sert tavrı siyasi olmaktan ziyade kültürel olmasına rağmen bu gazete biraz daha ileri bir konum benimsedi. Ancak Şinasi siyasi meselelere de bir ölçüde ilgi gösterdi ve zaman zaman mali ve yasal reformlara duyulan ihtiyaçtan bahsetti. Bu yolda çok daha meşhur olan çırağı Namık Kemal onu takip etti. Namık Kemal gazeteciliğe *Mir'at*'ta (Ayna) başlamıştı. Bu gazete 1863 Mart'ında yayına başlamış ve sadece üç sayı yayınlanabilmişti. Namık Kemal dikkat çekici biçimde Montesquieu'nün *Considérations sur les causes de la grandeur et de la décadence des Romains* [Romalıların Büyüklük ve Çöküşünün Nedeni Üzerine Düşünceler] adlı eserinden parçalar tercüme ederek işe koyulmuştu. Kısa zaman sonra *Tasvir-i Efkar* gazetesine de yazmaya başladı ve Şinasi 1865'te Paris'e gittiğinde Namık Kemal gazetenin editörlüğünü üstüne aldı. Mizacı itibariyle Şinasi'den çok daha az itinalı olan yazar, gazeteye daha cüretkar bir siyasi karakter kazandırdı. Harici ve dahili sorunlara dair yazdığı keskin yazıları yönetimin dikkatini kısa sürede çekti.

İlk sayısı 1 Ocak 1867'de ve son sayısı da 8 Mart'ta yayınlanan *Muhbir* gazetesi ise içerik ve üslup bakımından daha da ra-

dikaldi. Gazetenin editörü Ali Suavi Efendi'ydi[39] (1838-78). Devrin çoğu hürriyetçisinin ve entelektüelinin aksine Ali Suavi toprak sahibi ve devlet ricalinin mensup olduğu sınıftan gelmiyordu. İstanbul'a gelip kağıt aharlayarak zar-zor geçinen bir köylünün oğluydu. Ali Suavi medresede geleneksel bir eğitim aldı. Bursa ve Filibe'deki yeni rüşdiyelerde ders veren bir öğretmen oldu ve insanları fazla yönlendiren konuşmalar yaptığı iddiasıyla görevinden uzaklaştırıldı. *Muhbir*'deki sert ve bir ölçüde sarsıcı makaleleriyle Sadrazam'ın gazabına uğradı ve Anadolu'ya sürüldü. Buradan Avrupa'ya kaçtı ve Londra'da kısa bir süre *Muhbir*'i yayınlamaya devam etti. Aynı sırada İstanbul'da birçok başka gazete yayın hayatına başlamıştı. Bunların içinden *Ayine-i Vatan* özellikle zikredilebilir. İlk sayısı 14 Ocak 1867'de çıkan bu gazete, -o kısa ömürlü *Mir'at* haricinde- resimli ilk Türk gazetesiydi ve ayrıca Vatan ismini taşıyan ilk yayındı.

Matbuat dünyasında yaşanan bu hızlı sayısal artış ve canlılık yönetimi endişeye sevk etmişti ve Sultan Abdülaziz'in 1861'de tahta çıkışının ardından idare daha da baskıcı olmuştu. 1 Ocak 1865'te Türkiye'de ilk kez matbuat kanunu yürürlüğe girdi.[40] Bu kanun basının işleyişiyle ilgili son derece sıkı kurallar getiriyordu ve Bab-ı Âli'de kanunun uygulanması için sulh mahkemelerine destek sağlamak üzere bir Matbuat Dairesi'nin kurulmasını öngörüyordu. 12 Mart 1867 tarihli bir "ihtarname"yle hükümet niyetini açıkça belli etti:

> ***Doğu'daki gazeteciliğe esin kaynağı olması gereken ruhu tanımayan yerel matbuatın bir kısmı kendisini esas itibariyle ülkenin genel çıkarlarına hasım olan tüm aşırı grupların ve eğilimlerin ateşli bir vasıtası haline getirmiştir... Dolayısıyla ülkenin genel çıkarları gerek-***

39. Ali Suavi hakkında bak. Kuntay, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi* (1946); Tanpınar, s. 204-23; Mardin, s. 360 v.d.; ve bir ölçüde abartılı bir eser için bak. Falih Rıfkı Atay, *Başveren İnkılapçı* (t.y., önsöz tarihi 1951).

40. *Düstur*, ii. 220; Young, ii. 321 v.d.; Aristarchi, iii. 320 v.d.

tirdiğinde, uyulması milli matbuatın temel şartı olan yukarıda belirtilen ilkeleri tanımayan gazetelere karşı Bab-ı Âli, idari kanallar yoluyla ve matbuat kanunundan bağımsız olarak hareket etme hakkını saklı tutar...[41]

Bu tedbirler neticesinde, birçok gazetenin baskı altına alınmasıyla ve önde gelen yazarların Avrupa'ya gitmesiyle sonuçlanan bir baskı dönemi başladı. Sonraki birkaç yıl boyunca en dikkate değer Türk gazeteleri sürgünde Londra'da, Paris'te ve Cenevre'de yayınlandı. Bunlardan bir tanesinin sürgündeki ilk Londra baskısında ifade edildiği şekliyle, "Muhbir gerçeği söylemenin yasaklanmadığı bir ülke bulmuştur ve yeniden yayınlanacaktır."[42]

Böylece yeni bir sorunla karşı karşıya kalan Türk yetkililer matbuatın etkisi ve denetimi teknikleri hakkında yeni şeyler öğreniyorlardı. Ancak Türk gazeteciler de aynı esnada, gerçekten kısa bir zaman dilimi içinde haberden yoruma, yorumdan eleştiriye, eleştiriden muhalefete ve muhalefetten itaatsizliğe giden evrimleşme sürecini tamamlamışlardı.

Örgütlü Muhalefet: Genç Osmanlılar[43]

II. Mahmud ve ardıllarının reformları İmparatorluk'ta yeni bir idari ve yönetici elit meydana getirmişti. Bu yeni elit eği-

41. Young, ii. 326; Aristarchi, iii. 325-6.

42. *Muhbir*, no. 1, 31 Ağustos 1867 (Bu sayının birinci sayfası S. N. Gerçek'in *Türk Gazeteciliği* eserinde görülebilir.)

43. Genç Osmanlı hareketine dair yazılmış tek ayrıntılı tarihçe Ebüzziya Tevfik tarafından kaleme alınmıştır ve Yeni Tasvir-i Efkar gazetesinde 1909 yılında tefrika halinde yayınlanmıştır. Bazı kısa ve faydalı malumat için bak. Akçuraoğlu Yusuf (Yusuf Akçura), "Türkçülük", Türk Yılı, 1928, s. 294 v.d.; Tarık Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952 (1952), s. 91 v.d.; Kaplan, s. 54 v.d.; Ahmed Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele (1956), s. 57 v.d.; ve Karal, Tarih, vii. 299 v.d. Bu harekete dair (özellikle Namık Kemal'in üstlendiği role ilişkin) en ayrıntılı belgeler Kuntay'ın biyografisinde (cilt 1) yer almaktadır. Osmanlı şehzadelerinin Genç Osmanlılarla olan bağlantısı ile ilgili olarak bak. TTEM, no. 90-92'de (1926) yayınlanmış olan Abdülhamid'in notları. O döneme ait pek çok yazıdan yapılan alıntıların tasvir ettiği bir başka çalışma hareketin siyasi fikirlerini ele almıştır: İhsan Sungu,

timli, idealist ve hırslıydı. Osmanlı idaresinin ve toplumunun değişimi onlara yeni fırsatlar ve arzular kazandırmıştı; Avrupa yazı dünyasının taklidi ve tercümesi bu insanların zihnini yeni inançlar ve fikirlerle dolduruyordu. Böylelikle on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında padişahın ve adamlarının büyüyen baskıcı idaresi onları rahatsız etmeye başladığında ve koltuklarına sımsıkı tutunmuş kıdemliler onların ilerleyişine engel olduğu sırada, bu insanlar muhalefet ve ihtilal ideolojisi veya tekniğine dair malumattan yoksun değillerdi.

Türkiye'de mutlakiyetçi idareye karşı hürriyetçi başkaldırının tarihine 1859 Kuleli Vakası olarak bilinen olayla başlamak âdettendir. O yıl küçük bir gizli grup Abdülmecid'i tahttan indirme planları yapıyordu ve eğer gerekirse öldüreceklerdi. Planları ortaya çıkarıldı ve grubun liderleri tutuklanıp Anadolu'ya sürgün edildi. Birçok Avrupalı yazara göre başarısızlığa uğramış olan bu plan, anayasal ve parlamenter yönetime giden yoldaki ilk girişim olmuştur. Öte yandan daha yakın zamanlarda yapılan araştırmalara bakıldığında, bu planın arkasındaki insanların

---

"Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", Tanzimat, s. 777-857. Son olarak Türkçe yayınlanmış kaynaklar arasında, biri tarih diğeri de edebiyat araştırması olan iki mükemmel yorum içerikli çalışma burada zikredilmeli: A. Şeref, Tarih Musahabeleri, s. 172 v.d., ve Tanpınar, s. 189 v.d. Paris ve Londra'da Genç Osmanlılarla tanışmış olan Türk dostu Léon Cahun ve Arminius Vambery'nin (bak. ileride s. 340) eserleri ise bu alandaki ilk Batılı çalışmalardır. Lavisse ve Rambaud'nun Histoire général adlı eserinde Cahun tarafından Genç Osmanlılar'a dair kısa bir bölüm yazılmıştır (xi. 543 v.d.). Vambéry Deutsche Rundschau'nın 1893 Ekim sayısında yayınladığı bir makalede Genç Osmanlılar'dan bahseder (bu makaleye Paul Fesch'in eserinde atıfta bulunulmuştur: Constinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid, 1907, s. 323). Başka Batılı kaynaklar için bak. Gibb, Ottoman Poetry, v. s. 60 v.d.; Engelhardt, ii. 3 v.d.; Sax, s. 383 v.d.; G. L. Lewis, Turkey, s. 36; E. Rossi, "Dall' Impero ottomano alla Republica di Turchia, Origine e Sviluppi del Nazionalismo Turco sotto l'Aspetto politico-culturale", OM, xxiii (1943), 361 v.d.; Davison, American Historical Review, 1954, s. 851 v.d.; a.g.y., Reform , s. 172 v.d. Genç Osmanlılar üzerine yazılmış yegane iki monografi için bak: Yu. A. Petrosian 'Novye Osmani' i Borba za Konstitutsiyu 1876 g.v. Turtsii, (1958) (Bu eserle ilgili bilgiyi Prof. A. Tietze'ye borçluyum), ve Şerif Mardin, The Genesis of Young Ottoman Thought (1962).

aklında bu tür bir amaç ya da program yoktu, aksine onlar Hıristiyanlara verilen tavizlere karşı çıkıyorlardı. Aslında herhangi bir ilkenin *savunucusu* olmaktan ziyade Padişaha ve adamlarına *karşıydılar*. Bundan dolayı da klasik anlamda bir darbe ve suikast girişimi onları daha çok ilgilendiriyordu.[44]

Özgürlükçü ve meşrutiyetçi fikirler kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun yıllardır biliniyordu. Açık ve net olmamakla birlikte bu fikirler, Sadık Rıfat Paşa'nın yazılarında kendini göstermiş, Abdülmecid ve Mustafa Reşid Paşa'nın reformları üzerinde kısmi bir etki bırakmıştı. Daha önceleri 1808 yılında reform yanlısı Sadrazam Bayrakdar Mustafa Paşa kendi reform programını onaylatmak için İstanbul'da bir meclis toplamıştı[45]; 1829'da Mısır'da Mehmed Ali Paşa her yıl birkaç gün toplanan ve 156 üyesi olan bir danışma meclisi oluşturarak bir adım daha ileriye gitmişti.[46] Abdülmecid de 1845'te taşra eşrafından oluşmuş bir meclis toplama girişiminde bulunmuş, ama başarısız olmuştu.[47] Daha sonra 1861 yılında Tunus beyi ilk Avrupa tarzı anayasayı bir İslam ülkesinde ilan etti. Bu anayasaya

44. Kuleli Vakası birçok yazar tarafından tartışılmış ve çeşitli biçimlerde yorumlanmıştır. Engelhardt'a (i. 158-9) ve onu takip eden Jorga (v. 517), Vambéry ve diğerlerine göre bu özgürlükçü bir hareket, anayasal idare kurma yolundaki ilk girişimdi. V. I. Shpilkova yakın bir zamanda yayınladığı makalesinde daha da ileri giderek olayı "kitlelerin desteğinden yoksun olduğu için başarısızlığa uğramış olan, ilerlemeci ve monarşi karşıtı bir plan" olarak tanımlar: *Problemy Vostokovedeniya*, i (1959), 100-4. (Bu makalenin bir özeti *MEJ*, xiii, 1959, 347'de verilmiştir.) Bu konuda yazılmış tek monografi Türk tarihçisi Uluğ İğdemir'e aittir. *Kuleli Vakası Hakkında bir Araştırma* (1937) isimli kitabında yazar, bu olayı geleneksel çizgide, herhangi bir özgürlükçü ideolojik içeriği olmayan önemsiz bir saldırı olarak değerlendirir. Olay daha ziyade Batılılaşma eğilimine ve Şeriatın göz ardı edilmesine karşı bir tepkinin ifadesidir. İğdemir'in Türk arşivlerindeki belgelere dayanan bulguları Roderic Davison'un Batı kaynaklı diplomatik kayıtlarından çıkardığı kanıtlarla desteklenmektedir. (Bak. "European Archives as a Source for Later Ottoman History", *Report on Research on the Middle East* 1958, s. 38-41) Ayrıca bk. Karal, *Tarih*, vi. 95-97; Tunaya, *Partiler*, s. 89-90; Kuran, s. 49 v.d.; Cevdet, *Tezakir*, ii. 83 v.d.

45. Bak. sayfa 104.

46. J. Landau, *Parties and Parliaments in Egypt*, New York, 1954, s. 7

47 Bak. yukarıda sayfa 156.

göre yürütme yetkisi hâlâ Bey'in elindeydi, yasama yetkisi ise atanmış altmış üyenin oluşturduğu Büyük Meclis ile Bey arasında paylaştırılmıştı.[48] En son 1899'da Hidiv İsmail Mısır'da seçime dayalı ilk meclis girişiminde bulundu. Bu sistemde seçmenler sınırlıydı, meclisin işlevleri ise daha da sınırlıydı.[49]

Türkiye'de yönetimin eylemlerine yönelik açıkça özgürlükçü bir eleştiri ve anayasal reform programı 1860'larda karşımıza çıkmaktadır. Bu fikirler önceleri Şinasi, Namık Kemal ve arkadaşlarının etrafında ortaya çıkmış ve devrin gazetelerinde biraz ihtiyatlı bir biçimde ifade edilmiştir.

Kesin biçimde bir grubun oluşturulması yolundaki ilk girişim 1865'te ortaya çıkar. O yılın Haziran ayında içlerinde Namık Kemal'in de olduğu altı kişilik küçük bir grup bir araya gelmiş ve gizli bir örgüt kurmuştur. Kurucu üyelerden olan Ayetullah Bey'in ilk toplantıya "Carbonari ve Lehistan gizli örgütü ile ilgili iki önemli kitapla geldiği"[50] belirtilmiştir, ancak bu ilk toplantı hakkında çok fazla şey bilinmemektedir. Öyle anlaşılıyor ki sonraları Carbonari benimsenmiş ve buna dayanan bir program kabul edilmiştir. Örgüt hızla büyür ve bir süre sonra, iddialara göre, üye sayısı 245'e ulaşır. Osmanlı hanedanından iki şehzade, yani Murad ve Abdülhamid, bu örgüte yakın ilgi gösterdiler. Daha sonra Abdülhamid'in en başından beri niyetinin kötü olduğu ortaya çıkacaktı.

Bu girişimde daha önemli bir rol üstlenmiş olan bir başka prens daha vardı: Mısır hanedanından Mustafa Fazıl.[51] Mustafa

48. Bak. *EI*², "Düstur" maddesi.
49. Landau, s. 7.
50. Ebüzziya Tevfik, *Yeni Tasvir-i Efkar*'ın 20 Haziran 1909 tarihli baskısı, Akçuraoğlu, s. 295; Kaplan, s. 58.
51. Mustafa Fazıl için bak: Ebüzziya Tevfik, *Yeni Tasvir-i Efkar*, 31 Mayıs, 1 Haziran 1909 v.d.; M. Colombe, "Une lettre d'un prince égyptien du XIX. siecle au Sultan Ottoman Abd al-Aziz", *Orient*, v. (1958), 23-38; Kuntay, *Namık Kemal*, i. 311 v.d.; Mardin, s. 276 v.d. [Mustafa Fazıl, hidiv soyundan geldiği için "prens" ünvanı taşıyordu.]

Fazıl, İbrahim Paşa'nın oğlu ve Hidiv İsmail'in kardeşiydi. 1866 Haziran'ında Hidiv İsmail, Padişah'ın veraset kanununda bir değişiklik yapması üzerine o güne kadar hidivlikte hak sahibi olan kardeşini bu silsilesinden çıkardı. Bundan dolayı Prens Mustafa Fazıl'ın padişaha ve sadrazama karşı hareket etmesinin geçerli bir nedeni vardı. Öyle görünüyor ki, Mustafa Fazıl'ın hidivlikte gözü yoktu, ya da gözü olmakla birlikte, meşrutî bir imparatorluğun ilk bakanı olmak gibi bir hayali vardı. Öfkesinin ve kişisel tutkularının etkisi olmakla beraber, onun reform yanlısı oluşunu sadece bunlara bağlamak haksızlık olur. Osmanlı hürriyet yanlılarına hareketleriyle ilgisini göstermiş oldu. Padişaha Paris'ten Fransızca olarak gönderdiği açık bir mektupla İmparatorluğun içinde bulunduğu durumu acı sözlerle ifade edip anayasa ve bazı başka reform teklifleri yaptı. Bu mektup hürriyetçiler arasında büyük bir heyecan dalgası yarattı. Namık Kemal, Ebüzziya Tevfik ve Sadullah tarafından Türkçeleştirilen mektup *Tasvir-i Efkar* çalışanlarınca pek çok sayıda bastırılıp dağıtıldı.[52]

Hükümet casusları aracılığıyla bu örgütün varlığından haberdardı, ama o ana kadar hiçbir tedbir almamıştı. Ancak bu son olay, 1867 Şubat'ında yeniden sadarete gelen Âli Paşa'nın gizli bir biçimde harekete geçmesine neden oldu. Örgütün ileri gelenlerinden Ali Suavi Kastamonu'ya sürüldü; Namık Kemal ve Ziya Paşa ise taşrada birer memuriyete atanarak bir anlamda onlar da sürgün edildi.

Bu sırada ilk ihtilalci heyet kendine bir isim de buldu. 1867 yılı Şubat ayı başlarında Belçika gazetesi *Le Nord*, Prens Mustafa Fazıl'ın Türkiye'de bir banka kurduğuna dair bir haber yayınladı. Prens Mustafa Fazıl bu yanlışı düzeltmek için gaze-

52. Metin için bak. Colombe, s. 29 v.d.; Türkçesi için bak. *Yeni Tasvir-i Efkar*, 1-5 Haziran 1909, ayrıca Kuntay, s. 277 v.d.

teye gönderdiği mektubunda, kendisini Türkiye'de destekleyenlerden bahsederken, Avrupa'daki Genç Fransa, Genç Almanya, Genç İtalya ifadelerinden esinlenerek, "Genç Türkiye" (*Jeune Turquie*) diye atıfta bulunmuştu. Bu tekzip mektubu, Beyoğlu'nda bulunan *Courrier d'Orient* gazetesince (ki yayıncısının Osmanlı hürriyetçileriyle dostça ilişkileri vardı) adı geçen Belçika gazetesinden alıntılandı ve ardından 21 Şubat 1867 tarihinde *Muhbir*'de Türkçe olarak yayınlandı. "Jeune Turquie" adı Ali Suavi ve Namık Kemal tarafından beğenildi, Türkçe karşılık bulmaya çalıştılar ve sonunda Yeni Osmanlılar ifadesinde karar kıldılar. Bu isim, Fransızcası olan *Jeunes Turcs* ile birlikte örgütün yayınlarındaki başlık olarak kendini gösterdi.[53]

Âli Paşa'nın emirlerinden haberdar olduklarında büyük bir servete sahip olan Prens Mustafa Fazıl "Genç Türkler"in önderlerini Paris'e çağırdı. Mayıs ortalarında bir Fransız gemisiyle İstanbul'dan ayrılan gruba daha sonra sürgünden kaçan Ali Suavi de Paris'te katıldı. Ali Suavi daha sonra Londra'ya geçerek 31 Ağustos 1867'de *Muhbir* gazetesini yayınlamaya başladı. Ancak çok geçmeden Ali Suavi'nin arkadaşlarıyla arası açıldı. Koyu dindar ve aynı zamanda bir hacı olan Ali Suavi modern bir yazar tarafından, özgürlükçü bir ilahiyatçı olarak adlandırılmış, bir başkası tarafından da, belki de daha isabetli biçimde, sarıklı ihtilalci diye tanımlanmıştır. Aslında Namık Kemal ve Ziya Paşa da içten ve sadık birer Müslüman'dı, ancak Ali Suavi'nin İslam devleti ve hukukunu yeniden ihya etmeye dayalı dinsel bir reform üzerindeki ısrarını ve Hıristiyanlara yönelik saldırılarını desteklemeye hiç niyetleri yoktu. Ali Suavi'nin arzusu ve inatçı-

53. *Yeni Tasvir-i Efkar*, 31 Mayıs 1909; Colombe, s. 25; Sungu, *Tanzimat* kitabında, s. 777 not 1; Kuntay, *Namık Kemal*, i. 289-90; Mardin, s. 32 v.d.; Davison, s. 201 v.d. Mektubun İstanbul'da dağıtımıyla ilgili olarak Kuntay iki Avrupalının adını zikreder: Fransız litografi uzmanı H. Cayol Türkiye'de yaşayan bir mühtedidir ve Macar kitapçı Daniel Szilagyi siyasi sığınmacıdır.

lığı kısa zaman içinde aralarının açılmasına yol açtı ve 1868'de Genç Osmanlılar kendi gazetelerini çıkarmaya başladırlar. İlk sayısı 29 Haziran'da çıkan gazetenin adı *Hürriyet*'ti.[54] Başından beri Namık Kemal ve Ziya Paşa gazetede sıkı bir işbirliği içinde çalışıyorlardı ve öyle anlaşılıyor ki, yayın politikasının sorumluluğunu birlikte taşıyorlardı. İlk sayısında muhtemelen ikisi de Namık Kemal tarafından yazılmış olan iki baş makale yayınlandı. Genç Osmanlı hareket planının temelindeki iki önemli hususu ortaya koyan bu yazılardan bir tanesi "Vatan sevgisi imandan gelir"[55] başlığını taşıyordu. Yazıda vatan sevgisinden bahsedilir, Avrupa ülkelerindeki gibi bir Osmanlı vatanseverliği fikri öne sürülür. "Bu hususta başkalarıyla istişare et"[56] başlığını taşıyan diğer yazı da Kur'an'dan alınmış bir ayetti ve istişare üzerine kurulu, temsili yönetim iddiasının dayandırıldığı bir destek olarak kullanılmıştı. Gazetenin sonraki sayılarının bir çoğunda bu iki tema geliştirilmiş, ayrıca Âli Paşa'nın dahilî, harici ve özellikle de maliye politikalarına yönelik yapılan ayrıntılı eleştirilerle bu temalar arasında bir ilgi kurulmuştur.

Bu sırada Ali Suavi'nin *Muhbir*'i Londra'da kapanmış ve Ali Suavi Paris'e taşınmıştı. Burada *Ulûm* adıyla yeni bir gazete çıkarmaya başladı. Genç Osmanlılar ile arasındaki kopukluk gitgide büyümekteydi. Âli Paşa'nın ölümünden sonra Türkiye'ye döndüklerinde Ali Suavi, bir bakıma Türkiye'nin şartlarını daha isabetli bir biçimde değerlendirmiş ve Fransa'da kalmaya karar vermişti. Paris'te yayın yapmaya devam etmiş olan Ali Suavi, Fransa-Prusya Savaşı sırasında da Lyon'da yayıncılığı sür-

54. Gazetenin ilk sayısının kapağı S. N. Gerçek'in kitabında yayınlanmıştır, bak. *Türk Gazeteciliği*. Namık Kemal'in Londra'da ikametiyle ilgili olarak bak. Kuntay, i. 533 v.d.

55. "Hubb el-vatan min el-iman", Arap atasözü. Hz. Peygamber'e atfedilir, ancak hadis olduğu şüphelidir.

56. Namık Kemal, *Külliyat*, iii. 165-75; yukarıda dipnot 217

dürdü. İşte ilk defa bu dönemde İslamî veya Osmanlı sadakatinden farklı bir Türklük fikrini dile getirmeye başladı. Yayınları Türkiye'ye çeşitli kanallardan ulaşmakta ve dikkat çekmekteydi. Vakanüvis (resmi tarihçi) Lütfi Bey *Muhbir* gazetesinden bahsederken şöyle der:

> ***Haftalık olarak Londra'da yayınlan söz konusu gazetenin birçok biçimde, bazen tüccarların mektupları içinde, bazen bilinmeyen yollarla, gelip burada çok sayıda nüshasının dağıtımı yapılmaktaydı. Öyle ki gazetenin amacını bilmeyen hiç yok gibiydi. Bu yayının nihai hedefi devletin ilkelerini alaya almak, nazırların hatalarını tek tek sayıp dökmek ve belki de Avrupalıları ürkütmekti. İnsanların bu gazeteye olan talebi öylesine büyüktü ki bir nüshasının bir liraya satıldığı duyulmuştur.***[57]

Ali Suavi diğer Genç Osmanlılar'ın aksine 1871 genel affından sonra sürgünden geri dönmedi. Döndüğünde ise 1878 olaylarına müdahale etmek istedi, dramatik fakat etkisiz bir müdahale esnasında hayatını kaybetti.

Bir başka ilgi çekici ayrılıkçı da Mehmed Bey'di (1843-74).[58] Ali Suavi'nin aksine o, bir halk adamı değildi, saray ve yönetici sınıfın bir üyesiydi. Babası Posta İdaresi Nazırı, büyük babası eski Sadrazam Mustafa Naili Paşa ve amcası da Abdülaziz devrinde birçok defa sadarete getirilen kötü şöhretli Mahmud Nedim Paşa'ydı. Fransa'da eğitim görmüş, Tercüme Odası'nda çalışmış, İstanbul'daki gizli heyetin kurucu üyelerinden biri olmuştu, hatta bazılarına göre bu gruba hareket katan ruhtu. Genç Osmanlılar'dan daha radikal olan Mehmed Bey onlardan ayrılarak Türkçe, Rumca, Arapça ve Ermenice *İttihat* (Birlik)

57. Kaplan, s. 65.
58. Mehmed Bey için bak. Kuntay, *Namık Kemal*, i. 414 v.d.; Şeref *Tarih Musahabeleri*, s. 173 v.d.; Kaplan, s. 67; Mardin, s. 12 ve ilgili bölümler; Davison, s. 189, 210 v.d. Ayrıca kısa bir yaşamöyküsü için bak. Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 942-51.

adında bir gazete çıkardı. Sonra Cenevre'ye gitti, *İnkılap* dergisinin yayınlanması sürecinde Hüseyin Vasfi Paşa'ya katıldı. Bu şekilde Türkçe siyaset terminolojisine yepyeni ve eşsiz bir kelime girmiş oldu. Mehmed Bey'in Carbonari ile bir bağlantısı olduğu ve Fransa'nın radikal gazetelerinde yazılar yazdığı söylenmiştir. Fransa-Prusya Savaşı sırasında Fransız ordusunda, sonra da *Commune*'de gönüllü olarak savaşa katılan Mehmed Bey, ölümünden kısa bir süre önce 1874 yılında Türkiye'ye döndü.

Genç Osmanlılar'ın Avrupalılarla olan bağları hakkında fazla şey bilinmemektedir. Karargâhları, Prens Mustafa Fazıl'ın Paris'teki eviydi ve Mustafa Fazıl onların Fransız siyaset çevreleriyle, özellikle de Dışişleri yetkilileriyle irtibat kurmalarını sağlıyordu. Tarihçi Abdurrahman Şeref'e göre, Genç Osmanlılar'ın Paris'te tanıştıkları önemli şahsiyetlerden biri de Léon Cahun'du. *Introduction a l'histoire de l'Asie* (Asya Tarihine Giriş) (1896) kitabının yazarı olan Cahun'un bu eserinde Türk milliyeti-ve tarihine dair dile getirdiği fikirler ileride Türk siyaset düşüncesi üzerinde kayda değer bir etki yapacaktı.[59]

1867 Haziran'ından Abdülaziz resmi bir ziyaret Fransa'ya gitti. Prens Mustafa Fazıl ise hâlâ İstanbul'da yüksek bir mevki elde edebilme ümidini koruyordu ve Padişah'ın teveccühünü kazanabilmek için bunu bir fırsat olarak değerlendirdi. Padişah Toulon'da karaya ayak bastığında hürriyet yanlısı prens "Zât-ı hümâyun-ı şahâneye sadık bir köle olarak bağlılığını sunmak üzere"[60] ve selamlamak için orada hazırdı. Böylece Padişah'ın sempatisini kazanmayı başardı ve Paris, Londra, Viyana ve

59. Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 175-6. Cahun'dan Namık Kemal'e yazılmış mektup için bak. Kuntay, i. 530-2.

60. Ebüzziya Tevfik, *Yeni Tasvir-i Efkar*, 17 Eylül 1909; Kaplan, s. 63. Abdülaziz'in Avrupa gezisi hakkında bak. Kuntay, i. 546 v.d.; ve yukarıda dipnot 179. Bu kez Hidiv İsmail Genç Osmanlıların yeni destekçisi olacaktı. Bak. Abdülkadir Karahan'ın *Yeni Sabah*, 14-23 Mayıs 1961'de yayınladığı belgeler.

Budapeşte'ye padişahla birlikte seyahat etti. İstanbul'a dönüşlerinden önce, Budapeşte'de padişahtan aldığı izinle Mustafa Fazıl işlerini yola koymak için Paris'e döndü.

Yola koyulacak olan bu "işler" Genç Osmanlılar'la doğrudan ilgiliydi. Padişah Paris'e geldiğinde Osmanlı elçisinin baskısıyla Genç Osmanlılar'dan Paris'i terk etmeleri istendi. Böylece İngiltere'ye -Reşat, Nuri ve Mehmed Jersey'e, Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi ve Agâh Londra'ya- gittiler. Prens, Genç Osmanlılar'ın geçimini sağlamak ve yayınları için gereken masrafları karşılamak üzere bir fon oluşturarak gidenlerin parasal işlerini yoluna koydu. Ardından İstanbul'a geldi ve orada bir bakan olarak görev aldı.

Genç Osmanlıları himayesine altına almış olan Mustafa Fazıl'ın İstanbul'a gidişi onlar arasında bir dağınıklığa neden oldu. Bu yaptığını bir ihanet olarak değerlendiriyorlardı. Ali Suavi ve Mehmed Bey bu durumu protesto etmek için kendilerine ayrılan ödeneği almayı reddettiler. Diğerleri ise parayı kabul ettiler. Sonraları *Zafername* adlı hicvinde prens aleyhinde bazı kırıcı ifadelerde bulunduysa bile, öyle görünüyor ki Ziya Paşa prensin nazırlığa atanmasını davaları için bir ihanetten ziyade bir başarı olarak görmüştü. Öte yandan Mustafa Fazıl'ın ipleri elinde tutan otoriter idaresi ortadan kalktığında grup parçalanmaya yüz tuttu. Sürgünde yaşayan siyasetçilerin çoğu kez kaçınılmaz kaderi olan iç çatışmalara sürüklendiler. 1870 yılı sonlarına doğru Namık Kemal, çeşitli aracılarla Sadrazam Âli Paşa'yla arasını düzeltmeyi başardı ve İstanbul'a döndü.

1871 Eylül'ünde Âli Paşa öldü. Savundukları ve muhalefet ettikleri meselelere dair hep çocuksu kişisel görüş taşımaya eğilimli olan Genç Osmanlılar böylece ülkeye dönmek için hazırlanmaya koyuldular. Baş düşman, insafsız baskıcı sonunda sahneden çekilmişti ve artık her şey yolunda gidecekti.

Namık Kemal Viyana'da birkaç ay geçirdikten sonra 25 Kasım 1870 tarihinde İstanbul'a geldi. Âli Paşa'nın ölümüyle cesaretlenen grubun diğer üyeleri de 1871 ve 1872'de Namık Kemal'i takip etti. Yalnızca Mehmed Bey ve Ali Suavi yurt dışında kaldı. Mehmed Bey Fransa adına savaşıyor, Ali Suavi ise Âli Paşa'dan sonra gelecek olan rejime dair kuşkularını sürdürüyordu.

Olaylar Ali Suavi'yi haklı çıkardı. Âli Paşa baskıcı bir insandı, meşrutî idare ve basın özgürlüğü türünden bu yeni şatafatlı kavramları küçük görmüştü, ama becerikli ve dürüst bir yöneticiydi. Geliştirmek adına uğraştığı reformları içtenlikle desteklemişti. Bu özelliklerin hiçbiri ondan sonra gelenler için söylenemez. İmparatorluk ondan sonra gelenlerin beceriksizce idareleri sonucunda iflas, isyan, baskı, savaş ve yenilgi dolu bir şekilde tepeden aşağıya yuvarlanmaya başladı. Dediğim dedik, sürekli burnunun dikine giden Padişah, İmparatorluğun tek etkin yöneticisi haline gelirken, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa onun masraflı ve yıkıcı kaprislerine aracı olmaktan başka pek az şey yapabildi.

Namık Kemal Türkiye'ye döndükten hemen sonra gazeteciliğe yeniden başladı. Haziran 1872'de *İbret* gazetesinin yöneticiliğini üstlendi. İstanbul'da çok sayıda Türkçe gazete ve dergi yayınlanmaktaydı, ama *İbret*'te Namık Kemal'in yazdığı makale ve denemeler yazarın Türk matbuatında eşi benzeri olmayan bir önem kazanmasını sağladı.[61] Ne var ki Namık Kemal'in editörlüğü bir yıldan daha az sürdü. 1873'te Nisan ayında ortaya çıkan yeni bir kriz Kıbrıs'a, tekrar sürgüne gönderilmesine neden oldu. Bu kriz, Gedik Paşa Tiyatrosu'nda *Vatan yahut Silistre*'nin sahnelenmesiyle patlak vermişti. İlk Türkçe oyun,

61. Başyazılarından seçmeler için bak. Özön, *Namık Kemal*.

Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* adlı eseriydi ve bir dergide yayınlanan bu kısa komedide, kadınların konumu ve Türkler arasında evlenme âdetleri eleştiriliyordu. *Vatan yahut Silistre* ise çok daha tehlikeli bir konuyu, çok daha keskin bir biçimde ve aşırı coşkulu bir seyirci önünde ele almaktaydı. Oyunun teması vatanseverlikti. Müslümanlar için, kişinin vatanına borçlu olduğu sevgi ve bağlılık ilkesi yeni bir ilkeydi. Eser dört perde boyunca 1854 yılında Sislitre'deki Türk kalesinin Ruslara karşı yürüttüğü savunmayı işlemektedir. Vatan aşkıyla yüklü ifadelerle dolup taşan oyunda Türklere değil, Osmanlılara ülkelerini sevip düşmanlarına karşı onu savunmaları konusunda sürekli ateşli çağrılar seslendirilir. Bu oyunda Namık Kemal'in *Hürriyet* ve *İbret*'te yayınladığı yazılarda formülleştirdiği fikirler teatral ve şairene bir ifadeyle ortaya konmaktadır.

Oyun ilk olarak 1 Nisan 1873 tarihinde sınırsız bir coşku eşliğinde sahnelendi. Ertesi gün ve daha sonraki günlerde de *İbret*'te övgü ve destek dolu mektuplar yayınlandı.

Bu olup bitenler hükümet nezdinde hiç de iyi karşılamıyordu. Avrupa'daki sürgünden dönmesine izin verilmiş olan Namık Kemal'le ilgili kuşkular devam ediyordu. Halkın coşkuyla ortaya çıktığı her durum bir şüpheye neden oluyordu. İnsanların, sadakat göstermeleri gereken padişaha, onun nazırlarına, İslam toplumuna ve bu toplumun yetkililerine değil de, Vatan adı verilen soyut, ne olduğu bilinmeyen bir varlığa bağlılık göstermeleri tuhaf ve düzeni tehdit eden bir fikirdi ve gösterilen coşku bu fikirle ilişkilendirildiğinde daha da büyük bir kuşkuya yol açıyordu. Oyun sırasında yaşananları resmeden ve *İbret* gazetesinde yayınlanan etkili ve heyecan verici bir haber yönetimi harekete geçirdi. 5 Nisan'da sorumsuzluk, isyana teşvik ve hakaret nedeniyle gazetenin kapatılması emri çıktı. Bu duruma kafa tutan bir veda yazısının yayınlanması üzerine Namık

Kemal ve birçok arkadaşı tutuklanıp sürgüne gönderildi. Hiç kuşkusuz Namık Kemal'in yürüttüğü diğer faaliyetleri ve ilişkileri de bu sonucun ortaya çıkmasında pay sahibiydi.[62] 1867'de Avrupa'ya kaçtıklarında Ziya Paşa ve Namık Kemal'i bekleyen en tehditkâr olasılık Erzurum veya Kıbrıs gibi merkezden uzak bir bölgenin mutasarrıflığına tayin edilmekti. Ancak 1873'e gelindiğinde şartlar eskisinden çok daha çetindi. Âli Paşa'nın ölümünden sonra Ziya Paşa'nın pek bir şikayeti kalmamıştı. Geçici olarak yönetimle barışıp çeşitli memuriyetlerde bulunduğu da bir gerçektir. Ne var ki Namık Kemal düşünmeye, yazmaya ve kışkırtmaya devam etti. Bu eylemlerine bir de veliaht şehzade Murad ile olan olası ilişkisi de eklendiğinde, Namık Kemal artık kendi haline bırakılamayacak kadar tehlikeli birisi olmuştu. Bu nedenle sıkı biçimde tutuklu olarak sürgüne gönderildi, Kıbrıs'ta, Magosa'da otuz sekiz ay hapiste kaldı. Bu sürenin ilk dönemlerini bir hücrede tek başına geçirdi. Hapis hayatı, 1876 yılında Abdülaziz'in tahtan indirilmesiyle son buldu.

1870'lerde şartlar büyük bir hızla değişti. Osmanlı ordusu ve yeni katılan zırhlılarıyla Avrupa'nın güç bakımından üçüncü büyüğü olan donanması büyük harcamalara neden olmuştu. Padişah'ın harcamaları ve nazırların fütursuzca borçlanmalarıyla devlet maliyesi bir kaosa sürüklendi. Tarımda kötü ürün alınması ciddi sıkıntılara ve hoşnutsuzluğa neden oldu. Avrupa'ya yönelik düşmanca tavır daha da yaygınlaştı ve yoğunluk kazandı. Ekim 1875'te Sadrazam Mahmud Nedim Paşa Osmanlı borçlarına dayalı faiz ödemelerinin yarıya indirileceğini duyurdu. Bu duyurunun yarattığı etki devletin Avrupa nazarındaki konumu ve itibarı açısından tam bir felaket oldu. Taşrada kar-

62. Bu olaylar için Namık Kemal'in yaşamöyküsüne bakılabilir. Özellikle Kuntay, ii/i bölüm 1-16. Çağdaş kaynaklardan yapılan alıntılara ek olarak bir özet için Özön'ün yayına hazırladığı *Vatan yahut Silistre*'nin eklerine (1943) bakılabilir.

maşa hüküm sürüyordu. Temmuz 1875'te Bosna-Hersek ayaklanması patlak verdi, ayaklanma Bulgaristan'a sıçradı, Osmanlıların başıbozuk birlikleri tarafından isyanlar kanlı bir biçimde bastırıldı ve Avrupa'nın her köşesinden şiddetli biçimde barbarlık nidaları yükselmeye başladı. 6 Mayıs 1876'da Selanik'teki Fransız ve Alman konsoloslarının bir kalabalık tarafından öldürülmesi Bab-ı Âli'nin Avrupa ile arasını iyice açtı. Devlet kuzey ufkunda belirmeye başlayan savaş karşısında artık parasız, itibarsız ve tek başına kalakalmıştı.

Midhat Paşa ve Meşrutiyet[63]

10 Mayıs 1876'da Fatih, Bayezıd ve Süleymaniye medresesi Softaları, yani ilahiyat öğrencileri, Bab-ı Âli'nin önünde ayaklanarak Sadrazam Mahmud Nedim Paşa ve Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi'nin azlini istediler. Anlatıldığına göre bazıları Bab-ı Âli'nin

63. 1876-8 arasındaki dramatik olaylar kapsamlı bir literatürün malzemesi olmuştur. Bunlardan sadece bazıları burada zikredilebilir. O dönemin Türk yazarlarının hatıratları arasında İsmail Kemal (*The Life of Midhat Pasha*, 1903, ve *Hatıralarım, 1872-1946*, 1946), ve hatta ifadelerinden bazıları İhtilal'den sonra Türk Tarih Encümeni'nin dergisinde (*TTEM*, no. 90-92, 1926) yayınlanmış olan Sultan Abdülhamid. Çağdaş Batılı gözlemciler içinde özellikle önem arz edenler şunlardır: *Stambul* adlı eseri anonim olarak yayınlanmış olan A. D. Mordtmann, Sir Henry Elliot, *Some Revolutions and other Diplomatic Experiences* (1922); ve Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople* (1916) ve *Life of Abdul Hamid* (1917); G. Washburn, *Fifty Years in Constantinople* (1909); Paul Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid*; E. de Kératry, *Mourad V* (1878). Önceki dönemin Türk tarihçileri arasında Ahmed Midhat zikredilebilir. (Onun *Üss-i İnkılab* adlı eseri (1294/1877) Abdülhamid'in tahta çıkışını resmi olarak haklı çıkartmayı amaçlar.) Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı* (1327/1909, Abdülhamid tahttan indirildikten sonra yayınlanmıştır.) Ahmed Rasim, *İstibdaddan Hakimiyet-i Milliyeye*; A. Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 187 v.d. o dönemi farklı açılardan ele alan modern Türk yazarlardan şunlar sayılabilir: Kuran, s. 82 v.d.; Kuntay, *Namık Kemal*, ii. 1. ve 2. bölümler; Kaplan, s. 96 v.d.; Karal, *Tarih*, vii. 352 v.d.; Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz; Hayatı Hal'i ve Ölümü* (1949); Birinci Meşrutiyet dönemine dair yazılmış monografiler için bak. Bekir Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyeti", *Belleten*, no. 21-22 (1942), 42-83 ve no. 96 (1960) 601-36; Petrosian, *Novye Osmani*, s. 71 v.d.; Temperley, *Cambridge Hist. Journal*, s. 169 v.d.; R. Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period* (1963).

dışındaki parmaklıkların Sadrazamı asmak için yeteri kadar yüksek olup olmadığını bile ölçmüşlerdi.[64] Bu ayaklanmaların birden bire patlak vermediğini gösteren kanıtlar vardır. Doğal olarak tarafsız bir tanık olmayan Abdülhamid, ayaklanmaların Midhat Paşa tarafından düzenlendiğini ve mali olarak desteklendiğini söyler. Perde arkasında ise Midhat Paşa'nın bu işteki adamları Rüşdi Paşa, Damad Mahmud, Halim Paşa, Hayrullah Efendi ve Murad vardır.[65] Öte yandan bazı kanıtlar da, Midhat Paşa ve Şehzade Murad'ın tarafından olmasa bile, bu ayaklanmaların en azından yine de onların çıkarına hizmet edecek şekilde başkaları tarafından organize edildiğini göstermektedir. Din eğitimi alan öğrencilerin ayaklanma çıkarmaları Türkiye'de hiç de yeni bir durum değildi. En azından on altıncı yüzyıldan bu yana Osmanlı'da önemli bir rol oynamışlardı ve ülkenin toplumsal tarihinde göz ardı edilemeyecek bir olgu haline gelmişlerdi.[66] Ancak nazırların değiştirilmesini sağlamak amacıyla önceden ayarlanmış ve masrafları karşılanmış öğrenci gösterisi yeni bir oluşumdu. Bu yenilik, Avrupa'nın çeşitli yerlerinde çok sağlam temeli olan bir gelenekle Türkiye'yi tanıştırdı. Üstelik özellikle Osmanlı bakiyesi ülkelerde birçok defa baş vurulan bir model haline geldi.

Padişah yapılan baskıya boyun eğdi ve hem Mahmud Nedim Paşa'yı hem de Hasan Fehmi Efendi'yi iki gün sonra görevden aldı. Mütercim Rüşdi Paşa sadarete getirildi, Hüseyin Avni Paşa serasker, Hasan Hayrullah Efendi şeyhülislam olurken, Midhat Paşa Şura-yı Devlet reisliğine atandı. Midhat Paşa 1868-9 arasında bu makamda kısa sürede bulunmuştu. Ne var

64. Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 192 v.d.; Kuran, s. 82 v.d.; İsmail Kemal, s. 108; Midhat, *Life*, s. 81; Şehsuvaroğlu, 60 v.d.; "Abdülhamid-i Sani'nin Notları", *TTEM*, s. 92 v.d.; Tunaya, *Partiler*, s. 96-97; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, iv (1955), 253-4.

65. *Notlar*, çeşitli bölümleri özellikle s. 93-94.

66. Örneğin bak. Mustafa Akdağ, "Türkiye Tarihinde Medreseli İsyanları" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fak. Mec.*, xi (1949-50), 361-87

ki Padişah ile yeni nazırları arasında tam bir güvensizlik vardı ve bir çatışma kaçınılmazdı. 25 Mayıs'ta İngiliz büyükelçisi Sir Henry Elliot'un raporunda şunlar yazılmıştır:

> *Meşrutiyet kelimesi herkesin ağzında, öyle sanıyordum ki başkentteki aklı başında kamuoyunu temsil eden ve milletin -sadece Müslümanlar değil, Hıristiyanların da- desteğine sahip olduğunu düşünen Softalar Meşrutiyet'i elde etmeden rahata kavuşamayacaklardı. Ve Padişah'ın bunu reddetmesi halinde onu tahttan indirme girişiminin olacağı kaçınılmazdı. Kur'an'dan yapılan alıntılar elden ele dolaştırılıyor ve inananlara bu yönetim biçiminin açık biçimde demokratik olduğu söyleniyor, şimdi Padişah'ın uyguladığı mutlakiyetçi yönetimde halkın haklarının gasp edildiği, bunun Şeriat'ta yeri olmadığı ifade ediliyordu. Devletin menfaatini göz ardı eden hükümdara itaat edilmeyeceğini göstermek için hem bu tür alıntılar hem de örnekler gösteriliyordu...*[67]

Sir Henry "kamuoyu", "Milletin ekserisi" ve benzeri kavramlardan bahsederken belki de biraz saflık ediyordu, ancak olayların gidişatı ile ilgili değerlendirmesi son derece isabetliydi. İfade ettiği argümanlar ve bu argümanların arkasındaki amaç Genç Osmanlılar'ın ilkelerinin eriştiği o makul zirve noktasıydı. Bu ilkelerin etkisi kısa zamanda fark edilecekti.

30 Mayıs 1876'da nazırlar Şeyhülislam'ın Padişah'ı tahttan indirmeye cevaz veren fetvasını almış ve uygun siyasi ve askeri hazırlıklarla iyice konumlarını sağlamlaştırmış şekilde Abdülaziz'in artık hükümdar olmadığını resmi olarak ilan ettiler ve yerine Murad'ı geçirdiler. Bu işin başlıca sorumluları Midhat Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Harbiye komutanı Süleyman Paşa'ydı.[67a] Yaşlı Padişah yerine geçen halefi lehine tahttan fe-

67. Elliot, s. 231-2; ayrıca A. H. Midhat'ın *Life* eserinde ufak farklarla bulunur, s. 81; Temperley, *Cambridge Hist. Journal*, s. 172.

67a. Padişahın tahttan indirilmesiyle ilgili hazırlıklar ve bunu düzenleyenler hakkında ayrıntılı bilgi için bak. Davison, *Reform*, s. 327

ragat ettiğini belirten bir mektup yazıp sessizce tahtı bıraktı. Yeni Padişah ise zaman kaybetmeden bütün nazırların mevkilerini tekrar teyit eden bir ferman yayınladı.

V. Murad'ın tahta çıkışı hürriyetçiler için bir zafer gibi görünüyordu. Genç Osmanlılar'la yıllardır temas halindeydi ve onlara yakınlık duyuyordu. Şimdi bu insanların bir çoğu sarayda çeşitli mevkilere gelmekteydi. Kıbrıs'tan geri çağırılan Namık Kemal Padişah'ın özel sekreteri oldu; Sadullah ise mabeyn başkatipliği gibi kilit bir göreve atandı.

Ne var ki hürriyet yanlılarının yeni padişahtan duydukları memnuniyet çok uzun sürmedi. Murad, Batı ve Türk literatürünü kapsamlı biçimde okumuş, keskin zekalı bir şehzadeydi ve Avrupa edebiyatına, bilimine ve Avrupa'ya dair meselelere karşı derin, bilgiyle donatılmış bir ilgisi vardı. 1867'de Avrupa seyahati sırasında Abdülaziz'in yanında olmuştu ve harika bir izlenim bırakmıştı. Bunun yanında sürgün edilmiş hürriyet yanlıları ile arasındaki gizli bağlar Padişah'ın ona gitgide artan bir şüpheyle bakmasına neden olmuştu. Sonuçta Abdülaziz, Şehzade Murad'ı sürekli göz altında tuttuğu fiili bir inziva hayatına itmişti. Böylesi bir hayatın getirdiği zorlamalar, alkolün tesellisi, zaten sinirsel bozukluğa yatkın olan bir mizaç için çok fazlaydı ve tahta çıktığında Murad çoktan aklî dengesizliğe giden yola girmişti.

Tahta çıkışının hemen ardından yaşadığı iki talihsiz şok, bu zihinsel çöküşü son noktaya taşıdı. Bunlardan ilki Abdülaziz'in feci ölümü oldu. Tahttan indirildikten birkaç gün sonra Abdülaziz Feriye sarayında bilekleri kesilmiş olarak bulundu. İkincisi ise Abdülaziz'in oğlu Şehzade İzzeddin'in bir zamanlar yaverliğini yapmış olan piyade yüzbaşısı Çerkes Hasan'ın bir kabine toplantısının ortasında içeri dalıp Hüseyin Avni Paşa ve diğer nazırları öldürmesi oldu. Bu olayların etkisiyle dengesi iyice

bozulan Padişah insan önüne çıkamaz ve hiçbir faaliyete katılamaz hale geldi. Türk ve yabancı doktorlara danışıldıktan sonra düzelmesinin mümkün olmadığı sonucu açıklık kazandı.[68]

Dışarıda savaş ve içeride kriz devam ederken bu durum tam anlamıyla tahammül edilmez bir hal aldı. Nazırlar, gönülsüzce olsa da, bir padişahın daha tahttan indirilmesi ihtimalini değerlendirmeye başladılar. Bir sonraki taht varisi Murad'ın küçük kardeşi Abdülhamid'di. 27 Ağustos 1876 tarihinde Midhat Paşa Abdülhamid'i görmeye annesinin Nişantaşı'ndaki sarayına gitti. Hürriyet yandaşlığı için kendisinden önceden söz almak amacındaydı. Ona nazırların sunduğu Kanun-i Esasi'nin taslağı gösterildi, Abdülhamid onayladı ve destek sözü verdi. Öncelikli olan bu işin tamamlanmasının ardından, Sadrazam, Padişah'ın akli yetersizliğe dayalı olarak tahttan indirilmesine cevaz veren Şeyhülislam fetvasını aldı. 31 Ağustos'ta talihsiz Murad indirildi ve yerine Abdülhamid'in padişahlığı ilan edildi. Namık Kemal'in gözyaşları içinde Midhat Paşa'ya yalvardığı, Murad'ın hallinin ertelenmesini istediği, ama sonuç alamadığı söylenir.[69] Tahttan indirilen Sultan Çırağan Sarayı'na götürüldü ve orada 28 yıllık bir hapis hayatından sonra 1904 yılında öldü.

Nazırların kararı doğrultusunca dört ay içinde iki kez padişah değiştirilmişti. Bu olaylar Osmanlı hanedanlığının tarihçesinde eşi benzeri görülmedik şeyler değildi. Geleneksel çizgiye uygun olarak siyasetçilerin harekete geçirdiği, dini otoritenin de onayladığı, silahları kuvvetlerin basit bir müdahalesi, halk kadar nazırların bir çoğunu da, kuşkusuz memnun etmişti. Ne var ki Midhat Paşa başka türlü düşünüyordu.

68. Çerkes Hasan vakasıyla ilgili olarak bak. Uzunçarşılı, "Çerkes Hasan Vakası", *Belleten*, no. 33 (1945); Murad'ın sağlık durumu için a.g.e. "Beşinci Sultan Murad...", no. 38 (1946), ve B. Lewis, *MES*, i (1965), 294.
69. İsmail Kemal, s. 118. V. Murad hakkında daha ayrıntılı malumat için bak. *İA* ve *EI*², ilgili maddeler.

Midhat Paşa İstanbul'da 1822 yılında, Rusçuk Kadısı'nın oğlu olarak dünyaya geldi.[70] Henüz ergenlik dönemindeyken sadaret makamında bir memuriyete getirildi. Ardından Bab-ı Âli hizmetinde hızla yükseldi. 1858 yılında altı aylık bir eğitim için Avrupa'ya gitti, Londra'yı, Paris'i, Viyana'yı ve Brüksel'i ziyaret etti. Döndükten sonra çeşitli valilik görevleri aldı, yetenekli ve dürüst bir idareci olarak isim yaptı. 1864'te yeni taşra idaresi kanunu hakkında görüşleri alınmak üzere başkente çağırıldı. Aynı yıl yeni tesis edilmiş olan Tuna Vilayeti valisi oldu. Bu yeni vilayet Silistre, Niş ve Vidin vilayetlerinin birleşmesinden meydana geliyordu. Gerek bu görevinde gerekse 1869'da tayin edildiği Bağdat valiliği sırasında Midhat Paşa inanılmaz dikkat çeken bir beceri sergiledi. Bu vilayetlerde uzun zaman önce unutulmuş olan güvenlik ve refah ortamını sağladı. 1872 Ağustos'unda Mahmud Nedim Paşa azledildikten sonra Abdülaziz tarafından sadrazamlığa getirildi. Ne var ki Midhat Paşa, Abdülaziz'in keyfi mutlakiyetçi tavrına vasıta olacak bir insan değildi. İki buçuk ay sonra görevden alındı. Sonraki birkaç yıl içinde Bab-ı Ali'deki rakip grupların manevralarıyla birçok nezarete geldi ve gitti. Bu görevlerin hiçbirisi fazla uzun sürmedi ve hiçbirinde Midhat Paşa büyük bir iz bırakmadı.

Midhat Paşa daha 1875 kışında İngiliz büyükelçisi Sir Henry Elliot'a kendi ekibinin bir anayasa yapma amacında olduğunu söylüyordu:

> ***İmparatorluk, dedi, hızla yıkılmaya doğru gidiyor... Ona göre bunun tek çaresi önce nazırları, özellikle de mali bakımdan, bir milli meclise karşı sorumlu kılarak hükümdar üzerinde bir denetim mekanizması temin edebilmek, ikinci olarak sınıfsal ve dinsel ayrımların tümünden kurtularak bu meclise gerçekten milli bir karakter ver-***

70. Midhat Paşa'nın yaşamöyküsü için bak. oğlu Ali Haydar'ın biyografisi (bak. dipnot 63); İnal, *Sadrazamlar*, s. 315-414 ve Pakalın, *Son Sadrazamlar*, i. 189-445. Ayrıca *EI*[1] ve *İA*, ilgili maddeler.

mek... üçüncü olarak adem-i merkeziyet ve yerel idarenin valiler üzerindeki kontrolünün tesis edilmesini sağlamaktı....[71]

Öyle görünüyor ki Midhat Paşa Mayıs 1876'da hükümete girdikten hemen sonra yeni anayasa planları büyük bir hızla başlatılmıştır. Devlet adamları ve ulemadan oluşan bir heyet metnin taslağını hazırlamakla görevlendirildi, taslak yıl sonuna doğru tamamlandı. On dokuzuncu yüzyılın diğer birçok anayasası gibi bu da, hem doğrudan şekilde, hem de dolaylı olarak daha otoriter olan 1850 Prusya anayasal bildirgesi vasıtasıyla, 1831 tarihli Belçika anayasasından büyük ölçüde etkilenmişti. Tıpkı Prusya örneğindeki gibi bir kurucu meclise dayanmıyordu ve hükümran güç tarafından ilan edilmişti. Abdülhamid'in Midhat Paşa'yı tekrar sadarete getirmesinden birkaç gün sonra, 23 Aralık 1876'da Kanun-i Esasi resmen ilan edildi.[72]

Osmanlı Anayasasının 1876'da ilanı Avrupa'da Türk karşıtlarıyla yandaşları arasında pek çok tartışmaya neden oldu. Genelde tarafların Türkiye'ye dair argümanları ve yargıları, Türklerin meziyetleri ya da eksiklikleri gibi konulardan tamamen bağımsız biçimde tayin ediliyordu. Çoğunlukla yapılan eleştiriler 1876 Anayasasının İmparatorluğun idaresinde gerçekten reform veya değişiklik yapma arzusunu yansıtmadığı yönündeydi. Onlara göre bu yapılanlar Batılı güçlerin gözünü boyamak ve Avrupa'nın Osmanlıya tabi milletlerin menfaati için müdahale etme planlarını bozmak için göstermelik bir iş, bir manevraydı.

71. Elliot, s. 228; karş. 9 Mart 1876 tarihli "Müslüman Vatanseverler" manifestosu (Mordtmann, *Stambul*, ii. 90 v.d.)

72. *Kanun-i Esasi* için bak. Baykal; G. Jascke, "Die Entwicklung des osmanischen Verfassungsstaates", *WI*, v (1918), 5 v.d.; *İA* ("Kanun-i Esasi", yazan Hüseyin Nail Kubalı); *EI²* ("Düstur", yazan B. Lewis). Kanunun Türkçe metni *Düstur*'un çeşitli baskılarında bulunabilir. Ayrıca A. S. Gözübüyük ve S. Kili tarafından Latin harfleriyle yayınlanmıştır, bak. *Türk Anayasa Metinleri* (1957), s. 25 v.d.; yapılan pek çok tercümesi içinde en kullanışlı olanı F. von Kraelitz-Greifenhorst'un yaptığı akademik çeviridir: *Die Verfassungsgesetze des osmanischen Reiches* (1919).

Anayasanın ilan edildiği esnada mevcut şartlar ve uygulamaya konulma tavrı ilk bakışta bu tür bir eleştiriyi doğrular nitelikte görülebilirdi. Balkanlar'daki isyanların acımasızca bastırılması, ardından Sırpların İmparatorluğa karşı Haziran'da başlattıkları savaşta yenilgiye uğratılması uluslararası bir krize yol açmıştı. Kasım ayına gelindiğinde Rusya çoktan savaş hazırlıklarına başlamış, Disraeli ise İngiliz hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalara ayrılmasına göz yummayacağını açıkça belirtmişti. Savaşın önüne geçmek için son bir girişim olarak Aralık'ta İstanbul'da büyük güçler bir konferansta bir araya geldi. Amaç, Türkiye ile Sırbistan arasında barış şartlarını ve Balkan vilayetleri ile ilgili yeni bir düzenlemeyi büyük güçlerin gözetimi ve teminatı altında tartışmaktı. Konferansın başlamasından bir gün önce Midhat Paşa sadrazamlığa getirildi:

> *Tam yetki sahibi delegeler açılış formaliteleriyle meşgul olurlarken patlayan top sesleriyle başkentte yeni ve olabilecek en ayrıntılı Türk anayasasının ilan edildiği duyuruldu. Bu anayasa Bab-ı Âli'nin halihazırda fiilen uzun vadeli reformları başlattığı ve büyük güçlerin sunduğu desteği geri çevirebileceği yönündeki argümana bir mazeret sağlayacak biçimde oluşturulmuştu.*[73]

Böylesi bir sonuç mazur görülebilir. Önemli bir reformun tam da Batılı güçlerin yardımseverliğine ihtiyaç duyulduğunda ortaya çıkması ilk kez olmuyordu. 1839 Gülhane Hatt-ı Şerifi Osmanlı Ordusu'nun Nizip'te uğradığı o feci yenilginin hemen arkasından, muzaffer Mehmed Ali Paşa'ya karşı Avrupa'nın desteği gerektiğinde gelmişti. 1856 Hatt-ı Hümayun'u da Kırım Savaşı'ndan hemen sonra, Türkiye lehine bir barış anlaşması yapabilmek için Batı'nın yardımseverliğine ihtiyaç olduğunda ortaya çıkmıştı. Şimdi ise mükemmel bir zamanlamayla,

73. R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question* (1935), 122.

hem müdahale ve himaye planlarının önüne geçmek, hem de Rusya'ya karşı ufukta beliren savaşta Batı'nın desteğini alabilmek için reform yanlısı bir sadrazam göreve getirildi ve hürriyetçi bir anayasa kabul edildi.

Tıpkı 1839 ve 1856'da reform yanlılarının kafasını meşgul ettiği gibi, bu değerlendirmeler kuşkusuz 1876'da Midhat Paşa'nın da kafasını meşgul etmekteydi. Reformların zamanlaması ve sunumlarındaki dramatik hava hiç şüphe yok ki bunlardan siyasi bir avantaj elde etme arzusunun etkisi altındaydı. Ancak buradan hareketle, anayasanın ve önceki reformların yabancıları kandırmak ve ülkede hiçbir şeyi değiştirmemek için yapılmış diplomatik birer ayak oyunu olduğu sonucuna varmak çok ciddi bir hata olurdu. Kesinlikle hem reformcular hem de hürriyet yandaşları en az muhalifleri olan muhafazakarlar kadar sadık birer Müslüman ve Osmanlıydı. Olabilecek her türlü tehdide karşı İmparatorluğun bütünlüğünü ve egemenliğini savunmaya hazırdılar. Öte yandan içlerinden en iyileri kendilerini reform ve hürriyetçiliğe de en az o ölçüde adamışlardı ve İmparatorluğun menfaati doğrultusunda en iyisinin bu olduğuna inanıyorlardı. 1876'ya gelindiğinde Türkiye'de reform meselesi yüz yılını doldurmuştu. Artık çoktan kendine has bir geleneği, bir itici gücü ve başarısı olmuştu. Hürriyetçilik davası ise çok daha genç olmasına karşın, o da göz ardı edilemeyecek bir ideolojik literatür üretmiş, Osmanlı yönetici eliti içinde sağlam ve kökleşmiş bir destek kazanmıştı. Midhat Paşa 1875'te Sir Henry Elliot'a Türkiye'deki sorumluluk sahibi ve halka dayalı bir yönetime duyulan ihtiyaçtan bahsettiğinde, kuşkusuz büyükelçiyi hoşnut etmeyi ve hükümetini Türkiye'nin yanına çekmeyi ümit ediyordu. Ama ayrıca bir önceki dönemde Genç Osmanlılar'ın yaptıkları yayınlarda alışıldık hale gelen argümanlar ve fikirlerden alıntılar da yapıyordu. Bunlar Bab-ı Âli'nin hizmetinde

olan birçok umutlu genç tarafından da kabul görmekteydi. Aynı şekilde *Nineteenth Century* adlı dergide yayınlanan makalesinde "İslamiyet'te yönetim ilkesinin özde demokratik olan temellere dayandığını, çünkü halk egemenliğinin İslamiyet'te tanındığını" öne sürmüştü. Bir tarihçinin dile getirdiği gibi, bununla yapmak istediği şey aslında saf İngiliz okurlarını uyutmak değil[74], Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın yazdıklarında sıkça rastlanan ve o zamandan beri de Müslüman hürriyetçiler, reformcular ve romantikler için imanın şartı haline gelmiş olan bir argümanı tekrar etmekten ibaretti.

Ne var ki 1876'nın önde gelen figürleri içinde birisi vardı ki, bu hürriyetçilik ya da demokrasi gibi şeylere asla ısınamamıştı, üstelik anayasayı ve meşrutiyetçileri sadece ya alaya alıyor ya da kendi çıkarlarına kullanıyordu. Bu kişi, II. Abdülhamid idi.

Yeni padişah çok geçmeden niyetini belli etti. Midhat Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi büyükelçilerin İstanbul'da toplanan konferansına denk gelecek şekilde ayarlanmıştı. 20 Ocak 1877'de konferans sona erdi. 5 Şubat'ta Midhat Paşa küçük düşürücü bir şekilde görevden alındı ve ülkeyi terk etmesi emredildi. Büyük güçlere hitaben yaptığı açıklamada Padişah, bu uygulamasını yeni anayasanın 113. maddesine dayandırdığını ifade etti. Bu madde padişaha "polis teşkilatınca toplanan güvenilir istihbarat neticesinde devletin emniyeti için tehlike olarak görülen şahısları İmparatorluk topraklarından uzaklaştırma" yetkisi vermekteydi.

Her zaman olduğu gibi zamanı iyi seçilmişti. Midhat Paşa ülkede her iki taraftan da saldırıya altındaydı: Reform programından hiç hazzetmeyen muhafazakarlar bir yanda, Paşa'nın uygulamalarını baştan sona yetersiz bulan Namık Kemal ve Ziya Paşa önderliğindeki hürriyetçiler diğer yandaydı. Büyükelçilerin

74. Seton-Watson, s. 123, Haziran 1878 tarihli *Nineteenth Century*'den alıntı.

konferansı sırasında Sultan Midhat Paşa'nın konumunu çoktan sarsmaya girişmişti: Konferans sona erdiğinde de artık görevden alınmasına karşı bir engel kalmamış oldu.[75]

Anayasa ise biraz daha uzun ömürlü oldu. Büyük bir tantanayla kamuya ilan edilmişti. Avrupalı güçleri böldüğü gibi, içerdiği vaatler İstanbul ahalisinin çeşitli kesimlerinde öylesi bir yankı yapmıştı ki, derhal yürürlükten kaldırmak hiç de akılcı olmayacak, hatta belki de tehlike yaratacaktı. Dolayısıyla padişah, Osmanlı tarihinde, ve aslında İslam tarihinde ilk kez gerçekleşecek olan bir genel seçimin hazırlıklarını başlattı.[76]

İlk Osmanlı meclisi 19 Mart 1877'de toplandı. Parlak bir görüntü yoktu. 25 aday memurdan oluşan bir Senato (Âyan Meclisi), devletin baskısıyla, oy verme hakkına yönelik ciddi bir ilgisizlik içinde ve de zaten mevcut anayasaya aykırı bir yöntemle seçilmiş 120 vekilin oluşturduğu meclis (Meclis-i Mebusan). Bütün bunlar Padişah'ın kukla bir meclis için ihtiyaç duyduğu şeylerdi: Bu meclis onun rejimine özgürlükçü ve demokratik bir yönetim ambalajı temin edecek ve yapmayı uygun gördüğü ne varsa hepsine halk desteği ve yasal geçerlilik kılıfı sağlayacaktı.

Ancak böylesi uysal ve tecrübesiz vekillerden kurulu bir meclis bile kendine has bir canlılık belirtisi göstermeye başladı. O zamanlar *Daily News*'ün İstanbul muhabiri olan Sir Edwin Pears bunu çok iyi tasvir etmiştir:

> ***Bağdat, Arnavutluk, Ermenistan ve Suriye gibi uzak yerlerden gelen temsilciler ilk kez bir araya geldiler. Tartışmaları son derece ilginç ve hatta şaşırtıcıydı. Üyelerin bir çoğu kendi bölgelerindeki çö-***

75. Midhat Paşa'nın azli ve cezalandırılmasına dair çeşitli kaynaklara ek olarak bak. Seton-Watson s. 146-7; İsmail Kemal, s. 136 ve 149; Midhat, *Life*, s. 145; İnal, *Sadrıazamlar* s. 350 v.d.; Baykal, s. 67 v.d.; Devereux, s. 101 v.d.

76. Osmanlı meclisinin kayıtlarıyla ilgili olarak bak. Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Meb'usan, 1293-1877* (1940-54). Osmanlı meclisi üzerine Batılıların izlenimleri için bak. adı geçen kaynaklar: Mordtmann, Pears, Fesch, v.d.

zülmeyi bekleyen ciddi sorunları dile getirmekle beraber, sadece kendi bölgelerinin kötü bir yönetime maruz kalmadığını da öğrenmek onları şaşırttı. Kudüs, Bağdat, Erzurum ve Selanik temsilcileri bir araya geldiklerinde ülkede idarenin baştan başa yozlaştığını fark ettiler ve şikayetlerini, bunların çaresini bulmak için sistemde yapılması gereken değişiklikleri açık yüreklilikle tartışmaya başladılar. Temsilciler arasında gerçekten yetenekli ve kafası çalışan pek çok insan vardı. Temsili yönetime dair hiçbir tecrübeleri yoktu ve yapılan konuşmaların bazıları İngiltere'deki, Amerika'daki veya bir İngiliz sömürgesindeki yasama meclisinde seslendirilecek olsa derhal başkan tarafından sona erdirilecek kadar bayağı idi. Sık sık kamuyla ilgisi olmayan, şahıslarla ilgili konuşuyorlar, en çok da suiistimallerinden, rüşvetçiliğinden, ya da yapması gereken işleri para almadan yapmayı reddetmesinden ötürü falan ya da filan paşaya hücum ediyorlardı. Eğer padişah, dalkavuklarının söylediği kadar akıllı olsaydı, böylesi ifadelerin ne kadar değerli olduğunu görür ve meclisteki tartışmaların devam etmesine müsaade ederdi. İlk olarak, nazırları bazı konulardaki kuralsızlıkları ve kötü idareleri nedeniyle itham edildiyse de, kesinlikle padişahın şahsına yönelik bir saldırı olmadı. Tartışmalar Türk halkına yönelik bir açıklama niteliğindeydi. Ülkenin bir ucundan diğer ucuna kadar köklü bir idari reforma ihtiyaç duyduğunu gösterdiler. Meclis başkanı Ahmed Vefik bir zamanlar III. Napoleon'un sarayında Türk büyükelçiliği yapmıştı, mükemmel bir Fransızca'ya hakimdi, kuşkusuz eğitim açısından neredeyse diğer bütün vekillerin çok ötesindeydi. Ancak özel ve toplumsal hayatında tam bir despottu. Meclis başkanı olarak, taşıdığı üstünlük havası ve öğretmen edası kibir doluydu ve bazen komik oluyordu. Sık sık vekillerin sözünü kesip konuştukları konu hakkında hiçbir şey bilmediklerini, saçmaladıklarını söyleyerek susturuyordu. Bir gün beyaz sarıklı bir vekil uzun ve sıkıcı bir konuşma yaparken başkandan gelen buyurgan bir "Sus, eşek!" haykırışıyla kalakalmıştı. Robert Kolej'in başkanı olan Dr. Washburn de o gün Meclis'te bulunuyordu.[77] konuşmacı sanki kurşun yemiş gibi çöktü.

77. Bu olay biraz daha farklı bir biçimde Washburn tarafından da (s. 119) anlatılır. Buna göre söz konusu kişi yeşil sarıklıdır ve konuşmalara müdahale etmektedir.

Bu arada, üyelerin nazırların yolsuzluklarıyla ilgili dile getirdikleri iddialar biçimsel olarak daha ciddi ve kesin bir hal aldı. Bazı nazırların haklarındaki ithamlara Meclis huzurunda cevap vermeleri gerektiğine dair teklif doğal olarak suçlanan nazırlar tarafından reddedildi. Abdülhamid de bu öneriyi pek hoş bulmadı. Meclis ile paşalar arasındaki husumet gitgide ciddileşti. Bazı muhabirlerin öngörüsüne göre, kısa bir zaman içinde ya Meclis paşaların yönetimini iyice kızdıracaktı, ya da paşalar bu Meclis'ten kurtulacaktı.[78]

Aslında meclisten kurtulan Padişah oldu. İlk Osmanlı meclisi 28 Haziran 1877 tarihinde kapandı ve yeni seçimlerin ardından 13 Aralık'ta ikincisi toplandı. Rusya'ya karşı 1877 Nisan'ında başlayıp 31 Ocak 1878'de ateşkesle biten savaş Padişah'ın işini kolaylaştırdı. 13 Şubat 1878'de vekiller daha da ileri giderek, haklarında iddialar olan üç nazırın Meclis'in huzurunda savunmalarını yapmalarını talep ettiler. Padişah ertesi gün Meclis'i feshetti ve vekillerden seçim bölgelerine dönmelerini istedi. Meclis toplamda beş ay ve iki oturum gerçekleştirmişti. Otuz yıl boyunca bir daha toplanmadı.

Genç Osmanlılar'ın Sonu

Bu, Genç Osmanlılar için yolun sonu demekti. Midhat Paşa'yı amansızca eleştirmişlerdi, onun da Mustafa Reşid, Fuad ve Âli Paşaların çizgisinde baskıcı bir reform yanlısı olduğunu, kendilerindeki özgürlükçü ve vatansever hedeflere karşı hiç sıcaklık duymadan İmparatorluğun idari yapısını modernleştirme ve Batılılaştırma arzusunda olduğunu düşünüyorlardı ve bir ölçüde haksız da sayılmazlardı. Şimdi de Padişah'ın şahsi baskıcı uygulamalarıyla hem reform hem de hürriyet kaybedilmiş gibiydi. O ihtişamlı Tanzimat devrinin sonu gelmişti ve Tanzimat'ın en sert eleştirilerini yapan hürriyetçiler susturulmuştu.

78. Pears, *Abdul Hamid*, s. 49-51.

Bu noktada hürriyet yandaşlarının Tanzimat devrinin padişahlarına, devlet adamlarına ve fermanlarına karşı dile getirdikleri argümanları kısaca gözden geçirmekte fayda olabilir. Eleştirileri basitçe tepki koyanlarınkinden çok farklıydı ve Türkiye'de çok küçük bir fikir grubunun görüşünü dile getirmelerine karşın, daha sonra olacakların anlaşılmasında bu eleştiriler çok daha büyük bir önem taşıyordu. Bu fikirlerin ilk taslakları öncelikle 1860'ların başlarında, İstanbul matbuatında görülmektedir. Sürgünde yayınlanan gazetelerde açıkça ve ateşli biçimde dile getirilmiş, Genç Osmanlılar'ın Türkiye'ye dönmelerinden sonra yayınladıkları gazetelerde büyük bir dikkatle geliştirilmiştir.[79]

Namık Kemal, sürgünden İstanbul'a döndükten yaklaşık iki yıl sonra, *İbret*'te "Tanzimat" başlıklı bir makale yayınladı. Yazısında son derece etkili bir biçimde bir zamanlar Gülhane Hattı'nın canlandırmış büyük umutlardan, kanlı ve keyfi idarenin nihayet sona yaklaşmakta olduğu inancından bahseder.

> ***Vakıâ, zâhirine bakılsa herkesin hayatına, malına, ırzına kefil olmak için yapılmış olduğu zannedilir. Fakat hakikatte devletin hayatını güvence altına almak için ilan edilmişti.***[80]

Bir başka deyişle Tanzimat, bir reformdan ziyade kanuni ya da toplumsal bir amaçtan ziyade siyasi bir amaca ulaşmak için yapılmış bir manevraydı. Bu noktaya kadar, Genç Osmanlılar'ın Tanzimat'ı Batı'nın gözünü boyamak için yapılmış bir süsleme

79. Genç Osmanlılar'ın fikirleri üstüne yazılmış en iyi kaynaklar yine kendileri tarafından Türkiye'de, ama özellikle yurt dışında yayınlanan makalelerdir. Bu makalelerin bazıları çeşitli derleme ve antolojilerde yeniden yayınlanmıştır. Bu fikirler üzerine hazırlanmış iyi bir çalışma Sungu'nun uzun alıntılar yaparak hazırladığı *Tanzimat* kitabındaki makalesinde bulunabilir. Bu insanların siyasi ve toplumsal fikirleri şu eserlerde ele alınmıştır: Tanpınar s. 189 v.d.; Kaplan, 105 v.d.; Mardin, çeşitli yerlerde; Berkes, s. 208 v.d. Montesquieu, Rousseau ve Voltaire'in siyaset felsefesinin yaptığı etkiler üzerine bir tahlil için bak. Kamiran Birand, *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri* (1955).

80 *İbret*, no. 46, 1872, Sungu tarafından alıntılanmıştır: 78.

olarak gören Avrupalı eleştirmenlerle hemfikir oldukları görünüyor: "Bab-ı Âli'nin eşiğinden asla geçememiş" kağıtta kalmış bir reform. Ancak Genç Osmanlılar bundan çok daha fazlasını görmekteydi. Aslında birbiri ardına yapılan reformların Türkiye'de gerçekten birçok değişime yol açtığını biliyorlardı. Gelişime ve reforma kendilerini adamış olmalarına karşın bu değişikliklerde beğenmedikleri pek çok şey vardı.

Tanzimat ricaline karşı gündeme getirdikleri en temel suçlama, keyfi ve mutlakiyetçi idareydi. Yasa, örf ve yerleşik menfaatlerden gelen eski güvenceler ve dengeler kaldırılmış veya sona erdirilmişti. Namık Kemal'in de bir tür silahlı halk meclisi olarak değerlendiriyor gibi göründüğü Yeniçerilerin sınırlayıcı gücü yok edilmişti. Şeriat hükümleri ya göz ardı edilmiş ya da çiğnenmişti ve yerine Batılı kanunların bir müsveddesi konmuştu. Aslında bu kanunlar ne Batılı ne de İslamîydi. Gerçeklerle uyumsuz ve etkisiz olmalarından dolayı hakim gücü her türlü denetimin dışına çıkarmıştı. Reform yasaları idari yapıda bazı değişiklikler sağlamıştı, ancak keyfi idareye karşı halkı koruyacak hiçbir yenilik getirmemişti. Bu mesele de Namık Kemal tarafından *İbret*'te dile getirildi:

> ***Gülhane Hattı bazılarının zannettiği gibi Devlet-i Aliyye için temel bir şartname değildir. Yalnızca hakiki şartnamemiz olan Şeriat'ın bazı kurallarını teyit etmekle birlikte, Avrupa'nın fikrine uygun birkaç idari önlemi de onaylamaktadır.***
>
> ***Gülhane Hattı eğer giriş kısmında ileri sürdüğü temel kanun maddelerini yalnızca can, mal ve namus güvenliği olarak yorumladığı bireysel özgürlüğe ayırmayıp, fikir özgürlüğü, halk egemenliği ve danışmaya dayalı bir idare sistemi gibi diğer bazı temel ilkeleri de ilan etmiş olsaydı, o zaman İslam hilafeti için köklü bir şartname karakterini alabilirdi.***[81]

81. *İbret*, no. 46, 1872. Sungu tarafından alıntılanmıştır: s. 844-5.

Aslında Genç Osmanlılar, bunların hiçbirinin yapılmadığını söylüyorlardı. Halkın eski İslamî düzende sahip olduğu haklar ellerinden alınmıştı ve getirdikleri Avrupa yönetim sistemine ait hakların hiçbiri verilmemişti. Eylemleriyle Batıda İslamî yönetim tarzını, Müslümanlar arasında da Batılı yönetim tarzını iyice gözden düşürmüşlerdi.

Dış baskı ya da tavsiyeler altında yabancı bir yönetim biçimini gündeme getirirken Tanzimatçılar bütün ülkeyi her türden dış etkiye ve müdahaleye açık bırakmış oldular. Yabancılar Türkiye'de toprak sahibi olma izni aldılar. İmparatorluğun ekonomik ve kamusal hayatının her dalında denetim mevkilerini ellerine almaktaydılar. Böylece Tanzimatçılar, ülkedeki zorbalığa bir de yabancı sömürüsü eklemiş oldular.

İmparatorluğun ekonomik olarak çökmesi bu politikaların neden olduğu bir sonuçtu. 1868 yılında *Hürriyet*'te yayınlanan bir makalesinde Namık Kemal, ekonomik durumu ele alır. "Bu dünyada zenginlik, üç kaynaktan, tarım, sanayi ve ticaretten elde edilir." Potansiyel olarak Osmanlı tarımı dünyadaki en zengin kaynaklardan biriydi, ne var ki akıl almaz askere alma ve vergilendirme altında eziliyordu. "İkincisi sanayidir. Sanayi ise zekanın bir ürünüdür. Hal böyle iken Osmanlılar gibi olağanüstü bir zekaya sahip bir ümmetin, giyecek kıyafetine varana kadar dışarıdan getirtmeye mecbur olması yazık değil midir?" Neden, hür ticaret gibi gösterişli bir isim altında Osmanlı sanayini boğmuş olan ve ülkeyi Avrupalı ihracatçıların eline bırakan bu ölümcül mali politikalardı. Aynı nedenler, yolların ve eğitim tesislerinin yokluğu da eklenince, Osmanlı ticaretini az gelişmişliğe ve zayıflığa sürüklemişti.[82]

Genç Osmanlıların sürekli ve ağır biçimde dile getirdikleri eleştirilerden biri de hükümetin yurt dışından borç para al-

82 Sungu, s 825-7

ma politikasıydı. Kırım Savaşı'na kadar Türkiye hiç dış borç altına girmemişti. Ancak 1854'ten beri Padişah'ın hükümetleri Avrupa'dan İmparatorluk için yıkıcı etkiler taşıyan ve mali çöküşü son merhalesine getiren şartlarda borç almaktaydı.

Bu ve bunun gibi nedenlerden, Tanzimatçılar, bu gerileme devrinde İmparatorluğun üstüne çökmüş olan bu yükü hafifletmek şöyle dursun, daha da arttırıyorlardı. Ziya Paşa'nın dediği gibi "İmparatorluk 1000 yılından 1255 yılına kadar (1592-1839) çift beygirli bir araba hızıyla gerileme yolunda gitmişse, 1255'ten 1285'e (1839-1869) bir tren hızında koşmuştu."[83]

Bütün bu hastalıkların çaresi anayasaya dayalı parlamenter hükümetti. Şeriat eski konumuna getirilmeliydi, zira sadece Şeriat Müslüman halkın geleneklerine ve ihtiyaçlarına cevap verebiliyordu. Ne var ki bu da Batılılaşmaya karşı basit bir reddiye ve bir önceki geçmişe ani bir dönüş anlamına gelmiyordu. Gerekli olan, İslamiyet'in ilk dönemindeki halk egemenliğini ve istişareyle yönetme ilkesini benimsemiş olan özüne geri dönüştü. Bu da en iyi, Avrupa'daki örnekleri taklit edilmiş olsa bile, İslamiyet'in ilahi hukuku çatısı altında yaşayan Müslüman ahalinin ihtiyaçlarına göre uyarlanacak anayasal bir meclis ve yüksek mahkeme mekanizmasıyla sağlanabilirdi.

Genç Osmanlılar'ın fikirleri açık biçimde türetilmiş fikirlerdir ve dayandığı kaynakları tespit etmek kolaydır. Kuramsal altyapı Montesquieu'nün hukuk felsefesi, Rousseau'nun siyaseti, Smith ve Ricardo'nun iktisadından almıştır. Bir yandan da Genç Osmanlılar'ın Tanzimat politikalarına dönük pek çok eleştirisi dahi yine Avrupalı gözlemcilerin yorumlarından etkilenmiştir. Özellikle Slade'in yargıları bu insanlar üzerinde dikkat çekici bir etki bırakmış görünüyor. Düşünceleri, örneğin Türkiye'nin ekonomik geri kalmışlığını basit biçimde Türk nazırların kifa-

83 *Hürriyet*, no. 36, 1869; Sungu'da alıntılanmıştır, s. 816

yetsizliğine ve Avrupalı tüccarların doymak bilmezliğine bağlarken, ya da farklı bir düzeyde hukuka, iktidara ve demokrasiye dair meseleleri tartışırlarken ifade ettikleri düşünceleri, genellikle bulanıktır ve çocukçadır.

Bununla birlikte, görüşlerinde boşluklar ve sapmalar olmasına karşın, devirlerindeki pek çok Türk'ten daha fazlasını ve daha ötesini görebiliyorlardı. Osmanlı toplumundaki değişim meselelerine dair kavrayışları, Tanzimat mekanikçilerininkinden daha derinlikliydi ve henüz açık ve net olmasa da idealleri seviyesiz değildi. Birçok yeni ve dikkate değer fikir Türkçe'deki ilk ifadesini, onların yazılarında buldu. Sonraki nesillerin düşünce ve eylemleri üzerindeki etkileri aslında son derece büyük oldu.

Öyle görünüyordu ki, Şeriat çatısı altında var olacak anayasal hürriyet ideali, 1876'da gerçekleşmek üzereydi. Yeni bir anayasa, onların Avrupalı öğretmenlerinden öğrendikleri bütün hak ve özgürlükleri vaat ediyordu ve bunu Şeriat'ın muhafızı olan Halife-Padişah adına yapıyordu.

Anayasanın çökmesi ve ardından gelen berbat istibdat acı birer darbe oldu. Genç Osmanlılar'dan bazıları ideallerini terk ederek padişahın hizmetinde çalışmaya başladılar. Diğerleri mahrumiyet, hapis ve ölümle karşılaştı. İçlerindeki en parlak kişi olan Namık Kemal adi bir suçlu olarak yaklaşık altı ay İstanbul'da hapis yattı, ardından da iki yıl kalacağı Sakız Adası'na sürüldü. Sonra Ege adalarında küçük memuriyetlere getirildi ve 2 Aralık 1888 tarihindeki ölümüne kadar son günlerini böyle geçirdi. Namık Kemal'in ölümü, o zamanlar üzerinde çalıştığı Osmanlı tarihine devam etmesine ve yayınlamasına yasak getiren bir emir aldığı günün akşamı vuku buldu.

Ölümünden kısa bir süre önce Namık Kemal'in yazdığı bir şiir, o günlerde Genç Türkiye'yi saran umutsuzluk havasının ifadesidir:

Sıdk ile terk edelim her emeli her hevesi
Kıralım hail ise azmimize ten kafesi
İnledikçe eleminden vatanın her nefesi
Gelin imdâda diyor bak budur Allah sesi

Bize gayret yakışır merhamet Allah'ındır
Hükm-i âti ne fakirin ne şehinşâhındır
Dinle feryadını kim terceme-i âhındır
İnledikçe ne diyor bak vatanın her nefesi

Memleket bitti yine bitmedi hâlâ sen ben
Bize bu hâl ile bizden büyük olmaz düşmen
Dest-i a'dâyız Allah için ey ehl-i vatan
Yetişir terk edelim gayri hevâ vü hevesi.[84]

84. "Murabba"; Akyüz, *Antoloji*, s. 58-9.

6. BÖLÜM

İstibdat ve Aydınlanma

Şuna inanıyorum ki her türlü reform planında dikkatiniz, kağıt üstündeki kurumlardan ziyade şahıslara yönelik olacaktır ve bu daha faydalıdır. Belli bir süre için seçilmiş iyi memurlar uygun yönetim gelenekleri oluşturacaklar, bunlar da zamanla birer kurum haline gelecek ve bu yolla reformdan geçmiş kurumlar halkı yeni baştan şekillendirecektir. Ama eğer bunlar sözde bir kanun maddesi olmaktan öteye gidemezse, geriye kalan bir avuç geleneği de bozmanın ve diplomatik tartışmalara sonu gelmez bir konu olmanın ötesinde bir sonuç yaratmaz.

Lord Salisbury'den Sir Henry Layard'a, 25 Haziran 1878.

Mevcut şartlar, meclisin görevlerinin tümünü yerine getirmesi için uygun olmadığından ve anayasaya göre, söz konusu meclisin oturum süresinin zamanın gerektirdiği ölçüde sınırlandırılması veya azaltılması, padişahın mukaddes hukukunun önceliklerinin bir kısmını teşkil ettiğinden dolayı, söz konusu kanun hükmünce zaten Mart ayı başında sona erecek olan âyan ve mebusan heyeti oturumlarının bugünden itibaren tatil edilmesi emr ü ferman-ı hazret-i padişahî gereğince...

14 Şubat 1878 Tarihli Resmi İlan.

Âdet olduğu üzere itaat edilen bir liderin idaresi ve yine âdet üzere kendini zorbalıktan alıkoyan liderin idaresi kültürün belli bir katmanında onun yerine geçecek herhangi bir şeyden çok daha iyi olabilir. Ve mümkün olduğu zaman dahi temsil değişmez bir unsur değil, sayısız biçimde ortaya çıkabilen bir vasıtadır.

Graham Wallas, "Human Nature in Politics",1929.

Genç Osmanlılar'ın idareyle barışıp sürgünden dönen en son üyesi sarıklı ihtilalci, halk adamı Ali Suavi oldu. Aynı zamanda Abdülhamid'i devirmeye yeltenen ilk kişi de oydu.

Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin ardından Ali Suavi Türkiye'ye döndü. O İstanbul'a varana kadar Murad da tahttan indirilmiş, Abdülhamid onun yerine geçmişti. Padişah ve ihtilalci başlangıçta iyi anlaşıyor gibi görünüyordu. Ali Suavi Galatasaray Lisesi'nin müdürlüğüne atandı. Aralık 1876'da Ali Suavi ve İngiliz karısı, İngiliz parlamento üyesi H. A. M. Butler-Johnstone'un temsilciliğini yaptılar. Butler-Johnstone Türkiye'ye gelmiş ve Disraeli'nin kişisel temsilcisi olduğu iddiasında bulunmuştu.[1] Kısa bir süre sonra Üsküdar Heyeti adında siyasi bir grup kurdu, grup onun evinde toplanıyordu.

Ali Suavi ile yeni Padişah arasındaki ilişki hızla bozuldu. 19 Mayıs 1878'de Rusların neredeyse İstanbul kapılarına dayandığı bir tarihte, Basiret gazetesinde Ali Suavi imzası taşıyan bir ilan yayınlandı. İlanda gazetenin ertesi günkü sayısında Ali Suavi'nin ülkenin dertlerinin devasını açıklayıp anlatacağı ilan ediliyordu. Öyle görünüyor ki bu önceden ayarlanmış bir işaretti, zira ertesi sabah saat on bir civarında 500 kişilik bir grup Çırağan Sarayı'nın önünde toplandı. Grubun çoğunluğunu, kaybedilmiş eyaletlerden gelen sığınmacı Müslümanlar oluşturuyordu. Ali Suavi'nin önderliğinde yaklaşık yüz kişi saraya zorla girerek Şehzade Murad'ı kurtarıp tahta geçirmeyi denediler. Saray erkanı tarafından çağırılan bir grup inzibat kısa sürede geldi ve hızla olaya müdahale etti. Beşiktaş karakol komutanı olan Hasan Paşa Ali Suavi'yi nasıl yere devirip sopasıyla vurarak öldürdüğünü hayatının son günlerine dek iftiharla anlatmıştır. Yirmi kadar ölü ve otuz yaralı vardı. Mahkeme bir ölüm cezası verdi ve bu ceza daha sonra müebbed hapse çev-

1. Seton-Watson, s. 129. R. Blake'e göre (*Disraeli*, London, 1966, s. 616) bu iddianın bir kanıtı yoktur.

rildi, birçok da sürgün cezası verildi. Abdülhamid'in idaresine karşı girişilen ilk ayaklanma böylece sona erdi.[2]

Tahttan indirilmiş olan Sultan'ın dostları yok değildi, ama artık onları yeni bir yolda ariyordu. Suavi'nin girişiminin uğradığı utanç verici başarısızlıktan sonra Murad, Yıldız Sarayı'ndaki Malta Köşkü'ne kapatıldı. Murad yandaşlarına gönderdiği notlardan birinde "eğer beni buradan kurtarmazsanız Malta Köşkü mezarım olacaktır" demişti.

Bu iç burkan yardım çağrısını İstanbul'da yaşayan bir Rum olan Kelanti Skaliyeri aldı. Bu şahsın önemi, Prodos mason locasının üstadı olmasından ve bu sayede elde ettiği üst düzey Avrupa bağlantılarından kaynaklanıyordu. Skaliyeri derhal Abdülhamid'e açık bir mektup yazdı, İngilizce yayın yapan *Eastern Express* gazetesine gönderdi ve tehditlerle yayınlanmasını talep etti. Gazetenin editörü Whitaker mektubu Saray danışmanı Said Paşa'ya havale etti ve Said Paşa "omuz silkip 'Yayınlayın' dedi" Mektubun yayınlanması Padişah'ı gazeteye, editöre ve hatta, söylendiğine göre, Said Paşa'ya karşı hiç vakit kaybetmeden tedbirler almaya sevk etti. Ancak yayın etkisini gösterdi, Murad nispeten daha güvende olduğu Çırağan Sarayı'na döndü.[3]

Skaliyeri ve mason arkadaşları için konu burada kapanmadı. Abdülhamid'e sunulan bir rapordan anlaşıldığı kadarıyla Alman ve İngiliz mason locaları, ki birinin başında İmparator Wilhelm, diğerinin başında ise Galler Prensi vardı, ikna edilmeye çalışılıyor, nüfuzlarını kullanarak İstanbul'daki Alman ve İngi-

2. Arşiv malzemelerine dayalı olarak bu ayaklanma ile ilgili ayrıntılı bir araştırma Uzunçarşılı tarafından yayınlanmıştır: "Ali Suavi ve Çırağan Vak'ası", *Belleten*, no. 29 (1944), 71-118. Ayrıca bak. Kuntay, *Ali Suavi*, s. 160 v.d.; Kuran, s. 119-21; İsmail Kemal, s. 120-1, 145-6; Pears, *Abdul Hamid*, s. 48.

3. Uzunçarşılı, "V Murad tedavisine ve ölümüne dair", *Belleten*, no. 38 (1946), 320 n.6.

liz elçilerinin Murad lehinde müdahalede bulunmaları amaçlanıyordu.

Bu girişimden hiçbir sonuç çıkmadı. Bunun üzerine Skaliyeri bir grup Türk örgüt üyesiyle bağlantı kurdu. Bu grubun başında Murad'ın annesinin saraydaki hizmetkarı olan Nakşibend Kalfa, Evkaf Nezareti'nde çalışan üst düzey bir görevli olan Aziz Bey ve Şura-yı Devlet'in eski memurlarından, Namık Kemal'in dostu Ali Şefkati bulunuyordu. Bu grubun amacı Suavi'nin yapmaya çalıştığı gibi Abdülhamid'i devirip yerine Murad'ı getirmekti. Üyeler "milletin selameti için ellerinden gelenin en iyisini yapmaya gayret edeceklerine" dair yemin etmekteydiler. Böylece bir darbe planı hazırlandı.[4]

İçlerinden bir hain onları Padişah'a ihbar etti, zaptiye müdahale etti. Grubun üyeleri Aziz Bey'in evinde kuşatıldı. Aziz Bey'in evi karargâhlarıydı. Skaliyeri, Nakşibend Kalfa ve Ali Şefkati'nin aralarında bulunduğu bir grup kaçmayı başarıp yurt dışına çıktılar. Geri kalanlar tutuklandı, yargılandı ve hapis, ya da kalebentlik gibi çeşitli cezalara çarptırıldılar.[5]

Ali Suvai'nin teşebbüsü gibi Murad'ı tahta geçirmeye yönelik bu girişim de belki de yeni Padişah'ın mutlakiyetçi eğilimlerini pekiştirmenin ötesinde pek az etki yarattı. Ancak Skaliyeri-Aziz Bey grubu fazla önem taşımasa bile pek çok yeni ve ilginç konuyu gün ışığına çıkardı. Yetersiz olmakla birlikte bir darbe planı yapıp uygulamaya koyan bir yeraltı örgütü oluşturdular, amaçları sadece bir şehzadeyi bir başkasıyla değiştirmek değildi, bir mutlakiyetçiyi tahttan indirip yerine, daha özgürlük-

4. Uzunçarşılı, "V. Murad'ı tekrar padişah yapmak isteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi", *Belleten* no. 30 (1944), 264.
5. Scalieri'nin planı ile ilgili Uzunçarşılı'nın önceki dipnotta bahsedilen makalesine bakılabilir. Ayrıca bak. Tunaya, *Partiler*, s. 100-2; Kuran, s. 121-4; Mardin, *MEJ* (1962), 171. 1879'da Ali Şefkati sürgünde Abdülhamid aleyhtarı ilk gazeteyi yayınladı.

çü ve reformcu görüşler taşıdığına inandıkları birini getirmekti. Bu inanç Murad'ın farmasonlukla geçmişte kurduğu bağlantıya dayanıyordu ve bu örgüt üyeleri çabalarını mason kanalları vasıtasıyla yönlendiriyorlardı. Sonunda ve belki de en dikkate değer husus olarak, bu gizli örgüt Müslümanlarla bir Hıristiyanı ortak bir amaç etrafında birleştirmişti. Bu amaç milletin selametiydi ve milletin selameti o insanlardan bazıları için en azından artık tamamen dinsel değil, dindışı bir anlam taşıyor olmalıydı.

Sürgünden dönen Ali Suavi'nin isyanı ve Rum farmason Kelanti Skaliyeri'nin tertibi Padişah'ın yeni ve özgürlükçü fikirlere karşı duyduğu kuşkuyu daha da derinleştirdi, herhangi bir şekilde otoritesini biraz olsun gevşetme ya da paylaşma hususunda onu iyice isteksiz hale getirdi. Anayasa rafa kaldırıldı, anayasa destekçileri de ya sürgün edildi ya da gönüllü olarak istibdad mekanizmasına dahil oldular. 1881'de İngiltere'nin baskısıyla Türkiye'ye dönmesine izin verilmiş olan Midhat Paşa ise tutuklanıp İstanbul'a getirildi. Yargılandı ve Sultan Abdülaziz'in öldürülmesi olayına sebebiyet vermekten dolayı suçlu bulundu. Bu uydurma hüküm üzerine verilen ölüm cezası yabancıların baskısıyla ömür boyu kalebentliğe çevrildi ve Nisan 1883'te Arabistan'da hapisteyken öldürüldü.[6] Padişah, her türlü toplumsal ve hukuki denge unsurundan uzak, herhangi bir muhalefet hareketiyle karşı karşıya kalmaksızın tekrar tek adam oldu. Yönetimi geniş biçimde yeni ve sınırsız bir baskı mekanizmasıyla pekişmişti.

Yeni padişah özgürlükçü ya da anayasaya dayanan fikirlere şiddetle düşmanlık besliyorsa da, kesinlikle modernleşmeye ya da Batılılaşmaya karşı değildi. Hem Osmanlı İmparatorluğu'nun

6. Midhat Paşa'nın tutuklanması ve ardından yaşadığı olaylarla ilgili olarak bak. Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine dair Vesikalar* (1946) ve *Midhat Paşa ve Taif Mahkumları* (1950).

hem de kendi konumunu sağlamlaştırmanın bir aracı olarak gördüğü bu reform ve Batılılaşma hareketi içinden akıllıca seçimler yapıp uygulamaktaydı. Abdülhamid kesinlikle kör, katı, tam anlamıyla muhafazakar biri değildi. Tam aksine, istekli ve faal bir modernleşme yanlısıydı, Sultan Abdülaziz ve Tanzimat devri devlet adamlarının kusursuz bir varisiydi. Genç Osmanlılar bir zamanlar bu insanların istibdatçı reformculuklarına karşı, zorbaca yönetime dönük ilk Türk liberal eleştirisini yöneltmişlerdi. Siyaset haricinde, Abdülhamid saltanatının ilk zamanları, yüzyıl başından bu yana görülen en aktif değişim ve reform dönemi oldu. Önceki padişahlar zamanında, özellikle ateşli reformculuklarıyla şöhret bulmuş olanların devrinde sadece ilk adımı atılmış ya da bir tasarı olarak kalmış olan şeylerin bir çoğu onun zamanında gerçekleştirildi. Tanzimat hareketinin -hukuki, idari ve eğitim reformlarının- tümünün Abdülhamid'in bu ilk yıllarında meyve vermeye başladığını ve zirve noktasına ulaştığını söylemek abartılı olmaz. Aynı şekilde Tanzimat rejimlerinde çoktan kendini fark ettirmeye başlayan bazı eğilimler de yine bu devirde yeni, merkezi ve denetimsiz bir despotluğa doğru ilerledi.

Padişahın reformları söz konusu olduğunda, kimi zaman Küçük Said olarak da adlandırılan Mehmed Said Paşa'nın (1838-1914) anahtar bir rolü vardı.[7] Erzurum'da doğdu. Bir ulema ailesine mensuptu, babası bir diplomattı.[8] Devlet hizmetinde

7. Said Paşa için bak. *EI²* ilgili maddeler, (yazan Th. Menzel). *İA*, ilgili maddeler (yazan E. Kuran), İnal ve Pakalın. Paşa'nın anıları da yayınlanmıştır: *Said Paşa'nın Hatıratı*, H. 1328 (K. Süssheim tarafından tahlil edilmiştir: "Die Memorien Küçük Said Pasa's ...", *Orientalische Studien Fritz Hommel*, ii (1916), 295-312. Said Paşa anılarını yayınlayan ilk modern Türk devlet adamlarından biridir. Onu bu konuda pek çok devlet adamı takip etmiştir.

8. Said Paşa'nın aslen Türk soyundan gelmesiyle iftihar etmesi ilgi çekicidir. Bu, Türk siyasetinde bu tür bir hususiyetin karşımıza ilk çıkan örneklerinden biridir.

geçen başarılı bir meslek hayatının ardından ilk olarak 1879 Ekim'inde sadrazam oldu. 1885 yılına kadar neredeyse kesintisiz olarak bu makamda kaldı. 1895'te, 1901-3 arasında ve 1908 ihtilalinden sonra üç kere daha sadrazam oldu.

Said Paşa'nın fikir ve siyaseti hakkında bilgi, onun İmparatorluğun ihtiyaç duyduğu reformlar üzerine yazdığı uzun risalesinden elde edilebilir. Bu tür memorandumlar Osmanlı'da artık yerleşik bir âdet haline gelmişti ve Said Paşa buna uygun olarak yazdığı risalesini 1880'de Padişaha arz etti.[9]

Açıkça önceki risale yazarlarının çalışmalarına dayanan uzun tarihsel mukaddimede Said Paşa "bir devletin gelişmesinin ancak bilgi ve doğrulukla temin edilebileceğine"[10] ve bu niteliklerin bozulması ya da yok olması halinde Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşe geçeceğine işaret eder. Çare ise bu nitelikleri ihya etmektir. Kullanılacak araçlar eğitim ve adalettir.

Eğitim reformu diğer bütün reformların ilk şartıdır:

> ***Bu durumu düzeltmek için ilk olarak ve öncelikle halk eğitimini geliştirecek ciddi ve güçlü bir çaba harcanmalıdır. Halk eğitimi yaygınlaşmadığı sürece İmparatorluğun dahili ve harici işlerini makul biçimde idare etmeye muktedir hiçbir yönetici çıkmaz. Ayrıca kamu yasalarını adaletli biçimde idare edecek hiçbir hakim, Ordu'yu yetkin içimde yönetecek hiçbir kumandan ve ekonomik ilkelere uygun olarak gelir kaynaklarını yönetip arttıracak hiçbir mali uzman da olmaz. Halkın zenginliğine ve refahına hizmet eden bu kurumların ve faaliyetlerin hiçbiri eğitim yaygınlaştırılmadığı sürece hayata geçirilemez...***[11]

9 Bu risale *Hatırat*'ta bulunmaktadır: i. 418-36. Risalenin tercümesi ise hatırattan alınmış başka belgelerle birlikte merhum Harold Bowen tarafından yayına hazırlanmış beklemektedir.

10. *Hatırat*, i. 423.

11 *A.g.e.* 423.

Kısaca Said Paşa eğitimin, etkili biçimde kamu işlerinin yürütülmesi için, medenileşmiş bir toplum hayatı için, dış düşmanlara karşı savunma yapabilmek için, "ve hatta gözleri eğitim sayesinde açılmış olan Hıristiyan tebayı o andan itibaren kontrol altında tutabilmek için bile" gerekli olduğunu anlatır durur.

Ne var ki eğitim tek başına yeterli değildir. Ayrıca dürüstlüğe ihtiyaç da vardır. Zira dürüstlük olmadığında ikiyüzlülük, sahtekarlık, ve vatan sevgisinin yokluğu *(hubb-i vatan)* meydana gelecektir. Bu kötülüklerin yayılmasıyla İmparatorluğun yıkıma gitmesini önlemek için devletin yozlaşmayı sona erdirmesi, kendisinin de eskisinden çok daha iyi bir dürüstlük ve doğruluk örneği olması gereklidir. "İslam dini adaleti savunsa da, hükümetin geçmişte bir zaman bu olmazsa olmaz vazifeyi göz ardı etmesi artık inkar edilemeyecek bir noktaya ulaşmıştır."[12] Bunu düzeltmek için mahkemelerin yeniden düzenlenmesi ve hukuki prosedürlerin gözden geçirilmesi, ek olarak da yeni nesil hakim ve avukat yetiştirecek olan hukuk okullarının açılması lazımdır.

Said Paşa bu şekilde bir dizi sivil, askeri ve idari meseleyi tartışmaya devam eder ve nihayetinde "İmparatorluğun temel ve hayati sorunu olan maliye" diye ifade ettiği noktaya gelir.[13] Daha fazla borç almaya itirazı yoktur, yeter ki şartları adil olsun, Osmanlı tarafının haklarına halel getirmesin ve para, bütçe açıklarının kapatılmasına değil, temel yatırımlara harcansın. Fakat asıl doğru cevap maliyenin yeniden düzenlenmesi ve mali reformdu. Ana hususlar arasında para biriminin makul hale getirilmesi, düzgün olarak yıllık bütçe ve dengelerin yayınlanması, adil ve etkin vergi sisteminin benimsenmesi ve hüküme-

12. *A.g.e.* s. 424.
13. *A.g.e.* s. 433

tin gerçekleştirdiği mali işlemler için düzgün bir muhasebe sisteminin yürürlüğe konması bulunmaktaydı. Bu ayrıca tarımın, sanayinin ve ticaretin gelişmesi ve ulaştırmanın yaygınlaşması için acilen ihtiyaç duyulan kamu hizmetlerinin mümkün kılınmasına yardımcı olacaktır.[14]

Eğitim Reformu[15]

Said Paşa'ya göre eğitim reformu diğer tüm gelişmelerin önündeki olmazsa olmaz şarttı ve Abdülhamid rejimi ilk ve en büyük atılımını bu alanda yaptı.

En etkileyici başarısı yüksek öğretim alanında gerçekleşti ve hem okul sayısı hem de öğrenci sayısında ciddi bir artış yaşandı. 1859'da kamu hizmetlilerinin eğitimi için bir merkez olmak üzere kurulmuş olan *Mülkiye* 1877'de yeniden düzenlendi ve özellikle üst sınıflar genişletildi. Müfredat modern konuları içine alacak şekilde gözden geçirildi. Taşradan gelecek yatılı öğrenciler için yatakhane tesisleri eklendi.[16] 1861'deki ilk mezunlar olan 33 öğrenciye karşılık 1885'te bu sayı 395'e çıktı ve bu öğrencilerin 295'i yatılıydı. Türkiye'deki modern ve yeni yüksek öğrenim kurumları içinde tamamen sivil ilk okul olan *Mülkiye*, Abdülhamid'in ilerleyen dönemindeki baskılara rağmen önemli bir entelektüel merkez ve yeni fikirlerin desteklendiği bir zemin olmaya devam etti. Öğretmenleri arasında daha sonra Jön Türkler'in önderlerinden biri olacak olan Murad Bey (ölümü 1912), şair, edebiyat reformcusu ve Namık Kemal'in talebesi olan Recaizade Mahmud Ekrem (1846-1913), tarihçi Ab-

14. *A.g.e.* s. 434.
15. Bu dönemdeki eğitim reformlarıyla ilgi en ayrıntılı çalışma için bak. Ergin, *Maarif*. Türk eğitimine dair kısa bir İngilizce değerlendirme 1907 Büyükelçilik Yıllık Raporu'ndan çıkarılabilir: C. P. Gooch ve H. W. V. Temperley, *British Documents on the Origins of War*, v (1928), 29-31.
16. Ve 1902'de kapatıldı. (Ergin, *Maarif*, s. 516).

durrahman Şeref (1835-1925) vardı ve hepsi çok nitelikli, derin etkiler bırakan insanlardı.[17]

Mülkiye gibi Pangaltı'daki *Harbiye*, askeri ve sivil tıp okulları ve topçuluk, bahriye ve mühendishane gibi önceki reformculardan miras alınan birkaç okul daha açık tutuldu ve genişletildi. Ama bununla kalmadı. Mevcut okullara ek olarak Abdülhamid en az on sekiz yeni yüksek ve mesleki okul daha kurdu. Bazılarının ömrü kısa sürmüş olmakla beraber, topyekün etkisi dikkat çekici oldu. Bunların arasında maliye (1878), hukuk (1878), güzel sanatlar (1879), ticaret (1882), sivil mühendislik (1884), veterinerlik (1889), polis (1891), gümrük (1892) ve daha gelişmiş yeni bir tıp okulu (1898) sayılabilir.

Bir Türk üniversitesinin kurulması ise bunların içinde en etkileyici olandı. Bu proje ilk defa 1845'te resmen gündeme gelmiş, pek çok zorlukla karşılaşmış ve birçok kez güya açılışı yapılmıştı. Ancak 1900 yılı Ağustosuna gelindiğinde ve çok uzun hazırlıklar sonunda daha sonra İstanbul Üniversitesi olan Darülfünun kapılarını açtı. Bu, İslam dünyasında gerçek anlamdaki ilk modern üniversiteydi.[18]

Tüm bu yeni okullara öğrenci temin edebilmek için ilk ve orta öğretim kurumlarının kapsamlı biçimde genişletilmesi elzemdi. Aynı şekilde eğitici kadroları için de öğretmen okulları gerekiyordu. İlk öğretmen okulu 1848'de açıldı; 1908 ihtilalinden sonra yayınlanan ilk istatistik bilgilere göre başkentte, vilayet ve sancak merkezlerinde bu okulların 31'i faaldi.

Modern ilköğretim, ilki 1847'de İstanbul'da açılmış olan rüşdiyelerde veriliyordu. 1875'ten sonra askeri liselere ve üniversitelere giriş hazırlığı için ayrıca askeri rüşdiyeler de kuruldu. Abdülhamid idaresinde rüşdiyeler İmparatorluğun 29 vilayeti-

17. A.g.e. s. 510 v.d.; ve Ali Çankaya, *Mülkiye ve Mülkiyeliler* (1954).
18. Ergin, *Maarif*, s. 997 v.d.

nin tümünün merkezinde ve 6 bağımsız mutasarrıflıkta, ayrıca birçok kaza merkezinde açıldı. Bunun sonucunda, orta öğretim kurumu olan idadiler kuruldu. İlk idadi 1875'te İstanbul'da açıldı. 1884'te yürürlüğe girmiş özel bir eğitim vergisi sayesinde İmparatorluk genelinde vilayet merkezlerinde yedi sınıflık ve sancak merkezlerinde beş sınıflık okulların açılması mümkün oldu. Aynı zamanda askeri okul ağı genişletildi ve 1904'te Şam'da, Bağdat'ta, Erzincan'da, Edirne'de ve Manastır'da askeri okullar açıldı.

Orta öğretim sisteminin doruk noktası iki büyük devlet okulu olan Galatasaray ve Darüşşafaka idi.[19] İlki Sultani, ikincisi ise özel bir vakıf olan bu okulların ikisi de Tanzimat'ın mirasıydı. Abdülhamid zamanında, aslen bir Türk-Fransız teşebbüsü olan Galatasaray Lisesi daha Türk bir karaktere kavuştu. Müfredattan Latince çıkarıldı, Türk öğrencilerin oranı arttırıldı ve okul, başkentin toprak sahibi, askeri ve bürokratik ailelerinin oluşturduğu yönetici sınıfın erkek çocukları için gitgide daha çok tercih edilen bir eğitim merkezi haline geldi. Öğretmen kadrosu, Türk öğretim ve edebiyat dünyasının önde gelenlerinden bazı isimleri barındırmaktaydı ve yönetici elitin çocukları olan öğrencileri de onları takip etme yolundaydılar.

Adli ve Hukuki Reform[20]

Tüm bir okul çağı nesli Türkiye'nin okullarında Said Paşa'nın ilk çare dediği bilgiye ulaşmak için canla başla çalışmaktaydı. İkinci çare olan ve büyük ölçüde bilgileriyle oluşturdukları uygulamaya dayanan adalet ise ulaşılması çok daha zor bir konuydu.

19. A.g.e. s. 400 v.d. ve 743 v.d.; Sungu, *Belleten*, no. 28 (1943), 315-47.
20. Bu dönemin adli ve hukuki reformları için bak. Engelhardt, ii. 237-4; EI ilgili maddeler "Tanzimat" (yazan J. H. Kramers); Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, ii. 700 v.d. Mardin, *Ahmet Cevdet*.

Hamid devrinin en önemli hukuki reformları Padişah'ın saltanatının ilk yıllarında gerçekleşti ve aslında bu reformlar, Tanzimat zamanında başlatılmış bir sürecin tamamlanması anlamına geliyordu. Mayıs ve Haziran 1879 tarihlerinde yasalaşmış dört ayrı yasa grubu vardı; ikisi adalet ve mahkemelerin düzenlenmesiyle, diğer ikisi de hukuki prosedürle ilgiliydi. Bir fermanla Adalet Nezareti kurulmuştu ve bu nezarete ticaret mahkemelerini idare yetkisi tanınmıştı. Şimdi ise yapılan yeni düzenlemeyle tüm dindışı mahkemelerin kontrolü Nezarete verildi. Bir başka yasa *nizamiye* mahkemelerinin işleyişini belirledi. Nizamiye mahkemeleri birkaç yıl önce Müslüman ile gayrimüslim davacılar arasında muhakeme yapabilmek amacıyla kurulmuş olan karma mahkemelerdi.[21] Aynı zamanda işleyişe ilişkin iki yasa daha çıktı; biri hükümlerin icrasını sağlıyor, ikincisi de sivil bir işleyiş mekanizması meydana getiriyordu.

Bu değişikliklerin temel nedenlerinden biri yabancıların Osmanlı adalet sistemiyle ilgili şikayetlerine cevap vermek ve böylece yabancıların kapitülasyonlarla kabul edilmiş olan adli imtiyazlarını kaldırmak ya da sınırlandırmaktı. Bu işte Osmanlı yasa koyucuları başarısızdı. Hükmün icrasına ve sivil işleyişe dair olan yasalar yabancı temsilcilikleler tarafından kabul görmedi ve sonuç olarak hiçbir zaman fiilen karma duruşmalarda uygulanamadı.[22] Yabancı toplulukların ülke dışı [haric-ezmemleket] imtiyazları olduğu gibi yerinde durmaya devam etti ve sadece Osmanlı tebayı kapsayan davaları görme yetkisiyle sınırlandırılmış olan Osmanlı mahkemeleri de yabancıların gözlem ve eleştirilerinden uzaklaşmış oldu.

Yabancıların eleştirilerine yanıt verememek yüzünden hukuki reformlara bir son verilmiş gibi görünüyor. Öyle anlaşılı-

21. Karal, *Tarih*, vi. 167. v.d.
22. *E.I.*, 658.

yor ki, o sırada içeriden gelen eleştiriler o kadar önemsenmiyordu. 1888'de devletin yasa taslağı hazırlamakla yükümlü heyetine Padişah'ın emriyle bir son verildi. Bu heyet 1869'da kurulmuş, sivil kanunları ve sivil işleyişi kapsayan *Mecelle*'yi hazırlamıştı. Hukukun diğer başlıklarının gözden geçirilmesi ve sınıflandırılması işi de ancak 1908 ihtilalinden sonra yeniden başlayacaktı.[23]

Adalet Nezareti işlemeye devam etti ve Ahmed Cevdet Paşa gibi kabiliyetli insanların önderliğinde sivil, ticaret ve ceza davalarına bakan dindışı mahkeme sisteminin genişletilmesi ve etkinliğinin arttırılması yolunda gelişme kaydedildi. Ancak tek adam yönetiminin gittikçe güçlendiği bir baskı zamanında adalet verilen ilk kurbanlardan biri oldu. Büyük umutlar besleyen reform yandaşları ise acı bir hayal kırıklığına uğradılar.

Ulaşım ve İletişim

Sultanın baskıları hoşnutsuzluk ve huzursuzluğa yol açmaktaydı ve bizzat Sultan'ın okullarında eğitim görmekte olan gençler bunu ifade etmenin yollarını buluyorlardı. Yeni iletişim ve ulaşım imkânları, yeni düşüncelerin ve akımların hızla yayılmasını sağladı.

En iyi bilinen gelişme demiryollarında oldu.[24] Abdülhamid'in tahta çıkışı zamanında Türkiye'de birkaç yüz millik hat mevcuttu. İzmir ile Aydın arasındaki ilk hat Menderes Vadisi'nden geçiyordu. Bir İngiliz imtiyazı olan bu hat 80 mil uzunluğundaydı. 1866'da açıldı ve güneybatı Anadolu'nun gelişmesine yardımcı oldu. Ayrıca 1873'te tamamlanmış olan Haydarpaşa-İzmit

23. Mardin, s. 151 v.d.
24. Türk demiryolları üzerine geniş bir literatür bulunur. Çeşitli bakış açılarını yansıta kısa bilgiler için bak. R. Hüber, *Die Baghdadbahn* (1943); B. M. Earle, *Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway* (1923); Nuri, *Abdülhamid-i Sani*, ii. 715 v.d.

arasında 58 millik ve İstanbul Edirne arasında 198 millik birer hat mevcuttu. İkincisi aynı zamanda Orient Express'in [Şark Ekspres'in] ilk bölümünü oluşturuyordu.

Yaklaşık 1885'ten itibaren tam bir demiryolu inşası patlaması yaşandı. Çoğunluğu yabancı imtiyaz sahipleri oluşturuyordu ve Türkiye'deki demiryolu ağı birkaç yüz milden birkaç bin mile çıktı. Bu rakamlar tek başına etkileyici olmayabilir, zira 1913'e gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ve Asya'da sahip olduğu 3882 millik toplam demiryolu uzunluğu Belçika Krallığı'nınkinden daha azdı.[25] Ancak bu hatların önemi uzunluklarıyla ölçülemez. 12 Ağustos 1888'de İstanbul'a gitmek üzere Viyana'dan ilk aktarmasız tren yola çıktığında Türkiye ile Batı arasındaki zaten ufalanmakta olan o duvarda yeni bir gedik açılmış oldu ve bu gedik hızla genişledi. O zamana dek İstanbul ile Avrupa başkentleri arasında ulaşım son derece yavaştı ve deniz yoluyla Marsilya'ya da Odessa'dan aktarmalı olarak sağlanıyordu. Bu tarihten itibaren aktarmasız ve düzenli demiryolu hizmeti başladı. Yeni hattaki trafik yıldan yıla yoğunlaştı ve Orient Express adıyla bilinen o özel uluslararası trenin sefere konmasıyla daha da arttı. Bu isim demiryolunu planlayan, inşa eden ve işleten Avrupalıların bakış açısını yansıtır. Öte yandan genç nesil Türklerin hemen hepsinin gözünde bu tren, Avrupa'ya giden ekspres, İstanbul-Sirkeci hareket noktası ise özgürlük ve modernliğe giden yolun bekleme salonuydu.

Aksi istikametteki bir başka hareket ise Şam'ı Medine'ye bağlayan Hicaz Demiryolu'yla sembolleşti. 1900 yılında başlayan bu hat dünyanın her tarafındaki Müslümanların yaptığı bağışlarla meydana getirildi ve Padişah'ın Pan-İslam siyasetinde önemli bir rol oynadı.

25. E. G. Mears ve diğerleri, *Modern Turkey* (1924), s. 222. Osman Nuri'ni ifadesine göre 1878'de 1145 km'lik demiryolu hattı vardı. (ii. s. 717.)

Yeni karayollarının yapımı ise demiryollarının gerisinde kaldı. Hatta bazı bölgelerde gerileme bile oldu, zira eski yolların yerine yeni demiryolu hatlarının açılmasıyla bu yollar bakımsız bırakıldı. Aynı şekilde limanlar da ihmal ve yetersizlikten zarar gördü. Lord Salisbury'nin 1877'de dile getirdiği reformlardan biri gelişmiş bir posta hizmetiydi ve İngiliz Genel Posta Ofisi'nden bir memur, Mr. Scudamore modern, merkezi bir posta hizmetinin oluşturulmasına yardımcı olmak üzere Türkiye'ye gönderildi. Çabaları pek az sonuç verdi. Pek çok insan hâlâ, kapitülasyonların himayesi altında yabancı diplomatik misyonların işlettiği sınır ötesi posta merkezlerini kullanmayı tercih ediyordu.[26]

Daha ilginç olanı yayılmasıydı. Aslında telgraf sadece halkın faydasına sunulan bir hizmet değil, devletin savunması ve ülke güvenliğine doğrudan katkı yapan bir hizmetti.[27] Telgraf da birçok yenilik ve icad gibi ilk kez savaş ihtiyacı olarak ülkeye gelmişti. İlk hatlar Kırım Savaşı sırasında İngilizler ve Fransızlar tarafından kuruldu ve Şumnu'dan Edirne'ye, oradan İstanbul'a, İstanbul'dan da Avrupa'ya gönderilen Eylül 1855 tarihli ilk mesaj şu oldu: "Müttefikler Sivastopol'a girdi."

Türkler bu yeni iletişim aracının değerini anlamakta gecikmedi. Savaş sona erdiğinde Delarue isimli Fransız'a, ki Edirne-İstanbul hattının kurucusuydu, İmparatorluğun diğer yerlerine doğru bu hizmeti yaygınlaştırması için imtiyaz verildi. 1864'e gelindiğinde 76 telgraf istasyonu faal haldeydi, 267 fersah uzunluğunda hat açılmış, 304 fersahlık hattın da inşası sürmekteydi.[28]

26. Pears, *Abdul Hamid*, s. 189-91.

27. Türkiye'de telgrafın tarihine dair yapılmış en iyi çalışma Ergin'in telgrafçılık okulları hakkında verdiği bilgilerdedir. Bak. *Maarif*, s. 517 v.d. Ayrıca Karal, *Tarih*, vii, s. 273. Ortaçağ İslam dünyasındaki postacılık sisteminin halifeler tarafından benzer biçimde kullanması ile ilgili olarak bak. *EI²* "Barid", yazan D. Sourdel.

28. Karal, *Tarih*, vii, s. 273. Osmanlı fersahı 3 milden [4,5 km.] biraz uzundur.

Abdülhamid tahta geçtiği sırada İmparatorluğun büyük bir kısmı telgraf şebekesiyle Başkent'e bağlanmıştı.[29]

Türk telgrafçılığının kuruluşu şerefini iki kişi paylaşır: Bab-ı Âli Tercüme Odası'nın bir üyesi olan Feyzi Bey (ilk Türk iletişim görevlisi olmuştur); ve Türkçe mors alfabesini geliştiren, ilk Türk telgrafçılarını eğiten Mustafa Bey. Edirne Telgraf Dairesi'nin başına getirilen Mustafa Bey tarafından ve 128 kelimelik ilk Türkçe telgraf 1861'de İstanbul'a gönderildi.

Hükümet artık telgraf personeli meselesini ciddi biçimde ele alıyordu. Aynı yıl İstanbul'da telgraf operatörleri için bir okul açılmasına karar verildi. Eğitim iki yıl sürüyordu ve teorik, teknik ve uygulamalı dersler veriliyordu. Öyle görünüyor ki okul 1880'de kapandı. Ama telgrafçı yetiştirmek üzere başka yollar açıldı. 1870 ve 80'lerde Galatasaray ve Darüşşafaka müfredatına bile telgrafçılık dersi dahil edildi. 1883'ten itibaren özel olarak seçilmiş öğrenciler eğitimlerini ilerletmeleri için Paris'e gönderildi. 1892'de buna son verildi. O tarihte Paris'te bulunan tüm Türk öğrenciler geri çağırıldı, zira bir kısmı Jön Türklerin siyasi içerikli bir gösterisine katılmıştı. Eğitim, özellikle Darüşşafaka'da olmak üzere Türk okullarında devam etti. 20. yüzyılın ilk yıllarında da uygulamalı eğitim için bir merkez kurulduğu anlaşılıyor. Telgraf şebekeleri Posta ve Telgraf Nezareti adı verilen ayrı bir bakanlık idaresindeydi.[30] İlk bakan Âgah Efendi Türkiye'deki modern posta hizmetleri konusunda bir öncüydü.

Diğer faaliyetleri ile inanılmaz bir zıtlık içinde olsalar da, Osmanlı yöneticilerinin telgrafın yaygınlaşması konusunda gösterdikleri hız ve yetkinliklerinin nedenlerini anlamak çok da zor değildir. Mesele Sir Charles Eliot'ın 1900'da yayınlanmış olan kitabında net biçimde açıklanmıştır:

29. Ergin, *Maarif*, s. 518.
30. A.g.e. 517-23.

Türkler demiryollarından fazla hoşlanmasalar da, telgrafa tam anlamıyla sahip çıktılar. Çünkü telgraf, kendi memurlarını kontrol etme arzusunda olan bir despot için olabilecek en güçlü araçtır. Telgrafla artık bir vilayeti bir valinin eline bırakma mecburiyeti ortadan kalkar ve emir geldiğinde valinin başını kaybetmesi için merkeze döneceğine inanmak gerekmez. Telgraf sayesinde insan birisi hakkında bilgi edinebilir, ne yaptığını öğrenebilir, onu azarlayabilir, geri çağırabilir ve adamlarına o kişi hakkında raporlar hazırlamaları talimatı verebilir, sonuç olarak kişinin bütün gücünü geri alabilir.[31]

Bir başka deyişle, telgraf merkezi ve despotik yönetimin tesirli bir aracıydı; Abdülhamid kendisinden önceki padişahların örneğini takip ederek mümkün mertebe bunu kullandı. Yüzyılın sonunda bütün İmparatorluğu kapsayan İstanbul merkezli geniş bir telgraf ağı çoktan oluşmuştu. Uzak olsa da her istasyonda, genelde genç bir operatör bulunuyordu ve bunun telgraf el kitapçığını okuyabilecek modern eğitimi olması ve işini yapacak kadar beceri sahibi olması gerekliydi. Böylesi bir insan ise Jön Türk komitalarının doğal üyesi olacaktı.

Basın ve Yayın[32]

Abdülhamid'in saltanatı sırasında bir başka iletişim aracı daha çok ciddi bir gelişme gösterdi: Matbuat. Bu alanda da sonuçları, Sultan'ın gayesi ve niyetinden birçok bakımdan epey uzaklaşmıştı.

Abdülaziz döneminde çoktan yerleşik bir hale gelmiş olan sansür devam etti, pekiştirildi ve neredeyse matbu olan her şe-

31. Odysseus, [Sir Charles Eliot], *Turkey in Europe*, (1900), s. 158-9.

32. Türk matbuat tarihi üzerine başlıca eserlerin adı Bölüm 4, dipnot 37'de anılmıştır. Abdülhamid idaresindeki matbuat için özellikle Fesch'e bakılabilir. Türkiye'de yayıncılık hareketine dair faydalı olacak bir araştırma için bak: İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine bir Bakış* (1939). 1906-07'de G. H. Fitzmaurice tarafından Türk matbuatı üzerine yapılmış bir araştırma için bak. Gooch ve Temperley, 24-29.

yi kapsayacak şekilde genişletildi. Başlangıçta bir dereceye kadar gazete ve dergilere yorum özgürlüğü tanındı. Ama bu durum sonra hızla değişti ve gülünç denecek sıkılıkta bir sansür anlayışı dayatıldı.[33] Tahttan indirilmiş olan Sultan V. Murad'ın adını anmaya izin yoktu. Öyle ki II. Murad'ın Bursa'da 15. yüzyılda yapılmış olan camiinin restorasyonu haberini verirken bir gazete şöyle yazıyordu: "Fatih Sultan Mehmed Han Hazretlerinin cennet-mekan babasının camisi."[34] Hükümdar katli ise daha da tehlikeli bir konuydu. 1903'te Sırbistan kralı ve kraliçesinin beraberce aniden ölmelerini Türk gazeteleri mide fesadına bağlamıştı.[35] Aynı şekilde Avusturya Kraliçesi Elizabeth zatüreeden, Başkan Carnot felçten, başkan McKinley ise şarbondan ölmüştü. [36] Türkiye'deki matbuatın durumu Paul Fesch'in Jön Türk ihtilalinin hemen öncesinde yayınlanan kitabında iyi biçimde özetlenmiştir:

> *Türkiye'de matbuat otuz yıl boyunca var olmadı. Aslında gazete vardı, hem de pek çok. Ama sansürün makası onları öylesine hadım edercesine kesip biçmiştir ki, hiçbir kuvvetleri kalmamıştır. Tabiri caizse onlara "hadım" gazete derim. Veya yerel renkleri korumak adına, hadımağası. Herkesten önce bizzat onları dertlendiren ve hiçbir çaresini bulamadıkları bir rahatsızlığı alaya almaktan çekinirim. Acınası bir durumdalar. Onlara bu ızdırabı yaşatanların ortadan kaybolduğu gün erkekliklerinin kendiliğinden filizleneceğini ve bunu kanıtlamak içinse sadece o günü beklediklerine dairçok daha teslimiyetçi bir sabırla bu ezik hayatı toptan ölüme tercih etmelerini anlıyorum, ben de aynısını yapardım.*[37]

Abdülhamid devrinin bu hadım edilmiş, etkisizleştirilmiş gazeteleri dahi aslında sadece sayılarını ve okuyucularını arttıra-

33 Bak. Fesch, s. 36.
34 Gerçek, *Türk Gazete*., s. 77.
35 A.g.e. s. 78.
36 Fesch, s. 54.
37 A.g.e. s. 50.

rak Türkiye'nin modernleşmesine bir şekilde katkıda bulundular. Avrupalılara has olan her gün gazete okuma alışkanlığını daha çok Türk'e benimseterek matbaalardan gitgide daha çok sayıda çıkan dergi ve kitaplar da en az bu gazeteler kadar önemliydi. Yeni okur-yazar sınıfının iştahını hem tatmin etmekte, hem de tekrar kabartmaktaydılar. Abdülhamid tahta çıktığında İstanbul'da birkaç matbaa vardı. 1883 tarihli resmi Osmanlı yıllığına göre şehirde 54 matbaa vardı ve 1908'deki yıllıkta ise en az 99 tane matbaa yer alıyordu.[38]

Gazete yayıncılığı gibi kitap basmak da sıkı bir sansür denetimi altındaydı. Bununla beraber üretim düzenli bir biçimde arttı. 1890'da Jön Türk lideri [Mizancı] Murad[39] tarafından hazırlanan bibliyografyaya göre Abdülhamid'in ilk on beş yıllık döneminde yaklaşık 4000 Türkçe kitap basılmıştır. Bunlardan 200 tanesi din, yaklaşık 500'ü dil konularıyla (antoloji, dilbilgisi, sözlük vs.) ilgiliydi. 1000 tanesi bilimsel ve akademik, 1600'den fazlası da edebiyat, şiir, tiyatro vs. ve 1200'den fazlası çeşitli kanun, kural ve yönetmeliklerle ilgiliydi.[40]

Bunlar içinde edebi eserler, popüler bilimsel ve akademik çalışmalar en büyük önemi taşıyordu. Siyasetten ve siyasi fikirlerden uzaklaştırılmış olan Türk entelektüelleri de ya "katıksız edebiyata" ya da bilimsel çalışmalara yöneldi. Abdülhamid rejimi sırasında bu şekilde sarf edilen enerji ve yetenek sayesinde her iki alanda da ciddi gelişmeler kaydedildi.

Bu devrin karakteristik figürü gazeteci, romancı, tarihçi ve halkın seviyesine hitap eden Ahmed Midhat'tır (1844-1912).[41]

38. İskit, *Neşriyat*, s. 97 v.d. ve 113 v.d.
39. İleride s. 193'e bak.
40. İskit, s. 100 v.d.
41. Bak. *EI*[2] "Ahmed Midhat", yazan B. Lewis; *İA*, "Ahmed Midhat Efendi," yazan Sabri Esat Siyavuşgil; Tanpınar, s. 433-66. Yazarın eserlerinden yapılmış seçmeler *Türk Klasikleri* serisinde yayınlanmıştır.

İstanbullu yoksul bir kumaş satıcısı baba ile Çerkez bir annenin oğlu olarak doğan Ahmed Midhat, ağabeyinin devlet memuru olduğu Niş'te rüşdiye eğitimi aldı. Sonra o da her zamanki usul olan tavsiye ve çıraklık yoluyla memuriyete girdi, eğitimini özel olarak devam ettirdi. Hıristiyan bir meslektaşının rehberliğinde Fransızca öğrendi ve "Batı'ya dair bilgisini" arttırdı. Midhat Paşa'nın himayesine girip Tuna ve Irak'ta Paşa'nın hizmetinde çalışmaya devam etti.

1871'de memuriyetten ayrıldı ve kendini tamamen yazmaya ve matbuata adadı. Öyle görünüyor ki gazetecilik faaliyetleri sırasında bir şekilde Jön Türkler'le bir bağlantısı oldu ve 1872'de Rodos'a sürüldü. 1876'da Abdülaziz tahttan indirildikten sonra İstanbul'a dönmesine müsaade edildi ve İstanbul'da yazar, yayıncı ve matbaacı olarak çalışmalarını sürdürdü. Takip eden sarsıntılı dönemde ihtiyatlı tavırlarıyla Abdülhamid'in iltifatına mazhar oldu. 1877 yılında Padişah'ın tahta çıkışını haklı çıkartan bir kitap yayınlamasıyla resmi gazetenin ["Takvim-i Vakayi"] ve devlet matbaasının yöneticiliğine getirildi. Bu tarihten itibaren çeşitli mevkilere tayin edildi.

Bütün bunlar Genç Osmanlılar ve onların özgürlükçü, devrimci ardıllarıyla Ahmed Midhat'ın arasındaki bağların geri dönülmez biçimde kopmasına yol açtı. 1908 Devrimi'nden sonra görev yaptığı çeşitli makamlardan emekli oldu. Görünürdeki sebep yaş haddiydi. Şiddetli eleştirilere maruz kaldı. Uzun süredir resmi görevleri uğruna feda ettiği edebi çalışmalarına yeniden başlamak için harekete geçtiyse de hem düşmanca görüşler hem de değişen edebi zevkler karşısında bundan vazgeçti. Son yıllarını üniversitede ve başka yerlerde ders vererek geçirdi.

Ahmed Midhat büyük bir edebi yetenek değildi. Hamid rejimiyle olan sıkı bağları yeni nesil Türk aydınlarının ondan hoş-

lanmamalarına ve onu küçük görmelerine neden oldu. Ancak rejime rıza göstermiş olan bu vasat yetenek, Türkiye'nin entelektüel ve kültürel gelişimine hiç azımsanmayacak bir katkı yapmayı başarmıştır.

Onun bu rengarenk gazetecilik faaliyetleri içinde en önemli olanı küçük bir grupla yayına hazırladığı günlük *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin yayınlanmasıydı. 1878'de Ahmed Midhat tarafından kurulan bu gazete yıllar boyunca yayınlandı ve Hamid döneminin en önemli gazetelerinden biri oldu.[42] Gazete 1882-84 arasında bir süre meşhur yazar Muallim Naci'nin[43] (1850-93) hazırladığı bir edebiyat eki de verdi. Bu ek şiddetli edebi tartışmalara dahil oldu. Muhtemelen daha dikkat çekici olan bir diğer ek ise gazetenin rüşdiye öğrencilerine dağıtılan haftalık öğrenci ilavesiydi.[44] *Tercüman-ı Hakikat*'in büyük bir kısmı bizzat Ahmed Midhat tarafından hazırlanıyordu. Ahmed Midhat gazeteyi bitmek tükenmek bilmeyen hikaye, makale, dizi yazı, telif, uyarlama ve tercüme pek çok yazıyla tıka basa dolduruyordu. Ayrıca inanılmaz sayıda (tahminen 150'den fazla) kitap yayınladı. Bunlar roman-hikaye ve genel bilgi olarak iki grupta toplanabilir. Birinci kategorideki eserleri çokça okunuyordu ve bu eserler Batılı edebiyat formlarına ve temalarına neredeyse hiç alışkın olmayan halkta yeni edebi zevk ve ilgi uyandırmada büyük rol oynamaktaydı. İkinci tür eserleri ise çok sayıda tarih, felsefe, din, ahlak, bilim ve diğer bazı konuları içermekteydi. Ahmed Midhat bunlar vasıtasıyla Türk okuruna basit ve çekici biçimde modern Avrupa bilgisine dair bir fikir sunmayı başarıyordu. Bunlar arasında üç ciltlik dünya tarihi (1880-2) ve Avrupa ülkelerinin birbirinden bağımsız tarih-

42. Emin, *Press*, s. 63.
43. Muallim Naci hakkında bak. *EI*[1] "Nadji" yazan Th. Menzel, ve Tanpınar, s. 596 v.d.
Gerçek, 75-76; *İA*, vii. 370.

lerini anlattığı 14 ciltlik (1871-81) eseri, Türk okurlarına İslam dünyası dışındaki dünyanın tarihine dair malumat veren ilk çalışmalar arasındaydı.[45]

Ahmed Midhat'ın çağdaşı olan Ebüzziya Tevfik'in (1849-1913) meslek hayatı da çok farklı olmayan bir seyir izlemiştir.[46] Erken yaşta Namık Kemal ve Şinasi ile tanışan Ebüzziya Tevfik, daha sonra tarihçesini yazacağı Genç Osmanlılar'la böylece temas kurdu. 1872'de diğerleri ile birlikte Rodos'a sürüldü. O da sonradan Abdülhamid ile uzlaştı ve onun saltanatı sırasında Şura-yı Devlet üyesi ve Güzel Sanatlar Okulu (Sanayi Mektebi) müdürü oldu. Ne var ki Ahmed Midhat kadar uysal değildi ve bundan dolayı yeniden Rodos'a, sonra da Konya'ya sürüldü. Bu sayede 1908'de İstanbul'a döndükten sonra Jön Türkler döneminde mecliste ve matbuatta bir rol üstlendi.

Ebüzziya Tevfik'in faaliyetleri Abdülhamid zamanında mecburen edebiyatla sınırlıydı. 1879'dan itibaren iki günde bir yayınlanan bir derginin ve başka yazarlar tarafından yazılmış ya de tercüme edilmiş yüzden fazla eserin editörlüğünü üstlendi. Bu külliyat Ebüzziya Kütüphanesi diye bilinmektedir. Türk edebiyatı ve tarihi dışındaki yazıları Gutenberg, Buffon ve Napoleon gibi şahsiyetleri ele alır. Bütün bu çalışmalar geniş biçimde yayılmış, okunmuş ve yeni neslin fikirlerini, bakış açısını belirlemede yardımcı olmuştur.

Entelektüel açıdan Ahmed İhsan'ın (Tokgöz) (1869-1942) çabaları daha büyük bir azimle doluydu. Mülkiyeli olan Ahmed İhsan bir gazeteci olmak için gelecek vadeden resmi bir görevden vazgeçmiştir.[47] İstanbul'da yayınlanan akşam gazetesi *Servet*'te tercüman olarak çalışırken resimli bir bilim eki çıkar-

45. Karş. B. Lewis, "History-writing and National Revival in Turkey", *MEA*, iv (1953), 218-27.

46. *İA*, ilgili madde, yazan Fevziye Abdullah.

47 *EI*² "Ahmad Ihsan", yazarı K. Süssheim-G.L. Lewis.

maya başladı: *Servet-i Fünun*. Ertesi yıl *Servet-i Fünun*'u bizzat sahibi ve editörü olarak bağımsız bir dergi halinde yayınlamayı başardı. İlk sayı 27 Mart 1891'de çıktı. Edebiyat, bilim, sanat, biyografi, gezi ve roman-hikaye çalışmaları yayınlayan dergi kendini "resimli Osmanlı Mecmuası" olarak tanımlar. İlk aşamada Fransız *L'Illustration* dergisini örnek alıyordu ve bir çeşit resimli haber dergisiydi. Temel olarak hem resimde hem de metinlerde yabancı kaynaklara dayanıyordu. İlk sayıdan itibaren açık biçimde Batılılaşma eğilimi taşıyan bir edebiyat anlayışını benimsemişti ve Daudet ile benzeri Fransız yazarlardan tercümeler yayınlıyordu.

Bu yeni dergi hızla devrin genç yazarlarının ilgi ve desteğini kazandı. 1895 Ocak ayında bunlar içinde en seçkin yere sahip olan şair Tevfik Fikret (1867-1915)[48] derginin editörlüğünü (baş yazarlığını) üstlendi ve o tarihten itibaren derginin karakteri köklü biçimde değişime uğradı. 1901'e kadar dergi yönetimini elinde tuttu. O yıl Ahmed İhsan'la yaşadığı bir anlaşmazlık nedeniyle ayrıldı. Aşağı yukarı aynı zamanda gazeteci Hüseyin Cahid (Yalçın)[49] tarafından yapılan Fransızca bir tercümenin yayınlanması üzerine dergi, sansürcülerle ihtilafa düştü. Sansürcüler "1789 rejimine" atıfta bulunan söz konusu makaleyi idareye karşı tahrik içerdiğinden dolayı şiddetle kınadılar.[50] Birkaç hafta süren bir baskının ardından Ahmed İhsan yeniden idareye geçti ve derginin yeniden çıkmasına izin verildi. Ancak en iyi yazarları gitmişti. Derginin uyandırdığı ilgi ve etki kayboldu. 1908 Devrimi'nden sonra ise bir süre sadece günlük bir gazete olarak çıktı.

48. Tevfik Fikret üzerine bak. *EI*² "Tewfik Fikret", yazarı Th. Menzel; Akyüz, *Tevfik Fikret* (1947); Bombaci, s. 449-54. Yazılarından örnekler için bak. *Türk Klasikleri*.
49. Hüseyin Cahid Yalçın, seçme eserler (a.g.e. xlix).
50. A.g.e. s. 4.

Tevfik Fikret'in altı yıl süren baş yazarlığı zamanında devrin en yetenekli yazarlarının elbirliğiyle *Servet-i Fünun* dergisi Türk fikir hayatı üzerinde gerçekten önemli bir etki bıraktı.[51] *Servet-i Fünun* grubu ve ileri sürdükleri Edebiyat-ı Cedide (Yeni Edebiyat) anlayışı, bir anlamda muhafazakar, hatta yenilik karşıtıydı. Bir önceki dönemde ortaya çıkmış olan dilde sadeleşme eğilimlerini reddederek bilinçli olarak ağır ve ağdalı bir üslupla yazmaktaydılar. İfadeleri Arapça, Farsça kelime ve tabirlerle doluydu ve çok iyi eğitim almış bir elite hitap ediyorlardı.

Ne var ki bu bile zamanın Türk edebiyatında kuvvetle kendini göstermiş olan Batı etkisinin bir parçasıydı. Edebiyat-ı Cedide'nin savunucuları basitliğe karşı çıkıyorlar ve "sıradan insanların ağzında sakız olmuş" kelimelere tahammül edemiyorlardı. [52] Batı edebiyatını reddetmek şöyle dursun, Hamid rejimi sansürünün onları mahkum ettiği o fildişi kuleye çekilmiş olmayı estetik olarak haklı gösterecek kanıtlar buluyorlardı. Bunu da Fransız sembolistlerinin o baskın etkisi altında yapıyorlardı. Dilde sergiledikleri muhafazakarlığa karşın Tevfik Fikret ve çevresi, Fransız örneklerini uyarlama ve taklit etmede kendilerinden öncekilerin çizgisini bile aştılar. Siyasi eleştirinin önünde engeller vardı, ama toplumsal yorumlar yapılabiliyordu ve bu da, devrin toplum hayatını irdeleyen edebi eserler vasıtasıyla yapılıyordu. *Servet-i Fünun*'un ana görevlerinden biri de Avrupa kültürel ve entelektüel hayatını, özellikle de Fransa'nınkini, Türk okuruna tanıtmaktı. Parnasyan, sembolist bir edebiyat biçimi dahilinde olsa bile, böylesi bir mesaj çok kuvvetli bir devrimci içeriğe sahip demekti. Tercüme bir maka-

51. *Servet-i Fünun'a* dair bak. "Servet-i Fünun Edebiyatı Antolojisi", *Türk Klasikleri*; Bombaci, s. 447 v.d.
U. Heyd, *Language Reform in Modern Turkey* (1954), s. 15.

lede Fransız Devrimi'ne bir-iki imada bulunuldu diye derginin baskıya maruz kalmasında sembolik bir durum olduğu anlamı çıkar. Belki de tercümeyi yapan kişinin hayatının devamında da bu durum söz konusu olacak demektir.[53]

Yazarlarının birçoğu şiddetli siyasi fikirler taşısa da, Tevfik Fikret'in başı yönetimle birkaç defa belaya girmiş olsa da *Servet-i Fünun* siyasetten uzak durdu. 1886'da kurulan *Mizan* (Denge) dergisi daha cüretkâr bir çizgi benimsedi.[54] 1890'da yayını durduruldu. Daha sonra sürgünde yayınlanmaya devam etti. İlk sayısında editör medeni ülkelerde basının gerçek içeriğini, önemini ve şeklini tartışıyor ve okurlarına haber sunacaklarını, siyasi meseleleri tartışacaklarını, Avrupa'nın Türkiye hakkındaki yanlış kanaatlerini düzelteceklerini vaat ediyordu.

Mizancı Murad adıyla tanınan editör Murad Bey (1853-1912) ilginç bir şahsiyetti.[55] Kafkasya'da, Dağıstan'da doğmuş, 1873'te Türkiye'ye gelmeden önce eğitimini, muhtemelen üniversite eğitimi de dahil olmak üzere, Rusya'da tamamlamıştı. Rus İmparatorluğu'ndan gelen birçok Müslüman göçmen gibi o da yetenekleri ve nitelikleri sayesinde önünde açık kapılar bulmuştu. Düyun-ı Umumiye Meclisi'nde bir süre görev yaptı. Daha sonra Mülkiye'de tarih öğretmenliği yaptı. Öğrencilerinden bazılarının anlattığına göre yeni gelen nesil üzerinde derin bir etki sahibiydi. Kitapları ve haftalık *Mizan* dergisi aracılığıyla etkisini sınıfının çok ötesine yaymayı başardı. Türk matbuat tarihinin yazarı Ahmed Emin (Yalman) onu "devrin matbuat dünyasının önderi, entelektüel sınıfların idolü" diye tanımlar.[56] Abdülhamid yönetimi altında kaçınılmaz olarak olaylar birbiri-

53. Eserlerinden yapılmış seçmeler bakınız: *Türk Klasikleri*.
54. *İA*, vii. 371.
55. Murad Bey için bak. E. E. Ramsaur, *The Young Turks* (1957), indeks; Fevziye Abdullah, "Mizancı Murad Bey", *Tarih Dergisi*, iii-iv. 67-88.
56. Emin, *Press*, s. 65.

ni izledi: *Mizan*'ın önce durdurulması, kısa bir fasıladan sonra editörünün Mısır'a ve Avrupa'ya kaçışı. Yurt dışındaki Jön Türkler arasında Murad Bey söz sahibiydi ve lider olarak görülüyordu. Ne var ki Padişah'ın kendisine düzdüğü övgüler karşısında teslim olup İstanbul'a döndü ve 1887'de bir memuriyete atandığında Jön Türkler nezdindeki itibarını kaybetti.

1890-91'den itibaren sansürün gitgide artan ağırlıyla birlikte Türk gazeteciliğinin en ilginç ve en dikkat çeken ürünleri ortaya çıkmaya başladı. Bunlar Fransa'da, İsviçre'de, İngiltere'de, Mısır'da ve başka yerlerde sürgünde olan Jön Türkler tarafından gittikçe artan sayıda yayınlanan dergi ve gazetelerdi. Bununla beraber, her türlü ciddi siyasi yorum yapma ve hatta haber verme hususunda dahi engellerle karşılaşan İstanbul matbuatı bile, okuyucularını yeni düşünce yollarıyla şekillendirmeye ve ister istemez Avrupai toplumsal fikir ve davranışları onların zihnine kazımaya, çarpıtılmış olsa da, Türkiye'nin de bir parçası olduğu modern dünya kavramını sunmaya devam ediyordu.

Yurt dışındaki Jön Türk faaliyetlerinin büyümesi sonucu Türkiye'deki matbuatın konumunun sarsılmasından önce, 1891 yılında, toplam 6 günlük Türk gazetesi vardı. Birkaç yıl içinde tepeden gelen baskıyla bu sayı 3'e düşmüştü, kalanlar ise hükümet desteği alıyor ve Saray'ın sıkı kontrolü altında bulunuyordu. *Tercüman-ı Hakikat*'ten daha önce bahsettik, diğer ikisi olan *İkdam* ve *Sabah*'ın iyi birer tirajı vardı, birincisi yaklaşık on beş bin, ikincisi ise yaklaşık on iki bin satıyordu.[57] Bu rakamlar bazı İstanbul gazetelerinin bugünkü yüz bin veya iki yüz binlik tirajlarıyla karşılaştırıldığında önemsiz görünebilir. Ne var ki, o devirde bu rakamlar devlet yardımı kesilse bile

57 Emin, *Press*, s.78

yayını devam ettirmeye, sayıca küçük, eğitimli bir elit grubun üyelerine ulaşmada ve onları etkilemede, gazetecilik denen bu yeni mesleğin icracılarının geçimi ve eğitimini sağlamaya yeterliydi. Her iki gazetenin de 1908 ihtilalinden sağ salim çıkmayı ve akabinde gelen rejimde önemli bir rol oynamayı başarmaları dikkat çekicidir.

İlk Devrimciler[58]

Bu değişikliklere rağmen Türkiye'deki yönetim hâlâ, muhalefet de dahil olmak üzere, tüm siyasi hak ve görevleri elinde tutan bir grup profesyonel elitin kabul edilmiş ve tasdik edilmiş imtiyazıydı. Dolayısıyla devrimci değişimin önderleri devlet memurları arasından çıktı; bu devrimin tohumları bizzat Sultan'ın büyük bir ihtimamla gözetlediği sivil ve askeri elitin yuvası olan okullarda ekilmekteydi.

Özellikle Saray'ın doğrudan denetiminin daha az olduğu vilayet merkezlerinde Abdülhamid'in okullarındaki mevcut hoşnutsuzluk ve devrimci hava birçok Türk yazar tarafından tasvir edilmiştir. İstanbul'daki Galatasaray Lisesi'nde bile Padişah aleyhtarı duygular son derece kuvvetliydi. 1909'da Galatasaray'dan mezun olan Hikmet Bayur, Jön Türk devriminden önceki iki yılda öğrencilerin şeker dağıtmak üzere çeşitli şenliklerde nasıl toplandıklarını ve "Padişahım çok yaşa" diye bağırmalarının istendiğini anlatır.

> ***Bizler ise, hiç olmazsa büyük çoğunluğumuz, "Padişahım baş aşağıya" diye bağırırdık, böyle bağıranlar arasında vükelanın [bakanla-***

58. Hem Türk hem de batılı kaynaklara dayanarak Abdülhamid dönemindeki hareketlere dair ayrıntılı bir monografi çalışması içi bak. Ramsaur, *Young Turks*; ayrıca Ş. Mardin'in "Libertarian Movements in the Ottoman Empire, 1878-1898", *MEJ* (1962), 169-82; aynı yazarın *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1898-1908* (1964); Berkes, *Development*, s. 289 v.d., özellikle Tunaya, A.B. Kuran ve Bayur'un eserleri olmak üzere birçok Türkçe çalışma da mevcuttur.

rın] ve hele mabeyinci gibi padişahın yakınlarının çocukları da bulunuyordu... Padişaha en yakın çevrelere mensup gençlerin bile onu sevmedikleri ve saymadıkları görülüyordu.[59]

Her yere yayılmış olan bu nefretin kuşkusuz Hikmet Bayur'un tarif ettiği seviyeye gelmesi belli bir zaman aldı. Ancak Abdülhamid saltanatının daha ilk aşamalarında, öğretmen ve öğrencilerin bir arada Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın yasaklı yazılarını okudukları, vatan ve hürriyetten bahsedip bunların hayalini kurdukları bu okullarda hoşnutsuzluk ve hayal kırıklığı hakimdi. Temmuz 1908 devriminin kahramanı olan Niyazi Bey 1880'lerde henüz genç bir öğrenciyken Fransızca ve tarih öğretmenlerinden -ki bu seçim oldukça dikkat çekicidir- bu fikirleri nasıl öğrendiğini anılarında anlatır:

Hamiyet, terakki, insaniyet ve vatan muhabbeti... eski Osmanlıların ve Fransızların vatanperverliklerine dair hikayeler nakledi̇yorlardı... Mektep arkadaşlarımla ve diğer insanlarla dünya meselelerinden dem vurdukça... (Namık) Kemal Bey, bu büyük ve muhterem edibin ismi... ve eserleri mevzubahis oluyordu.

Vazifemiz vatanın muhafazası ve düşman saldırısının defi olmayacak mıydı? Neden müfredatımızda, derslerimizde vatandan, fikrî terbiyeden eser yok? Bizi neden dinen, aklen, mantıken mukaddes olan bir takım hisleri gizlemeye mecbur ediyorlar? Bunların gelişmesi ve yükselmesine hizmet edecek eserleri bize neden okutmuyorlar?...

Aslında Niyazi ve arkadaşlarını bir öğretmen bu yazılara yönlendiriyordu. Bunların arasında Namık Kemal'in şiirleri de vardı ve bu şiirlerin etkisi altında Niyazi Bey, "Beni sermest eden vatan aşkı, kalbimi, masum kalbimi inkılaplara hazırlıyordu.." diyecekti.

59. Hikmet Bayur, "İkinci Meşrutiyet devri üzerinde bazı düşünceler", *Belleten*, no. 90 (1959), s. 269. Bayur, Kamil Paşa'nın torunudur.

1882'de Niyazi Bey Pangaltı'daki Harbiye'ye gittiğinde diğer hürriyetçilerle birlikte orada Namık Kemal'i de buldu. Eserleri onu "milletin en büyüklerinden, siyasetin önde gelenlerinden ve ümmetin en fedakar insanlarından biri" haline getirmişti. "Bu insanların eserlerini ve isimlerini ağza almak bile ölümcül bir günah sayılıyordu."[60]

Ne var ki birçok günahkar mevcuttu. Ali Kemal, Rıza Tevfik ve diğerleri Mülkiye'de ve diğer okullarda öğretmenlerinin kendilerine nasıl hürriyetten bahsettiklerini ve yasaklı Genç Osmanlı yazarlarının eserlerini nasıl tanıttıklarını anlatırlar. Resmi yetkililerin bunlardan haberi vardı ve bu öğretmenlerin yerine daha güvenilir, daha itaatkar öğretmenler getirmeye çalışıyorlardı. Ali Kemal'in ifadesine göre "O zamanlar Murad Bey ve hatta Ekrem Bey gibi hocalar Mülkiye'den fikrî hürriyetlerinden dolayı uzaklaştırılmış, onların yerine sıkıcı ve aptal adamlar getirilmişti."[61]

O dönemde çıkan bir talimatla öğretmenlerin ders müfredatından sapmaları yasaklanır ve "sadakat ilkelerine karşı hareket edenlerin diğerlerine ibret olması için şiddetle cezalandırılması" öngörülür.[62] Ne var ki bu tedbirlerin etkisi az oldu, sivil ve askeri öğrenciler arasında yıkıcı fikirlerin yayılması engellenemedi. İmparatorluğun müstakbel askerleri ve idarecileri olacak olan bu genç insanlar devletin verebildiği en ileri ve modern eğitimi almaktaydılar; bu gençlerin ve öğretmenlerinin er geç hizmet edecekleri devletin gidişatına dair radikal bazı çıkarımlarda bulunmaları kaçınılmazdı.

60. *Hatırat-ı Niyazi* (H. 1326), s. 14-15. Namık Kemal'in etkisi hatıralarını yazan diğer Jön Türklerin eserlerinde de kendini gösterir. Örneğin Kazım Nami Duru, Manastır Askeri İdadisi'nde öğrenciyken Namık Kemal'i nasıl okuduğunu ve kendisine el yazması olarak ulaşan bir eserini nasıl gizlice kopya ettiğini anlatır. Bak. *İttihat ve Terakki Hatıralarım* (1957), s. 6.
61. Ergin, *Maarif*, s. 504'de alıntılanmıştır.
62. A.g.e. s. 513.

Örgütlü Muhalefet

İlk örgütlü muhalefet grubu 1889'da bir Türk tarihçisinin işaret ettiği üzere Fransız Devrimi'nin yüzüncü yılında şekillendi.[63] Kurucuları, eski saray ile yeni tren istasyonunun tam ortasındaki askeri tıbbiyenin bahçesinde, Mayıs ayında toplanan dört tıbbiyeliydi: Ohrili bir Arnavut olan İbrahim Temo, Kafkaslı bir Çerkez olan Mehmed Reşid, biri Arapkir'den, diğeri Diyarbakır'dan gelen iki Kürt, Abdullah Cevdet ve İshak Sükuti. Bazı kaynaklarda Rus Çarlığı sınırları içinde bulunan Bakü'lü Hüseyinzade Ali de beşinci isim olarak zikredilir.[64]

Bu yeni grup sivil, askeri, bahriyeli, tıbbiyeli ve İstanbul'daki diğer okulların öğrencilerinden taraftarlar toplayarak hızla büyüdü. Öyle anlaşılıyor ki, tıpkı 1865'in Genç Osmanlıları gibi, bu yeni örgüt üyeleri de İtalyan Carbonari örgütünü kendilerine örnek olarak almış ve her üyenin bir numara taşıdığı hücreler biçiminde teşekkül etmişti. İlk hücrenin ilk üyesi olan Temo'nun numarası 1/1 idi.

Örgüt üyeleri Galata'daki Fransız postanesi üzerinden Paris ile temas kurabiliyordu. Paris, ilk örgütlü sürgün grubunun meydana geldiği yerdi. Küçük bir hürriyetçi Osmanlı grubu Abdülhamid'in meclisi kapatmasından bu yana orada yaşıyordu ve Lübnanlı bir Marunî olan eski Osmanlı mebusu Halil Ganim[65] Fransa'da *La Jeune Turquie* isimli bir gazete yayınlamaya başlamıştı. Kuşkusuz bu isim, 1860'lardaki Genç Osmanlı sürgünlerinin anısını bilinçli olarak akla getiriyordu.

1889'da Bursa Maarif Müdürü Ahmed Rıza Bey Paris'te açılan sergiyi ziyaret etmek üzere izin aldı. Şehre geldikten sonra

63. Tunaya, *Partiler*, s. 104.
64. Ramsaur, s.14; Tunaya, *Partiler*, s. 104.
65. Osmanlı tebaası olan bu Suriye Hıristiyanının rolü hem Türk hem de Arap milliyetçiliğinin tarihini yazanlar tarafından ihmal edilmiş görünüyor. Bak. Ramsaur, s. 22.

bu sürgünler grubuna katıldı ve kısa süre sonra grubun hakim bir figürü haline geldi.

Ahmed Rıza (1859-1930) Jön Türklerin en dayanıklı ve korkusuz üyelerinden biriydi. Birçok bakımdan kilit roller üstlendi.[66] Ahmed Rıza Bey, İstanbul'da Ali Rıza Bey'in oğlu olarak doğdu. Babasına, İngilizce bildiği ve Kırım Savaşı sırasında İngilizlerle dostluk kurduğu için "İngiliz Ali" lakabı takılmıştı. Annesi İslamiyet'i seçmiş bir Avusturyalı veya Macar'dı. İngiliz Ali ilk meclisin üyesi olmuş, sonra Ilgın'a sürülmüş ve orada ölmüştü. Ahmed Rıza, Galatasaray Lisesi'ne gitti, ardından ziraat eğitimi görmek üzere Fransa'ya gönderildi. Türkiye'ye dönükten sonra Bursa Maarif Müdürlüğüne atandı. Yurtdışında daha geniş bir eğitim projesini üstlenmek üzere bu görevinden ayrıldı.

Ahmed Rıza, Paris'te Pierre Lafitte'in etkisi atında kaldı. Lafitte pozitivist felsefeyi ona öğreten Auguste Comte'un öğrencisiydi ve bu felsefe onun düşünce yapısına hakim olmuştu. 1895'de diğer sürgünlerle birlikte Ahmed Rıza on beş günde bir *Meşveret*'i yayınlamaya başladı. Danışma anlamına gelen Arapça kökenli bir kelime olan meşveret, istişareye dayalı yönetim anlamına gelen ve Kur'an'dan alınıp daha önceki tartışmalarda da yer edinmiş bir kavramın yansımasıydı.[67] Bunun ardında yatan slogan, pozitivistlerin *İntizam ve Terakki* sloganıdır. Muhtemelen İstanbul'daki grup da bu pozitivist etkiyle, *İttihad-ı Osmanî* olan ismini *İttihat ve Terakki*'ye çevirdi.[68]

Meşveret yabancı postaneler ve diğer kanallar üzerinden İstanbul'da gizlice dağıtılmaya başlandı. Derneğin üye sayısı bu

66. Ahmed Rıza için bak. Ramsaur, Tunaya, Kuran (1956), Bayur, çeşitli kısımlar, ve Mardin, *Jön T.* (1964), s. 123 v.d. Ahmed Rıza'ya dair bir maddenin ne Türkçe *İslam Ansiklopedisi*'nde, ne de Leiden İslam ansiklopedilerinde [Çev. N.: *Encyclopediea of Islam*, E. J. Brill, Leiden, 1 ve 2. baskılar] bulunmaması gerçekten şaşırtıcıdır.
67. Bak. sayfa 144 ve 155.
68. Ramsaur, 23 v.d.

yöntemle artarken kaçınılmaz olarak yetkililerin dikkatini de çekmekteydi. Aşağı yukarı aynı esnada, Murad Bey Padişah'a ihtiyaç duyulan reformlar hakkında bir rapor sunup ardından da, hedefini daha etkin biçimde savunabilmek için onun erişemeyeceği bir yerde olması gerektiğini düşünerek İngiliz işgali altındaki Mısır'a kaçtı. Orada *Mizan*'ı yayınlamaya başladı. Bu kez açıkça Padişah'ı ve idaresini eleştiriyordu.

Padişah, buna karşılık olarak Murad Bey'in İstanbul'daki bazı arkadaşlarını tutuklattı, muhalif grupların tanınmış liderlerini de ya tutuklattı ya da sürgüne yolladı. Grup üyeleri ezilmek şöyle dursun kuramdan uygulamaya geçme aşamasına geldiler ve Padişah'ı Ağustos 1896'da devirmek üzere bir darbe hazırladılar. Ancak bu plan Padişah'a ihbar edildi ve polisin hızla müdahale etmesiyle neredeyse bütün tertipçiler tutuklandı. Suçlama aslında isyan ya da ihanet iddialarına dayanıyorduysa da, mahkeme sanıkların hiçbirine ölüm cezası vermedi. Bunun yerine, başarısız olan tertipçiler eski Osmanlı uygulamasına uygun olarak İmparatorluğun uzak vilayetlerine (Anadolu'ya, Musul'a, Suriye'ye, ve en tehlikelileri de Libya'da, Fizan'a) sürgüne gönderildiler. İstanbul'daki birinci tümen kumandanı ve darbenin başındaki kişi olan Kazım Paşa Arnavutluk'a, İşkodra valisi olarak atanma cezasına çarptırıldı.[69]

Padişahı devirmeye yönelik bu ilk teşebbüs başarısız olsa da, Jön Türkler'in tahriki İstanbul'da, özellikle öğrenciler arasında yayılmaya devam etti. Bu hareket, Mısır ve Avrupa'daki sürgünler tarafından faal olarak teşvik edildi. Çıkardıkları yayınlar Türkiye'de dağıtılıyor, ülkedeki yabancı postaneler aracılığıyla sürgündekiler yurtiçindeki arkadaşlarına ulaşmayı başarıyorlardı. Harbiye'nin eski hocalarından olan Çürüksulu Ah-

69. A.g.e. s. 31-34.

med Fransa'ya kaçmıştı ve oradan eski öğrencileriyle gizlice yazışmayı sürdürüyordu. Bu şekilde Harbiye'de iki hücre ya da komitenin oluşumuna katkıda bulundu. İlginçtir ki, bu hücreler *Hüseyin Avni* ve *Süleyman Paşa* grupları olarak bilinmekteydiler. İsimler, Sultan Abdülaziz'in devrilmesinde rol oynamış olan dönemin Seraskeri ve Harbiye komutanından alınmıştı.[70]

1897 Haziranı başında "ülke gençliğine kıyan adam"[71] Tümgeneral Reşid Paşa başkanlığında bir mahkeme kuruldu. Amacı, askeri öğrenciler arasındaki hürriyetçilik hareketini ortadan kaldırmaktı. Böylece amansız ve yavaş bir tutuklama, hapis, sürgün süreci Taşkışla barakalarındaki soğuk koridorları doldurmaya başladı. Önceleri Tersane'de veya başka yerlerde tutulan siyasi mahkumlar sorgulama ve yargılama için Taşkışla'ya nakledildiler, ardından da sürgüne gönderildiler. 28 Ağustos'ta karacı, bahriyeli, tıbbiyeli subay ve askeri öğrencilerden oluşan yetmiş sekiz kişilik bir mahkum grubu Taşkışla'da yüz iki gün geçirdikten sonra Kabataş rıhtımına doğru sevk edilip, duruma çok uygun düşen, *Şeref* isimli vapura bindirildiler. 3 Eylül Çarşamba günü Trablus'a vardılar ve çeşitli askeri hapishanelere yerleştirildiler.[72]

Bu baskılara rağmen Jön Türk hareketi rahatsız edici biçimde büyümeye devam etti. Asal itici gücün yurtdışından geldiğini düşünen Padişah bu kez yeni bir yönteme başvurdu: Uzlaşma.

Sürgündekiler arasında kusursuz bir mutluluk havası yoktu. Paris, Cenevre ve Kahire başta olmak üzere çeşitli merkezler arasında bölünmüşlerdi. Folkestone, Londra ve diğer bazı yerlerde de küçük gruplar mevcuttu. Aralarında kişisel ve ide-

70. A.g.e. s. 45; Fesch, s. 341; Tunaya, *Partiler*, s. 104.
71. Kuran, s. 143.
72. Tunaya, *Partiler*, s. 105.

olojik farklılıklar çıkmaya başlamıştı. 1896 yılı sonlarına doğru Murad Bey Mısır'dan Avrupa'ya geçip de kısa zamanda Jön Türklerin önderi olma yolunda parlak bir rakip olarak Ahmed Rıza'nın karşısına çıktığında, bu farklılıklar iyice körüklendi. Murad Bey İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Cenevre şubesinin yöneticisi oldu. Murad Bey'in bu kez Cenevre'de yayınlanmaya başlayan *Mizan* adlı gazetesi Jön Türk görüşlerinin yayın organı olarak Ahmed Rıza'nın *Meşveret*'ine rakip oldu ve onu gölgede bıraktı.[73]

Padişah'ın sürgündeki liderlere yaklaşmaya başlaması işte böyle hassas bir dönemde gerçekleşti. Yusuf Ziya Paşa ve Ebuzziya Tevfik'ten oluşan ilk gruba yönelik çaba sonuçsuz kaldı. Ama 1897 Ağustosunda Sultanın Çerkes asıllı sırdaşı olan Ahmed Celaleddin Paşa, Murad Bey'i bir ateşkes ilan edip Cenevre'den İstanbul'a dönme konusunda ikna etmeyi başardı.

Bu kopuş Jön Türkler için yıkıcı bir darbe oldu. Bir süre için bu durumu gerçek bir müzakere sonucu elde edilmiş bir ateşkes gibi sunmaya çalıştılar. O zaman çıkan bir habere göre deniyordu ki, "Murad Bey hiçbir şahsi menfaat gözetmeksizin İstanbul'a bir rehine olarak gidecektir. Bu onun açısından yeni bir fedakarlıktır, zira düşmanlığın yeniden başlaması halinde kuşkusuz bunu hayatıyla ödeyecektir."[74]

Aslında Murad Bey hayatını tehlikeye atmamış, bunun yerine Şuray-ı Devlet üyeliğine getirilmişti. Niyetinin İstanbul'a döndüğü sırada samimi olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Ancak gruptan kopuşu, bunun Padişah tarafından kullanılması ve bazı dostlarının fütursuzca yaptıkları ihanetler, özellik-

73. Ramsaur, s. 37-39; Fesch, s. 338; Mardin, *Jön T.*, s. 46 v.d.
74. Ramsaur s. 49-50; Fesch, s. 343; Fevziye Abdullah, s. 84. Ahmed Celaleddin Paşa'nın görevi ve Murad Bey'in kopuşuna dair ayrıntılı bilgi için bak. Kuran, s. 151 v.d.

le Türkiye içinde Jön Türk hareketinin manevi olarak yıpranmasına neden oldu. Daha da kötüsü, bu hareketin kahramanı ve idolü olan Murad Bey'in diğerlerine örnek teşkil edecek şekilde bir uzlaşma ve itaat örneği çizmiş olmasıydı. Cemiyetin tıbbiyedeki dört üyesinden ikisi, İshak Sükuti ve Abdullah Cevdet tam bu sırada Avrupa'ya gitti. 1896'da Cenevre'de "Osmanlı İhtilal Fırkasını" harekete geçirmiş olan Tunalı Hilmi'yle birlikte Cemiyet'in kurucularından olan Mehmed Reşid ve diğer bazı Jön Türkler Cenevre'deki merkezi canlandırmayı başardılar ve 1897'nin Aralık ayında *Osmanlı* isimli yeni bir dergi yayınlamaya başladılar. Ancak Sultan ile olan temasları devam etti ve 1899'da -bundan önce Murad Bey'le yapılan anlaşmanın tekrarlanması biçiminde- bir uzlaşmaya vardılar. Buna göre Padişah, Libya'daki siyasi mahkumları serbest bırakmayı kabul ederken onlar da Padişah'a saldırmaktan kaçınacaklardı. Ek olarak İshak Sükuti, Abdullah Cevdet ve T. Hilmi ücretli bazı görevleri kabul ediyorlardı. Buna göre İshak Sükuti ve Abdullah Cevdet, Roma ve Viyana'daki Osmanlı elçiliklerinde tıbbi görevli olarak, Tunalı Hilmi de Madrid elçiliğine kâtip olarak atanıyordu. Entelektüel yetkinliğine ve Jön Türklük ideolojisine yaptığı su götürmez katkılara rağmen Abdullah Cevdet bu görünürdeki ihaneti unutturmakta zorlandı. Ama sadece görünüşte böyleydi. *Osmanlı* dergisi İngiltere'de yeniden çıkmaya başladı ve 1904'e kadar düzensiz bir şekilde yayın hayatını sürürdü. Derginin mali destekçileri arasında Sultan ile uzlaşanlar da vardı. Daha sonra faal biçimde muhalefete geri döndüler.[75]

Bu sırada Ahmed Rıza ve onun Paris'teki dostları Padişah'ın ve elçilerinin methiyelerine de, tehditlerine de kulak asmıyorlar, *Meşveret*'i yayınlayıp dağıtmaya devam ediyorlardı. Dergi artık

75. Ramsaur, s. 53-54; Fesch s. 346. Ayrıca Kuran, s. 204 v.d.; K. Süssheim, "Djewdet" *EI² Supplement*; "Hilmi" *EI²*; Mardin, *Jön T.*, s. 93 v.d.

neredeyse Jön Türk davasının yegane yayın organı olmuştu. Ardından 1899 Aralık ayında Jön Türk projelerinin hem Türkiye'de hem de Avrupa'da dibe vurduğu bir dönemde, birden bire beklenmeyen bir kaynaktan gelen küçük bir grubun katılımıyla hareket tekrar canlılığına kavuştu. Bizzat Sultan ailesine mensup bu küçük grup İstanbul'dan kaçıp Fransa'ya gelmişti.

Damat Mahmud Celaleddin Paşa (1853-1903) bir vezirin oğlu ve anne tarafından II. Mahmud'un torunuydu.[76] Karısı ise Abdülmecid'in kızı ve Abdülhamid'in kız kardeşiydi; yani Abdülhamid ile iki yanlı akrabaydı. Sabahattin ve Lütfullah adında iki oğlu vardı; bunların da Jön Türkler'e katılması, Padişah bakımından ağır bir darbe sayılıyordu.

Elbette saltanat ailesinden bir grup âsinin gelişi Jön Türkler için büyük bir güç ve prestij sebebi oldu. Aynı zamanda aralarındaki bölünmeyi de şiddetlendiren bir etki yarattı. Murad Bey ve Abdullah Cevdet bir süre için Ahmed Rıza'nın liderliğine başarıyla meydan okumuşlar, fakat hemen ardından kendilerini dışlanmış bulmuşlardı. Şimdi ise yeni ve çok daha dayanıklı bir rakip ortaya çıkmıştı. Prestijli ve ilke sahibi bu rakip *Meşveret*'in pozitivist peygamberine kafa tutuyordu. Bu ikisi arasında düşünsel bir kutuplaşma oluştu ve bu da sürgündeki Jön Türkleri devrime kadar, devrimden sonra da İmparatorluğun yıkılışına kadar ikiye ayırdı.

Bu yeni lider Prens Sabahattin'di. Sabahattin (1877-1948) Ahmed Rıza'nın önce şahsi rakibi, ardından da ideolojik rakibi olarak ortaya çıktı.[77] Hareketin iki kanadı arasındaki ayrılık, Jön Türkler'in bütünlüğünü yeniden kurup teyit etmek üzere Paris'te yaptıkları 1902 kongresinde iyice su yüzüne çıktı ve

76. Celaleddin Paşa ve oğullarının sahneye çıkışıyla ilgili olarak bak. Ramsaur s. 54 v.d.; Fesch, s. 356; Kuran, s. 228 v.d.

77. Sabahattin ile ilgili olarak bak. Ramsaur, s. 81-89; Kuran, s. 317 v.d. ve 400 v.d.; Fesch, çeşitli bölümler; Mardin, *Jön T.*, s. 215 v.d.

kalıcı hale geldi. Bu tür bir kongre hazırlama fikri iki prens tarafından 1900'de Mısır'a yaptıkları bir ziyaret sırasında ortaya atıldığında konu üzerinde düşünülmüştü.[78] Sonunda kongre 4 Şubat 1902'de Fransız bir destekçinin evinde Prens Sabahattin başkanlığında toplandı.[79]

Yayınlanan raporlara göre kongre esnasında ve sonrasında iki önemli mesele ortaya çıktı. İsmail Kemal tarafından gündeme getirilen birinci mesele şuydu: "Sadece propaganda ve yayın yoluyla devrim yapılamaz. Dolayısıyla devrimci harekete silahlı kuvvetlerin katılımını sağlamak üzere çalışmak gereklidir."[80] İsmail Kemal anılarında Prens Sabahattin'in de onayıyla bir askeri darbe hazırlamak üzere nasıl çalışmaya başladığını ve planlarıyla İngiliz hükümetinin dikkatini çekmeye çalıştığını anlatır. Ne var ki yine bir sonuca ulaşamadılar.[81]

İkinci mesele ise müdahaleye dairdi ve asıl ciddi çatlak bu konuda ortaya çıktı. 1894-96 felaketlerini unutmamış olan Ermeni katılımcılar, Osmanlı İmparatorluğu'nda etkin bir reform hareketinin garantisi olarak Avrupalı güçlerin müdahalesi konusunda ısrarcıydılar. Ahmed Rıza ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki Türklerin çoğunluğu buna karşı çıktı. Onlara göre bu, tamamen bir iç meseleydi ve hiçbir dış müdahaleye ihtiyaç olmadığı gibi, müdahale zarar da verebilirdi. Prens Sabahattin ise bu konuda Ermenilerle hem fikirdi ve Avrupalılara hitap eden bir uyarı notuyla karar onaylandı. Kararda belirtildiği şekliyle,

> ***Bab-ı Âli ile kendileri arasında varılmış antlaşma ve uluslararası sözleşmelerde yer alan maddelerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun her***

78. Ramsaur, s. 65; Kuran, s. 267 v.d.
79. 1902 Paris kongresi için bak. Ramsaur, s. 66 v.d.; Kuran, s. 317 v.d.; Fesch, s. 364 v.d.; Tunaya, *Partiler*, s. 106 v.d.
80. Kuran, s.321.
81. İsmail Kemal, *Memoirs*, s. 308 v.d.; ayrıca Ramsaur, s. 76 v.d. Farklı bir anlatım için bak. Kuran, s. 326 v.d.

parçasının faydasına olacak şekilde uygulanmasını sağlamak insanlığın genel yararı bakımından onların görevi idi.[82]

Ahmed Rıza ve dostları bu görüşe şiddetle karşı çıktılar. Onun grubuyla Prens Sabahattin'in grubu arasındaki farklılık o andan itibaren Türk milliyetçiliği ile Osmanlı hürriyetçiliği (liberalizmi) arasındaki farklılıklardan birisi olarak netlik kazanmaya başladı. Azınlıklara dair ifade edilenlerin içinde ilginç hususlar yer alır:

Biz azınlıklar, devletlere çıkarlarının rehberlik ettiğini ve bu çıkarların ülkemizinkilerle her zaman uyuşmadığını bildiğimizden dolayı Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığına halel getiren bir eylemi kesinlikle reddederiz. Bununla beraber, iddia edildiği gibi Avrupa'ya da düşman değiliz, aksine ülkemizde Avrupa medeniyetinin, özellikle de onun bilimsel gelişiminin ve faydalı kurumlarının yaygınlaştığını görmek bizim başlıca arzularımızdan biridir. Biz yabancı müdahalesini reddederken bile aslında Avrupa'nın çizdiği yolu izliyor ve bağımsızlıklarına düşkün tüm Avrupa halklarının haklı olarak gurur duydukları vatanseverlik azminden ilham alıyoruz.[83]

Prens Sabahattin bu kez Paris'te *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti* gibi şaşaalı bir isimle yeni bir dernek kurma yoluna gitti. Rakibi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi bu cemiyet de İmparatorluğun çeşitli yerlerinde olduğu kadar Türk diasporasında da şubeler açtı. Öyle görülüyor ki, ülkenin Asya'daki bölümüne yoğunlaşmaktaydılar. Suriye'de Şam ve Lazkiye'de olduğu gibi Erzurum, Trabzon, İzmir ve Alanya'da şubeleri olduğu ifade edilir.[84] Cemiyet İstanbul'da ise Eylül 1904'de bir grup öğrenci tarafından kurulmuş olan *Cemiyet-i İnkılabiye* tarafından temsil edilmekteydi.[85]

82. Fesch, s. 371; Ramsaur, s. 71.
83. Fesch, s. 372-3; Ramsaur, s. 69.
84. Tunaya, *Partiler*, s. 142 v.d.
85. A.g.e. s. 149 v.d.

Cemiyetin bu şaşaalı adı Prens Sabahattin'i derinden etkilemiş olan Fransız yazar Edmond Demolins'in yazılarından geliyordu.[86] Demolins'in kitabı *Â Quoi tient les superiorité des Anglo-saxons?* (Anglo-saksonların üstünlüğü neye dayanmaktadır?) 1897'de yayınlandı ve hemen ardından İngilizce'ye tercüme edildi. Kitap o devirde büyük ilgi uyandırdı, özellikle de Müslüman reformcu, hürriyetçi ve modernleşme yanlılarının dikkatini çekti. Bu insanlar toplumlarının neden geri kaldığına dair bir açıklama peşindeydiler. Kitap derhal Arapça'ya çevrildi ve Mısır'da yayınlandı.[87] Öyle görünüyor ki bu kitap, Arap ve Türk fikir dünyasında küçümsenemeyecek bir etki yarattı. Kısaca Demolins'in tezi şuydu: Anglo-Saksonların üstünlüğü, onların, diğer toplumlarda yaygın biçimde kabul gören kolektif güven yerine, kişisel girişimi geliştiren, öz güveni destekleyen eğitimlerinin üstünlüğe dayanmaktaydı. Bu tarihsel ve eğitimsel çerçeve içinde Prens Sabahattin, federal ve adem-i merkeziyetçi bir Osmanlı Devleti fikrini geliştirdi. İngiliz örneğindeki gibi anayasal bir monarşi, merkezi hükümetin en hafif modelini oluşturacaktı ve gerisi için de İmparatorluğun farklı millet ve toplulukları bölgesel ve yerel yönetimler altında haklarını koruyabilecek ve hedeflerini gerçekleştirebilecekti. Bu, kolektif veya hükümet denetiminden bağımsız bir kamusal hayat içinde gerçekleşecekti. Alman şarkiyatçı C. H. Becker'in 1916'da insafsızca yorumladığı bu doktrine göre:

> *Eğer bu kuramcıların fikirleri hayata geçirilebilseydi, eğer İngiliz bireyciliği böylesi bir ülkeye uygulanmış olsaydı, yani Türkiye'nin Avrupa ülkelerinin çeşitli etki alanlarına geri dönülmez biçimde bölünmüş olduğu gerçeği bir yana, insanlarının milyonlarcası hâlâ etnik*

86. Ramsaur, s. 82 v.d.
87. Tercümanı Ahmed Zaglul Paşa'dır, bak. C.C. Adams, *Islam and Modernism in Egypt* (1933), s. 312.

bir kolektivizm halinde bulunan bu ülkeye girmiş olsaydı nasıl bir sonuç ortaya çıkacağı tasavvur edilebilir.[88]

Başlangıçta bazı başarılar elde etmesine karşın Prens Sabahattin'in fikirleri aslında iflas etmeye mahkumdu. Barıştırmaya uğraştığı Ermeniler ve diğer Hıristiyan tebaayı bir Osmanlı federasyonuna çekebilecek doğrusu çok az şey vardı. Onlar da siyasi hedeflerinin İmparatorluğun dışında gerçekleşmesini tercih ediyorlardı. Ermeni komiteleriyle zaten çatışma halinde olan Türkler için bireycilik ve adem-i merkeziyetçilik İttihat ve Terakki'ye kıyasla pek tatminkâr bir slogan değildi. Ayrılıkçı milliyetçilik ve yabancı emperyalizminden kaynaklanan ve İmparatorluğun bütünlüğünü tehdit eden unsurlar adem-i merkeziyetçiliği, bir intihar formülü olmasa da, oldukça tehlikeli gösteriyordu. Devrimci hareket içinde ordunun artan üstünlüğü, kaçınılmaz olarak devrimin gidişatını otoriter bir merkeziyetçilik ruhuyla beslenecek bir kurum ve uzmanlık alanı haline getirdi. Ne bireysel girişim ne de adem-i merkeziyet Türk ordusunun Prusyalı uzmanlarca yetiştirilmiş subayları için cezbediciydi.

Jön Türk hareketi 1902 ile 1906 arasında genişlemeye ve kök salmaya devam etti. Cenevre ve Kahire'de yeni gruplar ortaya çıktı. Murad Bey'in kopuşundan bu yana ilk kez İstanbul'da bile askeri ve sivil okul öğrencileri arasında tekrar devrimci gruplar görülmeye başladı.[89]

1906'da ise gerçekten önemli bir gelişme gerçekleşti: Kıta hizmetindeki subaylar arasında devrimci hücreler kuruldu. Öyle anlaşılıyor ki bu tür örgütlerin ilki "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" oldu. İçlerinde Mustafa Kemal'in de bulunduğu küçük bir

88. C. H. Becker, *Islamstudien*, ii (1932), s. 355.
89. Tunaya, *Partiler*, s. 107 İstanbul'da tekrar faaliyete geçildiğine dair Ramsaur'da herhangi bir bilgi yoktur.

subay grubu tarafından 1906 sonbaharında Şam'da kuruldu. Beşinci Ordu'ya mensup subaylar arasında Yafa ve Kudüs'te şubeleri açıldı.

Aşağı yukarı aynı sırada, Selanik'te Üçüncü Ordu subayları arasında kurulan komite önemi bakımından daha kalıcı oldu. Geçmişi fazla bilinmemekle birlikte, öyle görünüyor ki bu grubun başlangıcında Mustafa Kemal ve Şam grubu belli bir rol üstlenmişti. 1906 Eylül ayında İsmail Canbulat ve Midhat Şükrü (Bleda) tarafından "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"nin kurulmasıyla hayati önem taşıyan bir döneme girildi. On kişiden oluşan ilk yönetici grubu içinde bir grup subayın yanı sıra, Selanik askeri rüşdiyesi müdürü ve tanınmış bir alim olan Bursalı Tahir ve Selanik posta ve telgraf idaresinin muharebe başkatibi Talat da bulunuyordu.[90]

Olaylar hızla gelişti. Bir zamanlar öğrenci olan Harbiyeliler artık asker ve silaha kumanda eden birer yüzbaşı, binbaşı olmuştu. Vatansever ve hırslı genç subayların gözünde silahlı kuvvetlerin içinde bulunduğu sıkıntılı durum ve gitgide artan çözülme ve saldırganlık tehlikesi acilen bir rejim değişikliğini açıkça gerekli kılmaktaydı. Bu subaylar, sonraları Ortadoğu tarzı devrimlerde aşina olacağımız türden, yani yeni ve yükselen toplumsal sınıflardan çıkıp gelmiş, eski sosyal düzeni yıkıp devrimci bir karmaşa çıkartmak için ordunun disiplin ve bütünlüğünü kullanan düşük rütbeli hırslı subaylardan değillerdi. Aldıkları eğitimle komuta etme ve yönetme konusunda yetiştirilmiş yönetici bir sınıfın üyeleriydiler. Bütün şikayetleri, bunu etkin bir biçimde yapmalarına müsaade edilmemesinden geliyordu. Padişah'ın güven duymadığı ordu, hem para hem de teçhi-

90. Ramsaur, s. 95 v.d.; Tunaya, *Partiler*, s. 113 v.d. ve 150-2; Kuran, s. 377 v.d. Bu olaylar içinde Mustafa Kemal'in üstlendiği role dair birbirine uymayan bazı veriler bulunmaktadır.

zat sıkıntısı içindeydi, ödemeler borçlara gidiyordu, silahlar eskiydi. Bu zeki ve genç subaylar, artık köhnemiş bir ordu için modern bir eğitim almaktaydılar ve yaklaşan tehlikeler karşısında İmparatorluğun savunmasındaki zafiyeti görmezlikten gelmeleri mümkün değildi. Siyasi düşünceleri son derece basit ve sadeydi: Hürriyet ve vatan, meşrutiyet ve millet.

Aralık 1907'de Ermeni Taşnak Cemiyeti, Abdülhamid aleyhtarı kuvvetleri birleştirmek için ikinci bir girişimde daha bulundu. Paris'te yeniden hem Ahmed Rıza'nın hem de Prens Sabahattin'in katıldığı bir kongre düzenlendi. Prens Sabahattin kongrenin başkanlığa seçildi.[91] Bu kez kongre toplantılarını kısmen gizlilik içinde yaptı ve görünüşe göre daha makul kararlarla meşgul oldular. Kuramsal ve ideolojik meseleler bir kenara bırakıldı ve acil bir eylem programı üzerinde geniş bir mutabakata varıldı. Karşıt taraflar sadece tek bir ideolojik mesele sayesinde bir araya gelebilmişlerdi: Pozitivist Ahmed Rıza Bey'in önerisi üzerine milliyetçiler ve hürriyetçiler [Liberaller] Hilafet ve Saltanat'ın haklarının teyit edilmesi konusunda fikir birliğine vardılar.[92]

Aslında olayların gerçek merkezi sürgündekiler değil, Türkiye'deki subaylardı. Makedonya ve Anadolu'da yeni gruplar oluşuyordu. Eylül 1907'de Selanik grubu Paris'teki eski İttihat ve Terakki teşkilatı ile birleşti ve bu da ona yeni bir itibar ve güç kazandırdı.[93] Ne var ki Selanik subayları öyle görünüyor ki Türkiye'de mason localarını kullandıkları gibi, Paris'teki heyeti de kullanırken -çünkü böyle davranmak uygundu- başına buyruk davranmaya devam ettiler. Ancak her ikisindeki ideolojilere de pek fazla önem vermediler.

1908'e gelindiğinde Türkiye'de tertipçileri cesaretlendire-

91. İkinci Paris kongresi için bak. Ramsaur, s. 124 v.d.; Tunaya, *Partiler*, s. 107-8; Kuran, s. 408 v.d.
92. Tunaya, *Partiler*, s. 108.
93. Ramsaur, s. 121 v.d.

cek pek çok unsur ortaya çıkmıştı. Uzak Doğu'da doğu tarzında, ama yine de meşrutiyet olan Japonya birkaç yıl önce Avrupalı, ama tek adamla yönetilen Rusya'yı mağlubiyete uğratmıştı. Hem Rusya hem de İran bunu, demokratik kurumların üstünlüğünü gösteren bir kanıt olarak kabul etmiş ve birisi tedbir olarak, diğeri de devrimle meşruti ve parlamenter bir rejimi hayata geçirmişti. Avrupa'da ise İngiliz ve Rus hükümdarların Reval'de, 9-10 Haziran 1908 tarihindeki buluşması, Avrupa'nın Hasta Adamı'nın cenazesinin yaklaştığının bir alametiydi. Acilen her derde deva meşrutiyete duyulan ihtiyacı vurguluyordu.[94] İmparatorlukta ise Abdülhamid'in maaşını alamayan, iyi beslenemeyen ve üstü-başı paçavra halindeki askerleri, bazı temel ve asgari düzeydeki insani ihtiyaçlarının yerine getirilmesini talep etmek amacıyla umutsuzca ayağa kalktıklarında Anadolu'dan Rumeli'ye doğru bir ayaklanma, ya da daha ziyade bir grev dalgası yayıldı.

Meşrutiyet Devrimi[95]

Öyle görünüyor ki, 1908 yılının ilk aylarında bu tür sıkıntılar Makedonya'da bulunan 3. Ordu Birliklerinde yaygınlaşmaktaydı. İstanbul'da Sultanın hükümetine tehlikeyi haber veren raporlar gelmeye başlamıştı ve ilkbahar sonunda durumu incelemek üzere Selanik'e bir heyet gönderildi. Abdülhamid'in zaten

94. Bak. Jaeschke, *WI*, vi (1961), 265.

95. 1908 Devrimine dair birçok siyasi, kişisel çalışma ve gazete yazısı bulunmaktadır. Kuran'ın *İnkılap* eserinin ilgili bölümlerinde ve Hikmet Bayur'un *Türk İnkılabı Tarihi* (1940 v.d.) adlı devrimin kapsamlı olarak ele alındığı eserinde birçok faydalı malzeme verilmiştir. Siyasi gelişmeler üzerine mükemmel bir özet ise Tunaya'nın *Partiler* adlı çalışmasında bulunabilir, (bak. s. 161 v.d.) ayrıca aynı yazarın *Hürriyetin İlanı* (1956) adlı kitabında kısa bir değerlendirme yer almaktadır. Yakın bir zamanda yayınlanmış bir çalışma için bak. Uzunçarşılı "1908 yılında İkinci Meşrutiyetin ne surette ilan edildiğine dair vesikalar" *Belleten*, no. 77 (1956), 103-74.

yıllar boyunca casuslarından gelen ve bu tür tehlike sinyalleri veren raporları topladığı büyük bir arşivi vardı. Bundan dolayı da başlangıçta telaşa kapılmak için belli bir neden görmemiş olduğu anlaşılıyor. Ancak bu kez yanılıyordu. O zamana kadar hem içeriden hem dışarından gelen İmparatorluğa yönelik artan tehlikeler karşısında Jön Türk subayları ciddi biçimde endişeliydiler ve İmparatorluğu savunma konusunda acz içinde olan rejimi devirmeye hazırdılar. Padişah harekete geçmeye hazır olduğunda ise artık çok geçti.

Soruşturma ve cezalandırma amacıyla ardı ardına iki heyetin tayini bardağı taşıran son damla oldu. Hilmi Paşa'ya bağlı genç bir subay şüpheleri üzerine çekmişti ve Sultana has uygulamayla "durum hakkında açıklama yapmak ve bir terfi almak üzere" İstanbul'a çağırılmıştı. Söz konusu subay davetin arkasındaki gerekçelere hiç güvenmemekle akıllılık etti ve Resne tepelerinde izini kaybettirme yolunu seçti. Bu adam Enver Bey'di.[96]

4 Temmuz tarihinde, o zamanlar Jön Türkler'in komitelerinde çok daha fazla etkili birisi olan bir başka subay, Yüzbaşı Ahmed Niyazi, Enver Bey'in ardından dağa çıktı. Ancak Ahmed Niyazi tek başına ve gizlice değil, büyük miktarda adam, silah, cephane ve bölük depolarından elde edilen parayı da yanına alarak gitti. Aynı zamanda Mabeyn Başkatipliğine, Rumeli Genel Müfettişliğine ve Manastır Vilayetine bir bildiri gönderdi. Ayrıca Manastır'daki jandarma komutanı ve Resne'deki jandarma subayına da suçlayıcı birer mektup yolladı.[97] Onun bu tavrı en açık biçimde Manastır kazası kaymakamı olan kayınbiraderi İsmail Hakkı Bey'e, yola çıkmadan hemen önce gönderdiği bir notta özetlenmiştir. Ailesini kayınbiraderine emanet eden Ahmed Niyazi şöyle der:

96. Ramsaur, s. 134; Kuran, s. 425 v.d.
97. Niyazi, s. 83 v.d.

Bir saate kadar Allah'ın yardımı ile hareket edeceğimden kısa yazacağım... Uzun açıklamaların bir anlamı yok. Neden malum. Alçakça yaşamaktansa ölmeyi tercih ettim. Bunun için mavzer tüfekleriyle donanmış şimdilik iki yüz vatan fedaisiyle vatan namına ölmeye çıkıyorum... Ailemi dünkü maruzatımda belirttiğim gibi yarın olmazsa Pazar günü yeğenim Şevki ile İstanbul'a gönderin. Geriye kalan ya ölüm ya da vatanın selameti![98]

Sonunda ölen Niyazi olmadı. Bu kader, Padişah'ın isyancıları bastırmakla görevlendirdiği Şemsi Paşa'yı bekliyordu. 7 Temmuz'da Şemsi Paşa Manastır telgraf merkezinden çıkarken güpegündüz vuruldu. Katili bizzat Şemsi Paşa'nın kumandası altındaki subaylardan biriydi ve kimse kılına bile dokunmadı, o da elini kolunu sallayarak uzaklaştı.[99]

Ayaklanma Makedonya'daki Üçüncü Ordu birlikleri arasında artık hızla yayılıyordu ve Edirne'deki İkinci Ordu'yu da etkilemeye başlamıştı. İttihat ve Terakki Komitesi artık gün yüzüne çıkmış, asileri sahiplenmiş ve meşrutiyetin yeniden tesis edilmesi adına açık bir siyasi talep dile getirmeye başlamıştı.

Padişah başlangıçta bu talebe direnç göstermeye ve hareketin önde gelenleriyle, artık rezalet noktasına gelmiş olan casusluk, rüşvet ve baskı yollarını kullanarak uzlaşmaya çalıştı. Ancak bu sefer hiçbirinde başarılı olamadı.[100] Makedonya'daki subayların sadakati hakkında rapor sunmak üzere Padişah tarafından görevlendirilmiş casuslar deşifre edildi. Bu tür bir hakaret ve aşağılama, ordunun öfkesini arttırmasına neden oldu. Nişan, terfi ve geciken maaşların ödenmesi emri yağmur gibi indiyse de bu durum, muhalif subayların hiçbirinden karşılık bul-

98. A.g.e. s. 73; karş. Uzunçarşılı, *Belleten*, no. 77, s. 107 v.d.
99. Pears, *Forty Years*, s. 229; Ramsaur s. 135; Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi* 2. Baskı, i/I, 435 v.d.; Kuran, s. 427; Uzunçarşılı, s. 109 v.d.
100. Pears, *Forty Years*, s. 234.

madı; isyancıları bastırmakla görevli paşalara bizzat kendi subayları ateş açıyordu.[101]

Selanik ve Manastır orduları şimdi açık biçimde Padişah'a muhalefet etmekteydi, Edirne'deki İkinci Ordu'nun da desteğini almışlardı. İzmir'den Selanik'e gönderilmiş olan sadık Anadolu insanı bile Jön Türkler'in propagandasının etkisine girmekteydi.[102] 20 Temmuz'da Manastır'ın Müslüman ahalisi ayaklandı ve askeri depoları ele geçirdi.[103] Bunu başka isyanlar izledi, özellikle öfkeli bir kalabalığın meşrutiyeti yeniden kurmaya yemin ettiği Kosova'ya bağlı Firzovik'te bir ayaklanma başladı. Padişah'a bu taleple bir ihtar gönderildi. Aksi takdirde İstanbul'a yürüyüp onu devireceklerdi.[104] Yıldız Sarayı'na Rumeli'nin diğer merkezlerinden de benzeri talep ve tehditler içeren telgraflar geliyordu. İçlerinde en tehditkar olanının da Serez'den gönderildiği ifade edilmiştir. Bu telgrafta Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi talep ediliyor, Padişah'ın bunu kabul etmemesi halinde ise tahtın bir sonraki varisinin Rumeli'de yeni padişah olarak ilan edileceği ve yüz bin kişilik bir ordunun İstanbul'a yürüyeceği bildiriliyordu.[105] Diğer merkezler işi bizzat ele aldılar. Ayın 23'ünde Manastır'da meşrutiyet ilan edildi ve saatler içinde başka şehirler bunu takip etti. Sonuç olarak iki günlük bir tereddüt ve tartışmanın ardından Padişah ra-

101. A.g.e. s. 231-2.
102. A.g.e. 203-4; Niyazi, s. 220; Uzunçarşılı, s. 111; Bayur, i/I, 468-9.
103. Cevat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı* (1960), s. 160; Knight, *The Awakening of Turkey* (1909), s. 192-5.
104. Uzunçarşılı, s. 124-7; Bayur, i/I, 469-72.
105. Uzunçarşılı, s. 132-4. Uzunçarşılı tarafından böyle bir telgraf Yıldız Sarayı arşivinde bulunmuş değildir. Ne var ki bu tür tehditlerin yapıldığı ya da ima edildiği Kamil Paşa *Kamil Paşa'nın... Said Paşa'ya Cevabları*, (1327), s. 51, Tahsin Paşa *Abdülhamid ve Yıldız hatıraları* (1931), s. 263 ve Memduh Paşa *Esvat-ı Südur* (1328), s. 78 tarafından teyit edilmektedir. Bak. Bayur, i/I, 477.

zı oldu ve 23 Temmuz'da meşrutiyetin tekrar yürürlüğe girdiğini ilan etti. İsyan bir devrime dönüşmüş ve devrim de amacına ulamıştı. Geriye sadece bu yeni umut verici devrin bazı ayrıntılarının düzenlenmesi kalmıştı.

7. BÖLÜM

İttihat ve Terakki

Mevcut hükümetin adalet, eşitlik, hürriyet gibi insan haklarını ihlal eden ve bütün Osmanlıları gelişmeden alıkoyarak vatanı yabancı tahakkümüne düşüren idare tarzını İslam ve Hıristiyan vatandaşlarımızı uyarmak amacıyla kadın ve erkek bilcümle Osmanlılardan oluşan Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Nizamnamesi, 1890.

Ve zaman bunca bol umudu ancak kısmen gerçekleştirmiş ya da bunları kurutmuş olsa da onların tamamen samimiyetten mahrum olduğuna inanmayı reddediyorum. Aksine 1908'de İstanbul'da bulunmuş olmayı ve bir halkı o ender anlardan birini gerçekten yaşarken görmüş olmayı, hayatımın en geliştirici tecrübelerinden biri olarak değerlendireceğim.

H. G. Dwight, "Constantinople, Settings and Traits", 1926.

Devrimden yaklaşık on yıl önce şair Tevfik Fikret Abdülhamid'in istibdadı altında İstanbul'un nasıl çözüldüğünü tasvir eden meşhur şiiri *Sis*'i yazmıştı:

Sarmış yine âfâkını bir dûd-ı muannid
Bir tozlu ve heybetli kesâfet ki nazarlar
Dikkatle nüfûz eylemez gavrine, korkar.
Lâkin sana lâyik bu derin sütre-yi muzlim,
Lâyik bu tesettür sana, ey sahn-ı mezâlim!
Örtün evet ey hâile... Örtün, evet ey şehr;
Örtün ve müebbed uyu, ey fâcire-i dehr![1]

1908 yılında devrimin zafere ulaşmış olan iyimserliği aynı şair tarafında kelimelere döküldü:

1. Akyüz, *Antoloji*, s 236.

O mel'anet gecesinden uzaktayız şimdi
Karıştı leyl-i musîbet leyâl-i nisyâna
Açıldı gözlerimiz bir sabâh-ı rahşâna.
Sen, ey muhît-i teceddüd o leyl-i menhûsun
Seninle nisbeti yok; sen şereflisin, ulusun.
Ne sis yüzünde, ne zül; bilakis, sefâ ve vekaar
Doğan güneş gibi sâfi bir infilâkın var.[2]

Abdülhamid baskısının uzun gecesi sona ermiş, hürriyetin şafağı sökmüştü. Meşrutiyet yeniden ilan edilmiş, seçimlerin yapılması talimatı verilmişti. Türkler ve Ermeniler sokaklarda kucaklaşmaktaydılar, hürriyet ve kardeşlik devri gelmişti. O dönemin yazıları kuşkucu Avrupa basınında bile yankılanan neredeyse çılgınca bir sevinci yansıtmaktaydı.

İkinci meşrutiyet yönetimi ilkinden daha uzun sürdü, ancak o da başarısızlık, acı ve düşkırıklığı ile son buldu. İçeride ve dışarıda büyük tehlikeler ve zorluklar vardı. Meşrutiyeti savunanlar sayıca az, zayıf ve beceriksizdi. Anayasanın yürürlükte kalmış olmasına ve seçimlerin gerçekleştirilmesine karşın yönetim yozlaşarak Jön Türk önderlerinin bir tür askeri oligarşisine dönüştü. Bu oligarşi Osmanlı İmparatorluğu'nun 1918 yılındaki yenilgisiyle sona erdi.

Devrim tarihini kaleme alan bir Türk tarihçi 1940 yılında yayınlanan kitabında düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: "Dünyada pek az hareket Osmanlı meşrutiyeti kadar büyük ümitler doğurmuş ve keza pek az hareket, doğurduğu ümitleri bu kadar çabuk ve kesin olarak boşa çıkarmıştır."[3]

O dönemde ve hatta daha sonrasında bile birçok yabancı gözlemci peşin hüküm, yanlış anlama veya düşkırıklığından

2. A.g.e. s. 239. *Rücu* başlığını taşıyan bu şiir 24 Temmuz 1908 tarihlidir. Birkaç yıl sonra aynı şair meşhur *Han-ı Yağma* şiirinde bu kez uğradığı düşkırıklığını ifade eder.
3. Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, i. 225.

dolayı, bütün Jön Türk hareketini ve devrimini sadece Batı'nın gözünü boyamaya yönelik yeni bir girişim, göstermelik bir değişim olarak yansıtmaya hazırdı. Onlara göre Türk hayatının temel gerçekleri değişmemişti ve belki de değişmemeye mahkum edilmişti. Bazıları daha da ileri giderek Jön Türk hareketini yabancı oyuncuların oynadığı bir ara oyun olarak açıklamaya giriştiler. Bu ara oyun ne önceki bölümle ne de sonraki bölümle arasında bağ bulunan, kimsenin bilmediği, alakasız bir oyundu. Bu şekilde bir çoğu tarihe komplo teorileriyle bakan çeşitli yazarlar 1908 devrimini Yahudilere, masonlara, Roma Katolik Kilisesi'ne, pozitivistlere, Orléans hanedanına, Alman Genelkurmayı'na ve İngiliz Dışişleri'ne atfetmişlerdir.[4]

4. Buna dair çeşitli öyküler için bak. Ramsaur, s. 88 v.d., 103 v.d., 107 v.d., 140 v.d. Kendine has şartlardan dolayı Yahudi Mason entrikası öyküsü bir süre için bu tür bir tarih anlayışının geliştiği çevrelerin haricinde yaygın biçimde anlatılagelmiştir, dolayısıyla da kısaca değinilmesi gerekir. Avrupa kıtasında iyi bilinen dinsel ve milliyetçi fikirlerle koşut olarak ortaya çıkan bu öykü bazı İngilizlerce dikkate alınmış, ve birkaç yıl sonra İtilaf propagandacıları tarafından Türk düşmanlarını aşağılamak için bir araç olarak kullanılmıştır. Devrimden bu yana gayrimüslimler arasında hem Pan-Türkist hem de Pan-İslamik propagandalarla Jön Türkler ciddi bir başarı sağlamışlardı (bak. s. 456). Bundan dolayı kendilerinin ne Türk ne de Müslüman olduğunu göstermek iyi bir fikir gibi görünüyordu. Buna dair kendine özgü bir ifade R. W. Seton-Watson'ın *Rise of Nationality in the Balkans* (1917, s. 135-6) adlı kitabında bulunabilir: "İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkındaki temel gerçek bu cemiyetin hem Türk olmayan hem de Müslüman olmayan karakteridir. Başından beri hareketin gerçek önderleri arasında safkan bir Türk bulunması zordur. Enver Paşa Leh asıllı bir sığınmacının oğluydu. Cavid dönme Yahudiler topluluğuna mensuptu. Carosso Selanikli bir Sefarad Yahudisiydi. Talat ise İslam'ı seçmiş bir Bulgar çingenesiydi. Bir süreliğine hareketin tepedeki simalarından olan Ahmed Rıza yarı Çerkes yarı Macardır ve Comte ekolüne bağlı bir pozitivisttir." Jön Türkleri yansıttığı kabul edilen kurgusal bir tasvir de John Buchan'ın *Greenmantle* adlı ünlü romanında karşımıza çıkar. Romanda Enver Paşa açıkça bir Polonya Yahudisi yapılmıştır. Enver Paşa'nın Polonya asıllı oluşuna dair bu garip hikaye, muhtemelen Polonyalı bir sığınmacı olan Kont Constantine Borzecki'nin oğlu ve kurmay subay olan Enver Celaleddin Paşa'yla karıştırılmasından kaynaklanmaktadır (bk. s. 457 v.d.). Jön Türk döneminin Türkleri "safkan Türkler" gibi ifadelerle düşünmekten çok uzaktılar. Kuşkusuz Balkanlı, Kafkasyalı ve diğer kökenlerden gelen Türkçe konuşan Osmanlı Müslümanlarının bu harekette önemli bir rolü vardı. Ancak Jön Türkler hakkında yazılmış yüzlerce ciltlik literatürde Ya-

Jön Türk Devrimi aslında bunlardan hiçbiri değildi. Çoğunluğu asker olan Müslüman Türklerin vatanseverce bir hareketiydi. Başlıca hedefi kifayetsiz ve ehliyetsiz bir yöneticiyi indirip yerine İmparatorluğu bekleyen tehlikeler karşısında daha iyi savunabilecek, daha iyi idare edebilecek bir hükümeti getirmekti. Hem bu hareket içinde hem de sonra ortaya çıkan rejimde gayrimüslim Osmanlılar gitgide azalan küçük bir rol üstlenmişlerdi. Yabancıların ise hemen hiç rolü yoktu. Genç subaylar bu tür ideolojilere ve her derde deva toplumsal formüllere pek ilgi göstermemişlerdi. Onları meşgul eden en köklü mesele, kendilerinin ve atalarının nesiller boyunca hizmet ettikleri Osmanlı devletinin ayakta kalabilmesi üzerineydi. Hem eylemlerinin hem de münakaşalarının etrafında dönüp durduğu merkezi sorun *"Bu devlet nasıl kurtarılabilir?"* sorunuydu.

Belki de bu sorunun çözümü yolunda tasarlanan ve girişilen farklı çözümler vasıtasıyla Jön Türk Devrimi, düş kırıklıklarına, başarısızlıklarına karşın, modern Türkiye'nin gelişiminde böylesi büyük bir öneme sahip oldu. Abdülhamid'in tek adam yönetiminin sona ermesini takip eden birkaç yıllık hürriyet döne-

---

hudilerin Devrimden ne önce ne de daha sonra komitelerinde herhangi bir vakitte, herhangi bir öneme sahip bir rol üstlendiklerine veya mason locaların gizli toplantılar için geçici bir imkan sağlamak dışında başka bir şey yaptığına dair herhangi bir kanıt görünmemektedir. Jön Türkler'in Avrupalı muhaliflerince adı sıkça anılan, Selanikli avukat Karaso önemsiz bir figürdü. Önemli bir rol üstlenmiş olan Cavid ise bir dönmeydi, (on yedinci yüzyılda kurulmuş olan Yahudi-Müslüman karışımı bir topluluk) yani gerçek Yahudi değildi. Öyle görülüyor ki her halükarda ön saflara yükselmiş olan yegane dönme oydu. Dönmelerin rolü ve onlara karşı Türklerin tepkisine dair ilgi çekici gözlemler için bak. Leskovikli Mehmed Rauf, *İttihat ve Terakki Cemiyeti ne idi?* (H. 1327) s. 79 v.d. Siyonizm hakkında pek çok kez endişelerini dile getirmiş olan Ebüzziya Tevfik Kasım 1911'de ilk defa mason localarını Yahudilerin amaçlarıyla ilişkilendirmiş ve İttihatçıları ayrı tutmaya özen göstermiştir. Gizliliğin her şeyden daha fazla önem taşıdığı bir zamanda, İttihatçıların locaları kendi amaçları uğrunda kullanması elbette haklı görülebilir bir durumdu. Bak. "İtalyan Farmason Locaları ve Siyonizm", *Mecmua-i Ebüzziya*, no. 121 (H. 1329), s. 129-34.

minde ülkenin o zamana dek hiç bilmediği türde bir tartışma ve deney fırsatı ortaya çıktı. Tam bir dergi ve kitap sağanağı altında modern devlette din ve milliyete, hürriyet ve sadakate dair temel meseleler tartışıldı. Devrimi izleyen yeni meclis ve idari mekanizma içinde yeni hükümet yöntemleri düşünüldü ve denendi. Tartışmalar sessizlikle, denemeler de diktatörlükle sona ermiş olmakla birlikte, reddedilmesi asla mümkün olmayan yeni umutlar ve yeni arzular meydana geldi.

Jön Türkler'in İktidarı[5]

Jön Türk iktidarı en başından itibaren ikiye bölünmüş durumdaydı. Muhalefet ve sürgün döneminde ortaya çıkmış olan bu bölünmüşlüğü bir tarafında hürriyetçiler [liberaller] vardı ve belli ölçüde bir adem-i merkeziyetçilikten ve dini, milli azınlıklara özerklik haklarının kısmen de olsa tanınmasından yanaydılar. Öte yanda ise milliyetçiler gitgide daha açık biçimde merkezi yönetim ve Türk egemenliği istiyordu. İkinci grubun elindeki araç İttihat ve Terakki Cemiyeti'ydi. Başlangıçta tahtın arkasında sessizce kendini gizleyen bir güç olan Cemiyet daha sonraları mutlak bir otorite talep eden pervasız bir taraf hali-

5. 1908-18 yılları hem Türk hem de yabancı kaynaklarında çok ayrıntılı biçimde belgelenmiştir. Devrim'den itibaren önemli malzemeler içeren hatıralar, raporlar, gazete yazıları, diplomatik ve siyasi tarihçeler bir sel halinde ortaya çıkmıştır. Devrin birkaç büyük siması ve pek çok da önemsiz figürü arkalarında, Avrupalı araştırmacıların şimdiye kadar hiç el sürmedikleri hatıratlar bırakmıştır. Eldeki yegane kapsamlı tarih incelemesi Y. H. Bayur'a ait olan geniş çaplı devrim tarihidir. Daha kısa olan incelemeler arasında şunlar sayılabilir: Danişmend'in biraz keyfi olmakla birlikte yine de yararlı olan kronolojisi (*Kronoloji*, iv. 356-455); Sax, s. 545-654 (Türk tarihini "Şark Meselesi" içinde ele alan çalışmalar arasında, Türkiye'nin dahili olaylarına dair en çok bilgi içereni); Emin, *Turkey in the World War* (1930); Tunaya, *Partiler*, s. 161-398 (Siyasi partiler ve ideolojilere dair, belgeleriyle birlikte yapılmış eşsiz bir çalışma); Feroz Ahmad, "Great Britain's relations with the Young Turks, 1908-1914", *MES*, ii. (1966), s. 302-29). Son olarak İnal'ın *Sadrazamlar* adlı eseri, sadrazamlara dair ayrıntılı ve belgelere dayanan yaşam öyküleri nedeniyle dile getirilmelidir.

ne geldi. Liberaller ise kendi içlerinde çok sayıda gruba bölündüler ve fazla ömürlü olmayan bir dizi parti oluşturdular. Bunlar içinde en önemlileri 1908 tarihli liberal *Ahrar* ve 1911'deki *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* oldu.[6] Ancak bunların hiçbiri fazla bir etki yapamadı.

Başlangıçta liberal ve ılımlı fikirlerin idareye egemen olacağı yönünde bir görünüş vardı. Meşrutiyet devrinin ilk iki sadrazamı Said Paşa ve Kamil Paşa[7] hem Osmanlı hürriyetçilerinin destek verdiği hem de birçoklarının saygı duyduğu iki yaşlı devlet adamıydı. Ancak niyetleri ne olursa olsun Jön Türkler işe başlar başlamaz İmparatorluğun içinden ve dışından bir dizi ağır darbeye maruz kaldılar. Bu da onları öfke, üzüntü ve düşkırıklığı dolu bir havaya soktu. Jön Türkler'in hürriyet ve eşitlik konusundaki vaatlerinde ve tebliğlerinde ne kadar samimi olduklarını belirlemek kolay değildir; ne var ki, Temmuz 1908'de insanların kalbini coşturan olaylar karşısında Avrupa'nın ve Balkanlar'daki Hıristiyanların verdikleri ilk tepkinin, Türkler nazarında ancak saldırı ve ihanet olarak tasvir edilebileceği inkar edilemez bir gerçektir. Avusturya bunu Bosna ve Hersek'in işgalini ilan etme fırsat olarak kullanmış, Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, Girit Yunanistan'la birleştiğini duyurmuştu. Bu ilk gelişmelerin ardından da İtalya'nın Eylül 1911'de Osmanlı Trablusgarp'ına saldırısı ve Ekim 1912'de Balkan devletlerinin topyekün olarak Türkiye'ye saldırısı geldi.

Türklerin Hıristiyan tebaası ve komşuları, çok milletli bir Osmanlı Devleti'nin hayata geçirilmesinin mümkün olamayacağı-

6. Bu partiler için bak. s. 511 v.d.
7. Said Paşa'ya dair bak. yukarıda s. 243, n. 7. Kamil Paşa hem *EI*'de hem de *İA*'nde bulunmamaktadır. Ancak torunu tarafından yazılmış yaşamöyküsü mevcuttur, H. K. Bayur,. *Sadrazam Kamil Paşa Siyasi Hatıratı* (1954), ve İnal, *Sadrazamlar*, s. 1347-472. Kamil Paşa'nın 1911 yılında yayınlanmış kendi hatıraları Abdülhamid devrini kapsamaktadır.

nı kanıtlamaya çalışırken, Türklerin kendileri de güçten düşmüş bir merkezi yönetimin olası bazı tehlikelerinin adeta canlı bir örneğini sergiliyorlardı. Çeşitli nedenlerden ötürü Kamil Paşa hükümetinden hiç de memnun olmayan Cemiyet 13 Şubat 1909'da onu görevden alarak yerine Hüseyin Hilmi Paşa'yı[8] getirdi. Hüseyin Hilmi Paşa da eski rejimden sağ çıkabilmiş ve milliyetçi Jön Türkler indinde o an için daha kabul edilebilir bir isimdi.

Şimdi hem Padişah hem de liberaller rejimin muhalifi haline gelmişti. Her iki taraf da, haksız sayılmayacak biçimde, takip eden olaylarda suç ortaklığı yapmakla suçlandılar. İzleyen aylarda meşrutiyet devrimi halkın gözünde iki sebepten üzüntü verici biçimde zarar gördü: hemen başlangıçta yaşanan toprak ve itibar kaybı ve geleceğine inanılan o mutlu dönemin genel anlamda bir türlü gelmeyişi. Cemiyet'e karşı, öfke, arka planda kalan askerlerin hükümetin atamalarına yaptıkları müdahaleler nedeniyle gitgide büyüyordu. Ayrıca siyasi muhalifleri sindirme ve cinayet gibi yöntemlere başvurmakla suçlanıyorlardı. 7 Nisan'da *Serbesti* gazetesinin liberal editörü Hasan Fehmi gizemli bir biçimde Galata Köprüsü'nde öldürülünce Cemiyet'in bu cinayetten sorumlu olduğuna dair yaygın bir kanaat oluştu ve Cemiyet büyük bir eleştiri ve hakarete maruz kaldı.[9]

İttihat ve Terakki Cemiyeti, bir hafta artarak devam eden bir gerginlikten sonra, 12 Nisan'da bir bildiri yayınlayarak artık gizli bir oluşum olmadığını ve olağan bir siyasi partiye dönüştüğünü tekrarladı.[10] Hemen o gece, Kamil Paşa'nın azlin-

8. Hüseyin Hilmi Paşa'ya dair bak. İnal, *Sadrıazamlar*, s. 1654-703, ve *EI²*, F. Ahmad'ın yazdığı ilgili madde.
9. Bu olaylara ilişkin çağdaş Batı kaynakları için bak. Francis McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid* (1910), s. 23 v.d., 71 v.d.; Pears, *Forty Years*, s. 274-5.
10. McCullagh, s. 74.

den sadece bir ay sonra, silahlı bir isyan patlak verdi. Bu isyanda İttihad-ı Muhammedi adındaki aşırı dini bir teşkilatın da rolü vardı.[11] Bu grup, 5 Nisan'da Ayasofya Camii'nde yapılan bir toplantıda kurulmuştu. Vahdeti adlı bir Bektaşi dervişinin yayınladığı *Volkan* gazetesi, yerleşik Müslümanlığın ve "İhtilalci İslami uluslararasılık'ın" temsilcisi olarak ortaya çıktı.[12] Bu fikrin bir diğer temsilcisi bir zamanların radikal sığınmacısı, şimdinin militan Pan-İslamizminin destekçisi ve İttihad-ı Muhammedi Fırkası'nın ateşli savunucusu olan Murad Bey'den başkası değildi.[13] İstanbul'da bulunan Birinci Ordu'nun çoğu Arnavut olan askerlerinin ayaklanmasıyla birlikte ayaklanma askeri bir nitelik kazandı. Ayaklanma, bazı avcı ve piyade birliklerinin kışlalarında ayaklanıp sabahın erken saatlerinde Galata Köprüsü'nü geçerek Ayasofya Camii meydanında, meclisin hemen önünde toplandıkları zaman, yani 12 Nisan gecesinde başladı. Önemli bir direnişle karşılaşmadılar ve başka birliklerden katılım olduğu gibi bazı molla ve medrese öğrencilerinden de destek buldular. Diğer gruplar şehrin ana merkezlerinde bir araya geldi. Bu isyancıların talepleri basitti: "Şeriat tehlikede, şeriat istiyoruz!" Ayrıca bazıları da mektepli subay istemediklerini eklemekteydi.

Hükümet bu buhran karşısında çaresizce sarsılıyordu; Padişah şiddetli memnuniyetsizlik zamanlarında hep başvurulan o yönteme başvurdu ve Sadrazam'ı değiştirdi. Dahası, Şeriat'ın muhafaza edileceğine, bu uğurda ayaklanmış olan askerleri de cezalandırmayacağına söz verdi. 15 Nisan'da bütün taşra valilerine gönderilen bir bildirgeyle Şeriat'ın gözetilmesi talimatı verildi. Meclis'te pozitivist Ahmed Rıza, Devrim'den bu yana iş-

11. Tunaya, *Partiler*, s. 261.
12. A.g.e. s. 226-3; Googh ve Temperley, v. s. 319'da Lowther'in yorumlarıyla karşılaştırın.
13. Bak. yukarıda s. 262 n. 55, ve Fevziye Abdullah, s. 85 v.d.

gal ettiği başkanlık makamından azledildi ve yerine İsmail Kemal seçildi.[14]

Karşı darbenin gelmesi uzun sürmedi. Gerici isyan haberleri kısa sürede Selanik'e telgrafla bildirildi ve General Mahmud Şevket Paşa komutasındaki bir "Kurtuluş Ordusu"[15] İstanbul'a hareket etti. Niyazi ve haberleri duyduktan sonra Berlin'deki Türk elçiliğinden apar-topar ayrılmış olan Enver Bey de onların yanındaydı. Mustafa Kemal ise Şevket Paşa'nın kurmay başkanıydı. Bu kurtarıcılar başkente 23 Nisan'da ulaştılar ve ertesi gün isyancılarla yapılan birkaç çatışmanın ardından şehri işgal ettiler.[16]

Gerici hareket kesinlikle İstanbul'la sınırlı değildi. Kuşku uyandıran bir biçimde eşzamanlı olarak Anadolu'da bir başkaldırı dalgası yayıldı. Özellikle, binlerce Ermeni'nin öldürülmesiyle zirveye çıkan Adana'da olaylar son derece kötüydü. Bu işin sorumluluğu konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Avrupa Türk acımasızlığı karşısında dehşete kapılırken, Müslü-

14. İsmail Kemal, *Memoirs*, s. 335.

15. Bu ifade Avrupa'da yaygın olarak kullanılmaktadır. Türkçe'deki basitçe "Harekat Ordusu"denilmektedir.

16. Türk tarih kayıtlarında bu isyan, o zamanlar çeşitli amaçlarla kullanılan eski usul Rumi takvime istinaden "31 Mart Vakası" olarak adlandırılır. Çağdaş kaynaklar için bak. McCullagh; A. Sarrou, *La Jeune turquie et la Revolution* (1912), s. 77 v.d.; Pears, *Forty Years*, s. 257 v.d. H. G. Dwight, *Constantinople; Settings and Traits* (1926), s. 425 v.d.; Sir W. M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey* (1909), s. 11 v.d. Ayrıca Gooch ve Temperley (v. 313-19) gibi yabancı diplomatların raporları. Türk kayıtları için bak. İsmail Kemal, (*Memoirs*, s. 329 v.d.); Ali Fuad Türkgeldi (1867-1935, eski saray baş mabeyincisi ve sadrazam danışmanı, anıları Jön Türk Devrimi'nden İmparatorluğun sonuna kadar olan dönemin olaylarını kapsar), *Görüp İşittiklerim* (1951), s. 25 v.d.; Ali Cevat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, ed. Faik Reşid Unat (1960); Hasan Amca (takma ismi), *Doğmayan Hürriyet* 1958), s. 67 v.d.; ve son derece ayrıntılı olan bir çalışma olarak Yunus Nadi, *İhtilal ve İnkılab-ı Osmani* (H. 1325). (Bu eser kısaltılmış bir biçimde, yirmi bölüm olarak Mart-Nisan 1959 arasında *Cumhuriyet*'te yayınlanmıştır.) En kapsamlı çalışmalar McCullagh ve Yunus Nadi'ninkilerdir. Ayrıca bak. Kuran, s. 460 v.d.; Y. H. Bayur, *Türk İnk. Tar.* 2. baskı, i/2, 182-217; Da ışmend, iv. 370.

man kamuoyu ise Ermeni küstahlığı ve Hıristiyan Avrupa'nın riyakarlığı olarak gördüğü bu olaylar karşısında sarsılmıştı.

Ne var ki Türkler, Hamid devrinin korkunçluğunu henüz hafızasından silememiş olan Avrupa'da bu olayların yol açtığı acı dolu etkinin de farkındaydılar. Bunu silmek için bazı girişimlerde de bulundular. Hareket ordusu İstanbul'a girdikten sonraki Pazar günü, çatışmalarda ölmüş olan elli kadar kişi, resmi bir törenle topluca defnedildi. Enver Bey mezar başında yaptığı konuşmasında "Müslüman ve Hıristiyanların, ister hayatta ister ölümde olsun, artık hiçbir ırk ve din ayrımı gözetmeyecek vatansever dostlar oluşlarının bir işareti olarak yan yana yattıklarını... vurgulamıştır."[17]

Hürriyetçiler isyanı desteklemiş ve yaşanan yenilgiye de ortak olmuştu. İttihatçılar ise kötü biçimde sarsılmış ve konumlarını yeniden tesis etmek için işe koyulmuşlardı. İlk işleri 1908 Devrimi'ni atlatmayı başarmış olan Abdülhamid'i tahttan indirmek oldu. Padişah hor ve hakir bir biçimde Selanik'e sürüldü.[18] Yeni padişah Mehmed Reşad, saray görevlilerini baştan aşağıya silip süpüren, sonra da bütün kilit mevkilere kendi adamlarını

17. Pears, *Forty Years*, s. 282
18. Abdülhamid'in tahttan indirilişi birçok yazar tarafından tasvir edilmiştir. Bunların çoğu dikkatlerini son aşamaya yoğunlaştırmıştır -meclisin oybirliğiyle alınmış kararı ve iki mebus, iki ayandan oluşan dört kişilik heyetin meclis kararını Padişah'a bildirmek üzere gönderilişi. Daha önce olup bitenler üzerine ilginç malumat, Ali Fuad Türkgeldi'nin anılarında bulunur. Yazar, Padişah'ın tahttan indirilmesine cevaz veren bir fetvayı bu işe pek istekli olmayan Şeyhülislam'dan alabilmek için Talat Paşa'nın yaptığı baskıyı anlatır. Talat Paşa, Şeyhülislam'dan kendisiyle birlikte Meclis'e kadar gelmesini talep etmiş, Şeyhülislam ise hasta olduğunu ileri sürerek ayak diremiştir. "Neyiniz var?" diye sorulduğunda, Şeyhülislam "İdrarımı tutamıyorum" der. "Öyleyse ördeğinizi alıp gelin" diye yanıtlar Talat Paşa. (Türkgeldi, s. 36). Ayrıca bak. Cevat, s. 79 v.d.; Pears, *Forty Years*, s. 284 v.d. ve *Abdül Hamid*, s. 295 v.d.; MucCullagh, s. 265 v.d.; Danişmend, iv. s. 376.

yerleştiren İttihat ve Terakki'nin insafına kalmış durumdaydı.[19] İttihat ve Terakki artık Türkiye'nin gerçek efendisiydi. "Irk ve inanç ayrımı yok" derken kastettikleri şey, birkaç ay sonra, 23 Ağustos'ta yeni "Cemiyetler Kanunu" ve 27 Eylül'de "Eşkıyalığı ve isyanı önlemeye dair Kanun"un yayınlanmasıyla açıklığa kavuştu.[20] Bunlardan ilki etnik veya milli gruplara dayanan ya da onların adını taşıyan siyasi derneklerin kurulmasına yasak getiriyordu. Hemen akabinde Rumeli'deki Rum, Bulgar ve diğer azınlık dernekleri kapatıldı. İkinci kanun ise ordudan çıkacak özel "takip müfrezeleri"nin kurulmasına imkan tanıyor, ayrıca silahlı grupların ve o meşhur Balkan komitacılarının silahsızlandırılması ve başlarının ezilmesi için güçlü tedbirlerin alınmasını öngörüyordu. Komitacı faaliyetleri hakkında yetkililere bilgi vermeyenler ve izinsiz silah taşıyanlar için ağır cezalar kondu. Son nokta olarak da ilk defa gayrimüslimlerin askere alınması yolunda adımlar atıldı.

Osmanlı Meşrutiyetinin vaatlerinin içtenlik derecesi ne olursa olsun olayların gidişatı kısa süre sonra bu vaatlerin gerçekleşmesini imkansız kıldı. İmparatorluğun tebaası içinde milliyetçiliğin hızla yayılması ve Türk efendilerin bile sonunda bu milliyetçilik virüsüne yakalanması, "Osmanlı" tarzı hür, eşit ve huzur dolu bir milletler birlikteliği rüyasını sona erdirdi. Oysa bu rüyaya göre milletler çok uluslu, çok dinli bir imparatorluğun hakim hanedanına ortak bir sadakatle bağlı olacaktı.[21]

19. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin adayı olarak o zaman Mabeyn Başkatibi görevine getirilmiş olan Halit Ziya Uşaklıgil, saray çalışanları ve hatta bizzat Padişah'ın bile onu nasıl bir korku ve endişeyle beklediklerini canlı bir biçimde anlatmıştır. (*Saray ve Ötesi*, i (1940), s. 12 v.d.)
20. Y. H. Bayur, *Türk İnk. Tar.*, i. 306.
21. Jön Türk meclisindeki Balkan kökenli Hıristiyan bir mebus olan Yorgi Bosho, o ironik "Ben Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım" ifadesiyle Türkleri çileden çıkarmıştı. (Talat, *Hatıralar* (1946), s. 15, Duru, *Hatıralarım*, s. 3; Ergin, *Maarif*, iv 1132, n. 1)

Ağustos 1910 tarihinde, Manastır'daki İngiliz konsolos vekili, Talat Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik "gizli meclisi"nde yaptığı iddia edilen bir konuşmayı şu sözlerle dile getirmekteydi:

> *Meşrutiyet kurallarınca, Müslümanlar ile Gavurların eşitliğinin teyit edildiğini biliyorsunuz, ama hepiniz bunun gerçekleştirilmesinin imkansız bir ideal olduğunun da farkındasınız. Şeriat, tüm geçmişimiz, yüz binlerce Müslümanın hisleri ve hatta kendilerini Osmanlılaştırmak için yapılmış tüm girişimlere inatla karşı çıkmış olan gavurların hisleri de, hakiki bir eşitliğin sağlanması önünde aşılmaz birer engeldir. Bizler gavurları sadık birer Osmanlı haline getirmekte başarısız olan girişimlerde bulunduk; Balkanlar'da küçük bağımsız devletler, Makedonya'da yaşayanlar arasında ayrılıkçı fikirler yayma gayretinde oldukları sürece de tüm bu girişimlerin başarısız olması kaçınılmazdır. Dolayısıyla, İmparatorluğu Osmanlılaştırma hedefimizi başarana kadar eşitlik söz konusu olamaz. Bu da, Balkan devletlerinin tahrik ve propagandasına son verdikten sonra ancak başarabileceğimizi şimdiden dile getirme cesareti gösterebildiğim uzun ve zorlu bir görevdir.*

Birkaç gün sonra yazılan bir yorumda, İngiliz Büyükelçisi Sir Gerald Lowther, Sir Edward Grey'e şöyle diyordu:

> *Cemiyet'in, Türk olmayan tüm unsurları sevimli ve anayasal yollarla Osmanlılaştırma fikrinden tamamen vazgeçmiş olduğu bir süredir herkesin malumudur. Onlara göre "Osmanlı" açıkça "Türk" anlamına geliyor ve halihazırdaki "Osmanlılaştırma" politikası Türk olmayan unsurların bir Türk havanında dövülmesi demek oluyor...*[22]

Jön Türklerin baskıcı ve merkeze dayalı politikaları hiç kuşkusuz İmparatorluğun Hıristiyan tebaasıyla sınırlı değildi. Hem Rumeli'de hem de Anadolu'da, Türkleştirme siyaseti izlediler

22. Gooch ve Temperley, ix I. 207-9 (Z. N. Zeine tarafından alıntılanmıştır, *Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism* (1958), s. 75). Editörler bu raporun doğruluğu konusunda temkinli davranmaktadırlar (s. vii-viii).

ve Araplara, Arnavutlara, diğer Türk olmayan Müslümanlara Türk dilini kabul ettirmeye çabaladılar. Başkentte dahi, muhalif unsurlara yönelik davranışlarda yeni bir saldırganlık ve insafsızlık görünmeye başladı. Uzak vilayetlerde o sefil kafirlere yönelik gaddarlığa göz yuman Sultan Abdülhamid, Türk ve Müslümanlara ölüm cezası verme konusunda her zaman tereddüt etmiş; zaman zaman kendisine yönelik silahlı tahrik hareketleriyle uğraşırken bile yönetici elitin kanını dökmektense affediciliğin son noktasına kadar gitmişti. Genç, vatansever, asker ve etkili Jön Türkler'in ise buna benzer bir tereddüdü yoktu. Nisan 1909'daki reform karşıtı isyanın bastırılmasının arkasından, bir askeri mahkeme kuruldu herkesin gözü önünde bazı isyancı ve gericilerin idam edilmesi ve liberallerin baskı altına alınması gündeme geldi. İlk idam edilen Saray'ın baş hadımağası Nadir Ağa oldu.[23] Hareket Ordusu'nun başındaki Mahmud Şevket Paşa, şehirde sıkıyönetim ilan etti, daha sonra bu uygulama iki yıl uzatıldı. Mahmud Şevket Paşa yeni oluşturulmuş olan ilk üç ordunun Genel Müfettişliği makamında büyük bir güç elde etmiş ve bazı çağdaşları tarafından bir diktatör, hatta devrinin "bir çeşit Oliver Cromwell"i olarak tarif edilmiştir.[24]

Ancak Şevket Paşa'nın başlıca meselesi siyaset değil, savunmaydı ve müdahalesinin siyasi etkisi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski gücüne dönmesini kolaylaştırma yöntemiydi. 1909 ile 1911 arasında Cemiyet, önce kıdemli subaylar ve yaşlı devlet adamlarının ortaklığı sayesinde, sonra da hükümetin içinde ve arkasında yer alan kendi adamları vasıtasıyla İmparatorluktaki egemen siyasi güç haline geldi. Üstünlüklerine kafa tutabilecek hiçbir güç yok değildi. Kişisel veya si-

23. Pears, *Forty Years*, s. 302-3.
24. Ryan, *The Last of the Dragomans* (1951), s. 43; karş. Ahmad, 316-7; Sax, s. 573.

yasi nedenlerle egemen gruptan ayrılan rakip gruplar sadece Cemiyet'in dışında değil, içinde de baş gösteriyordu. Temmuz 1910'da Jandarma subayı Ali Kemal'in başını çektiği gerici bir tertibin ortaya çıkarılması da gösteriyordu ki, birden fazla muhalefet vardı.[25]

Yine de Cemiyet'in egemenliği 1911 yılına kadar ciddi bir sarsıntıya maruz kalmadı. 1911'de ise ilk kez çok ciddi bir iç meseleyle karşılaştılar. Meclis içinden bir muhalefetin çıkışına dair ilk işaretler ikinci meşrutiyetin ardından ilk mecliste kendini göstermeye başladı. Ne var ki hemen ardından gelen kriz ve isyanın başarısız olmasından sonra hayata geçirilen askeri yönetim herhangi bir anayasal muhalefetin gelişmesine imkan tanımadı. 1911 başlarında birçok çevrede gidişata dair gittikçe artan hoşnutsuzluk, İttihatçılar arasında ilk ciddi kopuşun oluşmasıyla kendini göstermiş oldu. Cemiyetin izlediği siyasi ve toplumsal uygulamalara karşı ciddi eleştiriler getiren Miralay Sadık ve Abdülaziz Mecdi Bey'in önderliğinde "Hizb-i Cedid" adı altında bir grup oluşturuldu.[26] Parti içinde gitgide artan bir destek bulan grup 23 Nisan'da taleplerini on maddelik bir muhtırayla yayınlamayı başardılar.[27] Bunları çoğu demokratik ve anayasal usullerin daha iyi biçimde takip edilmesi ve benzeri gelişmelerle ilgiliydi. Bununla beraber, bazıları daha farklı bir düşünce çizgisine işaret ediyordu. Böylece 6. madde "Ahlak ve adab-ı umumiye-i diniye ve milliyenin muhafazasıyla beraber, Batı medeni ilerleyişi ve üretiminin Osmanlı topraklarında da gelişmesini" öngörür. 7. madde "Kanun-i Esasi dairesinde tarihi Osmanlı geleneklerinin devamı ve muhafazasını" talep eder. 9. madde ise daha da ileri giderek "kutsal hilafet ve sal-

25. Sax, s. 574-5.
26. Tunaya, *Partiler*, s. 186; Sax, s. 588.
27. Metin, Tunaya tarafından verilmiştir.

tanat hukukunu" güçlendirecek şekilde anayasanın bazı maddelerinde değişiklik talep eder. Mecdi Bey bir konuşmasında meseleyi daha açık bir biçimde ortaya koymuştur.[28] Ülkede üç eğilim olduğunu söylemektedir: Gerici taassup, neye mal olursa olsun hızla gelişim ve mevcut adet ve gelenekleri koruyarak kültürel ilerleme hareketi. Onun ve arkadaşlarının arzusu, işte bu üçüncü eğilimdi. Bir çeşit sağ kanat grubu olan bu grubun ortaya çıkmasına koşut olarak Hizb-i Terakki adıyla küçük bir sol kanat grup da meydana çıktı. Buna rağmen Hizb-i Terakki, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ve programına daha sıkı biçimde bağlı kaldı.[29]

Tüm bu meseleler Ağustos-Eylül 1911 döneminde yapılan bir parti kongresinde çözümlendi. Rastlantı eseri, bu kısa bir süreliğine Osmanlı İmparatorluğu'nun kaybettiği Selanik'te gizli olarak yapılmış olan son parti kongresiydi. Cemiyetin diğer kongreleri 1912, 1913, 1916, 1917 ve İstanbul'da toplanan son 1918 kongreleri oldu.[30] Bir Türk yazarın ifadesiyle "hararetli ve tartışmalı" ilk kongre olan 1911 kongresi uluslararası çapta tehlikelerin yol açtığı son derece gergin bir hava içinde toplandı.[31] Toplantıların devam ettiği bir esnada gerçekleşen İtalya'nın Trablus'a saldırısı karşısında büyük bir öfkeyle tepki verildikten sonra delegeler, milli birliğe dair vatansever bir tebliğ ile bir uzlaşmaya varabildiler.

Bu kararlar aslında sorunları daha da ciddileştirmekten başka bir işe pek yaramadı. Ayrılmış olanlar hâlâ Cemiyet'in dışında kalırken, bazıları da istifa etti. Bu gelişmeler, bir zamanlar her şeye gücü yeten cemiyetin itibarını zedeledi ve gücünü zayıflattı. 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf [Liberal Birlik]

28. Sax, s. 589.
29. Tunaya, *Partiler*, s. 187.
30. A.g.e. s. 189.
31. A.g.e. 191.

adında yeni bir parti kuruldu. Bu yeni parti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı olan hemen hemen tüm grup, parti ve bireylerin birleşmesinden oluşmaktaydı.[32]

Hürriyet ve İtilaf partisinin kurucularının bir çoğu zaten meclis üyesi olduğu için meclis içinde bir muhalefet oluşturmayı başardılar. İttihatçılarla olan ilk gerçek mücadeleleri, parti henüz yirmi günlükken oldu. Hariciye Nazırı Rifat Paşa'nın Londra büyükelçiliğine atanmasıyla İstanbul'dan bir mebusluk sandalye boşalmış oldu. Bunun üzerine yapılan ilk ara seçimde iki aday vardı: İttihatçıların adayı olan Dahiliye Nazırı Memduh Bey ve İtilaf partisinin adayı olan gazeteci Tahir Hayreddin.[33] İtilaf partisinin adayı seçmen heyetinden bir oy fazla alarak seçildi.

11 Aralık 1911 tarihinde yapılan bu ara seçim, her biri farklı bir partiyi ve programı temsil eden iki aday arasındaki ilk gerçek seçim mücadelesi oldu. Muhalefet adayının zaferi, benzeri görülmemiş yeni bir durumun ortaya çıkmasına neden oldu. Bu, o zaman birçok kişi için en az 1908 Devrimi kadar önemli bir zafer olarak görünmüştü. Meşrutiyet'in o altın devrinden sonra demokratik kurtuluş geliyordu ve Hürriyet ve İtilaf partisinin başındaki Damat Ferit Paşa bu role büyük bir şevkle hazırlanıyordu.[34]

Başkentte kamuoyu İttihat ve Terakki yönetimine karşı olduğunu açıkça belli etmişti. Şimdi bir başka ses yükseliyordu. Bu ses, ülkenin önde gelen iki yaşlı devlet adamından birisine aitti ve İttihatçılar karşısında İtilafçıların en sert destekçile-

32. Fransızca resmi adı ***Entente libérale***.
33. Hürriyetçi sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın (ölümü 1889) oğluydu. Hayreddin Paşa için bak. İnal, ***Sadrazamlar***, s. 894-960; Pakalın, ***Son Sadrazamlar***, iv. 313-77; ve ***EI¹***, "Khair al-Din" maddesi.
34. Damat Ferit Paşa için bak. İnal, ***Sadrazamlar***, s. 2029-94 ve ***EI²***, (D. A. Rustow tarafından yazılan ilgili madde.)

rinden olan muteber Kamil Paşa'nın sesiydi. Kışı Mısır'da geçirmekte olan Kamil Paşa 20 Aralık 1911'de Padişah'a hitaben İmparatorluğun yaşadığı felaketlerden dolayı İttihatçıları eleştiren bir mektup yazdı. Sıkıyönetimin kaldırılmasını ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dağıtılmasını talep etmekteydi. Aynı zamanda daha fazla felaketin olmasını önlemek adına en iyi çare olarak da İngilizlerle ittifak yapılmasını öneriyordu.[35]

Hürriyet ve otoriteyi bu tür tehlikeli bir bileşim halinde karşısında bulan İttihat ve Terakki Cemiyeti her ikisine karşı derhal harekete geçti. Ocak 1912'de İttihatçılar Meclis'in feshedilmesini sağladılar. Şubat'ta ise Kamil Paşa'nın muhtırasını yayınladılar ve bunu Kamil Paşa'yı yıpratmak için kullandılar; yazdığı baş makalesinde bunu "Mezardan Bir Ses" başlığıyla tartışmaya açan Hüseyin Cahid [Yalçın] tartışmanın çizgisini belirledi.[36] Nisan'da genel seçim yapıldı. Bu seçim öyle iyi hazırlanıp idare edildi ki toplam 275 üyeden ancak altı muhalif üye aradan sıyrılıp Meclis'e girmeyi başarabildi. Ara seçimle gelen ilk muhalefet zaferinin ardından egemen partinin baskısı altında gerçekleştirilen ilk genel seçim yapılmıştı. Böylece ikinci bir örnek ortaya konmuş oldu. Türk tarihinde bu seçim "sopalı seçim" olarak bilinmektedir.[37]

Sonunda İttihatçılar merkezlerini Selanik'ten İstanbul'a taşıdılar. Orada artık itaatkar bir Meclis ve teslime hazır bir padişahla birlikte mutlak ve tartışmasız bir denetim ele geçirmiş gibi görünüyorlardı. Ancak sıkıntılar büyümekteydi; İtalya ile savaş kötüye gidiyordu ve vilayetlerin bir çoğunda, özellikle de Selanik'te, ciddi sorunlar vardı. Cemiyet, eski meclisi feshedip pervasızca hile katılan bir genel seçimle yenisini oluştura-

35. H. K. Bayur, *Kamil Paşa*, s. 307-12; Sax, s. 589-90.
36. H. K. Bayur, *Kamil Paşa*, s. 308 ve n. 1.
37 Tunaya, *Partiler*, s. 322. Karş. Kuran, s. 496-7

rak Meclis'teki liberal muhalefetin hakkından gelmeyi bilmişti. Bu şekilde meşru muhalefeti gayrımeşru biçimde ortadan kaldıran Cemiyet, kaçınılmaz olarak yeni bir muhalefeti de doğurmuş oldu. Bu muhalefet, demokratik ya da meclis içinden değildi, askeri ve çeşitli tertiplere başvuran bir muhalefetti, yani Cemiyet'in kendi geçmişinden gelen bir hayaletti. İttihat ve Terakki İstanbul'a gidip bir baskı merkezi olmuştu. Buna karşılık bir kez daha Rumeli'deki genç subaylar dağlara kaçıp Arnavut asilerden gelecek sıcak bir karşılamaya güvenir olmuşlardı.

Mayıs-Haziran 1912 döneminde İstanbul'da bir grup subay bir araya geldi ve Kurtarıcı Subaylar (Halaskar Zabitan) adlı grup açıkça Rumeli'deki isyankar subaylarla irtibatlı olarak kuruldu.[38] Hedefleri gayrımeşru hükümeti ve Meclisi dağıtıp yeni ve serbest bir seçimle anayasal meşruiyete geri dönmekti. Jön Türk devrinin bütün muhalefet partileri gibi askeri ihtilalcilerden oluşan bu grup, ordunun siyasetten elini çekmesini talep ediyordu. Ordu elbette daha önce yine kendisinin neden olduğu hatayı düzeltmek zorunda kalabilirdi. Ama ardından idareyi siyasetçilere ve memurlara bırakarak asıl görevi olan İmparatorluğu savunma işine dönebilirdi. Bu ilkeye bağlı kalarak grup hiçbir sivil üye almadı ve üyelerinin hiçbir memuriyet görevine atanmasına izin vermedi.[39]

Haziran sonuna gelindiğinde Arnavutluk'taki durum, alarm zillerinin çalmasına neden oluyor ve Said Paşa idaresindeki İttihatçı hükümete yönelik eleştiriler hızla artıyordu. 9 Temmuz'da Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa istifa etti. Bu kurban, eleştirileri durdurmaya yetmedi ve 15 Temmuz'da hükümet, Meclis'ten güvenoyu alması gerekliliğine hükmetti. Sadrazam ve Hariciye

38. Tunaya, *Partiler*, s. 345 v.d.; Sax, s. 590; Y. H. Bayur, *Türk İnk. Tar.*, ii/1, 253-8.
39. A.g.e. s. 3-17

Nazırı'nın Arnavutluk'taki sorunları açıklayan konuşmalarının ardından güvenoyu aldılar. Sadece dört ret oyu çıktı.[40]

Halaskar Zabitan grubu bunun üzerine harekete geçti. Basında yayınlanan grup beyannamesi, Askeri Şura kanalıyla Padişah'a gönderilen bir bildiri ve hepsinden öte, hayra alamet olmayan bazı askeri hareketlenmeler ve hazırlıklar derhal meyvesini verdi. 17 Temmuz'da, Meclis'ten büyük çoğunlukla güvenoyu almalarının üzerinden yirmi dört saat ancak geçmişken, Said Paşa ve kabinesi görevi bıraktı. Padişah birkaç gün sonra Said Paşa'ya "Görevi neden bıraktınız? Hâlâ size olan güvenleri tam," dediğinde ise Said Paşa "Onlar bana güveniyorlar, ama ben onlara güvenmiyorum" yanıtını verdi.[41] Kabinenin istifa ettiği gün Halaskar Zabitan grubu Bostancı'da bir toplantı düzenledi. Toplantıya görevden çekilen hükümetten üç paşa, Halaskar zabitlerin şartlarını öğrenmek üzere katıldı. Bu şartlar son derece basitti: Nazım Paşa harbiye nazırı, Kamil Paşa da hükümet üyesi olacaktı. Sadrazamlık ise Sultan'ın tercihine bırakılıyordu.

Tevfik Paşa'ya yaklaşmaya yönelik başarısız bir teşebbüsün ardından yeni kabine 21 Temmuz 1912'de kuruldu. Sadrazamlık hem bir ilim adamı hem de bir asker olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya (1839-1918) verildi[42]; Nazım Paşa harbiye nazırı ve Kamil Paşa ise Şuray-ı Devlet reisi oldular. Ekim'in sonunda Kamil Paşa tekrar sadrazamlık makamına getirildi.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Türkler arasında "Büyük Kabine"[43] diye bilinen hükümetinin kurulmasıyla, muhalefetin

40. A.g.e. s. 348-9.
41. Türkgeldi, s. 35 ve İnal, *Sadrazamlar*, s. 1089.
42. Bak. İnal, *Sadrazamlar*, s. 1803-68
43. Bu kabine aynı zamanda sadrazamın oğlu olan Mahmud Muhtar Paşa'nın bahriye nazırı olmasından dolayı "baba-oğul kabinesi" olarak da bilinir (Y H. Bayur, *Türk İnk. Tar.* ii/4, 219 v.d.; Danişmend, iv. 388; Sax, s. 591).

ilk ve temel talebi karşılanmış oldu: İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidardan uzaklaştırılmıştı. 23 Temmuz'da sıkıyönetim kaldırıldı (6 Ağustos'ta ise tekrar yürürlüğe girdi), İttihat ve Terakki hakimiyetindeki meclis 5 Ağustos'ta feshedildi, muvazzaf subayların hepsinden siyasete karışmayacaklarına dair sözlü bir yemin ve yazılı bir taahhüt alındı: 'Gizli ve açık hiçbir siyasi örgüte dahil olmayacağıma ve devletin iç ve dış işlerine hiçbir şekilde müdahale etmeyeceğime dair namusumun üzerine ve Allah'a yemin ederim'.[44]

Hükümet 2 Ekim 1912'de yeni bir sarsıntı ile karşılaştığında zaten İtalya savaşıyla meşguldü. O gün Balkan müttefiklerinin ültimatomu geldi. Alelacele 17 Ekim'de İtalya ile barış imzalandı; hemen ertesi gün Balkan savaşı başladı. Halaskar Zabitan grubu artık tamamen savaş ile meşguldü. İttihat ve Terakki ise iktidardan uzaklaştırılmış, ama kesinlikle son nefesini vermemişti, yeniden iktidara dönme hazırlığı yapıyordu. Kamil Paşa kabinesi bu umutsuz durumla mücadele ederken birçoklarının nazarında zayıf ve kifayetsizdi. Balkan orduları İstanbul duvarlarına yaklaşırken Cemiyet, planlarını tamamladı.

23 Ocak 1913'te hükümetin Edirne'yi Bulgarlara bırakmayı öngören bir teklifi değerlendirdiği sanılmaktaydı. Öyle görünüyor ki böyle bir şey vuku bulmamıştı, ama İttihatçılar bu sırada Bab-ı Âli'ye yönelik sürpriz bir baskın gerçekleştirdiler. Enver Paşa yönetimindeki bir grup subay zorla bakanlar kurulu odasına girerek harbiye nazırı Nazım Paşa'yı vurdu. Kendisine doğrultulmuş silahlar karşısında ihtiyar Kamil Paşa ise derhal istifasını yazdı ve Enver Paşa bu istifayı muzaffer bir edayla saraya götürüp Padişah'a sundu.[45]

44. Tunaya, *Partiler*, s. 350 not 30.

45. Bu darbe ile ilgili olarak bak. Sax, s. 591; Kuran, s. 519 v.d.; Danişmend, iv, 398 (olayların değişik versiyonları burada tartışılmaktadır). Y. H. Bayur, *Türk. Ink. Tar.*, ii/4, s. 271 v.d.; İnal, 1411 v.d. ve 1874 v.d.; H. K. Ba-

Cemiyet ordu, polis teşkilatı ve devlet dairelerinde hazırlıklarını yapmıştı. Şimdi yeniden iktidardaydılar ve sadrazam olarak Mahmud Şevket Paşa'yı atadılar. 11 Haziran 1913'te Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi, onlara hürriyet ve demokrasinin son kırıntılarını da ortadan kaldırmak için gerekli malzemeyi sağladı. Türkiye o tarihten 1918'e kadar üç kişinin (Enver, Talat ve Cemal Paşa) egemenliğinde fiilen askeri diktatörlükle yönetildi. Şevket Paşa'nın halefi Mısır Hidiv ailesinin bir üyesi ve İslami uyanış üzerine bir dizi kitap yazmış olan Mehmed Said Halim Paşa (1863-1921) oldu. Ne var ki, o da İttihatçı liderlerin kapanına kısılmıştı. Sonunda Şubat 1917'de sadrazamlığı Talat Paşa'ya, ülkenin idaresini de açıkça bu üçlüye bırakarak âyan üyeliğine çekildi.[46]

Enver Paşa[47] 1881'de İstanbul'da doğdu. Babası hakkında dostları da düşmanları da çeşitli şeyler söylemiştir, kimisine göre bir demiryolu çalışanıydı, kimisine göre de hamal. Enver İstanbul'daki Harp Okulu'ndan mezun olduktan sonra Jön Türkler'e katıldı ve 1908 Devrimi'ndeki rolünden ötürü 'Hürriyet Kahramanı' olarak ün kazandı. Berlin'de askeri ateşe olarak görev yaptıktan sonra büyük itibar gören bir subay olarak cephe komutanlığı yaptı. Ardından İstanbul'a dönerek Bab-ı Âli baskınına önderlik etti. 1913'te harbiye nazırı, general ve paşa

yur, *Kamil Paşa*, s. 386 v.d. Ayrıca çağdaş anlatımlar için bak. Türkgeldi, s. 77 v.d.; Cemalüddin Efendi (Şeyhü'l-islam, 1891-1908, 1908-9, 1912-13; darbeden sonra görevinden alındı ve Mısır'a giderek orada anılarını yazdı), *Hatırat-ı Siyasiye* (1336/1917), s. 52 v.d.; Pears, *Forty Years*, s. 331; Cemal Paşa, *Memoirs*, s. 1 v.d.

46. Halim Paşa için bak. İnal, *Sadrıazamlar*, ilgili bölümler. Halim Paşa'nın Fransızca kaleme aldığı eserlerinden bazıları Türkçe'ye şair Mehmed Akif tarafından tercüme edilmiştir. Yazılarının bir kısmı da *Buhranlarımız* başlığı adı altında tekrar basılmıştı (H.1330).

47. Jön Türk üçlüsü içindeki Enver Paşa, arkasında hiçbir yazılı hatıra bırakmamıştır. Ayrıca *EI*[2] ve *İA*'da ona dair madde bulunmamaktadır. Ancak *EI*[2]'de D. A. Rustow tarafından hakkında yazılmış önemli bir makale bulunmaktadır, bak. "Enwer Pasha"

oldu; 1914'de Osmanlı hanedan üyesi bir kadınla evlenerek ayrıca "Damad" lakabını da aldı.

1872'de İstanbul'da doğan Cemal Paşa[48] bir asker ailesine mensuptu ve gösterişli, cür'etkar ve bencil Enver Paşa'dan tabiat olarak çok farklıydı. O da Harbiye mezunu ve Jön Türkler Cemiyeti üyesiydi. Ocak 1913 hükümet darbesinin ardından İstanbul'un askeri valisi oldu ve polis kuvvetlerini organize etme, onları rejimin muhafazası için yönlendirme konusunda büyük başarı gösterdi. Daha sonra bahriye nazırı ve Suriye ordu komutanı oldu. Askeri konulardaki büyük profesyonel yetkinliği, kişisel otorite ve sorumluluğuyla, aynı zamanda hizmet ettiği amaç uğruna gerekli gördüğü takdirde sergilemekten çekinmediği soğuk ve fanatik acımasızlığıyla tanındı.

Bu üçlünün içinde kuşkusuz en yeteneklisi ise 1874'te Edirne'de fakir bir ailenin çocuğu olarak doğan Talat Paşa'ydı.[49] Mahalle okulundan sonra Edirne'deki telgrafhanede çalışmaya başladı ve zamanla Selanik Posta ve Telgraf İdaresi başkatipliğine yükseldi. O görevdeyken Jön Türk davasına büyük hizmetler sunma imkanı buldu. Devrimden sonra hızla İttihat ve Terakki Cemiyeti meclislerinde yükseldi ve bir süre dahiliye nazırlığı da içinde olmak üzere çeşitli görevlerde bulundu. 1917'de sadrazam oldu. Kıvrak ve hadiseleri çabuk kavrayan bir zekası vardı ve gerektiği zaman fanatik ya da kindar olmadan kararlı olmayı biliyordu. O dönemin Avrupalı bir gözlem-

48. Cemal Paşa'nın anıları Türkçe (*Hatırat* ,1913-22, 1922), Almanca, Fransızca ve İngilizce (Ahmed Djemal Pasha, *Memoirs of a Turkish Statesman, 1913-1919*, 1921) (ayrıca karş. Cemal Paşa, *Hatıralar ve Vesikalar*, 1933). Daha modern ve kısaltılmış bir versiyonu için bak. Behçet Cemal (*Hatıralar*, 1959). Ayrıca bak. 'Djemal Pasha', D. A. Rustow'un *EP*'de yazdığı madde.

49. Talat Paşa'nın anıları Hüseyin Cahid Yalçın tarafından yayınlanmıştır: *Talat Paşa'nın Hatıraları* (1946). Sadrazamlığa atanmasıyla İnal'ın *Sadrazamlar* eserinde kendisine bir bölüm ayrılmıştır (s. 1933-72).

cisine göre o, Türk devrimin Danton'uydu.[50]

Bu üç adamın idaresinde devlet mekanizması gittikçe daha da sıkı biçimde çalışmaya başladı. Muhalefet partileri bertaraf edildi. Yöneticileri ya sürgüne gönderildi ya da etkisiz hale getirildi, terör havası estiren bir yönetim derecesinde insafsız bir baskı uygulandı.

Türkiye'nin 1918'de yenilmesiyle birlikte bu iktidar sona erdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti kendini dağıttı, yöneticileri yurtdışına kaçtı ve İtilafçıların sözcüleri sürgünden, saklandıkları yerlerden veya kendilerine biçilen değersizlik kuytularından ortaya çıkarak imparatorluğun dağılmakta olduğu bir dönemde iktidar mücadelesine giriştiler.

Jön Türkler'in Başarıları

1908'den İmparatorluğun 1918'deki nihai yenilgisine kadar İttihatçılar kısa dönemler haricinde hakim siyasi grup oldu. Bu dönemin önemli bir bölümünde hükümetin liderliğini Said Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, ya da İbrahim Hakkı Paşa gibi önceki dönemin orta yaşlı devlet adamlarına bırakmayı tercih etmiş veya daha sonra Said Halim Paşa gibi daha ılımlı bir şahsiyeti seçmiş olmalarına rağmen, hakiki efendiler yaşlı değil, genç olan Türklerdi.[51]

Tarihte çok ağır biçimde ve hiç de haksız olmayan sebeplerle bugüne kadar yargılanmışlardır. Kamu hayatının şiddet, baskı ve terörle felç edilmesi; ordunun siyasete müdahil olması, askeri bir hükümetin ve siyasi bir idarenin çifte felakete sürüklenmesi; hem içte hem dışta İmparatorluğu yıkımına götüren politikaların izlenmesi gibi pek çok sebeple suçlanmışlardır.

50. J. Østrup, *Det Nye Tyrki* (1931), s. 77-78.
51. Y. H. Bayur, *Belleten*, no. 90 (1959), 272.

1908 ile 1918 yılları arasındaki on yıllık dönem aslında ilk bakışta kara bir dönemdir. Devrimin getirdiği büyük umutlar kısa sürede hayal kırıklığıyla sonuçlanmış ve meşruti hükümetin düzenli biçimde gelişimi bir tertip ve karşı-tertip, baskı ve sindirme, zorbalık, aşağılama ve mağlubiyet döngüsü içinde sona ermiştir.

Öte yandan, bu hikayede genelde Jön Türk dramının felaket zilleri ve gidiş-gelişleri arasında gözden kaçan bir başka taraf daha vardır. Bütün Jön Türk hizip ve komitelerinin nihai ve vazgeçilmez meselesi, açık bir biçimde tehlike altındaki İmparatorluğun ayakta kalmasıydı. Onlar da, reform yanlısı veya devrimci olsun, tıpkı kendilerinden öncekiler gibi Osmanlı devleti ve toplumunda yapılacak olan bazı köklü atılımların İmparatorluğu dahili çürüme ve harici saldırılardan korunmak için gerekli olduğuna inanıyorlardı. Bu yılların bütün o hararetli mücadelelerinin ardında, Cemiyet ve hükümet bu problemlerin bazılarıyla meşgul olmak ve onları kanuni, idari girişimlerle çözmeye çalışmak için zaman bulmuştu. Her ne kadar çabaları eksik, yanlış ve hadiselerin gelişimi karşısında hüsranla sonuçlanmış olsa da kuşkusuz birçok bakımdan kendilerinden sonra ortaya çıkacak olan yeni Türkiye'nin hazırlanması aşamasına katkıda bulundular.

Acil olarak el atılması gereken konulardan biri taşra ve mahalli idarelerdi. Taşrada mevcut olan eski sorunlara yenileri eklenmiş ve reformcu kanunlarla durum düzelmek şöyle dursun, daha da ağırlaşmıştı. Yeni bir taşra ve belediye yönetimi sistemi tasarlandı ve uygulamaya kondu. Bu yeni sistem, sadece ufaktefek bazı değişiklikler haricinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin yerel ve taşra idaresinin hukuki ve idari çerçevesini oluşturdu.

Jön Türkler, İstanbul'da da önemli ve uzun ömürlü değişiklikler gerçekleştirdiler. İmparatorluğun başkentinin daha etki-

li bir idareye kavuşması için yeni bir belediye teşkilatı kuruldu. Şehirdeki kamu hizmetlerinin kapsamlı biçimde gelişmesini sağlayan dinamik bir kamu çalışma programı yapıldı. Jön Türkler Türkiye'ye meşruti bir hükümet kazandırmayı başaramamış olsalar bile İstanbul'a kanalizasyon sistemini kazandırdılar. Diğer başarıları arasında polis teşkilatının, itfaiyenin, toplu taşıma hizmetlerinin yeniden organize edilmesi vardır. Şehrin sokaklarını yüzyıllar boyunca işgal etmiş olan İstanbul'un o meşhur köpek sürüleri, belediye meclisinin bir kararıyla toplanarak itlaf edilmek üzere susuz bir adaya gönderildi ve onların arkalarında bıraktığı yerlere temizlik işçileri yerleştirildi.[52]

Polis teşkilatı sadece İstanbul'da elden geçirilmedi. Abdülhamid döneminde Makedonya'da hayata geçirilmiş olan yeni tarz jandarma teşkilatı artık İmparatorluğun birçok bölgesinde yaygınlaştırılmış ve İzmir, Beyrut ve Selanik'te okulları açılmıştı. Şubat 1912 tarihli bir kanunla jandarmanın idaresi Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne nakledildi ve taşradaki jandarma karakollarının yönetimi valilere bırakıldı. Çoğunluğu İngiliz olan bazı yabancı subaylar ve müfettişler Osmanlı jandarma teşkilatında görev yaptı.[53]

Jön Türkler de kendi dönemlerinin birçok hükümeti gibi ekonomiye siyasi ve idari problemlerden daha az önem verdiler. Ancak temel bir ekonomik sorun olan toprak meselesini çözmek için girişimde bulundular ve Cumhuriyet döneminde gelişme gösterecek olan ekonomik milliyetçilik politikasının ilk adımlarını o zaman attılar.[54] Ne var ki, her iki bakımdan da büyük bir başarı sağlayamadılar.

52. Nuri, *Mec. Um. Bel.*, i. 960 v.d.
53. Pears, *Forty Years*, s. 318-19; Sax, s. 606.
54. Toprak kanunu üzerine bak. F.Mord, *Die Reform des türkischen Liegenschaftsrechts* (1914); Kars, s. 604 v.d.

Toplumsal hayatta bir önceki yüzyılda başlamış olan Batılılaşma hareketi hız kazandı. Eski zaman ve takvim anlayışı yerini Avrupa kaynaklı yirmi dört saatlik gün esasına bıraktı. Kıyafet ve görgüde Batılılaşma dini otoritelerin endişe içinde tepki göstermesine yol açacak kadar ileriye gitti. 1911 Nisanında Şeyhü'l-İslam, Müslüman kadınları Avrupa kıyafetleri giymemeleri konusunda uyaran bir fetva yayınladı. Aynı yılın Eylül ayında hükümet, Ramazan'da alenen oruç tutmayan Müslümanların tutuklanıp para cezasına çarptırılmasına yetki veren bir kararname yayınlandı.[55]

Ne var ki bu tedbirler toplumun gittikçe daha da modernleşmesini durduramadı. Önemli bir etken, Jön Türklerin en büyük başarıyı elde ettikleri eğitim alanından geliyordu. Kendilerinden öncekilerin yaptıkları üzerine seküler (dindışı) ilköğretim ve ortaöğretim kurumları, öğretmen okulları ve ihtisas enstitülerini kapsayan yeni bir sistem kurdular. İstanbul Üniversitesi'ni de yeniden teşkilatlandırdılar. Önemli bir değişim ise eğitim fırsatlarının kız öğrencileri de kapsayacak biçimde yaygınlaştırılmasıydı. Toplumun en üst tabakasındaki kadınlar her zaman iyi ve özel eğitim alabilmişlerdi. Tanzimat reformcuları buna birkaç kız okulu, kadın eğitim merkezi ve sanat okulu ekledi. Jön Türk rejimi ise ilk ve ortaöğretim okullarının kapılarını kızlara açtı, ardından üniversitenin kapıları açıldı. Böylece kadınların iş hayatına ve toplumsal hayata girmelerinin yolu açılmaya başladı. Savaş yılları sırasında erkeklerin askere alınması nedeniyle acil iş gücü ihtiyacı doğmuş ve Türk kadınları sadece hemşire, öğretmen, ebe gibi meslekleri yapabilirken, artık doktor, memur, hukukçu ve iş kadını da olarak ortaya çıkmaya başlamıştı.

55. Sax, s. 589.

Eğitimli ve iş sahibi olan kadınların gözünde, önceki dönemlerin ayrımcılığı ve bu ayrımcılığı temsil eden şeyler rahatsız edici ve küçük düşürücü bir çelişki oluşturuyordu. Eğitimli kadınların sayısı hâlâ azdı, ancak Jön Türk erkekler arasında sempati ve destek görüyorlardı. Kadınların eğitimi ve topluma katılması sonuç olarak dikkate değer bir gelişime imkan verdi. 1917 'de yeni bir aile hukuku kabul edildi ve kadın haklarının teslim edilmesi yolunda önemli bir adım atılmış oldu. Ailevi ve şahsi konumu ilgilendiren meseleleri ele alan Şeriat mahkemeleri Adliye Nezareti'ne tabi kılındı. Bu ise, dini hiyerarşinin üzerinde, modern ve seküler bir otoriteydi. Yine de bir İslam devletinde kadınla ilgili iki temel meselenin, yani çok eşli evlilik ve boşanma meselesinin, ortadan kaldırılması mümkün değildi. Buna rağmen söz konusu kanun, nikah akitlerine bazı şartlar koydurmak ve uygulatmak suretiyle kadınlar lehinde bir dizi yeniliği içermekteydi. Bu şartlar arasında, boşanma hakkı ve tek eşlilik de vardı. Muhtemelen meclis çoğunluğunu hiçbir zaman kazanamamış olan bu kanun, olağanüstü bir kararname şeklinde yürürlüğe kondu. Az sayıdaki eğitimli kadın fiilen bundan istifade etti.[56]

56. Osmanlı aile hukuku üzerine bak. Jaschke, 'Der Islam in der neuen Turkei', *WI*, n.s., I (1951), 13; Halide Edip, *Turkey faces West* (1930) s. 130-1. Toplumsal ve kültürel gelişmelere dair dikkate değer değerlendirmeler, Jön Türkler döneminde Türkiye'yi ziyaret etmiş ya da Türkiye üzerine araştırmalar yapmış Avrupalı oryantalistlerin yazılarından elde edilebilir. Özellikle M. Hartmann, *Der islamische Orient*, iii, *Unpolitische Briefe aus der Turkei* (1910); C. Snouck-Hurgronje, *Verspreide Geschriften*, iii (1923) (özellikle sayı 37); Becker, *Islamstudien*, ii (özellikle sayı 37 ve 38).

Entelektüel ve Kültürel Hareketler[57]

Jön Türk döneminin en ilginç ve dikkat çekici tarafı, belki de o dönemin entelektüel ve kültürel hayatında olmuştur. Meşrutiyetin ilanı, padişahın uzun bir dönem sansürüyle sıkıştırılmış olan fikir ve kendini ifade alanında bir akımın ortaya çıkmasını sağladı. 25 Temmuz 1908'de *İkdam* gazetesi altmış bin nüsha, *Sabah* kırk bin nüsha basılmış, akşam baskıları ise piyasa fiyatının kırkı misli üstünde satılarak elden ele dolaşmıştı.[58] Yepyeni bir dizi edebi, siyasi ve farklı türde süreli yayın ortaya çıktı ve bazı temel Jön Türk yayın organları merkezlerini sürgünden İstanbul'a naklettiler. Uzun bir süre duyulmamış olan veya engellenmiş olan sesler artık duyuluyor, uzun bir süre önüne set çekilmiş fikirler artık basılabiliyordu. Nisan 1909'daki ayaklanmanın ardından baskı ve matbuat üzerindeki kontrol

57. Bugüne kadar Jön Türk dönemindeki ideolojik hareketler ve çatışmalar üzerine yapılmış en kapsamlı ve aydınlatıcı çalışmalar Tarık Tunaya'nın ikinci meşrutiyet dönemindeki siyaset düşüncesinde yer alan Batılılaşma ve Pan-İslamik eğilimler üzerine yazdıklarıdır: *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri* (1960), *İslamcılık Cereyanı* (1962) ve kamu hukuku açısından '...Garpçılık Cereyanı', İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, xiv (1948), 585-630 ve '... İslamcılık Cereyanı', a.g.e. xix (1954), 1-41 ve Y. H. Bayur, *Türk. İnk. Tar.* ii/4, s. 1 v.d. Briefer ve Tunaya'nın yaptığı kapsamlı tahliller 'Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri içinde İkinci "Jön Türk" Hareketinin Fikri Esasları', makalesinde bulunabilir, bak. *Profesör Tahir Taner'e Armağan*, 1956, İstanbul Ü. Hukuk Fakültesi. Ayrıca Tunaya, *Partiler*, s.167 v.d. Diğer Türkçe çalışmalar için de ayrıca bak. Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar* (1938) ve daha önce yapılmış çalışmalardan Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* (1918) ve sonraki baskıları. Batı dillerinde yapılmış kısa tahliller için bak. Emin, *Press*, s. 86 v.d.; Rossi, 'Dall'Impero ottomano...', *OM*, xxiii (1943), 371 v.d.; K. H. Karpat, *Turkey's Politics* (1959), s. 19 v.d.; ve *RMM* içinde yer alan üç imzasız makale, xxii (1913): 'Doctrines et programmes des partis politiques ottomans', s.151-64; 'Les rapports du mouvement politique et du mouvement sociale dans l'Empire Ottoman', s. 165-78; ve 'Le panislamisme et le panturquisme', s. 179-220. A. M. Goichon'a göre (Jamal ad-Din al-Afgahni, *Réfutation des Matérialistes* (1942), s. 9), son makale S. H. Taghizade tarafından yazılmıştır. Profesör Tunaya, Berkes, Mardin ve Ülken tarafından yazılan daha yeni çalışmalar kaynakçada belirtilmiştir.

58. Emin, *Press*, s.87

Türkiye'ye tekrar geldiyse de İttihatçıların şiddet ve zorbalıkları ve ezici savaş şartları bile bu yeni fikir, ifade ve tartışma akımını gerçek anlamda ortadan kaldıramadı.

Bu dönemin edebiyatında yabancı öğretiler bir kez daha siyasi ve toplumsal eleştirinin kuramsal temellerini oluşturdu. Bu yabancı entelektüel etkilerin temel kaynağı hâlâ Fransa'ydı, ancak on sekizinci yüzyıl aydınlanması yerine, bu kez on dokuzuncu yüzyılın toplumbilimleri Türk reformcuların ve devrimcilerin zihniyetindeki egemen unsur olmuştu. Pozitivist sosyolojisiyle Ahmed Rıza'ya İttihat ve Terakki fikrinin ilhamını veren August Comte'un etkisi ilk ortaya çıkan etki oldu ve Türkiye'deki sekülerizm yanlısı radikalizmin sonraki dönemlerde gösterdiği gelişmeyi derinden etkiledi. Prens Sabahattin savunduğu rakip ekolün felsefesini oluşturma yolunda Le Play'in öğretilerini ve daha da önemlisi Demolins'in öğretilerini ele aldı. Bunlar Sabahattin'in "şahsi teşebbüs" ve "adem-i merkeziyetçilik" doktrinlerinin temelini oluşturan fikirler oldu. Son olarak, özellikle Emile Durkheim sosyolojisi içinde Ziya Gökalp Türk milliyetçiliğinin ilk kuramsal formülünü inşa ettiği kavramsal çerçeveyi buldu.

Bütün bu ekollerin ortak noktası sosyolojiyi bir tür felsefe, hatta din olarak ve ahlaki, toplumsal, siyasi ve hatta dini meselelere dair adeta vahiy kuvvetinde bir otorite kaynağı olarak ele alma eğilimiydi.

Jön Türkler on dokuzuncu yüzyıldaki selefleri ile kıyaslandığında siyaset teorisine daha az ilgi göstermiş gibi görünmektedirler. Muhalefetin döneminde karşı çıktıkları iktidar hakkındaki görüşleri genellikle saflık derecesinde kişiseldi. Abdülhamid bir zorbaydı; ya pişman olmalı ya da çekilmeliydi. Bu zorbalık üstüne çok çeşitli tanımlar getirildi. Bazen Şeriatın ihlali ve iyi bir Müslüman yöneticinin geleneksel idare standartla-

rının ihlali bu zorbalığın temeliydi. Çoğunlukla ve muhtemelen daha samimi olarak Jön Türkler Abdülhamid'in meşrutiyeti rafa kaldırıp parlamenter hükümetin gelişmesini set çektiği için onu suçladılar. Her iki durumda da ülkenin siyasi hayatını yozlaştıran, onun şahsi tek adam yönetimiydi ve bu, 'medeniyetin ışığını göz ardı ediyor ve halkı cahil, fakir ve sefil bir hale getiriyordu'.

Abdullah Cevdet'in 1897'de Cenevre'de yazdığı üzere,

> *Işığın bizim ülkemize girmesini padişahımız ve hükümetimiz istemiyor ki bütün halk cehalet içinde sefalet ve meskenet uykusunda uyusun dursun. Vatanın fertlerinin yüreğinde bir intibah şulesi parlamasın. Hükümetin arzusu şudur: Ahali hayvan gibi hem de sıradan bir hayvan gibi değil koyun gibi itaatkar köpekler gibi hakir kalsın. Doğru ve dürüst bir fikir işitmesin, bunun yerine cahil jandarmaların kırbaçları altında, haysiyetsiz zalim, terbiyesiz memurların saldırıları altında ezilsin...*[59]

Böylesi bir rejime karşı ayaklanmak hem meşru hem de gerekliydi. Kurulacak olan yeni rejim hâlâ bir önceki hürriyetçilerin rejimiydi, yani meşruti monarşi ve parlamenter hükümet. Bu, Jön Türkler'in nazarında daima önem arz etmiş olan Batı'nın Türkiye'ye saygı duymasını sağlayacak ve ülkenin ihtiyaç duyduğu siyasi, toplumsal, ekonomik reformların yolunu açacaktı.

1908 Devrimi'nden sonra doğal olarak siyasi tartışmalar genel ilkeler yerine mevcut problemler üzerine yoğunlaştı. Genellikle Avrupa basınından alınan ve yalan yanlış anlaşılmış siyasi terimler ve ifadelerle bezenmiş olmakla birlikte, siyasi yorum ve eleştiriler temel olarak tek bir soruya, yani İttihat ve Terakki Cemiyeti lehine mi, aleyhine mi sorusuna, odaklanıyordu. Cemiyet eleştiriler karşısında gittikçe daha tahammülsüz

59 *İki Emel* (1906), s. Tunaya, *Prof. Tanör'e Armağan*, s. 3.

olurken güncel meselelere dair yapılan tartışmalar yüzeysel ve baştan savma bir hal alıyordu.[60]

Cemiyetin eleştirilere karşı genel bir itirazı yoktu, sadece kendisinin eleştirilmesine ve eleştiriden kaynaklanan mevcut eylemlere karşı çıkıyordu. Daha geniş toplumsal, felsefi, ve hatta ilk defa dinsel konular üzerine yapılan tartışmalar engellenmedi ve Jön Türkler tarafından sürgünde başlatılmış olan Türkiye'nin geleceğine dair o büyük münakaşaya o zaman yepyeni bir kuvvet ve daha kapsamlı bir çerçeve ile girişildi

Aslında temel olarak bu sorunlar on altıncı yüzyıldan beri Türk devlet adamları ve risale yazarlarını meşgul etmiş olan sorunlarla aynıydı: İmparatorluk'ta ters giden ne var, neden kafir rakiplerle olan yarışta geri kalınıyor, onu kurtarmak için ne yapmalı? Pek çok cevap arz edildi, tartışıldı, bazıları zaten on dokuzuncu yüzyılda ya da daha önce biliniyordu, bazıları ise yabancı ve yeniydi.

Pek aşina olunmayan ve sosyolojik bir nitelik taşıyan çözümler ve formüller öne sürülse bile İmparatorluğun çöküşten veya yıkılmaktan nasıl kurtarılacağı sorusu eski ve bilindik soruydu. Ne var ki, bu konu tartışılırken zamanın yazar ve düşünürleri kendilerini daha önceden hemen hiç değerlendirilmemiş yepyeni ve köklü bir soruyla karşı karşıya buldular: Kurtarılmak istenen bu varlığın doğası tam olarak neydi? Resmi sözcüler ve diğerleri büyük bir hürmet ile 'Unsurların Birliğinden'[61] bahsetmeye devam ettiler, ki bu padişahın bütün tebaasını hiçbir ırk, inanç ya da dil farkı gözetmeksizin tek bir milliyet ve bağ içinde birleştirecek olan ortak bir Osmanlı vatandaşlığı anlamına geliyordu. Abdülhamid döneminde Jön Türkler arasında belli bir idrak ve dürüstlükle bazıları Osmanlıcılığı zaten

60. Emin, *Press*, s. 95.
61 *İttihad-ı Anasır.*

imkansız bir fantezi olarak reddediyordu. Onların bu yargısı, hem Türklerin hem de tebaalarının devrimi izleyen yıllar içindeki davranışlarıyla fazlasıyla doğrulanmış oldu. Karşılarındaki bu varlık bir millet değil, bir imparatorluğun fatihlerinin fethetmiş oldukları halklar üzerindeki egemenliğiydi. Egemen grubun sadık üyelerine düşen vazife bu grubu, onun üstünlüğünü, bu sağlanamadığı takdirde ise salt varlığını, onu tehdit eden tehlikelere karşı savunmaktı.

Bu tehlikeler içinde en acil olanlardan birisi bu grubun doğasının ne olduğuna ilişkin belirsizlikti. Bunlar Müslüman mıydı, yoksa Türk müydü? Kuşkusuz birçoğu hem Müslüman hem de Türk'tü. Zamanın en ateşli tartışmalarından biri acaba bu kimliğin temelinde ve sadakatin odağında Müslüman cemaat mi, yoksa Türk milleti mi bulunacak sorusuydu. Bu sorunun cevabına bağlı olan pek çok şey vardı, devletin toplumsal ve kültürel politikaları, uluslararası dostluklar ve bağlantılar hatta sınırlar bile buna bağlı olabilirdi.

Bütüncül bir siyasi kimlik meselesiyle bağlantılı olarak daha derin ve kapsamlı uygarlık meseleleri gündeme geliyordu. Türkler hangi uygarlığa aitti ve gelecekleri hangi uygarlık içinde olacaktı? Türk halkları geçen bin yıl içinde İslam toplumunun uzun bir süre hakim parçasını oluşturmuşlar ve kültürlerinin, dinlerinin, siyasetlerinin, hukuk ve sanatlarının, toplum ve hükümetlerinin tamamı İslami bir mayayla şekillenmiş ve ortak İslami geçmişin damgasıyla mühürlenmişti. Geçen yüzyıl içinde İmparatorluğu çöküşten kurtarmak, ve Avrupa tarzı kültür ve teşkilat anlayışına uyarak Avrupa'nın saygısını kazanmak için, genel olarak başarısız olmuş bir teşebbüsle, Batı'yı taklit etmeye başlamışlardı. Bütün bu başarısızlıklara ve hüsranlara rağmen, Batılılaşma hareketi devam etti ve Türk halkı bir uygarlık krizi ile karşı karşıya kaldı. Bu, Orta Asya'daki ataları ın

Çin ve İslam arasında tereddüt edip daha sonra Batı alternatifini seçtikleri zaman yaşadıkları o eski ve kısmen unutulmuş dönemle karşılaştırılabilir bir dönüm noktasıydı.

Jön Türk döneminde bu kültürel krize dönük olarak üretilmiş pek çok çözüm arasında iki genel eğilim öne çıkmaktadır: İslamcılar ve Batıcılar. Bunlar arasında son derece geniş bir uzlaşma ve karmaşa alanı vardı. İslamcılar arasında aşırı köktenciler vardı ve onlar için iman ve şeriat bütün hikmetin başı ve sonuydu. Ayrıca onlardan sapılması Türkiye'nin mevcut bütün dertlerinin nedeniydi. Eli kalem tutan entelektüellere oranla, sessiz kitleler ve alt tabaka din adamları arasında daha yaygın olan bu görüş ayrıca Şeyhü'l-İslam Musa Kazım Efendi (1858-1919)[62] gibi simaların yazılarında ifade edildi.

Ilımlı İslamcılar ise daha büyük önem taşıyordu. Onların çoğu Batı tarzı eğitim almış, İslam'da belli bir ölçüde reforma ihtiyaç olduğunu gören ve çaresizce bunun yollarını arayan insanlardı. Bunu İslamiyet'in dini ve kültürel mirasını ya da İslam dünyasının birliğini tehlikeye atmadan yapmaya çalışıyorlardı. Dünyada İslam birliği görüşüne dair ısrarlarında, İslam'ın modern uyarlığa bir engel olmadığı yönündeki hararetli dirençleri ve aslında Avrupa kültürünün kaynağı ve kökünde İslamiyet'in olduğu görüşü vardı ve on dokuzuncu yüzyılın Hintli Müslüman yazarlarını hatırlatıyorlardı. Gerçekten de onlardan ciddi biçimde etkilenmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileyişi onların şey gözünde İslam'ın terk edilmesinden kaynaklanıyordu ve bununla kastettikleri, Sünni ulemanın aksine, hukuk ve geleneklere dayanan tarihi İslam değil, bizzat kendilerinin yeniden keşfedip yeniden yorumladıkları kadim ve asıl İslam'dı. Siyasi ve toplumsal meselelerde Batı'nın rehberliğini dikkate

62. Musa Kazım'ın yazıları için bak. Y. H. Bayur, *Türk İnk. Tar.*, ii/4, s. 377 v.d.; Tunaya, 'İslamcılık Cereyanı' içinde çeşitli bölümler.

almaya gerek yoktu, zira toplumsal ve siyasi ilerlemenin altında yatan bütün unsurlar zaten Batı'nın da bir zamanlar ödünç almış olduğu İslam geçmişinde bulunabilirdi. Bilim ve teknoloji batıdan alınabilirdi ve İslamiyet, bunların benimsenmesine ve gelişmesine karşı hiçbir engel taşımamaktaydı. Ancak hükümette, hukukta, toplumsal uygulamada, eğitimde ve temel sadakatte İslam egemen unsur olarak kalmalıydı.[63]

Batılılaşma taraftarlarının ılımlı kanadı ise ılımlı İslamcılardan farklıydı. Onlar meselenin içeriğinden ziyade atmosferi ve vurgusu üzerinde farklılık gösteriyorlardı. Önde gelen sözcülerinden biri olan Celal Nuri [İleri][64] (1877-1939) demiştir ki, uygarlık teknik ve gerçek olmak üzere iki çeşittir. Batı dünyası teknik uygarlığın zirvesine ulaşmış, ancak gerçek uygarlığı asla başaramamış ve başaramayacaktır. Teknik uygarlık bir ülkeden diğerine nakledilebilir ve alınabilir; gerçek uygarlık ise alınamaz ve Osmanlı reformcuları işte bu ikisini karıştırarak büyük bir hata yapmıştır. Ödünç aldıkları şeyleri teknik meselelerle sınırlandırmak yerine batıyı aslında İslam'ın üstün olduğu bir alanda taklit etmeye çalışmışlardır.[65]

Aynı yüzeysellik ithamı, yani Avupai olan her şeyin körlemesine ve akılsızca taklit edilmesinin eleştirisi, bu dönemin diğer bazı yazarları tarafından Tanzimat reformcuları için gündeme getirilmişti.

İsmail Hami belirgin şekilde Moltke'nin izinden giderek şöyle demiştir:

> ***Avrupa'da görülen her şeyin taklit edilebileceği fikri, bizim için bir siyasi gelenek haline gelmişti. Örneğin Rus kıyafetini, Belçika tüfek-***

63. Bu eğilime örnek olarak Mehmed Said Halim Paşanın yazdıklarına bakılabilir. (Bak. yukarıda s. 300)
64. Bu önemli yazar hakkında hala monografik bir araştırma yoktur. Fikirlerine dair bazı yazılar yukarıda zikredilen çalışmalarda bulunabilir (s. 312, not 57).
65. Tunaya, "Garpçılık", s. 594-5.

lerini, Türk sarıklarını, Macar eyerlerini, İngiliz kılıçlarını ve Fransız askeri terbiyesini bir araya getirerek Avrupai bir acayip ordu yarattık.[66]

Aşırı Batıcılar için çare daha az değil, aksine daha çok Batılılaşmaydı. Dediklerine göre önceki reformların kusuru yeterince ileri gitmemiş olmalarıydı. Batılılaşma bir tercih meselesi değil, ölüm kalım meselesiydi. 1912'de Ahmed Muhtar 'Ya Batılılaşırız, ya mahvoluruz' diye yazıyordu.[67] Bu görüşün en sarsılmaz savunucusu görüşlerini şu üç cümlede özetleyen Abdullah Cevdet idi: 'Bir ikinci medeniyet yoktur; medeniyet Avrupa medeniyetidir, bunu gülü ve dikeni ile almak zorundayız'.[68] Ödünç almak anlamsız, taklit etmek ise yüzeysel ve de tehlikeliydi. Tek çıkış Avrupa uygarlığını topyekün kabul etmekti, yani Türkiye'nin uygar Avrupa'nın bir parçası olarak onunla bütünleşmesiydi.

O zamanlarda bu kadar hızlı gitmeye hazır pek fazla insan yoktu. Böylesi Batılılaşmış bir Türkiye'de İslamiyet'in sahip olacağı yere dair mantıksal çıkarımlarda bulundukları zaman, hem dindarların hem vatanseverlerin şiddetli düşmanlığını uyandırıyorlar ve bazen yasal takibe bile uğruyorlardı.

1912'de Abdullah Cevdet'in editörlüğünü yaptığı *İçtihad* dergisi "Pek Uyanık Bir Uyku" başlıklı iki makale yayınladı. Türkiye'de Batılılaşmanın geleceğine dair görülen bir rüya tasvir ediliyordu. Bu rüyada padişahın bir tek eşi olacak, cariyesi olmayacaktı; şehzadeler harem ağalarının ve harem hizmetkarlarının himayesinden uzaklaştırılacak ve kendilerine askerlik hizmeti de dahil olmak üzere dört dörtlük bir eğitim verile-

66. *İçtihad* gazetesi sayı 69 (H. 1329), s. 1508; Tunaya'nın "Garpçılık" makalesinde zikredilir, bak. s. 591. Ayrıca Moltke, *Briefe*, 418.
67 *İkdam*, sayı 5716 (H. 1328), s. 3-4; a.g.e. s. 590, not 18.
68. *İçtihad*, sayı 89 (H. 1329), s. 1890-1984; a.g.e. s. 590.

cekti; fes kaldırılacak, yeni bir başlık türü benimsenecek, mevcut giysi atölyeleri yaygınlaştırılacak, yenileri açılacak ve padişah, şehzadeler âyanlar, vekiller, subaylar, memurlar ve askerler bu kıyafetleri giymek durumunda olacaklardı; kadınlar aşırıya kaçmamak üzere diledikleri gibi giyinecekler ve bu konuda ulemanın, polisin ya da sokak kabadayılarının müdahalesinden muaf olacaklardı; kocalarını seçme özgürlüğüne sahip olacaklar ve görücü usulü ile evlilik kaldırılacaktı; tekke ve zaviyeler kaldırılacak, gelirleri eğitim bütçesine aktarılacak, bütün medreseler kapanacak, yeni modern edebiyat ve teknik enstitüleri kurulacaktı; sarık, cübbe ve benzeri şeyler sadece din adamlarına has olmak üzere sınırlandırılacak, diğerlerine yasaklanacak, türbelere adak ve hediye vermek yasaklanacak ve buradan elde edilen gelir ülkenin savunmasına ayrılacaktı; muskacılar, üfürükçüler ve benzerleri ortadan kaldırılacak, sıtma tedavisi zorunlu olacaktı; İslamiyet'e dair yanlış halk inanışları düzeltilecek, yetişkinlere yönelik eğitim kurumları açılacak, muteber ve yabancı kelimelerden arındırılmış bir Osmanlı Türkçe'si sözlüğü ve dilbilgisi dilbilimciler ve edebiyatçılardan oluşan bir heyet tarafından meydana getirilecekti. Ve hükümetlerinden ya da yabancılardan hiçbir şey beklemeksizin bizzat kendi çaba ve kararlılıklarıyla yollar, köprüler, limanlar, demiryolları, kanallar, vapurlar ve fabrikalar inşa edeceklerdi; toprak ve evkaf hukukundan başlamak üzere bütün hukuk sistemi reforma tabi tutulacaktı.[69]

Çağdaşları gözünde bu uyanık uykuyu görenin rüyası genellikle abartılı bir fanteziden çok daha fazlasıydı. İlerde gerçekleşecek olan olayları isabetli bir biçimde yansıtan o devirden kalan başka hiçbir belge yoktur.

69. Safa, s. 51-55; Kars. Tunaya, "Garpçılık" s. 493, 601-3, 606, 622.

Muhafazakarlar ile radikaller arasındaki, ılımlılar ile aşırılar arasındaki kavgalar, eğitime dair bir fikir alışverişinde özetlenmektedir. Daha fazla okul mu olmalı, yoksa daha fazla medrese mi olmalı; medreseler devam ettirilip ıslah mı edilmeli, yoksa kapatılmalı mı? İslami bir dergide, yeni okul ve üniversitelerin açılması yerine, medreselerin ıslah edilmesinin, müfredatlarının çağdaşlaştırılmasının daha iyi olacağı ileri sürüldükten sonra, şu söylenir: "Bugün dünyanın en büyük iki üniversitesi olan Oxford ve Sorbonne bir zamanlar birer medreseden başka bir şey değildi, zamanın gereklerine uygun olarak gelişmek suretiyle bu üniversiteler bugünkü kusursuz konumlarına ulaşmışlardır."

Bu argümana cevap olarak radikal *İçtihad* gazetesi, okurlarına Batılı üniversitelerin geçirdiği değişimin yavaş ve aşama aşama bir evrim olduğunu, beş ya da altı yüzyıllık bir dönemi kapsadığını hatırlatır ve sonuç olarak şu soruyu sorar: "Bizim bu kadar bekleyecek zamanımız var mı?"[70]

Ekim 1914'de hâlâ bu mesele tartışılırken, Türkler büyük bir Avrupa savaşı içine yuvarlandılar ve kendilerini Avrupalı büyük güçlerden birinin müttefiki, diğerinin de hasmı olarak buldular. 1918'e gelindiğinde artık zamanlarının tükendiği ortaya çıkmıştı.

Türkiye zaten 1911'den 1913'e kadar savaşmıştı, ancak büyük güçlerin çatışmasına dahil olması yeni ve yıkıcı bir tecrübeydi. Başka yerlerde olduğu gibi modern savaşın getirdiği baskılar hızlı değişimlere yol açtı. Doğulu bir İslam ülkesi olan ve birdenbire kendini büyük Avrupalı güçlerle ittifak ya da çatışma içinde bulan Türkiye'de, bu değişimler özellikle çok şiddetli ve sarsıcı oldu. Genel seferberlik milyonlarca Türk'ün ev-

70. Safa, s. 33

lerinden koparılmasına neden oldu ve onların yeni mekanlara, yeni vazifelere, yeni bağlantılara yönelmesini sağladı, onları büyük, modern bir askeri teşkilatın parçası haline getirdi. Arkalarında bıraktıkları boşlukları doldurmak için on binlerce Türk kadını inzivadan çıkarak iş hayatına girmek üzere çeşitli imtiyazlar elde etti. Savaşın getirdiği ekonomik baskılar yeni ihtiyaçlar ve fırsatlar yarattı. Felaket derecesinde karaborsa ve vurgunculuk, yeni ticari ve endüstriyel teşebbüsler ortaya çıktı. Almanya ve Avusturya ile yapılan sıkı ittifak, askeri ve mali desteğe ek olarak eğitim, teknik ve idari rehberlik gibi pek çok alanda destek alınmasını sağladı.[71] Savaşın yıkıntısı altında Osmanlıların tükenmiş olan imparatorluğu hiç olmadığı ölçüde sarsıldı ve alt üst oldu. Güncel gerçekler değişirken insanların da kendileri hakkındaki fikirleri değişti ve bu değişiklikler ani, hızlı, kapsamlı ve derin oldu.

Bir süre daha işler çok kötü gitmedi. İngilizlere karşı Kutülamarra ve Gelibolu'da, Doğu Anadolu'da ise Rusya karşısında askeri zaferler kazanıldı. 1917'de İmparatorluk Rusyasının yıkılmasıyla doğuda, Türkleri bekleyen yeni ve ihtişamlı bir kadere dair taze umutlar yükseldi.

Bu ümitler boşa çıktı. Her iki tarafta da bitkin ve çok dilli hanedan imparatorlukları modern savaşın darbesiyle çöktü. Türkiye'de ise ekonomik yıkıntı ve siyasi yetersizlik sonunda ortaya çıkan askeri mağlubiyet, Müslüman Türklerin bile moralini ve sadakatini çökertti.

71. Türkiye talihliydi, zira mağlup ve galiplerin birçoğunu derinden etkilemiş olan yıkıcı borç yükünün altına girmeden Birinci Dünya Savaşı'ndan çıkmayı başardı. Yenik müttefiklerine olan borçları Versailles ve Saint Germain anlaşmalarıyla iptal edildi; Lausanne anlaşmasıyla Türkiye'nin galip devletlere ödeyeceği savaş tazminatından feragat edildi.

8. BÖLÜM

Kemalist Cumhuriyet

Hürriyetin de, eşitliğin de, adaletin de dayanağı milli hakimiyettir.

Mustafa Kemal.

Korku üzerine hakimiyet bina edilemez. Toplara dayanan hakimiyet payidar olmaz. Böyle bir hakimiyet ya da diktatörlük ancak ihtilal zamanında geçici bir süre için lazım olur.

Mustafa Kemal, 1930.

Devrimler milletlerin hayatında kaçınılmazdır. Despotizmle sonuçlanabilirler ancak daha önceden milletlere kapanmış olan yolları da açarlar.

Milovan Djulas, 'The New Class', 1957.

1918'in sonlarında artık Avrupa'nın Hasta Adamı'nın ölmek üzere olduğu görülüyordu. Jön Türk yöneticilerinin diktatörlüğüne karşı öfke bir süredir iyice kabarmıştı. İtilaf ordularının ilerleyişi bu öfkenin artık dayanamayacağı bir anda diğer bir kuvveti ortaya çıkardı. Temmuz'da yeni padişah, Abdülhamid'in küçük kardeşi Mehmed Vahdettin Osmanlı tahtına geçmişti. Ekimde Jön Türk nazırları istifa etti ve Padişah, bir ateşkes sağlamak vazifesi ile Ahmed İzzet Paşa'yı sadrazamlığa getirdi.[1]

Üç günlük ön görüşmelerin ardından bahriye nazırı Rauf Bey'in[2] idaresindeki Türk heyeti 29 Ekim'de Limni adasında Mondros açıklarında demirlemiş olan H.M.S. *Agamemnon*

1. İzzet Paşa için bak. İnal, *Sadrazamlar*, s. 1973-2028.
2. Hüseyin Rauf Orbay 1881'de doğdu. Hamidiye zırhlısının komutanı olarak kazandığı başarılarla kahraman haline gelen bahriye subayıydı. Daha sonra milli mücadele de önemli bir rol üstlendi.

gemisine çıktı ve ertesi gün mütareke imzalandı.[3] Jön Türk paşaları Talat, Enver, Cemal Alman elçiliğinin gambotuyla Karadeniz'in karşı kıyısına kaçtılar. Altmış gemilik bir İtilaf donanması Çanakkale boğazının suskun topları önünden geçerek 13 Kasım'da İstanbul limanına demir attı.

İzzet Paşa'nın sadaretteki görevi sadece yirmi beş gün sürdü. Vazifesi olan mütarekeyi sağladıktan sonra yerini eski bir sadrazam ve Londra büyükelçisi olan Ahmed Tevfik Paşa'ya bıraktı. Böylelikle İngilizlerin teveccühünün kazanılması umut ediliyordu. Bu sırada 8 Aralık'ta İstanbul'da İtilaf kuvvetlerince bir askeri idare kuruldu. Müttefikler şehrin çeşitli mahallerini işgal etti; liman, tramvay, jandarma ve polis üzerinde sıkı bir denetim kuruldu. 8 Şubat 1919'da Fransız generali Franchet d'Esperey tıpkı yüzyıllar öncesinin Fatih Sultan Mehmed'i gibi, Rum nüfus tarafından kendisine hediye edilmiş beyaz bir atın üzerinde şehre girdi. İmparatorluğun Arap eyaletleri çoktan müttefiklerin eline geçmiş ve onlara bağımsızlık vaat edilmişti. İtilaf kuvvetleri artık Türk vilayetlerini de tehdit etmeye başlamıştı. Fransız askerleri Suriye'den Çukurova ve Adana'ya doğru ilerlediler. İngiliz birlikleri ise Çanakkale Boğazı'nı, Samsun ve Antep'i, Anadolu demiryollarının tamamı ile birlikte diğer stratejik noktaları işgal ettiler. 29 Nisan 1919'da İtalyanlar İtilaf kuv-

3. Mütareke ile ilgili olarak bak. Jaschke, "Die Vorgeschichte des Waffenstillstandes von Mudros", *Or.-Rund.*, xviii (1936), 49-51 ve orada zikredilen kaynaklar ve *WI*, n.s., ii (1952), 126-8. Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi* (1948), s. 23 v.d. Mütarekeden sonraki dönem için Jaschke'nin esas olarak Türk matbuat ve resmi kayıtlarına dayanan tarihsel takvimi eşi bulunmaz bir kaynaktır. Jaschke ve E. Pritsch, "Die Turkei seit dem Weltkriege; Geschichtskalender 1918-28" *WI*, x (1929), *MSOS*'de ileriki sayılarda devam etmiş olan ve bazı münferit yayınlarda zikredilmiş kaynaklarla birlikte (Jaschke'nin *Kalender* eserinde tarihe atıfta bulunarak zikredilmiştir) Danişmend'in (yukarda sayfa 289, not 5'te zikredilen) *Osmanlı Kronolojisi* de İmparatorluğun son yılları için faydalı bir kaynaktır.

vetleriyle yapılmış gizli bir anlaşma ile, kendilerine tahsis edilmiş bölgeleri ele geçirmek üzere Antalya'ya çıktılar.

İstanbul'da ise yeni Sultan, ağabeyinin izinden yürümek ve gidişatı şahsen denetim altına alma eğilimindeydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti yıkılmış, liderleri yurtdışına kaçmıştı. 21 Aralık'ta Padişah, Meclis-i Mebusan'ı feshetti ve 4 Mart 1919'da kayınbiraderi Damat Ferit Paşa'yı sadrazamlığa getirdi. Ekim 1919'dan Mart 1920'ye kadar geçen altı aylık dönem hariç, Damat Ferit Paşa Ekim 1920'ye kadar görevde kaldı. Ardından Ahmed Tevfik Paşa Osmanlı İmparatorluğu'nun son sadrazamı olmak üzere iki yıllık bir süre için tekrar Bab-ı Âli'ye dönerek sadrazam oldu.

Padişahın ve nazırlarının önündeki ilk görevlerden biri Jön Türkler'in son kalıntılarını da ezmekti. 26 Kasım 1918'de Enver ve Cemal Paşa hakkında Divan-ı Harp'te gıyaben dava açıldı. 1 Ocak 1919'da ordudan atıldılar, aynı ayın sonunda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski lider ve destekçilerine karşı bir dizi tutuklama ve soruşturma başlatıldı.[4] Başkentteki yeni liderler arasında bile bağımsız yaşama arzusu hüsranla sonuçlanmış görünüyordu ve siyasi tartışmalar Türklerin nereye tabi olacağı sorusuna ve Amerikan mandasının mı, yoksa İngiliz mandasının mı daha faydalı olacağı tartışmasına odaklanıyordu.

Aslında pek az umut vardı. Neredeyse hiç kesintisiz sekiz yıllık bir savaştan tükenmiş olarak çıkan bir zamanların muhteşem Osmanlı İmparatorluğu yenik biçimde sırt üstü düşmüş, başkenti işgal altında, yöneticileri ise firardaydı. Ülke parçalanmış, yoksullaşmış, nüfusunu kaybetmiş ve morali çöküntüye uğramıştı. Yenik ve cesaretini kaybetmiş Türk halkı galiplerin onlara zorla kabul ettireceği şeylerin hemen hepsini kabule hazır görünüyordu.

4. Danişmend, iv. 445-6; Jaschke, *Kalender*, Kasım 1918-Şubat 1919. 27 Şubat 1919'da Jön Türk yöneticileri hakkında açılmış olan davanın raporu için bak. *Takvim-i Vekayi*, 1335 (1919). Divan-ı Harb-i Örfi Muhakematı Zabıt Ceridesi.

Neredeyse hepsini, ama tamamını değil; zira müttefik savaş gemilerinin koruması altında bir Yunan ordusu Mayıs 1919'da İzmir'e adım attığında, Türklerin kor halindeki öfkesi nihayet söndürülmesi mümkün olmayan bir ateşe dönüştü. Yabancıların yerleşik olduğu uzak vilayetlerin kaybedilmesi sineye çekilebilir, hatta başkentin işgal edilmesine dahi tahammül edilebilirdi, zira işgalciler yenilmek bilmez Batı'nın büyük ve muzaffer güçleriydiler. Askerleri er ya da geç geldikleri yere geri döneceklerdi. Ama Türk Anadolu'nun tam kalbine eskiden onlara tabi olmuş bir komşu halkın yerleştirilmesi tahammül sınırının ötesinde bir tehlike ve hakaretti.

İzmir şehri ve çevresi ciddi miktarda Rum nüfusu barındırıyordu ve zaten Şubat 1919'da Yunan Başbakanı Venizelos Paris'teki Barış Konferansı'nda İzmir üzerinde resmen hak iddia etmişti. Aynı şekilde İtalyanlar da artık hükmü kalmamış olan St. Jean de Maurienne anlaşmasından dolayı İzmir üzerinde hak iddia ediyorlardı ve İtilaf devletleri aslen İtalyanların önünü kesmek maksadıyla Yunan ordusunun çıkması konusunda fikir birliğine varmışlardı. 15 Mayıs 1919'da İngiliz, Fransız ve Amerikan savaş gemilerinin koruduğu Yunan ordusu İzmir'de karaya çıktı; şehri ve civar bölgeleri sistemli biçimde işgal ettikten sonra iç kısımlara gitmek üzere doğu istikametinde ilerlemeye başladılar.

Yunanlılar daha başından geçici bir işgal için gelmediklerini, kalıcı olarak o toprakları almaya geldiklerini açıkça gösterdiler. Ege'nin her iki kıyısında kurulacak olan büyük Yunanistan'ın toprakları içine batı Anadolu da katılacak ve böylece 'Büyük Fikir' ['Megalo İdea'] yani Yunan ve Hıristiyan Constantinople İmparatorluğu'nun eskide kalmış ihtişamı yeniden tesis edilecekti.

Bu Bizanslı "Büyük Fikir"in Osmanlı Türk devletine yönelik olarak yarattığı nihai tehdit gözü olan herkesin görebileceği kadar açık ve netti. Yunan işgalinin Türk halkında yarattığı infial işgal edilen bütün bölgelerde hissediliyordu. Türklerin tepkisi hemen geldi ve şiddetli oldu. İşgalci güçlerin topları altındaki İstanbul'da büyük protesto gösterileri yapıldı, gizli bir direniş hareketinin ilk adımları atıldı. 23 Mayıs'ta Sultan Ahmed Meydanı'nda büyük, kitlesel bir yürüyüş yapıldı. Anadolu'da 28 Mayıs tarihinde Ödemiş'te ilk silahlı çatışma yaşandı. Küçük bir grup Türk, Yunan güçlerini durdurmak için başarısızlıkla sonuçlanan bir mücadele verdi. Böylece Yunanlıların ilerleyişine koşut olarak bir gerilla savaşı alevlendi. Türkler, işgalcilere karşı ayağa kalkmaya hazırdı, sadece önderleri bekleniyordu.

Mustafa Kemal[5]

Yunanlılar İzmir'e çıktıktan dört gün sonra, 19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa Anadolu'nun Karadeniz kıyısındaki Samsun'a vardı. Geride kalan Türk birliklerinin dağıtılma-

5. Daha sonra Kemal Atatürk adına alan Mustafa Kemal, birçok popüler biyografinin kahramanıdır, ne var ki akademik anlamda ciddi bir araştırma hâlâ yapılmış değildir. Mustafa Kemal ve Kemalist devrimler üzerine Türk ve yabancı çalışmaları kapsayan bir kaynakça M. Muzaffer Gökman tarafından hazırlanmıştır: *Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası*, (1963; 2157 eser). İ*A*'da bir grup yazarın hazırladığı "Atatürk" maddesi en iyi kısa yaşamöyküsüdür (bu makalenin İngilizcesi de mevcuttur, *Atatürk*, Ankara, 1963.) Mustafa Kemal'in anılarından bir bölümü özelikle dikkat çekicidir. Bunlar arasında Jean Deny tarafından yapılmış Fransızca tercümesi için bak. "Les Souvenirs du Gazi Moustafa Kemal Pacha", R. Et. islam., i (1929), 117-36, 145-222, 459-63. Kurtuluş Savaşı ve izleyen mücadelelere dair genel kabul görmüş olan anlatı, Mustafa Kemal'in kendisi tarafından Ekim 1927'de altı gün süren meşhur nutkunda nakledilir. (Türkçe metnin başlığı sadece *Nutuk*'tur ve birçok defa basılmıştır. Burada Milli Eğitim Bakanlığı'nın (1950-52) yayınladığı iki ciltlik edisyona atıfta bulunulmaktadır. İngilizcesi ise *A Speech Delivered by Ghazi Mustapha Kemal* başlığıyla Leipzig'de 1929'da basılmıştır. Bu baskı görünüşe göre yetkin bir çalışma olmakla birlikte, yine de tatminkar değildir.) Bu nutukta bahsedilen olaylar Mustafa Kemal'in diğer bazı konuşmaları ve *Histoire de la Republique turque* (1935) başlığıyla yayınlanmış resmi Türkçe yayınlarla des-

sı işlemini teftiş etmek için İstanbul'da verilmiş bir emir taşıyordu. Bu görev yerine derhal ikili bir göreve soyundu: Bir hareket örgütlemek ve bir ordu oluşturmak.

Daha sonra Kemal Atatürk adını olacak olan Mustafa Kemal 1881'de Selanik'te, orta halli bir evde doğdu. Büyükbabası Selanik'te ilkokul öğretmenliği yapmıştı; babası da önce kü-

---

teklenerek Türk Devrimi ve Cumhuriyet'e dair sonradan yazılan pek çok yazıya ilham kaynağı olmuştur. Dikkate değer bir başarı olmakla beraber Mustafa Kemal'in nutku kaçınılmaz olarak yazarının güçlü kişiliğini ve dahil olduğu mücadeleleri yansıtmaktadır. Bağımsız tanıklıklar arz eden başka Türkçe kaynaklar da mevcuttur. Bu kaynaklar genel kabul görmüş anlatıların daha ayrıntılı olarak verilmesine ve ara sıra düzeltilmesine imkan sağlamaktadır. Mehmed Arif'in *Anadolu İnkılabı* adındaki ve Anadolu'daki mücadeleyi kaleme aldığı eseri İstanbul'da 1923 yılında yayınlanmıştır. Daha sonra General Ali Fuad Cebesoy Kurtuluş Savaşı üzerine (*Milli Mücadele Hatıraları*, 1953), 1920-22 arasındaki Moskova büyükelçiliğine dair (*Moskova Hatıraları*, 1955), ve dönüşünün ardından giriştiği siyasi mücadeleler üzerine (...*Siyasî Hatıraları*, 1957-60) bir dizi önemli anı yayınlamıştır. Kazım Karabekir'in kısaltılmış olarak yayınlanan eseri *İstiklal Harbimizin Esasları* (1951), (1933'te yasaklanmıştı, tam metin olarak 1960'ta *İstiklal Harbimiz* adıyla yayınlandı) dahil olmak üzere son yıllarda Türkiye'de birçok anı ve belge yayınlandı. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Vatan Yolunda, Milli Mücadele Hatıraları* (1958) Kurtuluş Savaşı'nın birçok siyasi ve askeri gazisi tarafından anılatılan özyaşamöyküsel hikayeler yığını arasında gerçekten farklı yere sahip olan büyük bir edebi çalışmadır. Milli mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti üzerine elde mevcut sayısız Türkçe ve yabancı dildeki belge yığınının tam bir analitik incelemesi hâlâ ele alınmayı bekleyen bir iştir. Türk Kurtuluş Savaşı hakkındaki genel eserler arasında erken tarihli iki eser öne çıkmaktadır: Jaschke ("Der Freiheitskampf des türkischen Volkes", *WI*, xiv (1932), 6-21) ve A. J. Toynbee, *RIIA, Survey*, 1925 ve daha yeni bir çalışma olarak Elaine D. Smith, *Origins of the Kemalist Movement 1919-23* (1959). Belirli dönemler ve meseleler hakkında faydalı malumat için bak. Jaschke "Beitrage zur Geschichte des Kampfes der Türkei um ihre Unabhängigkeit", *WI*, n.s. v (1957), 1-64; Dankwart A. Rustow, "The Army and the Founding of the Turkish Republic" *Wld. Polit.* xi (1959), 513-52; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da, 1919-21*, i (1959); aynı yazar, *Trakya'da Milli Mücadele* (1955-6); M. Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken* (1959-65) ve Sabahattin Selek, *Milli Mücadele: Anadolu İhtilali* (1965). Türk yazar İrfan Orga'nın yazdığı *Phoenix Ascendant* (1959) Kazım Karabekir ve Rauf Bey'in rollerinin sunumunda genel kabul görmüş anlatımlardan ayrılmaktadır. Son olarak Devrim'den bu yana Türkiye'deki hadiselerin gidişatı üzerine *OM, WI* ve *RIIA* Survey'de düzenli olarak yayınlanmış olan araştırmalara atıfta bulunulabilir. Atatürk üzerine başka eserler için Aydemir, Bayur ve Lord Kinross'un kaynakçada verilen eserlerine bakılabilir.

çük bir memurdu, daha sonra kereste tüccarı oldu. Yedi yaşında yetim kalan Mustafa Kemal, annesi Zübeyde Hanım tarafından büyütüldü. 1893 yılında annesinin isteğine karşı çıkarak Selanik'teki askeri rüşdiyeye girdi ve orada Türk âdetlerine uygun olarak öğretmeni tarafından kendisine ikinci bir isim verildi. Böylece ismi Mustafa Kemal oldu. 1895'te manastır askeri idadisine gitti, 13 Mart 1899 tarihinde İstanbul'daki Harbiye'ye piyade öğrenci olarak girdi. 1902'de kurmay sınıfına ayrıldı, Ocak 1905'te kurmay yüzbaşı olarak mezun oldu.

Mustafa Kemal'in Harbiye'deki yılları Abdülhamid'in baskısının en sert biçimde yaşandığı bir döneme denk gelmişti. Okul, gizli muhalefetin en başta gelen merkezlerinden biriydi. Tüm disiplin tedbirlerine rağmen öğrenciler Namık Kemal'i ve sürgündeki Jön Türkler'in eserlerini gizlice yatakhanelerinde okuyor ve ülkelerinin sorunları, bunları düzeltecek vasıtalar üzerine fikir alış-verişinde bulunuyorlardı. Mustafa Kemal daha sonraları o öğrencilik yılları hakkında şunu söylemiştir:

> ***Bilindik derslere çok iyi çalışıyordum. Bunların ötesinde bende ve bazı arkadaşlarımda yeni düşünceler peyda oldu. Memleketin idaresinde ve siyasetinde fenalıklar olduğunu keşfetmeye başladık. Binlerce kişiden ibaret olan Harb Okulu öğrencilerine bu keşfimizi anlatma hevesine düştük. Mektep talebeleri arasında okunmak üzere el yazısıyla bir gazete kurduk. Sınıf içinde ufak bir teşkilatımız vardı. Ben idare heyetinde bulunuyordum. Gazetenin yazılarını ekseriyetle ben yazıyordum.***[6]

Kaçınılmaz olarak çıraklık çağındaki bu örgüt üyeleri ihbar edildi ve tutuklandı. Birkaç aylık bir tutukluluk döneminin ardından Mustafa Kemal serbest bırakıldı, yarı görev, yarı sürgün, Şam'daki Beşinci Ordu'ya katılma emri aldı. O zaman ilk defa aktif görevini Dürzi isyancılara karşı üstlendi. 1906'da

6 *İA*, i, 720.

birkaç arkadaşıyla birlikte gizli bir muhalefet grubu oluşturdu. Selanik'teki Jön Türkler'in hareketinde rol almış olması ihtimali de vardır. 1907'de binbaşı rütbesine yükseldi ve Makedonya'da bulunan Üçüncü Ordu'ya tayin edildi. Ardından gizli İttihat ve Terakki Cemiyeti ile temasa geçerek onların çalışmalarında yer aldı. Ne var ki Jön Türk önderleri ile arasındaki ilişkinin çok samimi olmadığı anlaşılıyor; 1908 Devrimi'nde onun ön saflarda yer almadığını görüyoruz. Devrim'den sonra bir süre siyasetten uzak durdu ve kendini askerlik mesleğine adadı. General Litzmann'ın takım talimi (1909) ve muharebe talimine (1910) dair yazdığı el kitaplarını tercüme ederek yayınladı.[7] 1910 yılında Picardy'deki büyük Fransız askeri tatbikatlarına katılmak üzere ilk kez Avrupa'ya gitti. İtalya ve Balkan Savaşları'nda birçok cephede göze çarpan işler yaptı ve ardından gelen sıkıntılı barış sürecinde askeri ataşelik göreviyle Sofya'ya gönderildi. 1915 yılı başlarında kendi acil talebi üzerine savaşa katılmak üzere Türkiye'ye geri çağırıldı. Marmara Denizi'nin Avrupa kıyısında bulunan Tekirdağ'da henüz kurulma aşamasında olan "adeta hayali" 19. Tümen komutanlığı verildi. Birliğiyle birlikte oradan Gelibolu yarımadasına gitti. 1915'te muazzam İngiliz saldırısına karşı başarıyla yürütülen Boğaz savunmasında yaşamsal bir rol oynadı. Başkenti işgalden kurtaran bu zafer savaş boyunca Osmanlı ordularının kazandığı birkaç büyük başarıdan biriydi. Ayrıca bu zafer Mustafa Kemal'in yükselmesine, tanınmasına ve İstanbul'dan yüzlerce kilometre uzağa, Doğu cephesine tayin olmasına neden oldu. Zira böylesi muzaffer bir milli kahraman İstanbul'da göze batabilirdi.

27 Şubat 1916 tarihinde general (paşa) rütbesiyle Diyarbakır'da bir komutanlık görevi üstlendi. Ruslara karşı giriştiği hızlı bir hamle sayesinde Bitlis ve Muş'u yeniden Türkiye'ye (7-8

7 Atatürk'ün Askerliğe dair Eserleri (1959).

Ağustos 1916) kazandırırken aynı zamanda yeni bir şeref elde etmiş oldu.

Suriye ve Kafkaslar'da görevini devam ettirdikten sonra 5 Temmuz 1917 tarihinde yeni kurulmuş olan Yedinci Ordu komutanlığına getirildi. Bu ordu, Alman generali Falkenhayn idaresindeki "Yıldırım Orduları Grubu" adıyla bilinen kuvvetin Suriye'deki kolunu oluşturacaktı. Falkenhayn ile arasındaki anlaşmazlıklar sonucunda Mustafa Kemal istifa ederek Ekim 1917'de İstanbul'a geri döndü. Bu olayı, Avrupa'ya yaptığı iki ziyaret izledi. Biri veliaht Mehmed Vahidettin ile birlikte çıktığı Almanya gezisi, diğeri de tedavi için çıktığı Avusturya seyahati. Temmuz 1917'de hâlâ hastalığının verdiği zayıflık sürerken İstanbul'a döndü ve 7 Ağustos'ta Filistin'de Yedinci Ordu komutanlığını tekrar üstlendi. Altı hafta sonra 17 Ekim'de Allenby, Kudüs'ün kuzeyinde nihai bir saldırı başlattı. Böylece Suriye ve Filistin'den Türk ve Alman kuvvetleri çıkarılmış oldu. Mustafa Kemal Halep'in kuzeyinden son ve ümitsiz bir mücadele hazırlığı yaparken Mondros ateşkes antlaşmasının imzalandığı haberini aldı. Ertesi gün 31 Ekim'de Liman von Sanders'in yerine Yıldırım Orduları grup komutanlığına atandı. İki hafta sonra ise bu ordu grubu dağıtıldı, o da İstanbul'a çağırıldı. 13 Kasım günü, yani İtilaf donanmasının geldiği gün İstanbul'a vardı.

Türkiye'deki tek muzaffer general olarak taşıdığı itibara rağmen Mustafa Kemal'in de yapabileceği fazla şey yoktu. Padişah ve arkadaşları her türlü milliyetçi ideolojiye şiddetle karşı çıkıyordu, zira onlara göre İmparatorluğun çöküşüne neden olan bütün talihsizliklerin altında bu vardı. Bu yüzden işgalcileri olduğu kadar, kurulu düzeni de tehdit edebileceğini düşündükleri isyana dönük her halk hareketinin şevkini kırmak için tetikte bekliyorlardı. Böylelikle Türk kuvvetlerini silahsızlandırmaya devam ettiler ve İtilaf devletlerinin ardı ardına ateşkes şart-

larına aykırı hareketlerini kabul ettiler. İzmir'deki Türk birliklerine verilen emir, Yunanlılara karşı hiçbir direniş göstermemeleri yönündeydi. Şehirde direnişe veya karşı koymaya yönelik her hareket bastırıldı. Mustafa Kemal, 1927'de devrim hakkında yaptığı o tarihi nutkunun açılış cümleleri arasında bu durumu kendine has bir enerjiyle tasvir etmiştir:

> *Millet ve memleketi Umumi Harb'e sevk edenler, kendi hayatları endişesine düşerek memleketten firar etmişler. Saltanat ve Hilafet mevkiini işgal eden Vahidettin, kararsız, şahsını ve yalnız tahtını temin edebileceği tahayyül ettiği aşağılık bazı tedbirler araştırmakta. Damat Ferit Paşa'nın riyasetindeki kabine aciz, haysiyetsiz, korkak, yalnız padişahın iradesine tabi ve onunla beraber şahıslarını koruyabilecek herhangi bir vaziyete razı.*[8]

Mustafa Kemal başkentin içinde bulunduğu umutsuz durumunu kavrayıp Anadolu'ya, bir takım canlanma belirtilerinin görülmeye başladığı yere geçmeye karar verdi. Aralık 1918'de "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri" adı altında ilk direniş grupları kurulmuştu. Bu gruplar ilk olarak Trakya'da ve İzmir'de ortaya çıktı; ardından Manisa ve Anadolu'nun diğer yerlerindekiler geldi ve bu gruplar düşman tehdidi veya işgali altında olan bölgelerde milli direniş hareketinin modelini belirledi.[9]

Mustafa Kemal'in işgal altındaki başkentten çıkıp Anadolu'ya nasıl geçeceği sorunu ise beklenmedik biçimde kolaylıkla çözüldü. Onun niyetlerinden habersiz olan Padişah Mustafa Kemal'i (Haziran 1919'da Üçüncü Ordu adını alacak olan) Dokuzuncu Ordu genel müfettişliğine tayin etme konusunda ikna edildi. Bu ordunun merkezi, Anadolu'nun Karadeniz kıyısında, Samsun'daydı. Görevi, düzeni sağlamak, Müslüman-Hıristiyan

8. *Nutuk*, i. I; karş. *Speech*, s. 9.
9. Bu cemiyetler için bak. Rustow, *Wld Polit.*, xi. 541-2; Tunaya, *Partiler*, s. 481 v.d.; Jaschke, *WI*, n.s. v. 19 v.d.

çalışmasını sona erdirmek, bölgede faaliyet göstermekte olan yarı askeri çeteleri silahsızlandırıp dağıtmak ve genel olarak, geride kalan Osmanlı birliklerinin silahsızlandırılmasına ve askerlerin terhis edilmesine nezaret etmekti. O ise bütün bunları yapmak yerine, mevcut direniş grupları arasında irtibatı sağlamak, yenilerini oluşturmak ve Türk anavatanının istilaya karşı silahlı savunusu için hazırlık yapmak üzere işe koyuldu.[10]

Bu sırada Batı'da zafer kazanmış olan İtilaf devletleri nihayet Hasta Adam'ın dünyevi mallarını tasfiye etme konusundaki düzenlemeleri tamamlama aşamasına gelmişlerdi. Londra ve San Remo'da yapılan bir dizi konferansın ardından bir antlaşma hazırlandı; İtilaf devletlerinin ve Padişah'ın temsilcileri tarafından 10 Ağustos 1920'de Sevres'de imzalandı.

Sevres Antlaşması çok katıydı. Türkiye çaresizlik içinde, parçalanmış ve gölge bir devlet olarak en zengin bölgelerini ele geçiren güçlerin ve insanların insafına terk ediliyordu. Yenilmiş olan Almanya'ya dayatılandan çok daha ağır bir antlaşmaydı ve imzalandığı gün, Türkiye'de milli bir yas günü halini aldı.

Ne var ki asla hayata geçirilemedi. İtilaf devletleri Padişah'ın uysal hükümetine kendi şartları dayatmakla meşgulken Anadolu'da yeni bir Türk devleti doğmaktaydı. Bu hareketin başındakiler antlaşmayı ve getirdiği şartları baştan sona reddedip onu kabul edenleri ise vatan haini olarak mahkum ediyordu.

Samsun'a çıkmasıyla birlikte Mustafa Kemal, Anadolu'da yoğun bir çalışmaya başladı. Milli bir ordunun kadrolarını örgütlüyor ve bir kurtuluş savaşı için zemin hazırlıyordu. Haziran'da

10. Kemalist hareketin -Mustafa Kemal'in Kasım 1918'den Mayıs 1919'a kadar İstanbul'daki faaliyetlerini kapsayan- yarı efsaneleşmiş erken tarihçesi için bak. Jaschke'nin ifadeleri, a.g.e. s. 27 v.d. ve Rustow, s. 537-8. Ayrıca bak. Jaschke, "Mustafa Kemals Sendung nach Anatolia", F. Taeschner ve G. Jaschke, *Aus der Geschichte des islamichen Orients* (1949), s. 17 v.d. ve Y. H. Bayur, *Atatürk: Hayatı ve Eseri*, i (1963), 244 v.d. Mustafa Kemal'in kendi hatıraları için önde gelen Türk gazetecilerinden biri olan Falih Rıfkı Atay'ın kayıtlarına bak.: *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, (1955), s. 83 v.d.

Amasya'da Ali Fuad Paşa, Hüseyin Rauf Orbay ve Albay Refet Bele ile gizli bir toplantı yapmış, Erzurum'da On Beşinci Kolordu'ya komuta etmekte olan General Kazım Karabekir'le temas kurmuştu.[11] Hemen ardından ülkedeki bir grup askeri ve sivil yetkiliye şifreli telgraf tamimleri göndererek görüşlerini ifade etti. Bu telgrafın giriş kısmı, gelecek yıllar boyunca sürecek olan milli hareket planının ana temasını vurgular:

1. Vatanın bütünlüğü, milletin istiklali tehlikededir.

2. Merkezi hükümet üstlendiği mesuliyetin gereğini yerine getirememektedir. Bu hal, milletimizi yokmuş gibi göstermektedir.

3. Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.

Telgrafın devamında, milletin sahip olduğu hakları bütün dünya önünde ilan etmek üzere her türlü müdahaleden ve etkiden uzakta bir kongre toplanması talep edilir ve her bölgeden "Anadolu'nun bu amaç için en emin mahali olan" Sivas'a gizlice temsilciler gönderilmesi yönünde çağrı yapılır.[12] Aynı esnada Kazım Karabekir Temmuz'da Erzurum'da doğu vilayetlerinden gelecek temsilcilerin toplanacağı bir buluşma için davetiyeler göndermekteydi.

Mustafa Kemal'in faaliyetlerine dair haberler İstanbul'a ulaşmıştı ve bazı çevreleri şenlendirirken bazılarını korkuya sevk etmişti. Harbiye Nazırı, Mustafa Kemal'i İstanbul'a çağırdı. Bu emri

11. Karabekir anılarında (*İstik. Harb.*, s. 17 v.d.; *Esaslar*, s. 35 v.d.) Nisan 1919 başlarında komuta görevini üstlenmek üzere İstanbul'dan ayrılmadan önce Mustafa Kemal'i Şişli'deki evinde ziyaret ettiğini, Erzurum'daki kolorduyu bir tür milli direnme vasıtası olarak kullanmak ve bu şekilde bizzat Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gelip harekete geçmesi için ortam hazırlamak yönündeki niyetini ona bildirdiğini anlatır. (Karş. Gökbilgin, i. 79; Orga, s. 73-74.) Hatıraları genel anlamda, Kazım Karabekir'in Anadolu hareketindeki rolünün, (unutulmamalıdır ki, aralarının açılmasından sonra kaleme alınmış) Nutuk'ta bahsedilenden daha büyük olduğunu göstermektedir.

12. *Nutuk*, i. 30-31; *Speech*, s. 31. *Documents* (*Die Dokumente zur Rede*, 1927), no 12. Amasya görüşmelerine dair Cebesoy'un daha kapsamlı açıklamaları için hatıralarına bak., i. s. 69 v.d. Ayrıca Karabekir, *İstik. Harb.*, s. 57 v.d.; Orga, 77; Gökbilgin, i. 145; Smith, s. 14 v.d.; ve *WI*, n.s., ii (1952), s. 130.

göz ardı edilince Nazır, Padişah'tan görevine son veren bir *irade* çıkarttırdı. Meşru Osmanlı hükümetine karşı açık bir isyan hareketinden kaçınmaya özen gösteren Mustafa Kemal istifa ederek sivil kıyafete girdi.[13] Böylece 3 Mart 1919'da Erzurum'da kurulan Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne yönlendi. Daha sonra Erzurum'da yasal kaydını yaptırmış olan bu cemiyet, hem kanuni bir devamlılık unsuru hem de örgütlenme aracı oldu.

23 Temmuz 1919'da Cemiyet tarafından yapılan kongre, doğu vilayetlerinden gelen temsilcilerin toplanmasıyla Erzurum'da gerçekleştirildi. İlk gün Mustafa Kemal başkanlığa seçildi. 17 Ağustos'a kadar devam eden kongreden elde edilen en büyük başarı ileride ***Milli Misak*** olarak adlandırılacak olan bildirgenin ilk taslağının hazırlanmasıydı. Kazım Karabekir kongre sırasında Mustafa Kemal'i ve Rauf Bey'i tutuklaması ve Mustafa Kemal'in genel müfettişlik görevini üstlenmesi için İstanbul'dan emir almış, ama bu emirlere itaat etmemişti.[14]

4 Eylül'de ülkenin her tarafından gelen temsilcilerin katılımıyla çok daha önemli olan ikinci kongre Sivas'ta toplandı. Mustafa Kemal bir kez daha başkan seçildi ve toplantıdaki tartışmaları yönetti. Kongrenin başlıca görevi Erzurum'da alınan kararların tüm ülkeye yaymak ve Erzurum'da kurulmuş örgütü bu amaca uygun olarak yeniden uyarlamaktı. "Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti", Mustafa Kemal'in başkanlığındaki kalıcı bir temsilciler heyeti ile "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"ne dönüştürüldü. Bu yeni oluşum gelecekteki siyasi mücadelelerin aracı olacaktı.

13. İstifası hakkında bak. Unat, "Atatürk'ün Askerlikten İstifası...", *Tar. Ves.*, n.s., i (1955), 3-8; ayrıca Rustow, s. 546; Smith, s. 16.

14. Erzurum Kongresi için bak: Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum* (1946), s. 107 v.d.; *Nutuk*, i. 64 v.d.; *Speech*, s. 57 v.d.; *Esaslar*, s. 66 v.d.; Gökbilgin, i. 167 v.d.; Orga, s. 78 v.d.; Smith, s. 17 v.d. Milli Misak'ın tarihçesi için bak. Jaschke, "Zur Geschichte des türkischen Nationalpakts", *MSOS*, xxxvi/2 (1933), 101-16.

Sivas Kongresi'nde ifade edilen siyasi hedefler açık seçik ve bütünlüklü değildi. Temsilciler, İttihat ve Terakki Cemiyet'ini yeniden canlandırmayacaklarına dair yemin ederek işe başlamışlar ve Padişah'a dilekçe göndermişlerdi. O kadar ileriye gittiler ki siyasetle uğraşmak gerekir mi gerekmez mi diye tartışmaya başladılar. Bu konuda bir fikir birliğine varamadılar.[15] Bazı temsilciler bu kongrede de İstanbul çevrelerinde rağbet gören Amerikan mandası fikrini ortaya attılar ama çoğunluk tarafından desteklemediler.[16] Bunun yerine toprak bütünlüğünün ve milli bağımsızlığın korunması istendi ve gerektiği takdirde işgalci güçlere karşı silahlı direniş öngörüldü. Böylelikle Erzurum bildirgesinin ilkeleri teyit edildi ve bu görüşlere vurgu yapıldı.

Sadrazamın ve kabinenin suçlandığı Kongre'de her fırsatta Padişah'a duyulan sadakat teyit edildi. 10 Eylül'de Mustafa Kemal, Dahiliye Nazırı Adil Bey'e telgraf çekerek şunları söyledi:

> *Milleti padişaha sıkıntılarını arz etmekten men ediyorsunuz. Alçaklar, caniler! Düşmanlarla millet aleyhinde hain bir tertip kuruyorsunuz. Milletin kudret ve iradesini takdirden aciz olduğunuza şüphe etmiyordum. Fakat vatan ve millete karşı haince ve canice hareket edeceğinize inanmak istemiyordum. Aklınızı başınıza toplayın...*[17]

Ertesi gün Padişah'a ordu komutanlarından bir telgraf gönderildi. Telgrafta tahta ve hanedana olan sadakatlerini tekrar teyit edip "saltanat ve hilafete sadık ve hürmet eden yeni bir hükümetin kurulması hususunda emir buyurmasını"[18] arzu etmekteydiler. "Umumi Kongre Heyeti" imzasını taşıyan bir baş-

15. *Nutuk*, i. 88; karş. *Speech*, s. 76.
16. Cebesoy tarafından açıklanan ve Washington'daki Senato Başkanından bir araştırma heyeti gönderilmesini talep eden bir telgrafın Sivas'tan çekildiğine dair hakikata *Nutuk*'ta açıkça temas edilmemiştir. Telgrafın metni daha sonra Washington'da yayınlanmıştır. Bak. Rustow, *MEJ*, x (1956) 325-6; Cebesoy, i. 175-6.
17 *Nutuk*, i. 131; karş. *Speech*, i. 175-6.
18. *Documents*, no. 82.

ku telgraf ise Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya gönderildi. Sadrazam, saltanatın şeref ve haysiyetini ayaklar altına almakla ve milletin hakları çiğnemekle suçlanıyordu.

> *Milletin padişahımızdan başka hiçbirinize güveni kalmamıştır. Bu nedenle dilekçelerini ve şikayetlerini ancak padişahın şahsına arz etmek zorundadırlar. Heyetiniz... millet ile padişah arasında bir engel olmaktadır. Bu konudaki ısrarınız bir saat daha devam ederse millet artık kendisinin her türlü hareket ve icraatında serbest olduğu kanaatine varacak ve bütün vatanın gayrimeşru heyetinizle kesin biçimde ilişkisini kesecektir. Bu son ihtarımızdır...*[19]

Bu ani tepkilerin nedeni, İstanbul hükümetinin İngilizlerin de desteğiyle, doğudaki Kürt aşiretlerini Mustafa Kemal'e karşı kışkırtma girişimiydi. Bu çabaların etkisi pek azdı ve Kemalistlerle İstanbul arasındaki ilişkinin kopuşunu hızlandırdı.

Ne var ki başlangıçta başkentle olan ilişkiler gelişme işaretleri gösteriyordu. 1 Ekim'de Damat Ferit Paşa istifa etmiş ve yerine Kemalistler'i desteklemese de onlara açık biçimde karşı çıkmayan Ali Rıza Paşa geçmişti. Onlarla açık müzakereleri başlatacak kadar ileri gidebilmiş, ardından 20-22 Ekim tarihlerinde Amasya'da Mustafa Kemal ile Bahriye Nazırı Salih Paşa başkanlığında İstanbul hükümetine mensup bir grup temsilciyle görüşebilmişti. Hükümetin Kemalistleri fiili olarak tanıması ve Kemalist hareket planında yer alan temel siyasi ilkelerin İstanbul tarafından kabulü de dahil olmak üzere bir dizi anlaşmaya varıldı.[20] Aralık 1919'da milliyetçi bir ikna gayretinin ve baskının sonucu olarak Osmanlı meclisi için yeni seçimler yapıldı. 12 Ocak 1920'de İstanbul'da Meclis toplandı. Kemalistler ve sem-

19. *Nutuk*, i. 137; karş. *Speech*, s. 121. Sivas Kongresi'ne dair bak. Arif, *Anadolu İnkılabı*, s. 31 v.d.; Cebesoy, i. 156 v.d.; Karabekir, *İstik. Harb.*, s. 179 v.d.; *Esaslar*, s. 94 v.d.; Gökbilgin, ii. 3 v.d.; Smith, s. 19 v.d.

20. Amasya'daki buluşma için bak. *Nutuk*, i. 242 v.d. ve vesikalar 157-9; karş. *Speech*, s. 208 v.d.; Cebesoy, i. 252-4; Karabekir, *İstik. Harb.* s. 355 v.d.; Gökbilgin, ii. 103 v.d.; *Hist. Rep. turque*, s. 42 v.d.

patizanları çoğunluğu elde ettiler. Rauf Bey de dahil olmak üzere Anadolu'daki milliyetçi grup içinden bazı yeni meclis üyeleri seçildi. İki hafta sonra Meclis, Erzurum ve Sivas bildirgelerine dayanarak ve toprak bütünlüğü ve milli bağımsızlık gibi temel taleplerini dile getirerek Milli Misak'ı kabul etti.

Mustafa Kemal ve "Heyet-i Temsiliye" artık Ankara'ya yerleşmişti ve İstanbul'da kendilerine yakın duran bir meclisle birlikte konumunu kuvvetlendirmiş görünüyordu. Bir ölçüde de hükümet tarafından kabul edilmişlerdi. Başkentteki milliyetçi destekçiler daha faal hale geldiler ve Kemalistler'e sadece sözle değil İtilaf kuvvetlerinin silah depolarına saldırılar düzenleyip yağmaladıkları mühimmatı Anadolu'ya göndererek de yardım ediyorlardı. İtilaf devletleri bu gelişmeler karşısında alarma geçtiler ve çok sert karşılık verdiler. 3 Mart'ta Ali Rıza Paşa istifaya zorlandı, yerine 8 Mart'ta Bahriye Nazırı Salih Paşa geçti. İtilaf devletleri yüksek konseyi, İstanbul'un işgalini daha da kapsamlı hale getirme kararı aldı. 16 Mart'ta İngilizler İstanbul'un Türk mahallelerine girdiler, İtilaf devletleri komutanı General Wilson Jön Türklerin ve diğer şüpheli görülen milliyetçi sempatizanların tutuklanıp şehirden çıkarılması emrini verdi. Toplam olarak 150 kadar kişi tutuklandı ve aralarında Rauf Bey'in de bulunduğu bir grup mebus Malta'ya sürgün edildi. Bu insanlar 1921 sonlarında, Anadolu'da milliyetçiler tarafından tutuklanıp rehine olarak tutulan İngiliz subayları karşılığında salıverildiler.

18 Mart 1920'de İstanbul'daki Osmanlı meclisi son kez toplandı. Meclis üyelerinin bazılarının tutuklanmasını protesto eden bir karar oybirliğiyle kabul edildikten sonra meclis kendini süresiz olarak tatil etti. Tekrar toplanmayan bu meclis 11 Nisan'da Padişah tarafından nihai olarak feshedildi.

Bunun ardından gelişmeler belli bir noktaya ulaştı. 19 Mart'ta, Meclis kendi i İstanbul'da tatil ettikten bir gün sonra Mustafa

Kemal Ankara'da olağanüstü bir meclis için seçim çağrısı yaptı. Meclis Ankara'da, 27 Aralık 1919'de "Heyet-i Temsiliye"nin kurulmuş olduğu yerde toplanacaktı. Anadolu'nun tepe üzerine kurulu bu küçük şehri artık milli direnişin merkez karargahı ve fiilen Türk bağımsızlık hareketinin başkentiydi.

23 Nisan'da temsilciler Büyük Millet Meclisi adıyla Ankara'da toplandılar. O zaman bile temsilciler "isyankar" damgası yemelerine neden olacak herhangi bir adım atma konusunda gönülsüzdüler ve çaresizce meşru devamlılığı sağlama gayretindeydiler. Bunu yapabildikleri sürece milliyetçiler, Padişah ve Halife olan Mehmed Vahdettin'e olan bağlılıklarını herkese duyurdular ve onu düşman elinden kurtarma arzularını teyit ettiler.

Kısa zaman sonra bu durum artık imkansızlaştı. 5 Nisan 1920'de Padişah Damat Ferit'i yeniden sadrazamlığa getirdi ve milliyetçilere karşı açıkça ve sert bir saldırıya girişti. 11 Nisan'da Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi bir fetva yayınlayarak halifenin emri doğrultusunda asilerin öldürülmesinin dini bir gereklilik olduğunu ilan etti. Sadrazam ise "milletin sahte vekillerini" reddeden bir beyanat yayınladı, Eylül'den beri milliyetçilerle savaşmakta olan Çerkes Anzavur'a "paşa" unvanı verildi. 18 Nisan'da milliyetçilerle mücadele etmek üzere "Kuvva-yi İnzibatiye" birlikleri oluşturuldu ve 11 Mayıs'ta Mustafa Kemal'e ve diğer milliyetçi önderlere İstanbul'da Divan-ı Harb tarafından gıyaben ölüm cezası verildi. Padişah ve hükümeti ümitsizce her türlü dinsel, siyasi ve askeri silahı Anadolu'da yükselmekte olan bu yeni güce karşı son saldırısında kullanmaya hazırlanıyordu.

Milliyetçiler de aynı şekilde cevap verdi. 3-4 Mayıs'ta Büyük Millet Meclisi bir bakanlar kurulu [Heyet-i Vekile] tayin etti. 5 Mayıs'ta Ankara Müftüsü Börekçizade Mehmed Rifat Efendi, Anadolu diğer 152 müftüsünün de katıldığı bir fetva yayınlayarak, yabancı zorlamasıyla çıkarılmış bir fetvanın geçersiz

olacağını ilan etti ve Müslümanları "Halifelerini esaretten kurtarmaya" çağırdı. 19 Mayıs'ta Meclis, Damat Ferit Paşa'yı vatan haini ilan etti.[21]

Ne var ki, Padişah, Sadrazam ve Şeyhülislam gibi eski ve saygın mevkilerin taşıdığı o muazzam itibarı dengelemede bu tedbirlerin etkisi sınırlı oldu. Milliyetçilere karşı birçok yerde ayaklanmalar baş gösterdi ve İstanbul'daki makamlarca teşvik ve tasdik edilen çeşitli düzensiz kuvvetler Ankara civarında bile milliyetçilere saldırmaktan geri durmadılar.

Yunanlılara, Ermenilere ve Fransızlara karşı çoktan silahlı mücadeleye girişmiş olan milliyetçiler ise bir yandan da "Hilafet Ordusu"na karşı savunma yapmak zorunda kalmışlardı. Ancak 1920'nin sonlarında ve 1921 yılında olaylar onların lehine döndü. Sevres anlaşmasının imzalanması Türkiye'de bunu kabul eden rejime karşı çok büyük bir duygusal değişime yol açtı. Eski müttefikler arasında gitgide artan anlaşmazlıklar Mustafa Kemal'e ayrı ayrı ve akıllıca müzakereler yaparak konumunu kuvvetlendirme imkanı sağladı. 17 Ekim 1920'de İstanbul'da İtilaf devletlerinin şiddetli baskısıyla Damat Ferit Paşa son kez görevi bıraktı ve yerine Tevfik Paşa geçti. 1921 Ocak ayında Ankara'da Heyet-i Vekile, Osmanlı Harbiye Nazırlığı'ndan istifa edip Anadolu'ya geçen ve Nisan ayında milli kuvvetlere katılmış olan Fevzi Paşa'yı [Çakmak] kendilerine başkan olarak seçti.[21a] Yunanlılara karşı yürütülen mücadelenin gelişimi Ankara rejimini milli davayla özdeş hale getirdi ve Ankara'yı desteklemek yerine ona karşı hareket etmek, Türkler nazarında bir çeşit ihanet ve dinsizlik olarak görülür oldu.

21. Bu dini bildirilerle ilgili olarak bak. Jaschke, "Nationalismus und Religion im türkischen Befreiungskriege", *WI*, xviii (1936), 54-69, özellikle s. 63; Rustow, "Politics and Islam in Turkey 1920-1955," Frye, s. 69-107, özellikle s. 76.

21a. Fevzi Paşa'nın karşılanışındaki karışık düşünceler için bak. Cebesoy, i. 367 v.d. Karabekir, *İstik. Harb.* s. 657 v.d.

Türk-Yunan savaşı, kabaca 1920, 1921 ve 1922 taarruzlarına karşılık gelen üç ayrı devreye ayrılır. İlkinde Yunanlılarla aralarında sayıca ve malzemece umutsuz bir orantısızlık olan Türkler kötü bir yenilgi aldılar. Yunan birlikleri hem Anadolu hem de Rumeli'de ilerlemeye başladı. 1921'deki ikinci Yunan savaşında işgalciler birçok önemli kazanımlar elde ederek iyi bir başlangıç yaptılar. Ancak Türkler toparlanmayı başardılar. 10 Ocak'ta Albay İsmet komutasındaki Türk birlikleri İnönü yakınlarında bir vadide Yunanlıları durdurdu. İkinci ve daha önemli olan muharebe ise 31 Mart- 1 Nisan'da gerçekleşti ve tuğgeneralliğe yükselen İsmet, işgalci güçleri tekrar geri püskürttü. Mustafa Kemal'in mesai arkadaşı ve halefi olan İsmet İnönü, bu muhabereden dolayı daha sonra İnönü soyadını aldı.

Temmuz'da Yunanlılar yeniden ilerlemeye geçtiler ve Türklerle Sakarya ırmağında karşı karşıya gelene kadar devam ettiler. 24 Ağustos'ta büyük bir çarpışma oldu. Bizzat Mustafa Kemal'in idaresindeki Türk kuvvetleri kesin bir zafer kazandı. Yunanlılar batıya doğru yeni bir hatta çekildiler. Muzaffer general, Büyük Millet Meclisi tarafından verilen "Gazi" unvanıyla tebrik edildi.[22]

Sakarya zaferinin etkileri dikkate değerdi. Milli mücadeleciler artık güç sahibi bir etken olarak uluslararası çapta kabul görmüştü, bazıları da Türkiye'nin gerçek hükümeti olarak tanıyordu. Sovyetler daha Mart 1921'de onlarla aradaki sınırı belirleyen ve dostane ilişkiler kuran bir antlaşma imzalamıştı.[23] Ar-

22. Bu unvanın erken dönem Türk tarihindeki önemine dair bak. s. 17 v.d.

23. Rus antlaşmasının tarihçesi için bak. Jaschke, *WI*, n.s., v. (1957), 44 v.d. Diğer bazı yazarlara ek olarak, Jaschke, Sovyetlerin Kemalistlere sağladıkları para ve silahlara dair Cebesoy'un önemli tanıklığını da nakleder.
Çev. N.: Bu dönemde Türkiye'ye Sovyetler Birliği tarafından yapıldığı düşünülen para yardımının aslında Buhara Cumhuriyeti tarafından gönderildiği bugün artık bilinmektedir. Sovyetler Birliği Türkiye'ye iletmek üzere emaneten aldıkları yüz milyon rublelik bu yardımın sadece yaklaşık yüzde onluk

dından Fransızlar da aynısını yaptı. Ekim'de milli mücadelecilerle yeni bir Türk-Fransız antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayla, Türkler lehine yeni bir Suriye sınırı çiziliyordu ve bu sınır, Sevres'de belirtilmiş olandan çok daha iyiydi. Ayrıca Fransızların Çukurova bölgesini boşaltması öngörülüyordu. İtalyanlar ise sadece Oniki Ada'yı ellerinde tutma şartını muhafaza ederek, güney Anadolu'da tuttukları bölgelerden çekildiler. Çekilmeler ve antlaşmalar milli mücadelecilerin askeri konumlarını güçlendirmekteydi, buna ek olarak büyük miktarda silah elde etmeye de başlamışlardı.

Türklerin gücü gitgide artarken, Yunanlılar ülkelerindeki iç çatışmalar, rejim ve siyaset değişikliği nedeniyle zayıflıyorlardı. Ağustos 1922'de savaşın üçüncü ve son aşaması başladı. Türkler Dumlupınar'da ezici bir zafer kazandı ve Yunanlıları önlerine katarak 9 Eylül'de İzmir'i tekrar aldılar. Böylece Anadolu'nun yeniden fethini tamamladılar.

Mustafa Kemal artık mücadeleye Rumeli'de devam etmeye ve Yunanlıları Trakya'nın doğusuna püskürtmeye hazırlanıyordu. Bunu başarmak için hâlâ İtilaf devletlerinin işgali altında olan Çanakkale Boğazı'nı geçmek zorundaydı. Fransız ve İtalyan birlikleri çekildi, fakat İngilizler kaldı. Bir süre için İngiliz-Türk çarpışması kaçınılmaz gibi göründü. Nihayet İngilizler Mustafa Kemal'in taleplerine boyun eğdiler ve 11 Ekim 1922'de Mudanya'da bir ateşkes antlaşması imzalandı. Antlaşmanın şartlarına göre, İtilaf hükümetleri İstanbul'da, Boğazlarda, sekiz bin

bölümünü Ankara hükümetine teslim etmiştir. Bak. Ayfer Özçelik, *Ali Fuad Cebesoy*, Akçağ Yayınları, s. 254-258, 1993; Mehmet Saray, "Milli Mücadele Yıllarında Buhara Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye Yardımı ve Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu", *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924, Osman Hoca Anısına İncelemeler*, Timur Kocaoğlu (hazırlayan), SOTA, Haarlem, 2001, s. 339-346; Osman Kocaoğlu, "Rus Yardımının İçyüzü", *Yakın Tarihimiz*, c. I, sayı 10, Mayıs, 1972.

Türk jandarmasınca bir anda ele geçirilen Doğu Trakya'da Türk egemenliğinin tekrar kurulmasını kabul ediyorlardı. Türklerin bu bölgeleri tam olarak ele geçirmesi, bir barış antlaşmasının imzalanmasına kadar ertelendi. Yunanlılar 14 Ekim'de ateşkesi kabul etti. Ayın 19'unda Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'den gelen özel bir heyetle birlikte Refet Paşa Gülnihal adlı gemiyle Mudanya'dan hareket etti ve İstanbul'a girdi.

Lausanne Antlaşması

Barış konferansı 20 Kasım 1922'de Lausanne'da başladı. Antlaşmanın nihayet 24 Temmuz 1923'te imzalanışına kadar aylarca süren sayısız diplomatik münakaşa yaşandı. Türkiye için en başat önemi, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları dahilinde olan toprak parçasının neredeyse tamamında Türk egemenliğinin tam ve bölünmemiş bir biçimde tekrar kurulması oldu. Aynı zamanda uzun yıllar boyunca bir aşağılama ve boyunduruk sembolü olarak öfke kaynağı olan kapitülasyonlar kaldırıldı. Böylece Türkiye, Birinci Dünya Savaşı'nın yenik devletleri arasında kendi yıkıntısı içinden yeniden ayağa kalkmayı başarabilen tek ülke oldu. Galip güçlerin kendisine dayattığı barış şartlarını reddetmiş ve kendi şartlarını kabul ettirmişti. Lausanne Antlaşması özünde Türk Milli Misakı'nca öngörülen taleplerin uluslararası ölçekte tanınması anlamına geliyordu.

Askeri mücadele kazanılmıştı; milliyetçilerin siyasi programı başarıya ulaşmış ve uluslararası bir antlaşmayla dünya tarafından tanınmıştı. Sırada ne vardı? İşte Mustafa Kemal'in gerçek büyüklüğü, bu soruya verdiği cevapta yatmaktadır.

Türk gazeteci Falih Rıfkı Atay, Mustafa Kemal ile Jön Türk lider Enver Paşa'yı karşılaştırdığı yazısında konuyu açık ve net olarak ortaya koymuştur:

Enver'in özelliği cüret, Mustafa Kemal'in özelliği basiretti. Mustafa Kemal 1914'te Harbiye Nazırı olsaydı, devleti Birinci Dünya Savaşı'na sokmazdı. 1922'de Enver'e İzmir'e girmiş olsaydı, o hızla döner, Suriye ve Irak üstüne yürür, kazanılanı da kaybederdi.[24]

Aslında o zamanlar savaşçı bir kahramanı yoldan çıkarabilecek pek çok çeldirici şey vardı. Avrupa ve Asya'da kaybedilmiş Osmanlı toprakları bulunuyordu ve buralardaki yeni rejimlerin gitgide artan sorunları Türklerin bölge üzerindeki hak iddialarının yeniden teyit edilmesini kolaylaştırabilirdi.[25] Türk milliyetçilerin kalbine sıcak gelebilecek şeyler vardı: Yıkılmış olan Rus İmparatorluğu'ndan geriye Türkçe konuşan 20 milyondan fazla Müslüman kalmıştı ve bu insanlar devrimin, müdahalenin ve iç savaşın sancılı sürecinde siyasi macera için son derece cazip bir alan sunabilirdi.

Ancak Mustafa Kemal bunların hiçbirini yapmadı. Savaş bittikten sonra Yunanlılarla barış yaptı, acımasız ama etkili bir nüfus değişimi yöntemiyle aralarındaki o eskiye dayanan anlaşmazlıkları çözdü. Ancak yıllar sonra ve müzakere ve uzlaşma yoluyla sona erdirilmek üzere Boğazların silahtan arındırılmasını kabul etti. Sınır ötesi her türlü ihtirası, bütün Türkçü, Osmanlıcı ya da İslami ideolojiyi reddederek bilinçli bir biçimde eylem ve arzularını Türkiye'nin antlaşmalarla belirlenmiş milli sınırları içinde tuttu, hayatının geri kalanını o çetin, ağır ve gösterişsiz bir işe, ülkenin yeniden inşasına adadı. 1923 yılında yaptığı bir konuşmada Türk halkını şöyle uyarmıştır:

Ordumuzun şimdiye kadar elde ettiği zaferler memleketimizi gerçek bir kurtuluşa götürmüş sayılmaz. Bu zaferler ancak müstakbel

24. Atay, *Niçin Kurtulmamak* (1953), s. 6.
25. Mustafa Kemal'in kendi doğum yeri olan Selanik'i bile tekrar alma teşebbüsünü reddetmesine dair bak. Orga, s. 131-2.

zaferimiz için kıymetli bir zemin hazırlamıştır. Askeri zaferlerimizle mağrur olmayalım. Yeni ilim ve iktisat zaferlerine hazırlanalım.[26]

Siyasi Reform

Ancak çözülmesi gereken ilk sorun, siyasiydi, yani Türk devletinin şekli ve yapısı üzerineydi. Milliyetçiler başından itibaren sultana sadık kalmaları konusunda ısrar ediyorlardı, Padişah'ın onlara ve milli dava olarak gördükleri şeye karşı olan eylemleri, onu kurtarmayı teklif ettikleri kötü niyetli danışmanlardan ve yabancıların denetiminden kaynaklanıyordu. Ama aynı zamanda bazı siyasi ilkeler geliştirmişler ve benimsemişlerdi ki bunlar uzun vadede, saltanatın devamını imkansız kılacaktı. Daha 1920'de Mustafa Kemal, Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'ne alkışlar arasında şunu ilan etmişti: "Zannederim bugünkü mevcudiyetimizin temel gerçeği milletin eğilimlerini açıkça göstermiştir ve bu da halkçılıktır ve halk hükümetidir."[27] Aynı yılın Ağustos ayında aynı konuyu yeniden vurgulamıştır: "...bizim bakış açımız, ki halkçılıktır; kuvvetin, kudretin, hakimiyetin, idarenin doğrudan doğruya halka verilmesidir, halkın elinde bulundurulmasıdır."[28] İşte bu sıralarda Meclis açıkça gönülsüz olarak, anayasayla ilgili meseleleri tartışmaya başladı. 20 Ocak 1921'de "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu" kabul edildi. Bu kanun, "hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir; idare usulü halkın kaderini bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayalıdır," ilkesini tavizsiz bir biçimde beyan ederek başlıyordu. Ardından gelen maddelerde de "icra kudretine ve kanun yapma yetkisine sahip olan ve milletin yegane ve hakiki temsilcisi olan Büyük

26. *Milli Eğitimle ilgili Söylev ve Demeçleri*, i (1946), 10.
27. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, i (1945), 87.
28. A.g.e. s. 97-98.

Millet Meclisi" diyerek Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nin konumu belirlenmekteydi. [29]

Yunanlıların ve İtilaf devletlerinin yoldan çekilmesiyle nihayet Türkiye'de geriye iki güç karşı karşıya kalmıştı. Bir tarafta askeri zaferler ve kitlelerin desteğiyle hareket eden, halkın rağbet ettiği, milliyetçi hükümet ve Meclis vardı; diğer tarafta ise İslam devletinin ve inancının kadim ve yüce makamları vardı ki, her sınıftan Müslüman Türk'ün gözünde o makamlarda oturanların hâlâ sınırsız bir itibar ve kudreti mevcuttu.

Bu ikisi arasındaki nihai çarpışma İtilaf devletleri tarafından ateşlenmişti. İstanbul'daki padişah hükümetini hâlâ tanımakta ısrar eden İtilaf devletleri Lausanne'daki barış konferansına milli mücadelecilerle birlikte onları da davet etmişlerdi. Bu ikili davet ve böylesi hassas bir dönemde yol açtığı bölünmüş Türk iktidarı üzerine Mustafa Kemal derhal ve ebediyen tahtın siyasi kudretine son verme kararı aldı.

Bu iş basit değildi. Bizzat Mustafa Kemal dahi en yakın çalışma arkadaşlarından bazılarının ağzını aradığını ve hala saltanata bağlı olduklarını gördüğünü anlatır. Fevzi Paşa'nın yerine Temmuz 1922'de başbakan olan Rauf Bey der ki,

> ***Ben saltanat ve hilafet makamına vicdanen ve duygusal olarak bağlıyım... Padişaha sadakatimi korumak borcumdur. Halifeye olan bağlılığım ise terbiyem icabıdır. Bunlardan başka, umumi görüşüm de vardır. Bizde genel durumu tutmak güçtür. Bunu ancak herkesin erişemeyeceği kadar yüksek görülmeye alışılmış bir makam temin***

29. Anayasa ile ilgili belgelerden oluşan yararlı bir derlemede bu metin bulunabilir, bak. Gözübüyük ve Kili, s. 85-87. Kurtuluş Savaşı ve Devrimlerle ilgili kanunlar ve tartışmalar için bak. Kemal Arıburnu, *Milli Mücadele ve İnkılaplarla ilgili Kanunlar*... i (1957), 11 v.d. İlginçtir ki, Nisan 1921 tarihinde Osmanlı şehzadesi Ömer Faruk Anadolu'daki milli mücadelecilere katılma girişiminde bulunduğu zaman Mustafa Kemal kendisine nazik ama kesin bir üslupla İstanbul'da kalmasını tavsiye etmişti (Jaschke, "Auf dem Wege zur Türkischen Republik", *WI*, n.s., v (1958), 215-16, özel bir mektuplaşmadan alınmıştır.)

edebilir. O da saltanat ve hilafet makamıdır. Bu makamı ortadan kaldırmak, onun yerine başka mahiyette bir varlık yerleştirmeye çalışmak felaket ve hüsranla sonuçlanır. Asla kabul olmaz.

Yanlarında bulunan Refet Paşa hemfikir olduğunu söylediklerin sonra ekler: "Aslında bizde padişahlıktan, halifelikten başka bir idare şekli söz konusu olamaz."[30]

Ne var ki, Mustafa Kemal kararını vermişti. Saltanat ve hilafet birbirinden ayrılacak ve saltanat kaldırılacaktı. Bundan böyle artık padişah olmayacak, bir Osmanlı şehzadesi hilafet makamına geçecek, ancak yetkileri siyasi değil dini olacaktı. Mustafa Kemal bu uzlaşı vasıtasıyla siyasi değişim karşısında dinsel muhalefeti etkisiz hale getirmeyi, meşru ve saygın bir makamın avantajlarını siyasetin üzerinde tutmayı, aynı zamanda padişahın şahsi hakimiyetine de bir son vermeyi umut ediyordu.

31 Ekim'de Mustafa Kemal bu tekliflerini, Müdafaa-i Hukuk grubunun bir toplantısında dile getirdi. Ertesi gün teklifler Meclis'e sunuldu ve uzun, hararetli tartışmalara yol açtı. Şiddetli bir muhalefet derhal kendini gösterdi, Meclis'in çoğunluğu din adamlarından oluşan Şer'iye Encümeni üyeleri her türlü hukuki ve kuramsal itirazı dile getirdiler. Kalabalık encümen odasının bir köşesinde oturan Mustafa Kemal bu tartışmalardan tatminkar bir sonuç ortaya çıkmasının muhtemel olmadığını gördü. Hikayenin gerisini en iyi anlatan yine onun sözleridir:

Nihayet, müşterek encümen reisinden söz aldım. Önümüzdeki sıranın üstüne çıktım. Yüksek sesle şunları söyledim: "Efendim, dedim, hakimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye, müzakere ile, münakaşa ile verilmez. Hakimiyet, saltanat kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları zorla Türk milletinin hakimiyet ve saltanatına el koymuşlardı, bu tasallutlarını altı asır boyunca sürdürmüşlerdi. Şimdi de Türk milleti bu haddini aşan-

30 *Nutuk*, ii. 684; karş. *Speech*, s. 573.

ların haddini bildirerek, hakimiyet ve saltanatını isyan ederek, kendi eline bilfiil almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir. Söz konusu olan, millete saltanatını, hakimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız, meselesi değildir. Mesele, zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu, behemehâl olacaktır. Burada toplananlar, Meclis ve herkes meseleyi doğal görürse, fikrimce uygun olur. Aksi takdirde, yine hakikat kendi ifadesini bulacaktır. Fakat ihtimal, bazı kafalar kesilecektir.

İşin ilmi yönüne gelince, Hoca efendilerin hiç merak ve endişelerine mahal yoktur. Bu hususta ilmi izahat vereyim" dedim ve uzun uzadıya bir takım izahatta bulundum. Bunun üzerine Ankara mebuslarından Hoca Mustafa Efendi, "Affedersiniz efendim," dedi, "biz meseleyi başka bir açıdan değerlendiriyorduk, izahlarınızla bizi aydınlattınız." Mesele müşterek encümence halledilmişti.

Süratle kanun taslağı hazırlandı. Aynı günde Meclis'in ikinci oturumunda okundu. İsim isim oylanması teklifine karşı kürsüye çıktım. Dedim ki, "Buna gerek yoktur, memleket ve milletin istiklalini ebediyen muhafaza edecek esasları yüce meclisin oybirliği ile kabul edeceğini zannediyorum." "Oylayalım" sesleri yükseldi. Nihayet reis oya koydu ve "Oybirliğiyle kabul edilmiştir," dedi. Yalnız menfi bir ses işitildi: "Ben muhalifim!" Bu ses, "Söz yok!" sesleriyle boğuldu. İşte efendiler, Osmanlı saltanatının yıkılış ve çöküş merasiminin son safhası bu şekilde cereyan etmiştir.[31]

1 Kasım 1922'de onaylanan bu kararın iki maddesi vardı. Birincisi şunu ilan ediyordu: "Türk milleti şahsi hakimiyete dayanan İstanbul'daki hükümet şeklini 16 Mart 1336 (1920)'den itibaren ve ebediyen tarihe gömmüştür"; ikincisi ise hilafetin Osmanlı hanedanına ait olduğunu kabul ediyor, ancak hilafetin Türk devletine dayalı olduğunu ve Meclis'in halife olarak "Os-

31. *Nutuk*, ii. 690 v.d.; karş. *Speech*, s. 557 v.d. Saltanatın kaldırılışıyla ilgili olarak Cebesoy'un anlattıkları yazarın anılarında yer almaktadır: iii/I, 110 v.d. Genel olarak bu meseleye dair bak. Jaschke, "Das Ende des osmanichen Sultanats" *Studien zur Auslandskunde, Vorderasien*, I/i.

manlı hanedanından bilgi ve ahlak olarak en layık ve uygun olanını" seçebileceğini belirtiyordu.[32]

VI. Mehmed Vahdettin, Meclis'in kendi bilgi ve ahlakı hakkında hüküm vermesini beklemedi. 17 Kasım günü, saraydan sessiz sedasız çıkıp bir İngiliz gemisiyle Malta'ya kaçtığı haberleri alındı. Ertesi gün Büyük Millet Meclisi onun tahttan indirildiğini ve halife olarak yerine kardeşi Abdülmecid'in seçildiğini ilan etti.

Mustafa Kemal artık siyasi mücadelesinin bir sonraki safhasına hazırlanıyordu. İlk ihtiyacı siyasi bir vasıta oldu. Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti milli mücadele döneminde son derece iyi iş görmüştü. Ancak barış ve bağımsızlık elde etmiş bir ülkenin ihtiyaçları için uygun değildi. Mustafa Kemal bunu gerçek bir siyasi partiye dönüştürmek için işe koyuldu. Daha 6 Aralık 1922'de Halk Fırkası adını alacak olan yeni bir parti in oluşumu hakkında basına ilk duyurusunu yaptı ve ülkenin eğitimli sınıflarını, görüşlerini kendisine doğrudan iletmeleri için çağrıda bulundu. Yeni yılda Anadolu'da çok kapsamlı bir geziye çıktı ve 8 Nisan 1923'te dokuz maddelik bir bildirge yayınladı.[33] Bu maddelerle Mustafa Kemal, halka dayalı egemenlik, temsili hükümet ve saltanatın kaldırılması gibi konulardaki görüşlerini tekrar etmekte ve sonra da özellikle mali ve idari alanlarda gerekli olan bir dizi reform taslağı çizmekteydi. Onun 1927 tarihli söylevinde bu bildirgeyle ilgili şunlar söylenmiştir:

> ***Bu program, bugüne kadar uyguladığımız ve elde ettiğimiz bütün hususları ihtiva ediyordu. Ne var ki programa dahil edilmemiş, mühim ve esaslı bazı meseleler de vardı. Mesela cumhuriyetin ilanı, halifeliğin kaldırılması, Şer'iye Vekaleti'nin son bulması, medreseler***

32. Metin için bak. Gözübüyük ve Kili, s. 90-91; Anburnu, s. 311-12.
33. Metin için bak. Tunaya, *Partiler*, s. 580-2.

ve tekkelerin kaldırılması, şapkanın benimsetilmesi... Bu meseleleri programa dahil ederek vaktinden evvel cahil ve gericilerin bütün milleti zehirlemesine fırsat bulmalarını uygun bulmadım. Çünkü bu meselelerin uygun zamanda hallolunabileceğinden ve milletin sonuç olarak memnun olacağından katiyen emindim.[34]

Bu programın kısa ve yetersiz olduğuna dair bazı şikayetler olmasına karşın, yeni bir siyasi gelişimin başlama noktası oldu. Üç yıl içinde isyancı bir çeteden milli bir parlamento haline dönüşmüş olan Büyük Millet Meclisi, 16 Nisan'da yeni seçimler için kendini feshetti. Bu, uzun zaman sonra yapılacak ilk gerçek genel seçimdi. Haziran'da gerçekleşen seçimin sonucunda 286 vekillik yeni meclis ortaya çıktı ve ilk oturum 11 Ağustos 1923'te yapıldı. İki gün önce 9 Ağustos'ta Mustafa Kemal'in başkanlığında Halk Fırkası ilk kongresinin görüşmelerine başlamıştı.[35] Meclis, Mustafa Kemal'i Cumhurbaşkanlığına seçti, Fethi Bey [Okyar] Rauf Bey'in yerine geçerek Başbakan oldu.

Yeni Meclis'in ilk büyük siyasi eylemi 23 Ağustos'ta, yeni Türkiye'nin uluslararası konumunu teminat altına alan Lausanne Antlaşmasını onaylamak oldu. Bundan sonra da ülke içindeki meselelerde önemli sonuçlar yaşandı. 2 Ekim'de son İtilaf birlikleri İstanbul'u terk etti, 6 Ekim'de Şükrü Naili Paşa komutasındaki Türk birlikleri saltanat şehrine yürüdü. Tuhaf bir tesadüf eseri Damat Ferit Paşa da aynı gün Nice'te öldü.

Ankara hükümeti artık birinci derecede önem taşıyan bir karar aşamasındaydı. Cevap daha fazla geciktirilmedi. 9 Ekim'de Halk Fırkası'nın bir toplantısında İsmet Paşa, anayasal bir değişiklik önerisi sundu: "Türk devletinin hükümet merkezi Ankara'dır." Dört gün sonra Meclis resmen bu öneriyi kabul etti.

34. *Nutuk*, ii. 718; *Speech*, s. 598.
35. Bak. ileride s. 515.

Bu değişiklik geçmişle olan bağların bir kez daha kopması anlamına geliyordu, saltanatın kaldırılmasından sonra gelen mantıklı bir ikinci adımdı. Padişah gitmişti, saltanat şehri, onu tahtından eden devrimcilerin hükümetini ağırlamak için uygun değildi. Yaklaşık beş yüzyıl boyunca İslam imparatorluğunun başkenti İstanbul olmuştu. Şaşaalı bir geçmişin soluk hayaletleri hâlâ sarayın ve Bab-ı Âli'nin koridorlarında kederli kederli dolanıp durmaktaydılar. Camileri ve saraylarıyla, dini şahsiyetleri ve saray erkanı ile Türk İstanbul; imtiyaz sahipleri ve aracılarla kozmopolit tüccar topluluklarını barındıran Levanten mahallesi Pera [Beyoğlu], bunların geçmişle olan bağları öyle sıkıydı ve hem hakikatte hem de Türk insanının zihninde öylesine yer etmişti ki Mustafa Kemal'in kurmak istediği yeni Türkiye'nin merkezi olamazdı. Böylece yaşanmakta olan değişimleri simgeleyen ve vurgulayan yeni bir başkent seçildi. Yeni devlet hanedana, bir imparatorluğa ya da bir inanca değil, Türk milletine dayanıyordu ve başkenti de Türk anayurdunun tam ortasındaydı.[36]

Bu esnada Mustafa Kemal daha da köklü bir değişimin hazırlığı içindeydi, Cumhuriyet ilan edecekti. Saltanatın kaldırılması ve halifeliğin ayrı bir yapı olarak muhafazası, devletin başkanlığında tehlikeli bir belirsizlik yaratmıştı. Meclis'te ve başka yerlerde pek çok insan vardı ki bunlar, halifenin şahsında meşru bir hükümdar ve devlet başkanı görmekteydi. O, bir çeşit meşruti hükümdar ve özellikle de dinin savunucusuydu. Ancak Mustafa Kemal'in kafasında başka fikirler vardı. Ekim başında Cumhuriyet ilan edeceğine dair söylentiler dolaşmaya başladı ve bunlar şiddetli bir muhalefet ve tartışma yarattı. Ekim'in sonunda, itinayla planlanmış bir dizi siyasi manevranın ardın-

36. G. J. Jaschke, "Ankara wird Hauptstadt der neuen Türkei", *WI*, n.s., iii (1954), 262-7; Cebesoy, iii/2, 26-27, karş. ileride, s. 510-1.

dan, Mustafa Kemal Meclis'e gelerek bazı anayasa değişiklikleri teklifi sundu. Onun deyişiyle bu değişiklikler siyasi sistemlerinde mevcut olan belirsizlikleri ve karmaşayı ortadan kaldıracaktı. Bir önceki gece hazırlanmış olan değişiklik taslağı şunları içeriyordu:

> *Türkiye devletinin yönetim şekli Cumhuriyettir... Türkiye Cumhurbaşkanı Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından ve kendi üyeleri arasından... seçilir... Türkiye Cumhurbaşkanı devletin başıdır... Başbakan, Cumhurbaşkanı tarafından... seçilir.*

Saatler süren tartışmanın ardından saat 8.30'da karar, 158 oyla alındı. Pek çok çekimser oy vardı, ancak hiç red oyu yoktu. On beş dakika sonra, saat 8.45'te, vekiller Mustafa Kemal'i ilk Cumhurbaşkanı olarak seçtiler. O da İsmet Paşa'yı ilk Başbakan olarak atadı. Haberler o gece ülkenin her köşesinde yayınlandı ve gece yarısından sonra 101 pare top atışıyla her yerde kutlandı.[37]

Din Devletine Saldırı

Anayasa değişikliği tartışmalarına katılan taraflar arasında seçkin bir tarihçi olan Abdurrahman Şeref de vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun son resmi tarihçisi* olan Abdurrahman Şeref, Türk Tarih Kurumu'nun ilk başkanı ve o zamanlar Büyük Millet Meclisi'nde İstanbul vekiliydi. Diyordu ki,

> *Bütün hükümet şekillerinin sayılmasına lüzum yok. "Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir," dedikten sonra kime sorsanız bu cumhuriyettir. Doğan çocuğun adıdır. Ama bu ad, bazılarına hoş gelmezmiş, varsın gelmesin.*[38]

37 *Nutuk*, ii. 815.; karş. *Speech*, s. 657 v.d.; Cebesoy, iii/2, 38 v.d.; karş. a.g.e. 59-60. Metinler ve tartışmalar için bak. Gözübüyük ve Kili, s. 95 v.d. ve Arıburnu, s. 32 v.d. Ayrıca bak. Orga, s. 140 v.d.

* Çev. N.: Vak'anüvis.

38. *Nutuk*, ii. 812; karş. *Speech*, s. 655.

Padişahın eski tebaasının tümü, hadiselerin gidişatını aynı tarihsel gerçekçilikle göremiyordu. Birçok çevrede Cumhuriyet'in ilanı yeni bir dönemin başlangıcı olarak coşkuyla karşılanmaktaydı. Bazı yerlerde ise tam bir sarsıntı ve üzüntü ve geleceğe dair derin endişelere yol açmıştı. Bunun anlamı neydi? Padişahın hakimiyeti basitçe Mustafa Kemal'e mi geçmiş oluyordu? Bu, halifeliği ve bununla beraber Türkiye'nin İslam dünyasındaki önderliğini nasıl etkileyecekti? 11 Kasım 1923 tarihli *Tanün* gazetesinin bir makalesinde şöyle deniyordu:

> *Hilafet bizden giderse beş-on milyonluk Türkiye Devleti'nin İslam alemi içinde hiç önemi kalmayacağını, Avrupa siyaseti gözünde de son derece küçük ve değersiz bir hükümet konumuna düşeceğimizi anlayabilmek için büyük bir dirayete gerek yoktur... Osmanlı hanedanında kabul edilmiş ve dolayısıyla sonsuza kadar Türkiye'de kalması garanti altına alınmış hilafeti elden kaçırmak tehlikesini icat etmeyi akıl ve gayretle, milliyet duygusuyla yorumlamak mümkün değildir.*[39]

Hilafet sorunu, Türkiye sınırlarının çok ötesinde dahi ilgi uyandırdı ve cumhuriyetçi rejimin taşıdığı niyetler konusunda özellikle Hindistan'da endişeli sorulara yol açtı. Bunlara sonunda Mustafa Kemal "hilafete saldıranlar yabancılar değil, Çanakkale'de, Suriye'de ve Irak'ta Türklere karşı İngiliz Bayrağı altında savaşan Müslümanlardı" şeklinde sert bir yorumla cevap verdi.[40]

Türkiye'deki muhafazakar muhaliflerin Cumhuriyet'e karşı yönelttikleri temel itiraz, onun Türk halkının hem İslami geçmiş hem de imparatorluk geçmişiyle arasındaki bağları, hem de uzun süredir önderi oldukları İslam Dünyası ile olan bağlarını tehlikeye atacağı idi. Geleneğe dayalı güçlerin halifenin

39. *Nutuk*, ii. 830; karş. *Speech*, s. 669.
40. *Nutuk*, ii. 829; karş. *Speech*, s. 668.

şahsı etrafında toplanmaları kaçınılmazdı. Zira o, söz konusu her iki dünyaya da bağlılığın yaşayan sembolüydü. Ilımlı ve iyi eğitimli bir adam olan Halife Abdülmecid yine de kendisini bu role verdi ve Ocak 1924'de Cumhurbaşkanı'ndan iğneleyici bir söze maruz kaldı:

> ***Halife hem özel hem de kamusal hayatıyla atası olan padişahların yolunu takip ediyor gibi görünmektedir...Türkiye Cumhuriyeti'ni nezaket ve safsata kurbanı edemeyiz. Halife kendisinin ve makamının ne olduğunu açık biçimde bilmeli ve bununla yetinmelidir...***[41]

Öyle görünüyor ki hilafetin kaldırılmasıyla sonuçlanan krizi tetikleyen şey Hintli Müslümanların hilafete gösterdikleri ilgi oldu. 24 Kasım 1923'te üç büyük İstanbul gazetesi İsmet Paşa'ya hitaben yazılmış bir mektubun metnini yayınladılar. Mektup iki önemli Hintli Müslümanın imzasını taşıyordu: Emir Ali ve Ağa Han. İmza sahipleri, halifeliğin saltanattan ayrılmasının genelde Müslümanlar için halifeliğin önemi arttırdığını belirtip Türk Hükümeti'nden hilafeti "Müslüman Milletlerin güvenine ve saygısına hükmedecek, bu şekilde Türk Devletine eşi bulunmayan bir güç ve yücelik sağlayacak bir temel üzerine" yerleştirmesi için ricada bulunuyordu.[42]

Mustafa Kemal hilafetin geçmişle ve İslamiyet'le arasında bir bağ gören muhalifleriyle aynı düşüncedeydi. Zaten kesinlikle bu nedenden dolayı o bağı koparmaya kararlıydı.

Bir kez daha dikkatle hazırlık yapıldı. Mustafa Kemal 1924'ün başında geniş kapsamlı bir askeri tatbikata başkanlık etmek üzere İzmir'e gitti ve orada iki ay kaldı. Yanında Başbakan İsmet Paşa, Harbiye Nazırı Kazım Paşa ve Erkan-ı Harb Reisi [Genelkurmay Başkanı] Fevzi Paşa vardı. "Hilafetin kaldırılmasının gerekliliği hususunda mutabık idik. Aynı zamanda Şer'iye ve

41 *Nutuk*, ii. 847-8; karş. *Speech*, s. 682-3.
42. RIIA, *Survey*, 1925, s. 571; Gebesoy, iii/2, 77/78.

Evkaf Vekaletini de kaldırmak ve kamusal eğitimi birleştirmek kararındaydık."[43]

Mustafa Kemal 1 Mart 1924'te meclisin yeni oturumunu açtı. Konuşmasında üç ana noktayı vurguladı: Cumhuriyet'in korunması ve istikrara kavuşması, birleştirilmiş bir Milli Eğitim sisteminin oluşturulması ve "İslam inancını asırlardan beri alışık olduğu siyasi vasıta konumundan kurtararak onu yüceltmek ihtiyacı".[44]

Bu üçüncü maddenin anlamı ertesi gün Halk Fırkası'nın grup toplantısında açıklığa kavuştu. Cumhurbaşkanı'nın önerileri tartışıldı ve bir dizi önerge üzerinde fikir birliğine varıldı. 3 Mart'ta bunlar Büyük Millet Meclisi'nde okundu. Önerge, Halifenin görevden alınmasını, hilafetin kaldırılmasını ve Osmanlı Hanedanı'nın bütün mensuplarının sınır dışı edilmesini içeriyordu. Ertesi sabah şafakla beraber kederli bir halde bulunan Abdülmecid bir arabaya bindirildi ve Orient Express'in [Doğu Ekspresi] hareket edeceği tren istasyonuna götürüldü. Onun gidişi çeşitli gösterilere neden olabileceği için Büyük Sirkeci Garına değil, şehir dışındaki küçük bir istasyon seçilmişti. Halifelerin sonuncusu sürgün edilerek sonuncu Padişah'ı izlemiş oldu.[45]

Hilafeti kaldırmakla Mustafa Kemal yerleşik İslam'ın son derece sağlam güçlerine karşı ilk açık saldırısını yapmış oluyordu. Hem kuramsal olarak ve hem de halk nazarında geleneksel

43. *Nutuk*, ii. 848; karş. *Speech*, s. 683; Cebesoy, iii/3, 64-65. Ayrıca bak. *WI*, x (1924), 81.

44. *Nutuk*, ii. 849; karş. *Speech*, s. 684.

45. Osmanlı hilafetinin son evresine ve onun kaldırılışına dair bak. Jaschke, "Das osmaniche Scheinkalifat von 1922" *WI*, n.s., i (1951), 195-217, 218-28; C. A. Nallino, "La fine del cosi detto califfato ottomano" *OM*, iv (1924), 137-53 (yeniden baskısı için bak. *Raccolta di Scritti*, iii (1941), s. 260-83. Metinler için bak. Gözübüyük ve Kili, s. 98 v.d. ve Anburnu, s. 329. İsmet Paşa'nın bu vesileyle yaptığı konuşma için bak. *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri*, i (1946), 87-93.

İslam Devleti bir teokrasiydi. Buna göre Tanrı, tek meşru kudret ve kanun kaynağı, Hükümdarlar da Onun dünyadaki vekili idi. İnanç, yerleşik siyasi ve toplumsal düzenin resmi ilkesiydi. Aynı kaynaktan gelen ve aynı yargı organı tarafından idare edilen Şeriat, ibadet ve itikat kurallarını olduğu kadar medeni, cezai ve anayasal kuralları da kapsamaktaydı. Hükümdar Şeriat'ın en üst düzeyde vücut bulmuş şekliydi ve Şeriat onu, o da Şeriat'ı devam ettiriyordu. Ulema ise onun yetkili savunucusu ve sözcüsüydü.

Art arda gelen Osmanlı reformlarının başından itibaren Ulema, reformcuların zoruyla hukuki, toplumsal ve eğitimsel konulardaki geniş yetki alanlarını terk etmek durumunda bırakılmış ve gücü büyük saldırılara maruz kalmıştı. Ancak hala ellerinde büyük bir güç ve daha da büyük bir etki bulunuyordu. Ülkenin eğitim kurumlarının büyük bir kısmı onların denetimindeydi. Ailevi ve şahsi konularla ilgili kanunlar hâlâ Ulema'nın idaresindeki Şeriat'ın egemenliğindeydi. Saltanatın ve eski rejimin bütün diğer kurumlarının ortadan kalkmasından beri Ulema sahip oldukları bütünlük, teşkilat ve yetkileriyle yeni rejimin liderliğine meydan okuyabilecek tek güç olarak kalmıştı.

Ulema geçmişte birçok kere reformcuların yaptıklarını ya geciktirmiş veya hüsrana uğratmıştı. Mustafa Kemal onların kendi devrimini engellememesi konusunda kararlıydı. Hilafetin kaldırılması Ulema'nın bütün hiyerarşik teşkilatına yıkıcı bir darbe oldu. Ve beraberinde diğer darbeleri de getirdi: Şeyh'ül İslamlık makamının ve Şer'iye Vekaleti'nin kaldırılması, dini okul ve medreselerin kapatılması ve bir ay sonra da ilahiyatçı kadıların Şeriat'ı yönettikleri Şer'iye mahkemelerinin kaldırılması. Yeni düzen 20 Nisan 1924'te Büyük Millet Meclisi'nin kabulüyle Cumhuriyet Anayasası'nda tasdik edildi. Buna göre Meclis'in

yasama yetkisi teyit ediliyor ve yargı fonksiyonu "Millet adına" hareket eden bağımsız mahkemelere tahsis ediliyordu.[46]

Bu ve benzeri köklü değişiklikler kaçınılmaz olarak çok yaygın ve fiili bir öfke uyandırdı. Buna ek olarak Mustafa Kemal'in şahsi yükselişine karşı yapılan muhalefet Milli Mücadele'nin ilk dönemlerinde kendisine en yakın olanların arasında gitgide büyüyordu. Başkent'te Mustafa Kemal'in eski destekçilerinden bir grup ondan ayrılarak "Terrakkiperver Cumhuriyet Fırkası" adı altında muhalif bir grup oluşturmaya başladı. Liderleri arasında 1919 Haziran'ında Amasya'daki gizli toplantıda Mustafa Kemal'le birlikte olan Rauf Bey, Ali Fuad Paşa ve Refet Paşa da vardı. Ayrıca, Kazım Karabekir ve milliyetçi eski muhafızların önde gelen sivil ve askeri mensupları da bulunuyordu. 21 Kasım 1924'te Mustafa Kemal liberal olarak bilinen eski dostu Fethi Okyar'ı İsmet Paşa'nın yerine Başbakanlığa atadı.[47]

Parti içindeki ayaklanma bir meseleydi, silahlı ayaklanma ise bir başka mesele. Şubat 1925'te Doğu Vilayetlerinde bir Kürt ayaklanması baş gösterdiğinde Mustafa Kemal süratle ve şiddetle harekete geçti. İsyancıların lideri Nakşibendi Tarikatı'nın babadan oğla geçen liderliği konumundaki Palu'lu Şeyh Said idi. Mart başına gelindiğinde, isyan Güneydoğu'nun büyük bir kısmında yayılmış ve Cumhuriyet rejimine yönelik ciddi bir tehdit oluşturmuş görünüyordu. Ankara'da Cumhurbaşkanı'nın sadık muhalefeti ile Hükümet denemesi şeklindeki sistem terk edildi. 3 Mart'ta Fethi Bey görevden alındı ve İsmet Paşa yeniden Başbakan oldu. Ertesi gün, Hükümete iki yıl için olağanüs-

46. Anayasayla ilgili olarak bak. ileride s. 490 v.d.

47. Bak. Rustow, s. 547-8; Orga, s. 153 v.d. ve ileride s. 510. General Ali Fuad Cebesoy'un hatıralarını üçüncü cildinin ikinci bölümü (*Siyasi Hatıralar*, 2, İstanbul 1960, özellikle s. 108 v.d.) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın ortaya çıkışı ve kapanması ile ilgili bir bölüm içerir. Ayrıca bak. F. W. Frey, *The Turkish Political Elite* (1965), s. 323-35.

tü yetkiler veren, aslında diktatörce yetkiler içeren ağır "Takrir-i Sükun Kanunu" alelacele Meclis'ten geçirildi.[48] 1927'de bu kanunla verilen yetkiler yenilendi ve Mart 1929'a kadar devam etti. Aynı zamanda doğuda ve Ankara'da özel "İstiklal Mahkemeleri" kuruldu. Doğudakilerin kısa bir yargı neticesinde kesin idam yetkisi de vardı. Ankara'daki mahkemenin raporuna dayanarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 3 Haziran'da kapatıldı. Fethi Bey bu esnada 11 Mart'ta Paris büyükelçiliğine atanmıştı.

Doğu'da ise hızlı bir askeri hareketle isyan bastırıldı. İstiklal Mahkemeleri süratle isyancı liderleri yargıladı. Şeyh Said Nisan'da yakalandı ve kırk altı adamıyla birlikte Diyarbakır'da 29 Haziran'da İstiklal Mahkemesi kararıyla ölüme mahkum edildi. Cezalar ertesi gün infaz edildi.

Kürt isyanı tanıtanımaz Cumhuriyet'i devirmek ve Halifeliği tekrar tesis etmek için yandaşlarını yönlendiren şeyhler tarafından idare edilmişti. Mustafa Kemal bunun üzerine tekkeleri kapatıp cemiyetlerini dağıtarak ve toplanmalarını, törenlerini ve özel kıyafetlerini yasaklayarak bu dervişlere karşılık verdi.

İşte tam bu zamanda ve bu bağlamda Mustafa Kemal büyük sembolik devrimlerinden ilkini gerçekleştirdi. Bunlar bütün bir milletin zorla bir uygarlıktan diğerine hızla canlı ve kapsamlı biçimde geçişini ifade eden dış görünümlerdeki köklü değişikliklerdi. Bir Batılı için bir şapka biçiminin bir başkasıyla zorla yer değiştirmesi komik ya da rahatsız edici görünebilir ve her iki halde de önemsizdir. Bir Müslüman içinse bunun, komşularıyla, atalarıyla ve kendisinin toplumdaki, tarihteki yeriyle olan ilişkilerini hem ifade eden, hem de doğrudan etkileyen yaşamsal bir önemi vardır. Diğer inanç ve uygarlıklardan farklı

48. Metin ve tartışmalar için bak. Arıburnu, s. 174 v.d.

olan İslamiyet, bir Müslümanı diğer Müslümanlarla birleştiren ve onu putperest atalarından ve kâfir komşularından ayıran bir inanç ve uygarlıktır. Kıyafet ve özellikle de başlıklar bir Müslümanın İslam toplumuyla olan bağlantısını ve diğerlerini reddedişini işaret eden açıkça görünür ve şekilsel bir semboldür. Geçen yüzyıllar içerisinde modernleşme ve reform, Müslümanların kıyafet konusundaki bu ayrıcalıklı konumuna büyük bir saldırı yapmış ve Batılı olan ile Batılı olmayan arasında yeni bir toplumsal uçurum yaratmıştı. Batılı olan yönetici elitin erkek ve laik unsurlarını içeriyor, Batılı olmayan ise halkın geri kalanını kapsıyordu. Ancak başkentin o tertemiz pantolonlu ve ceketli züppeleri arasında bile bir ayırım alameti kalmıştı: Fes. Henüz bir asır önce kabul edilmiş olan ve kafirlerden gelen bir bid'at olarak şiddetle karşı çıkılmış olan bu başlık,[49] Türkiye'deki ve daha birçok ülkedeki Müslüman tarafından benimsenmiş, kabul edilmiş, Müslüman kimliğinin en son işareti haline gelmişti. Bir Müslüman'ın vücudunun geri kalanı Batılılaşabilirdi, ama başı İslam çizgisinde kalıyordu. Uzun, kırmızı ve meydan okuyan o fes, Müslümanın Batı'ya uymayı reddedişini ve Allah huzurunda alnını yere hiçbir engel olmaksızın koymaya hazır oluşunu ilan ediyordu.

Daha Jön Türk döneminde bile modern ama farklı, ayrı bir İslam uygarlığının var olması ihtimalini reddetmiş olan daha tutarlı Batılılaşma yandaşları vardı. 1911'de Abdullah Cevdet "Medeniyet, Avrupa medeniyetidir," diye yazmıştı.[50] Mustafa Kemal de tamamen aynı fikirdeydi. Kasım 1924'te Meclis'te yaptığı konuşmada, din devletine karşı konulan kanunlar yürürlüğe girdikten sonra, şuna dikkat çekiyordu: "Türk milleti asırlardan beri kendisini terakki yolunda ilerlemekte olan uygar mil-

49. Bak. s. 141.
50. Bak. s. 317-8.

letlerden alıkoymuş olan engellerin ortadan kalktığını büyük bir ferahlıkla idrak eyledi."[51] Bir başka vesileyle "Medeni olmayan insanlar, medeni olanların ayakları altında kalmaya mahkumdur" demişti.[52] Uygarlık ise, Batı ve modern dünya anlamına geliyordu, Türkiye'nin hayatta kalabilmek için bir parçası olmak zorunda olduğu modern dünya. "Millet, muasır medeniyetin bütün milletlere temin eylediği hayat ve vasıtaları öz ve şekil olarak aynen ve tamamen gerçekleştirmek için kesin karar vermiştir."[53]

1925 yılının olayları göstermişti ki, karşı güçler hâlâ büyük bir kuvvetle mevzilerini koruyordu ve Batılılaşma sürecine karşı ciddi bir direniş göstermeyi beceriyordu. Hilafetin kaldırılması yeterli olmamıştı, daha şiddetli bir sarsıntı gerekiyordu. Öyle sarsıcı bir etki olmalıydı ki ülkedeki herkes bu sarsıntıyla artık eski düzenin sona erdiği ve bir yenisinin geldiği gerçeğiyle yüzleşmeliydi. Müslüman kimliğinin ve farklılığının son kalesi olarak fes kalmıştı ve bu fes de gitmeliydi.

Ekim 1927'de yaptığı bir konuşmada Mustafa Kemal eylemlerini şu ifadelerle açıklamaktaydı:

> *Efendiler, milletimizin başında cehalet, gaflet, taassubun, ilerleme ve uygarlaşma düşmanlığının alameti gibi telakki olunan fesi atarak onun yerine bütün medeni alemce serpuş olarak kullanılan şapkayı giymek ve bu suretle Türk milletinin medeni toplumsal hayatından zihniyet olarak hiç de farklı olmadığını göstermek gerekliydi."*[54]

Bu operasyon kendine has bir hız ve etkinlikle yürütüldü. 1925 Ağustos'un son haftasında Kastamonu ve İnebolu ziyareti sırasında Mustafa Kemal fese ve Anadolu'da hâlâ kullanılmakta olan geleneksel kıyafetlere yönelik ilk hücumunu baş-

51. *Söylev*, i. 320.
52. Mustafa Baydar, *Atatürk Diyor ki* (1957), s. 46.
53. *Söylev*, i. 325.
54. *Nutuk*, ii. 895; karş. *Speech*, s. 721-2.

lattı. Bir dizi konuşmada bunları aşırı masraflı, rahatsız ve hepsinden öte, medeni bir millete yakışmayan, uygarlık dışı kıyafetler olarak alaya aldı. 28 Ağustos'ta İnebolu'da kalabalığa hitaben yaptığı konuşmasında şöyle dedi:

Efendiler, Türkiye Cumhuriyeti'ni tesis eden Türk halkı medenidir. Tarihte medenidir, hakikatte medenidir. Fakat ben sizin öz kardeşiniz, arkadaşınız, babanız gibi medeniyim diye Türkiye Cumhuriyeti halkı, fikriyle, zihniyetiyle medeni olduğunu ispat ve izhar etmek mecburiyetindedir. Medeniyim diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı aile hayatıyla, yaşayış tarzıyla medeni olduğunu göstermek mecburiyetindedir. Velhasıl medeniyim diyen Türkiye'nin hakikaten medeni olan halkı... dış görünüşüyle dahi medeni ve olgun insanlar olduğunu fiilen göstermeye mecburdur. Bu son sözlerimi açıkça izah etmeliyim ki; bütün memleket ve dünya ne demek istediğimi kolayca anlasın. Bu izahatımı size bir soru şeklinde yöneltmek istiyorum:

Bizim kıyafetimiz milli midir? (Hayır sesleri)

Bizim kıyafetimiz medeni ve beynelmilel midir? (Hayır, hayır sesleri)

Size katılıyorum. Tabirimi mazur görünüz. Altı kaval üstü şişhane diye ifade olunabilecek bir kıyafet ne millidir ne de beynelmileldir. Arkadaşlar, Turan kıyafetini araştırıp ihya eylemeye gerek yoktur. Medeni ve beynelmilel kıyafet bizim için çok cevherli, milletimize layık bir kıyafettir. Onu giyeceğiz. Ayakta iskarpin veya fotin, bacakta pantolon, yelek, gömlek, kravat, yakalık, ceket ve tabii bunları tamamlayan başta güneşlik siperi olan bir serpuş. Bunu açık söylemek isterim. Bu serpuşa şapka denir.[55]

Sır açıklanmıştı. Mustafa Kemal iki gün sonra Kastamonu'da tam olarak ne kastettiğini ortaya koydu:

Mesela karşımda kalabalığın içinde bir zat görüyorum. (Eliyle işaret ederek) Başında bir fes, fesin üstünde yeşil bir sarık, sırtında bir mintan, onun üstünde benim sırtımdaki gibi bir ceket, daha alt tara-

---

Söylev, 212-3; *Hist Rép. turque*, s. 230.

fını göremiyorum. Şimdi bu kıyafet nedir? Medeni bir insan bu alelacayip kıyafete girip dünyayı kendine güldürür mü?[56]

2 Eylül'de din devletine karşı çıkarılan bir dizi yeni kanunla resmen tanınmış dini makamlarda bulunmayanların dinsel kıyafet veya sembol taşıması yasaklandı[57] ve bütün devlet memurlarına "Dünyanın uygar milletlerinin ortak" kıyafetini, yani Batılı kıyafet ve şapka giyme zorunluluğunu getirdi. Sıradan vatandaşlar önceleri istedikleri gibi giyinmekte özgürdü. Fakat 25 Kasım 1925 tarihinde çıkarılan yeni bir kanunla bütün erkeklere şapka takma zorunluluğu getirildi ve fes giyilmesi ceza gerektiren bir suç haline geldi.[58]

Müslüman muhafazakarların bu devrimlere karşı sergiledikleri tepki Mart 1926'da yayınlanan bir beyannamede çok açık biçimde görülebilir. "Mısır Krallığı İslam Dini Başkanlığı" adına yayınlanan beyanname Mısır baş müftüsü ve El-Ezher Üniversitesi rektörü tarafından imzalanmıştı. Şöyle diyorlardı:

Şurası açıktır ki bir gayrimüslime has kıyafetleri benimseyerek ona benzemeye çalışan bir Müslüman, zamanla onun inançları ve eylemlerinde de aynı yolu tutma noktasına gelecektir. Bundan dolayı, bir başkasının dinine temayül edip kendi dinini hor gördüğü için şapka takan kimse Müslümanların fikir birliğiyle kafir olur. Gayrimüslimlere benzemek için şapka takan, kiliseye gitmek gibi onların dininin diğer bazı uygulamalarını da benimserse, kafir olur; bunu yapmasa bile yine de günahkardır... Bu taklit arzusu kendi milliyetimizin ortadan kalkmasına, kendi kimliğimizin onların kimliği içinde yok ol-

56. *Söylev*, ii. 219 v.d.

57. Aralık 1934 tarihinde bir başka kanun, hangi dinden olursa olsun, bütün ruhanilerin ibadet yerleri ve dinsel törenler dışında, herhangi bir dini kıyafet giymesini yasakladı. Bu kanundan resmen kabul edilmiş sekiz dini lider muaf tutuldu.

58. Jaschke, *WI*, n.s., i (1951), 45-46. Mustafa Kemal'in Kastamonu ve İnebolu gezilerinde yaptığı konuşmalar için ayrıca bak. Mustafa Selim İmece, *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatları 1925*, (1959).

masına yol açacaksa eğer, ki bu durum zayıfların kaderidir, başka bir milletin giyim tarzını benimsemek için kendi milletinin giyim tarzını terk etmek ahmaklık değil midir?...[59]

Malum nedenlerle bu tür ifadelere Türkiye'de rastlanmıyordu, ancak kuşkusuz, Mısırlı ilahiyatçıların dile getirdiği bu sözler özde Türk reform karşıtlarının görüşlerini de ifade etmekteydi. Halife nihayet uzak ve yarı efsanevi bir simaydı; şapka kanunu ise her bir Türk'ü kendi kişiliğinde etkiledi ve verilen cevap buna göre daha büyük oldu. Doğu'da yeni karışıklık, diğer yerlerde hayra alamet olmayan hareketlenmeler ortaya çıktı. Olağanüstü Takrir-i Sükun kanunu 1925 Mart ayında Kürt isyanıyla baş etmek üzere kabul edilmişti ve hâlâ yürürlükteydi. Hükümet ise silahlı kuvvetler ve İstiklal Mahkemeleri aracılığıyla kendi iradesini zorla kabul ettirmeye ve uygulatmaya muktedirdi. Mustafa Kemal'in taviz vermez bir şekilde ifade ettiği üzere:

Bunu (fesin kaldırılmasını) Takrir-i Sükun Kanunu yürürlükte olduğu zamanda yaptık. Bu kanun yürürlükte olmasaydı, yine yapacaktık. Fakat bunda, kanunun varlığı işleri kolaylaştırdı denilirse, çok doğrudur. Hakikaten, Takrir-i Sükun Kanunu'nun varlığı bazı gericilerin milleti geniş çapta zehirlemesine meydan bırakmamıştır.[60]

Mustafa Kemal fes ile birlikte başka sembolleri de değiştirdi. Yunan aylarıyla Hicri yılın karışımına dayanan mali takvim Osmanlı idaresinde on sekizinci yüzyılın sonlarından beri gitgide daha yaygın biçimde kullanılır olmuştu. 1917'de bu takvim Gregoryen aylarıyla uyumlu hale getirilmişti. Ancak hâlâ bu elden geçirilmiş Hicri aylara dayanıyordu. 26 Aralık 1925'te kaldırıldı ve yerine Gregoryen takvimi ve yılı resmen kabul edildi. Aynı zamanda yirmi dört saat esasına dayanan uluslarara-

59 Canard'da alıntılanmıştır, *A l'Inst. d'Et. or.*, viii. 219-23.

60 *Nutuk*, ii. 895; karş. *Speech*, s. 722.

sı gün birimi kanunen geçerli tek zaman ölçme yöntemi olarak onaylandı.

Bir başka ve çok daha hassas bir konu da kadınların kıyafetiydi. 30 Ağustos 1925'te Kastamonu'daki konuşmasında Mustafa Kemal fes gibi çarşafa da hücum etmişti:

> *Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki, başına bez veya bir peştemal veya buna benzer bir şeyler atarak yüzünü gözünü gizler ve yanından geçen erkeklere karşı ya arkasını çevirir veya yere oturarak yumulur. Bu tavrın manası nedir? Efendiler medeni bir millet anası, millet kızı bu garip şekle, bu vahşi vaziyete girer mi? Bu hal, milleti çok gülünç gösteren bir manzaradır. Derhal tashihi lazımdır.*[61]

Ne var ki gücünü Takrir-i Sükun Kanunu'ndan ve İstiklal Mahkemelerinden alan büyük reformcu Mustafa Kemal bile çarşafa karşı bir kanun çıkarmayı göze alamadı. Kadının çarşaftan çıkması büyük şehirlerde çoktan eğitimli sınıflarca kabul görmüştü, diğer yerlerde ise ağır bir ilerleme gösterdi. Halk Fırkası'nın bir kongresinde çarşaf yasağına dair bir teklif gündeme geldiğinde sene 1935'ti ve o zaman bile herhangi bir şey yapılmadı.[62]

Hukuk Reformu[63]

Türk halkının, ya da en azından görünürdeki erkek nüfusun, dış görünüşü değişmişti. Geriye daha zor olan "aile hayatı ve yaşam tarzını" "medeni milletlerin ortak uygulamasına" uy-

61. *Söylev*, ii. 220; *Hist.*, s. 234.
62. Jaschke, *WI*, n.s., i. 47. Ancak bazı yerlerde çarşafa karşı belediye düzeyinde verilmiş talimatlar bulunmaktaydı.
63. Hukuk sisteminin değişimine dair yapılmış en iyi araştırma ve yorum için bak. Count Léon Ostrorog, *The Angora Reform*, (1927). Ayrıca bak. Ali Fuad Başgil ve diğerleri, *La Turquie* (1939), (no. vii, *La Vie juridique des peuples*, ed. H. Levy-Ullmann ve B. Mirkine-Guetzevitch); Jaschke, *WI*, n.s., i ve Bülent Daver, *Türkiye Cumhuriyetinde Layiklik* (1955), ve Unesco tarafından yayınlanmış, çeşitli yazarların katıldığı makalelerden oluşan *International Social Science Bulletin*, ix/1 (1957), 7-81.

gün olarak değiştirme işi kalmıştı. Bunun için, ülkenin baştan aşağı bütün hukuk sistemini köklü biçimde yeniden düzenlemek gerekiyordu.

On dokuzuncu yüzyılın reformları, Şeriat'ın hakimiyetinin ve onun uygulayıcılarının yargı yetkisinin hukukun birçok alanından çıkarılmasını sağlamıştı. 8 Nisan 1924'te Mustafa Kemal daha ileri giderek bağımsız Şeriat mahkemelerini kaldırdı. Ancak bu değişikliklerden sonra bile Şeriat hâlâ aile ve şahıs hukukunun birçok alanında yürürlükte kalmaya devam etti. Hakimler laik bir mahkemede oturmalarına karşın, hâlâ Şeriat hükümleriyle iş yapıyorlardı ve hâlâ büyük çoğunluğu hem eğitimleri hem de dünya görüşleri bakımından Şeriat hukukçularıydılar.

Bütün reform süreçleri boyunca, aile ve bireyin konumuna dair meselelerde Şeriat hukukçularının elindeki ayrıcalıklı yetkinliğine hiç dokunulmamıştı. Mustafa Kemal buna bir son vermeye kararlıydı. 1924 yılının başında Adalet Bakanı Seyyid 1917 tarihli özgürlükçü Aile Kanunu'nun daha iyileştirilmiş bir biçime kavuşturularak elden geçirilmesini teklif etti. Ne var ki Mustafa Kemal, maharetli bir yorumla çok daha özgürlükçü ve modern bir hale getirilmiş olsa da, Şeriat'a dayalı bir kanunnameyle ilgilenmiyordu. 30 Ağustos 1924[64] tarihinde Dumlupınar'da yaptığı bir konuşmada şöyle diyordu:

> *Şunu katiyetle beyan etmeliyim ki, medeniyetin esası, ilerleme ve kuvvetin temeli, aile hayatıdır. Bu hayatta fenalık, muhakkak toplumsal, ekonomik, siyasi bir yetersizlikle sonuçlanır. Aileyi oluşturan kadın ve erkek unsurların doğal haklarına sahip olmaları, aile vazifelerini idareye muktedir bulunmaları gerekir.*[65]

Birkaç gün sonra 11 Eylül 1924'te yirmi altı hukukçudan kurulu bir komisyon, İsviçre Medeni Kanunu'nu, Türklerin ihti-

64. *Hist.*'e göre 26 Ağustos.
Söyler, 183, *Hist.* 223.

yaçlarına göre uyarlamak göreviyle işe başladı. Tamamlanan Medeni Kanun 17 Şubat 1926'da Meclis'te oylandı ve 4 Ekim'de yürürlüğe girdi.

Türkiye'nin gelişiminde bu değişimin önemi, ne yapılırsa yapılsın pek abartılmış sayılmaz. Tanzimat ve Jön Türk rejimlerinde pek çok hukuki reform yapılmıştı ve idare, ticaret, ceza hukuku alanları başta olmak üzere, pek belli etmeden az sayılmayacak miktarda Şeriat kuralı terk edilmişti. Ancak ilk defa bir reformcu Şeriat ulemasının dokunulmaz imtiyaz alanı olan aile ve din hayatının mahremiyetini istila etme cesaretini göstermişti, hem de bunu gizli değil, apaçık bir saldırıyla yapıyordu. Allah'ın kanunu olan Şeriat'ın yerine Meclis geçmiş, kuralları tamamen hükümsüz kılınıp yerine yeni Türk Medeni Kanunu koyulmuştu.[66] Çok eşlilik, boşama gibi kadının özgürlüğü ve onuruna karşı olan bütün engeller kaldırıldı. Bunların yerine iki tarafın da eşit haklara sahip olduğu resmi evlilik ve boşanma geldi. Müslümanlar gözünde en sarsıcı olanı da, Müslüman bir kadının gayrimüslim bir erkekle evlenmesinin yasal olarak mümkün hale gelmesi ve bütün yetişkinlerin istedikleri takdirde kanunen din değiştirme hakkına sahip olmalarıydı.

Türk Meclisi tarafından İsviçre Medeni Kanunu'nun oylanması elbette, Türkiye'yi bir gecede değiştirerek ülkeyi Ortadoğu'da bir İsviçre haline getirmedi. Ana yollar ve demiryolları yakınlarında bulunan şehir ve kasabalarda yeni evlenme, boşanma ve miras kanunları genel olarak uygulandı. Ülkenin geri kalanını oluşturan sayısız köyde ise eski yöntemler devam etti. Bir evlilik genellikle yasal olması ve yasal miras hakkının teminat altına alınması için resmi yetkililere kaydettiriliyordu. "Yasal" eş böylece, laik devletçe kutsanmaksızın, dinsel

66. Jaschke, *WI*, n.s., 36-37

ve geleneksel bağlarla kocalarına bağlanmış olan diğer kadınlardan doğan çocukların da annesi oluyordu. Kadınlara bu yeni kanunla yeni ve çok geniş haklar tanınmış olsa da, kocalarına, babalarına ya da erkek kardeşlerine karşı bu hakları kullanmaya cesaret edecek ya da buna önem verecek pek az köylü kadını vardı. Taşra kentlerinde bile çok eşlilik ortadan kalkmakla birlikte Batılı olmayan sınıfların kadınlarının konumunda uzun zaman boyunca gerçek anlamda pek az iyileşme oldu.

Bununla beraber kalede gedik açılmıştı. Bir İslam ülkesinde her zaman büyük önem taşımış olan devlet otoritesi, artık kesinlikle reform yanlısıydı ve gelenekçiler zorlu ve pek alışılmadık bir yol olan gizli direniş rolüne itilmekteydi. Ulema sınıfı başka alanlardaki yenilgilerinin de ardından, elindeki son direnç noktası olan kudret ve etkisini de kaybetmişti. Hukuk araçları ve hukukun uygulanmasını cebren sağlayan makamlar büyük bir kararlılıkla ulemanın gücünü ebediyen kırmak için kullanılıyordu. Mustafa Kemal'in hedefleri, 5 Kasım 1925'te Ankara'da yeni hukuk fakültesinin açılışında yaptığı konuşmada apaçık biçimde görülmekteydi:

Talebe efendiler ve hukuk müntesibi efendiler!

Yeni hukuk esaslarından, yeni ihtiyacımızın talep ettiği kanunlardan bahsederken "her inkılabın kendisine mahsus müeyyidesi bulunması gerekir" hikmetine, yalnız bu hikmete işaret etmiyorum. Boş yere bir sitem temayülünden kendimi men ederek, fakat Türk milletinin çağdaş medeniyetin araçlarından ve nimetlerinden istifade etmesi için en azından üç yüz seneden beri sarf ettiği gayretlerin ne kadar elemli ve ıstıraplı engeller karşısında heba olduğunu derin bir üzüntüyle izleyerek söylüyorum.

Milletimizi çöküşe mahkum etmiş ve milletimizin bereketli sinesinde devir devir eksik olmamış olan girişimcileri, mücadelecileri en nihayet yenilgiye uğratmış olan olumsuz ve kuşatıcı kuvvet şimdiye kadar elinizde bulunan hukuk ve onun samimi takipçileri olmuştur.

Beynelmilel genel tarih içinde Türklerin 1453 zaferini, yani İstanbul'un fethini düşünün. Bütün bir cihana karşı İstanbul'u ebediyen Türk camiasına kazandırmış olan kuvvet ve kudret, yaklaşık olarak aynı senelerde icat edilmiş olan matbaayı Türkiye'ye kabul için hukukçuların o kötü direncini kırmaya muktedir olamamıştır.

Köhne hukukun ve onun uygulayıcılarının, matbaanın memleketimize girmesine izin vermeleri için üç yüz sene gözlemleyip tereddüt etmelerine, lehinde ve aleyhinde pek çok kuvvet ve kudret sarf etmeleri gerekmiştir.

Eski hukukun çok uzak, çok eski ve ihya edici kuvvetinin mevcut olmadığı bir dönemini ve onun uygulayıcılarını seçtiğimi zannetmeyin. Eski hukukun ve onun uygulayıcılarının yeni inkılap devremizde bizzat bana çıkardıkları zorluklardan örnek vermeye kalksam sizin başınızı ağrıtırım. Bütün bu olaylar, inkılapçıların en büyük, fakat en sinsi can düşmanının çürümüş hukuk ve onun güçsüz uygulayıcıları olduğunu gösterir.

Büsbütün yeni kanunlar vücuda getirerek eski hukuk esaslarını temelinden yıkma teşebbüsündeyiz...[67]

Bu yeni kanunlar içinde en önemlisi kuşkusuz Medeni Kanun'du. Aynı zamanda hukuk komisyonları, çeşitli Batılı hukuk sistemlerini alıp Türklerin ihtiyaçlarına uyarladılar ve diğer bazı sistemler üzerinde de çalıştılar. Birkaç yıl içinde Türkiye, yeni borçlar hukuku, ticaret hukuku, deniz hukuku ve ceza hukukuna, ayrıca yeni sulh ve ceza hukuk usullerine ve bunların idaresini sağlayan yeni bir yargı sistemine kavuştu.

Komplo ve Bastırılışı[68]

Bu reformlar, Kürt isyanının bastırılmasından bu yana sesi soluğu çıkmayan rejim muhaliflerinin yeniden faaliyete geçmele-

67 *Milli Eğitim Söylevleri*, i. 29-30; *Hist.*, s. 207-8.

68. Bu olaylara ilişkin ayrıntılar için bak. Jaschke, *Kalender*, the RIIA, *Survey*, *OM*, *WI*, &c.; resmi anlatım için bak. *Hist.*; Cebesoy'un, Rauf Orbay'ın Londra ve Paris'ten kendi kayıtlarını savunmak için yazdığı mektupları içeren (s. 226-42) anlatımı için anılarına bak.: iii/2, 195 v.d.

ri sonucunu doğurdu. 15 Haziran 1926'da bir ihbarcı sayesinde İzmir'de hazırlanmakta olan bir tertip polis tarafından ortaya çıkarıldı. Başlarındaki Ziya Hurşid, 1924 yılında Hilafetin kaldırılmasına karşı çıkmış olan eski bir mebustu, girişimin amacı ise Mustafa Kemal'i, İzmir'e geldiğinde arabasını bombalayarak öldürmekti.

Suikastçılar tutuklandı ve 16 Haziran'da Gazi hiçbir zarar görmeden İzmir'e girdi. İki gün sonra İstiklal Mahkemesi alelacele Ankara'dan nakledilerek İzmir'de toplandı. Gazi millete hitaben bir beyanat vererek şunları söyledi: "Benim naçiz vücudum elbet bir gün toprak olacaktır, fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebed payidar kalacaktır."

Mahkeme 20 Haziran'da İzmir'de, Elhamra sinemasının salonunda başladı. Kel Ali lakabıyla bilinen, eski asker, milletvekili ve Kemalist davanın en başından beri savunucusu olan Ali Çetinkaya mahkeme başkanıydı. 13 Temmuz'da sanıklar aleyhinde ölüm cezasına hükmedildi ve ertesi gün cezalar infaz edildi. Ardından İstiklal Mahkemesi Ankara'ya döndü ve 1 Ağustos'ta yeni bir grup mahkumun yargılanmasına başlandı. 26 Ağustos'ta sanıklardan bazıları için ölüm cezası verildi ve aynı gün cezalar infaz edildi.

Takrir-i Sükun Kanunu Mustafa Kemal'e sadece doğudaki ayaklanmalarla değil, aynı zamanda Ankara, İstanbul ve diğer yerlerdeki siyasi muhaliflerle de baş edebilmesi için yasal yetki sağlıyordu. Kürt isyanının ardından Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatıldı ve muhalif matbuat üzerinde şiddetli bir denetim kuruldu. İzmir'deki suikast girişimi, bu girişimin önderleriyle olduğu kadar, diğer muhalif şahsiyetlerle de uğraşılmasına imkan sağlamaktaydı.[69] İzmir ve Ankara'daki İstiklal Mah-

69. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın liderlerinin Kürt isyanıyla ya da İzmir suikastıyla bir biçimde bağlantılı olup olmadıkları hâlâ Türkiye'de tartışma konusudur. Örnek olarak bak. Karpat, s. 47 n. 47

kemeleri kısa zaman sonra soruşturmayı gerçek suikast ve suikastçıların çok ötesine geçirip hukuk kural ve usullerine pek aldırış etmeksizin, meseleyi aslında Mustafa Kemal'in bütün ileri gelen siyasi muhaliflerinin yargılanmasına çevirdiler. Kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'yla bağlantılı olan dört general, Kazım Karabekir, Refet, Ali Fuad ve Cafer Tayyar Paşalar beraat ettiler. Mahkum edilemeyecek kadar itibar sahibiydiler. Serbest bırakılmaları birçok sivil arasında ve orduda büyük ve hayra alamet sayılmayan bir sevince yol açtı. Diğer sanıklar onlar kadar talihli değildi. İdam edilenler arasında Jön Türk hareketinin önde gelen isimlerinden eski Maliye Nazırı Cavid Bey ve hatta Kurtuluş Savaşı sırasında Gazi'nin yakın arkadaşlarından biri olan Albay Arif de vardı. Suikastın hazırlayıcısı olarak tarif edilen Rauf Bey, tertip ortaya çıkarılmadan önce Avrupa'ya gitmişti. Gıyaben yargılandı ve on yıl sürgün cezası aldı.

1927'ye gelindiğinde rejime yönelik askeri, dini ya da siyasi her türlü muhalefet susturulmuştu. 1927 Ağustos ve Eylül'ünde Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü meclisini belirlemek üzere seçimler yapıldığında bu seçime tek bir parti, sadece Mustafa Kemal'in Cumhuriyet Halk Fırkası katılıyordu. Bu seçimden sonra, 15-20 Ekim tarihleri arasında Mustafa Kemal Halk Fırkası'nın kongresinde meşhur nutkunu okudu. 36 saat süren nutuk Gazi'nin 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığı zamandan itibaren yaptıklarının tarifi ve savunusunu içermekteydi. Bu eser hâlâ Kemalist Devrim'in klasik anlatısıdır.

Laikleşmek Latin Harflerine Geçiş*[70]

Meclis'in yeni dönemi Mustafa Kemal'in tekrar Cumhurbaşkanı seçilmesi ve İsmet İnönü'nün Başbakan atanmasıyla ola-

* Ed. N.: Orijinalinde "sekülerleşme" (secularization) olarak geçmektedir.

70. Bak. ileride s. 559 v.d.

ğan biçimde başladı. Ne var ki, Türk devletine ve halkına biraz daha laik (seküler), biraz daha milli, biraz daha modern ve daha az İslami bir karakter kazandırma amacına yönelik daha başka projeler hazırlanıyordu.

İlk adım, zaten gerçekleştirilmiş olan değişimlerin resmen onaylamasının biraz ötesindeydi. 1924 anayasasının ikinci maddesi şu ifadeyle başlamaktaydı: "Türk Devleti'nin resmi dini İslam'dır." Bu ifade 1876'daki ilk Osmanlı anayasasından bu yana uygun değişikliklerle korunmuştu. 5 Nisan 1928'de Halk Fırkası bu hükmün anayasadan çıkarılmasına karar verdi. Beş gün sonra 10 Nisan'da Meclis bu yönde bir kanunu oyladı. Aynı esnada, üç maddede daha dinsel tabirler ve atıfları kaldıran değişiklikler yapıldı.

İslamiyet'in devletten kopartılması süreci tamamlanmıştı ve Türkiye artık hukuken ve anayasal olarak dindışı bir devletti. Anayasasıyla, kanunlarıyla ve hedefleriyle laik (seküler) ve modern bir ülkeydi. Ancak onu Doğuya bağlayan ve Batılı milletler topluluğundan ayıran kudretli ve evrensel tek bir simge kalmıştı: Arap alfabesi. Bu alfabe geçmişe gömülmüş olan hilafeti ve ilahi yasayı takip edecek Müslüman kimliğinin son işaretiydi.

Harf reformu yeni bir gündem maddesi değildi. Tanzimat'tan bu yana Arap alfabesinin geliştirilmesi yönünde öneriler yapılmış, ancak fazla bir sonuç ortaya çıkmamıştı. Arap alfabesinin tamamen terk edilip yerine Latin harflerinin geçirilmesi yönündeki bu radikal fikir Türkiye'de 1923 ve 1924 yıllarında ileri sürüldü ve tartışıldı. Ama kesin biçimde reddedildi.

Ne var ki 1927'ye gelindiğinde durum değişmişti. Kemalist rejim artık hakimiyeti tam olarak ele almıştı ve fiilen diktatörce bir kudrete sahipti. Bir dizi ezici darbeyle dinsel muhalefet sindirilmiş ve cesareti kırılmıştı. Sovyet yetkililerin S.S.C.B.'nde

konuşulan Türk dilleri için Arap alfabesi yerine Latin harflerini benimsemesi de önemli bir etken oldu. Böylece Türkiye Cumhuriyeti hükümetine bir örnek ve bir cesaret sağlanmıştı.

Sovyetlerin bu kararının hemen ardından, 1926 Mart ayında Milli Eğitim Bakanı Necati, alfabenin değiştirilmesinin siyasi önemi üzerinde durdu. 1927 yılı boyunca hazırlıklar devam etti, ama Ocak 1928'e kadar kamuya hiçbir şey duyurulmadı. 1928'de yaylım ateşinin ilk atışları başladı. 8 Ocak'ta, Şeriat'ın kaldırılmasında başrollerden birini üstlenmiş olan ateşli reformcu Adalet Bakanı Mahmud Esad, Latin harflerinin üstün özelliklerini öven bir konuşma yaptı. On beş gün sonra eski Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi daha da ileri giderek "Latin harflerinin kabulü bizim için bir zarurettir, eski edebiyat çürümeye mahkumdur", dedi.[71] 24 Mayıs'ta Türkiye'nin diğer Müslüman ülkelerle birlikte kullanmış olduğu Arap rakamları yerine "uluslararası" rakamları kabul eden bir kanunla, ilk yasal adım atıldı. 26 Haziran'da "Latin harflerinin kabulü imkanını ve tarzını incelemek" amacıyla İstanbul'da, Dolmabahçe Sarayı'nda özel bir heyet toplandı. Bütün yaz süresince İstanbul'da olan Mustafa Kemal, tartışmaların başında bulundu ve hiç kuşku yok ki, heyetin işini hızla ve maharetle yürütmesinde etkili oldu.

Altı hafta içinde yeni alfabe tamamlandı. Mustafa Kemal bunu millete sunmaya hazırdı. 9 Ağustos 1928 tarihinde bir zamanların Gazi Paşası, şimdinin Cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal, artık bambaşka bir role, başöğretmenliğe soyunmuştu. Cumhuriyet Halk Fırkası o gece Sarayburnu'ndaki parkta bir eğlence düzenledi. Devrin birçok ileri gelen şahsiyeti oradaydı. Saat on bire doğru Cumhurbaşkanı geldi ve bir süre sonra oradakilere hitaben bir konuşma yapmak üzere ayağa kalktı:

71. Jaschke, *Kalender*, 21 Ocak 1928.

Arkadaşlar bizim ahenkli, zengin lisanımız yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulunduran, anlaşılmayan ve anlamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak ve bu lüzumu anlamak mecburiyetindeyiz. Yeni Türk harflerini çabuk öğrenmek gerek. Her vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu vatanperverlik ve milliyetperverlik vazifesi biliniz. Bu vazifeyi yaparken düşününüz ki bir milletin, bir toplumun yüzde onu, yirmisi okuma yazma bilir, yüzde sekseni, doksanı bilmezse bu ayıptır... Bu hata bizde değildir. Türk'ün seciyesini anlamayarak kafasını bir takım zincirlerle saranlardadır. Artık mazinin hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları tashih edeceğiz. Bu hataların tashih olunmasında bütün vatandaşların faaliyetini isterim... Milletimiz yazısıyla, kafasıyla bütün uygarlık aleminin yanında olduğunu gösterecektir.[72]

Bu seferberlik çağrısının ardından Gazi ülke içinde gezilere çıktı. Köy meydanlarında, sınıflarda, belediyelerin toplantı salonlarında ve kahvehanelerde halka dersler verip onları sınava tabi tuttu. Başbakan ve diğer ileri gelenler de bu örneği takip etti. Kısa sürede bütün Türkiye bir dershaneye döndü. Ülkenin aydınları karatahta önünde tebeşirle, halka okumayı, yazmayı ve yeni alfabeyi öğretiyordu. 1 Kasım 1928'de yeni dönemin ilk gününde Meclis, Mustafa Kemal'e altından bir alfabe plaketi sunma kararı aldı. 3 Kasım'da ise yeni Türk alfabesini kabul eden ve ertesi yıldan itibaren Türk dili için eski Arap harflerinin kamuda kullanılmasını yasaklayan bir kanunu onayladı. Birkaç gün sonra devlet memurları yeni alfabeden sınava sokuldu ve 11 Kasım'da "Millet Mektebi"nin kurallarını belirlemek üzere, bakanlar kurulunca bir kararname çıkartıldı. 3. ve 4. maddeler şöyleydi; " Erkek ve kadın her Türk vatandaşı bu teşkilatın üye-

72. *Milli Eğitim Söylevleri*, i. 32-33; daha değişik versiyonları için bak. *Söylev*, ii. 254-5; *Hist.*, s. 248-9.

sidir" ve "Millet Mektebi'nin başöğretmeni Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal hazretleridir."[73]

Harf Devrimi'ni açıklamak ve haklı göstermek için çeşitli argümanlar ileri sürülmüştür. Arap harfleri Türk dilinin seslerinin ifadesi için uygun değildi, öğretilmesi zor, baskısı sorunluydu, dolayısıyla eğitim ve kültürel genişleme açısından bir engeldi. Bu ithamlar mesnetsiz değildir ve açık, basit ve fonetik olan yeni alfabenin okuryazarlık oranını arttırmaya ve matbuatın kapsamlı biçimde yayılmasına yol açtığına kuşku yoktur. Ancak değişimin altında yatan temel amaç toplumsal ve kültürel alanda çok da uygulamaya ya da eğitime dönük değildi. Halkını bu alfabeyi kabule zorlarken Mustafa Kemal aslında geçmişin kapısını kapatıyor ve geleceğe doğru bir kapı açıyordu. Geçmişle ve Doğuyla olan son bağ da böylece koparılacak ve Türkiye'nin modern Batı uygarlığıyla bütünleşmesine giden yolu açılacaktı. İçinde barındırdığı tehlikeyle birlikte bu arzu, önde gelen Türk yazarlarından Halide Edip Adıvar tarafından iyi biçimde ifade edilmiştir:

> *Garp medeniyetini bir bütün olarak idrak edebiliriz. Demek ki, Garp medeniyetine tam olarak ne İngiliz, ne Fransız ne de İtalyan diye bir marka koyabiliriz. Yani bu medeniyete geç olarak iltihak eden bir millet de bunların sadece takipçisi değil, Garp medeniyetinin bir parçasıdır. "Bir örneklik" ve topyekün taklit Garp medeniyetinin ruhunun tamamen zıddı olmak demektir. Bu noktayı, bilhassa bu medeniyete geç iltihak etmişler durup düşünmelidirler.*[74]

Demokrasi Deneyi

1927'de olağanüstü yetkiler tanıyan Takrir-i Sükun kanunu iki yıl için tekrar yenilendi. 4 Mart 1929'da yürürlükten kalk-

73. Jaschke, *Kalender*, 11 Kasım 1928.
74. Halide Edip Adıvar, *Türkiye'de Şark...* (1946), s. 11.

masına izin verildi ve hükümet tekrar uzatılmayacağını ilan etti. Başlangıçta idari denetime dair bu rahatlamaya karşı hiçbir tepki verilmedi. Ardından Aralık 1929'da *Yarın* adlı yeni bir gazete yayınlanmaya başladı ve hükümete yönelik eleştirileriyle dikkatleri üzerine çekti. 1924'te olduğu gibi, bu saldırı Mustafa Kemal'i değil, Başbakan İsmet İnönü ve özellikle de onun ekonomi politikalarını hedef alıyordu. Nisan'da gazete bir günlüğüne kapatıldı ve 17 Mayıs'ta başyazar Arif Oruç, tahrik edici makaleler yazmaktan dolayı bir ay hapse mahkum oldu. Arif Oruç kısa süre sonra görevine geri döndü, hükümete ve hükümet üyelerine dönük eleştirilerine devam etti.[75]

Bu ılımlı tepki, tahammül gösterilen ikinci bir muhalefet tecrübesinin habercisi oldu. İlk işaret, Yalova'daki bir baloda bizzat Mustafa Kemal'den geldi. Yeni bir partinin kurulmakta olduğunu söylüyordu. Paris büyükelçiliğinden Türkiye'ye dönmüş olan Fethi Bey, 9 Ağustos 1930 tarihinde Mustafa Kemal'e bir mektup yazarak hükümetin mali ve ekonomik politikalarındaki başarısızlıklardan, Meclis'te eleştiri hürriyetinin olmayışından ve sonuç olarak bakanlar kurulunun sorumsuzluğundan şikayet etti. Bir muhalefete ihtiyaç olduğunu söyleyerek Cumhurbaşkanı'nın yeni bir parti kurulması yönündeki önerisine dair görüşlerini öğrenmek istedi. Cevabında tartışma hürriyetine olan inancını teyit eden Mustafa Kemal, ayrıca laik Cumhuriyet'in temel ilkelerini benimsemesinden ötürü Fethi Bey'e duyduğu memnuniyeti ifade etti. Bu mektup ve cevabı yayınlandı ve 12 Ağustos'ta Fethi Bey Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın tüzüğünü Cemiyetler Kanunu gereğince tescil edilmesi talebiyle İstanbul Valisinin vekiline teslim etti. Program

75. Jaschke, *Kalender*, ve *OM*, ilgili tarihlere bak.

daha fazla hürriyet, daha az vergi, daha iyi ve daha az hükümet fikri içermekteydi.[76]

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kısa ve talihsiz ömrü Türkiye Cumhuriyeti tarihinde karanlık bir dönem olarak kalmıştır ve birçok farklı açıklamaya meydan vermiştir. Bazıları, Mustafa Kemal'in gerçekten Türkiye'de çok partili demokrasi yaratmaya çalıştığına inanmakta ve tepkisel bir şiddet nedeniyle henüz çok erken olduğunu gördükten sonra bu girişiminden vazgeçtiğine inanmaktadır. Bazıları da onun sadece ekonomik kriz döneminde gerginliği azaltmak için uysal, kolay idare edilebilir bir muhalefet hedeflediğini ve bu muhalefetin kontrolden çıkmaya başladığını görünce onu ezdiğini söylemiştir. Bir başka görüş ise bu dönemi Mustafa Kemal ile İsmet İnönü arasındaki anlaşmazlık olarak yorumlamıştır. Bu yoruma göre Mustafa Kemal, İnönü ve Halk Fırkasını dengeleme amacındaydı. İnönü ise bu tecrübenin çok tehlikeli olacağına Mustafa Kemal'i sonuçta ikna etmişti. Kesinlikle Mustafa Kemal'in yetkisiyle kurulmuş olan ve onun yakın gözetimi altında faaliyet göstermiş olan Serbest Cumhuriyet Fırkası 1924'ün Terakkiperver Fırkası'dan çok daha az bağımsızdı. Hatta iktidardaki partiye karşı daha zayıf bir alternatif olarak görülmekteydi.[77]

Meselenin hakikati ne olursa olsun, bu girişimin erken ve tehlikeli olduğu kısa zamanda anlaşıldı. Fethi Bey ve İsmet İnönü birbirlerine olan dostluklarını ve nezaketlerini sürdürmek için büyük bir dikkat harcasalar da, tescilli bir muhalefetin ortaya çıkışı, farklı çevrelerde birikmiş bir nefret ve hoşnutsuzluk patlamasına yol açmıştı. Fethi Bey'in konuşmaları ardından ayaklanmalar ve huzursuzluklar meydana geliyordu, do-

76. Tunaya, *Partiler*, s. 622. v.d. Ahmed Ağaoğlu, *Serbest Fırka hatıraları* (İstanbul, t.y.); Süreyya İlmen, *Zavallı Serbest Fırka* (1951); Frey, *Elite* (1965), s. 335-43.

77

ğu illerinde tehlikeli taşkınlıklar vardı. Nihayet Kasım ayında Gazi'nin bu sadık muhalefetine son verildi. 15 Kasım'da Fethi Bey Meclis'te hükümeti seçimlerde yolsuzluk yapmakla itham etti ve hemen ardından, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı feshetme kararını "Gazi'ye karşı mücadelenin imkansız olduğu" gerekçesiyle ilan etti.[78] Bu karar 17 Kasım 1930 tarihli bir mektupla İçişleri Bakanlığı'na bildirildi. Yaklaşık olarak aynı dönemde kurulmuş olan iki küçük parti daha [Ahali Cumhuriyet Fırkası ile Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi] doğrudan hükümet emriyle feshedildi.[79]

Ekonomik Gelişme[80]

Ekim 1929'da New York Borsası'ndaki çöküş, kısa zamanda bütün dünyayı saran büyük bir buhrana yol açtı. Ticaret durağanlaştı, fiyatlar düştü, işsizlik ve yıkım meydana geldi. Kapitalist serbest teşebbüsün hakim olduğu Batı dünyasıyla henüz tam olarak kaynaşmamış olsa da Türkiye, tarım ürünlerindeki fiyat düşüklüğünden kötü biçimde etkilendi. Zira ihracatı geniş biçimde bu tür ürünlere dayanıyordu. Gıda ürünleriyle kendine yetebilen bu ülke, halkını besleyecek ve büyük buhranın en korkunç etkilerine karşı insanlarını koruyabilecek durumdaydı. Ancak diğer yönlerden ekonomik konumu darbelere açıktı. Lausanne Antlaşması'ndaki ekonomik şartlar bazı gümrük tarifeleri getirme kudretini sınırlamaktaydı. Bu şartlar, ülkeyi gelişmemiş bir sanayi ve tehlikeli ölçüde onun aleyhine işleyen bir ticaret dengesiyle karşı karşıya bırakmıştı. Tür-

78. Jaschke, *Kalender*, 17 Kasım 1930.
79. Tunaya, *Partiler*, s. 635.
80. Kemalist ekonomi politikalarının eleştirel bir değerlendirmesi için bak. Z. Y. Herschlag, "Turkey: Achievements and Failures in the policy of economic development during the inter-war period 1919-1939", *Kyklos* (1954), s. 323-50 ve aynı yazarın kitabı *Turkey: an Economy in Transition* (t.y., önsözün tarihi 1958).

kiye, pek çok yaşamsal ürün için gelişmiş sanayi ülkelerinden yapacağı ithalata bağımlıydı ve karşılığını hammadde ihracatıyla ödüyordu. Fiyatların düşmesiyle Türk yöneticileri kısa zamanda ciddi bir ekonomik krizle karşılaştılar. Buna neden olan olaylar onların kontrolünde değildi, ama acil iyileştirici tedbirler almaları gerekiyordu.

Türk hükümetinin aldığı ilk önlem, tıpkı krizden etkilenen diğer birçok hükümetin yaptığı gibi, geleneksel ve kısıtlayıcı ve çözüm olmaktan çok geçici önlemlerdi. Dış ticaret hacminin azaltılması ve hükümet harcamalarının kısılması amaçlandı. 1929 Haziran'ına gelindiğinde, yani Lausanne Antlaşmasının getirdiği sınırlamaların yürürlükten kalkmasının ardından, Meclis yeni bir gümrük tarifesi kanunu kabul etmişti. Kanun Kemalist rejimin başından beri kurmaya gayret ettiği, ancak yaygınlaştırma konusunda fazla başarılı olamadığı oluşum halindeki Türk sanayiine zorunlu bir himaye sağlama amacındaydı. Yeni tarife, ekonomik buhranın başlamasından hemen önce, 1 Ekim 1929'da yürürlüğe girdi ve Türk mali politikası önceleri büyük önem verdiği sanayinin gelişmesi amacından çaresizce vazgeçti. Artık acil kısıtlamalar ve himaye politikası vardı. 4 Aralık'ta kambiyo işlemlerine, dış alımlara bazı kısıtlamalar getirildi. Bir sterlin karşılığı Türk parasının değeri 11.10 liraya düşürüldü.

Bu ve bunun gibi başka önlemler ticaret dengesini Türkiye'nin lehine değiştirdi ve yerel ürünlere belli bazı koruma tedbirleri alınmasına yol açtı. Zamanla bunlar ülkenin bütün dış ticaretini hükümet kontrolü altında soktu. Ne var ki Türk yöneticiler bu kısıntıların hemen getirdiği faydalı sonuçlara karşın, ülkenin en çok ihtiyaç duyduğu şeyi temin etme konusunda hiçbir faydası olmadığının farkındaydılar. Bu da, kaynakları geliştirecek, sanayisini kuracak, halkının yaşam standartlarını yükseltecek ve ülkeyi uluslararası ticaretin oynaklığına karşı daha

:ız hassas hale getirecek bir ekonomik büyümeye olan ihtiyaçtı. Ancak böylesi bir büyüme nasıl gerçekleştirilebilirdi?

1929 buhranı ve yol açtığı sıkıntılar Batı ve kapitalizm karşıtı bir havanın yeniden doğmasını sağladı. Öyle görünüyordu ki, tıpkı Kurtuluş Savaşı'nın ilk günlerindeki gibi, bir kez daha birçok Türk nazarında, (üç aşağı beş yukarı birbirinin eşi olan) kapitalizm ve emperyalizm kendilerinin gerçek düşmanıydı. Geri kalmış milletleri, onların geri kalmışlığını devam ettirip kullanarak köleleştiren aç gözlü ve yetersiz Batı yine karşılarındaydı. Osmanlı borçları, Lausanne kısıtlamaları, ticaret açığının ardından, şimdi de beceriksiz ve hastalıklı Batı'nın denetleyemediği veya düzeltemediği korkunç kriz gelmişti ve hadiseleri kenardan masumca izleyen Türkleri içine çekmişti.

Gelişme için acilen sermayeye ve girişime gerek vardı, bunu kim temin edebilirdi? Yabancı kontrolünü ve müdahalesini sona erdirme çabasının ardından yeni cumhuriyet rejimi yabancı sermayeye hoş gözle bakmadı, zaten yabancı yatırımcılar da Türkiye'ye para yatırma konusunda pek de arzulu değillerdi.[81] Yerel sermayedar girişim hem sermayeden hem de girişimden yoksundu. Uzun savaş yılları, işgal ve devrimin ardından hâlâ servetlerini ellerinde tutan insanlar paralarını yeni ve alışılmadık girişimlere yatırma konusunda isteksizdi. Bir asker ve memur rejimi söz konusu olduğundan, ticaret ve tüccarlara yönelik geleneksel küçümseme devam ediyordu. Dahası, büyük kentlerde ticaret erbabı hâlâ büyük ölçüde Hıristiyan ve Yahudilerden oluşuyordu.

81. Kısa vadeli ticari kredilerin dışında, 1933 öncesinde Türkiye Cumhuriyeti sadece bir tek yabancı kaynaklı borç kabul etti. 1930'da Ivar Kreuger ile yapılan, Türkiye'de kibrit üretimi tekeli karşılığında 10 milyon dolarlık borç alındı. Bu da pek teşvik edici bir tecrübe olmadı. (Herschlag, *Turkey*, s. 121-2. Orhan Conker ve Emile Witmeur, *Redressement économique et industrialisation de la nouvelle Turquie*, 1937, s. 198-200).

Batı başarısız olmuştu. Dünyanın bir başka köşesine gözlerin çevrilmesi kaçınılmazdı ve o köşede, tamamen farklı bir ekonomik örgütlenme sistemini denemekte olan bir rakip vardı. Bütün sıkıntılarına rağmen Sovyet Rusya, kapitalizm krizinden çok az etkilenmişti. Devlet denetimindeki, devletin işlettiği ekonomi krize karşı dayanıklı görünüyordu ve hatta kendi ilkelerine açıkça aykırı olarak Batı'nın kapitalist hükümetleri bile ekonomide gitgide artan devlet müdahalesi vasıtasıyla krizi çözmeye çalışıyorlardı. Türkiye de çok geçmeden bu örneği izleyecek ve onları geride bırakacaktı.

Rus Etkileri

Türk devletçilik politikasının ortaya çıkışının Sovyetler Birliği örneğine ve öğretisine dayandığı sık sık ileri sürülmüştür. Kuşkusuz benzer noktalar vardı, hatta doğrudan temas da oldu. Kemalist hareketin ilk günlerinden itibaren, ikisi de kanun dışı ilan edilmiş bu devrimci rejimler "iki halkın, emperyalizmin müdahalesine karşı giriştiği ortak mücadele"[82] ile bir araya gelmiş, Türk ve Sovyet Cumhuriyetleri dostane ilişkiler kurmuşlardı. Lausanne müzakereleri sırasında yaşanan geçici bir soğukluğun ardından, 1924-5 arasında, İngiltere ile Musul meselesi üzerine yaşanan çatışma Türklerin tekrar Batı'dan kopup Sovyetlere yönelmesine neden oldu. 17 Aralık 1925 tarihinde bir Türk-Rus dostluk antlaşmasının yolunu açtı ve böylece ilişkiler arttı.

Bu diplomatik dostluk hiçbir ideolojik etki yaratmadı. Rusya'daki komünizme dair argümanlar ne olursa olsun, Mustafa Kemal daha ilk baştan bunun Türkiye'de hiç yeri olmadığı-

82. Türk-Rus dostluk anlaşması, 16 Mart 1921. Metin için bak. J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, ii (1956), 95. Karş. Jaschke, "Der Weg zur russich-türkischen Freundschaft" *WI*, xvi (1934), 23-28; Herslag, *Turkey*, 77 v.d. ve yukarıda, 341.

nı açıkça belirtmişti. Birçok defa, Kemalist ve komünist ideolojiler arasında herhangi bir yakınlık olduğu iddialarını yalanlandı ve daha Ocak 1921'deyken Türkiye'de komünist faaliyetlere karşı önlemler alındı. 1922 yılında Rauf Bey hükümeti komünist propagandayı yasakladı. Türkiye Komünist Partisi'nin yarı yasal kalıntıları da nihai olarak 1925'te yasadışı ilan edildi.[83] Rusya'da ise Komünist davaya karşı yapılan bu açık saldırılar siyasi nedenlerle sineye çekildi ve Komintern* ideologları antikomünist bir kişi olmasına karşın, Mustafa Kemal'in de bir ilerici, hatta devrimci sayılabileceği yorumlarını yapmakla meşguldü. Zira o feodalizmin son kalıntılarını da yok ediyor, özgürlükçü tarım politikası izliyor, sınai büyümeye hız veriyor ve kapitalist Batı'nın verdiği rahatsızlığa karşı direniyordu.[84]

1928-29'da, Moskova'daki kapsamlı ideolojik yeniden yönlendirme hareketi esnasında, yeni bir yorum tarzı benimsendi ve Mustafa Kemal birdenbire devrimci kahramandan muhafazakar bir zorbaya dönüştürüldü.

Kemalizm artık bir kitle hareketi değildi ve mutlak kapitalizme doğru yol almaktaydı. Tamamen olmasa da, Türk köylerindeki feodalizm kalıntılarını kısmen ortadan kaldırmıştı ve sosyal temeli, burjuvazinin üst katmanlarıyla ve büyük toprak sahipleri, bir de "kulaklar" arasında bir anlaşmaya dayanıyordu. Mustafa Kemal'in bir korkutma politikası ve toplumsal demagojinin eşsiz bir karşımı olan, kendine has "Türk nasyonal faşizmi" ya da "tarıma dayalı Bonapartizm" uyguladığı söyleniyordu.

83. Tunaya, *Partiler*, s. 552; W. Z. Laqueur, *Communism and Nationalism* (1956), s. 210-11 ve *The Soviet Union and the Middle East* (1959), s. 25-29.
Çev. N.: 1919'da Lenin tarafından komünist ideolojinin dünyada yayılması için organize edilen ve (Communist International isminin kısaltması olan) kongreye verilen ad. Bu kongre zamanla Sovyetler Birliği'nin dış politika aracı haline gelmiştir.
Laqueur, *Soviet Union*, s. 87-88.

Bu görüşe göre Mustafa Kemal faşistti. İdaresi altındaki Türkiye tekrar emperyalist egemenlik ve toplumsal gericiliğe dönüyordu.[85]

Bu değişiklikler kaçınılmaz olarak iki hükümet arasındaki ilişkileri etkiledi. Rusya'nın Kemalist rejimi yeniden yorumlamasıyla Türk Komünist faaliyetleri rejime karşı yeniden harekete geçti. Buna karşılık olarak Türk yetkililer de yeni ve çok daha şiddetli baskı yöntemlerine yöneldiler. 1929 yılının yazında Türk hükümetinin eylemlerini ve ekonomi politikasını şiddetli bir dille yerden yere vuran Sovyet basınında, bu yöntemler dile getirildi. Türk basını da bu tedbirleri savunan ve Rusların dikkatini onların kendi yetersizliklerine çeken bazı yazılarla karşılık verdi. Her iki tarafta da gazeteler birer hükümet organı olduğu için basın polemikleri kolayca uluslararası tartışmaya dönüşüyordu.[86]

Bu şartlar altında, birkaç ay sonra Türk-Rus ilişkilerinde böylesi köklü bir ilerlemenin olmuş olması daha da dikkat çekici bir durumdur. İlk işaret Kasım 1929'da, S.S.C.B. ile bir ticaret anlaşmasının imzalanmasıyla ortaya çıktı. 11 Aralık'ta Ziraat Bankası ve Sanayi ve Maden Bankası tarafından S.S.C.B. ile ticaret yapmak üzere bir şirket kuruldu ve faaliyete geçti. 13 Aralık'ta Sovyet Dışişleri Komiser Yardımcısı Karahan Ankara'ya geldi ve Mustafa Kemal tarafından kabul edildi. 17 Aralık'ta "Rus-Türk Protokolü" imzalandı. Böylece 1925 yılı antlaşması yenilendi. Eylül 1930'da, Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Moskova'ya ziyaret için gittiğinde ilişkiler daha da yakınlaştı. Bunun ardından daha başka ziyaretler de yapıldı. Ekim 1931'de Litvinof Ankara'da, Nisan-Mayıs 1932'de İnönü Moskova'da, Voroşilof Ekim 1933'te Ankara'da, Celal Bayar

85. A.g.e. s. 105.
86. Ahmed Şükrü Esmer, *Siyasi Tarih, 1919-39*, (1953), s. 204-5.

Ekim 1935'te Moskova'daydı. Bu ziyaretler içinde en önemlisi Türk başbakanı ve dışişleri bakanının 1932 Moskova ziyaretiydi. Bu ziyaret esnasında, S.S.C.B. ile 8 Mayıs'ta 8 milyon dolarlık bir kredi antlaşması imzalandı. Kredinin büyük kısmı tekstil sanayiinin geliştirilmesi için kullanıldı. Kayseri'de Sovyetler'in rehberliğinde bir tesis kuruldu.

Batı'nın hâlâ kriz çukurunda kıvrandığı bir dönemde Sovyetlerin ekonomik büyüme yöntemi, bu yöntemi uygulayacak sermayesi ve uygulamaya destek olacak uzmanları temin etme imkanı vardı. Kemalizmin devletçilik ilkesini benimsemesi, Sovyetler Birliği'ne ya da komünizme herhangi bir siyasi veya ideolojik eğilimden değil de, tamamen devrin pratik gereklerinden kaynaklanıyordu. Ülke önceki mücadelelerin ve karışıklıkların yarattığı yıkım ve yoksulluktan hâlâ tam olarak kurtulmuş değildi. Şimdi de Türk yöneticilerin ne sorumlusu oldukları ne de kontrol edebildikleri dünya çapındaki bir krizden dolayı sarsılmıştı. Acilen yardım gerekiyordu ve nereden bulunursa alınmalıydı.

Devletçilik

Yeni ekonomi politikasına dair ilk işaret İsmet Paşa'nın Sivas'ta 1930 yılında yaptığı bir konuşmada kendini gösterdi: Devletin daha büyük ekonomik faaliyetine duyulan ihtiyacı vurguluyordu. Ardından 20 Nisan 1931'de Mustafa Kemal meşhur manifestosunu yayınladı. İlk defa altı "temel ve değişmez ilke" ileri sürüldü ve bunlar, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın bir sonraki ay gerçekleşen genel kongresinde kabul edildi, daha sonra da anayasaya kondu. Bunlar hâlâ partinin flamasında altı ok resmiyle temsil edilmektedir. Manifestonun ilk maddesi "Cumhuriyet Halk Fırkası cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçıdır" der.

Bu ilkeler arasından sadece bir tanesi, devletçilik, yeniydi. Manifestonun üçüncü maddesinde şöyle tanımlanmıştır:

> *Hususi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde bilhassa iktisadi sahada devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır.*[87]

Ardından gelen yıllarda Parti, hükümet ve bizzat Mustafa Kemal tarafından devletçiliğe dair başka tanımlar da yapıldı. Devletçiliğin sözcüleri ise aslen sosyalist olmadıklarını vurgulama hususunda ciddi gayret içindeydiler. Ekonomiyi kolektifleştirme veya devlet tekelleri kurma niyetleri yoktu, tarıma hiç dokunmayacaklardı ve özel teşebbüsü sanayi ve ticaretten uzaklaştırmak gibi bir arzuları yoktu. Amaçları, milletin güç ve refahı için yaşamsal önem taşıyan, özel sermayenin yetmediği, faal olmadığı ya da ağır olduğu alanlarda projelere girişmek ve bunları geliştirmekti.

1933'te Türk sanayisinin büyümesi için ilk beş yıllık plan hazırlandı. 9 Ocak 1934 tarihinde onaylandı ve 1939'da tamamlandı. Bu plan hiç kuşku yok ki, Rusya örneğinden esinlenmişti ve doğal olarak Rus kredisi ve rehberliğinden yardım almıştı. Plan, başta tekstil sektörü olmak üzere, tüketim malları sanayii (ayrıca kağıt, cam, seramik) ve temel sanayi potansiyelini (özellikle de demir, çelik, kimya sanayiini) eşzamanlı olarak geliştirmeyi amaçlıyordu. Kayseri'de Sovyet planlarıyla kurulmuş olan 33.000 iğlik tekstil fabrikası ve Karabük'te İngilizlerin kurduğu demir ve çelik fabrikası, elde edilen en önemli başarılar arasındaydı.[88]

87 *OM*, Mayıs 1931, s. 225-6; 1935 programından yapılan resmi İngilizce çeviri için bak: C. Smith, *Modern Turkey* (1940), s. 328. Karş. Hershlag, *Turkey*, s. 86.

88. M. W. Thornburg ve diğ., *Turkey, an Economic Appraisal* (1949), s. 109 v.d.

Beş yıllık plan geliştikçe Türk ekonomisini planlayanlar da, hâlâ özel girişime duydukları saygıyı teyit etmekle beraber, onun gelişimi, hatta hayatta kalması için bile çok az ilgi gösterdiler. Bir kez daha sebepler, doktrinlerden kaynaklanmıyordu. Ağustos 1935'te Mustafa Kemal İzmir Fuarı'nda şunları söyledi:

> *Fertlerin hususi teşebbüslerini ve şahsi kabiliyetlerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak memleket ekonomisini devletin eline alması esasına dayanarak Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik sistemi, on dokuzuncu asırdan beri sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdükleri fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir...*[89]

İktisatçılar, Türk devletçiliğinin başarıları üzerine genel olarak sert hükümler vermişlerdir. Devletçilik, hiç kuşkusuz ülkeye pek çok yeni sanayi tesisi kazandırmıştı. Kayseri, Ereğli, Nazilli, Malatya ve Bursa'da tekstil fabrikaları, İzmir'de kağıt ve selüloz, Gemlik'te suni ipek, Paşabahçe'de cam ve şişe, Kütahya'da porselen, Keçiborlu'da sülfür, Sivas'ta çimento fabrikaları açılmıştı. Ağır sanayide, Zonguldak'ta antrasit, Karabük'te demir ve çelik tesisleri kuruldu. Ne var ki Türk plancılar ve yabancı danışmanlarının gayretleri çoğu kez yetersiz, karmaşıktı, yanlış yönlendiriliyordu ve yüksek fiyatla kalitesiz üretim yapan fazla masraflı ve verimsiz fabrikalar hakkında birçok söylenti dolaşıyordu. Thornburg raporunda şöyle diyordu;

> *Türkiye'de gördüğümüz şey planlı ekonomiye değil, sermayenin çoğunun hükümetçe sağlandığı, ama kötü idare edilmekte olan kapitalist ekonomiye benziyor... (Sovyet etkisinin) sonucunda ortaya çıkan şey, ana-babasının en iyi yönlerini taşımayan bir melezdir.*[90]

89. Baydar, s. 87; Hershlag, *Turkey*, s. 89 ve ileride s. 632.
90. Thornburg, s. 39.

Thornburg raporu devletçi anlayışla plan yapanları, sadece kendi işlerini mahvetmekle değil, ayrıca kendine bir şekilde yer bulmuş olabilecek özel teşebbüsün de önünü kesmekle itham ediyordu. "Özel teşebbüs başarısız olmamış, kasten teşvik edilmemiştir."[91] Öte yandan Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası'nın raporunda ise şu gerçeğin altı çizilmektedir. "Devletçilik yönetimi altında Türkiye büyük ilerleme kaydetmiştir. Osmanlı mirasının getirdiği dezavantajları taşıyan yerel özel teşebbüsün bu dönemde benzeri bir başarı elde edebileceği kuşkuludur."[92]

Belki de bütün bu girişimin en ciddi kusuru neredeyse tamamen tarımı göz ardı etmiş olmasıydı. "Sonuç olarak" der Hershlag, "ülkenin sahip olduğu en büyük doğal serveti, işlenmeden bırakıldı, tarımsal üretim artmadı ve sadece sınırlı bir işgücü kent sanayisine aktarıldı."[93]

Son Yıllar

Cumhuriyet hükümeti 1930'lu yıllarda asıl olarak ekonomik meselelerle, daha sonra da Mihver saldırganlığının yeni beliren tehdidiyle uğraştı. Öte yandan Mustafa Kemal yeni Batılılaşma ve modernleşme reformları için zaman bulabilmişti. 1930'da ikinci kez Batı tarzı demokratik hükümet modeli denemesi kısa bir süre içinde yarım bırakıldı ve 1945'e kadar bir daha denenmedi.[94] Ama Batılılaşmanın diğer şekilleri devam etti. Aralık 1934'te kadınlara meclis seçimlerinde oy kullanma ve seçilebilme hakkı verildi, 1935 seçimlerinde de 17 kadın milletvekili seçildi.

Aynı yıl iki önemli yenilik daha gerçekleşti. Birincisi, bütün Türklerin mecburi olarak soyadı alması kararıydı. İkincisi de

91. A.g.e. s. 34.
92. *The Economy of Turkey* (1951), s. 9.
93. *Kyklos*, s. 324; karş. aynı yazar, *Turkey*, s. 143 v.d.
94. Bak. 374 ve 515.

bütün devlet dairelerinde Cumartesi saat 13.00'dan Pazartesi sabahına kadar resmi haftalık tatil ilan edilmesi oldu.

Daha önce yapılanlarla kıyaslandığında önemsiz gibi görünen bu uygulamaların ikisi de İslami gelenekten kesin biçimde uzaklaşma anlamına geliyordu. Haftalık tatil kavramı Osmanlılar zamanında bilinmeyen ve Müslümanlara değil, Hıristiyan ve Yahudilere ait bir adetti. Cuma günü Müslümanların hep birlikte ibadet ettikleri bir gündü, ancak bu bir Şabat değildi. Geleneksel olarak da bir cami etrafında kurulan pazarlar için en yoğun gündü. Osmanlılar zamanında haftalık bir tatil günü belirlenmesi yolunda bazı girişimler olmuş, ancak gayri resmi olarak kalmıştı. Haftalık dinlenme günü olan Cuma ilk olarak demiryolu işçileri için meclis tarafından 1920'de hayata geçirilmiş, 1924'te ise nüfusu on binden fazla olan bütün şehirlerde herkesi kapsayacak şekilde genişletilmişti. Haftalık tatil gününün Müslüman Cuma'sından alınıp Hıristiyan Pazar'ına geçirilmesi açıkça ekonomik ve idari avantajlar taşıyordu ve mantıklı olarak Batı saat sisteminin ve Batı takviminin kabulünün bir sonucuydu.[95]

Diğer Müslüman milletlerin çoğu gibi Türklerde de soyadı geleneği bulunmuyordu. Kişi, doğumunda verilen ismiyle ve çocukluğunda verilen ikinci bir isimle, ya da babasının adıyla bilinirdi. Soyadı vardı, ancak son derece enderdi ve yaygın olarak kullanılmıyordu. Modern toplumun daha karmaşık ve yoğun ilişkileri, soyadı sistemini gerekli kılıyordu ve derhal yeni Medeni Kanunla soyadı artık mecburi oldu. 28 Haziran 1934 tarihli bir kanunla her Türk vatandaşı, 1 Ocak 1935'ten itibaren geçerli olacak şekilde bir soyadı almaya mecbur tutuldu.[96] Aynı zamanda, askeri olmayan bütün rütbeler ve eski dönemden kalan unvanlar kaldırıldı, yerine Bay ve Bayan kelimeleri kon-

95. Jaschke, *WI*, n.s. i. 50 v.d.
96. A.g.e. s. 53.

du. Cumhurbaşkanı tarafından Başbakan İsmet Paşa'ya, zafer kazandığı yerin ismi, soyadı olarak verildi ve İsmet İnönü oldu. Cumhurbaşkanı da eski unvanlarını bırakarak Meclis onayıyla Atatürk soyadını aldı. Aynı zamanda fazla Arapça olan Mustafa ismini bıraktı ve hayatının geri kalanında kullanılan ismini aldı, Kemal Atatürk oldu.[97]

1938 yılının ilk aylarında Anadolu'da seyahati esnasında Kemal Atatürk hastalandı.

Kısa süreli bir iyileşme devresinin hemen ardından durumu gittikçe kötüleşti ve 5 Eylül'de vasiyetini hazırlamanın iyi olacağı kanaatine vardı. 1 Kasım'da Meclis'in yeni oturumu başladığında, Cumhurbaşkanının mesajı ilk kez onun adına Başbakan tarafından okundu. 10 Kasım'da büyük bir keder içinde donakalmış olan millet, kendisine yirmi yıla yakın rehberlik etmiş olan büyük önderin öldüğü haberini aldı. Hükümetin resmi bildirisinde "Türk vatanı büyük kurucusunu, Türk milleti ulu şefini, insanlık büyük evladını kaybetti" deniliyordu.[98] 16 Kasım'da tabutu Türk bayrağına sarılmış bir katafalk üzerinde, İstanbul'da, Dolmabahçe Sarayı'nın büyük kabul salonuna yerleştirildi. Naşı üç gün üç gece boyunca, son kez saygılarını sunmak için yas tutanlar tarafından ardı arkası kesilmeyen bir sel halinde ziyaret edildi. 19 Kasım'da önde gelen bir ilahiyatçı olan Prof. Şerafettin Yaltkaya Müslüman usulünce Atatürk'ün vücudunu yıkayıp duasını yaptı. On iki general katafalkı sarayın önünde beklemekte olan top arabasına taşıdı. Büyük bir cenaze alayı, tabutu Gülhane Parkı'na kadar izledi. Orada tabut bir torpido bota konularak eski adı *Göben* olan *Yavuz* zırhlısına götürüldü. Oradan da İzmit'e ve ardından özel bir tren-

97. Daha Türkçe olduğu iddia edilen Kamal kelimesi, Kemal'in yerine geçirildiyse de, bu uygulama kısa ömürlü oldu ve yaygın bir biçimde kullanılmadı.
98. *IA*, i. 798.

le Ankara'ya nakledildi. Görkemli bir askeri törenle Etnografya Müzesi'nde geçici bir kabre konuldu. 1953'te Ankara'nın dış mahallerinden birinde, Rasat Tepe denilen yerde yeni tamamlanmış olan anıt kabre, son istirahatgahına götürüldü.

Kemal Atatürk kesin ve kararlı bir eylem insanıydı. Ani ve genelde şiddetli kararlar alan bir insandı. Çetin ve parlak bir asker, iyi bir içici ve çapkın, her işte engin bir arzu ve taşkın bir canlılık sergileyen bir adamdı. Çağdaşları tarafından sıklıkla diktatör olarak adlandırılmıştı ve bir bakıma da şüphesiz öyleydi. Ancak bunu derken, onun idaresinin, bugünün ya da dünün Avrupa ve Ortadoğu'sunda kendisine diktatör denilen diğer yöneticilerden çok farklı olduğu akılda tutulmalıdır. Kişisel ve mesleki temelden bakıldığında bir otokrat, mizaç olarak dediğim dedik ve buyurgandı. Yine de kanuna ve ahlaka, insani ve siyasi standartlara saygı gösterirdi, bu özelliği de onu daha gösterişli ya da daha önemsiz insanlarla kıyaslandığında şaşırtıcı bir tezat oluşturuyordu. Onunki, insanların yan gözle gözetlenmediği, kapı zilinin ürkütmediği, toplama kamplarının karanlık tehdidinin olmadığı bir diktatörlüktü. Devrimci değişimler dönemi sırasında Cumhuriyeti sağlam biçimde oturtmak ve korumak için kuşkusuz güç ve baskı kullanıldı. Ancak daha sonra bu sona erdi. 1926 idamlarının infazından sonra insan hayatına ve kişisel özgürlüğe karşı pek az tehdit söz konusuydu. Rejime karşı siyasi faaliyet yasaklanmıştı, gazeteler sıkı denetim altındaydı. Ancak bunun dışında, konuşma ve hatta kitap ve dergiler bile nispeten özgürdü. Rejimin alt tabakalar tarafından yapılan eleştirisi kendi haline bırakıldı; yönetici elitten gelen eleştiriler ise Osmanlı uygulamasına uygun olarak uzak mesafelere vali ya da elçi olarak atanma yoluyla cezalandırılıyordu. Nadiren şiddete başvuruluyor, genelde de bu yöntem şiddete başvuran muhalefet karşısında kullanılıyordu.

Ortadoğu'nun diğer Müslüman ülkelerinde ardı ardına askeri rejimlerin ortaya çıkması, bazı gözlemcilerin, Atatürk ve onun devrimini, sonraki gelişmeler için bir prototip olarak değerlendirmelerine yol açmıştır. Ancak burada pek az bir benzerlik söz konusudur. Atatürk darbeyle iktidarı ele geçirmiş, orta seviyede devrimci bir subay değildi. Derin bir milli kriz anında adım adım, hatta gönülsüzce kontrolü ele alan bir general ve bir paşaydı. O ve arkadaşları, akılları yeni fikirlerle dolu olsa da, konumları ve doğaları gereği, yüzyıllara dayanan bir askerlik ve imparatorluk tecrübesine sahip eski Osmanlı yönetici elitinin üyesiydiler. İmparatorluğun yıkılmasından ve hanedanın sürülmesinden sonra dahi, ne halka hoş görünmeye, ne de itaate mecbur etmeye gerek duymamışlardı. Buna rağmen, yine de itaat talep edecek ve itaat görecek kadar kendilerine güveniyor ve bu yetkiyi kendilerinde buluyorlardı. Böylece, Avrupa diktatörlüklerinde ve onların başka yerlerdeki taklitlerinde karşılaşılan o korkunç demagoji ve baskı sopasını kullanmadan, devrimlerini bir tür pederşahilik rehberliğiyle yaşatmayı başardılar.

Atatürk önce bir asker olarak halkını yönetmeye girişti. Avrupa'nın Hasta Adamı'nı ölüm döşeğinden kaldırıp ona yeni bir hayat ve canlılık veren parlak ve müthiş bir önderdi. İlk başarıları tam anlamıyla kahramancaydı: yıkılmış bir imparatorluğun küllerinden yeni bir ordu, bir hareket ve millet kurup istilacıları ülke topraklarından atmıştı.

Ne var ki Atatürk'ün asıl büyüklüğü bu başarılarda saklı değildir. Asıl başarısı, bütün bunların yeterli olduğunu, ama yine de yetmediğini, askeri hedefin gerçekleştiğini, ama yine de bir başka hedefin devam ettiğini fark etmesinde yatar. 1923'teki zafer anında, askeri bir komutanı daha fazla zafer peşinde gitmeye ya da milli bir önderde yeni tutkular uyandırmaya teşvik

edebilecek pek çok fırsat vardı. O bunların hepsini göz ardı etti ve kahramanlarda pek rastlanmayan gerçekçi, nefsine hakim ve ılımlı bir tutumla, bu tür başıbozuk maceralara karşı halkını uyardı. Yeni görev ülke sınırları içindeydi, zira bütün siyasi, askeri, mali istilacılar ülkeyi terk ettiği zaman zaten gerilemiş olan ülkeyi yeniden inşa etme sorunu ortadan kalkmış olmuyordu. Üstelik bu ülke, uzun bir savaş ve iç mücadeleden iyice zayıflamış olarak çıkmıştı. Kemal Atatürk'ün en büyük özelliği, bir Osmanlı askeri, muzaffer bir kahraman olarak bunu görebilmesinde ve kendisinden beklenen sınırsız hayal gücü ve cesareti göstermek için elinden geleni yapmasındadır. Çalışma ve ticaretin küçük görüldüğü, yaratıcılığın kafirlere has bir numara, askeri meziyetlerin genel geçer kabul gören tek ölçüt olduğu bir toplumda Gazi Paşa, sivil bir devlet başkanı olmuş ve üniformasını bir kenara bırakıp halkın karşısına silindir şapka ve smokinle çıkmıştı. Toplumsal sembolizmin ustası olan Atatürk, çizdiği bu yeni imaj ile halka, kutsal savaşın yiğitlik çağının geçtiğini söylüyordu; sanayi, hüner, ve tasarruf gibi ayağı yere basan burjuva meziyetlerinin zamanı gelmişti ve bunlar zorlu, gösterişsiz, ama acil bir görev için, yani halkının yaşam standardını yükseltmek ve ülkeyi kalkındırmak için gerekliydi.

Kemal Atatürk siyasi fikirleri bakımından Jön Türklerin, özellikle milliyetçi, pozitivist ve Batı yanlısı kanadın, varisiydi. Türk milletine ve ilerlemeye olan inancı, yaşamının iki egemen inancını oluşturuyordu. Her ikisinin de geleceği, onun için Batı'nın modern uygarlığından başka bir anlam taşımayan bir uygarlıkta yatıyordu. Milliyetçiliği sağlıklı ve akla yatkın bir milliyetçilikti. Burada, diğer milletlerin haklarını veya heveslerini kibirle ezip geçmenin, milli geçmişin sorumluluğunu öfkeyle reddetmenin yeri yoktu. Türkler, kendi içlerindeki bazı güçlerin ve unsurların kötücül etkileriyle bir zamanlar yoldan çık-

mış, büyük başarı sahibi büyük bir milletti. Uygar milletler topluluğunda yerini almak üzere yeniden kalkınma yoluna girmeleri gerekiyordu. 1924'te Atatürk şöyle demişti: "Türkler bütün medeni milletlerin dostudur. Memleketler çeşitlidir, ama medeniyet birdir ve bir milletin ilerlemesi için de bu biricik medeniyete iştirak etmesi lazımdır."[99]

Birçok reformcunun aksine Kemal Atatürk, sadece yüzeysel bir modernleşmenin bir değeri olmadığını ve eğer Türkiye zamanımızın dünyası içinde tutunacaksa, toplumun ve kültürün tüm yapısında köklü değişikliklerin gerekli olduğunu biliyordu. Onun politikalarının bazılarının altında yatan başarısı ve bilgisi hakkında birbirinden farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bir taraftan reformların sadece büyük şehirlerde ve kent sınıfı arasında uygulandığı ve nüfusun köylü olan büyük kısmında pek az değişim sağladığı yönünde şikayetler varken, bir yandan da reformların aşırı şiddetli ve ani olduğu, milletin dinsel ve kültürel gelenekleriyle arasındaki bağının kopmasına neden olduğu, bunun da genç nesiller üzerinde zararlı etki yaptığını düşünen pek çok insan da vardır.

Bu konulara dair her ne düşünülürse düşünülsün, şu kadarı tartışma götürmez bir gerçektir ki, Kemalist Devrim Türk halkına, tarihinin en karanlık anında, yeni bir hayat ve umut getirmiş, enerjisini ve özsaygısını yenilemiş ve onları sadece bağımsızlık yoluna değil, çok daha nadir ve çok daha değerli olan özgürlük yoluna da sapasağlam yerleştirmiştir.

99. Baydar, s. 49.

9. BÖLÜM

Atatürk'ten Sonra Cumhuriyet

Bütün insanlığın varlığını kendi şahıslarında gören adamlar bedbahttırlar. Besbelli ki o adam fert sıfatıyla mahvolacaktır. Herhangi bir şahsın yaşadıkça memnun ve mesut olması için lazım gelen şey, kendisi için değil, kendisinden sonra gelecekler için çalışmaktır.

Kemal Atatürk, Mart 1937.

Toplumsal bir mücadelenin nihai sonuçları hiçbir zaman onu yürütenlerin zihninde tasarladığı gibi olmaz. Böylesi mücadelelerin bazısı, insan aklının ve eyleminin denetlenebilir çizgisinin ötesindeki sınırsız ve karmaşık bir dizi koşula dayalıdır. Bu, insanüstü çaba isteyen ve toplumda çabuk ve köklü değişiklikler yapan devrimler için özellikle doğrudur.

Milovan Djilas, "*The New Class*", 1957

Atatürk'ün ölümünden bir gün sonra, 11 Kasım 1938'de, Türkiye Büyük Millet Meclisi oybirliğiyle İsmet İnönü'yü onun halefi olarak seçti. Atatürk'ün ömür boyu dostu ve en yakın işbirlikçisi olan İnönü'nün seçilmesi yönündeki bu yaşamsal karar, öyle görünüyor ki, üç kişinin sorumluluğunda alınmıştı: İnönü'nün kendisi, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ve Eylül 1937'de Başbakan olan bankacı ve iktisatçı Celal Bayar. İnönü'nün cumhurbaşkanı olması konusunda fikir birliğine vardılar ve yumuşak bir geçişle rejimin istikrarı ve devamlılığını temin etme yolunda birlikte çalıştılar. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk başkanı ölmüştü, ama cumhuriyet yaşıyordu ve hiçbir kesinti ya da duraklama olmaksızın ikinci cumhurbaşkanı seçilip görevine başlamıştı. 25 Ocak 1939'da Ce-

lal Bayar'ın yerine Dr. Refik Saydam başbakan oldu ve Haziran 1942'de ölümüne kadar bu görevde kaldı.

Atatürk'ün ölümünde büyük kitlelerce bir anda sergilenmiş olan o etkileyici matem yürüyüşleri, geçmişte her ne kadar çatışma ve baskı olmuşsa da, Atatürk'ün, Türk halkının sevgi ve saygısını kazanmış olduğunu açıkça gösteriyordu. Eski, gerici muhalefet ortadan kaldırılmıştı ve sadece geçmişe dönüşü öngören değil, farklı bir ilerleme yolu öngören herhangi yeni bir muhalefet de henüz ortaya çıkmamıştı. Aynı sırada, okullarda yeni bir nesil büyüyordu ve bu nesil Cumhuriyet'ten başka bir rejim bilmiyordu.

Ayrıca İnönü ancak sakin ve sadık bir ülkeye sırtını verebilirdi, zira zor ve tehlikeli bir döneme giriliyordu. Atatürk öldüğünde Avrupa üzerinde savaş bulutları çoktan toplanmaya başlamıştı. Kulaktan kulağa dolaşan bir söylentiye göre onun halkına bıraktığı son siyasi vasiyeti "mümkün olduğu kadar hazırlıklı olmaları ve ne olursa olsun İngiltere'nin tarafında olmaları gerektiği, zira o tarafın uzun vadede galip çıkacağının kesin olduğuydu."[1]

Gerçek olsun ya da olmasın, bu söz görünüşe göre en azından, 19 Ekim 1939'da İngiltere ve Fransa ile ittifak antlaşması imzalayan İsmet İnönü'nün görüşlerini ifade ediyordu. Ancak 1940'ın yazına gelindiğinde Türk devletinin ileri gelenleri arasında bu görüşü paylaşan pek az kişi kalmıştı. O zamanlar La Haye büyükelçisi olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Mayıs 1940'ta son derece sarsıcı bir dizi sıkıntının ardından Ankara'ya döndükten sonra, İngiltere'nin yenilmeyeceğine dair inancını dile getirecek kadar "pervasız" olduğunu, "bütün devlet adamları içinde sadece İnönü ve Refik Saydam'ın onu ciddiye aldı-

1. Lewis V. Thomas ve R. N. Frye, *The United States and Turkey and Iran* (1951), s. 89.

ğını" ifade etmişti. Onun bu görüşlerine herhangi bir önem atfetmekten son derece uzak olan Bakanlığın genel sekreteri Yakup Kadri'yi Cumhurbaşkanı'nı uydurma bilgilerle yanlış yönlendirdiği için suçlamıştı.[2]

Fransa'nın düşmesi, Rusya'nın düşmanca tutumu ve Alman gücünün ya da etkisinin Avrupa'nın büyük kısmında yayılması Türk hükümetini şu sonuca götürdü: Alman işgalini ve hemen hemen kesin olan bir Alman galibiyetini tahrik etmekle hiçbir şey elde edilemezdi. Dolayısıyla Haziran 1940'ta ittifak antlaşmalarının gereğini yerine getirmemeye karar verdiler. Onun yerine, belirsiz ve bulanık bir tarafsızlık politikası izlemeye koyuldular. Bu politikanın en sarsılmaz ve yol gösterici ilkesi, Ekim 1914'te düşülen trajik hataya bir daha düşülmemesi yönündeki kararlılıktı. Büyük ölçüde Türkler Müttefiklere yakınlık duyuyorlardı, ancak 1940'tan sonra bu yakınlık etkisini kaybetti, zira Mihver devletlerinin galip geleceğine dair kanaat gittikçe yaygınlaşıyordu. Haziran 1941'de Almanların Balkanlar'da ilerleyişiyle birlikte Alman askerleri İstanbul'un 150 km. yakınına kadar ulaştığında, Türkler Almanya ile bir dostluk ve ticaret antlaşması imzalayarak kendilerini güvenceye alma yolunu denediler. Ancak bu antlaşma dahilinde, İngiltere ile yapmış olduğu antlaşmanın gereklerini Türkiye'nin muhafaza edeceğini de şartlar arasında belirttiler.

1941'de Almanya'nın Rusya'ya saldırmasının ardından Türkler arasında Mihver güçlerine yönelik eğilim daha da sıcak bir hal almaya başladı. Her şeyin ötesinde, Rusya hiç değişmeyen kadim düşmandı ve onların güneye doğru hiç bitmeyen ilerleyişine karşı yüzyıllar boyunca çaresizce bir savunma yapmak için savaşmışlardı. Devrim kardeşliği döneminde inşa edilmiş

2. Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat* (1955), s. 34-35.

olan o bir karşılıklı iyi niyet ise 1939'da Sovyetlerin tehditkar sesiyle sönüp gitmişti. Rusya'ya saldırmakla Almanlar Türk kamuoyunun önemli bir bölümünün desteğini kazanmış ve böylece önceki kazançlarına samimi bir yakınlık da eklemiş oldular.

Elbette Müttefikler de artık Büyük İttifak olmaya başlayan gruplarına Türkiye'nin katılması için baskılarını arttırdılar. 3 Aralık 1941'de Başkan Roosevelt Türkiye'ye yapılan hibe yardımları iyice büyüttü. Şubat 1943'te Churchill Türkiye'yi ziyaret etti ve Adana'da Türk devlet adamlarıyla görüştü. Aralık 1943'te Cumhurbaşkanı İnönü, İngiliz ve Amerikalı liderlerle görüşmek üzere Kahire'ye gitti. Ancak İnönü hâlâ isteksizdi ve Türk kamuoyu genelde onun tarafsızlık politikasını destekliyordu. Dikkate alınan hususların en önemlilerinden biri Rusya'ya duyulan güvensizlikti. Hem Nazi işgalinin hem de Sovyet özgürlüğünün eşit derecede korkutucu olduğu yönünde yaygın bir kanaat vardı. Bir Türk savaş sırasında şunları söylemişti: "Gerçekten istediğimiz şey, Almanya'nın Rusya'yı yerle bir etmesi, sonra da Müttefiklerin Almanya'yı yerle bir etmesidir. O zaman kendimizi emniyette hissederiz." Ne var ki bunun mümkün olmayacağı anlaşıldı ve 1943'e gelindiğinde Ankara'daki yöneticiler arasında Mihver devletlerinin davasının her halükarda yenilmeye mahkum olduğu fark edilmeye başlandı. O andan itibaren Türkler Batı'yla daha da yakın askeri ve ekonomik ilişkiler kurmaya giriştiler ve Müttefiklere farklı şekillerde yardım ettiler. Ağustos 1944'te Almanya ile diplomatik bağlarını kopardılar ve 23 Şubat 1945'te Almanya'ya savaş ilan ettiler. Bu, San Francisco'daki Birleşmiş Milletler konferansına katılabilmek için yerine getirilmesi gereken bir formaliteydi.

Savaş yılları Türkiye'yi ciddi ekonomik sıkıntılara maruz bıraktı ve ekonomik hayata devletin müdahalesini daha ciddi ve daha kapsamlı hale soktu. Savaş dönemi denetimleri i sağla-

yan sistem için devletçi kanunlar zaten gerekli çerçeveyi sağlıyordu. 18 Ocak 1940'ta kabul edilmiş olan "Milli Müdafaa Kanunu" hükümete geniş kapsamlı olağanüstü ekonomik güçler veriyordu. İkinci beş yıllık plan 1939'da başlamıştı ve askeri harcamaların büyüklüğü, hammadde yetersizliği nedeniyle geçerliliğini yitirmişti. Hatta kısmi seferberliğin devam ettirilmesi tarımsal üretimi bile ters yönde etkilemişti.[3]

Öte yandan dış ticaret gelişiyordu. Türk ürünlerine talep fazlaydı ve ticari değil stratejik fiyatlarla satılıyordu. Bu gelişme hükümet harcamalarının yüksek olması ve temel maddelerin azlığı nedeniyle daha da hızlandı ve ciddi bir enflasyon baskısına yol açtı.[4] İstanbul'daki tüccarlar, simsarlar ve aracılar büyük servetler elde ediyorlardı. Kısmen vergi kaçırdıkları için, ama büyük ölçüde etkin bir vergi tahakkuku ve tahsili sistemi olmamasından dolayı bu servetler ciddi biçimde vergilendirmenin ve devlet denetiminin dışındaydı.

Bu şartlar altında hükümet olağanüstü bir mali tedbir alma kararı verdi. Varlık vergisi adı altındaki bu vergi, ekonomik ve mali kriz içindeki bir ülke için gelir elde etmenin ve milli ekonomiyi denetim altına alabilmenin bir aracı olarak normal ve haklı görülebilirdi. Hakikatte ise bu vergi ne normal ne de haklı görülebilir bir biçimde tasarlandı ve uygulandı.[5]

Varlık Vergisi, Meclis tarafından 11 Kasım 1942'de kabul edildi ve ertesi gün yürürlüğe girdi.[6]

3. Herslag, *Turkey*, s. 177 v.d.
4. A.g.e. s. 179-80.
5. Bu vergi hakkında yazılmış pek çok çalışma bulunmaktadır. Bunlar içinde L. V. Thomas ve G. L. Lewis'in eserleri zikredildi. Daha ayrıntılı ve belgelerle desteklenmiş bir çalışma için üst düzey bir vergi memuru olan Faik Ökte'nin aşağıda zikredilen çalışmasına bakılabilir.
6. İstanbul Defterdarı olan Faik Ökte o gün olanları şöyle kaydetmiştir: Kanunun ayrıntıları basında yayınlandıktan sonra İktisat Fakültesi'nden eski hocası onu sabah erken bir saatte arar ve açıklama ister. Aralarında şu konuşma geçer:

Savaştan en büyük kazancı elde eden iki grup vardı; büyük çiftçiler, ki tarımda fiyatların artmasından dolayı akıl almaz para kazanmışlardı, bir de İstanbul'un tüccarları ve aracıları, ki onlar da Türk ihraç mallarının yüksek değerini ve ihtiyaç maddelerinin ciddi biçimde yokluğunu kendi çıkarlarına kullanabilecekleri bir konumdaydılar. Çiftçilerin neredeyse tamamı Müslüman Türk'tü. Tüccarlar ise, tamamen olmasa da, hâlâ büyük ölçüde üç azınlık grubundan meydana geliyordu: Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler.

Vergi kanunu mülk sahiplerinden, büyük çiftlik sahiplerinden, iş adamlarından ve vergi mükellefi olan bazı maaşlı çalışanlardan vergi alınmasını öngörüyordu. Büyük çiftlik sahipleri sermayelerinin %5'inden daha fazla vergilendirilemiyordu; limited şirketlerden 1941 yılı net karlarının %50 ile %70'i arasında vergi talep ediliyordu. Diğer yükümlüler de vergi tahakkuku heyetlerinin "kendi takdirlerine göre" vergilendirilecekti.

Bu son grup için hiçbir vergi oranı belirtilmemiş, hiçbir gelir veya sermaye beyanı istenmemişti. Yerel vergi daireleri kendi hesaplarını yaptılar ve yapılacak ödemelerin listesini ilan ettiler. Kararları kesindi, itiraz kabul edilmiyordu. Ödemenin on beş gün içinde yapılması gerekiyordu, gecikme halinde para cezası uygulanacaktı. Eğer bir ay içinde ödeme yapılmazsa, yükümlüler mecburi hizmet için başka yerlere gönderilecekti.

Vergi mükellefinin borcunun belirlenmesinde onun dininin ve milliyetinin gerçekten önemli bir veri olduğu kısa zaman

-Faik evladım Varlık vergisi in metni bugünkü gazetede çıktı.
-Evet, hocam.
-Tabii gazeteciler yanlış anlamışlar, bu metin eksik çünkü...
-Hayır, okuduğum bütün gazetelerde metin tamdı.
-Nasıl tamdı? İtirazla veya temyizle ilgili hiçbir hüküm yok! Vergi oranına dair hiçbir şey yok...
-Bu böyle bir vergi, hocam.
-Evladım hepiniz delirdiniz mi! (*Varlık Vergisi Faciası*, 1951, s. 64.)

sonra ortaya çıktı. Daha sonra yapılan açıklamalardan yükümlülerin iki ayrı listeye, yani Müslümanların M listesine, gayrimüslimlerin de G listesine konulduğu anlaşılmaktadır. Ardından başka gruplar da eklendi: Yabacılar için E (Ecnebi) listesi, Sabataycı olan Yahudiler için (D) yani dönmeler listesi. Dönmeler Müslümanlardan iki kat, gayrimüslimler ise Müslümanlardan on kat daha fazla vergi ödüyorlardı. Ankara'dan gelen talimatlar uyarınca yabancılar Müslümanlarla aynı oranda ödeme yapacaklardı,[7] ancak eksik kayıtlar ve kötü yönetim nedeniyle birçok yabancı, gayrimüslim Türk vatandaşı gibi vergi ödemek zorunda kalmıştı. Bu da yabancı elçiliklerin ve konsoloslukların kendi vatandaşları adına müdahale etmesine neden oluyordu.

1943 Ocak'ının başlarında gazetelerde vergisini ödemeyenlerin isimleri ve ödemeleri gereken miktarlar yayınlanmaya başlandı, Aşkale'de yapılmakta olan yeni yol için taş kırmaya gönderilecekleri ilan edildi. 12 Ocak'ta basında ücretliler, yaşı küçük olanlar, kadınlar, yaşlılar ve hastalar için bazı hafifletmeler yapıldığı bildirildi. Geriye kalan vergi borçluları sürülecek ve kendi ulaşım, yiyecek ve gerekirse tıbbi masraflarını karşılamak zorunda kalacaklardı. Askerlik görevini yapmakta olan borçlular da bu görevlerini tamamladıktan sonra mecburi çalışma kamplarına gönderilecekti.

Şikayet yolu açık olmamasına karşın, vergi yükümlüleri şikayet için anayasal bir hakka sahipti ve Ocak ayına kadar Gelirler Dairesi'ne on binden fazla dilekçe gitti. Hemen hepsi reddedildi. Sadece zaten vefat etmiş olan ya da iflas etmiş olan şahıslara ait birkaç vergi hesabı iptal edildi. Günbegün tutuklamalar ve mülke el koymalar devam etti, açık arttırma odaları

7. Mihver devletlerinin vatandaşı olan Yahudiler, bu imtiyazın dışında tutulmuşlardı.

kamulaştırılmış mallarla dolup taştı. 32 kişilik ilk sürgün grubu 27 Ocak'ta Aşkale'ye gitmek üzere İstanbul'dan yola çıktı.

Gazetelerde yer alan vergi borcunu ödemeyenlerin, tutuklanan ya da sürülenlerin isim listeleri neredeyse tamamen Rum, Yahudi ve Ermenilerden, yani gayrimüslimlerden oluşuyordu. Mihver devletleri yanlısı olan iki gazetenin, *Cumhuriyet* ve *Tasvir-i Efkar* gazetelerinin başı çektiği basın tam bir mutabakat içindeydi ve "yabancı kan" taşıyan, "sadece ismi Türk olan" insanlardan bahsediyordu. İşte onlar sadakatsizlikleri ve kadirbilmezlikleri nedeniyle cezalandırılmalıydılar.

Aslında cezalandırılanlar, sadık olmayanlardan ziyade, sadakat gösterenlerdi. Mütareke zamanında ve İtilaf devletlerinin işgali sırasında yabancıların himayesine girmiş olan azınlık mensuplarının vergi borçları Müslümanlarınkine indirilmişti. Yeni Cumhuriyete itimat edip kaderini ona bağlayanlar ise kurban oldular ve cezaya çarptırıldılar.[8]

Bahar ve yaz ayları boyunca tutuklamalar, el koymalar ve sürgünler devam etti, neredeyse bunların tamamı gayrimüslimdi. Birçok iş adamı mal varlıklarını aşan vergi borçlarıyla mahvoldu. Diğerleri de borçlarını ödeyebilecek kadar zengin olsalar da yeteri kadar nakit para temin edecek zaman kendilerine verilmediği için iflas etti.[9] En trajik olanı ise zanaatkarlar, yevmiyeliler, hatta dilenciler, eskiciler, ayakkabı boyacıları gibi çok sayıda yoksulun durumuydu. Bu insanlardan gayrimüslim olanlara da ödeyebileceklerinin çok üstünde bir vergi borcu çıkarılmıştı ve ödeyemediklerinde sahip oldukları her şeye haciz konmuştu. Daha sonra bu gruptakilere bazı muafiyetler tanındı.

1943 Haziran'ında Varlık Vergisinin 31 Temmuz'a kadar kal-

8. Bak. Ökte, s. 123-4.
9. A.g.e. s. 149.

dırılacağı ve o tarihe kadar borcunu ödemeyenlerin çalışma kamplarına gönderileceği ilan edildi. Başbakan 15 Haziran'daki CHP kongresinde yaptığı bir konuşmada Varlık Vergisinin azınlıkları ezmek için bir araç olarak kullanıldığını öfkeyle yalanladı. Toplanmış olan 270 milyondan 105 milyonun azınlık mensupları ve yabancılar tarafından ödendiğinin doğru olduğunu, ancak mülk ve servet kaynaklarını ellerinde tuttuklarından, bunun makul olduğunu söyledi.

Bu esnada Almanya'nın yıldızı sönmeye yüz tutmuş ve Batı'nın bu vergiyle ilgilenmesi rahatsızlığa neden olmaya başlamıştı.[10] 21 Eylül'de Maliye Bakanlığının muafiyet listeleri hazırladığı ilan edildi ve 1 Ekim'de *Vatan* gazetesinin başyazarı Ahmed Emin Yalman Türk basınında bu vergiye dair çıkmış ilk eleştiri yazısını yayınladı.[11] Ekim'in sonunda Başbakan İstanbul'da Rumca yayınlanan bir gazetenin editörüyle yaptığı görüşmede azınlıkların haksızlığa uğradığı iddiasını reddetti. Aralık 1943'te İnönü'nün Roosevelt ve Churchill ile Kahire'de buluşmasından hemen önce son sürgünler de İstanbul'a geri döndü. 15 Mart 1944'te, yani Müttefiklerin Monte Cassino'ya yaptıkları son saldırının başladığı gün, Meclis tutuklu bulunan bütün vergi borçlularını affeden ve ödenmemiş borçları da silen bir kanunu kabul etti. Böylece yürürlükten kalkarken Varlık Vergisi son darbesini de vurmuş ve borcunu ödeyenleri cezalandırıp, bir şekilde ödememeyi becerenleri de ödüllendirmiş oldu.

10. Almanya'dan yansıyan birkaç sırt sıvazlayıcı ifade haricinde, Türklerin Varlık Vergisi ile ilgili haberler o zamana kadar dünya basınına yorumsuz ve eleştirilmeden geçmişti. Müttefiklerin bu kasıtlı sessizliği önce 30 Haziran'da Boston'da *Hairenik* isimli haftalık bir Ermeni dergisi bozdu: "Yaratık Yine Zincirinden Boşandı" başlığı altında, bu vergi Türk barbarlığının yeni bir örneği olarak gösterildi. Vergi hakkında 9-13 Eylül arasında *New York Times*'ta daha dengeli bir yayın yapıldı, vergi ve uygulanışını ayrıntılarıyla anlatan ve olup bitenlerin siyasi sonuçlarını ele alan beş makalelik bir seri yayınlandı. Ökte, s. 195-6.

İstanbul Defterdarı Faik Ökte'nin 1947'de yazıp 1951'de yayınladığı kitabında Varlık Vergisi'nin kökeni, uygulaması ve sona erişinin hikayesi tam bir dürüstlükle anlatılır. Bu hikayede Faik Ökte, duyduğu hoşnutsuzluk ve isteksizlikle birlikte konumu gereği başrol oynamıştır. Türkiye'nin, der yazar, o devirde içinde bulunduğu konumda sermayeye olağandışı bir vergi koymaya ihtiyacı vardı. Osmanlı fanatizminin Alman ırkçılığıyla birleşmesinden ortaya çıkan bu veled-i zinaya ise hiç gerek yoktu.[12]

Bu vergiden elde edilen gelir 314.920.940 Türk Lirası'nı buldu. O zamanki kura göre yaklaşık olarak 28 milyon Sterline karşılık geliyordu. Bu miktar, talep edilenin %74.11'idi.[13] Eski İstanbul Defterdarı kitabının son bölümlerinde bu parayla hazinenin zenginleşmesini sağlayan "bu kanunsuzluk ve nizamsızlık"ın[14] sonuçlarını irdeler. İstanbul iş dünyası sarsıntıya uğramış ve rayından çıkmıştı.[15] Aslında bu vergi karaborsanın lehine çalışmıştı. Sağladığı fırsatlarla büyük işletme sahiplerini zenginleştirip yasal işletmeleri mahvederek küçük işletmelerin çoğalmasını sağlamış ve geçimini bunlardan sağlayanların yoksullaşmasına neden olmuştu.[16] Vergi, ekonomik hedeflerine ulaşma konusunda başarısız olmuş ve ona kaynaklık eden fiyat politikasının tamamen çökmesiyle sonuçlanmıştı.

> ***Maliye alanında bu vergiyle kaybettiğimiz en değerli şey vatandaşın devlete olan güveniydi... Sanayi, ticaret, bütün ekonomik hayat güvenlik havasını teneffüs ederek yaşayabilir. Varlık Vergisi ile bu hava zehirlenmiştir...***[17]

12. A.g.e. s. 38-39
13. A.g.e. s. 197.
14 A.g.e. s. 209.
15. A.g.e. s. 202.
16. A.g.e. s. 203
17 A.g.e. s. 210.

Türkiye'nin yurt dışındaki itibarı üzerindeki etki daha da kötüydü. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğundan bu yana mali şaşmazlık ve dini tolerans ile kazandığı itibar zarar görmüştü. Tekrar inşa edilmesi kolay değildi.

Türk vatanseverleri için Varlık Vergisi'nin en affedilmez yönü, Türkiye'nin egemenliğine ve haysiyetine getirdiği zarar oldu. Yabancı vatandaşlara adaletsiz ve ayrımcı vergiler yükleyerek Türkiye, yabancı güçlerin kendi içişlerine müdahale etmesi için davetiye çıkarmıştı. Ardından da yabancı baskısı altında vergi borçlarında düzeltmeler yaparak Atatürk Cumhuriyeti hükümetinin, yıllar önce kaldırılmış kapitülasyonların en utanç verici ve küçültücü ortamına kendisini geri götürmüştü.

Faik Ökte'nin kitabı, yazarın şu son yorumuyla bitmektedir: "Benim hesabıma göre bu mevzuda devletin onuru ve haysiyetine vurulan bu darbe dolayısıyla başta Başbakan olmak üzere hepimizin Yüce Divana sevk edilmeyişimize hâlâ hayret ederim."[18]

Varlık Vergisi üzücü bir meseleydi. Yabancı gözlemciler tarafından tanımlanıp tartışıldı ve muhtemelen uzun vadede Türk Devleti'nin onur ve haysiyetine verdiği zarar vergi kurbanlarına verdiği zarardan daha büyük oldu. Ancak etkileri abartılmamalıdır. Hitler Almanyası tarafından hakimiyetsürdüğü bir Avrupa'da Cumhuriyet Türkiyesinin tek bir infaz girişimi yumuşak ve vasat bir hadiseydi. Türkler'in Almanya'ya büyük hayranlık duydukları ve Almanya'nın, yüz yılı aşkın bir süredir Türklerin benzemeye çalıştıkları Avrupa'nın asli ve merkezi parçası olduğu unutulmamalıdır. Onlar Nazilerin Almanya'da nasıl davrandıklarını, aynı zamanda Avrupalı devlet adamları

18. A.g.e. s. 213.

nın onları kabul ettiklerini ve onlarla yakın dostluk kurduklarını da görmüşlerdi. Savaş çıktıktan sonra, Nazi zorbalığına karşı suçlamalar inandırıcılığını büyük ölçüde kaybetmişti ve siyasi savaş hamlelerinden ibaret görünüyordu. Yabancı gözlemcilerin nazarında Avrupa Almanya'yı, Almanya'nın Nazileri inkar edebileceğinden daha fazla inkar edemezdi.

Varlık Vergisi'nin son bulmasını, Alman nüfuzunun azalmasına dair diğer işaretler izledi. Mayıs 1944'te Ankara'da yapılan öğrenci gösterileri polisin Turancı grupları soruşturmasına yol açtı. Bu gruplar faşist ve ırkçı ideolojilerle ve -daha da önemlisi- rejimi devirmeye ve anayasaya karşı bir tertiple Türkiye'yi Almanya'nın yanında savaşa sokacak yeni bir hükümet kurmaya teşebbüs etmekle itham edildiler.[19]

Turancıların Eylül 1944'te yargılanıp mahkum edilmeleri açıkça Sovyetler Birliği'ni yatıştırmaya yönelik bir hareketti. Türk hükümetinin bu ve benzeri hareketleri karşısında Sovyetler'in yatışacağı yoktu. 19 Mart'ta, 1925 yılında imzalanmış olan ve yenilenmeyi bekleyen Türk-Sovyet dostluk ve tarafsızlık antlaşmasının sona erdiği bildirildi. Bu gelişme, toprak verilmesi, üs verilmesi ve Boğazların konumunu belirleyen 1936 Montreux Sözleşmesi'nde revizyona gidilmesi gibi bir dizi talebi de beraberinde getirdi. Türkiye bunları kesin bir biçimde reddetti.

Nazi Almanyası'nın yenilerek gücünü yitirmesi, Sovyet Rusya'nın da siyasi çatışmalarla tavır alması sonucunda 1930 ve 40'lı yıllar boyunca bir süre için özgürlükçü ve demokratik Batı'nın yerini alıp modernleşme yolunda Türkiye'yi totaliter bir tek adam yönetimine döndürmüş gibi görünen iki etki ala-

19. Bu hareketler hakkında bak. Jäsehke, 'Der Turanismus und die kemalistische Turkei', in R. Hartmann and H. Scheel, eds., *Beiträge zur Arabistik, Semitistik und Islamwissen-shaft* (1944), s. 468-83; R. Oğuz Türkkan, 'The Turkish Press', *MEA*, i (1950), 142-9; C. W. Hostler, 'Trends in Pan-Turanism', a.g.e., (1952), 3-13 and *Turkism and the Soviets* (1957); Karpat, s. 264 v.d.

nı ortadan kalkmış oldu. 1918'de olduğu gibi bir kez daha demokrasiler, tek adam yönetimindeki düşmanlar karşısında zafer kazanmıştı ve ilerleme ile kalkınmanın rengini belirliyordu. İlerideki zorlu yıllarda birçok millet ve hükümetin güç dengesi ve gelecek hesaplarını gözden geçirmesine ve gelişmelere göre bağlantılarını yeniden ayarlamalarına karşın, Türkler dış politikalarının Batıyla olan bağlantısını koparmak ya da kalkınmalarındaki Batılılaşma eğiliminden vazgeçmek için hiçbir neden görmediler.

Demokrasinin Gelişi[20]

Kemalist dönem sonrası Türkiye'deki belki de tek ve en önemli demokratik gelişme Mayıs 1950'de gerçek anlamda serbest ve adil bir seçimin yapılmış olmasıdır. Seçim sonucunda muhalefet, hükümete karşı ezici bir zafer kazanmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin, büyük bölümünde kendisine meydan okuyan bir muhalefet olmaksızın neredeyse kesintisiz süren yirmi yedi yıllık iktidarının ardından, CHP hükümeti serbest ve barış içinde bir seçim yürütmüş, sonuçta da kendi yenilgisine ve iktidarı kaybedişine neden olmuştu. Ülkenin ve bölgenin tarihinde eşi benzeri olmayan bu tarihsel an, Kemalist rejimin yapıcı çabasına ve onun himayesinde Türk halkının siyaseten ol-

20. Türkiye'de savaş sonrası siyasi gelişmelere dair araştırmalar birçok eserde bulunabilir. Özellikle bak. L. V. Thomas ve G. L. Lewis. En güncel ve kapsamlı eser Karpat'a aittir. Olayların ayrıntıları hakkında Jaschke'nin *Kalender*'i (Die Türkei in den Jahren 1942-51, 1955), *OM*, *WT*, ve RIIA, *Survey* hala faydalı bilgi sağlamaya devam etmektedir. Bunlara ek olarak yeni bazı dergiler, özellikle *MEJ* (1947'den itibaren), *MEA* (1950-63), *MER* (1960'tan itibaren), *MES* (1964'ten itibaren), *Orient* (1957'den itibaren) ve *C. Or. contemp.* (1944'ten itibaren) sayılabilir. En geniş kapsam bu son zikredilen eserde bulunabilir. Türkçe yayınlar içinde, Tunaya'nın *Partiler* eseri eşsiz bir değer taşır. Eser Türkiye'deki parti politikalarına dair belgeleri derleyen, ayrıca son derece değerli yorumları içeren bir çalışmadır. Ayrıca bak. Frey, *Elite*, (1965), s. 348.

gunlaşmasına dair kayda değer bir kanıttır. Bir anlamda Halk Partisi'nin seçim yenilgisi onun en büyük başarısıydı, Parti'nin bizzat kaynağı olan önceki devrimi bütünleyen ve tamamlayan ikinci bir devrimdi.

Demokrasi Türkiye'ye kolay gelmedi. Fikir ve arzu yeni değildi. Özgürlüğün bağımsızlıkla eşanlamlı olduğu birçok Doğu ülkesinin aksine, Türkiye kendisine has bir demokratik harekete sahip olmuştu. Bu yalnızca bir milletin diğer milletlere karşı sahip olduğu haklarla değil, aynı zamanda millet içinde bireyin de haklarıyla bağlantılıydı. Kapsamlı entelektüel etkisine karşın, bu hareket pek az siyasi başarı elde etmişti. 1876 ve 1908'deki iki meşruti rejim büyük umutlarla işe başlamış, ancak hüsran ve başarısızlıkla sona ermişti. Hatta Kemal Atatürk'ün halkçı rejimi bile muhalefetin müsamaha gördüğü iki tecrübesinde de başarısız olup devlet başkanının kişisel tek adam yönetimi haline dönüşmüştü.

Atatürk'ün ölümünden sonra bazı bozulmalar oldu. Onun kadar çaplı olmayanların elinde Atatürk'ün tek adamcı ve pederşahi hükümet tarzı, kelimenin bilinen yaygın anlamıyla, bir tür diktatörlüğe doğru evrildi. Atatürk'ün baskın şahsiyeti ortadan kalkıp da muzaffer Batı'nın anayasal fikirlerinin etkisi altında yeni bir neslin ortaya çıkmasıyla birlikte, geçmişten devralınmış tek adama dayalı yönetime gösterilen yaygın kabul zaafa uğradı. Bu da rejimi, gitgide daha fazla kaba bir baskıya dayanmaya mecbur etti. Savaş yıllarının sıkıntı ve gerginlikleri, seferberliğin getirdiği ağır yük, hep var olan yabancı casusluk ve düşmanın içeriye sızma tehlikesi, bütün bunlar güçlü bir hükümet ihtiyacını pekiştiriyor ve benimsenen baskıcı tedbirlere bir nebze de olsa haklılık payı verebiliyordu. Bunların içinde sıkıyönetim, basın ve yayına yönelik sıkı takibat, polis yetki ve faaliyetlerinin genişletilmesi de vardı.

Derken, savaş sonrasında, Türkiye'de tek parti yönetimine son veren ve o zamanlar göründüğü şekliyle, ülkeyi liberal, parlamenter demokrasi yoluna sevk eden keskin ve ani bir değişim yaşandı.

Bu süreç 1945 yılında, Türkiye Birleşmiş Milletler'e dahil olduğunda ve San Francisco'da kısa zaman önce kabul edilmiş olan BM Şartı* onaylanmak üzere Büyük Millet Meclisi'ne geldiği zaman başladı.

Zaman ve atmosfer demokrasi için uygun görünüyordu ve 19 Mayıs'ta bizzat Cumhurbaşkanı Ankara'daki bir spor şenliğinde toprak dağıtımından ve demokratik gelişmeden söz etmişti: "Siyasi hayatımızda demokratik ilkeler daha da kapsamlı biçimde hakim olacaktır."[21] Halk Partisi üyelerinden bir grup bu fırsattan yararlanarak bir dizi hukuki reform teklifi sundu. Buna göre Türk hükümetinin Birleşmiş Milletler'de kağıt üzerinde onay verdiği hak ve özgürlükler, Türkiye dahilinde teminat altına alınacaktı. Grubun liderleri şunlardı: İzmir vekili, Kurtuluş Savaşı'nda yer almış, 1937-39 arasında başbakanlık yapmış, bir bankacı ve iktisatçı olan Celal Bayar; Kars vekili, seçkin bir akademisyen ve tarihçi, Türkiye'nin entelektüel hayatının önde gelen bir şahsiyeti olan Fuad Köprülü, Aydın vekili, avukat ve pamuk yetiştiricisi olan Adnan Menderes, hakim ve vali olarak büyük tecrübesi olan İçel vekili Refik Koraltan. Köprülü dışında bu insanların hepsi Halk Partisi'nin ileri gelen ve deneyimli parlamenterleriydi.

Parti'nin içinde tartışma ve eleştirilere bir ölçüde her zaman müsaade edilmişti. Bir konu Meclis'te aleniyet kazanmadan önce genellikle kapalı bir parti toplantısında serbest biçimde oy-

* Çev. N.: Birleşmiş Milletler Şartı, (United Nations Charter) 50 ülke tarafından imzalandıktan sonra 24 Ekim 1945 tarihinde yürürlüğe giren ve Birleşmiş Milletler'in temelini oluşturmuş olan antlaşma.

21 *C. Or. contemp.* ii (1946), s. 294.

lanırdı. Bu vesileyle de konu ilk olarak parti içinde gündeme getirilirdi. 17 Haziran 1945'te boş olan altı sandalye için seçim yapılması gerekiyordu ve hükümet resmi adaylar tayin etmeme kararı almıştı. Bir hafta önce, 12 Haziran'da, seçimleri tartışmak üzere bir parti toplantısı yapıldı ve bu fırsattan istifade ile dört asi, parti programında ve kanunda değişiklik öneren ortak bir teklif sundu. Teklifli sunan dört kişinin oyları hacrinde, teklif hiç kimseden kabul oyu alamadı.[22] Ancak bu azınlık, geleneğin dışına çıkarak önerilerini Meclis'e taşıma konusunda direttiler. 15 Ağustos'ta Birleşmiş Milletler Şartı oylama için Meclis'e geldiğinde, Menderes "Türkiye'nin Şart'ı imzalamakla kesin olarak gerçek demokrasiyi uygulama yoluna girmiş olacağını" ileri sürdü.[23]

Bu tartışmalar hükümeti ya da uysal çoğunluğunu sarsmadı. Asiler ise köklü bir yenilikle halka dönme yolunu benimsediler. *Vatan* gazetesinin başyazarı Ahmed Emin Yalman hem otoriteye hem de halkın önyargısına başkaldırmaya hazır olduğunu birden fazla defa göstermişti. Gazetesinin sütunlarını asilere açtı. 1945 Eylülünün üçüncü haftasında bu asilerin imzasıyla hükümet ve partinin izlediği totaliter çizgiyi eleştiren ve demokrasiye duydukları şahsi inançlarını beyan eden makaleler yayınlandı.[24]

Ardından şiddetli bir siyasi gerilim dönemi geldi. 21 Eylül'de partinin gizli bir toplantısında, parti disiplinine aykırı hareket nedeniyle Menderes ve Köprülü'nün partiden atılmalarına karar verildi. Koraltan *Vatan*'da Menderes ve Köprülü'yü savunan bir makale yazdı ve "Ben ve üç meslektaşım milli egemenliğin temellerinin ve parti ilkelerinin güçlenmesi için çalışmak-

22. Tunaya, *Partiler*, s. 648.
23. Yalman, "The Struggle for Multi-Party Government in Turkey", *MEJ*, i (1947), 53.
Yalman, *Turkey in my Time* (1956), s. 223.

tan başka hiçbir şey yapmadık; iki arkadaşımızı atma kararı veren onlardır," diye beyanda bulundu.[25] Parti bu başkaldırıya hemen cevap verdi ve 27 Kasım'da 280'e karşı 1 oyla Koraltan'ın da atılmasında karar verildi. Bu sırada 26 Eylül'de Celal Bayar Meclis üyeliğinden istifa etmişti. 3 Aralık'ta üç arkadaşıyla birlik olarak Cumhuriyet Halk Partisi'nden de istifa etti.[26]

Partiden ayrılanlara karşı basında şiddetli saldırılar yer aldı ve bir süre için hükümet güçlü bir baskı hareketine girişecekmiş gibi göründü. Derken birdenbire tam anlamıyla bir politika değişikliği yaşandı. 1 Kasım 1945'te Cumhurbaşkanı İnönü Meclis'in yeni dönem açılışında yaptığı konuşmasında bir dizi önemli değişiklik tavsiyesinde bulundu: iki kademeli seçim yerine tek, doğrudan ve gizli oyla seçim yapılacak, vatandaşların anayasal özgürlüklerini kısıtlayan kanunlar, özellikle de basın, dernekler ve polisin yetkileriyle ilgili kanunlar kaldırılacaktı. İnönü, Türkiye'nin bir diktatörlük olmadığını, ama bir muhalefet partisinden yoksun olduğunu söylüyordu. Kanunlar öyle değiştirilmeliydi ki, meslektaşlarından farklı düşünenler bir klik ya da hizip olarak çalışmak yerine, kendi kanaatlerini ve programlarını ilan edebilmeli ve açıkça bir parti olarak çalışabilmeliydiler.

> ***Bu siyasi hayatımızın gelişmesi için doğru olan yoldur; ve milletin refahı ve siyasi olgunluğu için daha yapıcı bir yoldur. Siyasi kanaat farklılıklarından dolayı vatandaşlarımız arasında düşmanlık olmaması için bütün gücümüzle çalışacağız.***[27]

7 Ocak 1946'da Cumhurbaşkanı'nın muhalefet arzusu, Demokrat Parti'nin Ankara'da resmen kaydedilmesiyle yerine gelmiş oldu.[28] Kurucuları, bir önceki yıl Cumhuriyet Halk

25. Tunaya, *Partiler*, s. 649 n. 11.
26. Tunaya, *Partiler*, s. 649 n. 12.
27. İnönü, *Söylev*, i. 400; karş. *C. Or contemp.*, iii (1946), 669 v.d.
28. Nuri Demirağ'ın çok kısa bir zaman önceki muhalefet partisi için bak. s. 518.

Partisi'nde kazan kaldırmış olan dört asiydi. Kısa zaman sonra onlara başkaları da katıldı. Anayasal muhalefet rolünü yerine getirmek ve hükümetin yerine geçebilmek için hazırlıklara başladılar.

Bu görevde onlara hiç de kolaylık gösterilmedi. Kasım ayında Cumhurbaşkanı İnönü yaptığı bir konuşmada, bir sonraki seçimin, Meclis o yılki çalışma dönemini tamamladıktan sonra 1947'de yapılacağını söyledi. Ne var ki, kuşkusuz yeni partiyi seçim yarışında hazırlıksız yakalamak amacıyla, Halk Partisi kongresi Nisan 1946'da seçimi erkene almaya karar verdi. Genel seçimler 21 Temmuz 1946'da, yerel seçimler de genel seçimin hemen ardından yapılacaktı.

Demokrat Parti yerel seçimi boykot etmeye karar verdi. Ama genel seçime katılacaklardı. 465 sandalye için 273 aday çıkardılar. Sonuçta altı bağımsız yanında Demokratlardan 61 aday kazandı. Demokrat Parti kendisinin gürbüz bir çocuk olduğunu göstermişti. Demokrat adaylar büyük şehirlerde kayda değer başarı kazanmıştı ve eğer parti ve devlet memurları ülkenin çeşitli yerlerinde oy verenleri korkutmayıp oyları değiştirmeselerdi, daha pek çok yerde de kesinlikle kazanacaklardı.

7 Ağustos'ta partinin otoriter kanadının temsilcisi olarak görülen Recep Peker başkanlığında Halk Partisi yeni kabinesini kurdu. Recep Peker zaman kaybetmeden 20 Eylül'de basın ve ceza kanununda yapılan değişikliklerle hükümetin denetim yetkilerini arttırdı. Hâlâ yürürlükte olan sıkıyönetime başvurarak seçimlerde yapılan yolsuzluklara karşı yükselen eleştiri dalgasını durdurmaya çalıştı.[29]

Bu girişim başarısız oldu. Türkiye parlamentosu artık güçlü ve kararlı bir muhalefete sahipti. Ayrıca canlı ve faal, bağımsız,

29. Yalman, *Türkey*, s. 229.

muhalif bir basın vardı. Her iki grup da gelecek dört yıl içinde demokrasinin gelişimi için önemli bir rol oynadı. Mücadele kolay olmadı. Ancak demokratik güçler Halk Partisi'nin içindeki yeni ve daha liberal unsurların güç kazanmasından yardım görmekteydi.

Hükümetle muhalefet arasındaki ilişkiler önceleri kötüydü. Meclis'te ve basında karşılıklı suçlamalarla siyasi gerginlik en üst noktada kalmaya devam etti.[30] Sonunda bizzat Cumhurbaşkanı İnönü Haziran 1947'de tarafsız bir hakem rolüyle müdahale etti. Fikir alışverişinde bulunmak ve özellikle de şikayetleri dinlemek üzere başbakanla ve Demokrat Parti liderleriyle, birlikte ve ayrı ayrı bir dizi görüşme yaptı. Ardından 12 Haziran 1947'de bu tartışmaları ve kendi tepkisini açıklayan bir beyanat verdi.[31] Çok partili devlette, diyordu İnönü, cumhurbaşkanı, her iki tarafa karşı eşit yükümlülükleri olan, siyasetin üstünde, partisiz bir devlet başkanı olmalıdır. Görüşmelerde hükümet, Demokratları halkı ayaklanmaya kışkırtmakla suçlamış, Demokratlar ise hükümeti veya onun bazı temsilcilerini zorbalıkla suçlamıştı. İnönü ilk iddiayı mesnetsiz, ikincisini ise abartılı buldu. Her halükârda Cumhurbaşkanı taraflardan iyi ve demokratik davranış sözü almış oluyordu.[32]

Cumhurbaşkanı'nın bu eylemi, Türkiye'de parlamenter hükümetin pürüzsüz olarak işlemesine çok yardımcı oldu. Aynı zamanda iktidar partisindeki krizi daha da hızlandıran bir etki yarattı. 26 Ağustos 1947'de parti meclis grubunun yaz toplantısı sırasında bu durum su yüzüne çıktı. Sekiz saat süren ateşli tartışmalardan sonra grup Recep Peker'e istediği güvenoyunu verdi. Ne var ki artık oybirliği yoktu. Çoğu genç olan otuz beş

30. A.g.e. s. 239-40.
31. Metin için bak. Tunaya, *Partiler*, s. 688.
32. Yalman, *Turkey*, 240.

vekil Peker'in aleyhinde oy kullandı. Basın, bu grubu kahraman olarak alkışlarken, Peker açık oyda ısrar etmeseydi aleyhte oy sayısının daha fazla olacağını ifade etmekten kaçınmadı.[33] 3 Eylül'de altı bakan görevden çekildi ve ertesi gün, Başbakan parti grubundan kabine kurma yetkisi istediğinde, aleyhte olanların sayısı 47'ye, çekimserlerin de 100'e çıktı. Recep Peker'in hem parti içinden hem de dışından kararlı bir muhalefetle karşılaşan ikinci bakanlar kurulu sadece birkaç gün sürdü. 9 Eylül'de görevinden ayrılarak yerini, 16 Ocak 1949'a kadar görev yapacak olan Hasan Saka'ya bıraktı. Saka'nın kurduğu dört kabinede ve Saka'dan sonra gelen Profesör Şemsettin Günaltay'ın kurduğu kabinede, Halk Partisi'nin liberal grubu önemli bir konum sahibiydi.

Bu sırada Demokrat Parti de aşırı uçtakilerle ılımlılar arasında bölünmüştü. Bir-iki önemsiz ayrılmanın ve anlaşmazlığın ardından daha ciddi bir kopuş meydana geldi. 1948 yazına doğru çoğu vekil olan Demokrat Partili bir grup, partilerini hükümete karşı muhalefet konusunda yetersiz kalmakla itham etti ve kendi partisini kurdu. 20 Temmuz 1948'de kurulan Millet Partisi aynı zamanda Halk Partisi'nin bazı küskün üyelerinin de desteğini aldı ve eski Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak[34] isminin ve önderliğinin getireceği itibardan yararlanma konusunda ikna etmeyi başardı. Yeni parti hızla daha muhafazakarların, hatta bazen laiklik karşıtı görüşün bile odağı haline geldi.[35]

Bu ve diğer ayrılmalarda Demokrat Parti'nin 1946'da 61 olan Meclis'teki üye sayısı 1950'de 31'e düştü.[36] Bununla birlikte partinin ülkedeki gücü ve etkisi, siyasi faaliyetler üzerindeki kısıtlamalar birer birer gevşetilirken daha da hızlanarak büyümeye

33. Tunaya, *Partiler*, s. 563-4; Yalman, *Turkey*, s. 243.
34. Bak. *EI*[2] "Çakmak, Fevzi" maddesi.
35. Tunaya, *Partiler*, s. 712-3 ve n. 8.
36. A.g.e. s. 657

devam etti. Dernekler Kanunu muhalif gruplara müsaade edecek şekilde değiştirildi ve 20 Şubat 1947'de işçi ve işverenlerin sendika ve bölgesel federasyonlar kurmasına izin veren bir kanun kabul edildi.[37]

Aralık 1947'de sıkıyönetim sonunda kalktı ve basın daha önceleri bilinmeyen bir ifade ve eleştiri özgürlüğünden yararlanmaya başladı. Prof. Şemsettin Günaltay'ın yeni kabinesi 23 Ocak 1949'da hükümet programında şunu ilan ediyordu: "Biz Batı demokrasilerinin mevzuatını örnek alacağız. Vicdan hürriyeti bizim için kutsaldır..." Ertesi gün ise Başbakan Meclis'te şöyle konuştu: "Demokrasinin yerleşmesi için samimiyetle çalışacağım... Ülkemizin geleceği için bir tarihçi olarak emin olduğum tek yöntem budur... Demagoji ya çözülmeye götürür ya da diktatörlüğe."[38]

Ancak bazı kısıtlamalar hâlâ geçerliydi. Aslında hükümetin dış politikası eleştirilemiyordu, ama bu kısıtlama, bütün partilerin bu konuda büyük ölçüde fikir birliği içinde olmasından dolayı fazla bir rahatsızlık yaratmıyordu.

Bir kararsızlık döneminin ardından Komünizmin her türlüsü yasaklandı. 1945'te sansürün gevşetilmesinden yararlanarak bir dizi solcu yayın ortaya çıkmaya başladı. İlki günlük *Tan* gazetesiydi. Bir süre kapandıktan sonra Mayıs ayında tekrar yayın hayatına dönen, Zekeriya Sertel editörlüğündeki *Tan* gazetesi, hafif sol eğilimli görüşler dile getirmeye başladı. Yılın sonuna doğru daha açık biçimde Sovyet taraftarı dergiler çıkmaya başladı. Haftalık *Görüşler* ve günlük *Yurt ve Dünya* bunlar arasında dikkat çekenlerdi.

Rus yanlısı duygular Türkler için hiçbir zaman çok çekici olmamıştı. Özellikle Sovyet hükümetinin Türkiye'den toprak

37. Bak. s. 634 v.d.
38. Jaschke, *Kalender*, 23 Ocak 1949.

ve daha başka şeyler talep ettiği bir zamanda bunlar iyice nefret uyandırıyordu. Kasımın sonunda -bir günlük bir tereddüdün ardından muhalif *Vatan*'ın da dahil olduğu- İstanbul basınının büyük bölümü, solculara karşı bir kampanya başlattı. 4 Aralık'ta öğrenci kitleleri *Tan* ve *Yurt ve Dünya* gazetelerinin ofislerine ve Komünist literatür satmakla ün yapmış bazı kitapçılara da saldırıp tahrip ettiler.[39] Türkiye'de Rus ajanından pek de farklı görülmeyen Komünistlere ve yoldaşlara Türkiye'de çok az yakınlık duyuluyordu. Öte yandan, onlarla hesaplaşmak için basın demagojisi ve kitlesel şiddet gibi demokrasinin yozlaştırıldığı yöntemlere başvurulmuş olmasından üzüntü duyanlar da vardı.[40]

1946'da tek parti iktidarının sona ermesiyle birlikte sol kanat partilerin kurulmasına yönelik girişimlerde bulunuldu, ancak hiçbiri fazla başarılı olmadı. En azından biri, Türkiye Sosyalist İşçi ve Köylü Partisi, Komünist eğilimli bir partiydi, 20 Haziran 1946'da kurulmuş ve başında eski tüfek bir Komünist bulunuyordu. Parti 1 Aralık 1946'da sıkıyönetim tarafından kapatıldı, liderleri komünist kışkırtma iddiasıyla tutuklandı. Aynı zamanda komünizm yanlısı gazete ve sendikalar da yasaklandı.[41]

O tarihten itibaren Sovyetler'in Türkiye'ye karşı büyüyen düşmanlığı karşısında, komünist faaliyetler ve fikirlere yönelik ağır baskı kapsamlı bir destek buldu. Gerçi bu kısıtlamalar ara sıra toplumsal sorunların ciddi olarak tartışılmasını zararlı bir girişim şekline dönüştürme olarak da yorumlanmaktaydı. Başka yönlerden basın özgürlüğünü kısıtlamaya dönük çeşitli girişimler ise yeni ve kuvvetli kamuoyu baskısı karşısında başarısız oldu.

39. Yalman, *Turkey*, s. 226.
40. Thomas ve Frey, s. 111.
41. Tunaya, *Partiler*, s. 704; Laqueur, *Co* 215.

Toplumsal Değişim

Türk siyaseti daha etkin bir parlamenter demokrasi yolunda ilerlerken, Türk toplumu da geleneksel düzenin köklü ve kapalı alışkanlıklarından ayrılıp hareketli, katılımcı vatandaşların oluşturduğu modern topluma doğru bir değişim sürecine girmişti.[42]

Cumhuriyet'le birlikte Türkiye'nin nüfusu da hızlı biçimde artmaktaydı. 1927'de 13,5 milyon olan nüfus, 1935'te 16, 1940'ta yaklaşık 18, 1945'te yaklaşık 19, 1950'de ise yaklaşık 21 milyon olmuştu. Aynı zamanda şehirlerde yaşayan Türklerin oranı da (aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere) ciddi biçimde artıyordu.

Şehirleşmenin artmasıyla doğal olarak okuryazarlık oranı da arttı. Resmi rakamlara göre 1927'de %10.6 iken 1935'te %20.4, 1945'te %30.2, 1950'de %34.6 olmuştu. Son rakamın ayrıntılarına göre on altı yaş altı okuryazarlık oranı %43.2, genel olarak erkeklerde %48.8 ve hatta köy gibi nüfusu 5000'in altında olan yerleşim bölgelerinde %13.4 idi. Şehirde yaşayan erkek okuryazar nüfus ise %72'ye ulaşmıştı.

Şehirde Yaşayan Nüfus Oranı

	20 binden fazla nüfuslu	*50 binden fazla nüfuslu*	*100 binden fazla nüfuzlu*
1927	12.5	7.7	6.2
1935	13.0	8.0	6.4
1940	13.7	8.6	6.4
1945	14.1	9.5	7.4
1950	14.7	10.2	8.3

42. Türkiye'deki bu süreçle ilgili olarak bak. D. Lerner, *The Passing of Traditional Society* (1958); Frey, *Elite* (1965).

Okuryazar bir kent nüfusu yeni ilgi alanları ve alışkanlıklar geliştirir ve kendileriyle ilgili olup bitenleri öğrenmeye isteklidir. Dolayısıyla gazete sayısı ve yaygınlığı devamlı olarak yükselmeye devam etmekteydi. Çoğu özel şahıslara ait olan radyo sayısı 1938'de 46.230 iken 1945'te 176.262'ye, 1948'de 240.525'e, 1951'de 412.270'e yükselmişti. Aynı dönem içinde gönderilen özel mektup sayısı ikiye katlandı ve telefon sayısı neredeyse dört katına çıktı.[43] Roman ve daha ziyade kısa öykü türü gelişti, tiyatrolar küçük, sinemalar ise daha büyük bir seyirci kitlesi çekmeye başladı. Futbol geniş ve tutkulu kalabalıkları bir araya getirdi.

Ulaşımda yaşanan modernleşme on dokuzuncu yüzyılda İstanbul orta sınıfının Avrupa tarzı faytonlarla tanışmasıyla başlamıştı. Bunları kupa adı verilen kapalı arabalar, Viktorya*, omnibüs, tramvay ve en son olarak da otomobil izledi. İstanbul ve diğer şehirlerin sokaklarında artan trafikle birlikte talepler ve reformlar da artıyordu: Kaldırımlı yollar, temizlik, kanalizasyon, aydınlatma, zabıta ve bütün bu hizmetleri yürütecek olan modern bir belediye yönetimi.[44]

Türk şehirlerinde sokakları dolduran yeni ve büyüyen trafikle baş edebilmek için yeniden yapılandırılıyor ve düzenlemeler ekleniyordu. Öyle ki tüm ülke yeni demiryolu ve karayolu ağıyla değişim geçiriyordu. Kervanların yerini alan tren, at, eşek ve devenin yerine gelen araba, otobüs ve kamyon akıl almaz boyutlarda insan, yük ve fikir hareketini mümkün kılıyor-

43. Ayrıntılar Türk hükümetince yayınlanan istatistik yıllıklarında bulunabilir. Yukarıdaki veriler Lerner'in kitabında verdiği kullanışlı tablolardan ve A.B.D. Ticaret Bakanlığı'nın yayınladığı *Investment in Turkey* (1956) kitabından derlenmiştir.

Çev. N.: Tek ya da iki atla çekilen, önde yüksekçe bir sürücü koltuğu ve arkada iki kişilik oturma yeri bulunan ve genelde zengin ailelerin kullandığı araba.

44. Bak. s. 519 v.d.

du. Bu hareketlilik Türk halkına somut olduğu kadar toplumsal ve zihinsel bir hareketlilik kazandırmış, bu da onları modern dünya içinde yer almaya hazırlamıştır.[45]

Seçimler[46]

15 Şubat 1950'de uzun görüşmeler ardından Meclis, hem Halk Partisi'nin hem de Demokrat Parti'nin üzerinde anlaşmaya vardığı yeni bir seçim kanunu kabul etti. Kısa zaman sonra bu partiler, radyoda eşit konuşma süresi, halka açık toplantılar için büyük salonlardan yararlanma imkanı ve her türlü basın-yayın imkanıyla seçim kampanyalarına başladılar. Halk Partisi tarım reformundan ve özel girişim olanaklarından söz ediyor, daha fazla demokrasi vaat ediyordu. Demokratlar ise onların bu kadar ağır kanlı olmalarına saldırıyor, devletçiliğin yumuşatılması, daha çok özel girişim, işçiler için grev hakkı gibi hem siyasi hem ekonomik bakımlardan daha fazla özgürlük talep ediyordu. Millet Partisi de daha ziyade laikliğin yumuşatılması ve İslam'ın ihya edilmesiyle ilgileniyordu.

İki büyük partinin, yani Demokratlar ve Halk Partisi'nin hakim özgürlükçü kanadının adayları da, özgürlük ve demokratik ilerleme vaat ediyordu. Ancak belki de her iki partinin vaat ettiklerinden daha dikkat çekici olan şey, muhalefet kadar hükümetin de aslında seçmenin gözünü korkutmak yerine onun gönlünü kazanmaya çalışıyor olmalarıydı. Bu yeni alıştırmada muhalefet doğal olarak daha becerikliydi.[47]

14 Mayıs'ta Türkiye sandık başına gitti. Yaklaşık 8.5 milyon seçmenin %88'i oy kullandı. 408 Demokrat, 69 Halk Partili, 1

45. Bu hareketliliği çeşitli yönleriyle incelemek için bak. Lerner.
46. 1950 seçimlerinin çağdaş bir değerlendirmesi için bak. S. J. Weinberger, "Political Upset in Turkey", *MEA*, i (1950), 135-42; B. Lewis, "Recent Developments in Turkey", *Int. Aff.*, xxvii (1951), 320-31.
Thomas ve Frye, s. 108.

Millet Partili ve 9 bağımsızdan oluşan bir Meclis ortaya çıktı. Yirmi yedi yıl sonra Halk Partisi gerçekten serbest ve dürüst bir seçimle kendi yenilgisini hazırlamış, yenilgiden sonra da iktidarı sükunetle rakibine teslim etmişti. Bunun neden böyle olduğu sorulabilir, neden sınırsız denetim ve baskı gücüne sahip olan ve uzun zaman rakipsiz üstünlüğünü sürdüren parti bu şekilde kendi sonunu hazırlayıp, kabul etmişti?

Pek çok fikir ileri sürüldü. Ciddi biçimde kuşkucu olan bazı Türkler, bütün olup bitenlerin bir hesap hatası olduğunu söylerler. Onlara göre Halk Partisi liderleri serbest bir seçimde kazanacaklarından hiç kuşku duymuyorlardı ve bu nedenle serbest olmasına izin vermişlerdi. Olacakları tahmin edebilselerdi, muhakkak gerekli tedbirleri alırlardı.

Bu tür bir açıklama yüzeysel ve tatmin edicilikten uzak görünmektedir. Seçimden önceki aylarda Türkiye'deki gözlemcilerin çoğu gerçekten serbest bir seçimde ülkenin her tarafında Demokratların galip geleceğine kanaat getirmişlerdi. Ancak yeni seçim kanunundan sonra dahi, hakiki anlamda serbest bir seçimin gerçekleşeceğine inanmıyorlardı. Halk Partisi önderlerinin ülkedeki kamuoyu eğilimlerinden bihaber olmaları olanaksızdı. Üstelik seçim, tek başına her şeyden soyutlanmış bir olgu değil, demokrasi yolunda yıllardır atılmakta olan adımların sonuncusuydu.

Yabancılar arasında kuşkucu olanlar ve bazı Türkler, bu değişiklikleri Batıyı ve Amerika'yı memnun etme gayretine dayandırırlar. Savaş sonrası ekonomik sıkıntıları ve Türkiye'nin tecrit edilmiş, himayeden yoksun durumuna atıfta bulunurlar. Daha önce yapılmış özgürleştirici reformların, Türkiye'nin kuzey komşusuna karşı Batı'nın desteğine ihtiyaç duyduğu sırada ortaya çıktığını ileri sürerler. 1945'te Rusya eski silah arkadaşlarından destek olmasa da, hâlâ itaatkar bir tavır umarken, Türki-

ye fazla uzamış tarafsızlığının bir sonucu olarak Batı'da bir ölçüde gözden düşmüştü. 1945 ve 46'da Rusların Boğazlarda üs kurma talepleri ve Doğu sınırındaki oluşturdukları tehdit karşısında Türk devlet adamları Batı kamuoyunu kazanabilmek için etkileyici jestler yapmayı kaçınılmaz görmüş olabilirler.

Batı'nın desteği aslında zaten belirmeye başlamıştı. Türk hükümeti, İngiltere ve Amerika'nın cesaretlendirmesiyle, Rusların taleplerine karşı katı bir direnç sergilemekteydi. 1947 yılının Mart ayında Truman doktrininin ilan edilmesiyle birlikte Amerikan desteğine dair yepyeni bir güvence sağlanmış oldu. Ağustos 1949'da Türkiye, Avrupa Konseyi üyesi oldu.

En azından dış politika konusunda Türkiye tamamen ve hiç çekinmeden kendini Batı dünyasıyla özdeşleştirmişti. Bu durum, ülkede yaşanan demokratik gelişmelerin esasında, dışarıda izlenen siyasetin içerideki yansımasından ibaret olduğu, ya da daha kaba bir ifadeyle, Türkiye'nin Batılı müttefiklerine hoş görünmek ve onların gözünü boyamak için yapılmış bir süsleme olduğu anlamına mı geliyordu?

Kuşkusuz Batıyı etkileyip kazanmak arzusu da İnönü'yü 1945'te tek adam rejimini gevşetmeye sevk eden motifler arasında yer almaktaydı. Tıpkı Kırım Savaşı ve Berlin Kongresi zamanında ortaya çıkan etkileyici Osmanlı reformlarının Rusya'ya karşı Batı Avrupa'dan gelecek yardıma duyulan ihtiyaçla ilgili olduğu gibi. Ancak Türk reformunun çeşitli aşamalarının diplomatik bir takım ayak oyunlarından ibaret olduğu sonucuna varmak ciddi bir hata olur. Türkiye'yi yönetenlerin sadece yabancı bir devleti hoşnut etmek için hükümet şeklini değiştirip iktidarı muhalefete teslim etmeleri olası değildi. Başlangıçta bunun böyle olduğunu bilmiyor olsalar bile kısa zamanda Türkiye'de demokratik özgürlüklerin yaygınlaşmasının veya kısıtlanmasının Washington'da onlara yardım etme ya da onları yüzüstü bı-

rakma kararı üzerinde ancak sınırlı bir etkisi olacağını fark etmiş olmalıydılar.

Türkiye'deki liberal ve meşruti hareketin Türk aydınları üzerinde Batılı siyasi fikirlerin ilk etkilerine kadar uzanan uzun bir geçmişi vardır. 1945'i takip eden dönemde Batı yanlısı ve dolayısıyla demokrasi yanlısı eğilime dair pek çok işaret uluslararası ilişkilerin geçici bağlantılarından daha derinde ilerlemekteydi. En düşük seviyede İstanbul sokaklarında ve Boğazın plajlarında leopar derisi gömlekler ve çiğnenen sakızların gittikçe artmasıyla bu eğilim kendisini ifade ediyordu. En üst seviyede de üniversitelerde, okullarda ve evlerde İngilizce eğitimi İngiliz ve Amerikan edebiyatı ve tarihiyle ilgilenmek ile ve zaman zaman marazi hale gelen ölçüde özeleştirilerde bulunmak şeklinde kendisini gösteriyordu.

Demokrasi yanlısı ve Batı yanlısı hislerin yaygınlaşmasına birçok farklı etken katkıda bulundu. Kuşkusuz bu hareket askeri zaferlerle ve dolayısıyla bu zaferleri kazanmış olan karakteristik kurumlarla da ilintili bir prestije çok şey borçluydu. Ayrıca Türklerin gözünde Amerika Birleşik Devletleri'nin, kendilerinin başta gelen sığınağı ve dolayısıyla modeli olarak Rus tehdidine karşı direnç göstermede Almanya'nın yerini alması da buna yardım etti. Sadece bu da değildi. Kemalist Cumhuriyette yeni nesil olgunluğa erişmişti ve milliyetçi inancın hedeflerine onlar için çoktan ulaşılmıştı ve milliyetçilik tek başına artık yeterli değildi. Yoğun bir Batılılaşma çağında yetişmiş olan bu nesil, Batılı özgürlük geleneği tarafından şiddetli biçimde cezbediliyordu ve onlar demokrasiyi sadece bir diploması ya da moda meselesi olarak değil, Türkiye'nin eşitlik ve karşılıklı saygı esasına dayalı özgür Batı dünyası ile nihai entegrasyonunu gerçekleştireceği bir araç olarak görüyorlardı.

Amerikan etkisi teorisine dair daha uçuk bir yaklaşım ise

değişikliğin doğrudan Amerikan müdahalesine atfedilmesidir. Kuşkusuz Amerikan baskısı devletçiliğe karşı ve özel teşebbüs lehinde çok güçlü biçimde kullanılmıştı ve Halk Partisi hükümetinin bu yöndeki hareketlerinin nedeni de büyük ölçüde şüphesiz Amerikan kredilerinin şartlarına ve Amerikalı danışmanların öğütlerine bağlıydı. Ne var ki siyasi bir değişim için doğrudan bir Amerikan eylemi olduğuna dair teoriyi destekleyen bir kanıt yoktur. En fazla, Amerikalıların bunun için uygun bir atmosfer oluşmasına yardımcı oldukları söylenebilir.

Halk Partisinin savunucuları ise kendilerinin daima demokratik ideallere bağlı olduklarını ve sadece savaş yıllarının zor şartlarının bu idealleri daha önce yerine getirmekten onları alıkoyduğunu ileri sürerler. Savaş yılları boyunca Türkiye'yi yönetmiş olan kabineler göz önüne alındığında bu iddiayı ciddiye almak güç olacaktır. Ancak pek çok şey kesinlikle Kemal Atatürk'ün Partisinin Kemalist kanadı diyebileceğimiz grup sayesinde gerçekleşmiştir. Bu grubun içinde Cumhuriyet döneminde yetişen, kurucularının ideallerini ve vaatlerini ciddiye alan ve Halk Partisi iktidarının son evresinde yönetime hakim olmaya başlayan gençler vardı.

Ayrıca değişim için pratik nedenler de vardı. 1945'e gelindiğinde savaş döneminin zorlukları gerçekten ciddi bir hoşnutsuzluğun büyümesine yol açmıştı ve İnönü de Atatürk tarafından 1924 ve 1930'da örneği verilmiş olan bir yöntemi izleme yolunu seçmiş olabilir. Bu yöntem yasal ve sınırlı bir muhalefeti bir tür emniyet subabı olarak kullanıma sokmaktı. Demokrat Parti çevrelerinde İnönü'nün bundan daha fazlasına niyeti olmadığı yönünde bir argüman zaman zaman öne çıkıyordu. Ancak muhalefet bir kere harekete geçtikten sonra hükümetin kendisine biçtiği sınırlı rolün çok ötesine geçip köklü değişimleri zorlayacak kadar güçlü bir hale geldi. Muhtemelen bu

açıklamada gerçeklik payı vardır. Ayrıca bu gelişmenin sadece Halk Partisi kademelerinde değil Türkiye'deki kamuoyu iklimindeki genel değişim olmaksızın gerçekleşemeyeceğini de akılda tutmak gerekir.

1950'deki Demokrat Parti zaferi iktidar değişiminden çok daha fazlasıydı. Bu bir referandum idi. Halk Partisi'nden memnun olmayan herkes, ki yirmi yedi yılın ardından epey kişi vardı, şikayetlerini böylece kayda geçirme fırsatı bulmuş ve bunu kullanmıştı. Bu kadar uzun bir dönemin ardından hangi parti olsa muhtemelen iktidardan uzaklaştırılırdı.

Bununla beraber Demokrat Partinin 1950'deki geniş kitlesel destekçileri arasında bazı önemli çıkarlar ve grupları ayırt etmek mümkündür. Partinin kurulmasında ve politikalarında rol oynayan bu gruplardan birisi özellikle Anadolu'daki büyük ve orta ölçekli toprak sahibi ağalardı. Cumhuriyet'ten önce toprak sahipleri ve zengin köylüler, Güney ve Doğu sınırlarının ötesindeki benzerlerinden farklı olmayan egemen bir konuma sahiptiler. Bazı bölgelerde, özellikle de Doğu'da, toprak sahibi hanedanları Osmanlı reformlarından etkilenmeden hâlâ geniş arazileri üzerinde yarı feodal imtiyazlarını koruyarak hayatta kalmayı başarmışlardı. Kemalist Devrim köklü değişiklikler getirdi. Tıpkı II. Mahmud ve Tanzimatçılar gibi, Atatürk de kararlı bir merkeziyetçi idi ve büyük derebeyi ailelerinin elindeki imtiyazları ve özerkliklerini ortadan kaldırma politikalarını o da yeniden başlatıp devam ettirmişti. Onun zamanına gelindiğinde bu gruplar sayıları ne olursa olsun sadece Doğu'da kalmıştı. Hatta orada bile isyanlardan sonra Atatürk büyük arazileri parçalamak için kararlı bir çaba harcamıştı.

Uzun tartışmalar ve münakaşalardan sonra Meclis'in bir toprak reformu kanunu kabul edip 11 Haziran 1945 tarihinde yürürlüğe koyması ile bu ağaların öfkesi ciddi bir korkuyla bir-

likte daha da güçlendi.[48] Bu kanun aynı zamanda garip bir tesadüf eseri daha önce adı geçen dört kişinin Halk Partisi grubuna söz konusu tekliflerini sunmalarından bir gün önce yürürlüğe girmişti.

Doğal olarak, feodal olsun ya da olmasın, yeni kanundan en çok korkanlar toprak sahipleriydi. Ancak bu kanunla ağaların Halk Partisi'ne duydukları öfke taşma noktasına gelmesine karşın Halk Parti'liler yine de köylünün kalbini kazanmayı başaramadılar. Halk Partisi görevlilerinin eziyetinden yıllardır bezmiş olan ve yeni kanunda hiçbir açık ve net fayda göremeyen köylüler, toprak ağalarının ve zengin köylülerin yolunu takip etmeye ve Halk Partisi rejimine karşı gerçekleştirdikleri ayaklanmada onların peşinden gitmeye hazırdılar. Köylüler, hükümete karşı oy verme fikrine zaten eğilimliydiler, ancak bunu yine de kendi yerel liderlerinin rehberliği altında yaptılar.

Halk Partisi'ne karşı köylülerin birikmiş öfkesini harekete geçiren tek güç ağaların etkisi değildi. İslam dininin yeniden canlanması için çalışan liderler de bir süredir düzenli biçimde büyüyor ve güç kazanıyordu. Onlar da değişim istiyorlardı. 1946 ile 1950 arasında Halk Partisi Türkiye'de canlanmakta olan dini hareketlere karşı gittikçe artan biçimde hoşgörülü bir tavır takınmıştı. Ancak dini liderler 1920'ler ve 1930'ların tepeden inme laikleştirme [zoraki sekülerleşme] politikası yüzünden Atatürk'ün Partisini hiçbir zaman gerçek anlamda affetmemişlerdi. Halk Partisi'ne karşı hareket etme fırsatı çıktığında bunu memnuniyetle kullandılar. Ülkede özellikle de köylerde ve küçük taşra şehirlerinde ve büyük şehirlerdeki esnaf, küçük dükkan sahipleri arasında dini liderler hâlâ kayda değer bir desteğe sahipti. Modern iletişim araçlarının gelmesiyle

18. Bak. sayfa 641 v.d.

dinsel muhafazakarlığın etkisinin artması ilginç bir tezat oluşturuyordu. Köylü kadınlar yalnızca kasabaya indiklerinde örtünürlerdi. Yolların ve otobüs hizmetlerinin gelişmesiyle, bütün Türkiye'de birçok köy, şehirlerden daha fazla etkilenmeye başladı. Ancak bu etkinin yayıldığı merkezler İstanbul, Ankara ya da İzmir değil, geleneksel olarak ve bugün hâlâ dinsel ve toplumsal muhafazakarlığın kalesi konumundaki küçük taşra kentleridir. Örtünmenin teknik gelişmelerin sonucu olarak ilk defa ortaya çıktığı pek çok köy vardır.

Demokrat Parti destekçileri arasında bir başka ve epeyce farklı bir unsur da önceki devirlerde Türkiye'de büyümüş olan yeni ticari ve endüstriyel orta sınıftı. Bunlar, Halk Partisi'nin devletçi politikaları altında gittikçe daha sabırsız hale geliyor ve demokrasi ve hür teşebbüs adına şimdi bu politikalara baş kaldırıyorlardı. Bir bakıma devletçiliğe karşı başkaldırı başarının ölçüsüydü. Zira yeni Türk orta sınıfının doğmasına yol açan şey, dünya savaşında altı yıllık tarafsızlığın getirdiği fırsatlarla desteklenmiş işte bu devletçi itkiydi. Bu sınıf için Halk Partisi'nin az ya da çok iyi kalpli, babacan tavrı can sıkıcı bir anakronizme dönmüştü. Girişim özgürlüğü ve Batı'nın genişleyen kapitalizmine yakın duran bir ekonomik sistem vaat eden bir partide bu sınıf üyeleri büyük bir coşkuyla bir araya geldiler.

Toprak ağaları, köylüler, yeni ticari sınıf ve eski dini sınıf muhtemelen 1950'de Demokrat Parti'nin destekçileri arasındaki en önemli unsurlardı. Başkaları da vardı. Savaş sonrası yıllarda çok daha özgürlükçü bir politikadan yararlanmış olmakla birlikte gayrimüslim azınlıklar 1942 yılının mali felaketinden sorumlu olan partiye pek az yakınlık duyuyorlar ve ticari çıkarlara olan sıcak tavrıyla Demokrat Parti'yi daha candan destekliyorlardı. Kulaktan kulağa yayılan söylentilere göre bağlılıklarını Demokratlara kaydıranlar arasında ordu ve bürokrasi bile bulu-

nuyordu. Bürokrasi mensupları iyice yükselmiş hayat pahalılığı karşısında komik derecede yetersiz kalan maaşlarından dolayı gerçekten büyük bir öfke içerisindeydiler. Halk Partisi'nin yirmi yedi yıllık egemenliği sırasında kaçınılmaz olarak hükümete ya da onun herhangi bir dairesine şu ya da bu biçimde bir tepki duymuş olan ve bir iktidar geçmişinin getirdiği utancı taşımayan Demokrat Parti'nin vaatlerine daha eğilimli olan herkes nihai olarak bu büyük kitlenin içerisindeydi.

Demokratların desteğinin sahip olduğu güce ve çeşitliliğe karşın sonuçta ortaya çıkan zafer herkes için bir sürprizdi. Özellikle de hem Türkler hem de yabancılar bu kadar uzun süre iktidarı elinde tutmuş bir partinin kendi yenilgisine böyle müsaade edeceğine ve yenildiğinde de rakiplerine böylesine sessizce yol vereceğine inanamıyordu.

Sonuç olarak felaket tellallığı yapanların hepsi yanıldı. Seçim adil şekilde, düzen ve huzur içinde yapılmış, iktidarın değişimi en eski ve en güvenli demokrasilerde de görülebilecek birkaç olay veya yaygaradan sonra gerçekleşmişti.

Seçimlerden sonraki atmosfer neredeyse kıyamet gibiydi. Ankara'daki Tacettin Camii'nde bir imam Cuma namazında Allahsız Halk Partisi hükümetinden Türkiye'yi kurtardığı için şükrediyordu. Bursa yakınlarında bazı köylüler büyük arazileri parçalara ayırmaya başlamış, ne yaptıkları sorulduğunda da "artık demokrasi var" karşılığını vermişlerdi. İstanbul'un taksi şoförleri polislere burun kıvırıyor, talimatlarına uymayı reddediyordu. Hatta bizzat polisler bile hâlâ ellerinde ne gibi bir yetki olduğundan pek emin değil gibi görünüyorlardı. Bir zamanlar üzerinde İnönü portrelerinin bulunduğu sayısız duvarda artık rengi solmuş ve parçalanmış kağıtlar kalmıştı. Seyyar satıcılar sokakta "Demokrat Limonata" satıyor, tanınmış bir Türk tarihçisi seçimlerle ilgili olarak "Kan dökülmeden ülkenin önün-

deki bütün engelleri kaldıran Türk tarihinin en büyük devrimi" diye yazıyordu.

Kendi açısından 1876, 1908 ve 1923 devrimleriyle kıyaslandığında serbest bir seçim sonucunda iktidarın el değiştirmesi kesinlikle kansız bir devrimdi. Ancak kısa süre sonra bir kez daha büyük bir altın çağ gelmediği ortaya çıktı. Köylüler, taksi şoförleri ve diğerleri, yani demokrasiye dair zihinlerinde aşırı bir gayretkeşlik gösteren herkes, kuru bir siyaset bilimi dersi almış oldu. Polisler tekrar canlandı ve eskiden olduğu gibi coplarını salladılar. O tarihçi de Türkiye'nin ilerleme ve özgürlük yolunda hâlâ birkaç engel kalmış olduğunu yavaş yavaş anladı.

Yapımı 1755'te tamamlanan İstanbul'daki
Nuruosmaniye Camisi. Barok etisi: Osmanlı tasarımı
ve detaylarda İtalyan esintileri.

1853'te padişahın yeni mekanı olan Dolmabahçe Sarayı. Tanzimat dönemi, eklektik yapı.

Vakıf Han, İstanbul. 1918. Jön Türk Neo-Klasik etkiler.

Şişli Camisi, tamamlanması 1949.

Anıtkabir, Ankara.

Sultan II. Mahmud, Vaka-i Hayriye'den evvel.
(Topkapı Sarayı koleksiyonu)

Sultan II. Mahmud, 1826'da Yeniçeriliğin
kaldırılmasından sonra. (Topkapı Sarayı koleksiyonu)

Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk.

1907'de, Sultan Ahmet Meydanı'nda hanımlar. (*L'Illustration*'den alınmış, 4 Ocak 1957'de *Hayat* dergisinde yeniden basılmıştır.)

XVII. yüzyılda hizmetçisi ile hamama giden bir hanım. (17. yüzyıla ait bir minyatür albümünden.)

Türkiye Güzeli Günseli Başar, 1951 yılında Avrupa Güzellik Kraliçesi seçildiğinde.

Mevlevi dervişlerin sema ayini.
(17. yüzyıla ait bir minyatür albümünden.)

Türk Milli Futbol Takımı.

İKİNCİ KISIM

Değişimin Çehresi

10. BÖLÜM

Ümmet ve Millet

Bir Müslümanın vatanı, Şeriat'ın hüküm sürdüğü yerdir.

M. Said Halim Paşa, 1917.

Millet ırki, kavmi, coğrafi, siyasi ya da idari bir grup değildir. Millet lisanca, dince, ahlakça ve estetik bakımdan müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış bireylerden oluşmuş bir gruptur.

Ziya Gökalp, 1923.

Vatan, eski ve parlak tarihi ve topraklarının derinlerinde hâlâ yaşayan geçmiş zaferleri ile Türk milletinin yaşadığı, bugünkü siyasi sınırlarımızın dahilindeki kutsal yurttur.

Cumhuriyet Halk Fırkası Programı, 1935.

Temmuz 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'nda Padişah iki onur kırıcı taviz vermek zorunda kalmıştı. İlki Kırım Hanlığı ve Karadeniz'in kuzeyindeki Müslüman Tatarlar üzerindeki kadim Osmanlı egemenliğinden vazgeçmesiydi. O insanlar artık bağımsızdı, ancak bu gelişme, Rusya tarafından dokuz yıl sonra yutulmalarına giden yolun başlangıcı oldu. İkinci taviz ise, bazı konularda müdahale hakkı tanınmasıydı. Bu hak sonra Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ortodoks Hıristiyan Kilisesi üzerinde Rus sarayının himayesini sağlayan fiili bir hak haline geldi.[1]

Sınır ötesinde egemenlik kaybının ve içeride de hakimiyetin zayıflamasının ağırlığını hafifletebilmek için Padişah bizzat yeni bir iddia ile ortaya çıktı.

1. Bak. Antlaşmanın 7 ve 14. maddeleri. Bu maddeler metinde belirtilenlerden çok daha fazla müdahale hakkı iddialarına zemin hazırlamıştır.

Küçük Kaynarca Antlaşması'na göre durum şöyleydi:

> *Mezhepleri bakımından ehl-i İslam'dan olan Tatarlar ve padişah hazretlerinin Müslümanların halifesi olması nedeniyle, söz konusu taife, kabul edilen siyasi ve sivil bağımsızlıklarını tehlikeye atmadan dini kurallar içinde dinsel ve mezhepsel işlerini Padişahın hakları gereğince tanzim edeceklerdir.*[2]

Osmanlı padişahının kendi tebaasının dışında, diğer Müslümanları da kapsayacak türden bir çeşit papalık benzeri yetki alanı iddiası yeni ve daha önce benzeri görülmemiş bir şeydi. Ortaçağda klasik İslam halifeliğinin sönmesinden bu yana tüm İslam ümmetinin genel olarak kabul görmüş resmi bir başı olmamıştı. Her bir hükümdar, hilafetin bazı imtiyazlarını ve unvanlarını kullanarak kendi mülkünde halife olmuştu ve bunu sadece kendi dindışı [seküler] egemenliğine ek olarak yapıyordu. Sınırları aşan bir dinsel bir otorite iddiası köklü bir yenilik anlamına geliyordu. Bu iddia, Abbasilerin yıkılmasından bu yana ilk defa evrensel bir İslam önderliği kurma ve bunu Osmanlı hanedanına mal etme girişimiydi. Son Abbasi halifesinin 1517'de Kahire'de halifeliği Osmanlı padişahı I. Selim'e nasıl devrettiğine dair efsane işte ilk defa bu sırada ortaya çıktı.[3] Ufukta bekleyen zor zamanlarda, Müslümanların önderliğine soyunan Osmanlıların bu iddiası hem ülke içinde gitgide artan

2. 3. Madde. Antlaşmanın İtalyanca asıl metninde görünen "Supremo Califfo Maomettano" ünvanı Fransızca çeviride "Souverain calife de la religion Mahométane" şeklindedir. Türkçe çeviride ise "İmam el-Müminin ve Halifete'l-Muvahhidin" (Cevdet, *Tarih*, i. 359) şekline indirgenmiştir. Yabancılara yönelik olarak yapılan çevirilerde belirtildiği gibi, bu unvan böylesi kapsamlı bir iddia ifade etmez. Bu meseleye dair olarak bak. Becker, "Bartholds Studien über Khalif und Sultan", *Der Islam*, vi (1916) 408 v.d.; Nallino, *Raccolta di Scritti*, iii (1941), 245-6; Jaschke, *WI*, n.s. i. 196-7.

3. İlk kez d'Ohsson'un *Tableau général de l'Empire ottoman* (i. 1788, s. 269-70) kitabında görülen bu efsane muhtemelen bu yeni iddiayı desteklemek için icat edilmişti. Karş. Becker, "Bartholds Studien", ve R. Tschudi, *Das Chalifat* (1926), s. 20.

bir heyecan uyandıracak hem de sınırların ötesinde artan biçimde kabul görecekti.

Askeri ve ticari üstünlüklerini çoktan kanıtlamış olan Avrupalı güçler dolaysız olarak kendi hakimiyetlerini kurma yolunda harekete geçtikleri on dokuzuncu yüzyıl başları ise, İslam alemi için tam bir yenilgi ve aşağılanma dönemi olarak yaşanmaktaydı. 1798'de Mısır'ı hızla fethetmesiyle birlikte Napoleon, İslam dünyasının ana merkezlerinden birini ele geçirip yönetmenin komik denecek kadar kolay olduğunu, daha önce davranıp Avrupalı bir rakibin işgalini önlemek için bunun ne kadar gerekli olabileceğini kanıtlayarak yol göstermiş oldu.

Herkes bu dersi çok çabuk kavradı. Avrupalı güçler derhal Asya, Avrupa ve Afrika'daki bütün İslam topraklarını kapsayacak şekilde kendilerine sınır çizmeye başladılar. 1818'e gelindiğinde Hindistan'da İngiliz egemenliği yarımadanın büyük bölümünde tesis edilmişti. 1849'a gelindiğinde ise tamamen bağımsız hiçbir Hint eyaleti kalmamıştı. Güneydoğu Asya'da İngiliz ve Hollandalılar bağımsızlık namına kalan son kırıntıları da silip süpürdüler ve Malezya topraklarını Avrupa sömürge sistemine sımsıkı biçimde dahil ettiler. Türkler ise, kendi ülkelerinin yakınlarında Avusturya ve Rusya'nın güneye doğru ilerleyip önemli Müslüman ülkelerinin topraklarını Avrupa hakimiyeti altına alışlarına tanık olmaktaydı. Bu da hem Türkiye'nin hem de İran'ın güvenliğine yönelik dolaysız bir tehdit demekti. Güneydoğu Avrupa'da Besarabya, Rusya'ya kaptırıldı; Yunanistan ve Sırbistan yeni bağımsız birer devlet oldu. Kuzeyde, Volga ve Hazar kıyılarındaki Tatar Hanlıklarını uzun süre önce ortadan kaldırıp topraklarını ele geçirmiş olan Rusya 1783'te Kırım Hanlığı'nı da ele geçirdi ve Kafkasların içlerine doğru ilerlemek üzere hazırlanmaya başladı. 1806'da Ruslar Bakü'yü de aldı, Bakü'nün ardından Derbend, Şirvan ve diğer bazı toprak-

ların da kaybı, mağlup İran ile yapılmış 1813 Gülistan Antlaşmasıyla kesinleşmiş oldu. Rusya, İran topraklarında ilerlemeye devam etti ve 1828 Türkmençayı Antlaşması ile İran'ın bu kayıpları resmileşmiş oldu.

Türkçe konuşulan Müslüman ülkelerinin İran'dan Rusya'ya geçmesi ve buna ek olarak Hıristiyan Gürcistan Krallığı'nın da Rus topraklarına dahil edilmesi, Rusya'nın, İmparatorluğun batı sınırlarına olduğu gibi doğu sınırlarına da dayanması sonucunu doğurdu. Bu yeni durum, İmparatorluğun sadece uzak eyaletlerini değil bizzat İmparatorluğun varlığını da tehdit etmekteydi.

Bu tehlikeler, İstanbul'da dikkatlerden kaçmadı. 1822'de daha sonra Reisü'l-küttab olacak olan Akif Efendi, İmparatorluğu tehdit eden dört tehlikeyi ve bunlara karşı yapılabilecek üç tercihi açıkladığı bir tezkire kaleme aldı. Hıristiyan milletlerin İslamiyet'e karşı tutumlarını ve Müslüman devletlerin en güçlüsü olan Türkiye ile ilişkilerini ele aldıktan sonra Akif Efendi İmparatorluğun ve genel anlamda Müslümanların Avrupa'ya karşı ve özellikle de esas düşman olarak gördüğü Rusya'nın saldırganlığına karşı bağımsızlıklarını nasıl muhafaza edebilecekleri-ni göstermeye çabalıyordu. Özet olarak:

> ***Müslümanları bekleyen üç seçenek vardır: ya Allah'ın emrine ve Peygamberinin hukukuna sadık kalarak, canımız ve malımızı dikkate almaksızın hâlâ elimizde tuttuğumuz eyaletleri sonuna kadar savunmalıyız; ya bu toprakları terk edip Anadolu'ya çekilmeliyiz; ya da sonuncu olarak Kırım, Hindistan ve Kazan halklarının yaptığını yapıp kölelik mertebesine kendimizi düşüreceğiz ki, bu Allah tarafından yasaklanmıştır. Kısacası söylemem gerekeni şöyle özetleyebilirim: Peygamberimizin dini ve onun hukuku adına cihat ilan edelim ve topraklarımızdan bir karış bile bırakmayalım.***[4]

4. V.d. Smirnow'un *Manuscrits turcs de l'Institut des langues orientales* (1897) madde 26'da alıntılanmıştır. Bu referans için Prof. P. Wittek'e müteşekkirim.

Akif Efendi o günkü Türkiye'nin önündeki üç olası yolu bu şekilde görmüştü: İslam'ın bayraktarları olarak bütün İmparatorluğun savunulması, sömürgeci bir idareye tabi olunması ya da Türklerin Avrupa'ya geçmeden önceki ilk toprak parçası olan Anadolu'ya çekiliş. Bir sonraki yüzyıl boyunca Türkler birinci yolu başarısız bir biçimde denediler, ikinciden başarıyla uzak durdular ve son olarak fikirden ziyade olayların baskısıyla başarılı biçimde üçüncü yolu benimsediler. 1822'de Akif Efendi tarafından tarif edilmiş olan bu alternatif çözümlere ilginç biçimde tezat olarak 1904 yılında Akçuraoğlu Yusuf (daha sonra Yusuf Akçura) tarafından tespit edilmiş olan üç farklı sadakat ilkesinden birini seçme mecburiyeti ortaya çıkacaktı. Rus İmparatorluğu'ndan gelmiş ve ailesi Türkiye'ye yerleşmiş genç bir Tatar olan Yusuf Akçura eğitimini Fransa'da tamamladıktan sonra Abdülhamid Türkiyesinin kapılarının kendisine kapandığını görüp Rusya'daki doğduğu köye geri döndü. Oradan ***Türk*** isimli dergiye bir makale gönderdi. İngiliz işgali altındaki Mısır'a sığınmış olan bir grup siyasi sürgünün Kahire'de yayımladığı ***Türk*** dergisi Akçura'nın makalesini Mayıs ve Haziran 1904 sayısında yayınladı. "Üç tarz-ı siyaset" adını taşıyan bu yazı daha sonra bir kitapçık olarak da basıldı. Sürgündeki Jön Türkler'in yayınladığı birçok ideolojik tartışma arasında bu yazı yeni ve dikkat çekici bir özellik taşıyordu. Bu da Müslüman ya da Osmanlı milliyetçiliğinden farklı olarak Türk milliyetçiliği fikriydi.[5]

Daha sonra Türkiye'de büyük etki yaratacak olan bu yazıda Yusuf Akçura, Osmanlı devletinde kurulması muhtemel üç birlik zeminini irdelemekte ve formüle etmektedir. Birincisi din ve

5 Yusuf Akçuraoğlu'nun bu el kitapçığı, onun kökeni ve etkisine dair kendi anlattıkları Türk hareketi in eşsiz bir incelemesi olan "Türkçülük" makalesinde bulunabilir: Bak. *Türk Yılı*, i (1928), 396 v.d.

milliyet gözetmeksizin ortak bir Osmanlı vatandaşlığı ve bağlılığı yolunda 19. yüzyıl liberal reformcularının hayalini kurduğu Osmanlıcılık'tır. İkincisi Abdülhamid'in Pan-İslamik politikalarıyla canlılık kazanmasından beri İmparatorluğun ve önceki İslam devletlerinin geleneksel temeli olan İslam'dır. Akçura bunların her ikisini de belli ölçülerde tartışır ve başarılamayacak olmalarından dolayı gözden çıkarır. Osmanlıcılık, Osmanlı tebaanın devlete karşı taşıdığı siyasi bir bağlılıktır, ancak bir Osmanlı milleti mevcut değildir ve bir Osmanlı milleti yaratma gayreti boşunadır. Müslüman halkları birleştirmeyi hedefleyen Pan-İslamik siyaset ise karşısında çok daha az dahili engel bulacaktır. Ne var ki başarıldığı varsayılsa bile Hıristiyan güçlerin sert biçimde direnişiyle karşılaşacak ve Türkler de bir kazanç elde etmeyip aksine hayata geçirilmesi mümkün olmayan ve makul olmayan bir ideal uğruna harcadıkları çabalar yüzünden zarara uğrayacaktır. Üçüncü olasılık olarak yazar Türkçülüğü öne sürer: "Türk ırkına dayalı milli bir Türk politikası." Ona göre böylesi bir politika için Osmanlıcılıktan daha az dahili engel ve İslamcılıktan daha az harici engel vardı. Türkçü bir politika İmparatorluk içinde hakim olan Türk ırkının bağlarını birleştirip sınır ötesinde Rusya ve başka yerlerdeki milyonlarca Türkün bağlarıyla da kuvvetlenecektir.

Akif Efendi ile Akçura'nın sunduğu seçenekler arasındaki farklar Türk fikir dünyasının ve ideolojilerin geçen zaman içinde nasıl evrime uğradığını açıkça resmetmektedir. Akif Efendi için kimlik ve bağlılık zemini gibi bir sorun çıkacak değildir. İmparatorluk bir İslam imparatorluğudur, bir bütün olarak İslam dünyasının önderidir ve İmparatorluğun içinde bulunduğu bu mücadele, İslamiyet ile Hıristiyanlık arasında yüzyıllardır devam ede gelen çatışmadır. Sunduğu seçenek baştan sona pratiktir: savunma, geri çekilme ya da teslim olma.

Akçura'ya göre ise tartışma konusu olan ve kuşku duyulan mesele Türk kimliğinin temelidir. İslamiyet artık üç olası seçenekten yalnızca birisidir ve eski dönemlerin Dar-ül İslam'ına duyulan sade, güçlü ve kendiliğinden gelen bağlılık değildir. Aksine yeni, daha karışık ve daha zayıftır, dışarıdan gelen meydan okumalara ve etkilere karşı melez bir isimle Pan-İslamizm olarak bilinen siyasi bir tepkidir. Akçura'nın diğer iki seçeneği olan Osmanlıcılık ve Türkçülük, Akif Efendi ve çağdaşlarına bir anlam ifade etmezdi. Bu fikirlerin çatışması ve kesişmesi ve buradan ortaya çıkan yeni bağlılıklar geçen yüzyıl boyunca Türk siyasi düşüncesinde egemen oldu ve Türk devlet ve milletinin değişiminde derin bir etki yarattı. Türk halkının önlerine çıkan bu farklı yollardan nihai olarak birisini seçmiş olduğunu ifade etmek acelecilik olur. Fakat şu kadarı söylenebilir ki, Akif Efendi'nin en iyi ikinci tercihi olan Anadolu'ya çekilme fikri Türkiye Cumhuriyeti'nde teorik bir altyapıya dayanarak başarıyla benimsendi. Akif Efendi'nin kavramasının mümkün olmadığı bu teorik altyapı, bazı önemli değişikliklerden sonra Akçura'nın üçüncü seçeneği örnek alınarak Türkçü ideolojilerden türetildi.

İslamiyet'te Kimlik ve Bağlılık

Büyük Arap tarihçisi İbn Haldun *Mukaddime*'sinin çok iyi bilinen bir paragrafında Halife Ömer'in Araplara bir zamanlar söyle dediğini anlatır: "Soyunuzu öğrenin, ve kendi soyları hakkında soru sorulduğunda şu ya da bu köyden geldim diye cevap veren Mezopotamyalı Nebatiler gibi olmayın."[6]

Halife Ömer'e atfedilen bu sözün gerçekliği şüpheli olabilir; ancak İbn Haldun büyük İslam fetihleri zamanında Arapların

6. *Muqaddima*, yayınlayan Quatremère, 237; karş. F. Rosenthal'in İngilizce tercüme. New York, 1958, i. 266.

hissiyatını ifade etmek üzere bu sözü zikrettiğinde tarihsel anlayışı onu yanıltmamıştı. Arap fatihler yaşadıkları yerlere göre sınıflandırılan, toprağa bağlı köylülere tepeden bakan, soy ve kan bağıyla tanımlanan bir aşiret aristokrasisi içindeydiler.

Bu kan özdeşliği (kimliği) başlarda öncelikli olsa da, sonraları İslamiyet'in ortak olarak benimsenmesi ve İslam ümmetinin ortak mensubiyetinin getirdiği bağla yerini inanç özdeşliğine bıraktı. Sonraki İslam politikasının çekirdeğinde İslam Peygamberi'nin Medine'de kurup yönettiği dini-siyasi topluluk bulunuyordu. Yani diğer adıyla *Umma dûn al-Nas*, insanoğlunun geri kalanından ayrı tutulmuş topluluk, ümmet.[7]

Bu tür ayrımlar yeni değildi; Yunanlılar ve Barbarlar, Yahudiler ve Dinsizler (Yahudi olmayanlar), eski dünyada görülen örneklerdir. Kadim Araplar da insanlığı; Arap olanlar ve olmayanlar, Arap ve Acem, olarak ayırmıştı. Bu hissiyat, İslam devrinde de yaşamaya devam etti. Ayrım toprak esasına göre değil, etnikti. Arapça'da, Arapların toprağı ya da yarım adası denilen Arabistan için bir karşılık bile yoktur. Zamanla Arabistan'da yaşayan Araplar kurdukları kozmopolit İslam İmparatorluğu içine karışınca Arap-Acem ayrımı Müslüman-Kafir antitezinin gölgesinde kaldı. Bu ayırım Müslüman olanlarla diğerleri arasındaki, inananla inanmayan arasındaki yaşamsal ve kalıcı bir ayırımdı ve Müslümanlar arasında beşeriyetin en temel ayrımı oldu ve öyle kaldı. Kan bağından, dilden, memleketten veya siyasi bağdan çok daha önemliydi. Dünya *Darü'l-İslam* (İslam Toprağı) ve *Darü'l-Harp* (Savaş Bölgesi) ya da kafir hakimiyetindeki topraklar olarak bölümlere ayrılıyordu. İki taraf arasında sürekli bir savaş durumu vardı. Bu savaş durumu, sadece

7. Ümmet kavramının bir toplumbilimci tarafından yakın zamanda yapılan bir incelemesi için bak. C. A. O. van Nieuwenhuijze, "The Ummah; an Analytic Approach" *Studia Islamica*, x (1959), 5-22.

ateşkeslerle ara sıra kesintiye uğrayabiliyordu ve bütün dünyanın *Darü'l-İslam*'a dahil olmasıyla savaş durumunun sona ereceği önceden takdir edilmişti. Sınırın ötesindeki *Harbi*'den başka, diğer bir deyişle kafirden başka, İslam devletinin *Zımmi* denilen himaye altındaki gayrimüslim tebaası da vardı. *Zımmi*lerin konumu *millet* denilen kendi cemaati ile egemen İslam cemaati arasındaki (Arapça'daki) *Zimme* kelimesiyle ifade edilen bir koruma antlaşması ile belirleniyordu.

İslam politikasının temel amacı *Darü'l-Harb*'i *Darü'l-İslam* içine dahil etmek ve *Harbi* adı verilen kafirleri Müslüman yapmak, eğer bu mümkün olmazsa, *Zımmi* yapmaktı. Siyasi, toplumsal hatta ekonomik açıdan en önemli sınıflandırma buydu: Müslüman, *Zımmi*, *Harbi*. İnanan, tebaa konumundaki inanmayan ve düşman konumundaki inanmayan olarak yapılmış bu üçlü sınıflandırma, Balkanlar'daki Türk, Rum ve Slav gibi, ya da Asya'daki Türk, İranlı ve Arap gibi ayrımlardan çok daha önemliydi. Bir mekana bağlılık biliniyordu, ancak bu bir ülkeye değil, bir köy ya da bir mahalle, en fazla, bir vilayet ile olan bir bağdı. Kişinin soyuyla arasındaki kan bağı ise eski ve güçlü bir bağdı. Ancak bu da millete değil, aileye ya da kabileye olan bağdı. Kişinin kardeş ya da yabancı olarak tasnif edilmesini sağlayan ölçü, nihai bağ, din idi. Bir Müslüman'ın dindaşı, memleketi, ırkı ya da dili ne olursa olsun, onun kardeşiydi; Hıristiyan komşusu, inanmayan öz atası, onun için yabancıydı.

İslamiyet'e geçmiş farklı halklardan hiçbiri, kendi ayrı kimliğini İslam ümmeti içinde eritme konusunda Türklerin eriştiği noktaya varamamıştır. İleride göreceğimiz gibi, Türklüğe dair öz benliğin bazı izleri devam etmiş olsa da, Türkler kendi İslam öncesi geçmişlerinden pek az hatırayı ellerinde tutmuşlar, Türk ile Türk olmayan arasına hiçbir ırk engeli yerleştirmemişlerdir. İçinde yaşadıkları devlet ve cemaat doğasından kaynak-

lanan geleneksel Osmanlı Türklüğü kavramı iki farklı seviyede açık biçimde görülebilir: Tarih yazıcılığında ve gümrük tarifelerinde.

On dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar Osmanlı Türkü, içinde yaşadığı toplumu iki ilerleme hattının, ya da bir başka ifadeyle, geleneksel İslami düşünce kalıplarına göre ilerleme kavramının ne ölçüde var olduğu tartışma konusu olduğundan dolayı, iki tarihsel olaylar dizgesinin sonuçlarına bakarak değerlendirildi. Bunların ilki İslam Peygamberi'nin risaleti, İslam'ın doğuşu ve Halifeliğin kurulmasıyla; ikincisi ise, Osmanlı Hanedanının ve İmparatorluğun ortaya çıkışıyla başlamıştır. Bu ikisi arasındaki bağlantıyı kuran olaylar Selçukluların istilası ve önce İran'da, sonra Anadolu'da Selçuk sultanlıklarının kuruluşuydu. Osmanlı tarihçiliğinin ana temasını bu olaylar oluşturur. Tebaa hale gelen milletlerin tarihi ise ancak Osmanlı tarihini etkilediği oranda ele alınır. Hıristiyan komşuların ve Türkiye'nin düşmanlarının tarihi de biraz ilgi çeker; Türklerin ve Türkiye'nin İslamiyet öncesi tarihine ise hiç ilgi gösterilmez.[8] Klasik Osmanlı tarihçileri ileri ve incelikli bir uygarlığın ürünüdür ve eserleri Osmanlıların en büyük başarıları safında yer almalıdır. Çok daha dikkat çekici olan şudur ki, bu insanlar, kendi milletlerinin İslam'ı kabul etmeden önceki tarihine ve ülkelerinin Müslümanlar tarafından fethedilmeden önceki tarihine tamamen kayıtsız kalabilmişlerdir.

Aynı değer ölçüsü daha maddesel bir biçimde, eski Osmanlı gümrük tarifelerine de yansımıştır. Bu tarifelerde İslami mali kuralların bir çoğunda olduğu gibi ayrımcı ücretlendirme oranları vardır. Osmanlı kanunlarının kabul ettiği bu oranlara göre Müslümanlar en düşük, *Harbiler* en yüksek ve *Zımmiler* de

8. Bak. B. Lewis, "History-writing and National Revival in Turkey" *MI:* (1953), 218 v.d.

ikisinin ortasında bir yerdeydi.[9] İnanan, kafir düşman ve İslam devletine tabi kafir; işte bunlar kabul gören üç kategoriydi; milliyetin ve hatta siyasi bağlılığın bunlarla hiçbir ilgisi bulunmuyordu.

İslam topluluğuna temel bağlılığın ardından bir sonraki bağlılık konusu siyasiydi; İslam devletinin meşru yöneticisine bağlılık. Ortadoğu'nun Türk ve Moğollar tarafından ele geçirilmesinin ardından gelen dönemde, hanedan ilkesi sarsılmaz biçimde yerleşmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanoğulları hanedanı, yüzyıllar süren yönetimi vasıtasıyla Müslüman tebaanın büyük kısmının, hatta Hıristiyan tebaanın çoğunun, tartışmasız ve doğal bağlılığını kazandı. Padişah, tebaası tarafından her zaman sevilmiş olmayabilir, fakat Müslüman bir İmparatorluğun meşru, Müslüman yöneticisi olarak ve İslam tarihindeki büyük İmparatorların varisi olarak yaygın bir kabul görüyordu.

İslami Osmanlı İmparatorluğu dahilinde, egemen grup Türk'tü. Arap ve İranlıların ilk zamanlarda dinsel hiyerarşinin tepesindeki mevkileri tutmuş olmalarına ve ara sıra zarif bir saray dili olan Farsça'nın etkisine karşın, İmparatorlukta geçerli olan dil Türkçe'ydi. Saray, ordu ve bürokrasi bu dili kullanıyordu. İmparatorluğun kozmopolit yönetici eliti, farklı ırklardan gelen insanlar arasından seçilip tayin ediliyordu. Fakat Türkçe konuşmak, bu gruba üye olmanın doğal bir parçasıydı ve Türkçe genellikle onların soyundan gelenlerin de konuştuğu dil oldu.

Öte yandan Türk milli kimliğine dair anlam taşıyan kanıtlara pek rastlanmaz. İslam'ı seçen ilk Türkler daha önce de belirtildiği gibi kendilerini tamamen yeni inançlarıyla özdeş görüyorlardı ve ayrı bir Türk geçmişini şaşırtıcı bir hızla ve hiç boşluk bırak-

9. Özellikle Ö. L. Barkan tarafından 1943 yılında İstanbul'da yayınlanan Osmanlı kanunnamelerinde (*Harbi* maddesi altında) sayısız örnek bulunur.

madan unutmuş gibiydiler. Din değiştirmemiş, hâlâ eski inancını takip eden bir step halkının üstünlüğünü tesis etmiş olan Moğolların İslam merkezlerini istilaları sayesinde steplerin gelenek ve âdetleri yeniden itibar kazandı. Moğollar arasında olduğu gibi Türkler arasında da kendi farklı geçmiş mirasları, yeni bir iftihar ve ilgi kaynağı oldu. Bu gelişme özellikle on beşinci yüzyılda göze çarpmaktadır. İkinci büyük Moğol istila dalgasını başlatmış olan Timur (ölümü 1405) aslen Moğol kökenli, Türkleşmiş ve İslamlaşmış bir kavimin üyesiydi. Onun zamanına gelene kadar, Türkler step halklarının imparatorluklarında egemen konuma ulaşmışlardı. Timur'un hem Türk hem de Fars katipler sınıfı vardı. Ne yazık ki günümüze kadar ulaşmamışsa da, zaferlerini Türkçe tarihçelerle kutlamaktaydı.[10] Timur'un ardıllarının hakimiyeti altında Şiraz, Semerkand ve özellikle de Herat sarayları Türk kültürünün ihya edildiği merkezler haline geldi. Moğol öncesi Türk edebiyatı toplanıp incelendi ve bir dizi yeni çeviri ve telif eser üretildi. Bu, yeni bir Türk edebiyatının başlangıcına işaret ediyordu. Kuşkusuz bu devrin en önemli yazarı, bir açıdan Türklerin Chaucer'ı diyebileceğimiz, Ali Şir Nevai'dir (1441-1501). Türkçe'yi kullanan ilk büyük şair olan Nevai, Türkçe'nin edebi bir dil olarak kullanılmaya uygun olduğunu hem ileri sürmüş hem de bunu açıkça göstermişti. Böylece Türkçe konuşulan toprakların hepsinde derin bir etki yarattı.

Ali Şir Nevai'nin kullandığı dil, doğu Türkçesi, veya Çağatay Türkçesi'ydi. Onun devrinde Türk hayatının ve kültürünün ana merkezleri, uzak ve yarı sömürgeleşmiş Anadolu'da değil, hâlâ doğuda bulunuyordu. Ama Çağatay Türkçesi Anadolu Türkleri arasında kolay anlaşılıyor, Nevai'nin ve diğer doğulu yazarların yazdıkları tanınıyor ve takdir ediliyordu. Osmanlı sarayı ile Ti-

10. Bombaci, s. 125.

murlu sarayı arasında çok farklı türden temaslar gerçekleşiyordu. Doğu'daki eski uygarlık merkezlerinin itibarı batı sınırındaki kaba-saba akıncılar gözünde epeyce yüksekti. Türkiye'de bir Türk milli uyanışına dair ilk işaretler II. Murad zamanına kadar uzanır. Raşideddin'in (ölümü 1318) tarihinin ilk kitabında bulunan ve Türk kavimlerinin eski tarihiyle ilgili olan bir bölüm II. Murad'ın saltanatı sırasında Farsça'dan Türkçe'ye çevrildi, Türklerin eski tarihine dair bazı başka eserler de uyarlandı ya da yazıldı. Bu öyküler Osmanlı yönetici hanedanının tarihsel gelenekleriyle birleştirildi. Artık bu tarihsel gelenek, ilk defa Orta Asya Türk destanları ve geleneklerine bağlanabiliyordu ve destansı kahraman Oğuz Han'a dayanan bir soy çizgisi çekilebiliyordu.[11]

Oğuz destanı, İmparatorluk sona erene kadar tarihyazıcılığının resmi efsanesinin bir parçası olarak kaldı. Ancak bunun haricinde, eski Türk tarihine ilgi duyma evresi ve Türk kimliği kısa süre sonra sona erdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kimliğinden sapıp tekrar İslami kimliğine yönelmesi, en azından kısmen, art arda gelen üç olaya bağlanabilir. 1453'te İstanbul'un fethiyle, Rum sultanlığı dönemi kapandı ve Türkler, basit bir kavim misyonundan farklı olarak, imparatorluk bilincine ulaştı. Safevi İran'da Şii Türk gücünün yükselmesiyle birlikte doğu Türk dünyasıyla olan bağlar koptu ve Osmanlılar en yakın Türk komşuları ile şiddetli bir dinsel çatışmaya girdi. 1516-17 yıllarında Suriye ve Mısır'ın, 1534'te Irak'ın fethiyle, İslam imparatorluğunun kadim merkezleri onların yönetimi altına girdi ve böylece bu insanlara İslami bir imparatorluk mirası ve görevi yüklenmiş oldu.

İmparatorluk gelenekleriyle İslamiyet geleneklerinin çifte yükü altında, Hıristiyanlığa ve sapkınlara (heretiklere) karşı

11. P. Wittek, "De la défaite d'Ankara a la prise de Constantinople" *R. Et. isl.* (1928), s. 27 v.d. ve "Yazıjıoghlu Ali" *BSOAS*, xiv (1952), 644 v.d.

yürütülen ikili mücadelede, henüz doğum halindeki Türk milli kimliği duygusu ezildi ve silindi. On dokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı yazılı eserlerinde ve sonrakilerin çoğunda "Türkiye" kelimesi kullanılmamıştır. Bu kelime, Batılıların Türklerin ülkesini tarif etmek için kullandığı Batılı bir tabirdi. Türkler ise kendi ülkelerini tanımlarken "Memalik-i İslam", "Memalik-i Şahane", "Memalik-i Mahruse" ya da daha dar bir tanım gerektiğinde, "Diyar-ı Rum" ifadelerini kullanıyorlardı. Daha modern zamanlara kadar Osmanlı İmparatorluğu için Diyar-ı Rum ismi Türkçe'de yaygın olarak kaldı ve bu isim ancak zamanla yerini "Memalik-i Osmaniye"ye bıraktı. Bütün bu tabirler sadece Türk milletinin yaşadığı bölgeyi, bizzat orada saklı olan mevcudiyeti değil, İmparatorluğun tamamı şeklinde anlaşılıyordu.[12] On dokuzuncu yüzyılın ortalarında, Avrupa etkisi altındaki Genç Osmanlılar ülkelerini "Türkiye" diye adlandırmayı arzuladıklarında, bu isim için Türkçe bir karşılık bulmakta zorlandılar. Önce Türk ülkesi anlamındaki Farsça bir terim olan Türkistan'ı kullandılar. Daha sonra muhtemelen bu tabir Orta Asya'ya ait olduğu için, yerine Türkiye'yi benimsediler. Avrupalı bir isim olan Türkiye, 1923'te ülkenin resmi tanımı oldu..

"Türk" kelimesi aslında kullanılıyordu. Fakat sadece Anadolu köylüleri veya göçebeleri için kullanılıyordu. 1630'da Koçu Bey Yeniçeri birliklerinin, ocak dışından kanunsuz olarak girenler tarafından istila edildiğinden şikayet ederken "Türkler, Çingeneler, Tatarlar, Lazlar, katırcılar, deveciler, hamallar, eşkıya ve yankesiciler"den bahseder.[13] 1803'te Paris'e giden Halet Efendi bile kendisine "Türk Büyükelçisi" dendiğini öğren-

12. Rum tabiri, bazen Anadolu ve Rumeli gibi eski Osmanlı eyaletlerini, 1516'dan sonra ele geçirilen Arap topraklarından ayırt etmek için de kullanılıyordu.
13. Koçu Bey, bölüm 5 ve 9.

diğinde büyük bir şok yaşamış gibiydi. Düşmanca bir hamleyi başarıyla savuşturduğunda kendisini tebrik ederken, bu kez karşısındakilerin onu artık istedikleri "Türk Büyükelçisi", başka deyişle, cahil köylü, olarak göremeyeceklerini vurgulamıştı.[14] 1897 yılına gelindiğinde Türkiye'de uzun yıllar bulunmuş olan tecrübeli bir İngiliz seyyah hâlâ şunları ifade edebiliyordu:

> *Halihazırda Türk ismi çok nadiren kullanılmaktadır. Kelimenin iki farklı biçimde kullanıldığını duydum, Birincisi bir ırkı ayırt etmek için (örneğin, bir köyün Türk ya da Türkmen olup olmadığını sorarsınız), ve ikinci olarak bir aşağılama tabiri olarak (örneğin, İngilizce'de taşkafa kelimesine benzer biçimde burada "Türk kafalı" diye söylenirsiniz).*[15]

Bununla birlikte Halet Efendi'nin ölümünden sonraki yüzyılda Osmanlı hanedanı devrildi, İslamiyet devletten ayrıldı, Türk milleti ve yurduna dayalı olarak bir laik cumhuriyet ilan edildi. Bu yeni kavramlar ve yeni bağlılıklar -millet ve vatan- Türkiye'de derin kök saldı. Küçük değişikliklerle Müslüman Türk halkının en dipteki içgüdüleriyle birleşti. Ancak bu kavramların kaynakları ve ilk gelişimi Avrupa nüfuzunun işleyişi dahilinde izlenmelidir.

Avrupa Nüfuzu: Vatanseverlik ve Milliyetçilik

Modern vatanseverlik kavramının kökü Batı Avrupa'ya dayanmaktadır. Önce İngiltere'de, sonra Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinde devlet artık kraldan ibaret değildir, onun yerine, milletle, halkla ya da anavatanla özdeş olmaya başlamıştır. Yunan *Polis* ve Romalı *Patria* kavramlarının yankıları Rönesans ve Reformasyon döneminde, Kilise'nin Devletle, Kilise'nin yine Kilise'yle çarpışması arasında boğulup gitmişti. Ancak bu

14. E. Z. Karal, *Halet*, s. 55.
15. Sir W. M. Ramsay, *Impressions of Turkey* (1897), s. 99.

yankılar, Akıl Çağı denilen devirde daha net olarak duyulmaya başladı. Millet ve vatan kavramlarına dair bu yeni hissiyat, bağımsız Batı milletleri arasında ortaya çıktı. Bu milletlerde, egemenlik ve milliyet zaten aşikardı ve kesin biçimde belirlenmiş milli toprak parçası üzerindeki ulus devletler aslında ulus-devlet fikri ortaya çıkmadan önce de zaten mevcuttu. Bu ülkelerde, özgürlük düşkünü vatanseverler, bir grubun hakimiyetine karşı diğer grubun haklarından ziyade, otoritenin hakimiyetine karşı bireyin haklarını savunmakla ilgileniyorlardı. Başka deyişle zaten sahip oldukları bağımsızlıkla değil, kazanmaya çalıştıkları özgürlükleriyle ilgileniyorlardı.

Batı Avrupa tarzı bu erken dönem milliyetçiliği, faydacı, pratik ve özgürlükçüydü. Toprak ve egemenlik gibi somut ve elle tutulabilir kıstaslarla tarif edilmiş milletleri ele almaktaydı. Bir bakıma, kullanılan dil de bu kıstaslardan biriydi. Çok keskin bir kıstas da olamazdı, zira, on sekizinci yüzyılda hem İngiltere hem de Fransa dil çeşitliliğine sahip ülkelerdendi. Ortak bir otoritenin yetki alanıyla belirlenmiş ortak bir toprak parçası üzerinde yaşamak daha önemliydi. Dolayısıyla buna milliyetçilik yerine, vatanseverlik denmesi daha uygun olabilir.

İslam dünyasını ilk etkileyen işte bu Batı Avrupa tarzı vatanseverlik oldu. Bu, İslam dünyasında Osmanlı vatanına ve muğlak bir Osmanlı milleti kavramına bağlanmaya odaklanan bir girişime önayak olduysa da başarısızlıkla sonuçlandı.

Fatherland ve *nation* kavramları için Türkçe'de kullanılan iki kelime vardı: anavatan ve millet. Bu kelimelerin anlambilim açısından gelişimlerini tahlil etmek aydınlatıcı olacaktır. Vatan, klasik Arapça bir kelime olan ve doğum yeri veya ikamet edilen yer anlamına gelen *watan*'ın Türk alfabesine uyarlanmış halidir. Kullanıldığı bağlama göre, kişinin vatanı bir ülke, bir bölge, bir şehir veya bir köy olabilirdi. Bu anlamda vatan bir duygu ve bağ-

lılık uyandırabiliyordu ve bunlara klasik literatürde sıklıkla rastlanırdı. Ne var ki bu kelime, ancak İngilizce'deki *home* (yuva) kelimesinin uyandıracağı kadar siyasi bir içerik taşımaktaydı.

On dokuzuncu yüzyılda Fransız *patrie* kelimesinin ima ettiği üst anlamlar İslami vatan kelimesini etkilemeye başladı. Daha 1790'lı yıllarda *Directoire* rejimine Türk büyükelçisi olarak gönderilmiş Ali Efendi, Fransızların sakat kalmış askerlerin bakımıyla ilgili yaptığı düzenlemeleri tarif ederken, "Çumhuriyet davası uğrunda ve vatan gayretinde"[16] nice acılar çekmiş insanlardan bahseder. Ali Efendi'nin yaşadığı dönem için bu yeni bir kavramdı ve büyük olasılıkla, Ali Efendi pek de idrak sahibi bir adam olmadığı için, o ya da tercümanı bu ifadeyi tam anlamadıkları orijinal metinden sadece sözlük anlamıyla çevirmişti. 1841'e gelindiğinde, Hançeri'nin Türkçe-Fransızca sözlüğünde *vatan=patrie* eşitliği verilmiş ve beraberinde de tamamen Batı'dan esinlendiği şekilde, kelimenin vatansever ve vatanseverlik gibi türevleri, cümlede kullanımlarına dair örnekler Türkçe ve Fransızca olarak eklenmişti. Yüzyılın ortalarında siyasi olarak anavatan anlamındaki vatan kelimesi, Türk matbuatında yaygın olarak kullanılıyordu ve 1866'da *Ayine-yi Vatan* adında bir gazete bile yayınlanmaktaydı.

Millet kelimesi ise, kökeni en nihayetinde Aramice'ye dayanan Arapça *milla*'dan geliyordu. Kur'an'da ise din anlamında kullanılmaktaydı. Bu anlam daha sonraları dini topluluk, özellikle de İslam ümmeti anlamına gelecek şekilde genişlemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise Rum Hıristiyanlar, Ermeni Hıristiyanlar ve Yahudiler gibi yasal olarak kabul edilmiş ve teşkilatlanmış dini cemaatler için de kullanılmaya başladı. Ayrıca genişletilerek Frenklerin farklı "milletleri"ne de uygulandı. Frenk

16. Ahmed Refik, yay., "...Ali Efendinin Sefaretnamesi", *TOEM*, (H. 1329), s. 1459.

milletleri için kullanılırken dahi, başlangıçta tabirin birincil olarak dinsel bir içeriğe sahip olduğu kabul ediliyordu. Böylelikle, on altıncı yüzyılda İngilizler "Luterci millet" olarak ve İngiliz olmayan Protestanlar ise onların himayesindekiler olarak değerlendiriliyordu. İmparatorluk'ta Müslüman bir millet vardı, ama Türk veya Arap veya Kürt milletler yoktu. Rum ve Ermeni ve Yahudi milletler de vardı, ama bunlar etnik milletler değildi dini cemaatlerdi. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar, Rumlar ve Slavlar aynı şekilde Rum Ortodoks milletinin parçalarını oluştururken, Gregoryen ve Katolik Ermeniler ayrı milletler oluşturuyordu. Nispeten geç bir tarihe kadar dinsel ayırımları aşan milli unsurlar fikrine rastlanmaz. Rastlandığında bile, bu fikir hâlâ alenen yabancıdır ve konumlandığı yerdeki ikamet hakkına dair kuşkular vardır.

Vatan ve millet kelimelerinin ikisi de 1839 Gülhane Hattı'nda yer alır. Burada, eski İslami bağlılık ile henüz tam olarak benimsenememiş vatanseverlik arasındaki fikir karmaşıklığı dikkat çekici biçimde ortaya çıkmaktadır. Metinde "devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti" söz konusu edilmektedir ve bu ifadelerin, dinine bakılmaksızın tüm Osmanlı tebaasına atıfta bulunma niyeti taşıdığı açıktır. Yine de aynı belge biraz ileride İmparatorluk içinde ayrı ve farklı unsurlar olarak "ahali-i İslam ve milel-i saire"den bahseder. "Milel-i saire" ve "ecnebi milletler" o devrin Türkçe idare ve matbuat literatüründe yaygın olarak kullanılan terimlerdir. Her ikisi de açıkça İslam dışındaki milletler anlamına gelir, "ecnebi milletler" Müslüman idaresinde olmayanlar demektir ve dolayısıyla eski devirlerde kullanılan *Darü'l-Harb* teriminin karşılığıdır. Bunlar yabancı olması mümkün olmakla beraber, Osmanlı olmayan, ancak İslam imparatorluğunda ecnebi de sayılmayan Müslümanları asla kapsamaz. 1860'lardan önce bir Osmanlı milletine sık sık atıf yapıl-

dığına rastlamayız, rastladığımızda ise bununla tüm Osmanlıların mı kastedildiği, yoksa Müslümanlar için yeni bir isim mi olduğu hiç belirgin değildir. 1860 yılında *Tercüman-ı Ahval* gazetesinin ilk yayınlanan başyazısında Şinasi vatan'ın menfaatinden bahseder ve İmparatorluğun gayrimüslim tebaasının kendi gazeteleri varken, "Hakim millet"e mensup hiç kimsenin gazete çıkarma arzusu duymamasına, hiçbir "hakiki Osmanlı" gazetesinin bulunmayışına dikkat çeker.[17] Aynı duygudan hareketle, 1862'de *Tasvir-i Efkar*'da yayınlamış bir makalede "memleketin sahibi ve efendisi Osmanlı milleti"nden söz edilir.[18]

Özgürlükçü vatanseverliğin bayraktarı olan Namık Kemal daha yumuşak bir ifade kullanır, ancak o da vatanseverce yazılarında Osmanlı olan ile İslami olan arasında asla gerçekten bir ayrım yapmadığını gösterir. 1868 yılında, sürgündeki Jön Türkler tarafından çıkartılan *Hürriyet*'teki vatanseverliğe dair ünlü ilk başmakalesi buna çok iyi bir örnektir. Okurlarının vatansever gururlarına incelikli bir üslupla hitap edilen o makalede yazar ülkelerinin, Kanuni Süleyman, Halife Ömer gibi büyük hükümdarlar ve Farabi, İbni Sina, Gazali, Zemahşeri gibi ilim adamları yetiştirdiğini anımsatır. Osmanlı gururuna seslenirken de Ortaçağ'ın Arap ve İranlı Müslümanlarını, bir İslam devleti erken dönem halifesini yan yana getirmekte hiçbir tezat görmemiştir. Namık Kemal'in bağlarının bulunduğu anavatanın eski hükümdarları arasında İstanbul sultanları ve Medine'nin halifeleri bir aradadır. Daha sonraki bir makalesinde şöyle der:

> ***...vatan öyle bir komutanın kılıcı veya bir katibin kalemiyle çizilen hayali sınırlardan ibaret değil, millet, hürriyet, menfaat, kardeşlik, tasarruf, hakimiyet, ecdada hürmet, aile sevgisi, gençliğin yad edil-***

17. *Tercüman-ı Ahval*, no: 1, 21 Ekim 1860. Tekrar basımı için bak. Özön, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (1941), 419-20; *Türk Klasikleri*, Şinasi bölümü, s. 72-74.
18. *Tasvir-i Efkar*, 27 Haziran 1862, tekrar basımı Özön, *Son Asır*, s. 420-1; Şinasi, (*Türk Klasikleri*), s. 74.

mesi gibi birçok ulvi duygunun bir araya gelmesinden ortaya çıkmış kutsal bir fikirdir.[19]

Zamanın gündelik sorunlarından bir tanesi de Osmanlı vatanseverliğindeki engelleri gün yüzüne çıkartıyordu. Mayıs 1855 tarihinde Osmanlı hükümeti, askerlik vazifesi ve ayrıcalığının o zamana kadar sadece Müslümanlara tanındığını, ama artık İmparatorluğun Hıristiyan tebaasının da buna dahil edildiğini ilan etti. Avrupalı devletlerin elçilerine bildirilen bu beyanat, Kırım Savaşı sonrasında yapılacak olan barış konferansı için sürdürülen diplomatik hazırlıkların bir parçasıydı. Bab-ı Âli'nin vaadleri şunları kapsıyordu: Gayrimüslimlerden alınan cizye kaldırılıyordu, Hıristiyanlar orduya alınacak ve albaylığa kadar yükselebileceklerdi ve en yüksek dereceye kadar çıkabilecekleri devlet memuriyetine alınacaklardı.[20]

Eskiden Osmanlı sultanları Hıristiyanlardan yardımcı kuvvet olarak faydalanmakta, hatta kısa bir süre için olsa bile, tımarlı sipahiler arasında Hıristiyan tımar sahipleri dahil etmekte hiçbir beis görmemişlerdi.[21] Ama bütün bunlar unutuldu ve tarihe karıştı. Yüzyıllar boyunca Osmanlı orduları, Müslüman bir devletin Müslüman orduları oldular. İçlerine Hıristiyan askerlerin girmesi açıkça mantıksızlık olurdu. Aslında Hıristiyanlar kendilerine tanınan bu orduya katılabilme imtiyazını kabul etme konusunda, bu imtiyazı lütfeden Osmanlılardan çok daha az hevesliydiler. Hıristiyan asker alma girişimine kısa sürede son verildi ve bu da genel bir memnuniyet yarattı. Orduda görev yapmak yerine İmparatorluğun gayrimüslimlerin "bedel" [22] adı altında bir vergi ödeyerek askerlik vazifesinden mu-

19. *İbret*, 22 Mart 1873, Özön, *Namık Kemal*, s. 265'te yeniden basılmıştır; ayrıca karş. Rossi, *OM*, xxiii (1943), 364-5.
20. Engelhardt, i. 126.
21. Karş. yukarıda s. 8.
22. Karş. yukarıda s. 162.

af tutulmalarına izin verildi. Bu vergi, hem tahakkuk hem de tahsil yöntemi bakımından önceden kaldırılmış olan cizye vergisine tıpatıp uyuyordu. Bu yöntemle özgürlük yanlısı reformcular hem içgüdülerine hem de ideallerine hizmet etme imkanı bulmuş oldular.

Avrupa'da ise, bu konularda önce söz verilip ardından dönülmesi, Osmanlıların samimiyetsizliğinin bir başka örneği olarak değerlendirildi. Aslında Osmanlı hükümeti, Batılı ve liberal kamuoyunu etkilemek haricinde, gayrimüslimlerin askere alınması meselesini uzun zamandır ciddiyetle değerlendirmekteydi. Zira bu durum, tükenmiş Osmanlı ordularına yeni insan gücü temin etme yolunda cazip bir kaynaktı. Fuad Paşa'nın sadareti sırasında özel bir komisyon meseleyi tartıştı. Bu komisyona görüş bildiren Cevdet Paşa, çok temel bir soruna işaret etti: Olağanüstü gerilimli ve acil zamanlarda bir komutanın, emri altındakileri en üst seviyede dayanıklılık ve fedakarlık bekleyeceği bir dönemde, onlara yapacağı hitap hangi temele dayanacaktı? Müslümanlar için en etkili hitap şekli dinseldi: Cihad, şehadet, kafire karşı din uğrunda mücadele. Bunlar o askerlerin çocukluklarından bu yana aşina oldukları bu çağrıya derhal karşılık vermeye hazırdılar. Müslüman askerlerin sadakat, cesaret, ve dayanıklılığı büyük ölçüde onların din duygularına ve kendilerini dine adamış olmalarına dayanıyordu.

Karışık bir taburun binbaşısı ihtiyaç anında, askeri gayrete getirmek için ne diyecek? Vakıa, Avrupa'da dinsel gayret yerine vatan gayreti geçmiş. Lakin bu da feodalite asırlarının sona ermesinden sonra çıkmış ve onların çocukları da küçük iken bu sözü işiterek pek çok senelerden sonra "vatan uğruna" ifadesi, askerlerini etkiler olmuştur. Ama bizde vatan denilirse askerin köyündeki meydan akla gelir. Biz şimdi vatan sözünü ortaya koyacak olursak zaman içinde bizde de insanların zihninde yer ederek Avrupa'daki değerine ulaşacak ol-

sa bile, din gayreti kadar kuvvetli olamaz. Onun yerini tutamaz. Ortaya çıkması da çok zaman alır. O zamana kadar ordularımız ruhsuz kalır.[23]

Namık Kemal Osmanlı vatanı kavramındaki zorlukları ve tezatları bilmiyor değildi. Diğer milletlerin yurtlarını sevdiklerini, ancak hiçbirisinin geleceklerine dair tam bir güven ve emniyet hissedemediklerini söylüyordu. Her ülkenin kendine has tehlikeleri ve zorlukları vardı. İngilizler İrlanda ayrılıkçılığından ve Rusların Hindistan'a yaklaşmasından korkuyorlardı. (Görünüşe göre Hindistan da İngilizlerin vatanının bir parçasıydı.) Fransızlar düzenle özgürlük arasında bir denge kurmak için uğraş veriyordu. Almanlar ve İtalyanlar yeni elde ettikleri birlikleri için, Ruslar ise fethettikleri geniş toprakları için endişeliydiler. "Biz ise vatan evlatları arasında mevcut olan ırk ve din ihtilafının ileride ülke açısında tümden bir çözülmeye yol açabileceğini düşünüyoruz."[24]

Namık Kemal bu korkutucu tahmine karşı okurlarına dayanaktan yoksun olduğu kanıtlanmış birtakım teminatlar sunuyordu. Çeşitlilik aslında muhakkak bir zayıflık demek değildi; akılcı bir politikayla, geliştirici bir etken bile olabilirdi. Her halükarda, bir tanesi hariç, çeşitli ırklar ve dinler öylesine iç içe geçmişti ki, İmparatorluk'ta başlı başına bir hükümet oluşturabilecek ya da başka bir devlete devredilebilecek hiçbir eyalet yoktu. Bu insanlar Osmanlı İmparatorluğundaki özgürlük ve hoşgörüyü başka nerede bulabilirlerdi ki? Bunun tek istisnası Arap topraklarıydı. O topraklarda ayrı bir dil konuşan, kendilerinin başka bir ırka ait olduklarını hisseden milyonluk bir halk kitlesi yaşıyordu. Ancak Araplar İmparatorluğa İslam kardeşliği

23. Cevdet, "Maruzat", *TOEM* (H. 1341), s. 273; Ayrıca bak.: *Tarih-i Cevdet*, vi. 18.

24. *İbret*, 22 Mart 1873; Özön, *Namık Kemal*, s. 267-8'de yeniden basılmıştır.

ve halifeye sadakat bağıyla bağlanmışlardı, onların kopmasından endişe etmek yersizdi.[25]

İslamiyet bir kez daha gerçek bağ olmuştu. Hıristiyanlar bırakıp gitmezdi, zira bu onlar için elverişli değildi, Araplar da İslami kardeşlik ve sadakat yüzünden kalırlardı. Osmanlı anavatanını öven bir şiirinde Namık Kemal, okurlarına İsa Peygamber'in doğduğu ve göğe yükseldiği, Tanrı'nın nurunun Musa Peygamber'e indiği, Adem Peygamber'in Cennet yerine üzerinde durduğu, Nuh Peygamber'in gemisinin selamete çıktığı, "Davud'un nağmesi ve Sokrat'ın feryadından" dinin ve aklının birbirine yadigar olduğu, yani Tevrat ve Helenizm mirasının İslam'da iç içe geçtiği yerin vatanları olduğunu gururla hatırlatır. Şöyle tamamlar şiiri:

Git vatan Kabe'de siyaha bürün
Bir kolun ravza-i Nebi'ye uzat.[26]

Son dizede şairin gerçek sadakati ifade edilmektedir. Daha sonra Akçuraoğlu Yusuf'un belirttiği gibi, bir Osmanlı milleti yoktu, yaratmaya çalışmak ise boşuna bir uğraştı. Osmanlı anavatanı, bir zamanlar bir araya gelmiş, içinde gayrimüslimlerin bile bulunduğu, egemen hanedana ortak bir bağla bağlanmış birçok milletten oluşuyordu. Osmanlı özgürlük yanlıları ve onlardan sonra da Osmanlı meşrutiyetçiler bu bağın yerine yeni bir Osmanlı vatanseverliği koymaya çalıştılar. Bu vatanseverlik İmparatorluğun çeşitli halklarının tümünü tek bir siyasi bağ ve kimlik içinde toplayacaktı. "Yeni bir Osmanlı milleti var..." diyordu Ahmed Midhat, "ve Osmanlıcılık temel siyasi bağ olarak padişaha tebaa olma hususiyetini kabul etmekten ibarettir."[27] Aynı ilke, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programın-

25. *İbret*, 2 Temmuz 1872, Özön, *Namık Kemal*, s. 84-85'te yeniden basılmıştır.
26. *Vatan-ı Osmani*, Kaplan tarafından s. 113'te zikredilmiştir.
27. Rossi, *OM*, xxiii. 367

da da yer almış ve 1908'deki Jön Türk hükümetinin temel politikasını oluşturmuştu. Ancak bu, ümitsiz bir durumdu. Aslında o eski padişaha bağlılık anlayışı, Avrupa'dan gelen yeni milliyet fikirleri yüzünden zaafa uğramıştı ve bu fikirler öncelikle İmparatorluğun Hıristiyan tebaasını etkiliyordu. Milliyet düşünceleri onları tamamen ele geçirdiği zaman bu insanlar kendilerini Osmanlı olarak değil, Sırp, Yunanlı, Bulgar ve Ermeni olarak görmeye başladılar. Bu çarpıcı hayaller karşısında, bizzat Türkler arasında bile kuşkuyla desteklenen soluk Osmanlılık doktrininin başarı şansı çok azdı. Hıristiyan tebanın milli bağımsızlık mücadelesi ve Türklerin buna gösterdiği tepki, yani silahlı ayaklanmaya karşı silahlı bastırma girişimi Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında yeni bir düşmanlığa yol açtı. 1876 Bulgar ayaklanması, 1890'ların devrimci Ermeni hareketi, 1896-7 Girit ayaklanması, Balkanlar'da meşhur komitacıların faaliyetleri, hep Türkler arasında Hıristiyan vatandaşlara ve onların arkasındaymış gibi görünen Avrupalı devletlere karşı derin bir güvensizlik duygusunun ortaya çıkmasına yardım etti, aynı zamanda Türkler'in tepki olarak sergiledikleri bastırma çabaları ve katliamlar sonucunda, İmparatorluğun Hıristiyan milletlerinin kurtuluşlarını Osmanlı vatandaşlığında değil de, ayrılıkta aramaları gerektiği yönündeki kararlılıkları iyice pekişmiş oldu. Sonunda İmparatorluğu yıkmakta olan milliyetçi fikirler saltanatın efendilerine bile ulaştı. Ancak bu esnada, sadakate dair eski bir iddia yeniden gündeme geldi.

Pan-İslamizm[28]

Namık Kemal Arapların Osmanlı İmparatorluğu'na olan bağlılıklarının gölgelenmeye başladığını hissedince, İslam kardeşliği ve Hilafete bağlılık düşünceleriyle kendini teskin etti. Bu tahtta Türk kökenli Süleyman'ın yanı sıra, Arap kökenli Halife Ömer de oturmuştu.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca yeni aşağılamalar nedeniyle, dünyadaki Müslümanlar himaye ve önderlik için yüzlerini Türk padişahına çevirmeye hazır hale gelmişlerdi. Hindistan'da 1857-8 ayaklanmasının ardından Moğol İmparatorluğunun son kalıntılarının da ortadan kaldırılması, bu ülkenin Müslümanlarını bağlılıkları sunabilecekleri bir odaktan, dualarında adını anabilecekleri Müslüman bir hükümdardan yoksun bırakmıştı. Orta Asya'da 1868'de Ruslar Semerkand'ı ele geçirdiler ve Buhara emirliğini Rus İmparatorluğu dahilinde bir eyalet haline getirdiler. 1881-2'de Afrika'da İngilizler Mısır'ı, Fransızlar Tunus'u işgal ettiler; 1891'de Almanlar Darü's-Selam'ı himaye altına aldıklarını ilan ettiler.

Namık Kemal 1870'lerin başında Batı'nın İslam dünyasına karşı hem kültür hem de emperyalizm açısından yarattığı tehlikenin farkındaydı. Bu tehdide karşı İslamiyet'i koruması için Osmanlıların önderliği ele almalarını tavsiye ediyordu. Ancak onun Pan-İslamizm anlayışı siyasi olmaktan ziyade, kültüreldi. "Ehl-i İslam birlik biçimini siyasi hedefler veya doktrinlere dayalı tartışmalarda değil, vaizlerin huzurunda, kitap sayfalarında aramaya muhtaçtır."[29] Onun Pan-İslamizm anlayışı modern-

28. Pan-İslamizm hakkında birbirinden farklı öneme sahip geniş bir literatür vardır. Osmanlıdaki örneği için bak. Rossi, s. 366 v.d.; ayrıca yazarı belli olmayan "Le panislmaisme et le panturquisme", *RMM*, xxiii (1913), 179-220; B. Lewis, *MES*, i. (1965), 291-4; ve daha kapsamlı bir çalışma için bak. Tunaya, *İslamcılık Cereyanı* (1962).

İbret, 13 Haziran 1872; Özön, *Namık Kemal*, s. 77-78'de yeniden basılmıştır.

leşme arzusuyla bağlantılıydı. Osmanlılar Avrupa'ya en yakın Müslüman toplum olduğuna göre, modernleşme yolunda en ileride olanlardı. Dolayısıyla bu yolda İslam'ın doğal önderleriydiler. Müslümanlar kuşkusuz bir gün gelişme yolunda birleşecekti. Fakat aynı zamanda:

> *madem ki hilafet buradadır ve madem ki... mevkisini kabiliyetinde ve halkın istidadında, zamanımızın medeniyet vatanı olan Avrupa'ya yakınlaşmada ve hatta servette, marifette burası İslam ülkelerinin çoğunun önündedir. Bahsettiğimiz birleşmenin elbette merkezi burası olacaktır... İşte o vakit marifet ışığı bu merkezden Asya ve Afrika cihetlerine dahi yayılır. O halde Avrupa dengesine karşı bir de Doğu dengesi hasıl olur. O halde ise insanlık aleminde dengeli bir terazi vücuda gelir...*[30]

Namık Kemal İslam birliğinden kendi yaşadığı dönemin genel amacı olarak söz eder. Kırım Savaşı, Hindistan'daki ayaklanma, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Müslüman topraklarını işgal etmeleri, bu fikirlerin beslenmesine yol açtı. 1870'lere doğru Orta Asya'daki Türk hanları Rusların inanılmaz emperyal yayılmacılık dalgasında boğulmak üzereydi ve Müslüman kardeşlerinden yardım istiyorlardı. Ortadoğu'ya temsilciler gönderildi, Padişah'la temasa geçildi. Bu çabalardan bir sonuç çıkmadı. 1877-8 savaşları ve özgürlük yanlısı meşruti hükümet dönemi sırasında da bütün bunlar unutuldu. Ama Pan-İslamizm ölmedi. 1876 Anayasası'nın üçüncü maddesi resmi olarak "yüksek İslam Halifeliği"nin Osmanoğlu Hanedanı'na ait olduğunu ilan ediyordu. Abdülhamid zamanında Pan-İslamizm, Namık Kemal'in özgürlük ve ilerleme üzerine verdiği vaazların içeriğinden çok farklı olmakla birlikte, resmi politika oldu.[31] Os-

30. A.g.e. Özön, *Namık Kemal*, s. 33'd yeniden basılmıştır.
31. O. Depont ve K. Coppolani, (Les Confréries religieuses musulmanes (1897), s. 257 v.d.) Pan-İslamizm propagandasında başrolü tekkelere verir. Yazarlara göre bu tekkelerin İstanbul'da yaşayan şeyhlerinden bazıları padişahın

manlı resmi yorumundan başlayıp Batı karşıtı İslami tepkinin bayraktarı olan etkileyici Cemaleddin Afgani'nin (1839-97) daha radikal öğretilerine kadar çeşitlilik gösteren Pan-İslamizm ideolojileri vardı. Bu davanın savunucuları için İslam dünyasının gerilemesinin nedeni dahili zayıflık ya da kusurlarda değil, Hıristiyan Avrupa'nın saldırgan emperyalizminde aranmalıydı. Zira bu Avrupa, Müslümanları köleleştirip İslam'ı yok etme gayreti içindeydi. Tehlike iki yönlüydü: Müslüman topraklarında yabancıların siyasi, askeri ve iktisadi üstünlük kurmaları ve yabancı entelektüel etkilerle İslam'ın temel inanç ve değerlerinin zaafa uğratılması. Hedef, bu yabancı istilacıları söküp atmak, yabancılara tanınan imtiyaz ve dokunulmazlıkları kaldırmak, gerçek İslam inancını yeniden tesis etmek ve bazılarına göre bütün Müslümanları tek bir devlet ve onun meşru hakimi olan halifenin idaresi altında toplamaktı.

Böylesi bir görev açıkça Osmanlı İmparatorluğu'nun yapabileceğinin çok ötesindeydi. Ancak bu tür bir programın benimsenmesi Abdülhamid'e pek çok avantaj kazandırdı. İmparatorluk dahilinde Müslüman sadakatine çağrıda bulunmak Padişah'ın özgürlükçüleri, milliyetçileri, reformcuları ve onun tek adam iktidarına muhalif olanları bastırması yönündeki gayretlerine destek sağlayabilirdi. İmparatorluğun haricinde ise hatırı sayılır miktarda Müslüman'ın desteğini temin etmeyi ve Müslüman topraklarında emperyal güçlere zorluk çıkartarak Türkiye'ye karşı muhtemel bir teşebbüsü engellemeyi umut edebilirdi.

---

bu alanda vazgeçilmez adamlarıdır. Daha sonra gelen birçok yazar tarafından da kabul edilen bu yorumun (örneğin Nallino'nun "Panislamismo" makalesi, *Enciclopedia Italiana*) Snouck-Hurgronje tarafından kesin bir biçimde aksi kanıtlanmıştır: "Les Confréries religieuses, La Mecque et le Panislamisme", *Verspriede Geschriften*, iii. 189 v.d. Afgani'nin rolü hakkında bak. Nikki R. Keddie, *MES*, iii (1966), 46-7

Bir süre için bu politika cidden başarılı oldu. Padişah'ın özel temsilcileri Cezayir ve Mısır'da, Hindistan'da, hatta Japonya'da bile Müslümanları bu yönde kışkırtarak Osmanlı saltanatına destek kazandırmak üzere çalışıyorlardı. Elleri altındaki yeni iletişim araçlarından sonuna kadar yararlanıyorlardı. Elde ettikleri başarının ölçüsü, 1897 Türk-Yunan Savaşı'nın bütün İslam dünyasında yarattığı geniş etkide görülebilir. Buna benzer bölgesel bir olay daha önceleri hiç dikkat çekmezdi. Osmanlıların zaferi pek çok yerde kutlandı ve Hindistan, Doğu Hint Adaları, Türkistan, Madagaskar ve Cezayir'deki Müslümanlar arasında hareketlenmelere ya da patlamalara yol açtı. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra dahi Jön Türkler Balkanlar'daki düşmanlarına karşı yürüttükleri mücadelelerinde İslam dünyasının desteğini görmeye devam ettiler. Pan-İslamizm kardeşliği -aslında abartılı biçimde- I. Dünya Savaşı'nda İtilaf devletleri tarafından ciddiye alındı.[32] Pan-İslamizm hissiyatının son kıvılcımları Hintli Müslüman önderlerin 1923 yılındaki Hilafet sorununa çaresizce müdahale etmeleri esnasında görülebilir.[33]

Türkçülük[34]

1897 yılında kısa süreli Türk-Yunan Savaşı'nın yarattığı o tutkulu bağlılık havası içinde, genç bir şair olan Mehmed Emin *Türkçe Şiirler* adı altında bir şiir kitabı yayınladı. Şair, Osmanlı saray şairlerinin o kurallı dilini ve aruz veznini terk edip basit

32. Jön Türkler'in Pan-İslamizm propagandaları ve faaliyetleri için bak. Y. H. Bayur, *Türk İnk. Tar.*, ii/4, s. 88 v.d., 314 v.d., 374 v.d. Hicaz demiryoluna dair bak. s. 185 ve Z. H. Zaidi' in yazdığı "Hidjaz Railway" maddesi, *EF*.
33. Bak. yukarıda s. 353.
34. Türkçü hareket hakkında Akçuraoğlu Yusuf'un klasikleşmiş yazısı için bak. *Türk Yılı*, i (1928), 290-455. Ayrıca bak. U. Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism* (1950); Gökalp, *Turkish Nationalism and Western Civilization* (tercüme eden ve yayına hazırlayan Niyazi Berkes, 1959); Karpat; Rossi, *OM*, xxiii. 361 v.d.

halk diliyle ve halk şiirinde kullanılan hece ölçüsüyle yazmıştır. Daha da dikkat çekici olanı, Türkçe'de kaba ve cahil köylü ya da göçebe anlamına gelmiş olan bir kelimeyi kullanarak kendisinin de gururla bir Türk olduğunu ilan etti:

Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur.

Bir başka yerde şöyle diyordu:

Biz Türküz, bu kanla ve bu adla yaşarız. [35]

Mehmed Emin sadakatini hala öncelikle inançla tanımlıyordu. Aslında son derece dindar bir insandı. Ancak bu yeni kelimeyle birlikte yeni bir kimlik kavramı da Türkçe konuşan Osmanlı Müslümanlarının kolektif bilincinde bir yer edinme yolundaydı.

Osmanlıcılık başarısız olmuştu. İslami bağ, tıpkı geçmiş yüzyıllar boyunca yaptığı gibi hâlâ Türklerin kitlesel olarak duygularını yönlendiriyordu. Ama onun yeniden canlanmış modern siyasi ruhu olan Pan-İslamizm, sadece sınırlı bir başarı kazanabilmişti. Dahası, Batı eğitimi almış, yüzü batıya dönük genç entelektüellere gitgide daha az çekici geliyordu.

Batı Avrupa'nın hem toprak parçası hem de siyasi anlam taşıyan millet kavramının Osmanlı İmparatorluğu'na uygulanmasının zor olduğu ortaya çıkmıştı. Temel olarak bu kavram İmparatorluğun tarihsel konumuna ve halihazırdaki ihtiyaçlarına uygun değildi. Ne var ki Avrupa'da bir başka çeşit milli duygu daha vardı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki insanlar üzerinde çok daha büyük bir etki yaratmıştı. Orta Avrupa'da, İngiltere ve Fransa gibi sınırları belirlenmiş, kuruluşu çok eskilere dayanan, belli bir toprak parçasına dayalı ulus-devlet mevcut değildi. Buralarda millet olmanın gözle görülür ve yüzeyde yer alan ölçütü olarak toprak ve devlet yeterli gelmiyordu. Kıta Avrupası'ndaki im-

35. Bak. *Türk Klas.* Mehmed Emin bölümü, s. 18; Akyüz, *Antoloji*, s. 20, Rossi, 371.

paratorluklarda Almanlar, Çekler, Lehler ve Macarlar vardı, ama bir Almanya, Polonya ya da Çek ülkesi yoktu. Sadece bir gölge halinde Macaristan vardı. Bu milletlerin hiçbiri egemen devletler bağlamında tanımlanamazdı. Hatta hiçbiri sınırları kesinleşmiş toprak parçaları olarak da tanımlanamazdı. Batı Avrupa tarzı vatanseverlik yerine, başka bir duygu ortaya çıktı: Kimlik ölçütü bakımından romantik ve öznel olan, ifade edilişi bakımından sık sık bütünüyle dar görüşlü ve şoven bir milliyetçilik.

Bu tür bir milli duygu Osmanlı İmparatorluğunun etnik karmaşıklığına çok daha uygun düşmekteydi. Zira İmparatorluk inanç ve kan bağı gibi muğlak ölçütlerle gruplara ayrılan, birbirinin içine geçmiş insanlardan oluşuyordu. Milliyetçilik, yani topluluğa sadakat, hazır bekleyen bir karşılık bulmuştu. Vatanseverlik, yani kişinin ülkesine sadakati ise uzun zaman yabancı ve anlaşılmaz bir kavram olarak kaldı.[36]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki insanlar içinde milli fikirden etkilenecek en son grup hiç kuşkusuz bizzat İmparatorluğun yöneticileriydi. Ancak yavaş yavaş ve dış etki altında, Türkler nihayet "Türk" denen, Osmanlı devletinin ve İslam dininin içinde olsa da, onlardan yine de apayrı, başlı başına bir milli kimlik duygusunu geri kazanmaya başladılar.

36. İngilizce'deki "nationality" ve Fransızca'daki "nationalité" kelimeleri, kişinin vatandaşı ya da tebaası olduğu ülke ve devlete işaret eder. Almanlar ise bu anlamda "Staatsangehörigkeit", yani devlete bağlılık, kelimesini kullanırken, "Nationalitat" kelimesini de hukuki değil, etnik anlamda kullanırlar. Aynı durum Doğu Avrupa dilleri için de geçerlidir. Stalin'in "milliyet sorunu" üzerine yazdığı yazılarında ve Sovyetlerin vize formunda bu örneğe rastlanır. Türkçe'ye geçen yabancı kelimeler âdet olduğu üzere hep Fransızca takip edilmesine rağmen Türkler bu konuda Almanca'daki kullanımı takip etmişlerdir. Türk resmi belgelerinde genellikle iki ayrı bölüm vardır, biri *tâbiiyet*, ki bu Almanca'daki "Staatsangehörigkeit" kavramına karşılık gelir, ikincisi de *milliyet*, yani millet'ten türetilmiş soyut kavram. Türkiye Cumhuriyeti'nin bütün vatandaşları Türk tabiiyetindedir, ancak milliyetleri Rum, Ermeni, Yahudi ya da çoğunluk anlamına gelen Müslüman ve Türk olabilir. Bugüne kadar bu soruya genellikle Müslüman cevabı verilmektedir.

Bu fikirlerin en önemli kaynaklarından biri, Avrupa'daki yeni Türkoloji bilimiydi. On sekizinci yüzyıldan itibaren bir dizi Şarkiyatçı, Çin ve İslam kaynaklarını kullanarak doğulu ve İslamiyet öncesi Türklerin dilleri ve tarihleri üzerine çalışmıştı. Çalışmalarının sonucunda, Türklerin Asya ve Avrupa tarihindeki rollerine dair yeni bir resim ortaya çıktı ve o zamana kadar karanlıkta kalmış olan Türklerin İslamiyet'e geçmelerinden önceki tarihlerine yeni bir ışık tutulmuş oldu. Tarihlerindeki bu unutulmuş ve göz ardı edilmiş bölüm hakkında elde edilen bu yeni bilgiler zaman içinde Türklere erişti. Bu da, onların zihinlerindeki bütüncül kimliklerine dair, geçmişteki ve şimdiki diğer gruplarla olan ilişkilerine dair ve insanlık sorununun -biri tarihsel diğeri felsefi olan- iki temel kavramı içindeki yerlerine dair tasavvurda büyük bir değişiklik yapmalarına yardımcı oldu.[37]

Bu yeni fikirlerin Türklere ulaşmasını sağlayan kanallardan biri öğrencilerin yurtdışına gönderilmesiydi. Yüzyılın ortasına gelindiğinde Avrupa üniversitelerine ve yüksek öğretim kurumlarına giden öğrenci sayısı iyice artmıştı. Kaçınılmaz olarak bu öğrenciler oralardaki mevcut fikirlerden etkileniyorlardı. Bir başka kanal da 1848'de başarısızlıkla sonuçlanan devrimlerden sonra Türkiye'ye yerleşen Macar ve Leh gruplar oldu. Bu insanlar beraberlerinde Orta Avrupa'nın romantik milliyetçiliğini de getirdiler. Bir çoğu Müslüman olup Türkiye'ye kalıcı olarak yerleşti ve Türkiye'ye yeni fikirlerin tanıtılmasında önemli bir rol oynadı. *Terakki* ve *Basiret* gazetelerinde pek çok yazı yazan, Galatasaray lisesinin kurulmasında görev yapmış olan Polonyalı Hayreddin buna iyi bir örnektir.[38] Bir diğeri de Constantine Borzecki olarak doğmuş, *Les Turcs anciens et moderns* adlı Fransızca bir kitap yazıp 1869'da İstanbul'da ya-

37. B. Lewis, *MEA*, iv. 218 v.d.
38. Sungu, *Belleten*, no. 78 (1943), 328.

yınlamış olan Mustafa Celaleddin Paşa'dır. Kitabında Türklerin etnik olarak Avrupa halklarına akran olduğunu ve Turo-Aryan adını verdiği ırka mensup olduğunu ileri sürmüştür. Bu tabir, Ari ırkın Turan alt birimi anlamındaydı. Bu kuramların amacı, Türklerin Avrupalı olduğunu göstermek ve onları Avrupalılardan ayıran farklılıkları en aza indirgemekti. Kitabın tarihle ilgili bölümünde bazı Avrupalı Türkologların yazılarına dayanarak hazırlanmış eski Türk tarihi üzerine bir tahlil bulunur. Bu bölümde insanlık tarihi boyunca Türklerin oynadığı büyük rol vurgulanmıştır.[39]

Batılı Türkoloji eserleri içinde özellikle ikisi, herhangi bir büyük bilimsel değeri olmasa da, dikkate değer bir etki yaratmış gibi görünmektedir. *Grammar of the Turkish Language* bunlardan ilkidir. Türklerin tarihine dair uzun bir giriş yazısı içeren eser 1832'de Londra'da Arthur Lumley Davids tarafından yayınlandı. 1836'da Fransızca çevirisi yayınlanan eser böylece Türklerin ilgisini çekti. Dilbilgisine dair bölümü Fuad ve Cevdet Paşaların bu konuda ilham almasına yardımcı oldu. 1851'de Fuad ve Cevdet Paşalar Türkiye'de yayınlanmış ilk modern Türkçe dilbilgisi olan *Kavaid-i Osmaniye*'yi yayınladılar. Ele aldığımız konu çerçevesinde daha önemli olanı, kitabın giriş kısmının Türklerin savunulmasına ayrılmış bir zemin görevi görmüş olmasıdır. Oysa ki o zamanlarda normal olan, Müslümanların ya da Osmanlıların savunulması olurdu. Bu yazı 1869'da

39. Akçuraoğlu, Yusuf, s. 304 v.d.; Rossi, *OM*, xxiii. 362. Oğlu Enver Paşa Osmanlı Erkan-ı Harb'inin bir üyesiydi. Ömer Naili Paşa kıdemli bir Osmanlı subayı olan bir Macar göçmeniydi ve Genç Osmanlılar'ı son derece etkili biçimde desteklemesiyle isim yapmıştı (Ebüzziya Tevfik, *Yeni Tasvir-i Efkar*, 21 Haziran 1909; karş. Kuntay, *Namık Kemal*, i. 359); bir başka Macar olan Daniel Szilagyi'nin ismi, Genç Osmanlılar'ın el kitapçıklarının İstanbul'da dağıtımında görev yapanlar arasında anılmaktadır (Kuntay, *Namık Kemal*, i. 281). Siyasi sığınmacı olan Komünist şair Nazım Hikmet'in Polonya tabiiyetine geçip Borzecki soyadı almış olması da ilgi çekici bir vakadır. Bak. Davison, *Reform*, (1963), s. 76-77

Paris'te iki haftada bir yayınlanmakta olan *Ulum* dergisinin ilk sayısı için Ali Suavi tarafından kaleme alınmıştı.[40]

Türkler arasında Türklük bilincinin büyümesinde etki sahibi olan bir başka yazar da Léon Cahun'du. O da Genç Osmanlılar ile 1860'lı yıllarda Fransa'da dostluk kuran Fransız bir yazar ve öğretmendi. Konusu Türkler olan sayfalar dolusu yazı yazmıştı. En meşhur eseri, 1896'da basılan *Introduction à l'histoire de l'Asie*, yarı bilimsel yarı romantik bir Asya tarihiydi. Eserde Orta Asya steplerindeki Türk göçebelerinin oynadığı role büyük önem veriliyordu. Cahun'un kitabının Türkçe çevirisi 1899'da yayınlandı ve birçok Türk yazarında eserin keskin etkisi görüldü.

Bu insanların arasında, bir bilim adamı olarak çok daha muazzam bir öneme sahip kişi Macar Arminius Vambéry'ydi (1832-1913). Türkiye'de geçirdiği süre içinde birçok Türk entelektüeliyle teması olmuş, gelecek yıllar boyunca onların hem dostluklarını kazanmış hem de dikkatlerini çekmeyi başarmıştı. Türkoloji Macaristan'da özellikle gelişip büyüyordu. Zira bir zamanlar kabul görmüş olan bir teoriye göre Macarlar ve Türkler aynı kökten geliyorlardı ve bu görüşün yarattığı cesaret, Türkolojinin gelişmesini destek oluyordu. Ayrıca Macarlar açısından ortak tehlike olan Pan-Slavizme karşı Türklerin desteğini sağlama isteğinin de payı vardı.[41]

Henüz 1839 yılında Macar akademisyenler İran'ın kuzeydoğusundaki ülkeye verilen ve eski Farsça bir isim olan Turan kelimesini, Orta ve Güneydoğu Asya'daki Türk topraklarını tarif etmek için kullanmaktaydılar. Turan terimini, Türk ve Moğol halkları ve dillerinin yanı sıra, Fin, Macar ve diğer bazı milletler

40. Tanpınar, s. 220 v.d. Arthur Lumley Davids'in yarattığı etki için bak. Köprülü, *Milli Edebiyat*, s. 45-46 ve Heyd, *Foundations*, s. 105.
Lewis, *MEA*, 218 v.d.; Heyd, *Foundations*, s. 104 v.d.

ve diller grubu için de kullanıyorlardı. Bu anlayış, dilbilimsel ve etnolojik bir sınıflandırma olarak çok uzun zaman önce terk edilmiştir. Turancılık ve Pan-Turanizm ise siyasi bir fikir olarak hâlâ bir miktar canlılığını korumaktadır.

Türkiye'deki siyasi çevrelerde Türk milliyetçiliğine dair fikirlerin etkisi uzun süre fazla bir önem taşımamıştı. Fuad Paşa'nın Stratford Canning ile yaptığı bir görüşme sırasında, İmparatorluğun dört ana temele dayandığına dikkat çektiğini biliyoruz. Bunların hiçbiri gözden çıkarılamazdı: "Milliyet-i İslamiye, devlet-i Türkiye, selatin-i Osmaniye, payitaht-ı İstanbul."[42] Ne var ki Fuad Paşa'nın bu sözlerinde muhtemelen İmparatorluk içindeki Türkçe konuşan yönetici elitin kültürel kimliğinden daha başka bir kasıt yoktu. Belki sadece kelimelerin Avrupa'daki kullanımından etkilenmiş bir tarzda ifade edilmekteydi. Fuad Paşa kesinlikle herhangi bir Türk ırkı, Türk etnik kimliği ve egemenliği fikri ileri sürüyor değildi.

Osmanlı Müslümanları arasında Türk milli bilincine dair ilk işaretlere bakmak için, on dokuzuncu yüzyılın entelektüel hayatına, özellikle de tarih ve dil üzerine yazanlara dönüp bakmamız gerekir. Bir akademisyen ve devlet adamı olan, Moliere'den çeviriler yapıp ilk Osmanlı meclisinin sözcülüğü görevini üstlenmiş olan Ahmed Vefik Paşa (1823-1891) Türklerin ve Türk dillinin sadece Osmanlı olmadığına vurgu yapan ilk kişiydi. Ona göre Türk Dili Asya'dan Pasifik'e kadar büyük bir alana yayılmış olan muazzam ve kadim bir ailenin batıya en yakın koluydu. Süleyman Paşa (ölümü 1892) bir dünya tarihi yazmış ve eser 1876 yılında yayınlanmıştı. Eser, İslam öncesi Türklere dair bir bölüm ihtiva etmekteydi. Asal olarak Davids ve diğer bazı Avrupalı yazarların eserlerine dayanan böylesi bir

42. Cevdet, *Tezakir*, i. 85.

bölümün olması, modern Türk tarih yazıcılığında bir ilkti. Şemseddin Sami Fraşeri (1850-1904) bir Arnavuttu. Onun kariyeri, artık Avrupa etkisine açık olan Balkan halklarının yeni fikirleri nasıl taşıdıklarına dair aydınlatıcı bir örnektir. Bir tarihçi olmaktan ziyade bir dilci olan Sami Fraşeri hazırladığı sözlüğü ve ansiklopedik eseriyle Türklük bilincine dair yepyeni bir duygunun gelişmesine büyük bir yardımda bulunmuştur. Belki de içlerinde en önemlisi Necib Asım'dı (1861-1935). Türkiye'deki ilk gerçek Türkolog olan Necib Asım eserlerini Türkçe'ye tercüme ettiği Cahun'dan ve çok yakın şahsi bağlantılarının olduğu Avrupa ve özellikle Macaristan'daki, Türkolojiye dair yapılan keşiflerden ve yayınlardan epeyce etkilenmişti.

On dokuzuncu yüzyılın sonuna ve yirminci yüzyılın başlangıcına doğru Türkçülüğe dönük hareket bir başka kaynaktan, yani Rusya Türklerinden gelen siyasi bir ivme kazandı. Volga, Orta Asya, Azerbaycan ve Kırım'dan pek çok Müslüman Tatar ve Türk Osmanlı İmparatorluğuna yaşamak için gelmekteydi. Rusya'dan gelen bu göçmenler genellikle standardı yüksek bir eğitimden geçmiş ve bazıları Rus lise ve üniversitelerinde okumuş oluyorlardı. Rusya'da Türkolojinin eriştiği dikkat çekici başarılara aşinaydılar. Pan-Slavizm hareketiyle ve onun büyüsüyle yüz yüze gelmiş ve karşı tavır almışlardı. Rus İmparatorluğu'nun aydınları arasında mevcut olan halkçı ve devrimci eğilimlerin etkisi altında kalmışlardı. Onlar da bu aydın grubunun mensubu olmuşlardı. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bazı çevrelerde mevcut olan yeni siyasi ve toplumsal fikirlere de aşinaydılar.

Balkanlardaki ayrılıkçı harekete Osmanlıların gösterdiği tepki, Rus kaynaklı Pan-Slavizme karşı Tatar isyanı, Avrupa tarzı milliyetçiliğin getirdiği yeni fikirler ve örneklere Türk ve Tatar entelektüellerin yanıtı, Türkoloji alanındaki keşiflerin Türk

onurunu beslemesi gibi gelişmeler Osmanlıların yenilgi içinde oldukları, Müslümanların horlandığı bir zamanda Türkçülüğün gelişmesini, bir hanedana, inanca ya da devlete değil de, bir halka dayalı yeni bir siyasi hareketi teşvik eden unsurlar olarak bir araya geldi. Bu halk, Avrupa'dan Pasifik'e kadar yayılan uçsuz bucaksız topraklarında yaşayan Türk halkıydı.[43]

Turan ve Pan-Turanizm terimleri nadiren kullanılmış olarak kalsa da, bu hareket bir Pan-Türkçü hareketi oldu. Zira Türkiye'de ve Orta Asya'da, Müslüman Türk halkları Macaristan'ya da Moğolistan'daki Hıristiyan veya çoktanrılı olduklarını varsayılan kardeşlerine karşı pek az ilgi gösteriyorlardı. Kırımlı Gaspıralı İsmail'in (İsmail Gasprinski 1841-1914) önderliğinde Rusya'daki Tatar entelektüeller yeni bir çeşit Pan-Türkist hareket başlattılar. Başlangıçta genel olarak kültürel olan daha sonra siyasileşen bu hareketin fikirleri aynı zamanda Rus İmparatorluğu'ndan gelen mesela Akçuraoğlu Yusuf (1876-1939), Ağaoğlu Ahmed (1896-1939) ve Hüseyinzade Ali (1864-1941) gibi sığınmacılar vasıtasıyla Türkiye'deki Türkler arasında da yayılıyordu.

Pan-Türkist fikirler sürgündeki Jön Türklerden çok az destek gördü. Akçuraoğlu Yusuf'un yukarıda adı geçen makalesindeki gibi ara sıra ifade edilen türden fikirler ya görmezden gelindi ya da kabul görmedi. Jön Türkler kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünleşmesi veya bir arada olması fikrine adamışlardı ve 1908'de elde ettikleri zaferden sonra Türkçülük değil, Osmanlıcılık resmi ilke olarak duruyordu. Ancak olayların gidişatı farklı bir yöne doğruydu. Avrupa'daki vilayetlerin birbiri ardına kaybedilmesi Hıristiyanları tebaa olmaktan çıkarıyordu, bu da Hıristiyan tebaa sorununu çözmüş ve geri-

43. Bak. V Minorsky,

de, Müslümanların sadece egemen olmadığı, aynı zamanda ezici biçimde çoğunluğu da Müslümanların oluştuğu bir imparatorluk kalmıştı. Müslüman Arnavutların kopuşu ve Müslüman Araplar arasında isyana dönük kaynaşmalar geriye kalan grubun Türklüğe dönük artan ısrarıyla şiddetlenirken, bir yandan da karşısındaki ısrarı şiddetlendiriyordu. Hem içeride hem de dışarıda şu izlenim gitgide daha da keskinleşmekteydi: Osmanlıcılık anlayışı idari uygulama açısından pekiştirilmiş bir Türkleştirme demekti. Ama öte yandan da, canlı bir süreli yayın hareketi ve Türkçü dernekler ağıyla birlikte, kültürel ve kısmen siyasi faaliyetlerde Pan-Türkist bir dalga gitgide yükseliyordu.

Bu derneklerin ilki 24 Aralık 1908'de İstanbul'da kurulmuş olan Türk Derneği idi. Bu derneğin resmen ilan ettiği amacı "Türk diye anılan bütün Türk kavimlerinin geçmişteki ve şu anki eserlerini, faaliyetlerini ve şimdiki durumlarını araştırmak" idi. Böylece "Türk" adı saklı kaldığı karanlıktan çıktı ve Türkçü akım Türkiye'deki ilk hareket alanını elde etmiş oldu.[44]

Türk Derneği'nin hedefleri bilimsel ve kültüreldi: "Türklerin eski eserlerini, tarihini, lisanlarını, edebiyatlarını, etnografya ve etnolojisini, toplumsal durum ve mevcut uygarlıklarını, Türk topraklarının eski ve yeni coğrafyasını araştırıp gün ışığına çıkarmak." Bir grup tanınmış Türkçünün yanı sıra, derneğin üyeleri arasında gayrimüslim Osmanlılar ve yabancı Şarkiyatçılar da bulunuyordu. Başkanları veliaht şehzade Yusuf İzzeddin'di. 1911'de Türk Derneği aynı isimli bir dergi yayınlamaya başladı. Dergi sadece yedi sayı çıktı.

Türk Derneği dergisi kapandıktan hemen sonra, *Türk Yurdu* adlı yeni bir dergi çıktı ve bu dergi hızla, daha sistemli ve siyasi bir Türkçülük oluşumunun yayın organı haline gel-

44. Akçuraoğlu, Yusuf, 435 v.d.

di. Kurucuları şair Mehmed Emin, yazar Ahmed Hikmet, Dr. Akil Muhtar, Ağaoğlu Ahmed, Hüseyinzade Ali ve Akçuraoğlu Yusuf'tu. Son üç isim Rus Türküydü. Akçuraoğlu Yusuf derginin editörlüğünü yapıyordu. Eylül 1912'de Ahmed Hikmet Viyana'ya konsolos olarak tayin olunca *Türk Yurdu*'ndaki yerini Türkçü hareketin önde giden kuramcısı olma yolunda ilerleyen Ziya Gökalp (1876-1924) aldı.[45] Bu yazar kadrosuyla *Türk Yurdu* önemli ve etkili bir organ, kültürel ve siyasi Türkçülüğe dair temel kuramsal meselelerin tartışılıp ele alındığı bir platform haline geldi.

Türk Yurdu dergisi ile çok yakın bağlantısı olan *Türk Ocağı* ise 1912'de kuruldu. Bir tür dernek olan Türk Ocağı'nın amacı "İslam topluluklarının en önemlisi olan Türklerin milli terbiye ve ilmi, içtimai, iktisadi seviyesini yükselmek ve Türk ırkının ve dilinin gelişmesi için çalışmaktı." Bu, Türk Ocağı adı verilen dernekler açarak, kurslar, konuşmalar, tartışmalar düzenleyerek, kitap ve broşürler basarak, okullar kurarak yapılacaktı. Dernek kendini milli ve toplumsal hedeflere adayacak, hiçbir şekilde siyasete karışmayacak, hiçbir siyasi partiyle bağ kurmayacaktı. *Türk Yurdu* derneğin birincil yayın organı olacaktı.[46]

Türk Ocaklarının sayısı sadece İstanbul'da değil, birçok taşra merkezinde de hızla arttı. Pek çok önemli edebiyatçı harekete katıldı ve derneğin hem dergisine hem de şubelerinin etkinliklerine katkıda bulundu. Bu merkezlerde kaçınılmaz olarak kadın-erkek karışık bir dinleyici grubu ilk kez bir araya gelmiş oluyordu. Kadınlar ilk kez bir kamusal ortamda hem ko-

45. Ziya Gökalp için bak. Heyd, *Foundations*, burada daha başka kaynaklar da zikredilmektedir. Niyazi Berkes tarafından yazılarının bir kısmı İngilizce'ye çevrilip yayınlanmıştır. Öyle görünüyor ki, Gökalp genel olarak, yayınlanmış eserlerinden ziyade kişisel ilişkileri vasıtasıyla etkili olmuştur.

46. Akçuraoğlu Yusuf, s. 439 v.d.; Rossi, s. 377 v.d. *Türk Yurdu* dergisi için bak. Esmeralda Yu. Gasanova, *Ideologiya burzuaznogo natsionalizma v Turtsii* (1966).

nuşmacı hem de amatör tiyatro gösterilerinde oyuncu olarak kendilerini gösteriyordu.[47]

İttihat ve Terakki hareketinin Rumeli'deki başkenti sayılan Selanik'te bile Türkçü bir akım kısa zamanda ortaya çıkmış ve 1911 yılında kurulan *Genç Kalemler* adlı edebiyat dergisiyle sesini duyurur olmuştu. "Turan" adlı şiiri 1911'de yayınlanan Ziya Gökalp bu dergide sürekli olarak yazanlardan biriydi. Şiirdeki bir beyit Turancılığın sık sık zikredilen bir formülü haline geldi:

> *Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan*
> *Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan.*[48]

Rus İmparatorluğu'ndan gelen Türk göçmen ve sürgünler için Turancılık veya Türkçülük aslında siyasi bir programdı. En gelişmiş haliyle Türkiye, Rusya, İran, Afganistan ve Çin'deki bütün Türkçe konuşan halkların siyasi olarak tek bir devlet altında birleşmesi fikrini barındırıyordu. Bunun önündeki en büyük engel olan Rusya ise Batılı ülkelerin yardımıyla alt edilecekti.

Türkiye Türkleri içinde bu program sadece sınırlı bir destek bulabildi. Harekete toplumsal, kültürel ve edebi açıdan ilgi duyuyorlardı: Türk olarak büyük bir ayrı kimlik bilinci, yeniden keşfedilmiş ataları ve uzak kuzenleriyle olan yeni bir akrabalık duygusu, Türk diline, folkloruna ve geleneğine yönelik yeni bir ilgi. Bu kuzenlerle olan daha sıkı siyasi bağ kurma meselesine gelince, Osmanlı Türklerinin görüşü başlangıçta daha temkinliydi. 1914'te savaş patlak verdi ve Türkiye iki kudretli askeri imparatorluğun müttefiki olarak Rusya'ya karşı savaşa girdiğinde, daha büyük ve kapsamlı umutlar uyandı. 1914 yılında Ziya

47. Edib, *Turkey Faces West*, s. 116-7.
48. *OM* (1924), s. 576; Heyd, *Foundations*, s. 126; Rossi, s. 378.

Gökalp *Kızıl Destan* adlı şiirini şu beyitle açıyordu:

> *Düşmanın ülkesi viran olacak,*
> *Türkiye büyüyüp Turan olacak.*[49]

Osmanlı ordularının yenilgisinin yol açtığı bir engelin ardından bu umutlar 1917'de tekrar alevlendi. Zira Rus Devriminin gerçekleşmesi ve Rus İmparatorluğu'nun çöküşüyle Türk halklarını özgürleştirmek ve onları birleştirmek yolunda cazip bir fırsat doğmuş gibiydi. Böylece Pan-Türkist rüya da başarılabilirdi. Kısmen bu tür fikirlerin etkisiyle Enver Paşa o talihsiz planı, yani Kafkasları ele geçirme planını ve ardından gelen Orta Asya maceralarını 1918'de başlattı.

İslamcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük diye ayrılan bu üç tez arasındaki farklar kolaylıkla görülmez. Osmanlıcılığı savunanlar, sergiledikleri tavra rağmen, gayrimüslimlere gerçek bir eşitlik tanımaya hazır olmadıklarını göstermişlerdi. Türkçüler büyük Türk ailesinin İslamiyet'i kabul etmiş olanlarla sınırlı olduğunu, gerisini dışladıklarını açıkça ortaya koymuşlardı. Bu noktaya kadar her iki grup da İslamcıydı ve Osmanlıcılığın önderleri aslında hedeflerine uygun olduğunda hem Pan-İslamizm'den hem de Pan-Türkizm'den yararlanmaya hazırdı.

Osmanlıcılık apaçık can çekişiyordu. Soru, onun bıraktığı yeri, Türk halkının bütünlük ve sadakat zemini olarak İslam'ın mı yoksa Türkçülüğün mü miras olarak alacağıydı. Osmanlıcılık bir İmparatorluğa ve bir hanedana bağlı olmaktı, ancak İmparatorluk parçalanıyordu ve hanedan sürgüne gidiyordu. İslam ve Türkçülüğün ortak noktası ise her ikisinin de topraktan bağımsız oluşuydu. Herhangi biri tarafından tanımlanmış bir ülke ve devlet mevcut değildi. Türkiyeli Müslüman Türkler ken-

49. Heyd, *Foundations*, s. 4. Ayrıca bak. G. Jaschke, "Der Turanismus der Jungtürken" *WI*, xxiii (1941), 1-54.

dilerini inanç ve hukuk açısından Müslüman olarak, dil ve gerçek ya da hayali bir soy bakımından ise Türk olarak sınıflandırabilirlerdi. Henüz kendilerini bir ülkenin, yani Türkiye'nin halkı olarak tanımlamayı düşünmemişlerdi.

Vatanseverlik

Kemalist Devrimin başlarında ilk kez gün yüzüne çıkan yeni fikir, Türkiye'de Türk milletine dayalı, sınırları belli ulus devlet fikriydi. 1919-20 tarihli Misak-ı Milli milliyetçilerin Anadolu'daki temel taleplerini içeriyordu ve "dini, ırkı ve amacı bir olan Osmanlı Müslümanlarının çoğunluk olarak yaşadıkları", tam ve bölünmez bir egemenliğin gerekli olduğu topraklardan söz ediyordu.

Misak-ı Milli Türklerden değil, hâlâ "Osmanlı Müslümanlarından" bahsetmekteydi. Türk kelimesi belgenin hiçbir yerinde geçmiyordu. Ancak Mustafa Kemal kısa süre sonra konuya açıklık getirdi. O, ister din ya da ırk üzerinden tanımlanmış olsun, millî sınırların ötesinde yer alan herhangi belirsiz, geniş bir mefhum için değil, Türkiye'nin halkı için savaşmaktaydı. 1 Aralık 1921'de yaptığı bir konuşmada bu hareketleri faydasız ve tehlikeli olduğu için açık biçimde reddetti:

> *Efendiler! Vatandaşlarımızdan, düşmanlarımızdan, hemşerilerimizden her biri kendi zihninde yüce bir düşünceyi besleyebilir, özgürdür, özerktir. Buna kimse karışmaz! Fakat Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin kalıcı, olumlu, maddi bir siyaseti vardır: O da efendiler... belirlenmiş milli sınırları içindeki hayatını ve bağımsızlığını sağlamaya yöneliktir. Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti temsil ettiği millet adına çok alçak gönüllüdür ve hayalden tamamen uzaktır ve tamamen gerçekçidir.*
>
> *Efendiler, büyük hayaller peşinde koşan, yapamayacağımız şeyleri yapar gibi görünen sahtekar insanlardan değiliz. Efendiler, büyük ve hayali şeyleri yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden bütün*

dünyanın husumetini, garazini, kinini bu memleketin ve bu milletin üzerine çektik. Biz Panislamizm yapmadık. Belki "yapıyoruz, yapacağız" dedik. Düşmanlar da "yaptırmamak için bir an evvel öldürelim!" dediler. Panturanizm yapmadık. "Yaparız, yapıyoruz" dedik, "yapacağız" dedik, yine "öldürelim" dediler! Bütün dava bundan ibarettir... Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız mefhumlar üzerine koşarak düşmanlarımızın sayısını ve üzerimize olan baskıyı arttırmak yerine doğal sınırlara, meşru sınırlara dönelim. Haddimizi bilelim. Efendiler, biz hayat ve istiklal isteyen milletiz. Ve yalnız ve ancak bunun için hayatımızı veririz.[50]

Osmanlı İmparatorluğu artık ölmüştü. Türk halkı yüzyıllar boyunca güçlerini ve kanlarını başka toprakları fethedip başka insanları savunmak için boşuna harcayıp durmuştu. Şimdi ise İmparatorluk sona ermiş, bu da Türklerin sırtından artık tahammülü mümkün olmayan bir yükün kalkmasını sağlamıştı. Başka yerlerdeki Müslüman ve Türk kardeşlerine Türkiye halkı büyük bir yakınlık duyuyor ve son derece sıcak duygular taşıyordu. Ama hepsi buydu. Onların kaderleri ve sorumlulukları kendi topraklarındaydı. O toprakları hür kılmak, savunmak ve yeniden inşa etmek onların kendi vazifesiydi. Engin ve hayal ürünü bir İslam ya da Turan birliği planları, onların dikkatini dağıtmamalıydı. Bunlar ya modası geçmiş ya da henüz çok yeni planlardı.

1908'den bu yana kültürel milliyetçiliğin gelişimi yeni nesil Türklerin Türklük fikrine, yani Türk milletine dayalı kimlik ve bağlılık fikrine aşina olmalarını sağlamıştı. Kemalist Cumhuriyet ise yeni bir fikir ortaya çıkardı ve bu da Türkiye fikri, Türklerin vatanı fikri idi. Bu fikir o kadar yeniydi ki, Türk dilinde bunun için kullanılacak bir tabir bile henüz yoktu. Genç Osmanlılar Farsça olan "Türkistan" ifadesini kullan-

50. *Söylev*, 193, 195-6.

mışlar; Mehmed Emin "Türkeli" demiş, yalnızca Jön Türkler devrinde "Türkiye" ismi yaygın biçimde kullanılmıştı. Resmî olarak bu isim ilk defa Anadolu'daki Kemalist devlet tarafından benimsendi. Bu isimden kasıt, Türklerin yerleşik olduğu Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye kalan merkezdeki çekirdek kısmıydı. 1921 kanununda ve 1924 Anayasası'nda ülkenin adı olarak kullanıldı. Peyami Safa'nın o güçlü ifadesiyle, "İslamlık İstanbul'dan İtilaf donanmalarıyla beraber uzaklaştı, Vahideddin'le beraber kaçtı ve Osmanlılık politikası İzmit'te Ali Kemal'le beraber asıldı."[51]

Türkiye adında, sınırları belli bu yeni devlet fikrinin, yani Türk denilen milletin anavatanı düşüncesinin uzun süre dine ve hanedana sadakat göstermeye alışmış bir halkın zihninde yer etmesi, hiç kuşkusuz o kadar kolay değildi. Yeni devletin sınırları bile yeniydi ve insanlar bu sınırlara alışık değildi. Batı'da okul çocukları üzerinde ülkelerinin o sevgili dış çizgilerinin yarattığı duygusal etkiden tamamen mahrumdular. Hatta ülkelerinin adı olan Türkiye bile yeni bir kavramdı, şeklen yabancıydı, öyle ki Türk yetkililer bir süre kelimenin farklı telaffuzları arasında kararsız kalmışlardı.[52]

Dinsel Azınlıklar

O dönemde baskın olan kavramların ve bağların birbirine nasıl karıştığına dair iyi bir örnek Rum-Türk nüfus mübadelesinde görülebilir. Mübadele Lausanne Antlaşması'nda kabul edilmişti. Yunanistan ve Türkiye, aralarındaki çatışmayı sona erdirmiş ve azınlıkların kalıcı ikametinin getirdiği sorunları

51. Safa, s. 87; karş. Rossi, *OM*, xxiii. 381. Ali Kemal (1867-1922), Damad Ferid Paşa kabinesinde Dahiliye Nazırı ve milliyetçilerin amansız düşmanıydı. Kasım 1922'de Pera'da tutuklandı ve yargılanmak üzere Ankara'ya gönderildi. Ancak İzmit'te kalabalık tarafından linç edildi.
WI, ii (1953), 279; iii (1954), 278-9; iv (1955), 61.

mecburi bir nüfus değişimini öngören ayrı bir antlaşmaya varmışlardı. 1923 ila 1930 yılları arasında yaklaşık bir milyon iki yüz elli bin Rum Türkiye'den Yunanistan'a, bu rakamdan biraz daha az Türk de Yunanistan'dan Türkiye'ye gönderildi.

İlk bakışta bu mübadele her iki tarafın milliyetçi ve vatansever düşüncelerinin, millet ve vatana daha büyük bir bütünlük ve bağlılık sağlama isteğinin ağır bastığının açık bir işareti olarak görünmektedir. Ancak olup bitene daha yakından bakıldığında, başka fikirler ve başka bağların hâlâ işlemekte olduğu görülür. Yunanistan'a, yani "memleketlerine" gönderilen Karaman Rumları Hıristiyandı, ancak çoğu Rumca bilmiyordu. Yunan alfabesini kullanıyorlardı, ama dilleri Türkçe'ydi. Karaman'da hâlâ duran terk edilmiş kilise ve mezarlıklarındaki yazıtlar, dil bakımından Türklüklerine tanıklık etmektedir. Aynı şekilde, Yunanistan'dan gönderilmiş Türklerin birçoğu da Türkçe'yi ya çok az biliyordu ya da hiç bilmiyordu, Türk-Arap harfleriyle yazıyorlar ve Rumca konuşuyorlardı. Bu hadise, Rumlarla Türklerin mübadelesi değil, daha ziyade Rum Ortodoks Hıristiyanlarla Osmanlı Müslümanlarının mübadelesiydi. Farklı bir toplumsal ve ulusal sınıflandırma sistemine aşina olan Batılı bir gözlemci dahi olup bitenin kesinlikle yeniden yurt edindirme olmadığı, sadece Hıristiyan Türklerin Yunanistan'a, Müslüman Rumların da Türkiye'ye sürülmesi hadisesi olduğu sonucuna kolaylıkla varabilirdi.

Genel anlamda, Türkiye'deki dinsel azınlıkların konumu, bu yeni fikirlerin gelişmesine yardımcı mı, yoksa engel mi olduğunu anlatan iyi bir göstergedir. Tahammül elbette görece bir kavramdır. Modern demokrasilerin çizdiği ilkelere göre tahammül, ayrımcılığın olmaması demektir. Bu bağlamda, eski Osmanlı İmparatorluğu'nda bu tahammül yoktu, zira gayrimüslimlerle, egemen inancın takipçileri arasında sivil ve toplum-

sal anlamda eşitlik yoktu. Hukuken bazı konularda kısıtlanmış durumdaydılar. Eksiksiz bir tahammül yeni bir şeydi. Ki bu en aydınlık, modern demokrasilerde bile tam olarak temin edilmiş değildir. Bugüne kadar bu süreç içinde akıl almaz uçurumlar yaşanmıştır. Eski Osmanlı İmparatorluğu'nda bu tahammülü aramak pek de makul olmazdı. Biz tahammülü, ayrımcılığın olmayışı değil de, kötü muamelenin olmayışı biçimde tanımlarsak, o zaman Osmanlıların sicili on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar kusursuzdur. On beşinci yüzyıl Rumlarının Frenk idaresini değil de Müslüman idaresini tercih edişi meşhurdur ve nedensiz de değildir. İslamiyet'in Hıristiyanlıkla on beş ve on altıncı yüzyılda yüzleşmesi zaman zaman yirminci yüzyılın Soğuk Savaş dönemiyle kıyaslanmıştır. Bu karşılaştırmayı yaparken o zaman batıdan doğuya doğru göçmen hareketi olduğunu unutmamamız gerekir.

Osmanlı gücünün somut biçimde gerileyişi ve on dokuzuncu yüzyılda Avrupa etkisinin artışıyla birlikte Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin durumunda da çok ciddi biçimde kötüye gidiş başladı. Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki maddi ilişki tanınmaz hale gelmişti. Aradaki bağın kuramsal altyapısı bile ortadan kalkmıştı. Müslümanlarla Zımmîler arasındaki eskiye dayanan ve her iki tarafın da kabul ettiği ve *Zımmîlerin* haklarını ve konumlarını kesin ve üzerinde anlaşılmış bir biçimde tanımlayan ilişki temelden sarsılmış, yeni fikirler, yeni hevesler bu ilişkiyi yerle bir etmişti. Özgürlükçü prensipler Türklerin tâbi milletlere devlet içinde eksiksiz bir hak eşitliği tanımasını gerektiriyordu; milli prensipler bu milletlere, devlete karşı ayaklanma ve kendi bağımsız devletlerini kurma hakkı veriyordu. Hıristiyan ve emperyal prensipler ise Avrupalı güçlerin kendi adlarına müdahale etmesine imkan tanıyor, hem vatandaşlık hem de ayrılma yönündeki iddialarını destekliyordu. Bu şart-

lar altında şüphe, korku, nefret ve bunlara Batı'nın gösterdiği tahammülsüzlük örneğini de ekleyebiliriz. Tüm bunlar, Türklerin tâbi milletlere olan tavrını değiştirdi. Yabancı istilası ve iç isyanlar karşısında Türklerin zayıflığı ve güvensizliği çoğunlukla korkunç bir baskıya ve gaddarlığa yol açıyordu.

Bu vakaların içinde en trajik olanı on dokuzuncu yüzyılın başında hâlâ *millet-i sadıka* olarak bilinen Ermenilerinkiydi. Ermeniler, bilgili bir Fransız ziyaretçi tarafından, Osmanlı İmparatorluğuna en sadık ve Türklerin en çok güvendiği azınlık grubu olarak tanımlanmıştı. Değişim on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde, Kafkasların Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle başladı. O bölgede bir Ermeni kilisesi kuruldu ve tanındı. Ayrıca Ermeni idareciler tarafından yönetilen bölgeler ve Ermeni generaller tarafından komuta edilen ordular ortaya çıktı. Bir yandan Rus Ermenistan'ının siyasî ve kültürel etkisi, öte yandan gelen yeni milliyetçi ve özgürlükçü fikirler Osmanlı Ermenilerini, özellikle orta sınıfa mensup olanları çok şiddetli biçimde etkisi altına aldı. Bu da ateşli, aktif bir Ermeni milliyetçiliği hareketinin büyümesini sağladı.

Ermeni hareketi Türkler nazarında en ölümcül tehditti. Türkler, Sırplardan, Bulgarlardan, Arnavutlardan ve Yunanlılardan aldıkları toprakları istemeden de olsa bırakabilirler, bu uzak eyaletlerden çekilip İmparatorluğun sınırlarını anavatana doğru çekebilirlerdi. Ancak Kafkas sınırından Akdeniz kıyısına kadar Türkiye'nin Asya'daki toprakları boyunca yayılmış olan Ermeniler, Türk anavatanının tam kalbinde bulunuyordu. Bu topraklardan vazgeçmek, sadece bazı toprakları kaybetmek değil, Türk devletinin tamamen çözülmesi anlamına gelecekti. Birbirine ayrılmaz biçimde karışmış olan Türk ve Ermeni köyleri yüzyıllar boyunca komşuluk ilişkisi içerisinde yaşamıştı. Şimdiyse aralarında çaresizce bir mücadele başlıyordu. Tek bir va-

tanın elde edilmesi uğruna iki millet arasında başlayan bu mücadele, 1915 yılının korkunç felaketiyle son buldu. Tahminlere göre bir milyondan fazla Ermeni yok olmuştu; hayatını kaybeden Türklerin sayısı ise bilinmemektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde anayasa ve hukuk bütün vatandaşların eksiksiz olarak eşitliğini tanır. Devlet yapısı ve politikaları içinde resmî açıdan bile, laiklik ve milliyetçiliğe rağmen, Müslümanın Türk ve gayrimüslimin de Türk olmayan anlamına geldiği o eski fikir devam etmiştir. Bazı açılardan gayrimüslimlerin Türkiye'deki kamusal hayata katılımı, hukukî statülerinin kağıt üzerinde hiç olmadığı kadar iyileştirilmiş olmasına rağmen, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra fiilen gittikçe azaldı. Ayrımcılık bazı biçimlerde devam etti. Örneğin gayrimüslimler askerlik yapmak üzere çağrılıyorlar, ancak silah taşımıyor ve kendilerine görev verilmiyordu. Öte yandan devlet memuru olan gayrimüslimlerin sayısı da hızla azalıyordu. Tamamen olmasa bile bütün bunlar büyük ölçüde onların Türkçe bilmemeleri ve Türklerin toplumsal, kültürel dünyasından kendilerini soyutlamalarıyla açıklanabilir. Kozmopolit İslam İmparatorluğu gayrimüslim azınlıklara kesin bir mevki ve işlev tanımıştı. Milliyetçi Cumhuriyet'in ise, egemen gruba katılmayan ya da katılamayan bu gruplara sunabileceği pek az şey vardı. Bir yanda Anadolu'daki Türkçe konuşan Ortodoks Hıristiyanlar Yunanlı olarak sınıflandırılıp Yunanistan'a gönderiliyor, öte yanda İstanbul'da oturan Müslüman Boşnak ya da Arnavutların, Kürtlerin veya Arapların çocukları Türk olarak kabul ediliyordu. Özellikle din hâlâ kimlik kartları ve diğer bazı resmî belgeler üzerinde yer alıyordu ve Türk ifadesi yaygın olarak Müslümanları ifade ediyordu. Geriye kalanlar ise Türk vatandaşı olarak kabul edilseler bile asla Türk olarak görülmüyorlardı.

Gayrimüslimlere yönelik duygular farklılık göstermekteydi. İmparatorluğun son yıllarında daha da kötüleşen nefret duygusu, birçok Hıristiyan Osmanlının İtilaf devletleri işgaline karşı duydukları memnuniyeti gizlememeleri üzerine, 1918 ateşkes antlaşmasının ardından en üst seviyesine ulaştı. Arkasından işgal ve savaş günlerinin tarihe karışmasıyla birlikte Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkiler gelişme gösterdi. Konumlarında ardı ardına düzelmeler olmakla birlikte gayrimüslimler ayrı ve farklı, milletin bütününden uzak tutulan bir grup olmaya devam etti. Konumlarındaki bu köklü zayıflık, 1942-43 Varlık Vergisi döneminde bir kez daha ortaya çıktı.[53]

Anadolu Anavatanı

Fikir ne kadar tuhaf olsa da ve ne büyük zorluklar bulunsa da, bir Türk millî devleti kurulma yolunda ilerleniyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun süre çekim merkezi olan Balkanlar elden çıkmıştı. İslamiyet'in kalbi olan Arap eyaletleri kendi yollarında ilerliyordu. Ermeni ve Rumlara karşı yürütülen son kanlı mücadelenin ardından Anadolu bir Türk toprağı olarak elde tutulabilmişti. Başkent ise kozmopolit, Levanten ve saltanat şehri İstanbul'dan alınıp Anadolu'da, bir Selçuklu kalesi olan, küçük, tepelik bir şehre nakledilmişti.

Bir Türk milleti düşüncesi, eğitimli Türkler arasında süratle yayılmıştı. Ne var ki, bu düşünce aynı zamanda yeni bir tehlikeyi de beraberinde getiriyordu. İmparatorluk henüz kaybedilmişti, nispeten daha küçük bir ulus-devlet fikrini tatminkar ve cazip bulmayan birçok kişi bu kaybın öfkesi i hissediyordu. Pan-Türkist çevrelerde, özellikle de Tatar göçmenler arasında yaygın olan görüşe göre, yeni bir imparatorluk Türkle-

53. Bak. yukarıda, 397 v.d.

rin kaderinde vardı. Görevleri çok dinli ve çok milletli Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden diriltmek değil, Ege'den Çin denizine kadar Türk ve Tatar halklarının yeni bir Pan-Türkist imparatorluk kurmasıydı.

Mustafa Kemal bütün bu tür projelere ve heveslere katı biçimde karşı çıktı. Türklerin Türkiye'de yapması gereken uzun ve zorlu bir görevi vardı. Başka yerlerdeki Türk kardeşleri yakın ilgi ve dostluk gösterebilirlerdi; ancak kendi siyasî kaderlerini çizmek zorundaydılar, Türkiye Cumhuriyeti'ni yoldan çıkarıp ötelerdeki tehlikeli maceralara sürüklenmemeliydiler.

Milliyetçilikten ziyade ihtiyaç duyulan şey vatanseverlik ve Türkiye'nin hukuken tanımlanmış, mevcut ve egemen cumhuriyetine sadakatti. İhtiyaç duyulan şey, millet gibi tam anlamıyla belirli olmayan, çeşitli biçimlerde yorumlanan bir kavram değildi.

Vatan tabiri modern Türkiye'nin tarihinde dalgalı bir seyir izlemişti. Cevdet Paşa'ya göre on dokuzuncu yüzyılın ortalarında bir Türk askerinin gözünde bir köy meydanından başka bir şey değildi. On dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru, Namık Kemal'e göre, bütün Osmanlı İmparatorluğu'nu ve belki de özellikle kutsal toprakları ifade ediyordu. 1911'de Pan-Türkist Ziya Gökalp için vatan, ne Türkiye ne de Türkistan'dı, engin Turan diyarıydı. Ağustos 1917'ye gelindiğinde ise Sadrazam Mehmed Said Halim Paşa hâlâ kararlı biçimde şunu savunuyordu: "Bir Müslümanın vatanı Şeriat'ın hüküm sürdüğü yerdir."[54]

Mustafa Kemal Anadolu'da kurulacak bir Türk anavatanı fikrini benimseyip kabul ettirmenin yollarını ararken işte bu rengarenk gelenek ve düşünce zeminine karşı mücadele ediyordu. Amacı İslamiyet ve Osmanlı'dan kalan sadakat duygusu adı-

54. İnal, *Sadrazamlar*, 1892'den alıntılanmıştır.

na ne varsa ortadan kaldırıp Pan-İslamik ve Pan-Türkist taleplerin çeldirici gücünü etkisiz hale getirmek ve Türk milletinin anavatanına yönelik yeni bir sadakat duygusu kurmasını sağlamaktı. Bunun aracı olarak tarihi seçti. Tarih-i Osmanî Encümeni tasfiye edildi. 1930'da bazı tarih tezlerinin kabul ettirilmesi için bir devlet politikası vasıtası olarak işleyecek yeni bir Türk Tarih Kurumu kuruldu. Görevi okul ve üniversitelerde kullanılacak ve vatanseverliği teşvik eden yeni tarih dersi programlarını ve kitapları tasarlamaktı.

1932'de Ankara'da Mustafa Kemal'in fikri üzerine bir Türk Tarih Kongresi toplandı. Bütün Türkiye'den tarih profesörleri ve öğretmenleri yanı sıra yurtdışından akademisyenler ve temsilciler de geldi.

Mustafa Kemal ve adamlarının öne sürdüğü teori özet olarak Türklerin beyaz ve Aryan halkı olduğu ve bütün beşeriyetin beşiği olan Orta Asya'dan çıktığıydı. Bu bölgenin gitgide kuraklaşması üzerine Türkler dalga dalga Asya ve Afrika'nın çeşitli yerlerine göç etmişler ve beraberlerinde uygarlığın hünerlerini de götürmüşlerdi. Çin, Hint ve Ortadoğu Medeniyetleri hep bu yolda kurulmuştu. Ortadoğu'nun en önde gidenleri olan Sümer ve Hititler de Türk idi.* Dolayısıyla Anadolu antik çağlardan beri Türk toprağı olmuştu. Gerçek, yarı gerçek ve hayalin oluşturduğu bu karışım resmi doktrin olarak ilan edildi ve araştırmacı grupları bu teorinin çeşitli önermelerini kanıtlamak üzere işe koyuldu.[55]

* Çev. N.: Bu konu üzerine yapılan en yeni ve kapsamlı çalışma için yayınlanma aşamasında olan şu makaleye bakılabilir: Dr. Can Erimtan, "Hittites, Ottomans & Turks", *Anatolian Studies*, no. 58, (2008).

55. Lewis, *MEA*, iv. 224 v.d. Bu "tarih tezi" Türk Tarih Kurumu'nun ilk dönem yayınlarında ve Türkiye hakkındaki genel amaçlı kitapların birçoğunda enine boyuna tartışılmıştır. Bu tezin resmi amacını açıklamak üzere biraz çaresizce yazılmış bir eser için bak. Ahmed Cevat Emre, *Atatürk'ün İnkılab Hedefi ve Tarih Tezi* (1956).

Bütün bunları bir tek adamın kaprisi olarak hafife almak ciddi bir hata olur. Mustafa Kemal basit bir kapristen yahut sıradan bir arzudan yola çıkarak milletin kendisini kutsayacağı bu çeşit incelikli bir kampanya organize etmeyecek kadar büyük bir adamdı. Bu kampanyanın nedenlerinden biri Türk milli özsaygısına bir ölçüde güç kazandırmak ihtiyacıydı. Zira bu özsaygı son bir ya da iki yüzyıl boyunca acı verici biçimde sarsılmıştı. Öncelikle Osmanlı kuvvetlerinin uzun bir süre boyunca neredeyse hiç durmadan yenilgiye uğraması ve geri çekilmesinin yarattığı moral bozucu bir etki vardı. Ayrıca Batı'nın önyargısına karşı kaçınılmaz bir tepki oluşmuştu. Kendilerini Batı dillerini öğrenmeye adayan aydınlanma heveslisi Jön Türkler sonunda kendi isimlerinin bir hakaret olduğunu görmüşlerdi. Bunun yarattığı hüsran ve cesaretsizliğe uzak durmamak zordu. İngilizce sözlüklerde Türk kelimesi Yahudi[56] ve Gallerli kelimesiyle benzer olarak hakaret içeren bir anlam taşımaktadır. Türkler hakkında yazılmış pek çok Avrupa kaynağını çirkinleştiren ön yargı, cehalet ve alaycığın oluşturduğu bu karışım, bir Türk'e Avrupalının tarihi önyargısız olarak incèleme ve gerçeği arama ideali bakımından pek fazla güven veremez. Bazı Avrupalı kurum ve akademisyenlerin siyasî nedenlerden ötürü Türklerin resmî tezine destek vermek konusundaki hevesleri de Türklerin bu konuda güven duymasını sağlamayacaktır. Bir zamanlar Türkler üstün bir dinin ve saltanat otoritesinin o konforlu noktasında, komşularına ve düşmanlarına tepeden bakmaya alışmışlardı. Ama şimdi İmparatorluk gitmiş ve laikliğin gelişmesi onları dinin tesellisinden de mahrum bırakmıştı.

56. Avrupa'nın pek çok yerinde bu hakaret birlikteliğinin benzerleri bulunmaktadır ve Avrupalı Türkologlar ve Türk severler arasında Yahudilerin sayıca bu kadar çok olmasının kısmen nedeni olarak görülebilir. Bu isimler arasında şunları sayabiliriz: Davids, Cahun, Vambéry ve değişik bir örnek olarak Disraeli.

Türk onurunun ve özsaygısının verdiği cesaret kuşkusuz Mustafa Kemal'in amacının temel kısmıydı. Ama buna rağmen muhtemelen birincil hedefi değildi. Burada mesele, Türklere Anadolu'nun, yani Türkiye'nin, onların gerçek anavatanı ve çok eski zamanlardan beri taşıdıkları millet olma niteliğinin merkezi olduğunu öğretmekti. Dolayısıyla amaç, o eski ve mahrem ilişkinin bir an önce mistik ve pratik biçimde millet ile ülke arasında gelişmesini hızlandırmaktı. Bu ilişki Batı'nın egemen ulus-devletlerinde vatanseverliğin temeliydi.

Sonraki yıllarda bu akıl almaz tarih teorileri sessizce terk edildi ve hürmetle gömüldü. Ancak bu teorilerin cesaretlendirmek üzere hizmet ettikleri o vatanseverlik dolu sadakat duygusu durmaksızın büyüdü. Cumhuriyet'in okul ve üniversitelerinde büyüyen yeni nesil için İmparatorluk bir yüktü ve ne mutlu ki ondan kurtulmuşlardı. Türkiye Cumhuriyeti'nin artık aşina olunan o dört kenarlı vatanı bu insanların sadakatinin ve emellerinin odağı olmuştu.

Türkiye ile doğudaki İslam dünyası arasında gitgide büyüyen kopukluk, Batılılaşma ve modernleşmenin getirdiği ivme, yeni laik eğitimli neslin ortaya çıkışı -ki bu nesil Türkiye Cumhuriyeti'ni o toprakların ve halkın nihai meyvesi olarak kabul etmek üzere yetiştirilmişti- bütün bunlar toprağa bağlı kimlik bilincinin daha da derinleşmesini hızlandırdı. İkinci Dünya Savaşı'nın girdapları ve yıkıcı fırtınaları arasında Türkiye'nin parmağı tetikte tarafsız kalması, bunun bir kez daha canlı ve somut kanıtı oldu.

Müslüman Türklerin daha geniş çaplı bağlılıkları şimdiye kadar çözülememiş olan İslamiyet, Türkçülük ve Türkiye denklemi içerisine yerleşip orada değişime uğradı. Bu arada daha küçük ve daha bölgesel olan akrabalık, esnaflık, aşiret ve kardeşlik gruplarına karşı daha küçük ölçekli bağları hâlâ eskisi gi-

bi devam etmekteydi. Bunlar rekabete açık seçimlerin gelişiyle birlikte yeni bir işlev de kazandı. Geleceğe dair en büyük umut ise, bütün bu gruplardan hür, modern toplum içindeki yerini, haklarını ve görevlerini gitgide artan bir bilinçle kavrayan, daha bilgili ve kendine daha çok güvenen bireyin, kimi zaman zorluklarla da olsa ortaya çıkmasıydı.

11. BÖLÜM

Devlet ve Hükümet

Siz ey müminler, Allah'a, Peygamber'e ve sizden olan idarecilere itaat edin.

Kur'an, iv. 62.*

Tatbik ve icra eden, karar verenden daima daha kuvvetlidir.

Mustafa Kemal, 1921.

Merkezî Hükümet

Anayasa[1]

On dokuzuncu yüzyıl boyunca Türk reformcuları yasama işlemleri vasıtasıyla Türkiye'ye bir Avrupa devletinin yapısını ve şeklini kazandırmaya çalıştılar. Avrupa yasaları ve yargı örgütü, Avrupa tarzı bakanlıklar ve yönetim prosedürleri, genellikle Fransız kaynaklarından, az veya çok değişiklikle kopya edildi ve padişah fermanı ile ilan edildi. Bu süreç, liberal reformcuların en büyük başarısı olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nu bir parlamenter demokrasiye çevirip Osmanlı padişahını da bir meşrutî hükümdar haline getirecek olan 1876 tarihli Kanun-ı Esasî ile en yüksek noktasına erişti. Bu kez kaynak Fransa değil, Belçika'ydı. Bu, liberal, monarşiye dayalı ve Fransızca ya-

* Ed. N.: Doğrusu IV Sure (Nisâ) 59. Ayet'tir.

1. Osmanlı ve Türk anayasalarının gelişimine dair bak. *EI²* (B. Lewis tarafından yazılan "Düstur" maddesi; Düstur 1966 Leiden baskısında gözden geçirilmiştir, s. 6-24) ve *IA*, Hüseyin Nail Kubalı tarafından yazılan "Kanun-i Esasi" maddesi). Anayasal gelişmelere dair tartışmalar için bak. Jashcke, *WI*, v. s. 5-56; Pritsch, "Die türkische Verffassung vom 20 April 1924", *MSOS*, xxvii/2 (1924), 164-251 ve Jaschke, "Auf dem Wege zur türkischen Republik", *WI*, n.s., v (1958), 206-18. Ayrıca bak. yukarıda s. 219 v.d., 345 v.d., ve 352 v.d.

zılmış olma avantajlarını bir arada toplayan 1831 Belçika anayasası idi.

Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğu Belçika değildi. Belçika anayasası, Belçika'da son derecede iyi işliyordu; bu anayasa yüzlerce yıllık Belçika tarihinin sonuncuydu ve Belçika parlamentosu, temelinde Belçika il ve belediye meclisinin yer aldığı, seçilmiş sorumlu meclislerden oluşan bir piramidin tepe noktasıydı. Türkçe'ye uyarlanmış benzeri bir anayasa, doğal olarak Türkiye'nin şartlarına uymayacak, arada bir bağlantı kurulamayacak ve nihayetinde de yürütülmesi mümkün olmayacaktı.

Bu anayasa resmî olarak yürürlükten kaldırılmadı, ancak Abdülhamid tarafından 14 Şubat 1878'de Meclis'in kapatılmasıyla birlikte, aslında otuz yıl boyunca askıda kaldı. 1908 Jön Türk Devrimi'nde yeniden yürürlüğe koyuldu. Kısa süre sonra 1 Ağustos'ta, Padişah'ın Sadrazam Said Paşa'ya verdiği bir hatt-ı hümayun ile anayasanın eksiksiz olarak yeniden etkin ve yürürlükte olduğu ilan edildi. Ayrıca anayasaya bir dizi ek yapılmış ve birey özgürlükleri genişletilmiş, güvence altına alınmıştı. Bu Hatt-ı Hümayun, yasal prosedürler yerine getirilmeden tutuklama ve arama yapmayı yasaklıyor, bütün özel ve istisnaî mahkemeleri kaldırıyor, ilk kez seyahat özgürlüğünü gündeme getiriyor, postanın güvenliğini ve basın özgürlüğünü teminat altına alıyordu. Bu özgürlük şenliğinde çarpıcı biçimde göz ardı edilen şey, 1876 Anayasası'ndaki o meşum 113. maddeydi. Padişaha, devlet karşısında tehlike oluşturan kişileri sürme yetkisi tanıyan bu maddeye o yıl hiç dokunulmadı. Fakat ertesi yıl yürürlükten kaldırıldı.[2]

Anayasayı yeniden getiren 1908 tarihli Hatt-ı Hümayun, böylelikle önemli değişiklikler de getirmiş oldu. 17 Aralık 1908'de

2. Bu konuda ve sonraki anayasal değişikliklerle ilgili olarak bak. Jaschke, *WI*, 20 v.d. Gözübüyük ve Kili'deki metinler (çeviren Kraelitz-Greifenhorst).

meclisin açılışından sonra, daha fazla anayasal değişiklik amacıyla çeşitli öneriler yapıldı ve tartışıldı. Genel olarak anayasanın gözden geçirilmesinin gerekli olduğu konusunda herkes hemfikirdi. Taslak öneriler hazırlamak amacıyla bir anayasa komisyonu kuruldu. İlk Jön Türk meclisinin yoğun yasama faaliyetinin arasında, anayasa metninin tamamını ayrıntılı ve sistematik biçimde gözden geçirmeye zaman yoktu. Bunun yerine taslak hazırlama komisyonu bazı maddeleri değiştirerek ve yeniden yazarak ya da yenilerini hazırlayarak bir dizi değişiklik gerçekleştirdi. Tasarı 21 Ağustos 1909'da yasalaştı.

Parça parça yapılmış olmakla beraber bu değişiklikler, amacı aşikar olan ciddi bir anayasa değişikliği noktasına ulaştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti meclisin her iki bölümünde de hâkim konumdaydı. Öte yandan Abdülhamid'in devrilmesinden sonra dahi saray, hâlâ muhtemel bir karşı-darbe kaynağı olarak korku veriyordu. Anayasa değişiklikleri dolayısıyla meclisi güçlendirme ve padişahın gücünü zayıflatma amacı güdüyordu. Padişahın ve atadığı sadrazamın konumu ve yetkilerinde kısıtlamaya gidildi. Meclisin egemenliği muzaffer bir havayla teyit edildi.

Sonuçta ortaya çıkan yürütme organındaki zafiyet ise bizzat Jön Türkler için sıkıntı vericiydi. Bu nedenle bu yürütmeye gücünü yeniden kazandırma çabaları sonraki on yılın anayasal mücadelelerinin sebebi oldu. Kimi zaman şiddetli bir dirençle karşılaştılar. Yeni padişah V. Mehmed'in zararsız ve sadık bir ortak olduğu kesinlik kazanmıştı ve Cemiyet kısa süre sonra kendi kontrolleri altındaki saray ve sadrazamın zayıf değil, güçlü olmasını isteyecek kadar kendilerini güvende hissetmeye başladılar. 1911'in sonlarına doğru meclise bu yolda öneriler sundular. Öneriler, padişahı değil, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni güçlendireceği gerekçesiyle, şiddetle reddedildi. Arkasından gelen meclis ve anayasa kriziyle meclis feshedildi. Nisan 1912 seçimin

den sonra İttihatçılar tekrar iktidarı elde ettiler ve 18 Mayıs'ta 100'den fazla yasa taslağını masaya koydular. Bunların arasında anayasa değişikliği önerileri de vardı. Padişahın meclis karşısında yetkilerini arttıran anayasa değişikleri 28 Mayıs 1914'te kabul edildi. Ocak 1915 ve Mart 1916'da yapılan anayasa değişiklikleri ile padişahın gücü daha da arttı. Artık padişah neredeyse tamamen kendi takdiriyle meclisi toplama, tatil etme, çalışma süresini uzatma ve feshetme yetkisine sahip olmuştu.

Bu eski anayasada yapılan son değişiklik Nisan 1918'de gerçekleşti. Mayıs 1914'te açılan meclis, yasal çalışma süresinin sonuna ulaşmıştı ve yeni seçim yapılması gerekiyordu. O dönemde bunun yapılması açıkça mümkün değildi. Böylece olağanüstü kararname ile, meclisin savaş zamanında çalışma süresini uzatabilmesine izin veren bir anayasa değişikliği yapıldı.

Yeni padişah V. Mehmed 21 Aralık 1918'de meclisi feshetti ve sadrazamı aracılığıyla idareyi ele aldı. Aralık 1919'da yeni seçim başladı. Bu seçim Osmanlı İmparatorluğu'nun altıncı ve son genel seçimiydi. 12 Ocak 1920'de meclis toplandı, 18 Mart'ta kendini tatil etti ve 11 Nisan'da Padişah tarafından feshedildi. Son Osmanlı meclisi son oturumunu yapmıştı. On iki gün sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi Ankara'da ilk oturumuna başladı.

Mustafa Kemal ve Anadolu'daki milliyetçiler başlangıçta, yasal sürekliliği temin etme konusunda çok itinalıydılar. Onlar yasal hükümdara ya da onun hükümetine karşı değil, yabancı istilacılara ve işgalcilere karşı savaşmışlardı. Bu nedenle gereken saygıyı gösterme konusunda dikkatliydiler. Mustafa Kemal Anadolu'ya ilk kez Padişah tarafından yapılan tayinle gelmişti. Bu görev elinden alındığında yeni bir konum gerekli olmuştu. Böylece merkezi Erzurum'da bulunan Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti aracılığıyla bu yeni konumu bulmuş oldu. 24

Ağustos 1919'da Mustafa Kemal, "üçüncü ordu eski müfettişi, emekli subay" olarak kendisine benzer bir grup "emekli" arkadaşıyla birlikte Erzurum vilayetine resmî bir çağrıda bulunup bu cemiyetin "Temsilciler Heyeti"ni, "Cemiyetler Kanunu gereğince" yasal olarak tanımasını talep etti.[3]

Yasal olarak tanınan bu Temsilciler Heyeti, eski meşruiyet ile yenisi arasındaki bağın kurulmasını sağladı. İstanbul'daki son yasal meclisin artık hür temsilcileri olmadığı açıkça görülmeye başlandıktan sonra, Mustafa Kemal ve arkadaşları Ankara'da toplanacak olağanüstü bir meclis için seçim yapılması için girişimde bulundular. Bu devrimci hareket esnasında bile Mustafa Kemal, hâlâ süreklilik gözetiyordu. Bütün vilayetlere, bağımsız sancaklara ve askerî birlik komutanlarına gönderdiği emirler hep yabancı baskısı altında dağılan meclise ve temsilcilerin vazifelerini yerine getirebilmelerinin sonuç olarak mümkün olmadığına atıfta bulunarak başlıyordu. Bu nedenle millî menfaatler, "olağanüstü güçlerle donatılacak ve feshedilmiş meclisin üyelerinin Ankara'ya gelip katılmalarına imkan sağlayacak" bir meclisin Ankara'da derhal toplanmasını gerekli kılıyordu. Ancak o zaman Mustafa Kemal "Temsilciler Heyeti adına" seçilmiş bir alt meclis tarafından yürütülecek olan seçim emrini vermiştir.[4]

Meclis toplandığında Mustafa Kemal başkan seçildi. Önceki meclisin son başkanı olan Celaleddin Arif'in başkan yardım-

3. *Nutuk*, i. 67; *Documents*, no 41; karş. *Speech*, s. 59. Ayrıca bak. Jaschke, "Die ersten Verfassungsentwürfe der Ankara-Türkei", *Mitt. Aus.-Hoch. Univ. Berlin*, xlii/2 (1939), 58.

4. *Nutuk*, i. 420 v.d.; *Speech*, s. 364 v.d.; karş. Jaschke, s. 59. Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşu ve gelişimine dair Tunaya'nın iki önemli yazısına bakılabilir: "Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Giriş", *Muammer Raşit Sevig'e Armağan* (1956); ve "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri" (ayrıbası, İstanbul, t.y.) ve Bıyıkoğlu, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi' in Hukukî Statüsü ve İhtilâlci Karakteri" *Belleten*, no. 96 (1960), 637-643.

cısı olması da dikkat çekicidir. Üçüncü gün, yani 25 Nisan'da meclis, yürütme organının kurulmasına hükmetti. Uzun bir tartışmanın ardından biri yürütme (icra), diğeri de taslak (layiha) komisyonu olmak üzere iki komisyon seçildi. Taslak komisyonu kalıcı bir yürütme için öneri taslakları oluşturacak, diğeri ise bu esnada faaliyet gösterecekti. 1 Mayıs 1920'de taslak sunuldu. Ateşli bir tartışmadan sonra kabul edildi ve hemen yürürlüğe girdi. Maddeleri gereğince, on bir kişiden oluşan ilk "İcra Vekilleri heyeti" seçildi. Meclisin artık bir hükümeti vardı.[5]

Meclisin açılmasından bir gün önce, 22 Nisan'da, Mustafa Kemal orduya ve vilayetlere Büyük Millet Meclisi'nin ertesi günden itibaren "bilumum mülkiye ve askeriyenin ve umum milletin mercii" olacağını bildiren bir genelge gönderdi.[6]

Meclis aslında kendi konumu ve işlevinden o kadar emin değildi. 125 memur, 13 belediye memuru, 53 asker (bunlardan 10'u paşa idi), 53 din adamı (bunlardan 14'ü müftü idi) ve 5 aşiret reisinden oluşan karışık bir gruptu. Geriye kalan 110 üyesi ise tüccar, çiftçi ya da çeşitli meslek sahipleriydi. 40 tüccar, 32 çiftçi, 20 avukat, 1 gazeteci, 2 mühendis ve zanaatkar olarak tek bir silah imalatçısı vardı. Üyelerin en az 92'si önceki meclisin de üyesi olmuştu.[7]

Üyelerin bir çoğu padişaha ve halifeye sıkı biçimde bağlıydı ve eylemlerinin tamamının geçici ve olağanüstü bir karakteri olduğu konusunda ısrar ediyorlardı. Meclis en başından itibaren geçici bir hükümet başkanının tanınamayacağını, ya da bir vekil yöneticilik sisteminin oluşturulamayacağını iddia ediyordu. Bir oylama yapıldı ve belki biraz da belirsiz biçimde, Halife-padişahın, halihazırdaki kısıtlanmış konumundan kur-

5. Tunaya, "Karakter", s. 6-11.
6. *Nutuk*, i. 432; *Speech*, s. 375.
7. Tunaya, "Karakter", s. 5. Bu ve bundan sonraki meclislerin üyeleri için bak. Frey, *Elite* (1965), s. 161. v.d.

tulmasından sonra, Meclis'in benimseyeceği kanunlar çerçevesinde görevini sürdürmesi kararlaştırıldı.[8] Bu sırada Halife-padişahın düşman elinden kurtulması Meclis'in birincil amacıydı ve muhafazakarlar "başsız bir hükümet kurma mecburiyetindeyiz" diyecek kadar ileri gitmişlerdi.[9] Aslında "hükümet" ifadesini kullanmaktan kaçınarak aynı amacı yerine getirmek üzere bir "İcra Vekilleri heyeti" kurulmasını onaylamış oluyorlardı.

Böylece geçici bir hükümet kurma düşüncesinden bile geri duran Meclis bir anayasa çerçevesi çıkarma arzusundan çok uzaktaydı. Ancak liderlerinin güçlü becerileri ve olayların nefes aldırmayan baskısı, Meclis'i karşı konulmaz biçimde bu yöne sürükledi.

Mustafa Kemal baştan beri bir kurucu meclis düşüncesi taşıyordu. Padişah'ın hükümeti ve bu hükümetin Anadolu'daki düzensiz güçleri tarafından Meclis'e karşı şiddetli bir mücadele yürütüldü. Bu mücadele Anadolu'daki yabancı işgalinden daha şiddetliydi ve böylece gitgide daha çok temsilci Mustafa Kemal'in önderliği altında girdi.

Yeni bir Türk anayasası için taslak hazırlayanların önünde gidebilecekleri pek çok yol vardı. Batılılaşma yanlılarının ve İslamcıların 1908'den sonra iyice açıklık kazanmış olan argümanları biliniyordu. Parlamenter demokrasinin Batılı biçimleri, Batı'nın o an için Türkiye'ye yönelik düşmanlığı yüzünden hasar görmüş olmakla beraber, iyi biliniyordu; üstelik, istibdatçı hasımlar karşısında zafer çelengi taşıyordu. Doğu'da Rus Devrimi'nin kaosundan ortaya yeni bir hükümet sistemi çıkmaktaydı. 1920 Eylül'ünde Bakü'de, komünizmin mesajını Asya halklarına duyurmak için bir "Doğu Halkları Kongresi" toplandı. Enver Paşa

8. Jaschke, *Mitt. Aus.-Hoch. Univ. Berlin*, xlii/2, s. 60; Hist., s. 52-53.
9. Tunaya, "Karakter" 7

Moskova'daydı ve Yeşil Ordu adıyla bilinen komünist bir hareket bir süre için Anadolu işlerinde belli bir rol üstlendi.

Türklerin o dönemdeki maddi çıkarları, Sovyetler safında Batı'ya karşı yer almakta yatıyordu. Mustafa Kemal ile Bolşevikler arasında bir dostluk antlaşması Mart 1921'de imzalandı. Ancak Mustafa Kemal Türkiye'yi komünist bir devlet yapma niyeti taşımıyordu. Şaşırtıcı bir maharetle bu yeni ve pek güvenilir olmayan komşusuyla daha sıkı bir ilişkiye girmemeyi başardı. [10]

Henüz 1920 Ağustos'unda, Meclis anayasa taslaklarını tartışmaktaydı ve dikkatini Batılı siyaset düşüncesinin meselelerine yöneltmişti. Bunlar arasında güçler ayrılığı gibi Jön Türklerin oluşturduğu meclislerde de bir zamanlar önemli yer tutmuş olan konular yer alıyordu. Ardından 20 Ocak 1921'de Büyük Millet Meclisi "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu"nu kabul etti. Aslında bu kanun, yeni Türkiye'nin geçici anayasasıydı. Milletin egemenliğini ilan etmesinin ardından bu kanunda şunlar bildiriliyordu:

> ***İcra kudreti ve yasama yetkisi milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eder.***
>
> ***Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare edilir ve hükümeti "Büyük Millet Meclisi Hükümeti" unvanını taşır...***

Geri kalan maddeler seçimlerin yapılması ve devlet işlerinin idaresini ele almaktadır.[11]

Halkın egemenliği Türkiye devleti... Bunlar yeni ve devrim niteliğinde fikirlerdi. Anayasal bir beyannamede dile getirilmeleri Türkiye'yi İslamî evrensel bir imparatorluktan laik (se-

10. Kemalistler ile Bolşeviklerin ilk dönemlerdeki ilişkileri için bak. Laqueur, *Communism*, s. 205 v.d. Bu eser, Moskova'ya gönderilen ilk Kemalist temsilci olan Generel Cebesoy'un anılarının ışığında şimdi daha da aydınlatılabilir, bak. *Memoirs*, ii; Karş. Jaschke, *WI*, n.s., v. 44 v.d.
11. Jaschke, *Mitt. Aus.-Hoch. Univ. Berlin*, xlii/2 ve aynı yazar, *WI*, n.s., v. 206-18. Metin için bak. Gözübüyük ve Kili, s. 85 v.d.

küler) bir milli devlete çeviren yasal sürecin ilk ve kesin adımına işaret etmektedir.

Bu geçiş aşaması Büyük Millet Meclisi'nin kurulmasıyla başlamıştı ve Cumhuriyet'in ilanı ve yeni anayasanın yürürlüğe konulmasıyla tamamlandı.[12]

Bir Müslüman toprağında cumhuriyet fikri garipti, ancak tamamıyla da yeni değildi.[13] Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında hükümet ve devlete dair kuramsal üretim karmaşası içinde cumhuriyetçi fikirler pek ortaya çıkmamıştı. Aslında bu fikirleri ifade etmenin mümkün olup olmadığı da şüphelidir.[14] Ancak 1918'den beri cumhuriyetçilerin sayısı birçok yerde artmıştı. 1918 yazında, kötü başlayan Kafkas Federasyonu'nun dağılmasından sonra Rus Azerbaycan'ındaki Türkçe konuşan Müslümanlar, modern çağın ilk Müslüman cumhuriyetini ilan etmişlerdi. Onları Başkir, Kırgız ve eski Rus imparatorluğunun diğer bazı Türk halkları takip etti. Kısa süren özgürlüklerine bu formu vermeyi tercih ediyorlardı. Bütün bu cumhuriyetler komünistler tarafından ele geçirilip yeniden kuruldularsa da, cumhuriyetçi özerklik ismi ve biçimi yaşadı ve o dönem birçok insana büyük bir umut kaynağı oldu.

Cumhuriyet fikri daha sonra Rusya'nın dışında da görülmeye başladı. 1918 Kasım'ında Kuzey Afrikalı lider Süleyman el-Baruni Trablus'ta bir Arap cumhuriyeti kurmak amacıyla başarısız bir girişimde bulundu. Suriye'de de cumhuriyet fikirle-

12. Tartışmalar için bak. Gözübüyük ve Zekai Sezgin, *1924 Anayasası hakkındaki Meclis Görüşmeleri* (1957); karş. E. C. Smith, *Ank. Üniv. Siyasal Bilgiler Fak. Derg.*, xiii (1958), 82-105.

13. Karş. *EI²* ilgili maddeler "Djumhuriyya" ve "Hurriyya ii" (B. Lewis).

14. Karş. Emre tarafından alıntılanan Atatürk'ün görüşlerine bakınız: s. 5. Cumhuriyetçilik üzerine ilk çıkışlar hakkında bak. Karabekir'in yorumları, *İstiklal Harb.* (1960), s. 978, 1136-7, vs. Karabekir, Mustafa Kemal'in çok geç bir aşamaya kadar nihai olarak cumhuriyet fikrine bizzat karar vermediği, Osmanoğlu hanedanı olması şart olmamakla birlikte, Halife-padişah makamını muhafaza etmeyi düşündüğü yolunda şaşırtıcı bir iddia ileri sürmektedir.

ri bazı çevrelerde yaygındı ve Fransız manda yetkililerinin Suriye ve Lübnan'da kurmuş olduğu kurumlar, Türkler bu örneği gerçekleştirene kadar resmen ilan etmemiş olsalar bile, açıkça cumhuriyete eğilimliydiler.

Dünyanın içinde bulunduğu durum, açık ve net biçimde cumhuriyetçi dava lehineydi. Dünya Savaşı'nın her iki tarafındaki büyük tek adam monarşileri olan Almanya, Avusturya ve Rusya yerle bir olmuştu. Fransa ve Amerika güç, servet ve zaferle eski cumhuriyetlerin örneğiydi. Yeni cumhuriyetlerin Almanyası ve Rusyası bir enkazdan ve yenilgiden çıkıp daha iyi bir noktaya varmaya çalışıyordu. Hem başarılı hem de demokratik bir monarşi örneği olan İngiltere, şiddetli bir siyasî çatışma yüzünden geçici olarak Türk görüşünün uzağına düşmüştü. Türk Meclisi zaten egemenliğin millete ait olduğu hükmüne varmıştı. Ayrıca bu başarının da cumhuriyetçilere ait olduğunu görebiliyorlardı.

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanı hiç kuşkusuz direnişle karşılaştı. Ne var ki asla ciddi biçimde cumhuriyete meydan okunmadı. Bir tane büyük ve birçok ufak değişiklikle, bu anayasa 1960'a kadar yürürlükte kaldı.

Devlet Başkanı

İlk bakışta Kemalist Devrim'in sonucunda ortaya çıkan en çarpıcı değişiklik devletin başında olmuştu. Bir hanedana dayalı, kutsal Halife-padişah yerine, laik, seçimle gelen bir yürütme organı başkanı vardı. Sakallı ve şatafatlı bir imparator yerine, tamamen tıraş olmuş ve takım elbiseli bir cumhurbaşkanı vardı artık.

Ama değişiklik, göründüğünden çok da ağır ve daha kademeli olarak gerçekleşti. Türk devletinin eğilimi on dokuzuncu yüzyıl boyunca artan bir kişisel despotluk yönündeydi. Eski Osmanlı padişahları İslam hukuku ve toplumsal sistemin sı-

nırları içinde otokratik hükümdarlar olmuşlardı. Bununla beraber on yedinci ve on sekizinci yüzyıl padişahları, etkin güçlerinin çoğunu başkentteki vezirlere ve saray erkânına, taşrada ise paşa ve âyanlara kaptırmıştı. Padişahların yetkileri Ortaçağ Avrupa'sının feodal krallarınkinden biraz daha fazlaydı. III. Selim ve sonra gelen padişahlar, özellikle de II. Mahmud ve Abdülaziz devrinde, hükümdarın kişisel iktidarı yeniden tesis edildi. Bununla da kalmadı, eskiden görülmemiş bir seviyeye yükseltildi. Bu artık eski İslamî tek adam yönetimi değildi. Reform yanlılarınca süpürülüp atılmış olan orta seviyeli güç merkezlerinden kurtulmuş ve sınırsızca pekiştirilmiş bir kişisel despotluk söz konusuydu. Telgraf, demiryolu ve jandarma teşkilatı gibi modern araçlarla sürdürülüyordu.

Kişisel yönetimin büyümesine tanık olundu, karşı çıkıldı ve zaman zaman (uzun sürmemekle beraber) kesintiye uğradı. Yine de fazla sürmedi. 1876-8 arasındaki Meşrutiyet devri Abdülhamid'in iyice pekiştirilmiş iktidarıyla sona erdi. 1908 yılının altın çağı olan Meşrutiyet, Jön Türk üçlüsü Enver, Talat ve Cemal Paşaların diktatörlüğü sırasında sona erdi.

Bu kez yönetimde söz sahibi olan padişah değil, onun adına hareket eden küçük bir grup vekildi. Bir gölge padişahtan, padişahın hiç olmadığı bir konuma geçişin beklenmedik biçimde kolay olduğu anlaşılıyordu. Cemal ve Enver Paşalar askerdi. Mustafa Kemal ve İsmet Paşalar da öyleydi. Anayasa, meclis, parti ve seçimin sanki sihirli kelimeler telaffuz edilmişçesine gelişmesi şu gerçeği ortadan kaldırmaz: Cumhuriyet muzaffer bir orduya komutanlık yapan ve en azından başlangıçta kişisel ve askerî gücünün bileşimiyle kendini idare edebilen profesyonel bir asker tarafından kurulmuştu.[15]

15. Bak. Rustow, *Wld. Polit.*, xi (1959), 513-52, ve özellikle 545-6.

Öyle görünüyor ki, Mustafa Kemal'in son yıllarında, onunla eski silah arkadaşı İsmet Paşa'nın arası açılmıştı. İsmet Paşa'nın yerine başbakan olarak sivil bir bankacı olan Celal Bayar geçmişti. 1938'de Mustafa Kemal öldüğünde onun yerine cumhurbaşkanlığı makamına geçen asker İsmet Paşa oldu. Çok yaygın bir söylentiye göre, bu seçimde son kararı veren ordu olmuştu.

Ancak rejim askerî köklerine ve uzun zaman tek adam tarzı karakterine rağmen hiçbir zaman basit bir askeri diktatörlük olmadı. Belki de kişisel idaresinin yaşayan bir geleneğe aşılanabilmiş olmasından dolayı Mustafa Kemal, militarizmin şaşaalı süsleri olmadan yapabiliyordu ve yeni bir cumhuriyetçi, sivil meşruiyet yaratma gayretindeydi. O ve İsmet Paşa askerî unvanlarını ve üniformalarını bırakmışlardı. Anayasa açıkça orduyu sivil iktidara tâbi kılmaktaydı ve ordu sessiz bir sadakat mevkiine çekiliyordu. Demokrat Parti'nin 1950 seçimlerinde zafer kazanmasıyla birlikte, sivil bir cumhurbaşkanı ve sivil bir başbakan Türk hükümetinin başına geçti.

1923 ile 1950 arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin sadece iki cumhurbaşkanı olmuştu. Mustafa Kemal'in Meclis tarafından tekrar seçilmesi sadece bir formalite halini almıştı. Aslında Mustafa Kemal hayat boyu o makama geçmişti. Herhangi bir padişahınki kadar büyük yetkileri vardı, başbakanı ve diğer bakanları istediği gibi tayin edebiliyor, görevden alabiliyordu. İsmet İnönü de aynı yetkileri devraldı ve bir süre için, 2. Dünya Savaşı'nın tehlikeli ve çetin yıllarında bu yetkileri daha da pekiştirdi. Ancak 1945 sonrası dönemde otoritede keskin bir değişim yaşandı. Demokrasi yeni zaferler kazandı ve savaş sonrası dönemin meclisi, öncekilere kıyasla çok daha aktif ve talepkârdı. Uzun yıllardan sonra ilk defa bir grup muhalif üyenin oluşturduğu bir grubun ortaya çıkışı durumu kökünden

değiştirdi ve iç siyaset faaliyetleri cumhurbaşkanlığı köşkünün bekleme odasından çıkıp Meclis'in koridorlarına taşındı. Bizzat İsmet İnönü bu yıllarda, gerçek parlamenter demokrasinin gelişimini teşvik ederek veya müsaade ederek ve cumhurbaşkanlığı makamını siyasî çekişmelerin üstünde tutmaya çalışarak sürece yardımcı oldu.

Mayıs 1950'de, 1923'ten beri egemenliğin sahibi olan halk bunu ilk kez kullandı. Bir Meclis seçtiler ve o Meclis de cumhurbaşkanını seçti. Cumhurbaşkanı ise bir başbakan tayin etti. Her ikisi de sivil kökenliydi. Cumhurbaşkanı devletin başı olarak kaldı; Cumhurbaşkanı aynı zamanda etkin bir hükümet reisi olarak mı kalacaktı, yoksa bu görevi başbakana bırakıp kendini büyük ölçüde şekilsel bir başkanlığa mı çekecekti, işte bunun cevabını belirleyecek olan siyaset ve şahsiyet etkenleriydi.

Bakanlar ve Bakanlıklar

Eski Osmanlı İmparatorluğu'nda padişah devletin yegâne iktidar kaynağıydı. Sadrazamı ve diğer vezirleri, defterdarı, ordu komutanlarını ve diğer üst düzey yöneticileri tayin ederdi. İlk zamanlardan bu yana, Divan-ı Hümayun olarak bilinen devlet meclisi Topkapı Sarayı'nda, Kubbealtı denilen odada haftada dört kez toplanırdı. Toplantıya sadrazam başkanlık ederdi. Bu toplantıya katılan vezirlere Kubbe Veziri adı verilirdi. Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri, Nişancı, Defterdar ve eğer vezir rütbesi almışsa Yeniçeri Ağası ve şehirde olduğu zamanlarda donanmanın Kapudan Paşası katılırdı. Böylelikle toplantı katiplerin, maliyenin, yargı mekanizmasının ve silahlı kuvvetlerin başındakileri kapsardı. Her birinin şahsî çalışanları ve teşkilatı bulunurdu.

On yedinci yüzyıl sırasında bu sistem terk edildi. Sultan IV. Mehmed'in İstanbul'dan çekilip Edirne'ye geçmesi ve Köprü-

lülerin enerjik sadaret dönemi, uygulamada bir değişim başlattı. 1654'te Sadrazam'a Paşa Kapısı ya da daha yaygın biçimde Bâb-ı Âli olarak bilinen, resmî bir konut ve ofis tahsis edildi. Burası, başında fiilen sadrazamın bulunduğu, Osmanlı hükümetinin fiilen merkezi haline geldi. Divan-ı Hümayun hâlâ sarayda ara sıra toplanmaya devam ediyordu, ama bu tamamen tören amaçlıydı. Gerçek hükümet işleri başka yerde yürütülüyordu. Öyle görünüyor ki, düzenli bir bakanlar kurulu toplantısı sistemi mevcut değildi. Ancak gerektiği zamanlarda sivil, askeri ve dini liderler sadrazam başkanlığında Bâb-ı Âli'de toplanıyordu. Sadrazamın seferde olduğu zamanlarda Şeyhülislam'ın ya da vekil vezirin konağında toplanabilirlerdi.

II. Mahmud'un reformlarıyla birlikte yeni bir düzen başladı. II. Mahmud ilk kez Avrupa tarzı bakanlık sistemini getirmişti.[16] İlk bakanlıkları gerçek anlamda Batılılaşma deneyimi sayılmazdı. Bunlar dahilî bir mücadelede ulema sınıfını sıkı bir devlet gözetimi altına alma manevralarıydı. Ancak birkaç yıl sonra, 1836-8 yıllarında, Padişah Bâb-ı Âli'nin bazı memurlarına, hatta bizzat sadrazama bile Batılı unvanlar vererek Batılı anlamda bakanlıkların kurulması yolunda ilk adımlarını attı.[17]

Sadrazamdan Başvekile (başbakana) doğru giden tarz değişimi sadece on dört buçuk ay gibi kısa bir süre devam etti. Ardından eski unvanlar geri geldi. Avrupa tarzı unvanların bir kez daha getirilmesi girişimi ilk Meşrutiyet döneminde yapıldı. Dört ay geçmeden yine terk edildi. Abdülhamid tarafından ertesi yıl tekrar getirildi. 1882'de, yaklaşık üç buçuk yıl sonra yine terk edildi. Ondan sonra Sadrazam unvanı İmparatorluğun sonuna kadar resmî olarak kullanılmaya devam etti.

16. Bak. yukarıda s. 134 v.d.

17. Şeref, *Tarih-i Devlet-i Os.*, ii. 470-5 (Umur-ı Dahiliye) ve 507 (Umur-ı Hariciye), ve *Tar. Mus.*, 264 v.d. (başbakan unvanı hakkında.)

Bakanların başına dair bu tarz değişiklikler büyük bir önem arz etmiyordu. Türk tarihçi Abdurrahman Şeref bunları sadece kandırmaca olduğu için dikkate almamakta muhtemelen haklıdır. Ne var ki hükümet faaliyetlerini Avrupa örneğinden alınan yeni alanlara doğru genişletme ve bunlarla meşgul olmak üzere merkezî hükümette yeni birimler oluşturma süreci devam etti. 1839'da ticareti, tarımı ve genel olarak ekonomik hayatı geliştirme amacıyla bir Umur-ı Nafia nezareti kuruldu. 1870'te çoktan Seraskerlikten alınmış olan asayiş görevleri ayrı bir Zaptiye Nezareti'ne verildi. Seraskerlik ise gitgide Harbiye Nezareti'ne doğru dönüşüm içindeydi. 1879-80 yıllarında aslında bu isim kısa bir süre benimsenmiş, sonra terk edilmişti. 1908 Devrimi'nden sonra tekrar kabul edildi.

Ulema'nın otoritesini diğer iki yenilik büyük ölçüde azalttı. 1857'de Maarif Nezareti işleri ele aldı ve hükümdarın okullara olan eski kişisel ilgisinin kapsamını genişleterek bu önemli alanı dinsel denetimden alıp laik (seküler) bir denetime soktu. 1879'da Adliye Nezareti reform yanlılarının kurduğu yeni mahkemelerin ve hakimler sınıfının idaresini üzerine aldı ve böylelikle dinsel yargı alanını daraltmış oldu.[18]

Bunlarla birlikte İmparatorluğun asıl devlet daireleri kuruldu. Sonradan Bahriye Nezareti, Umur-ı Nafia Nezareti'nden ayrılan Ticaret ve Ziraat Nezareti, Posta ve Telgraf Nezareti ve 30 Temmuz 1918'de bir kararnameyle İaşe Nezareti kuruldu.

Cumhuriyetin gelmesiyle birlikte önemli değişiklikler oldu. Bakanlıkların tamamı yeni başkent Ankara'ya taşındı. Zamanla hepsi ayrı binalara yerleştirildi. Hariciye ve Dahiliye Nezaretleri gibi bazı bakanlıklar ilk kez fiziksel olarak da ayrı birer birim haline getirildi. Ancak eski saltanat merkezinden, saray ve

18. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısındaki bakanlıklara dair faydalı ve kapsamlı bir araştırma için bak. Şeref, *Tarih-i Devlet-i Os.*, 464 v.d.

Bâb-ı Âli gibi eski merkezlerin yoğun baskısından kurtulmak, cumhuriyetçi ve laik Ankara'da yeni bir gelişme evresinin yolunu da hepsi için açmış oldu.

Yeni rejimde bir kez daha hükümet faaliyetlerinin kapsamının genişlemesini yansıtan pek çok yeni bakanlık kuruldu. Özellikle de toplumsal ve ekonomik konularda. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın geçmişi ilk Ankara hükümeti günlerine dek uzanır. Ocak 1946'da bir Çalışma Bakanlığı kuruldu ve o zamandan bu yana hızla gelişti.[19]

Devlet Memurluğu

On dokuzuncu yüzyıl boyunca kabaca sivil anlamına gelen *mülkiye* tabiri hükümetin diğer iki bölümü olan *askeriye* ve *ilmiye*den ayrı olarak, hem merkezdeki hem de taşradaki devlet memuriyetini ifade etmek için, yaygın biçimde kullanılmaya başladı. II. Mahmud tarafından 1836'da kurulmuş olan Dahiliye Nezareti aslen mülkiye olarak adlandırılmıştı ve ertesi yıl bu isim Dahiliye olarak değiştirilmişti. Mülkiye tabiri ise devletin askeri ve dini olmayan memurları için kullanılan genel terim olarak kaldı.

Yeni ve yeniden yapılandırılan bakanlıklar ve birimlere sivil bürokrat istihdam edilmesi ve sivil bürokrasinin işletilmesi çeşitli sorunlar ortaya çıkarıyordu. 1833 ile 1846 yılları arasında, yeni hizmetler için bir dizi talimatla rütbe, kıdem, unvan ve paye çizelgesi belirlendi ve bu arada yeni bir emsal oluşturuldu. Buna göre artık payeler memurlara değil makamlara verilecekti.[20] Ancak modern bir sivil memuriyetin oluşturulması sürecinde çözülmesi gereken daha gündelik sorunlar vardı.

19. A. Gorvine ve L. L. Barber, *Organization and Functions of Turkish Ministries*, (1957).
İA (Cevdet Baysun tarafından yazılan "Bala" maddesi ve orada zikredilen kaynaklar.)

Temel sorunlardan biri istihdamdı. II. Mahmud'un ve ondan sonra gelenlerin kurduğu yeni seküler okul sistemi daha çok memur temin ediyordu, ama bunlar hâlâ ciddi biçimde yetersizdi. 1872'de Sadrazam'a sunduğu bir tezkirede Cevdet Paşa şunları söylemişti:

> *Eğer adliye memuru eksiğimiz varsa da icracı memur eksiğimiz daha fazladır ve günden güne artmaktadır. Mülkiye mektebi zamanın ve şartların gereği olarak ders cetvellerini ona göre tertip ederek buradan çıkarılacak kişilerin derece derece önemli hizmetlerde istihdam ile iyi bir idareye yetkin memurlar yetiştirmek bizim en acil zaruretimizdir. Şimdiki halde oldukça tecrübeli olanları seçip istihdam ederek devlet icraatı yoluna koymak yapılması şart olan bir iştir. Adama iş aramaktan vazgeçip işe adam aramak kaidesi benimsenirse az vakitte memleket idaresinde yetkin memurlar yetişeceği kesindir...*[21]

Bu anlayışın ve memurların düzenli, yeterli ücret almaları yolunda Cevdet Paşa'nın hemen ardından ifade ettiği argümanın fazla devrimci ve fazla zor olduğu anlaşıldı. Aslında istihdam hâmilik ve çıraklık yoluyla devam ettiriliyordu. İlk gençlik yıllarında ya da biraz daha geç bir dönemde bir genç, üst düzey bağlantıları olan bir akrabasının tavsiyesi üzerine bir devlet dairesine giriyordu. Bir süre bir çırak gibi çalışıyor, kendisini iyice geliştiriyor ve hiç ücret almıyordu. Ardından bir mevkiye getirilmeyi ve ücret almayı, böylelikle memuriyet merdivenine adım atmayı umabilirdi. Daha ileride alacağı terfiler, sadece kısmen meziyetlerine bağlıydı. Kısmen de kıdeme ve her şeyin ötesinde, kendisine gösterilecek iltimasa bağlıydı.

Maaşlar düşük ve düzensizdi. Ancak devlet dairesinde bir iş sahibi olmak hâlâ büyük bir iştahla isteniyordu. Başka hiçbir sivil meslekte buna eşit bir itibar, hatta buna denk bir iş güvencesi yoktu. Memurun ehliyetinden ziyade onun iş güvencesi-

21. "Vakanüvis Cevdet Paşa'nın Ef'alı" *TOEM*, no: 44 (1333 Hicri), s. 103.

ne dair art arda gelen reformlar, memurların işten çıkartılmasını neredeyse imkansız hale getirmişti.

Cumhuriyet yönetiminde devlet memurlarının konumu yeni kanunlarla birçok kez değişikliğe uğradı. Bunlar içinde en temel olanı Mart 1926 tarihli olanıdır.[22] Bu yasalar hizmete dair standart şartları, teşkilatı ve bağlı kalınan bir ücret çizelgesini belirlemekteydi. İstihdam kısmen sınavla, kısmen doğrudan tayinle yapılıyordu. Doğrudan atama sadece bazı tür görevler için, merkez ve taşradaki çeşitli kamu yetkililerine tanınan bir haktı. Adayların sayısı belirlenirken boş olduğu bilinen ve doldurulacak olan kadro sayısından ziyade, sıkça bazı başka değerlendirmeler yapılıyordu. Ödemeler artık düzenli hale gelmekle beraber yine düşüktü ve satın alma gücü peş peşe gelen enflasyonlarla iyice düşmüştü. Hem bir bütün olarak bütün ülkede, hem de her bir bakanlıkta azami derecede merkezileştirme sonucu bağımsız inisiyatife çok az yer kalmıştı.

Devlet memuru bağlı olduğu üst makamlarının otoritesi altında çaresiz durumdaysa da, sıradan insanlarla ilişkisinde muazzam bir kudret sahibi olarak kalmaya devam etti. Anglo-Sakson demokrasisinde devlet memuru kavramı belki de en iyi biçimde kamu hizmetlisi terimiyle ifade edilebilir. Türk devlet memuru ise en azından kamu üzerinde belli bazı yetkileri olan birimlerde hiç de kamu hizmetlisi değildi. Türkçe'de bunu için kullanılan kelime olan "memur", sözlük anlamıyla emir alan kişi demektir. Elbette bu kelime, o kişinin, kendisini istihdam eden otoriteyle olan ilişkisini ifade etmektedir. Halk kit-

22. Başgil, s. 64. Çok daha geniş bir İmparatorluktan miras alınan yetişmiş insan kaynağının genç Cumhuriyet için nasıl bir değer taşıdığına dair D. A. Rustow'un derinlikli gözlemlerine bakınız: "Foreign Policy of the Turkish Republic", haz. R. C. Macridis, *Foreign Policy in World Politics* (1958), s. 315. Türkiye'nin modernleşmesi sürecinde bürokrasinin rolü üzerine bak. R. L. Chambers'ın yazısı, *Political Modernization* (1964) haz. Ward ve Rustow, s. 301-27

leleri için ne var ki memur bir hizmetli değil, bir efendiydi, ya da en azından bir çobandı. Hâlâ büyük kitleler gözünde memur böyle kabul edilmekteydi. Toplumsal tavırlar nadiren rejim değişikliklerine ayak uydurabilir. Devlet memurunun ve polisin, padişahın tek adam otoritesi içinde tecrübe etmesine ve paylaşmasına vesile olan yüzlerce yıllık bir geleneğin kalıntılarını süpürüp atmak hiç de kolay bir iş değildi. Bu otoritenin çoğunlukla hayırsever ve babacan olduğu, onu kullananların da iyi niyetli ve vicdan sahibi insanlar olduğu gerçeği mazur görülmelerini sağlasa da, zorluğun çözülmesini sağlamıyordu. Türkiye'de siyasi kavramlar ve uygulamalar muazzam biçimde değişime uğramıştı ve anayasa, halkı egemenliğin kaynağı olarak kabul ediyordu. Ancak hiyerarşinin alt katmanlarındakileri, ufacık otoritelerini paylaşmaya ikna etmek daha zordu. Onlara sağladığı önemli ekonomik ayrıcalık da kesilmiş olduğundan bu otorite onlar için daha çok değerliydi. Türk memurlarının aldığı sefalet derecesinde yetersiz kalan maaşlar, onların tavrını iyileştirmiyordu. Bir önceki yüzyıl boyunca devam etmiş olan Batılılaşma süreci işleri daha iyiye götürmek şöyle dursun daha da kötüleştiriyordu. Batılı toplumsal ölçütlere ve giyim-kuşam âdetlerine uyum gösterme ihtiyacı, zaten baskı altında olan Türk devlet memurlarının sırtına daha çok mali yük yüklüyordu. Türkiye'de ve dışarıda Batı tarzı memuriyetin sunduğu modeller daima en mükemmel olanlar değildi. Anadolu'da memur sınıfının kibri, hâlâ eski Türk geleneğinin doğuştan gelen nezaketiyle dengelenebiliyordu. İstanbul'da ise Batılılaşma, Osmanlı bürokratının tembellikle küstahlık arasında gidip gelen tavrına sadece Fransız *fonctionnaire*'inin [memur] suratsız, kılı kırk yaran tavrının da eklenmesinden başka bir katkı yapmamıştı. Gerçek bir değişim için açıkça hem memurların hem de vatandaşların yeniden eğitilmesi gerekiyordu. Son yılların

en cesaret verici gelişmesi ise bu sürecin çoktan başladığına dair pek çok işaretin görülmesiydi.

Kabine

II. Mahmud'un en dikkat çekici idari reformlarından bir tanesi *Meclis-i Hass*'ın kurulmasıydı. Bu meclis, önceki *Divan-ı Hümayun*'un kısmen yeniden canlandırılmış haliydi, kısmen de batılı Bakanlar Kurulunun bir taklidiydi. Bâb-ı Âli'de haftada iki kez, sadrazamın başkanlığında toplanan bu mecliste mevcut sorunlar tartışılırdı. Divan'dan farklı olarak bu meclis tayin yapmaz, hukuki hükümler vermezdi. Bir kabineden farklı olarak da heyet halinde bir varlığı ya da sorumluluğu yoktu. Üyelerinin tamamı doğrudan padişah tarafından atanırdı. Çeşitli bakanlar ve üst düzey memurlar teorik olarak sadrazama karşı sorumlu olmakla birlikte, hakikatte padişahın hizmetkarlarıydılar ve onları birer birer tayin eden ve azleden yine padişahtı.

Başlangıçta Meclis-i Hass bu tür bir dizi oluşumdan sadece bir tanesiydi. Çoğunlukla Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye, Meclis-i Âli-i Tanzimat ve Meclis-i Dar-ı Şura-yı Askeri gibi daha belirgin ve daha somut görevlerle uğraşan diğer heyetlerin gölgesinde kalmaktaydı. Ne var ki idarenin kademeli olarak modernleştirilmesi, merkezî bakanlar heyetine gitgide artan bir önem kazandırdı. Bu heyet, kendi iradesini hem meslektaşlarına hem de padişaha kabul ettirecek kadar güçlü bir sadrazamın başkanlığı altında, işe yarar bir yönetim aracı olabilirdi. Örneğin Fuad Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in müdahalelerine karşı Meclis'i bir arada tutmak için harcadığı çabalar, kabineli hükümet yolunda Batı tarzı bir evrilmenin sürdüğünü gösteriyordu.[23]

23. Karal, *Osmanlı Tarihi*, vii. 142 v.d.

1876 Anayasası, sadrazamın başkanlık ettiği bir bakanlar heyetinin varlığını tanır ve bu heyete "dahili ve harici umur-ı mühimmenin" ele alındığı makam olmak yetkisi verir. Ancak kolektif bir sorumluluk yönünde bir yaklaşım yoktur. Sadrazam ve Şeyhülislam, Padişah tarafından onun takdirine göre atanacak, diğer bakanlar ise *irade-i seniyye* ile göreve getirilecek ve hepsi tek tek faaliyetlerinden sorumlu olacaktı.

1908 Anayasasını yeniden tesis eden Hatt-ı Hümayun önemli bir değişiklik getirdi. Buna göre şeyhülislam gibi padişah tarafından tayin edilecek olan Harbiye ve Bahriye nazırları dışında kalan diğer bütün bakanları atama yetkisi sadrazama veriliyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gözünde Padişah'ın tehlikeli biçimde güç kazanması anlamına gelen bu iki istisna, Sadrazam Said Paşa'nın azledilmesine yol açtı ve birkaç gün sonra halefi olan Kamil Paşa, şeyhülislam dışında bütün bakanların Sadrazam tarafından atanması yetkisini tanıyan yeni bir hatt-ı hümayun almayı başardı.

Bu değişim, 1909'daki anayasal reformlarla bir adım daha ileriye taşındı. Kabinenin seçilmesi ve kurulmasından sadrazamın sorumlu olduğu açıkça belirtilmişti. Ayrıca ilk defa bakanların genel hükümet politikasından dolayı kolektif olarak sorumlu olacakları hükmü de yer alıyordu. Kabine, padişah ve meclis arasındaki ilişki görevden alma, görevden çekilme ve görev süresini uzatma gibi meselelerden ötürü Jön Türk dönemi boyunca şiddetli anayasa mücadelelerine konu oldu.[24]

Daha 1921 Kasımında Mustafa Kemal, Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nden bakanların sorumluluğuna dair bir kanun çıkarmasını talep etmiş, ama bu talep sonuçsuz kalmıştı. Temmuz 1922'de Meclis, bakanları ve başbakanı doğrudan seçme

24. Şeref, *Tar. Mus.*, s. 348 v.d.; karş. Cemalüddin, *Hatırat* (1917), s. 11-12; Kraelitz-Greifenhorst, s. 3 vd; Jaschke, *WI*, v 20 v.d.

hakkını kendisine tanıdı ve Nisan 1923'te nihayet bakanların sorumluluğuna dair kanun kabul edildi.[25] Bu kanun, 1909'un gözden geçirilmiş metnini tekrar eden cumhuriyet anayasasının 46. maddesinde teyit edildi.

Meclisler ve Partiler[26]

Türkiye'nin üç parlamenter hükümet dönemi olmuştur: Birincisi 1876'dan 1878'e kadarki ilk Meşrutiyet dönemi, ikincisi 1908'den 1920'ye kadarki ikinci Meşrutiyet dönemi ve 1920'den itibaren Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin toplanmasıyla başladığını kabul edebileceğimiz üçüncü dönem.

1876 Meşrutiyeti iki meclisli yasama sistemini sağlamıştı; seçimle gelen bir vekiller meclisi, yani Meclis-i Mebusan ve Padişah'ın tayin ettiği, sayısı, vekil sayısının üçte birini geçmemesi gereken Meclis-i Âyan. 28 Ekim 1876 tarihinde çıkan bir iradeyle, sınırlı oy hakkı ve iki aşamalı seçim esasına dayalı bir yöntem belirlendi.[27] 1876 ve 1877 seçimlerinin ikisi de bu sistemle yapıldı. Anayasa gereğince ön hazırlık gerektiren bir seçim yasası sonuçta tasarı haline getirildi ve 1887'de tartışmaya açıldı. Ancak 1908 devrimine kadar kanunlaşmadı. Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan diğer seçimler bu yasanın hükümlerine uygun olarak yapıldı.[28] Bunlar 1876 tarihli *irade*'nin çer-

25. Jaschke, *Kalender*; Gözübüyük ve Kili, s. 88, 92; *Nutuk*, ii. 663.
26. Türkiye'deki seçim sistemi ve yöntemlerine dair mevcut en iyi tartışmalar Tunaya'nın *Partiler* eserinde ve onun İngilizce "Elections in Turkish History", *MEA* (1954), 116-20, makalesinde bulunabilir. (Seçim kanunlarının metinleri için karş. Tunaya ve Reşit Ülker, *Mufassal Fihristli Özetli Milletvekilleri Seçimi Kanunu ve İlgili Mevzuat*, 1954.) Partiler için bak. *EI²* "Djamiyya", "Hizbi ii" maddeleri ve özel olarak partiler için yazılmış maddeler; Frey, *Elite* (1965), s. 301 v.d.; Payaslıoğlu, (hazırlayan) Ward ve Rustow, s. 411-33; Rustow, (hazırlayan) La Palombara ve Weiner, *Political Parties* (1966), s. 107-33.
27. Aristarchi, v. 306.
28. Kraelitz-Greifenhorst'ta tercümesi verilmiştir, s. 65 v.d.

çevesini geliştirdi ve kapsamını genişletti, ama sınırlı oy hakkı ve temsil heyeti sistemini muhafaza etti.

Ankara'nın Büyük Millet Meclisi tek bir meclisten oluşmaktaydı ve Kemalist hükümetler, ister seçimle ister atamayla olsun, hiçbir zaman ikinci bir meclis teşkil etmeye kalkışmadılar. Cumhuriyet rejimi seçim meselesinde başka açılardan muhafazakârdı. Eski seçim yasası, dolaylı ya da iki aşamalı seçim sistemiyle yürürlükteydi. Doğrudan seçim sisteminin kabul edilişi 1946'dan sonra olmuştur ve Mayıs 1950 genel seçiminde eksiksiz olarak uygulanmıştır. Oy hakkının genişletilmesi konusunda ise daha hızlı bir ilerleme söz konusuydu. Daha Nisan 1924 tarihinde vergi mükelleflerine dönük oy hakkı kısıtlaması, diğer bazı kısıtlamalarla birlikte kaldırılmıştı. 1934'te daha köklü bir adım atıldı ve kadınlara oy hakkı tanındı. Ardından 22 ve daha yukarı yaşta olan kadın erkek, bütün Türk vatandaşları oy verme hakkı aldı.

15 Şubat 1950 tarihinde, yeni bir seçim yasasıyla birlikte, basitçe seçimin şekli ve yöntemi üzerine yapılan değişikliklerin çok ötesinde, ileriye dönük muazzam önemi olan bir reform gündeme geldi. Hem hükümetin hem de muhalefet partilerinin onayıyla kabul edilen bu yasayla, gizli oylama ve açık sayımı da içine alan bir dizi değişiklik yapıldı. Bunlar içinde en önemlisi, seçimlerin gözetimi ve denetiminin hem merkezi hem de mahalli olarak yürütme organından alınıp yargıya devredilmesi oldu. Her seçim bölgesinde, vali yerine yargıcı en yüksek seçim mercii haline getiren bu değişiklik, serbest ve dürüst Mayıs 1950 genel seçiminin asal güvencelerinden birisi oldu.[29]

Türk seçim sisteminde seçim bölgesi, nüfusa göre belli sayıda milletvekili çıkaran vilayetlerden oluşmaktaydı. İlk anaya-

29. Ayrıntılar için bak: Tunaya ve Ülker.

sa elli bin kişi için bir vekil tayin ediyordu. 1923'te bu sayı yirmi bine düşürüldü, 1934'te tekrar kırk bine çıktı. Bu son sayı yürürlükte kaldı. Vilayetlerin büyüklükleri eşit değildir. Dolayısıyla İstanbul'un bir buçuk milyon nüfusu varken Hakkari'nin sadece elli bin civarındadır. Her bir vilayette, o vilayete tahsis edilmiş sandalye sayısı kadar partiler kendi adaylarını çıkarır ve seçmenler tercih belirtir. Bu da aslında birçok vilayette listeler halinde oylama anlamına gelmiştir.

1876 ve 1950 yılları arasında on dört genel seçim yapıldı. İkisi birinci Meşrutiyet zamanında, dördü ikinci Meşrutiyet zamanında, geri kalanları da Büyük Millet Meclisi döneminde gerçekleşti. 1877 ile 1908 arasında hiç seçim yapılmadı. Bu on dört seçimden sadece beşi, yani 1908, 1912, 1919, 1946 ve 1950'de yapılmış olanlarda birden fazla parti mücadele etti. Bu beşi içinden sadece bir tanesi, 1950 seçimi, muhalefetin zaferi ve iktidarın el değiştirmesiyle sonuçlandı.[30]

Türkiye'deki siyasi partilerin kökleri, on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar uzanır ve Avrupa tarzı partili siyasetten farklı gelişim çizgisi gösterir. 1859 Kuleli Vakası'ndan sorumlu olan "Fedailer Cemiyeti", rejimi suikastlarla devirmeyi hedefleyen bir yeraltı örgütüydü.[31] 1865 yılının "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" ise eğitim, ikna ve etkileme amacı güden özgürlükçü vatanseverler ve idealistlerden oluşan bir gruptu.[32] Aynı zamanda padişahın nüfuzuna karşı diğer paşalarla ortak eylem içinde olan, ancak bu girişiminde başarısız olan Fuad Paşa da bir diğer ve çok değişik türde siyasi parti teşkilatına doğru el yordamıyla ilerliyordu.

Birinci Meşrutiyet döneminde, 1876 ve 1877 seçimlerinde mücadele edecek veya zamanın parlamentosunda grup oluş-

30. C.H.F. haricinde, 1931 seçimine birkaç bağımsız aday da katılmıştı.
31. Bak. yukarıda s. 207.
32. Bak. yukarıda s. 208-9.

turacak hiçbir parti ortaya çıkmadı. Ancak Abdülhamid istibdatıyla birlikte bir dizi gayrimeşru muhalif grup oluştu. Ortak hedefleri Abdülhamid'i devirmekti.

İçlerinden en önemlisi ikinci Meşrutiyet döneminin parlamentolarına hakim olan İttihat ve Terakki Cemiyeti idi. 1908 genel seçiminde sadece Ahrar Partisi (liberaller) ikinci bir parti olarak aday çıkardı. Bir tanesi Ankara'dan seçildi. İstanbul'dan çıkarılan diğer adayların hiçbiri seçilmedi. Ancak seçimden sonra çoğu Hıristiyan olan bir grup vekil, Ahrar üyelerine yakın duran bir muhalefet grubu oluşturmaya başladı. Daha birçok yeni parti kuruldu ve durumundan hoşnut olmayan vekillerden destek aldılar.

Ancak bunların hiçbiri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidardaki tekeline ciddi bir tehdit oluşturabilecek güçte değildi. Tek ciddi meydan okuma, meşhur Aralık 1911 ara seçiminde küçük bir zafer kazanan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan geldi. Ne var ki bu da çok uzun sürmedi ve 1913'te İttihat ve Terakki tekrar iktidarı alıp[33] fiilen bir diktatörlük kurdu. Muhalefet partileri kapatıldı, bazı liderleri sürgüne gönderildi. Mayıs 1914 seçimleri sadece tek bir partinin katılımıyla gerçekleşti ve Cemiyet 1918'deki mütarekeye kadar tek parti olarak kaldı.

1919 genel seçimleri eski veya yeni çok sayıdaki grubun mücadelesiyle geçti. Ancak kârlı çıkan sadece iki grup görünüyordu, ki bu iki grup da resmi olarak seçime katılmamışlardı. Birincisi 14-19 Ekim 1918'de son parti kongresinde kendisini feshetmiş olduğundan artık var olmayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, diğeri de Anadolu'da çoktan kendini göstermiş olan milliyetçilerdi.[34]

33. Bak. yukarıda s. 304-5.
34. Tunaya, *Partiler*, s. 402.

1919 yılı boyunca İstanbul'da oluşturulan pek çok partiden en önemlisi Hürriyet ve İtilaf Fırkasıydı. Fırka bir sessizlik döneminden sonra, o yılın Ocak ayında resmi olarak yeniden kurulmuştu. Aslında bu fırkayı iktidar partisi olarak tanımlamak biraz abartılı olabilir. Fırka ve liderleri savaşın sonuyla İmparatorluğun sonu arasındaki dönemde, İstanbul'da yönetimde olan bir dizi bakanlık makamında önemli bir rol oynadı. Ancak son Osmanlı meclisinde geniş bir destek grubu bulamadılar.

Mustafa Kemal'in, Türkiye'nin reform hareketi mücadelesinde siyasi araç olarak kurduğu Halk Fırkası Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin doğrudan devamıydı. Bu Cemiyet silahlı kurtuluş mücadelesinde hizmet etmişti. Ağustos 1923 ve Kasım 1923 tarihlerinde genel bir açılış toplantısı yapıldı ve yeni partiye artık ortadan kalkmış olan cemiyetin teşkilatı ve malları devredildi. Bir yıl sonra Kasım 1924'te partinin adı Cumhuriyet Halk Fırkası oldu.

Ankara'daki rejimde neredeyse en başından beri muhalefet grupları mevcuttu. 1922 yazında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde küçük bir grup kurulmuştu ve amacının her türlü şahsi despotluğa karşı koymak olduğunu ilan etmişti. Grup, Meclis'in egemenliğini tanıyor, ancak bir bireyin -başka deyişle Mustafa Kemal'in- tek adam iktidarına karşı çıkıyordu. Bunlar, 1924 seçimlerinde hiç aday çıkarmadılar ve ardından siyasette herhangi bir rol üstlenmediler.[35]

Mustafa Kemal'in muhalefetle tecrübesi iki ayrı partiyle oldu: Kendilerine müsaade verilen bu partilerden birisi 1924-1925 yılındaki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve diğeri de 1930'daki Serbest Cumhuriyet Fırkası idi.[36] Bu deneyimler, muhalefet partilerinin kapatılması ve Gazi'nin iktidar partisi üze-

35. A.g.e. s. 537-8.
36. Bak. yukarıda s. 357-9 ve 374-7

rindeki kontrolünü pekiştirmesiyle sonra erdi. Bu kontrol, Meclis için adayları şahsen belirleme derecesine bile varmıştı. 1935 parti kongresinden sonra partinin ve devletin fiilen birlikteliği resmiyet kazandı. Merkezde İçişleri Bakanı ve partinin genel sekreteri aynı kişiydi, taşrada ise vali aynı zamanda partinin il teşkilatının başıydı.[37]

Gazi'nin ölümünden sonraki 1939 parti kongresinde, partinin bir biçimde devletten ayrılmasına ve bir başka çeşit muhalefet deneyimine karar verildi. Parti ve hükümet atamaları birbirinden ayrıldı ve Meclis'teki Halk Partisi vekilleri arasında "bağımsız bir grup" oluşturuldu. Bu gruba meclis içi muhalefet yapma görevi verildi. Grup 1946 kongresi tarafından feshedildi.[38]

İki kısa dönem haricinde, CHP başka partilerin de müsaade aldığı 1923 - 1945 arasında tartışmasız olarak kontrolü elinde tuttu. O dönem boyunca iktidar partisinin, siyasi muhalefet karşısında devletin kontrolünü elinde tutmak, kazanmak ve hatta savunmak zorunda olmadığı için, partilerin siyasi hayatında değişen şartlara göre son derece önemli olan, ister seçimle ilgili ister başka türlü tertiplerle ilgili olsun, farklı yöntemlere hiç ihtiyaç duymamıştı. CHP iktidarı elde etme ve elde tutma aracı olmaktan çok, onu kullanma aracıydı. Bu parti, Ortadoğu'da ve başka yerlerde yaygın olarak görülen şablondan bazı noktalarda ayrılıyordu. Çevre illerde müttefikleri olan ve başkentteki ileri gelenlerin kurduğu, programdan ziyade kişilerin oluşturduğu bir grup olmaktan çok, ülke çapında yerleşik bir teşkilatı olan ve gerçekçi, tutarlı bir çalışma programına kendini adamış bir partiydi. Hem eğitim hem icra alanında pek çok önemli işlevi yerine getirerek Cumhuriyet hükümeti mekanizmasının bir

37. Tunaya, *Partiler*, s. 570 v.d.
38. A.g.e. *Partiler*, s. 573 v.d.; Karpat, s. 396.

parçası haline geldi. Türkiye'nin bütün köy merkezlerinde yerel bir CHP şubesi vardı ve yetkilileri Kemalist Devrim'in temsilcileriydi. Koşullara göre iknadan mecbur etmeye kadar değişen şekillerde, köylüye rehberlik eden onlardı. Bunu yapmakla, önceleri köy ağalarının kullandığı toplumsal ve ekonomik gücün büyük bir kısmını devralmış oldular. Partinin eğitimsel ve toplumsal çalışmasına dair dikkat çekici bir örnek Halk Evleri ve Halk Odaları ağıydı. Bunların kaynağında 1912'de kurulmuş olan Türk Ocakları vardı.[39] 1924'te yeniden canlandırıldılar ve 1927'de Ankara'da bir kongre düzenlendi. 1931 parti kongresinin aldığı kararla CHP bunların faaliyetlerini yaymayı ve Türkiye'nin her yerinde Halk Evleri kurmayı kararlaştırdı. 1940'ta küçük şehirlerde ve köylerde Halk Evlerine "Halk Odaları" eklendi. CHP'nin iktidardan düştüğü 1950 yılına gelindiğinde, yaklaşık 500 Halk Evi yanında 4000'in üzerinde Halk Odası vardı. Halk Evlerinin amacı Türk halkına devrimin ilkelerini, özellikle de cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laikliği açıkça ilan edildiği üzere aşılamaktı. Bunu konferanslar, dersler, toplantılar, kütüphaneler, çeşitli yayınlar, tiyatro, spor ve benzeri faaliyetler, konser ve sergiler, toplumsal yardım ve çeşitli rehberlik etkinlikleriyle yaptılar.

Bütün bu etkinlikler o zamanlar Avrupa'daki tek parti devletlerindeki partilerin üstlendiği rol şablonuna, içerikten ziyade şekil itibariyle çok yakındır, (örneğin İtalya'da Faşist Parti, Rusya'da Komünist Parti ve Almanya'da Nazi Partisi). Ancak bir açıdan Türkiye'deki Cumhuriyet Halk Partisi diğer yerlerdeki örneklere göre çok çarpıcı bir farklılık sergiler. Zira diğer hiçbir diktatörlük partisi bizzat kendi sonunu böyle barışçı bir biçimde hazırlayıp, organize edip kabul etmemiştir. CHP bun-

39. Bak. yukarıda s. 474.

dan önce iki kere muhalefet deneyimi yaşamış ve bu deneyim başarısızlıkla sonuçlanmıştı. 1945'te üçüncü kez denendi ve bu deneme, partinin kendi yenilgisini getirdi.

1945 ve 1946'da Dernekler Kanunu ve Ceza Kanunu CHP'nin dışında başka siyasi partilerin oluşumunu ve faaliyet göstermesini kolaylaştırmak üzere değiştirildi. Siyasi propaganda ve faaliyet serbest bırakıldı. Bunun sadece iki istisnası vardı: komünizm ve dine dayalı siyaset, yani laiklik karşıtlığı. Komünizmin ya da saltanat ve hilafetin yeniden tesis edilmesinin savunulması Cumhuriyetin temel ilkelerine aykırıydı ve hoş görülemezdi. Bu ilkeler dahilinde, muhalefet ve eleştiri hakkı tanındı.

CHP'nin uzun tekelini sona erdirecek olan ve ilk yeni parti 18 Haziran 1945'te İstanbul valisinin izniyle kurulan Milli Kalkınma Partisiydi.[40] Kurucuları devletçilik politikasını şiddetle eleştiren, ateşli bir hür teşebbüs savunucusu olan Nuri Demirağ, 1923'te Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ndeki "İkinci Grup" olarak bilinen muhalif grubun bir üyesi olan Hüseyin Avni Ulaş ve daha sonra ayrılıp bazı aşırı sağ teşkilatlarla işbirliği yapan Cevat Rifat Atılhan'dı.

Bu karışık lider grubu ve programıyla parti fazla destek bulamadı. Ancak teşkilatlanma ve muhalefet adına bir emsal oluşturdular ve kısa süre sonra arkalarından birçok başka parti geldi. 1945'le 1950 arasında en azından 27 parti kuruldu. Bunların arasında Sosyal Adalet Partisi, Çiftçi ve Köylü Partisi, Yalnız Vatan İçin Partisi, Arıtma ve Koruma Partisi, İslam'ı Koruma Partisi, İdealist Parti, Öz Demokratlar Partisi, Serbest Demokratlar Partisi, Toprak Emlak ve Hür Teşebbüs Partisi gibi gösterişli isimleri olan partiler yanında, emekçi, işçi, sosyalist ve liberal partiler kuruldu.

40. Tunaya, *Partiler*, s. 639 v.d.

Bütün bu partilerin içinden ancak sadece iki tanesi gerçek anlamda siyasi olarak önem taşıyordu. 7 Ocak 1946'da kurulan Demokrat Parti[41] ve 20 Temmuz 1948'de kurulan Millet Partisi.[42] 1950'de yeni seçim yasasıyla Demokratlar 487 sandalyeden 407'sini kazanarak Türkiye'nin yeni hükümetini kurdular. Böylece DP Türkiye tarihinde tamamen anayasal ve parlamenter yollarla iktidarı kazanan ilk parti oldu. İktidarı aynı araçlarla kullanıp kullanmadıkları ise başka bir mesele olarak kaldı.

İl İdaresi

Osmanlı İmparatorluğu klasik haliyle, eğer Ortaçağ Avrupası ile kabaca bir benzetme yapacak olursak, askeri bir feodalizm olarak tanımlanmıştır. İl (taşra) idaresinin temel birimi Sancak idi. Sancağın başında bulunan Sancak Beyi bir subaydı ve ödeneği, kendisine tahsis edilen tımar vasıtasıyla sağlanıyordu. Birincil görevi kendi Sancak'ı içindeki tımarlı sipahileri gözetim altında tutmak ve savaş zamanı onları seferber etmekti. Sancakların bir araya gelmesi ile Eyalet ortaya çıkıyor ve Eyalet'de Beylerbeyi tarafından yönetiliyordu. Beylerbeyi bu makamda çok uzun süre kalamasa da, çok geniş askeri ve mali bir özerkliğe sahip oluyordu.

On yedi ve on sekizinci yüzyıllarda İmparatorluk'ta adem-i merkeziyetleşme hızla devam etti. Timar askerinin öneminin nispeten azalması ve maaş alan düzenli ordu mensuplarının sayı ve masraflarının artmasıyla birlikte, merkezi hükümetin taşraya olan ilgisi gittikçe daha az askeri ve daha çok mali bir nitelik kazandı. Son kalan tımarlar da III. Selim tarafından ciddi biçimde azaltıldı ve nihayet II. Mahmud tarafından 1831'de tamamen kaldırıldı.

41. A.g.e. s. 648 v.d.; Karpat, s. 408 v.d.
42. A.g.e. 712 v.d. Karpat, s. 431 v.d.

Ne var ki bu arada hazine gelirlerinin iltizama verilmesi, hizmetten ziyade paraya dayalı yeni bir tür feodalizmin ortaya çıkmasına yol açtı. Buna on sekizinci yüzyılda âyan ve derebeylerin özerkliklerinin artması da eklenince, taşra üzerindeki kontrol neredeyse tamamen kayboldu. II. Mahmud'a 1808 yılında yapılan taşra âyanları toplantısında bir tür eyalet özerkliği senedinin (Sened-i İttifak) zorla kabul ettirilmesiyle, bu feodal adem-i merkeziyetleşme süreci en üst noktasına ulaşmış oldu.

Ancak II. Mahmud, âyanların haklarını resmen tanımış olmakla birlikte, buna bir son vermeye de kararlıydı. 1812'de Rusya ile olan savaşın bitmesinden sonra Padişah, dikkatini ilk büyük görevi olarak gördüğü işe, yani taşrada merkezi hükümet otoritesinin yeniden tesis edilmesi ya da kurulmasına çevirdi. Bir dizi askeri sefer ve polisiye eylemin ardından il idaresinin özerkliğini ve kurumlarını yerle bir ederek isyankar paşaları ve âyanları alt etmeyi başardı. II. Mahmud'un kurduğu ve ardılları tarafından devam ettirilen bu Yeni Düzen, böylece daha merkezi ve daha otokratik oldu.[43]

Bir açıdan II. Mahmud'un başlattığı bu hareket, eski düzeni olduğu gibi bıraktı. Taşra, merkezi hükümetin doğrudan kontrolü altına girmiş olsa da -ki o zamanın şartlarına göre bu, padişahın şahsi kontrolü demekti- hâlâ mali ya da parasal anlamda bir merkeziyetçilik mevcut değildi. Vilayet gelirleri yine iltizam yoluyla tahsil ediliyordu ve siyasi imtiyazlarını kaybetmiş olsalar da, mültezimler hâlâ vergi verenlerle hazine arasındaki yerini koruyordu.

1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na göre:

> ***Hiçbir faydası görülmese de, bu zararlı iltizam usulü hâlâ devam etmektedir. Bu, bir bölgenin sivil ve mali idaresini tek bir adamın arzusuna, yani bazen onun kahredici pençesine teslim etmek demektir.***

43. Bak. yukarıda, 107 v.d. ve 125 v.d.

Bu da, eğer o mültezim iyi bir adam değilse, sadece kendi çıkarına bakacak anlamına gelir.

Daha sonra Hatt-ı Hümayun'da iltizamın kaldırıldığı, bütün Osmanlıların sadece sabit olarak ve doğrudan "sahip oldukları-na uygun olarak" vergilendirileceği ilan edilir. Birkaç ay sonra, Aralık 1839'da hükümet, 1 Mart 1840'tan itibaren geçerli olmak üzere eyalet, sancak ve benzeri idarecilere sadece sabit miktar-da maaş ödeneceğini, daha yüksek mevkilere tayinde sadece liyakat esasına bakılacağını ve il idarecilerinin sadece bu sabit yasal vergiyi henüz atanmış olan sivil vergi memurları aracılı-ğıyla toplayabileceklerini resmen ilan etti.[44]

Böylesi muazzam bir yeniliği ilan etmek bir şey, onu uygu-lamak ise bambaşka bir şeydi. Memuriyetlerin satılmasına son verilmesinin yarattığı ilk etki, para sıkıntısı oldu. İyi niyetli olsa da yeni mali idare tecrübesiz ve yetersizdi. Yeni kağıt para hız-la değer kaybetti ve çok geçmeden toplumun hemen her sını-fı aşina olmadıkları bu etkisiz reformların kendi çıkarlarını teh-likeye attığını hisseder oldu.

1841'de Reşid Paşa'nın görevden alınmasının ardından orta-ya çıkan tepki dalgası içinde taşra reformları terk edildi ve eski mali sistem yeniden getirildi. Şubat 1842'de taşradaki sivil ver-gi memurları geri çekildi ve vergi tahsili yine âyan meclisleri-nin de desteğiyle, askeri yöneticilere ve onların mültezimleri-ne bırakıldı.[45]

Reşid Paşa tarafından kurulan bu meclisler, Fransız *Conse-ils Departementaux* modelini örnek alıyordu. Ancak farklı ola-rak, bu meclisler sürekli toplanmaktaydı ve eyaletin hem idari hem adli işlerine etkin biçimde müdahale ediyorlardı. Kaçınıl-maz biçimde bu meclisler yerel partizan çekişmelerin merke-

44. Bailey, s. 198 v.d.; Temperley, s. 236 v.d.
45. Engelhardt, s. 50.

zi haline geldiler. Uzak ve herhangi bir etkinliği olmayan merkezi otorite ile canlı ve engel koyucu yerel meclis arasında kalan yürütme gücü, tamamen etkisiz bir hale geldi. Sonunda, zamanından önce yapılan merkezileşme ve demokrasinin getirdiği bazı kötü sonuçlar ortadan kaldırıldı. 28 Kasım 1852 tarihli bir fermanla yerel yöneticinin yetkileri iade edildi ve böylece bir kez daha onun kendi bölgesinde etkin bir otorite olması sağlandı. Aynı zamanda zabıta ve ordunun, düzeni ancak zarzor koruyabilecek kadar zayıflamış olan yasal yetkileri de teyit edildi ve genişletildi.[46]

Eskiyle yeni düzen arasındaki uzlaşma hiç tatmin edici değildi ve Kırım Savaşı'nı takip eden yeni reform evresinde dikkatlerin bir kez daha il idaresinin sorunlarına odaklanması son derece doğaldı. Reforma Avrupalı vaftiz babaları tarafından gösterilen ilgi, özellikle İmparatorluğun Balkanlar'daki eyaletlerine yönelmişti. 1859-1860 yıllarında Rumeli eyaletlerinde uluslararası bir teftiş heyetinin kurulmasına dair teklif, ancak Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın bizzat oraya gitmesiyle önlenebildi.[47]

Balkan Hıristiyanları arasındaki hoşnutsuzluk ve isyan, İmparatorluk'ta gündelik hayatın alışıldık bir parçası olmuştu. Ancak düzensizliğin 1860-1861'de tamamen Müslüman olan Suriye bölgesine de sıçramış olması ve bunun doğurduğu yabancı müdahale göz ardı edilemeyecek bir tehlike işaretiydi. Devrin Hariciye Nazırı Fuad Paşa bizzat Suriye'ye soruşturma yapmak üzere gidip suçluları şiddetle cezalandırdı.[48] Bu karışıklıklar üzerinde yazdığı notlarda Fuad Paşa İmparatorluğun eyaletlerinin maruz kaldığı kötü yönetim üzerinde büyük bir dikkatle durmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük bir ülkede arzu

46. A.g.e. i. 105-110; Karal, *Tarih*, vi. 31-32.
47. Rasim, *Osmanlı Tarihi*, iv. 2095, v.d.; Karal, *Tarih*, vii. 152.
48. Rasim, iv. 2083 v.d.; karş. W. Miller, *The Ottoman Empire and its Successors, 1801-1922* (1923), s. 302.

edilen nitelikte ve yeterli sayıda memur bulmak oldukça zordu. Gerçekte birçok memur devletin verdiği yetkileri kötüye kullanmış ve bundan dolayı da onların yeterliklerinin azaltılması ve merkezi hükümetin kontrolünün arttırılması yönünde bir eğilim oluşmuştu. Bazı faydalar getirmiş olmasına rağmen bunun aynı zamanda taşra memurlarının konumunu ve otoritesini azalttığı da bir gerçekti. Çok daha farklı vasıtalarla yönetilmeye alışmış olan kitlelerin gözünde bu durum, onların hor görülen birer hiç konumuna düşmesine neden oldu. Pek çok farklı ırkı ve dini barındıran bir ülkede, taşra idaresinin içine düşmüş olduğu bu zafiyet ve itibarsızlık çok ciddi tehlikelere yol açmaktaydı.[49]

Taşradaki idare sorunu Fuad Paşa ve çevresindekileri meşgul etmeye devam etti. Tarihçi ve hukukçu Cevdet Paşa, ilim ve devlet adamı Ahmed Vefik Paşa gibi ünlü şahsiyetler, eyaletlere müfettiş olarak gönderildi. Cevdet Paşa'nın başkanlığında, teftiş raporlarını incelemek ve tavsiyelerde bulunmak üzere özel bir komisyon kuruldu.

1864'te Fuad Paşa yeniden Sadrazamlığa getirilmiş ve yeni Vilayet Nizamnamesi'ni bulduğu çözüm olarak ortaya koymuştu. Cevdet Paşa'nın tanıklığına göre Fuad Paşa'nın düşüncesi, eyaletleri daha büyük birimler halinde toplayıp büyük bir dikkatle seçilmiş becerikli ve tecrübeli kişilerin kontrolü altına almaktı. Bu kişilere geniş bir karar yetkisi verilecek ve İstanbul'a sadece çok önemli konularda danışılacaktı. Ayrıca bu yöntem, bakanların sıradan rutin işlerden kurtulmasını ve onların daha ciddi devlet meselelerine odaklanmasını sağlayacaktı.[50]

Bu esasa dayalı bir vilayet kanunu hazırlanıp 1864'te resmen ilan edildi. Eski eyaletlerin yerine ciddi biçimde genişletil-

49. Rasim, zikredilen yerde; Karal, *Tarih*, vi. 31.
50. "Maruzat", *TOEM*, no. 87 (1341 Hicri), 269-70; karş. Karal, *Tarih*, vi. 153 ve Mardin, *Ahmed Cevdet Paşa*, s. 53 v.d.

miş yirmi yedi yeni vilayet oluşturuldu, her birinin başında geniş yetkileri olan birer vali vardı. Vilayet dahilinde ise bir otorite zinciri kuruldu. Vilayet sancaklara bölündü. Aslında bu isim eski ve feodal olmakla birlikte yepyeni bir anlam taşıyordu. Sancaklar kazalardan, kazalar nahiye ve köylerden oluşmaktaydı. Valinin otoritesi altında sancak bir mutasarrıf tarafından, kaza bir kaymakam tarafından, nahiye bir müdür tarafından, köy ya da mahalle ise seçimle gelen muhtar tarafından yönetiliyordu. Vilayet, sancak ve kaza birimlerinde birer idare meclisi olacaktı. Vali tarafından oluşturulacak bu mecliste en yüksek rütbeli yargıç, baş maliye memuru ve baş katip ile birlikte, bölgedeki nüfusun iki Müslüman iki gayrimüslim dört temsilcisi, Müslüman ve gayrimüslim cemaatlerin dini önderleri bulunacaktı. Temsilci üyelerin seçimi karmaşık, sınırlı bir oy hakkı sistemiyle gerçekleşecekti. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun yarattığı karmaşaya tekrar dönmemek için bu meclisin adli meselelere müdahale etmesine izin verilmedi. Valinin idaresi sivil, mali, polisiye, siyasi ve hukuki işler arasında kısımlara ayrıldı. Bu kısımların her biri için valiye bağlı memurlar vardı. Bununla birlikte, geleneksel Osmanlı ve İslam uygulamasının bir devamı olarak mali işlerden sorumlu memur (Defterdar), hesap işlerinde doğrudan Maliye Vekaleti'ne karşı sorumluydu. Vali aynı zamanda kendi çalışanlarını seçip tayin etmekle de yükümlüydü. İdari meclislerin dışında, yıllık olarak "Vilayet Umumî Meclisi" toplanacaktı. Bu meclis, yine ikisi Müslüman ikisi gayrimüslim, her sancaktan seçilen dört temsilciden oluşacaktı. Bu uygulama Abdülhamid tarafından kaldırılmadan önce, birkaç yıl boyunca temsili hükümet mekanizmasının geri kalanıyla birlikte devam etti.[51]

51. Engelhardt, i. 193-8; Temperley, s. 237; Karal, *Tarih*, vii. 153; Sax, s. 371 v.d.; İsmail Hakkı Göreli, *İl İdaresi* (1952), s. 6; ve Davison, *Reform* (1963), s. 136-71. Metin için *Düstur*, i. 4 v.d.; çevirisi için Young, i. 29 v.d. ve Aristarchi, [illegible] v.d.

Vali, mutasarrıf, kaymakam ve müdür hiyerarşisini içeren ve vilayet, sancak, kaza ve nahiye idaresi öngören bu yasa, açıkça Fransız il idaresi sistemine dayalıdır. Fransız sisteminde il idaresi *Departement*lar, *Arrondissement*lar, *Canton* ve *Commune*ler üzerine kuruluydu. Fuad Paşa'nın getirdiği bu yasa Osmanlı valisine Fransız *Préfet*sinin sahip olduğundan çok daha fazla yetki vermekle birlikte, yasadaki genel eğilim merkezileşme ve bütünlük yönündeydi. Genel olarak muhafazakar biçimde değişimi savunan Cevdet Paşa'nın eleştirdiği husus da daha ziyade bu ikinci bölümdü. İmparatorluğun eyaletleri, diyordu Cevdet Paşa, birbirinden hem coğrafi hem de etnografik şartlar bakımından büyük farklılıklar göstermektedir ve hepsine aynı şekilde muamele edilemez. Her bir bölgede yerel şartların ve tarihsel alt yapının hesap edildiği bir idari reform uygulanmalıydı. Cevdet Paşa bunu çok fazla bilgi, beceri ve zaman gerektiren bir süreç olarak görüyordu.[52]

Cevdet Paşa genel ilkeler ve gözlemler sunmaktaydı. Klasik Osmanlı İmparatorluğu merkezi bir devlet olmamıştı. Tanzimat reformcuları merkezi idari bir sistem kabul ettirmeye çalışmışlar, ancak çok ciddi zorluklarla karşılaşmışlardı. O zamandan beri merkezi olan ve olmayan idari sistemler arasında bocalayıp durmuş ve sonuçta tam bir karmaşa ve anarşi ortaya çıkmıştı. Gerekli olan ilk şey yönetime dair genel bir ilke üzerinde karar vermek ve ardından idari, adli ve askeri üç ana grubun çalışanlarının görev ve sorumluluklarını belirlemekti. Son olarak da çalışanlar düzenli ve yeterli biçimde maaş almalıydı.

> ***Devlet memurları ahalinin seçkin bir sınıfı olarak liyakat ve kifayet bakımından diğer insanların üzerinde olmalıdır. Halbuki mükafat olmaz ise ahali içinde mümtaz olacak adamlar devlet memuriyetlerine heves etmeyip başka işlere yönelirler, devlet işlerinde kulla-***

52 Karal, *Tarih*, vii. 153.

nılacak bayağı adamlar kalır. Onlar ise kamunun gözünde haysiyetsiz bir sınıf olarak aslında kendilerinin üstünde olan insanları idareden aciz olurlar. [53]

Cevdet Paşa'nın vurguladığı üzere, düzen ve istikrar, istihdam ve maaş, yetkinlik, dürüstlük ve hizmetin taşıdığı itibar; bütün bunlar Osmanlı eyaletleri gibi birbirinden farklı ve karışık bölgelerinde bütüncül ve merkezi bir yönetimi uygulamaya koymanın en temel zorluklarından bazılarıydı. Öte yandan merkezileşme lehinde yeni etkenler de vardı ve bunlardan ikisi özel önem taşıyordu. Bir tanesi haberleşme ve ulaşımdaki gelişmeydi: Kırım Savaşı sırasında telgrafın kullanılması ve 1862'den sonra karayolu ve demiryollarının hızla yayılması.[54] Diğeri ise nüfusunun çoğunluğu Hıristiyan olan Balkan vilayetlerinin birçoğunun elden çıkmasıydı. İmparatorluğun daha homojen bir yapı almasına neden olan bu durum, ulusal bir il idaresi sisteminin kurulup uygulanmasını kolaylaştırdı.

1864 Vilayet Nizamnamesi kuşkusuz derhal ve her yerde uygulanmaya konmadı. Zaten böyle bir niyet de yoktu. Osmanlı reformcularının değişmeyen âdetine uygun olarak Fuad Paşa pilot bir projeyle başladı. Model alınan ve uygulamaya tâbi tutulan vilayet Tuna vilayetiydi. Kuşkusuz siyasi sebeplerle seçilmiş olan bu yeni vilayet, Osmanlı hizmetindeki en yetenekli yöneticilerden ve yeni sistemin de bizzat mimarlarından olan Midhat Paşa'ya emanet edildi.

Midhat Paşa'nın Tuna valisi olarak görev yaptığı süre içinde, gereken iyi niyet ve beceri olduğu takdirde yeni sistemin pekâlâ işleyebileceği görüldü. İki yıl içinde Midhat Paşa düzeni sağladı, yeni bir hiyerarşi kurdu, tarım kredileri verdi, yolları köprüleri ve su yollarını arttırdı, okullar ve yetimhaneler aç-

53. Cevdet, *TOEM*, no. 44 (1333 Hicri), 103.
54. Karal, *Tarih*, vii. 267-73; karş. yukarıda, s. 250 v.d.

tı, bir gazete kurdu ve vilayetin yıllık gelirini yirmi altı bin keseden üç yüz bin keseye yükseltti.[55]

Avrupa'nın Hasta Adamı'nı canlandırma yolunda Midhat Paşa'nın elde ettiği başarı İmparatorluk'tan pay bekleyen mirasçıların keyfini kaçırdı. Açıkça 1868'de Bâb-ı Âli üzerinde kurulan dış baskıların bir sonucu olarak Midhat Paşa geri çağrıldı ve 1869'da Bağdat valiliğine gönderildi. İmparatorluğun uzak ve geri kalmış bir Asya eyaletinde Midhat Paşa başarılarını tekrar etti ve Irak halkına düzen ve ilerleme getirdi.

Osmanlılar kendilerine rehberlik eden bu başarılarla kademeli olarak yeni sistemlerini bütün İmparatorluk çapında yaygınlaştırıp aynı zamanda Vilayet Nizamnamesi'ne çeşitli değişiklikler de eklediler. 1871'de gözden geçirilmiş bir nizamname, validen köy muhtarına kadar taşra memurlarının işlevini ve yetkilerini sınırladı.[56]

1876 Anayasası'nda vilayetleri ele alan başlı başına bir bölüm bulunmaktaydı. Bu da adem-i merkeziyetçilik ilkesinin ve il idaresinde yetki ayrılığının teyit edildiği anlamına geliyordu. Ayrıca il idari meclislerinin üyelerinin seçimini ve valinin yetki ve görevlerini düzenleyecek yeni bir kanunu da ilan ediyordu. Bu yetki ve görevler kamu hizmetleri, tarım, sanayi, ticaret, ulaştırma ve eğitimin iyileştirilmesini kapsamaktaydı.

Mart 1877'nin o kısa ömürlü meclisinde il idaresine dair sorunlara büyük bir içtenlikle dikkat sarf edildi. 101 maddelik yeni bir vilayet kanunnamesi tartışmaya açıldı ve meclisin alt kanadı olan Meclis-i Mebusan tarafından kabul edildi. Ne var ki meclis kapatıldığında tasarı henüz Âyan Meclisi'ne ulaşmamıştı ve böylece hem görüşmeler, hem kanun, hem de bizzat anayasa süresiz olarak rafa kaldırıldı. Onun yerine, 1880'de

55. Midhat, *Life*, s. 38 v.d.; Karal, *Tarih*, vii. 154-5. *Düstur*, i. 625; Young, i. 47; Göreli, s. 7

Osmanlı ve yabancı görevlilerden oluşan karma bir heyet yeni bir yasa yayınladı. Öyle görünüyor ki yasanın amacı, Berlin Antlaşması'nda yer alan Osmanlı idaresine ilişkin maddelere bir karşılık vermek ve dış güçleri taleplerinin karşılandığı konusunda tatmin edebilmekti. 1864 Vilayet Nizamnamesi daha sonra yapılan bazı önemsiz değişikliklerle birlikte Osmanlı il idaresinin temeli olarak kaldı.[57]

1908 devrimi ve anayasanın yeniden tesis edilmesiyle birlikte, il idaresine adem-i merkeziyetçiliğin ve görevler ayrılığının getirilmesini öngören 108. maddenin uygulanması meselesi bir kez daha gündeme geldi. Birbiri ardına iki özel heyet tarafından yürütülen uzun soruşturmalar ve görüşmelerden sonra, 1910 yılında Meclis'e yasa tasarısı sunuldu. Meclisin konuyla ilgili değerlendirmesi son derece uzun ve zorlu oldu. Kaçınılmaz olarak Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın ve daha merkezi, daha otoriter bir rejime doğru gittikçe artan bir eğilimin etkisi altına kalmıştı. Yasa nihayet 26 Mart 1913'te kabul edildi ve o tarihten bu yana Türkiye'nin il idaresinin temeli oldu. Anayasanın 108. maddesinin gereklerini karşılamak üzere devrin yasa koyucuları il idaresinin çifte karakterine dayanan bir teori geliştirdiler. Vilayetlerin idaresinin iki nitelik taşıdığı kabul ediliyordu. Biri ulusal hükümet mekanizmasının parçalarından biri olarak il genel idaresi; diğeri de tüzel kişilikli bir adem-i merkeziyet idare birimi olarak il özel idaresi. Bu şekilde Batılı tüzel kişilik kavramını ülkenin hukuki ve idari yapısı içine almakla, 1913 kanununun hazırlayıcıları İslami hukuk ilkelerinden uzaklaşarak Avrupai hukuk ilkelerine doğru önemli bir adım atmış oldular. Kanunun amacı düzeni temin etmek, kamu hizmetlerini yürütmek ve o yöreye has işleri etkin biçim-

57 Engelhardt, 250-5.

de idare etmek için valiye gerekli olan yetkiyi sağlamaktı. Bir yandan da, içişleri bakanının ülke çapındaki otoritesini muhafaza etmek amaçlanıyordu.[58]

Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nin kabul ettiği 20 Ocak 1921 tarihli "Teşkilat-ı Esasiye" kanunu, terminolojiye önemli bir değişiklik getirdi. Bu yasa ülkeyi vilayetlere, vilayetleri kazalara, kazaları nahiyelere ayırıyordu. Eskiden gelen "Sancak" ismi çıkartılmıştı ama, eski sancaklar şimdi doğrudan merkezi hükümete bağlı vilayetlere dönüştüğünden aslında eski ve geniş ölçekli vilayet sistemi ortadan kalkmıştı. 1913 yasasının yarattığı durum Cumhuriyetin ilanıyla bir değişime uğramadığı gibi, 20 Nisan 1924 tarihli Cumhuriyet Anayasası da il idaresindeki adem-i merkeziyet (yerinden yönetim) ve görevler ayrılığı ilkesini yeniden teyit etmekteydi. Ayrıca hâlâ yürürlükte olan 18 Nisan 1929 tarihli vilayet kanunuyla da bu ilkeler tasdik edildi.[59] Vilayetin çifte karakterli yapısını onaylayan bu yasayla, ulusal hükümetin idari bir alt birimi olarak başkentten bir vali atanmaktaydı. Aynı zamanda da vilayet, yerel idarenin bir birimi olarak tüzel kişiliğe sahip olduğu kabul ediliyordu. Yerel idarenin kendi bütçesi, kendi yasama ve yürütme kurulu vardı ve mülk edinebilmekteydi.

Türk hukuk teorisine göre vilayet ve onun alt birimleri bu şekilde ülkenin yerel idaresini temin eder. Asıl olarak il idaresi işlerinde İçişleri Bakanlığının kontrolü son derece sıkıdır. Vali, kaymakam ve diğer idareciler hep bakanlık tarafından tayin edilen sürekli memurlardır. Vilayet bütçesi merkezden gelir. Bütçe, kredilerle desteklenebilir. Fakat yerel vergilerden pay alamaz, zira il genel meclisinin vergi koyma yetkisi yoktur. Se-

58. Göreli, s. 17.

59. A.g.e.; Başgil, s. 49; Jaschke, *Kalender*, o tarih altında; aynı yazarın "Die grösseren Verwaltungsbezirke der Türkei seit 1918" *MSOS*, xxxviii (1935), 81-104.

çilmişlerden oluşan il genel meclisi, normal şartlarda yılda kırk gün valinin başkanlığı altında toplanır. Eğer vali meclisin kararlarını onaylamaz ise nihai karar için Ankara'daki Danıştay'a baş vurulabilir. Meclisin görevi bir önceki yılın bütçe hesaplarını incelemek ve vali tarafından hazırlanıp il daimi komisyonuna sunulan yeni yılın bütçesini onaylamaktır. Bütçeler son olarak Ankara'da Bakanlar Kurulu ve Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmak zorundadır. İl genel meclisi ayrıca kamu hizmetleri, tarım, eğitim ve sosyal hizmetler alanında da politikalar üretip uygulamaya koyabilir. Meclis toplantı halinde olmadığı zamanlarda bu görevler dört kişiden oluşan il daimi komisyonu tarafından yerine getirilir.

Kazaların (ilçelerin) tüzel kişiliği yoktur ve seçilmiş bir meclisleri de bulunmaz. Kazanın başındaki kaymakam valinin altındadır, ancak Ankara tarafından atanmış merkezi hükümete bağlı bir memurdur. Vilayetin en küçük alt birimi olan nahiye (bucak) yine merkezi hükümetin bir memuru olan müdür tarafından idare edilir, ancak kaymakam ve validen daha farklı bir terfi kademesi söz konusudur. Yerel memurlar ve teknisyenlerden oluşan her bir köy ya da belediyeden seçilmiş birer temsilciyle birlikte müdür, nahiye meclisine başkanlık eder. Son olarak 18 Mart 1924 köy kanunuyla ilk kez tüzel kişilik olarak kurulmuş olan köy mevcuttur. Köylüler bir muhtar ve ihtiyar heyeti seçerler. Köyün öğretmeni ve imamı bu heyetin doğal üyesidir. Muhtar, köylüleri temsil eden seçilmiş resmi bir yetkili olmakla beraber, aynı zamanda aslen ve genellikle köyde merkezi hükümeti temsil eden ve emir zinciri üzerinden kendisine gönderilen talimatları uygulayan bir idari memurdur. Aynı durum mahalle muhtarları için de geçerlidir. Onlar da birçok bakımdan vilayetin otoritesine tâbidir. Fakat mahalle, çok farklı

bir altyapısı ve tarihi olan ayrı bir teşkilata sahip olan belediyelerin bir parçasıdır.[60]

Belediye İdaresi[61]

Aslında İslamiyet'in birçok açıdan özde kentsel bir uygarlık olmasına karşın, klasik İslam hukuk ve yönetim sistemi, şehri pek az hesaba katar. İslam hukuku tüzel kişiliği tanımaz ve İslam tarihinde tüzel bir konumu ya da hakları olan, kabul edilmiş, ayrıcalıklı şehir görülmez. Bir devletin olmayıp ancak sadece bir yönetici ve onun adamlarının var olması ya da mahkemenin olmayıp ancak bir yargıç ve yardımcılarının olması gibi, bir şehir de yoktu ama yalnızca her birinin yöneticilerinin ve önderlerinin olduğu aileler, mahalleler ve loncalar yığını vardı.

Şeriat'ın belediyecilikle ilgili bir nizamnamesi yoktu ve kent, ne bir tımar ne de bir komün olarak, asla hukuki ya da siyasi bir birim olmadı. Kentin yönetiminden sorumlu olanlar belediye memurları veya tımar sahipleri değildi. Modern anlamda kamu hizmetlisi bile sayılmazlardı. Birçok yerde padişaha bağlı memurdular. Yetkilerini hükümdardan alıyorlardı ve bu yetkiler geri alınabilirdi. Bazı yerlerde ise Şeriat hükümleri söz konusu olduğu zaman, belli başlı engelleyici ve uygulatıcı görevler taşıyan dinsel sınıfın mensuplarıydılar.

Osmanlı İstanbul'unda kolluk, yangın söndürme ve kamu düzenini sağlama görevleri genelde bazı subaylara emanet edilmişti. Bu subayların emrinde bu tür görevler için tahsis edilmiş

60. Türk il idaresine dair bak. *Kaza ve Vilayet İdaresi üzerinde bir Araştırma* (Ank., 1957); A. Gorvine, *An Outline of Turkish Provincial and Local Government* (1956).

61. Türk belediye kurumları hakkında bir araştırma için bak. *EI²*, B. Lewis tarafından yazılan "Baladiyya" maddesi. Ayrıntılar ve belgeler için bak. Nuri, *Mec. Um. Bel.*

alaylar bulunuyordu. Pazar yerlerinin denetlenmesi *muhtesib*in göreviydi. Ulema sınıfına mensup olan *muhtesib*in görevi, satışa sunulan ticari ürünlerin fiyat ve kalitesine ilişkin kuralları uygulatmak, genel anlamda ahlaki kaideleri gözeten bir yasakçı olarak hareket etmek, kamu adabını ve ahlakını muhafaza etmekti. Kökleri Ortaçağ İslam dünyasına kadar uzanan *muhtesib*in görevine genel olarak *ihtisab* adı verilir. Bir üçüncü görevli ise *şehremini* idi. Fetihten hemen sonra İstanbul'da ortaya çıkan bu makamın ilk Osmanlı şehirlerinde hiçbir izinin olmamasından dolayı, muhtemelen Bizans'tan alınmış bir örneğe dayanmaktaydı. Şehremini sadece padişahın bir memuru değildi, özel olarak bir saray görevlisiydi. Başlıca görevleri arasında sarayın mali açıdan denetimi, yiyecek, giyecek ve diğer saray gereksinimlerinin sağlanması, sarayın ve şehirdeki diğer saltanat ve yönetim binalarının bakım, onarımı ve buna benzer şeyler yer alıyordu. Bu makam, bürokrasinin maliye şubesinin kademeleri içinde oldukça yüksekte bir mevkiye karşılık geliyordu. 1831 yılında kaldırıldı.

Modern belediye idaresine doğru ilk yaklaşımlar II. Mahmud tarafından, Yeniçerilerin kaldırılmasının sonraki dönemde gerçekleştirildi. Reformlarının bir çoğunda olduğu gibi amaç, görünüşe göre, daha önceleri yarı bağımsız kurumlar tarafından yürütülen bazı görevlerin, tıpkı ulema örneğindeki gibi, merkeze bağlanması ve böylelikle daha iyi denetlenmesiydi. 1827'de, o zamana kadar muhtesibler tarafından yerine getirilmiş olan pazar yerlerinin denetimi ve ölçü ve tartıların teftişi ile ilgili bazı görevleri merkeze bağlayan bir ihtisab müfettişliği kuruldu. 1829'da aynı genel amaçla, yani denetimi merkezileştirme ve ulemanın gücünü azaltma amacıyla, İstanbul'un mahallelerinde muhtarlık sistemi benimsendi. O zamana dek köylerde, görevleri, hükümeti ilgilendirdiği ölçüde aslen mali nitelik

taşıyan yöneticiler vardı. Herhangi bir tarımsal verginin belirlenip toplanmadığı kentlerde bu tür bir yönetici mevcut değildi. Erkek nüfusun kaydedilmesi, devir ve nakil kaydı gibi işler kadıların ve yardımcılarının sorumluluğundaydı. Şehrin mahallelerinde bu tür görevler mahalle imamlarına düşüyordu. Yeni yasaya göre bu görevler şehrin her mahallesine atanacak olan birinci ve ikinci muhtarlara bırakıldı. İmparatorluk tarihçisi Lütfi bu tedbirin amacının imamların boş vermişliğine ve yetersizliğine son vermek olduğunu söylemiştir.[62] Kısa bir süre sonra muhtarlar üç ila beş kişiden oluşan ihtiyar heyeti ile güçlendirildi. Zamanla bu sistem diğer şehirlere de yayıldı.

1854'te iki önemli değişiklik gerçekleştiğinde yeni bir dönem de başlamış oldu. Bunlardan ilki, Şehremini unvanının yeniden canlandırılmasıydı. Adı aynı kalmakla beraber, aslında bu yeni makamın eskisiyle hiçbir ilgisi yoktu. Daha ziyade Fransız *Préfecture de la Ville* unvanının bir uyarlamasıydı ve önceleri ihtisab sisteminin başlıca görevlerinden olan pazarların denetimi, fiyat kontrolü vs. gibi görevlerle ilgiliydi. 1827'de kurulmuş olan müfettişlik kaldırıldı ve görevleri de Şehremini'ne devredildi. Şehremini'ne loncalar ve tüccarlardan oluşturulmuş bir şehir meclisi de yardım ediyordu.

Terminolojideki bu değişiklik görünüşe göre uygulamada çok az etki yaptı ve belediyenin sorunlarının resmi makamlarca ihmal edildiği yönünde şikayetler gelmeye başladı. Birkaç ay sonra Meclis-i Âli-i Tanzimat tarafından belediye komisyonu kurulması yönünde bir karar alındı. Bu komisyonun başını çeken şahsiyet, Fransız Devrimi sırasında Türkiye'ye yerleşmiş zengin bir Fransız bankacı aileden gelen Antoine Aléon'du. Diğer üyeler de genel olarak bölgenin Rum, Ermeni ve Yahu-

62. Lütfi, 173.

di cemaatlerinden seçilmişti. Ancak bazı Müslüman Türkler de yer alıyordu. Örneğin II. Mahmud'un tıbbiyesinin ilk mezunlarından olan Hekimbaşı Mehmed Salih Efendi bunlardan biriydi. Komisyona Avrupa tarzı belediyecilik teşkilatı, kuralları, çalışma yöntemleri hakkında rapor hazırlaması ve Bâb-ı Âli'ye tavsiyelerde bulunması talimatı verildi.

Osmanlı hükümetini bu adımları atmaya sevk edecek pek çok etken bir araya gelmişti. Avrupa'nın başkentteki mali ve ticari çıkarları düzenli biçimde gitgide artıyordu. Galata ve Pera'da, binaları, apartmanları, dükkanları ve Avrupai otelleri ile yeni bir mahalle gelişmekteydi. Çok çeşitli atlı arabaların sayısının da büyük ölçüde artması önemli bir değişiklikti. On dokuzuncu yüzyılın hemen başında İstanbul'da çok az sayıda atlı araba vardı, zira atlı araba kullanımı için sadece Şeyhülislam ve Sadrazam gibi küçük bir grup iltimaslı şahsa izin verilmişti. Şehirde at üstünde dolaşabilme iznine nispeten daha fazla insan sahipti, ancak birçok subay ve devlet memurları da dahil olmak üzere geri kalanlar yürümek zorundaydı. On dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında bu kurallar göz ardı edildi ve Cevdet Paşa'nın anlattığına göre, "bazı gayrimüslimler bile izin almaksızın umumi yerlerde süslü atlar üzerinde görülebiliyordu."[63] Kâfirlerin bu şekilde izinsiz at binmeleri "halkın gözünde uygunsuz bir durum olduğundan" yasaklandı, ancak iki ve dört tekerlekli arabaların, yerli üretim ve Avrupa malı faytonların sayısı hızla arttı.[64]

Bütün bunlar, İmparatorluk'ta yaşayan Avrupalılar tarafından, yerel halk içinde Avrupalılaşmış unsurların da desteğiyle ortaya çıkarılan bir talep yarattı. Daha düzgün yollar ve kaldırımlar, sokak temizliği ve aydınlatması, kanalizasyon ve su

63. Cevdet, ix. 185-6.
64. Bak. M. Rodinson, "Araba", *J. As.*, ccxlv (1957), 273-80.

boruları talep ediliyordu. Kırım Savaşı sırasında Batı'dan gelmiş olan çok sayıda müttefik askerinin İstanbul'da bulunması, bu taleplere yeni bir itici güç ve yeni bir aciliyet kazandırdı. 1854'te başlayan yeni reform hareketinde başkentteki belediye teşkilatının ve hizmetlerinin yaşadığı sorunlara belli ölçüde dikkat sarf edildi. Liberal reform yanlıları bile bu sorunların farkına vardılar. Gazeteci şair İbrahim Şinasi İstanbul sokaklarının aydınlatılması ve temizlenmesi üzerine *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde bir makale yazdı.[65]

Bu konuya dair Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın toplantı tutanakları, Osmanlı hükümetinin açık ve net olarak ne ile meşgul olduğunu göstermektedir. Henüz kurulmuş olan Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak bir Şehremaneti'nin oluşturulması, kısmen bu işe uygun Avrupa kaynaklı mekanizmayı yerleştirerek bu yeni gereksinimi karşılama girişimiydi. Ayrıca Batılı gözlemcileri etkileme arzusu da her zamanki gibi mevcuttu. Meclis kayıtlarındaki bir belgede ifade edildiğine göre, kötü niyetliler *hükümet-i seniyyeyi* başkentin güzelleştirilmesi ve geliştirilmesi için hiçbir şey yapmamakla ve bu konuyu dikkate almamakla itham ediyorlar ve önerilen belediye bölgeleri sisteminden hiçbir şey çıkmayacağını söylüyorlardı. Dolayısıyla gündelik yaşama dönük bir gayret sergilemek gerekiyordu.[66]

Komisyon dört yıl boyunca toplandı ve ardından Meclis-i Âli-i Tanzimat'a bir rapor sundu. Raporda belediyecilikle ilgili bir dizi hizmet ve iyileştirme önerisi yer alıyordu. Komisyon ayrıca belediye hizmetleri için özel bir vergi konulmasını, belediyenin mali işleri için ayrı bir teşkilatın oluşturulmasını, belediye ile ilgili kanun ve kuralların uygulanması için kendisinin tayin edilmesini de tavsiye ediyordu.

65. Ebüzziya, *Nümune*, s. 227-35'de tekrar basılmıştır.
66. Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı* (1936), s. 125'te alıntılanmıştır.

Meclis-i Âli-i Tanzimat bu tavsiyeleri kabul etti, fakat bu uygulamanın o dönem için Avrupalı mahalleleri olan Galata ve Beyoğlu'nda deneme amaçlı kurulacak bir belediye ile sınırlandırılmasını kararlaştırdı. Örgütlendirilen ilk bölge olmasına rağmen, bu mahalle resmi olarak "Altıncı Bölge" olarak adlandırıldı. Bu, bir Türk tarihçisinin önerisiydi ve muhtemelen Paris'in altıncı *arrondissement*'ının kentin en gelişmiş bölümü olduğuna inanıldığı için bu isim seçilmişti. Kararın nedenleri 9 Ekim 1857 tarihli bir protokolle ortaya kondu. Belediye hizmetlerine ve gelişimine şiddetle ihtiyaç vardı, bunlar temin edilmeliydi, harcamalar devlet bütçesinden değil, bu hizmetlerden yararlanacak olan şehir halkından toplanacak özel bir vergiyle karşılanmalıydı. Yeni sistemin bütün İstanbul'a bir anda uygulanması pratik olarak mümkün değildi, bundan dolayı birçok göz alıcı binanın bulunduğu Pera ve Galata'dan oluşan Altıncı Bölge'den başlanmasına karar verilmişti. Bu kesimde çok sayıda yabancı kuruluş ve çoğunluğu oluşturan bir yabancı nüfusu vardı. Bu insanlar diğer ülkelerin uygulamalarını biliyorlardı ve belediye kurumlarının masraflarını karşılamaya istekli olacaklardı. Bu kurumların değeri bu örnek üzerinden gösterildiğinde, tavsiyelerin hepsini genel olarak uygulamak için uygun bir fırsat ortaya çıkacaktı.

Örnek bölge olarak da bilinen Altıncı Bölge Belediyesi'nin kuruluşu ve işlevleri Padişah'ın 7 Temmuz 1858 tarihli iradesiyle resmi olarak ilan edildi. Belediye meclisi, tümü padişah tarafından tayin edilmiş olan bir başkan ve on iki üyeden oluşacaktı. Başkanın görev süresi belirsizdi, üyeler ise üç yıl için bu göreve getiriliyordu. Herhangi bir maaş almayacaklardı. Meclis bir mimar ve inşaat mühendisinin de yer aldığı bir grup maaşlı memuru kadrolu olarak istihdam edecekti. Belediyenin vergi belirleme, koyma ve toplama, belirlenmiş sınırlar içinde kredi

alma ve bazı koşullarda mülke el koyma hakkı olacaktı. Başkan hazırladığı bütçeyi, tartışılmak ve araştırılmak üzere önce belediye meclisine, ardından onaylanması için Bâb-ı Âli'ye arz edecekti. Aksi takdirde bütçe geçerli sayılmayacaktı.

Şehre bazı yeni sorumluluklar yüklenmesini kabul ve temin etmekle birlikte bu önlemler, Avrupa tarzı belediye kurumları kavramına yönelik bir yakınlaşmayı pek de temsil etmiyordu. Öncelikle, bu reform, çoğunluğu Avrupalı nüfusun oluşturduğu tek bir şehir bölgesiyle sınırlandırılmıştı. Daha ötesinde, şehir hâlâ tüzel kişilik olarak kabul edilmiş değildi, zira bu tür bir fikir İslami hukuk ve yöneticilik kavramlarına yabancıydı. Herhangi bir seçim ya da temsil önerisi de yoktu. Ortaya çıkarılan şey, hükümdarın atadığı ve hükümdara karşı sorumlu, belirli ve sınırlı görevleri ve belli ölçüde bütçe özerkliği olan yeni bir tür yönetim birimiydi. Böylesi özel komisyonlar ise Osmanlı idaresi içinde hiç de yeni olan bir şey değildi. Yenilik, bu kuruma yüklenen görev türünde yatıyordu.

"Örnek komisyon" iyi işledi ve 1868'de bir belediye kanunu çıkartıldı. Bu sistem artık İstanbul'un tamamını kapsayacak şekilde yaygınlaşacaktı. Şehrin her bir bölgesinde bir belediye heyeti bulunacak ve bu heyetler, başkanlarını ve üç temsilcilerini kapsamlı bir İstanbul belediye meclisine gönderecekti. Hükümet tarafından atanan ve maaşları ödenen altı kişilik bir Şehremaneti Meclisi ile birlikte bu meclis, şehremininin başkanlığında görev yapacaktı. Şehremini de hükümetin bir memuru olarak çalışacaktı.

Bu kanunun hükümleri, 1876-77 yıllarında Meşrutiyet hareketinin itici gücüyle başkent ve taşra kentleri için yeni belediye kanunları çıkarılana kadar kağıt üzerinde kaldı. 1876 İstanbul Belediye Kanunu, 1868 kanunlarının yeniden düzenlenmiş haliydi ve bu da etkin olamadı. Sonunda 1878'de yeni ve daha

gerçekçi bir versiyonu yayınlandı ve zaman içinde hayata geçirildi. Buna göre, şehir on ayrı belediye bölgesine bölünüyordu. Önceki kanunların getirdiği o aşırı karmaşık meclis ve heyetler mekanizması kaldırıldı. Geride sadece Şehreminine yardım edecek olan atanmış bir Şehremaneti Meclisi ve on bölgenin her birine hükümetin tayin ettiği bir idareci kaldı. Egemen gücün kontrolünü tam ve etkin biçimde sağlayan bu sistem 1908 devrimine kadar yürürlükte kaldı.

Taşrada da reformcuların politikaları hemen hemen aynı çizgiyi izledi. Âyanlar gibi eski yetki sahipleri ortadan kaldırılmıştı. II. Mahmud'un başlattığı muhtarlık sistemi büyük şehirlerin birçok mahallesinde uygulanmaya başlamış ve 1864 Vilayet Nizamnamesi muhtarların seçimi için gerekli hükümleri belirlemişti. 1870 Vilayet Nizamnamesi'nde, İstanbul belediye kanununun genel çizgisine benzeyen belediye meclislerinin taşra şehirlerinde de kurulmasını öngören hükümler vardı. Bu konuda herhangi bir şey yapıldığına dair bir kanıt yoktur. Ancak öyle görünüyor ki, 1877 Vilayet Belediye Kanunu'nun bazı kısımlarını hayata geçirmek üzere girişimde bulunulmuştu. Buna göre her bir vilayetin, nüfuslarına göre altı ila on iki arasında değişen sayıda üyeden oluşan, seçilmiş bir belediye meclisi olacaktı. Bunun yanı sıra, bir doktor, mühendis ve veteriner danışman üye olarak bulunacaktı. Meclis üyelerinden bir tanesi de seçimle değil, hükümetin atamasıyla belediye başkanı olacak; bütçe ve hesaplar bu amaç için yılda iki kez toplanan belediye meclisince onaylanacaktı. Belediye meclisi Vilayet Meclis-i Umumisi'ne karşı sorumlu olacaktı.

1908 devriminden sonra demokratik belediye kurumları oluşturmak üzere yeni bir girişimde bulunuldu. 1876 Kanunu bazı değişikliklerle yeniden elden geçirildi ve hayata geçirilmesi yolunda çok ciddi adımlar atıldı. Bu girişim fazla baş-

rılı olamadı. Bölge meclislerinin çalışanları, hevesli olmalarına karşın, tecrübesizdi ve ortak amaçlar için bölgeler arasında çok az eşgüdüm vardı. 1912'de yeni bir kanun nihayet bütün sisteme bir son verdi. Onun yerine, her birini bir memurun idare ettiği, dokuz bölgeye ait birimin olduğu tek bir İstanbul belediyesi kuruldu. Belediye başkanının yanında her bölgenin 6 temsilci gönderdiği 54 üyeli genel bir meclis bulunuyordu. Önceki seçim sistemlerinde olduğu gibi, oy hakkı mülk ve gelire göre sınırlandırılıyordu.

Tüm demokrasi formlarının terk edilmemesine karşın, diğer birçok açıdan olduğu gibi bunda da yeni rejim, daha merkezileşmiş bir idare sistemine yönelmekteydi. Jön Türk rejimi birçok zorluğa rağmen aslında İstanbul'un belediyecilik hizmetlerinin, özellikle kanalizasyon, su, çöp ve itfaiye hizmetlerinin, gelişmesi yolunda ilerleme kaydetmişti.

Bu sistem Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar yürürlükte kaldı. Cumhuriyet hükümetinin ilk belediyecilik girişimi 16 Şubat 1924 kanunu oldu. Bu kanuna göre Ankara'da, yirmi dört üyeli bir "Genel Meclis"i olan bir belediye kuruldu. İstanbul'da 1912'de kurulmuş olan sistem bazı değişikliklerle büyük ölçüde takip edilmişti. Bunun sonucu ise belediyenin maliye ve emniyet konularında özerkliğinin sınırlandırılması ve belediyenin daha sıkı biçimde İçişleri Bakanlığı'nca kontrol edilmesini sağlamak olarak ortaya çıkmıştı.

3 Nisan 1930'da yeni bir belediye kanunu kabul edildi. Şehremini ve Şehremaneti adları kaldırıldı, yerlerine "Belediye" ve "Belediye reisi" adları getirildi. Sultan Abdülhamid zamanında İstanbul valisinin ve şehremanetinin makamı, aslında aynı kişinin tasarrufundaydı. Başkentin belediye işlerinin tam anlamıyla hükümet kontrolünde olmasını sağlayan bu düzenleme, Padişah'ın özgürlükçü muhalifleri tarafından eleştirilmiş ve

1909 yılında yeni rejim resmi olarak valilik ile belediyeyi birbirinden ayırmıştı. 1930 Kanunu bir uzlaşma getirdi; başka yerlerde olmasa da sadece İstanbul'da, belediye reisinin makamı valininkiyle birleştirilecekti. Söz konusu yetkili ise İçişleri Bakanlığı tarafından atanacaktı. Ancak vilayet ve belediye idareleri ayrı olacak ve belediye meclisi üyeleri diğer yerlerde olduğu gibi seçilecekti. Bu düzenleme bir süre yürürlükte kaldı. Türkçe belgelerde adı geçen yetkili kişiye genelde vali denilse de, yabancı dillerde normal olarak belediye başkanı diye adlandırılmış olması ilginç bir husustur. Türkiye'nin bu en büyük kentinin başında Janus* benzeri bir figürün bulunması anlaşmazlık konusu olagelmiştir. 1950 genel seçiminde iki makamın birbirinden ayrılması ve seçimle gelen belediye başkanlığı sisteminin kurulması, Demokrat Parti programının bir bölümünü oluşturdu.

Kanun, köyler gibi belediyeleri de yasal tanımlı sınırları olan tüzel kişilik olarak tanımış ve böylelikle, Türkiye'de belediye idaresinin, İslami hukuk ile Batılı hukuk kavramları arasındaki en önemli engellerden birini aşmasını sağlamıştır. Ayrıca belediye kurumlarının seçimi ve işleyişini düzenleyen bir dizi kural koymuş ve bunlar bazı değişikliklerle bugüne kadar yürürlükte kalmıştır.

* Çev. N.: Roma mitolojisinde birbirine ters yönlere bakan iki yüze sahip olan, geçmiş ve geleceğin, kapıların, geçitlerin, köprülerin ve barışın tanrısı.

12. BÖLÜM

Din ve Kültür

Cismin yüksekliği, genişliği, derinliği olduğu gibi, toplumsal vicdanın da üç boyutu vardır: Milliyetçilik, ümmetçilik, asırcılık. Bu hükmün ne derece doğru olduğunu önce toplumsal vicdanın yansıdığı aynalardan biri olan lisanda arayacağım.

Ziya Gökalp, 1913.

Türk milletinin istidadı ve kat'i kararı medeniyet yolunda, durmadan, yılmadan ilerlemektir.

Mustafa Kemal, 1924.

Nisan 1921'de işgal altındaki İstanbul'da, Anadolu'daki bağımsızlık savaşı sırasında hayatını kaybedenler anısına dini bir tören düzenlendi. Törende ünlü Türk yazarı Yakup Kadri Karaosmanoğlu da bulunuyordu. Kendisini etkileyen düşünceleri ve duyguları çarpıcı bir biçimde tarif eden yazar, İslam Peygamberi'nin doğumu onuruna yazılmış olan *Mevlid*'i dinlerken, hayatının son on yıl boyunca çağdaşlık ve laik (seküler) milliyetçilik peşinde, kabusa dönüşmüş olduğunun farkına varır ve artık bu rüyadan uyanmaktadır. Yazarın ve onun çağdaşlarının peşinden gittikleri idealler yanlış ve zararlıydı. Gerçek buradaydı. Halkının gerçek yuvası "milli klüpler, kültürel konferanslar, siyasi mitingler" değil, milletinin "evi, yuvası, vatanı" olan cami ve cemaatti. Bunu yalnızca basit ve bilgisiz insanlar anlayabilmiş ve Batı mukallitliği içinde entelektüellerin unuttuğu gerçek değerleri onlar muhafaza etmişlerdi.

Dün ilk defa olarak cahil ve atıl bir kütle telakki ettiğimiz halk, memleketin münevverlerine bazı ulvi hakikatlerin sırrını öğretti. Bunlardan

biri kalbin akıldan üstün olduğudur. İkincisi doğruluk ve samimiyet, iman ve gayret dışında kurtuluş yolu bulunmadığıdır. Üçüncüsü millet ile ümmet mefhumlarını birbirinden ayırmamak lazım geldiğidir.[1]

Nisan 1921'de yazılmış olan bu satırlar, laik (seküler) politikaların ışığı altında okunduğunda oldukça garip görünmektedir, hele ki bu politikalar, Yakup Kadri'nin dini bağlılığını böylesine derinden harekete geçirmiş olan zaferlerin sonrasında savaşın muzaffer komutanları tarafından benimsenmişken. Onun kuşağından olan ve onun aldığı eğitiminden geçmiş birisinin derin bir milli kriz anında içgüdüsel olarak İslamiyet'e dönmüş olması yeterince çarpıcıydı; ancak bu anlık ya da kişisel bir tepkinin ötesinde bir durumdu. Bağımsızlık hareketi de başlangıç aşamasındayken ciddi biçimde dini bir karaktere sahipti. Amacı "İslam topraklarını" ve "İslam nüfusunu" yabancı, yani Hıristiyan hakimiyetinden kurtarmaktı. Bildiriler "Müslüman vatandaşlara" hitap ediyordu.[2] İlk Büyük Millet Meclisi'nin beşte biri mesleki olarak din adamlarından oluşmaktaydı ve hem ulema sınıfından hem de tarikatlardan gelen bazıları Kemalist hareket içinde önemli bir rol oynuyordu.

Sekülerlik ve Laiklik

5 Nisan 1920'de Damad Ferid Paşa Anadolu'daki milliyetçileri ortadan kaldırmaya kararlı olarak dördüncü kabinesini kurdu ve 11 Nisan'da Şeyhülislam Dürrizade Abdullah milliyetçiler aleyhindeki o meşhur fetvasını çıkardı.[3] Halife ve Şeyhülis-

1. Ergin, *Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi* (1937), s. 324-7 Karş. Rossi, "La cultura araba presso i Turchi", *Caratteri e Modi della cultura araba* (1943), s. 236.
2. D. A. Rustow, "Politics and Islam in Turkey..." Frye, s. 71 n. 1; Karabekir'in laikliğin ve cumhuriyet rejiminin çok sonradan benimsendiğine dair anılarında yer alan ısrarı ile karşılaştırın.
3. *EP*, Unat ve Rustow tarafından yazılan ilgili maddeler. Ayrıca bak. yukarıdaki 339.

lam istilacı ve işgalcilerin safına geçmiş gibi görünüyordu. Milliyetçiler ile "Hilafet Ordusu" adı verilen kuvvetler arasında cereyan eden şiddetli mücadelede Türk sekülerliği ilk kez ciddi bir siyasi güç oldu.[4]

Militan laiklik yeni bir şey olsa da, ruhban sınıf karşıtlığı denilebilecek olan nüansların izleri Osmanlı tarihinin daha önceki dönemlerinde bulunabilir. Örneğin eski vakayinameler uçlarda yaşayanların yerleşik İslam anlayışının kısıtlamalarına ve hiyerarşisine tabi olmaktan duydukları hoşnutsuzluğu yansıtır. Halk şiiri, destanları ve hikayeleri ise bu insanların ruhani rehberlerinin kusursuz dürüstlüğü ve tarafsızlığı konusunda inananların çeşitli vesilelerle duyduğu kuşkuları yansıtır.

Jön Türk devrinde seküler ve pozitivist fikirler bir ölçüde rağbet gördü. Voltaire ve Rousseau'nun yanı sıra, Comte ve Haeckel de tercüme edildi ve kendilerine hayranlar buldu. Bazen bunların etkisi entelektüel çevrenin ötesine geçti. Örneğin Jön Türk subaylarının konyak içip domuz eti yemeyi bir onur meselesi yapmaları gibi. Bütün bu pozitivistlerden daha önemlisi, din ile devletin ayrılması gerektiği yolunda vaaz verenler, yani Cumhuriyet laikliğinin öncüleri idi. Bunların önde geleni ideolog Ziya Gökalp'ti. Pek bilinmeyen Fransızca *laique* tabirini Türkçe ifade edebilmek için dindışı anlamına gelen *lâ-dinî* kelimesini kullanmış olması belki de bir talihsizlikti. Nitelikli bir Türk gözlemcisinin görüşüne göre, sonuç olarak laiklik ile dinsizlik kavramlarının birbirine karıştırılması "Müslüman din adamlarının, başlarında Şeyhülislam ile birlikte, düşmanca bir tavır takınmaları konusunda büyük rol oynamıştı."[5]

4. Karş. Rustow, zikredilen bölüm; Jaschke, *WI*, xviii. 54-69; Berkes, *Development*, (1964), s. 431 v.d.
5. Abdülhak Adnan Adıvar, "Interaction of Islamic and Western Thought in Turkey", T. Cuyler Young, (haz.) *Near Eastern Culture and Society* (1951), 125-6.

Bu modern eğilimlerin ötesinde, ayrıca bir de Jön Türk devrinde dinsel bir uyanış da söz konusuydu. Bu uyanış bazı etkili kitap ve dergilerde sesini duyuruyordu. II. Meşrutiyet döneminin entelektüel ve siyasi hayatı, dini muhafazakarlar ile modernlik yandaşlarının farklı grupları arasındaki tartışmalardan derin biçimde etkilenmişti.[6] Muhafazakarların bazılarının gücü ve amacı, Volkan grubundan bu yana Müslüman taassubunu Jön Türk hükümetlerinin ılımlı reformlarına karşı harekete geçirmek yolunda birçok kez tekrarladıkları teşebbüslerinde görülebilir.

Bütün bu değişimlere karşın, Türkiye'de dini hiyerarşinin gücü akıl almaz biçimde yerini korudu. Liberallerin gayretlerine rağmen, Osmanlıcılar ve milliyetçiler on dokuzuncu yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başında Osmanlı hilafetine dair iddialarıyla devletin dinsel temelini tekrar teyit etmiş oldular. Halkın dini sadakati hem içeride hem de yabancılara karşı yapılan o uzun savaşlarla iyice keskinleşmiş ve yoğunluk kazanmıştı. Bu savaşların hepsi de Hıristiyan düşmanlara karşı yapılmıştı. Alman yapısı cihadıyla ve İngiliz yapısı Arap isyanıyla Birinci Dünya Savaşı, dinsel kimliğin ve çatışmanın sade çizgilerini bulanıklaştırmıştı. Ancak Anadolu'yu eski ve bildik Hıristiyan Rum düşmana karşı savunmak için yapılan Kemalist mücadele dinsel kimliğe ve bağlılığa yeni bir yoğunluk getirdi.

Mücadelenin tam ortasında Halife'nin ve Şeyhülislam'ın taraf değiştirmesi çok şiddetli bir darbe oldu ve Ankara müftüsünün karşı fetvasıyla sadece bir nebze telafi edilebildi. Bundan sonra bile milliyetçiler, iplerin kopmaması için hâlâ uğraşıyorlardı; Dürrizade'nin fetvasından sadece on iki gün sonra Büyük Millet Meclisi oturumuna herkesin içinde yapılan dualarla başladı ve meclis Padişah'a olan bağlılığını teyit etti. 1921 Şubat'ın

6. İdeolojik hareketler üzerine bir çalışma için bak. Tunaya, "İslamcılık Cereyanı," karş. yukarıda, 3.10 v.d.

gelindiğinde Sivas'ta İslamî bir konferans yapıldı. Amaç, açıkça dünyadaki Müslüman kamuoyunu bu milliyetçi davanın tarafına çekebilmekti.[7]

İstanbul'daki en yüksek dini makamların bu keskin husumeti ve "Hilafet Ordusu"nun milliyetçilere karşı başlattıkları askeri ve terörist eylemler, bu uzlaşmayı imkansız hale getirdi. Mustafa Kemal buna rağmen saltanat kaldırıldıktan sonra Cumhuriyet rejiminde Hilafeti muhafaza ederek uzlaşmaya gayret etti.[8] İslamiyet'in ruhuna açıkça uzak olan bu uzlaşma ne geçmişin geleneklerine ne de zamanın ihtiyaçlarına uyuyordu. Birkaç ay sonra o da terk edildi.

Dört yıl içinde bir dizi keskin ve geniş kapsamlı değişiklikle Mustafa Kemal Şeriat'ı kaldırdı ve İslamiyet'in devletle olan bağlarını kopardı. Bunun aşamaları iyi bilinmektedir: Dinî eğitimin önce sınırlandırılması, sonra tamamen yasaklanması, Avrupa medenî ve ceza hukukunun kabulü, vakıfların millîleştirilmesi, ulemanın gücünün azaltılıp nihayet tamamen ortadan kaldırılması, kılık-kıyafet ve başlık, takvim ve alfabe gibi toplumsal ve kültürel sembollerin, uygulamaların değiştirilmesi. Hukuken sekülerleşme sürecinin son noktası da Nisan 1928'de İslamiyet'in anayasadan çıkartılmasıyla konmuş oldu.[9]

Ancak Şeriat'a ve temsilcilerinin hiyerarşisine cepheden yapılan saldırı dinsel çatışmanın sadece bir yönünü teşkil ediyordu. Batılı yazarlar tarafından daha az gündeme getirilen, ancak yaşamsal önem taşıyan bir başka yönü daha vardı: Arapça "yol, güzergah" anlamına gelen tarikatlar ile yapılan mücadele.

7. Rustow "Politics and Islam", s. 75 v.d.; Jaschke, *WI*, xviii. 63 v.d. (Her iki fetvanın tercümesi de burada verilmiştir.)
8. Bak. yukarıda, s. 346 v.d.
9. Bu değişikliklere dair ayrıntılı bir anlatım için bak. Toynbee, RIIA, *Survey, 1925*, i. 25-81; karş. *OM*'de yayınlanan aylık incelemeler ve yukarıda, s. 352. v.d.

Tarikatlar[10]

Türk İslam'ı daima iki düzeyde işlemiştir: resmi, yasal, dogmatik devletin, okulların ve hiyerarşinin dini olarak ve başat ifadesini büyük derviş tarikatlarında bulan, kitlelerin popüler, mistik, sezgisel inancı olarak.

Bir caminin içi sade ve şatafatsızdır. İslamiyet'te ruhban sınıfı ve vaftiz gibi törenler olmadığı için, dinsel ayinlerin yapıldığı yükselti ya da kiliselerdeki gibi kutsal mekan da yoktur. Yerleşik inancın yetkili temsilcisi olan imamın ne rahiplik ne de piskoposluk tarzı görevi vardır. İbadet sırasında imamlık yapar, İslam hukuku konusunda rehberlik yapar. Namaz sıkı kurallar dahilinde, ortak olarak tek, uzak ve madde ötesi Tanrı'ya teslimiyet eylemidir. Hiçbir aziz ya da aracı kabul etmez, gizeme ve tiyatroya yer yoktur. Yahudilik ve birkaç istisnasıyla, Hıristiyanlık gibi yerleşik İslam'da, ibadet eylemlerinde dans etmeyi reddetmiştir. Ama onlardan farklı olarak, müzik ve şiiri de kabul etmez. Toplu ibadeti birkaç sade merhamet ifadesinin kıraatiyle sınırlandırmıştır.*

Erken dönemlerden beri ibadetinde gösterişsiz, öğretilerinde soyut, siyasetinde mesafeli ve gelenekçi olan yerleşik İslam

10. Müslüman tarikatları Batılı araştırmacıların hâlâ pek ilgisini çekebilmiş değildir. Elimizdeki tek kapsamlı çalışma Depont ve Coppolani'nin, esas olarak Kuzey Afrika'yı ele alan ve dolayısıyla bir bakıma modası geçmiş sayılabilecek eseridir. Türkiye bağlamında şunlara bakılabilir: J. P. Brown, *The Dervishes* (1868; 1927'de H. A. Ross tarafından yeniden bastırılmıştır); Ubicini, Mektup 5; Hasluck. Daha yeni akademik çalışmalar arasında H. J. Kissling "The Sociological and Educational Role of the Dervish Orders in the Ottoman Empire", Von Grunebaum (haz.) ***Studies in Islamic Cultural History*** (1954), s. 23-35; Snouck-Hurgronje, iii. 149-206 (Abdülhamid idaresinde tarikatların rolüne dair Depont ve Coppolani'nin önemli hatalarını düzelten kısımlar); Marie Luise Bremer, ***Die Memorien*** (bir on dokuzuncu yüzyıl dervişinin anıları üstüne); Jön Türk devrinde tarikatların rolü için bak: Hartmann, iii. 14 v.d., 69, 92 v.d., 191 v.d., 221 v.d. ve RMM, xxii (1913), 171-2. Genel olarak, Jaschke, *WI*, i. 58 v.d.

Çev. N.: "Tarikat", Arapça "yol" anlamına gelen "tarik" kelimesinden türemiştir.

inancı, nüfusun önemli kesimlerinin dinsel ve toplumsal arzularını tatmin etmede başarısız oldu. Ortaçağ'da bu tatmin genellikle ulema tarafından aykırı olmasıyla damgalanmış çeşitli Şii gruplarında bulunmuştur. Moğol istilasından bu yana insanlar, sık sık sapkın eğilimler taşımakla itham edilmiş ve ulema tarafından kuşkuyla karşılanmış olsa da, Sünnî inancının geniş çerçevesi dahilinde kalmaya devam eden tarikatlara rağbet etmişlerdi.

Bu kardeşlik gruplarına ve onların derviş rehberlerine halk yardım ve rehberlik almak için yüzünü dönüyordu. Bu konuda yerleşik İslam yetersiz ve eksik kalıyordu. Gösterişsiz cami ibadetlerine eklenmek üzere, tekkelerde müzik, şarkı ve dansın da yardımıyla insanı vecde sürükleyen zikirler yapılıyordu. Ulemanın ilmî soğukluğunu telafi etmek için dost, mürşid ve rehber dervişin sıcak ve kişisel etkisi vardı. İnsan ile tanrı arasındaki kopukluğu gidermek için evliyalar, aracılar, mübarek kişiler vardı. Tanrı'yla mistik bir biçimde bir olma umudu vardı.

Tarikatların hepsi belli bir ölçüde yerleşik inanca aykırıydı ve öğretileri, uygulamaları Şeriat savunucuları tarafından tekrar tekrar eleştiriye ve ithamlara maruz kalıyordu. Bu durum, tarikatların nüfuzlarını Müslüman kitleler üzerinde tutmasına ve yaygınlaştırmasına engel olmadı. Kitleler bu dervişlerde gerçek dinî rehberlerini görüyordu. Ulema sınıfı zenginleşen ve babadan oğla geçen bir kast haline dönüşürken dervişler ise sınırsız bir nüfuz ve itibarla halkın bir parçası olarak kalmışlardı. Erken dönemlerde dervişler sıklıkla dinsel-toplumsal başkaldırıların ateşleyicisi olarak karşımıza çıkar: Kurallara mutlak bağlılığa (şer'iliğe) karşı kendini adama (safilik) uğruna, öğrenmeye karşı iman sağlamlığı uğruna, yönetici siyasal ve dinsel düzene karşı kitleler uğruna başkaldırının ateşleyicileri. Diğer zamanlarda yönetim mekanizmasına dahil olduklarını ve padişahların ve vezirlerin hareketleri

üzerinde gizli de olsa, güçlü bir etki sahibi olduklarını görürüz.

Farklı tarikatlar birbirleriyle tam bir uyum içinde değildi. Sıklıkla aralarında şiddetli bir rekabet söz konusu olurdu. Önderlerinin kişisel zıtlaşmaları sonucunda daha da şiddetlenen bu rekabette devlet, ara sıra birini diğerinin karşısına çıkarmaktan kaçınmazdı.[11] Bu farklılıklar bazen kişi ve mezheplerle ilgili olduğu kadar ilkelerle de bağlantılı olabiliyordu. Bazı tarikatlar, örneğin Kadirîler, Halvetîler ve Nakşibendîler, her ne kadar birincisinin teslimiyetçiliği ve uysallığıyla, ikincisinin siyasî istekler taşımasıyla ve üçüncüsünün de taşkın fanatizmiyle ciddi biçimde tezat oluştursa da, bunlar yerleşik inanca nispeten daha yakındırlar. Bektaşi ve Mevlevi tarikatları gibi diğerleri de, Şii eğilimlerine şüpheyle bakılan, kaygısız ve geniş düşünüşlü tarikatlardı ve bunlar sıradan halk arasında süregelen Hıristiyan ve pagan inançlara ve uygulamalara da kapılarını açabiliyordu. Her ikisinin de Türkiye'de büyük sayılarda mensubu bulunuyordu ve her ikisi de Osmanlı saltanatında büyük bir rol oynayacak duruma gelmişti. Bektaşiler esas desteği özellikle Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarında bulunan köy ahalisinden alıyordu. Bu tarikatın kökeni Orta Asya, hatta Türk-Moğol şamanizminde aranmış, sonraları Anadolu ve Avrupa'da Bektaşîler halk Hıristiyanlığından pek çok şeyi bünyesine katmıştı. Böylelikle Türklerle Hıristiyan tebaa arasında kurdukları bağ sayesinde, İslamiyet'e daha yumuşak bir geçiş imkanı sağlayarak önemli bir rol oynadılar. Henüz Müslümanlaşmış olan acemi oğlanlar için hocalık görevi görüyorlardı, bundan dolayı Yeniçeri birlikleri ile aralarında çok sıkı bağlar vardı. Mevlevîler ise özellikle Anadolu kentlerinde gelişip büyüyen, Rumeli'de de, özellikle Selanik'te önemli kolları olan, daha çok bir şehir

11. Kissling, s. 31.

tarikatıydı. Onlar da devlet üzerinde nüfuz sahibi bir konum elde etmişlerdi ve dolayısıyla Bektaşîleri ve onların Yeniçeri takipçilerini dengelemiş oluyorlardı. Mevlevî tarikatının başında iyi tanınan ve kendisine büyük hürmet gösterilen bir sima bulunur, yeni padişahın tahta çıkışında Osman Gazi'nin kılıcını kuşanma töreninde zaman zaman resmî bir görevi olurdu.[12]

On sekizinci yüzyıla gelindiğinde tarikatlar neredeyse Türkiye'deki hemen her şehir ve köyde kendine yer edinmişti. Esnaf loncaları ve birlikleriyle olan sıkı bağları vasıtasıyla zanaatkârların ve tüccar sınıfın büyük bir kesiminin dinî hayatlarında olduğu kadar, meslekî ve toplumsal hayatlarında da egemen hale gelmişlerdi. Esasen halk hareketi olmakla birlikte toplumun her kesiminden, hatta yönetici elitin yüksek mevkilerinden bile kendilerine bağlanmış olanlar ve muhipleri vardı. On yedi ve on sekizinci yüzyıllarda yerleşik din kurumlarına bile dahil olmayı başarmışlar; yerleşik düşünce ve eğitime daha kişisel ve daha ahlakî bir mühür vurarak İslamiyet'in bu iki düzeyinin birbirine yaklaşmasına yardımcı olmuşlardı.

On dokuzuncu yüzyıldaki Avrupa istilasına karşı oluşan öfkede tarikatlar etkin bir rol oynadılar. Bu eylemlerin birçoğu Türkiye'nin dışındaydı; örneğin Nakşibendîler Rus Kafkasya'sında, Sünusîler Kuzey Afrika'da, Hatemîler Sudan'da. Modernliğe ve Batı hakimiyetine karşı mücadelelerinin Türkiye'de yankı bulması kaçınılmazdı, ancak on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başında daha etkin olan birçok tarikat, öyle görünüyor ki Türkiye'de kendi kol-

12. Bektaşî tarikatına dair kısa ve genel bir anlatım için bak. *EI*², R. Tschudi tarafından yazılan "Bektashiyya" maddesi; daha ayrıntılı bir araştırma için bak. J. K. Birge, *The Bektashi order of Dervishes* (1937); siyasi rolleri hakkında bak. E. E. Ramsaur, "The Bektashi Dervishes and the Young Turks", *Moslem Wld.* (1942), s. 7-14. Mevlevîler için bak. *EI*², D. S. Margoliouth tarafından yazılan "Mawlawiyya" maddesi ve Gölpınarlı, *Mevlana'dan sonra Mevlevilik* (1953).

larını kurmuş veya canlandırmıştı. Bunların içinden dikkat çekici olanı Türkiye'ye nispeten yakın bir zamanda geçmiş olan Halvetîliğin Berberî kaynaklı bir kolu olan Ticanî tarikatıydı.[13]

Tanzimat döneminde başlarda biraz direniş olduktan sonra,[14] zamanın siyasî münakaşalarına ve değişikliklerine karşı kayıtsız kalmış gibi görünen tarikatlardan pek fazla ses çıkmamıştır. II Abdülhamid'in saltanatı sırasında önderlerinin birçoğu Padişah'ın dindar yanından faydalanarak maiyeti içinde etkili ve muteber konumlar elde ettikten sonra yeniden ön plana geçmişlerdir. Ne var ki bu derviş önderlerinin Padişah'a en yakın olanlarının Arap olması ilginçtir. Örneğin Rifaî tarikatının önderlerinden Suriye'li Ebu'l-Huda ve Hicazlı Seyyid Ahmed Es'ad yahut bizzat Padişah'ın da mensubu olduğu söylenen Şazeliye Şeyhi Medine'li Muhammed Zâfir gibi.[15]

Sultan Abdülhamid'in İslamî politikası içinde tarikatların rolü fazla abartılmıştır. Daha Türk karakteri taşıyan Bektaşîler ve Mevlevîler Pan-İslamik politikaya soğuk durarak kayıtsız kaldılar. Öyle görünüyor ki Şazelî ve Rifaî tarikatları bile İstanbul ve Arabistan'daki iki merkezli üstün konumlarını ortak bir İslamî gayretten ziyade karşılıklı rekabet ve şikayetler için kullanmışlardı.[16]

Otoriteye dinî ve siyasî bakımdan muhalefet etmeleri nedeniyle tarikatların birçoğunun Abdülhamid aleyhtarı Jön Türklerle aralarında bir yakınlık oluşmuş gibi görünmektedir. Tarikatların yaygın ve bir tür Masonik teşkilatı olması onları faydalı birer

13. Erken dönem tarihleri için bak. *EI*[1] (D. S. Margoliouth tarafından yazılan "Tidjaniyya" maddesi); Türkiye'de daha yakın dönemdeki faaliyetleri için bak. E. Marmorstein, "Religious Opposition to Nationalism in the Middle East", *Int. Aff.*, xxvii (1952), 344-59.
14. Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından sonra Bektaşîlik bir süre için yasaklanmıştı; bak. yukarıda, s. 110 v.d.
15. Snouck-Hurgronje, s. 191-7.
16. A.g.e. s. 149 v.d.

müttefik yapıyordu. Özellikle Bektaşîler Jön Türklerle yakın bağlar kurmuş gibiydi. Talat Paşa ve Rıza Tevfik de dahil olmak üzere birçok Jön Türk lideri tarikat mensubuydu. Şeyhülislam Musa Kazım Efendi de bir Nakşibendîydi. Diğer tarikatlar da, özellikle genel geçer toplum kurallarına karşı çıkan Melamîler, devrim hareketinde aktif bir rol oynadıklarını ileri sürmektedirler.[17]

1908 devriminden sonra tarikatlar birçok rakip siyasî partinin ve grubun dikkatini çekti. Sağlayacakları fayda âşikardı. Çok geniş bir alana yayılmış ve derin etki sahibiydiler. Halk kitlelerinin onlara gösterdiği büyük saygı ve sevgi hem eski siyasî düzenin soluklaşmış zaferleriyle hem de yenisinin henüz denenmemiş yenilikleriyle tezat oluşturuyordu. Jön Türkler ve yaşlı Türkler, tarikatları ve tekkeleri kendi propagandalarının aracı yapmayı deniyorlardı. Böylece halkın diniyle parti politikalarını birbirine karıştırarak İmparatorluğun sonuna kadar sürdürülecek olan ve Cumhuriyet rejiminde de henüz tamamen ortadan kalkmamış olan bir âdet ortaya çıkardılar.

İkinci Meşrutiyet döneminde tarikatların siyasî rolünü net olarak belirlemek kolay değildir. Nakşibendî tarikatı gibi bazıları Hilafet'in ve Şeriat'ın hakimiyetinden her türlü sapmaya sistemli olarak karşı çıkmış gibi görünmektedirler. Bektaşîler gibi diğer bazı tarikatlar da Abdülhamid'in şahsî zorbalığının yıkılmasından memnuniyet duymuş ve hatta Jön Türklere sempatiyle yaklaşıp onlara yardım etmiş gibi görünmektedirler. Ancak genelde dervişler pek de anlamadıkları siyasî bir oyunda kendilerinin birer araç olarak kullanılmasına izin vermiş gibidirler. Bazı tarikatların liderleri bile bundan etkilenmişti. 1908'de Mevlevî dervişlerin babadan oğula geçen şeyhlik makamında bulunan Abdülhalim Çelebi Jön Türkler tarafından makamın-

17. Dönemdeki teşkilatlanmalar için bak.: Hartmann. Çeşitli tarikatlar dizin kısmında listelenmiştir.

dan alınmış ve yerine Veled Çelebi geçirilmişti. Veled Çelebi pek çok gazetede yazı yazmış ve Birinci Dünya Savaşı'nda gönüllü bir Mevlevî tugayı kurup idare etmiş olan bir edebiyatçı ve vatanseverdi. Veled Çelebi 1918'de Padişah'ın hükümeti tarafından makamından alındı ve yerine selefi olan Abdülhalim Çelebi tekrar getirildi. Abdülhalim Çelebi bununla beraber ilk Millet Meclisi'nde Konya vekilliği yapacaktı. Veled Çelebi [İzbudak] ise 1923'ten 1943'e kadar Meclis'te görev yaptı ve önemli bir rol üstlendi.[18]

Genel olarak tarikatlar Anadolu'daki milliyetçileri desteklememe bakımından bir araya gelmiş gibi görünmektedirler. İlk Büyük Millet Meclisi'nde Mevlevî, Bektaşî ve hatta Nakşibendî tarikatından gelen on önemli şeyh bulunuyordu.[19] Meclis'te etkin bir rolleri vardı ve bir defasında Mustafa Kemal bizzat Bektaşîlerle ittifak kurmanın yollarını aramıştı. Ancak tıpkı ulema ile yürütülen ilişkiler gibi, dervişlerle sağlanan temaslar da İstanbul ile kopan ilişkiler nedeniyle etkilendi. Tarikatlardan bazıları Hilafet Ordusu'na fiilen ve etkin biçimde destek verdi.

1924'ün muazzam laikleşme (sekülerleşme) reformları dervişlere değil, ulema sınıfına yönelikti, ama kısa zamanda anlaşıldı ki, laikliğe karşı en tehlikeli direniş ulemadan değil, dervişlerden gelecekti. Devletin otoritesini elinde tutmaya uzun süredir alışkın olan ulema sınıfı, bu otoriteye karşı çıkma konusunda tecrübesizdi. Dervişler ise bağımsızlığa ve muhalefete alışkındı. Hâlâ sıradan insanların güvenine ve bağlılığına sahiptiler ve ulemanın aksine, işgalcilerle işbirliği yapmanın gölgesi üstlerine düşmemişti. Bazı bölgelerde, özellikle Kürt illerinde, derviş (şeyhlik) sülaleleri ortaya çıkmıştı ve bunlar yerel özerkliğin temsilcileri olarak kaybolmaya yüz tutmuş derebeylerinin

18. Gölpınarlı, *Mevlevilik*, s. 273 v.d.
19. Tunaya, "Karakter", s. 5.

yerine geçmişlerdi. 1925 isyanı hep bir milliyetçi yahut ayrılıkçı Kürt hareketi olarak tanımlanmıştır. Oysa Hükümet bu hareketi laikleştirme reformlarına karşı dinî bir tepki olarak görmüştür. Başlarında bir Şeyh olduğu düşünüldüğünde ve ilan ettikleri hedefler açısından bakıldığında, Hükümet'in bu tanımının kabul edilmesi son derece makul görünmektedir. Bu iki niteliğin birbirinden ayrılması her halükarda zordur. 29 Haziran 1925'te Diyarbakır'daki "İstiklal Mahkemesi" isyanın liderlerine ölüm cezası verdi. Aynı hüküm içinde Kürdistan bölgesindeki bütün tekkeleri kapatılması emri de vardı.[20]

Bu uyarının ardından Mustafa Kemal tekkelere ve onların temsil ettiği hayat tarzına yönelik daha kapsamlı bir saldırı hazırladı. Ağustos 1925'te Kastamonu ve İnebolu'ya yaptığı ziyaretler vesilesiyle o ve kendisine eşlik eden adamları önce Panama şapkalar taktılar. Ardından Mustafa Kemal yaptığı bir dizi konuşmada fes, cüppe, şalvar ve Türk Müslümanlarının geleneksel kıyafetlerinin geri kalanına karşı bir saldırı başlattı. Ancak onun bu saldırısı eski yaşam tarzının sembolleriyle sınırlı değildi. 30 Ağustos'ta Kastamonu'da yaptığı bir konuşmada Mustafa Kemal tekkelerden, zaviyelerden, tarikatlardan, onların sözde evliyalarından ve cahil ve batıl inançlı insanların medet umduğu türbelerden bahsetti:

> *... yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılapların gayesi Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asrî ve bütün mânâ ve eşkaliyle medeni toplum haline getirmektir. İnkılabımızın aslî hedefi budur. Bu hakikati kabul edemeyen zihniyetleri tarumar etmek zarurîdir. Şimdiye kadar milletin dimağını paslandıran, uyuşturan bu zihniyette bulunanlar olmuştur. Her halde zihniyetlerde mevcut hurafeler tamamen atılacaktır. Onlar çıkarılmadıkça dimağa hakikat ışığını getirmek imkansızdır.*

20. Karş. Cebesoy, iii/2, 153, ve yukarıda, s. 357 v.d.

Ardından Mustafa Kemal bu hurafelere dair bazı örnekler verip evliyalar ve onların türbeleri ve daha genel olarak da tarikatlar ve tekkelerinden söz etmeye devam etti:

> *Ölülerden yardım ummak medenî bir toplum için bir ayıptır... Mevcut tarikatların gayesi kendilerine tabi olan kimselerin dünyevî ve manevî olan hayatta saadete eriştirmekten başka ne olabilir? Bugün ilmin, fennin her bakımdan medeniyetin ışık saçan varlığında filan ya da falan şeyhin irşadıyla maddî ve manevî mutluluk arayacak kadar iptidaî insanların Türkiye'nin medenî toplumunda mevcut olduğunu asla kabul etmiyorum. Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler,' müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki tarikat, medeniyet tarikatıdır. Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak insan olmak için kâfidir. Tarikat reisleri bu dediğim hakikati bütün açıklığıyla idrak edecek ve kendiliklerinden derhal tekkelerini kapatacak, müritlerinin artık rüşte erdiklerini elbette kabul edeceklerdir.*[21]

Tarikatlara yönelik bir darbenin gelmesi gecikmedi. 1 Eylül'de Mustafa Kemal Ankara'ya döndü ve ertesi gün bakanlar kurulu toplantısından sonra, yeni bir dizi karar ilan etti. Meclis tarafından Kasım ayında kanunlaştırılan bu kararlara göre tarikatlar tasfiye ediliyor ve yasaklanıyor, mülklerine el konuluyor, tekkeleri ve zaviyeleri kapatılıyor, ibadet ve tören için toplanmaları yasaklanıyordu. O günden sonra Türkiye artık:

> *Şeyhler, dervişler, müritler, dede, seyyid, çelebi, baba, emir, nakib, halife, falcı, büyücü, üfürükçü, muskacı, ve bu unvan ve nitelikleriyle hizmet, ücret ve kıyafetlerden...*[22]

kurtulmuş olacaktı.

Fese ve türbana konulan yasaklarla birlikte bu tedbirler geniş çaplı bir direnişe neden oldu, öyle ki Şeriat'ın kaldırılması

21. *Söylev*, ii. 217 v.d.; karş. *Hist.*, s. 233-4 ve İmece, s. 59 v.d.
22. Jaschke, *WI*, i. 61-62.

ve Halife'nin görevine son verilmesinden çok daha fazla bir direniş söz konusuydu. Resmi tarihin ifade ettiğine göre,

> *Tekke ve zaviyelerin kapatılması, tarikatların kaldırılması, doğal olarak bu tembellik yuvalarında işsiz güçsüz yaşayarak inançlı insanların dinî duygularını sömürmüş olan ve kendi çıkarlarını bu tepkiye bağlayan birçok fanatik şeyhin ve dervişin hiç hoşuna gitmedi. Birçok bölgede bu insanlar halkı devrimin eserlerine karşı ve Cumhuriyet rejimine karşı ayaklandırmaya çalıştılar. Ama derhal cezalandırıldılar ve millet bu reformları benimseyip hızla uyum sağladı.*[23]

Dikkat çekici olan şudur ki, İstiklal Mahkemeleri'nin yetkileri, Şubat'ta ve ardından Mayıs 1926'da Meclis tarafından yenilenmişti. Bu mahkemelerin Cumhuriyet'in Kara ve hatta Deniz Kuvvetleri tarafından desteklenen çalışmaları hızlı ve etkindi.

Tuhaf bir ihmal sonucu Anayasa'nın 25. maddesi, yani "din, mezhep, tarikat ya da felsefi içtihat" özgürlüğünü teminat altına alan madde, tarikatlar tasfiye edilip yasaklandıktan sonra bile yürürlükte kalmıştı. Bu tutarsızlık 5 Şubat 1937 tarihli ve tarikatlara yapılan atıf çıkartılıp maddenin yeniden yazılmasıyla yapılan değişiklik sonucu ortadan kaldırıldı. Zamanın Dahiliye Vekili hedeflerini açıkça ortaya koydu. Tarikatlar Türkleri gerçek yoldan, yani hakikî bilgiye dayanan milliyetçilik yolundan ve pozitif bilimler yolundan saptıran geçmişe ait kötü bir mirastı. Gerçek yol ise Türklerin maddî ve manevi hayatı için en büyük yararları içeren yoldu.[24]

Dinsel Reform

Kemalizm'in din politikasının temelinde dinsizlik değil laiklik vardı; hedefi İslamiyet'i yıkmak değil siyasal, toplumsal ve kültürel işlerde dinin ve onun temsilcilerinin gücüne son ver-

23. *Hist.*, s. 235-6.
24. Jaschke, *WI*, i. 63.

mek için; inanç ve ibadet hususlarıyla sınırlandırmak için dini devletten ayırmaktı. İslamiyet'in rolünü modern, Batılı bir ulus devletteki dinin rolüne indirgeyen Kemalistler, dinlerine daha modern ve daha millî bir şekil verme işine girişmiş oldular.

Dinin siyasetten ayrılması ilkesi 29 Eylül 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin Şeyhülislam Dürrizade tarafından verilmiş milliyetçilik karşıtı fetvasına cevaben kabul ettikleri Vatana İhanet Kanunu'nda zaten yer almaktadır. Bu kanunda dinin siyasal amaçlar uğruna kötüye kullanılmasına karşı hükümler mevcuttur. 1926 Ceza Kanunu, bu ilkeyi tekrar teyit ederek kimlerin bu cezaya çarptırılacağını şu şekilde belirtmektedir:

> *Dini veya dinî duyguları veya dinen mukaddes sayılan şeyleri alet ederek her ne suret ve sıfatla olursa olsun, devletin emniyetini ihlal edebilecek harekete halkı teşvik veya bu bapta cemiyet teşkil edenler...*
>
> *Dinî fikirlere ve duygulara dayalı siyasî cemiyetler teşkil edilemez (163. madde).*

Aynı kanun, görevleri sırasında hükümetin idaresini, kanunlarını ya da icra eylemlerini kötü gösteren ve halkı onlara karşı itaatsizliğe teşvik eden (241. ve 242. madde) ya da dinsel kutlama ve törenleri belirlenmiş ibadet mahalleri haricinde icra eden (529. madde) dinî liderler ve vaizler için de cezalar öngörür.[25]

İslam dininin meslekî temsilcilerini modern, millî bir devletin işleyişinden uzaklaştırmak bir şeydi, bizzat İslamiyet'i modernleştirip millîleştirmek tamamen başka bir şeydi. Yine de bu işe girişildi. Tarikatlara hiç merhamet gösterilemezdi. Halkın onlara verdiği destek, köklü gelenekleri ve Masonik teşkilatları dikkate alındığında bunların devlet kontrolüne alınabilecek kadar uysal olmadıkları görülüyordu ve böyle bir deneyim için fazla tehlikeliydiler. Öte yandan hiyerarşisi, okulları ve entelektüel, idarî disiplin alışkanlıklarıyla ulema sınıfı devletin

25. A.g.e.

İslam dininin üstünde olduğu bir sistemin denenmesine daha yatkın bir alan sunuyor gibiydi.

Hiyerarşinin yeniden organizasyonu 1924 tarihli kanunla başlatıldı. Buna göre Şeyhülislamlık makamı ve Ankara Hükümeti'nde bu makamın görevlerinin çoğunu üstlenmiş olan Şer'iye ve Evkaf Vekaleti kaldırılıyor ve yerlerine iki ayrı merci kuruluyordu: Diyanet İşleri Riyaseti ve Evkaf Umum Müdürlüğü. Diyanet İşleri Reisi, Başvekalete bağlıydı ve başbakan tarafından atanıyordu. Camilerin, tekkelerin ve benzerlerinin idaresi, imamların, vaizlerin, müezzinlerin ve diğer cami görevlilerinin tayini ve azli; genel olarak müftülerin denetlenmesi bu birimin görevleri arasındaydı. Evkaf Umum Müdürlüğü ise doğrudan herhangi bir bakanlığa tabi değildi ve devletin üstlenmiş olduğu vakıf idaresinden, dinî yapıların ve tesislerin bakımından sorumluydu. 1931'den itibaren Evkaf Müdürlüğü ayrıca din görevlilerinin aylıklarının ödenmesi işini üstlendi. Böylece Diyanet İşleri Riyaseti'ne vaizleri atamak, onların hutbelerini sansürlemek ve ara sıra Şeriat'a dair bir mesele hakkında hüküm vermek dışında pek bir iş kalmadı.[26]

Ulema sınıfının bürokrasiye dahil edilmesi süreci II. Mahmud ile başlamış ve artık aklın kabul edebileceği en son noktasına ulaşmıştı. İslamiyet artık bir devlet dairesi olmuş, ulema mensupları alt seviyede birer memura dönüşmüştü. Normal eğitim çoktan ulemanın elinden alınmıştı. Geriye bir tek din eğitimi meselesi kalıyordu ki, devlet şimdi bunu da üzerine almaya hazırlanıyordu.

1924 tarihli kanunlarla din eğitimi yapan eski medreseler kapatıldı. Bununla birlikte devlet din adamlarının daha fazla eğitim almasını sağlamak için bazı girişimlerde bulundu. Milli Eği-

26. Jaschke, *WI*, i. 96 v.d.; Rustow, "Politics and Islam", s. 82-83.

tim Bakanlığı alt düzeyde bazı imam ve hatip okulları açtı. Daha yüksek bir seviyede ise eski Süleymaniye Medresesi İstanbul Üniversitesi bünyesinde İlahiyat Fakültesi olarak yeniden yapılandırıldı ve dolayısıyla Ankara'daki Cumhuriyet'in Milli Eğitim Bakanlığı'nın nihai denetimine geçmiş oldu.

Yeni İlahiyat Fakültesi seküler, Batılılaşmış bir cumhuriyete daha uygun, yeni, modern ve bilimsel bir dinsel eğitim merkezi olarak hizmet vermek amacını güdüyordu. 1928'de fakülte İslam dininde reform ve modernleşme problemini ele almak ve Eğitim Bakanlığı'na Üniversite aracılığıyla önerilerde bulunmak üzere bir komite oluşturdu. Komitenin başında Profesör Mehmed Fuad Köprülü vardı. Üyelerin içinde ilahiyatçılar olduğu kadar psikoloji ve mantık profesörleri de bulunuyordu.

Komitenin 1928 Haziran'ında yayınlanan raporu, dinin toplumsal bir kurum olduğu yönünde açık bir ifadeyle başlamaktadır. Tıpkı diğer toplumsal kurumlar gibi o da toplumsal hayatın ihtiyaçlarına cevap vermeli ve gelişim ve değişime ayak uydurmalıdır. "Dolayısıyla Türk Demokrasisi'nde din aynı zamanda ihtiyaç duyduğu canlılık ve gelişimi de açıkça göstermelidir."

Rapor şu şekilde devam eder:

> *Toplumun modern görüşleri karşısında böyle bir reformun mistik ve akıl dışı unsurların işleyişinden çıkmasını beklemek, gereken zemin ne kadar hazır olursa olsun, hemen hemen imkansızdır. Ahlaki ve ekonomik yaşam gibi dinsel yaşam da bilime paralel olarak reform geçirmeli, öyle ki diğer kurumlarla uyum içinde olsun...*

Bu amacın başarılması için komitenin tavsiyeleri dört başlık altında toplandı. İlki olan "ibadet biçimi" oturacak sıraları ve dolapları olan, temiz ve düzenli camilere duyulan ihtiyaçtan söz ediyordu. "İnsanların bu camilere temiz ayakkabılarla girmeleri gerekmektedir." "İbadet dili" üzerine olan ikinci başlıkta

ibadetin Türkçe yapılması gerektiği ve hiçbir duanın ve hutbenin Arapça olmaması, ulusal dilde olması gerektiği ısrarla vurgulanır. "İbadetin niteliği" üzerine olan üçüncü başlıkta ibadeti güzel, ilham verici ve ruhanî yapmanın yolları aranır. Bu amaçla camilerde eğitimli müzisyenlere ve müzik enstrümanlarına ihtiyaç vardır. "Modern ve kutsal enstrümantal müziğe acilen ihtiyaç vardır." Dördüncü ve sonuncu başlık "ibadetin düşünceyle ilgili yönü"nü ele alır. Matbu ve standart hutbelerin yerini, gerçekten dinî rehberlik almalıdır ve bu da ancak gerekli felsefî eğitime sahip hatiplerin yetkisinde olmalıdır.[27]

Osmanlı Sultanlığını Cumhurbaşkanı, Bakanları ve Parlamentosu olan millî bir cumhuriyete çevirmek mümkündü. Ancak mümkün olmayan, bir camiyi içinde sıraları, orgu olan ve imamın da koro şefi olduğu bir Müslüman kilisesine döndürmekti. Biri hariç komitenin önerileri her bakımdan kağıt üzerinde kaldı. Hatta İlahiyat Fakültesi bile bu bakımdan vaktinden önce doğmuştu. Bizzat medrese geleneğinden gelen öğretmenler, kendilerine verilen görevlere rıza göstermediler, zamanın atmosferi de bunun gerçekleşmesine elverişli değildi. 1929'da ortaöğretim okullarında Arapça ve Farsça'nın ders olarak okutulmasına son verilmesi, öğrencilerin hem sayısında hem de yetkinliğinde düşüşe yol açtı. Sonuçsuz kalan bazı reform girişimlerinin ardından Fakülte nihayet 1933'te kapatıldı ve yerine Edebiyat Fakültesi'ne bağlı Şarkiyat Enstitüsü açıldı. İlahiyat Fakültesi'nin mevcudiyetini sürdürdüğü dokuz yıllık süre zarfında öğrencilerinin sayısı 284'ten 20'ye düşmüştü. Aynı zaman dilimi içinde imam ve hatip okullarında da paralel bir düşüş söz konusu oldu ve son iki okul da 1932'de kapatıldı. Kur'an okumayı öğreten, nispeten önemsiz okulların haricinde,

27 Lutfy Levonian'dan alıntılanmıştır. *The Turkish Press* (1932), s. 174 v.d.

Türkiye'de resmî din eğitimi ortadan kalktı ve yeni bir modern dinsel rehberler sınıfı oluşturma girişimi tamamen terk edildi.

1928 komitesinin önerilerinden sadece birininin hayata geçen sonuçları olmuştu, o da ibadetin Türkçeleştirilmesiydi. Kur'an'ı ve hadisleri Türkçe'ye tercüme etme teşebbüsleri başladı ve 1932'de Meclis, böyle bir tercümenin hazırlanması ve yayınlanması için 4000 TL'lik bir ödenek ayırdı. Ne var ki tamamlanmadı. Camide yapılan ibadetleri Türkçe'ye çevirme girişimi de gösterilen muhalefet karşısında yarım bırakıldı. Ancak, Hükümet bir açıdan son derece kararlıydı. Eğer cami içinde Arapça kullanılmaya devam edilecekse bile, kamuya açık yerlerde kullanılmasına müsamaha gösterilemezdi. Türk milliyetçiliğinin kuramsal temellerini atan Ziya Gökalp yıllar önce Türk camilerinin minarelerinden okunan ezanların Türkçe olmasını talep etmişti.[28]

Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur
Köylü anlar manasını namazdaki duanın
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüda'nın.
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın.[29]

30 Ocak 1932'de tarihte ilk defa Ayasofya'nın minarelerinden Türkçe olarak "Tanrı uludur" nidası yankılandı, kısa bir süre sonra "öz" Türkçe ile ezanın bu yeni şekli Türk Dil Kurumu tarafından hazırlandı ve Diyanet İşleri Riyaseti tarafından yayınlandı. Ankara'daki konservatuara bunun için bir Türk ezgisi bestelemesi talimatı verildi.[30] Türkiye'nin her yerindeki müezzinlere bu yeni ezan öğretildi ve 1933 yılının başlarında çıkarılan bir emirle, her ne kadar fiilen yasaklanmasa da, Arap-

28. Heyd, *Foundations*, s. 102-3.
29. *Yeni Hayat*, 1918.
30. Jaschke, *WI*, i. 74-75.

ça ezan yerini Türkçe ezana bıraktı. "Öyle görünüyor ki dinsel âdetlere yönelik hükümetin sadece bu müdahalesi diğer laik (seküler) tedbirlerin herhangi birinin sebep olduğundan çok daha yaygın bir kitlesel öfkeye neden oldu."[31]

Hayatta Kalma ve Yeniden Doğma[32]

1930'lar esnasında Türkiye'deki laikleşme (sekülerleşme) baskısı gerçekten son derece şiddetliydi. Rejim İslam karşıtı bir politikayı asla açıkça benimsememiş olsa da, teşkilatlı bir İslam gücünü sona erdirme ve Türk halkının kalbinde ve zihnindeki gücünü kırma konusundaki arzusu son derece açıktı. Dinsel eğitimin yasaklanması, camilerin laik amaçlara döndürülmesi hukukî ve toplumsal reformlardan çıkan dersleri pekiştiriyordu. Hızla büyüyen yeni başkentte hiçbir yeni cami yapılmadı. En çarpıcı ve en sembolik olanı da İstanbul'daki muhteşem Ayasofya bazilikasının kaderiydi. Bizans İmparatorluğu'na karşı kazandığı zafer anında, Fatih Sultan Mehmed Ayasofya'yı bir camiye dönüştürmüş, Cumhuriyet rejimi ise onu bir müze yapmıştı.[33]

Bütün bunlara rağmen zaman zaman düşünüldüğünün aksine, Türkiye'nin laikleşmesinin (sekülerleşmesinin) tamamlanmadığına dair pek çok kanıt vardır. İlk olarak özellikle de Anadolu'da derviş inanışı şeklindeki popüler dinin, görünen

31. Rustow, "Politics and Islam", s. 84.
32. Türkiye'deki dinsel uyanış son yıllarda pek çok yazarın dikkatini çekmiştir. Buraya kadar zikredilen Jaschke ve Rustow'un çalışmaları dışında, şunlara bakılabilir: Heyd, "Islam in Modern Turkey", *R.C. As. J.*, xxxiv (1947), 299-308; B. Lewis, "Islamic Revival in Turkey", *Int. Aff.*, xxviii (1952), 38-48; Thomas, "Recent Developments in Turkish Islam", *MEJ*, vi (1952), 22-40; H. A. Reed, "Revival of Islam in Secular Turkey", a.g.e. viii (1954), 267-82; A. L. Tibawi, "Islam and Secularism in Turkey Today", *Quart. R.* (1956), s. 325-37; Paul Stirling, "Religious Change in Republican Turkey", *MEJ*, xii (1958), 395-408; W. Cantwell Smith, *Islam in Modern History* (1957), s. 161-205. Ayrıca bir Türk akademisyenin din ve siyaset üzerine yaptığı tartışmaya da bakılabilir, K. Karpat, s. 271 v.d.
33. Rustow, "Politics and Islam", s. 84.

yüzeyin altında varlığını sürdürdüğüne dair pek çok işaret vardı. 1930'a gelindiğine İzmir yakınlarındaki Menemen'de çarpıcı bir olay yaşandı. Kubilay isimli genç bir Kemalist subay o bölgedeki bir şeyhin halka hitap ettiğini ve rejime saldırdığını duymuştu. Buna şiddetle karşı çıktığında kalabalık tarafından yakalandı, alaşağı edildi; şeyh ve destekçilerinin tezahüratları arasında başı kesildi. Suçlular cezalandırıldı ve Kubilay'ın anısına bir anıt dikildi. 1951'e kadar her yıl orada bir anma töreni düzenlendi.

Atatürk'ün ölümünden sonra din konusunda yeniden bazı düzeltmelere gidileceğine dair söylentiler çıkmıştı. Ancak Mayıs 1940'ta imamların tekrar orduya dönmesi haricinde çok fazla bir şey gerçekleşmedi. Devletin laik politikasına karşı dinsel muhalefetin ilk açık işareti 1940'ta görüldü. Bir önceki yıl Milli Eğitim Bakanlığı *Encyclopaedia of Islam* [İslam Ansiklopedisi] isimli ansiklopedinin Türkçe edisyonunu yayımlama kararı almıştı. Bu eser Avrupalı oryantalistlerden oluşan uluslararası bir takım tarafından Leiden'de yayımlanmış olan büyük bir ortak çalışmanın ürünüydü. Türkçe edisyon ise basit bir tercüme olmayacaktı. Eskimiş olan pek çok makale gözden geçirilecek ya da Türk araştırmacılarca yeniden yazılacaktı. Birçok yeni makale de eklendi. Ancak eserin tümünün Leiden baskısındaki aynı bilimsel araştırmacılık ruhuna sahip olması isteniyordu. Jön Türk döneminde İslamî bir dergi olan *Sebil-ür-Reşad*'ın editörlüğünü yapmış olan Eşref Edip'in başını çektiği dindar bir grup Türk, bu projeyi hararetli biçimde protesto etti. Bu sözüm ona *Encyclopaedia of Islam*'ın aslında bir İslam ansiklopedisi değil, İslam karşıtı bir ansiklopedi olduğu ve Müslüman inancının altını kazımayı amaçlayan ve kısmen de misyonerlerin gayretlerini desteklemeyi hedefleyen Hıristiyan misyonerlerin bir çalışması olduğunu söylüyorlardı. Önce basında, sonra da kendi çı-

kardıkları dergideki mektup ve makalelerde İslam karşıtı olduğu iddia edilen bu projeyi desteklemesinden dolayı Milli Eğitim Bakanlığı'nı eleştirdiler. 1941'de *Türk İslam Ansiklopedisi* adı altında kendi rakip ansiklopedilerini yayımlamaya başladılar. Bu ansiklopedi resmî olan diğer ansiklopediyle aynı şablondaydı, ancak yazılan bütün makaleler kesin biçimde Müslüman görüşü esasına göre olduğuna inandıkları bir bakış açısıyla yazılıyordu. Ansiklopedinin her bir fasikülü yanında ek bir dergi veriliyor ve bu dergide o sırada Bakanlık tarafından yayımlanmakta olan diğer ansiklopedinin mevcut fasikülleri çok şiddetli biçimde ve sık sık hakaretlerle eleştiriliyordu.

Türkiye'nin savaş sonrası yeni demokrasisi neredeyse her türlü düşünce akımına çok daha geniş bir ifade özgürlüğü tanıdı. İslam'ın eski haline döndürülmesine yönelik taleplerini ve laikliğe dönük düşmanlıklarını gittikçe daha açık bir biçimde ilan etmekte olan dinî liderler de elbette bu gruba giriyordu.

Kamuoyu önünde açıkça tartışılan ilk mesele, din eğitimiydi. Tartışma basında özel münakaşalar ve ılımlı ifadelerin bulunduğu makalelerle yer buldu. Ardından 1946'da bu konu Büyük Millet Meclisi'nde enine boyuna ele alındı. Hükümeti oluşturan partinin birçok üyesi din eğitiminin yeniden canlandırılması lehinde konuşuyordu. Başbakan'ın bu talebi kesin bir biçimde reddetmesine rağmen böyle bir tartışmanın yapılmış olduğu gerçeği, o zamanın otoriter Türkiyesinde yaklaşmakta olan bir siyaset değişikliğinin habercisi olarak görüldü. Basında, Meclis'te ve diğer başka yerlerde uzun çekişmeler devam etti. Din eğitimine müsamaha gösterilmeli miydi? Okullarda mecburî mi, yoksa seçmeli mi olmalıydı? Milli Eğitim Bakanlığı mı, yoksa uzun suskunluk döneminin ardından artık yeni hayata gözlerini açmakta olan Diyanet İşleri Başkanlığı mı kontrol etmeliydi? Bu meseleler sonuçta bir uzlaşmayla nokta-

landı. 1949'un başında Türkiye'deki okullarda din eğitimi yeniden başlatıldı. Cumartesi günü öğleden sonraları iki saatlik bir ders olarak kondu. Bu dersi alacak çocukların ebeveynleri bu ders için talepte bulunmak durumundaydı. Ezici bir çoğunluk da bunu yaptı. Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın temsilcilerinden oluşan ortak komite bir ders kitabı hazırladı. Bu kitap İslam'ın modernleştirilmiş bir versiyonunu ortaya koyuyordu. Öyle ki, örneğin Mekke'deki ya da hatta Şam'daki Müslümanlar, muhtemelen bu yeni versiyonu tanımakta zorluk çekerdi.

Bir sonraki adım Ekim 1950'de, din eğitiminin mecburî olmasına karar verildiği zaman atıldı. Bir başka deyişle, öncekinden farklı olarak ebeveynler artık din dersini tercih ettiklerini değil, etmediklerini belirtmek zorundaydı. Bu uygulama sadece ilkokulların dördüncü ve beşinci sınıflarında hayata geçirildi. Okul döneminin geri kalanı için din eğitimi seçmeli ders olarak kaldı.

Dinî konulara ilginin gittikçe artması ve cemaatle ibadete katılanların çoğalmasıyla birlikte, bu değişimler yüksek din eğitimi meselesini gündeme getirdi. Yıllar boyunca yüksek din öğretimi namına hiçbir şey yapılmamıştı. Dinsel canlanma sonucunda ortaöğretimde bile din dersi verebilecek ve camilerde dini görevleri yerine getirebilecek yeterlikte görevli sayısında çok ciddi bir eksiklik ortaya çıktı. Ciddi din eğitimi almış insan azlığı, meydanın fanatiklere ve cahillere kalmasına neden olmuş ve çoğu kez kötü sonuçlar ortaya çıkmıştı. Hiç kuşkusuz bundan ötürü, en azından kısmen, hükümet İlahiyat Fakültesi'nin yeniden açılmasına karar verdi. Ekim 1949'da fakültenin kapıları yeniden öğrencilere açıldı. Yeni fakültenin birçok özelliği dışarıdan bakan bir gözlemci için son derece dikkat çekicidir. Bir öncekinin aksine bu fakülte, muazzam camileri, kütüphe

neleri ve gelenekleriyle eski dinî merkez olan İstanbul'da değil, cumhuriyetçi Türkiye'nin kalbi olan yeni kurulmuş ve hükümetin yerleşik olduğu Ankara'daydı. Eski medreselerin aksine bir üniversiteye bağlıydı ve dolayısıyla tamamen Milli Eğitim Bakanlığı'nın kontrolü altındaydı. Kurulacak ilk kürsüler içinde İslam sanatı ve dinler tarihi bulunuyordu.[34]

Savaştan sonra dinsel etkinliklerin arttığına dair birçok belirti ortaya çıktı. Bunlar içinde en çarpıcı olanı, din görevlilerinin gittikçe artan aşırı özgüven duygusuydu. Uzun zaman bu insanlar sessiz kalmışlar ve sadece şehirlerde değil, taşrada bile ses çıkarmaya cesaret edememişlerdi. Artık kendilerini daha fazla göstermeye başlıyorlardı. Dinsel kıyafetlerin cami dışında giyilmesi hâlâ yasaktı, ancak Müslümanların ibadetinde açıkça faydası olan takke, din görevlilerinin eskiden kullandığı sarığın toplumsal anlamda eşdeğeri haline gelmişti. Kesinlikle bu karakteri barındırmasından dolayı bir süre için Türkiye'de takke de yasaklandı. Ama kısa zaman sonra sakallı ve takkeli yaşlı insanlar gitgide artan bir hararetle görüşlerini, taleplerini dillendirerek pek çok yerde görünmeye başlayacaktı. Ulema sınıfının son temsilcileri daha azimli olmuşlardı. Bazıları açıkça din eğitiminin kontrolünün kendilerine verilmesini talep ediyordu, belli belirsiz olarak siyasete de müdahil olmaya başlamışlardı. 1950 civarında, vakıfların yeniden Diyanet İşleri Riyaseti'ne verilmesini talep ettiler. Hâlâ gerçekleşmemiş olan bu talep, yerine getirildiği takdirde güçlerinde ve nüfuzlarında çok büyük bir artış söz konusu olacaktır.

Camilere gidenlerin sayısı ciddi biçimde arttı. Camilerin bir çoğu artık ses sistemleriyle donatılmaktaydı; kafelerde, dükkanlarda, taksilerde Arapça yazılar görünüyor, hat örnekleri

34. Reed, "The Faculty of Divinity in Ankara", *Muslim Wld.*, xlvi (1956), 295-312 xlvii (1957), 22-35.

sokaklarda satılıyordu. Sürekli artan bir biçimde dinsel içerikli kitaplar ve broşürler yazılıp basılmaktaydı. Halkın inançlarına yönelik çok sayıda kitapçığın ötesinde, İslamiyet'e, İslam Peygamberi'nin ve diğer önemli şahsiyetlerin yaşamöykülerine dair kitaplar yayınlanıyor, İslam tarihi, ilahiyat, tasavvuf üzerine çalışmalar yapılıyor ve Kur'an meal ve tefsirleri yazılıyordu.

Ciddi sayıda Türk, hacı olmak için Mekke'ye gitmeye başladı. 1950'de, hükümetin bu amaç için döviz tahsis etmemesine rağmen, yaklaşık dokuz bin kişi Hac'a gitmişti. Üç büyük İstanbul gazetesi Hac'la ilgili haber yapmaları için özel muhabirler gönderdi, genel olarak popüler basın organları dinsel konulara gitgide daha çok önem verir oldu.

Bütün bunlardan çok daha dikkat çekici olan husus da, tarikatların yeniden canlandığına dair belirtilerin görülmesiydi. Cumhuriyet dönemi boyunca gizli biçimde varlıklarını sürdürmüşlerdi. Resmî olarak İslamiyet'e artan bir hoşgörü gösterilmesi sonucunda tarikatların yeniden ortaya çıkmak için cesaret bulması son derece doğaldı, ne var ki hükümet, yerleşik ve resmî İslam anlayışına gösterdiği müsamahanın aynısını popüler ve mistik İslam anlayışına göstermek için görünüşe göre hazırlıklı değildi. Hükümetin tarikatlara duyduğu güvensizlik yeni bir şey de değildi. Eski zamanlarda padişahlar bile, kuraldışı yaklaşımları ve bunlara bağlı otorite tanımazlığın yarattığı kuşkuyla ve dolayısıyla bu durumun muhtemelen ortaya çıkarabileceği tehlikeli, bastırılmış güç yüzünden, tarikatlardan bazılarına şüpheyle bakmışlardı. Savaş yılları sırasında çeşitli zamanlarda bazı şeyhler tutuklandı. Ama asıl olay, 1950 Nisanında Tijanilerin şeyhi Kemal Pilavoğlu tutuklanıp Ankara'ya yargılanmak üzere götürüldüğünde başladı. Dava büyük bir ilgi uyandırdı. Şeyhin binlerce müridi mahkeme binası dışındaki sokakları doldurdu, mahkeme salonuna girdi ve bağırış-çağırışlarla

gösterilerle davaya müdahale ettiler. Mahkeme binasının çevresine iki yüz polislik bir koruma çemberi kurmak gerekti. İddialara göre şeyhin yaklaşık 40.000 müridi vardı. Daha sonra diğer tarikatlar aleyhinde de birçok benzer yargılamalar yapıldı: Nakşibendîler Mayıs 1950'de, Mevlevîler Haziran 1950'de, Kadirîler Mart 1951'de yargılandı.[35]

Savaş sırasında ve sonrasında Türkiye'de dinî basın da ciddi biçimde gelişti. 1950'ye gelindiğinde tamamen veya kapsamlı olarak dinsel konuları içeren, dinsel fikirlerin propagandasını yapan pek çok dergi ortaya çıkmıştı. Bunlar üç ayrı sınıfta toplanabilir. En çok okunanlar halkın rağbet ettiği dergilerdi ve çoğunlukla haftalık yayınlanan, birincil olarak esnaf ve köylüye hitap eden, gerektiğinde yüksek sesle okunabilecek yayınlardı. Bunlar muhtemelen hitap ettiği kitlenin zihniyetini çok iyi biçimde yansıtan basit bir takva (sade bir dindarlık) şeklini sunmaktaydı. İkinci grup isabetli bir biçimde "Dinsel çeşni katılmış bulvar faşizmi" olarak tarif edilmiştir. En önde gelen örneği *Büyük Doğu* dergisidir. Düzensiz biçimde fasılalarla yayınlamış olan ve editörlüğünü şair Necip Fazıl Kısakürek'in yaptığı dergi, daha ziyade hakaretâmiz bir yayındı. Dinsel siyaseti savunan, milliyetçi, saltanat yanlısı bir dergi olan *Büyük Doğu*, *Action Française*'in doğrudan Türkiye'ye uyarlanmış örneği olmak üzere ortaya çıkmıştı. "Fransa'yı bin yılda kuran kırk kral" yerine Osmanoğulları hanedanı vardı. Üçüncü ve en ilgi çekici olan grup ise entelektüel bir tavır iddiasında olan yayınlardı. *Türk İslam Ansiklopedisi*, *Selamet* ve *Sebilü-r-Reşad* dergileri en önemlileriydi. *Sebilü-r-Reşad*, Jön Türk döneminde aynı isimle yayınlanmış olan derginin güya yeniden canlandırılmasıyla ortaya çıkmıştı. Yazarlarının birçoğu o dönemi görmüş ki-

35. Rustow, "Politics and Islam", s. 97 v.d.; Jaschke, *Kalender*, 1942-51, indeks "Derwischorden"

şilerdi ve ayrıca yeni yeni ortaya çıkmakta olan dinî kitapların birçoğunu da yazanlar bu kişilerdi. Bu dergiler görünüşe göre Diyanet İşleri Başkanlığı'nın desteğini de alıyordu.

Bu dergilerin içeriği bir bakıma hayal kırıcıydı. Jön Türk döneminin dinî dergileri çok yüksek bir standardı tutturmuş ve İslamiyet'i, edebiyatını, ilkelerini ve geleneklerini baştan sona kavramış kişiler tarafından yazılıyordu. Ancak bu insanların birçoğu artık hayatta değildi. Hayatta kalan birkaçı da otuz yıllık bir hüsran ve inzivanın izlerini açıkça gösteriyordu. Bir dinî yüksek eğitimin mevcut olmadığı ortamda, kimse onların yerini alabilecek gibi görünmüyordu. Dergiler çoğunlukla gerçek anlamda dinî bir içerik sunmaktan ziyade dinin siyasette yer almasını savunuyordu. Genellikle Batı karşıtı, Hıristiyan karşıtı ve tartıştıkları meselelerin birçoğuna şiddetli ve saldırgan bir siyasî tarzda yaklaşan, yabancı düşmanı yayınlardı. Örneğin Hindistan üzerine sıklıkla çıkan makaleler modern Hint ve Pakistan Müslümanlığı'ndaki son derece önemli dinî sorunlar ve eğilimlerden tamamen habersiz görünüyor ve sadece belli gruplara hitap eden siyasi içerikli el ilanlarından ibaret kalıyordu. İçeriklerinin büyük çoğunluğu davanın savunusundan ibaretti ve gerçek İslamî değerlerin nasıl tahrif edildiğine dair bilindik yaklaşımın, baskın Batılı kavramlar çerçevesinde yeniden dile getirilmesi yoluyla yapılıyordu. Bu kavramlar içinde şunlar sayılabilir: İslamiyet'in eski ve yeni tarihinin sunumunda tarihsel romantizmin kullanılması ve aşağılık kompleksi. Bu kompleks, eğitimli Müslümanların herhangi bir Batılının İslamiyet hakkında yazdığı bir övgüsünü almaya ve onu makul sınırların da ötesinde iyice şişirmeye iten bir kompleksti. Tarihe romantik yaklaşım, Müslüman düşünürlerin kendi uygarlıklarını Batılı kavramlar çerçevesinde gereksizce haklı göstermeye çalıştıkları başka Müslüman ülkelerde de görülmektedir

Türkiye'de de bunun bazı yeni biçimleri söz konusudur. Örneğin Osmanlı ulemasının gerçekte iyi bir Kemalist ve Cumhuriyetçi olduğunu ve Mustafa Kemal'in de bizzat iyi ve sadık bir Müslüman olduğunu göstermeye yönelik teşebbüsler gibi.

Modern dünyada Müslümanların sorunlarını ve modern bir devlette İslamiyet'in rolünü karşılayacak ciddi bir teşebbüs pek ender olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada fikirler temel olarak iki kaynaktan gelir, yani on dokuzuncu yüzyılın Hintli ve Mısırlı reformcularından. Diyanet İşleri eski başkanlarından Aḥmed Hamdi Akseki ve en aktif dindar gazetecilerden biri olan Ömer Rıza Doğrul, Arapça ve İngilizce'yi iyi bilen araştırmacılardı ve her iki dilden pek çok kitap tercüme etmişlerdi.

Modern Türkiye'de dinî canlanışın siyasî rolünü tam olarak değerlendirmek kolay değildir. Düşünce özgürlüğünün yeniden tesis edilmesiyle birlikte İslamiyet kaçınılmaz olarak yeniden siyasî bir konu haline geldi ve dinsel destek avantajını karşı tarafa kaptırma korkusu her iki büyük partiyi de, genellikle bu hareketi teşvik etme ya da en azından onu hoşgörme noktasına getirdi. Aynı zamanda CHP ve DP bu hareketi belli sınırlar dahilinde tutma konusunda dikkatli davranıyordu. Hükümetin yaşamsal önem taşıdığına inandığı konularda müdahaleye izin verilmiyordu. Hâlâ tarikatlar kontrol altında tutuluyordu ve vakıflar eski konumuna döndürülmemişti. Arap alfabesine dönüş ya da Cumhuriyet'in medenî kanunlarının kaldırılması gibi bazı aşırı uçtakilerin değişim talepleri ciddi olarak değerlendirilmiyordu. Aynı zamanda şurası açıktı ki, bu dinsel uyanışın gücü demokratik bir Türkiye'de hiçbir partinin göz ardı etmeye ya da ona karşı çıkmaya cesaret edemeyeceği bir noktadaydı. Eğer bu uyanışın gücü ve ivmesi büyümeye devam edecekse, bu reformların tehlikeye düşmesi bile artık imkansız sayılamazdı.

Dinsel uyanışı destekleyen unsurlar neydi? 1924'ten itibaren din Türkiye'de artık açık bir siyasî etken olmaktan çıkmıştı. Onun gerçek gücü ve destek zemini çok iyi bilinmemektedir. Cumhuriyet'in okul ve üniversitelerinde yetişmiş olan genç entelektüeller, bazı istisnalarla, bundan çok az etkilenmiş görünmekteydiler ve bu konudaki duyguları, rahatsızlık duymakla küçük görmek arasında değişiyordu. En büyük muhalefet üniversitelerdeydi. Dinsel tepkinin halihazırdaki biçimi ve onun önderlerine karşı hissettikleri hoşnutsuzluk, bizi bizzat İslamiyet'ten hoşlanmadıkları yönünde bir düşünceye yönlendirmemelidir. İslamiyet, Türk millî kimliğinde bir kenara itilemeyecek kadar derine kök salmış bir unsurdur; ancak milliyetçi entelektüellere daha çok uyan bir inanç biçimi hâlâ geniş bir yankı uyandırabilir.

Bir sınıf olarak memurlar, rüzgarın esiş yönündeki değişimlere karşı aşırı hassastırlar. Memurlukta, orduda ve hatta mecliste dinî inanç moda haline gelmişti ve gericilerin programının tamamını desteklememekle birlikte, birçok kişi ahlakî ve siyasî nedenlerle İslamî inancın ve uygulamaların Türk halkının sağlığı için gerekli olduğuna inanıyordu. Köylü sınıfı her zaman olduğu gibi yine dindardı. Onlar için herhangi bir yeniden canlanma süreci söz konusu değildi. Tek fark artık dinî duygularını daha açık biçimde ifade edebiliyor olmalarındaydı.

Bu canlanmayı destekleyen en kuvvetli unsurlardan biri belki de, Türkiye'de esnaf, yani şehirli zanaatkarlar ve küçük dükkan sahipleri olarak bilinen sınıftı. Bunlar genellikle aşırı tutucuydular ve birçoğu köylüler gibi bir tarikata bağlıydı. Sonunda tüccar sınıfı da komünizme karşı bir tür ek sigorta olarak dinle ilgilenmiş ve en azından taşrada dinî kuralları gözeten bir geleneği benimsemişti.

Bu dinsel uyanışın aslında komünizme karşı ne ölçüde bir teminat sağladığı bir başka tartışma konusuydu. Laik çevrelerde sık sık bu uyanışın, en azından popüler ve tarikat seviyesinde, komünist kışkırtıcılardan esinlenildiğine dair suçlamalar yapılıyordu. Anadolu tarikatları geçmişte bir çeşit ilkel dinsel komünizm formuna yabancı değildi ve uyanık bazı propagandacılar siyasal amaçlar uğruna bundan faydalanabilirdi. Diğer Müslüman ülkelerdeki gelişmeler gösteriyor ki komünizm, kurulu düzenin temellerini sarsacak en uygun fırsat sunulduğunda, kitlesel fanatizm hareketleriyle işbirliği yapmaktan kaçınmamaktadır. Bunun Türkiye'de ne ölçüde gerçekleştiği konusunda ancak bir tahmin yürütülebilir. Öte yandan eski ve köklü Rus yayılmacılığına karşı Türkiye'deki güvensizlik de, Türkiye'yi benzeri olmayan bir biçimde komünist tohumlarına karşı tamamen kısır bir toprak haline getirmektedir.

Dinsel uyanışın önderleri genel olarak yaşlı kuşaktan Jön Türk dönemini görmüş olan insanlardan oluşmaktaydı. Yanlarına pek az genç insan katmış gibi görünmektedirler. Pek çok laik entelektüel aslında dinî uyanış diye bir şeyin hiç olmadığını, bunun sadece bir grup insanın uzun bir süre saklamak zorunda kaldıkları, ama şimdi açıkça ilan edebildikleri duygularının yeniden teyidinden başka bir şey olmadığını iddia ediyordu. Onlara göre bu hareket onu destekleyen kuşakla birlikte ölecekti ve sadece gelip geçici bir öneme sahipti.

Bu bakış açısını kabul etmek zordur. İslamiyet Türk halkında çok derin köklere sahiptir. Kuruluşundan yıkılışına kadar Osmanlı İmparatorluğu İslam gücünün ve inancının gelişmesine ya da savunulmasına adanmış bir devlet olmuştu. Klasik Müslüman kültürlerinin miras aldığı gelenekler Türk düşüncesi, yaşamı ve edebiyatının içine işlemişti. Her ne kadar bu ge-

lenekler yeni ve farklı bir şeye dönüşse de temelde sarsılmaz olarak İslamî karakterini sürdürüyordu.[36]

Bir asırlık Batılılaşmanın ardından Türkiye herhangi bir yabancı gözlemcinin mümkün gördüğünden çok daha büyük değişimler geçirmiştir. Ancak Türk yaşantısının ve kültürünün derinlerdeki İslamî kökleri hâlâ canlıdır, Türk ve Müslüman nihai kimliği Türkiye'de hâlâ başı çekmektedir. Uzun bir aranın ardından İslam inancının dirilmesi çok derin bir millî ihtiyaca karşılık gelmektedir. Ara sıra tarikatların yaptığı taşkınlıklar, yüzeyin altında kaynamakta olan güçlerin ne kadar kuvvetli olduğunu resmî İslam anlayışının kısmî restorasyonundan çok daha iyi göstermektedir. Uyanışın gideceği yol hâlâ açık değildir. Eğer basit bir tepki yoluna devam edecekse, geçen yüzyılda yapılanların büyük bir kısmı ortadan kalkacak ve Türkiye büyük bir sıkıntı çekerek içinden çıkmayı başarmış olduğu o karanlığa yeniden kayacaktır. Ancak bu ne gidilecek tek yoldur, ne de en olası yoldur. Diğer Müslüman ülkelerdeki gibi Türkiye'de de umutla "Batı ve Doğu'ya ait en iyi unsurlarının bir sentezini" başarmaktan bahseden insanlar vardır. Ne var ki bu, boşuna bir umuttur. Tarihte uygarlıkların çarpışması genelde seçilmiş en iyi unsurların birleşmesiyle sonuçlanmaz. Sonuç daha ziyade iyi, kötü ve tarafsız unsurların rastgele bir araya gelmesiyle oluşur. Ancak modern düşünce ve hayat seviyesinde gerçek bir dinî inanç uyanışı olasılık sınırları dahilindedir. Pratik sağduyuları ve doğaçlama yeteneklerini kullanarak Türk halkı hâlâ İslamiyet ile modernizm arasında uygulanabilir bir uzlaşma bulabilir ve bu da onların çatışmaksızın hem babalarının özgürlük ve ilerlemeye giden yolunu hem de atalarının Tanrı'ya giden yolunu takip etmelerine imkan sağlayacaktır.

36. H. A. Reed tarafından kaleme alınmış incelikli gözlemler için bak.: "The Religious Life of Modern Turkish Muslims" Frye, s. 108-48.

Yazı ve Dil[37] *

On dördüncü yüzyılın sonunda İran'dan Türkiye'ye geçen ve Bektaşîler tarafından benimsenen bir doktrine göre Tanrı'nın imajı insanın yüzüdür, insanın işareti dildir ve dil, Arap yazısındaki Tanrı'nın, insanın ve sonsuzluğun bütün sırlarını içeren yirmi sekiz harf ile ifade edilir.

Pek çok Müslüman, Arap yazısına gösterdiği hürmet konusunda, bu öğretiyi takip edenlere verilen isimle, Hurufîler kadar ileri gitmez. Ancak onlar da Kur'an'ın inzal olduğu dil ve yazıya özel bir kutsallık atfederler. Kur'an'ın metni, kağıda geçirilirken kullanılan yazı da dahil olmak üzere, inanan için yaratılmış bir şey değildir, ebedî ve ilahîdir. Temsilî resim ve heykeller putperestlik anlamında bir küfür eğilimi olarak görüldüğünden, camilerde hüsn-i hat yer almıştır. Camilerin iç dekorasyonu Tanrı'nın, Peygamber'in ve ilk halifelerin isimleri, Müs-

37. Bu alandaki en kapsamlı çalışma Uriel Heyd'in eseridir: *Language Reform in Modern Turkey*. Türk dili ve alfabesinde yapılan reformlara dair yapılan pek çok çalışma arasında şunlar sayılabilir: J. Deny, "La Réforme actuelle de la langue turque", *En Terre d'Islam*, x, (1935), 223-47; Rossi, "La Questione dell' alfabeto per le lingue turche", *OM*, vii (1927), 295-47; aynı yazarın, "La Riforma linguistica in Turchia", *OM*, xv (1935), 45-57; aynı yazarın, "Un Decennio di Riforma linguistica in Turchia, 1932-42", *OM*, xxii (1942), 466-77; aynı yazarın, "Venticinque anni di rivoluzione dell' alfabeto e venti di riforma linguistica in Turchia", *OM*, xxxiii (1953), 378-84; H. W. Duda, "Die Gesundung der türkischen Sprachreform", *Der Islam*, xxxvi (1942), 77-100. Dil reformu ve dilde sadeleştirme evrelerinin tarihi için bak. Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları* (1949).
Çev. N.: Bu alanda yapılmış son dönemdeki çalışmalar arasında şunlar sayılabilir: Geoffrey L. Lewis, *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*, Oxford University Press, (1999) (Bu kitabın Türkçe çevirisi önce Gelenek Yayıncılık tarafından 2004 yılında yapılmış, 2007 yılında ise Paradigma Yayınları'ndan çıkmıştır: *Trajik Başarı, Türk Dil Reformu*, (çev.) Mehmed Fatih Uslu); Talât Tekin, "Osmanlıların Arab Alfabesinde Reform Girişimleri", *Tarih ve Toplum*, no. 10 (1984), s. 63-72; Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, (2003); Birol Çaymaz and Emmanuel Szurek, "La révolution au pied de la lettre. L'invention de 'l'alphabet turc", *European Journal of Turkish Studies*, Thematic Issue, No. 6, (2007), URL: http://www.ejts.org/document1363.html

lüman ilkeleri ve Kur'an'dan alınan ayet ve hatta bütün surelerle yapılmaktadır. Pek çok farklı yazı türü kullanılır. Hat sanatının büyük ustalarının elinde bu sanat, anlaşılması güç ve derin bir güzelliğe ulaşmıştır. Batı geleneğinde yetişmiş birisi için bu sanatın özüne nüfuz etmek kolay değildir. Müslümanlar için Kur'an metni yazı olarak kutsaldır. Okumak veya yazmak bizzat bir ibadet şeklidir. Bu dekoratif metinler Müslüman ibadetinin ilahileri, nağmeleri ve ikonlarıdır. Aynı zamanda İslam inancının ve estetiğinin anlaşılmasında bir anahtardır.

Birçok toplumda din ve yazı arasında sıkı bir bağ bulunur. Ancak bu, Osmanlı dünyasındaki kadar başka hiçbir yerde açık olarak karşımıza çıkmaz. Güney Slavlarının dili, Katolik Hırvatlar tarafından Latin harfleriyle yazılırken Ortodoks Sırplar tarafından Kiril alfabesiyle yazılır. Suriye'de ortak Arap dili Müslümanlarca Arap yazısıyla, Hıristiyanlarca Süryani yazısıyla, Yahudilerce İbrani yazısıyla yazılmıştır. Girit'teki Rumca konuşan Müslümanlar Rumca'yı Arap harfleriyle yazarken Anadolu'daki Türkçe konuşan Hıristiyanlar Türkçe'yi, kiliselerine göre, Rum ya da Ermeni harfleriyle yazıyorlardı. Bir Müslüman'ı gayrimüslimden ayıran somut ve görünürdeki işaret dil, değil yazıydı.

Türkçe her zaman Arap alfabesiyle yazılmamıştı. Bilinen en eski Türkçe yazı olan sekizinci yüzyıl Orhun Yazıtları, Runik harflerle yazılmıştır. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda kuzey Semitik kökenli Uygur alfabesi Orta Asya'da yaygın biçimde kullanılır oldu. Fakat İslamiyet'e geçtikten sonra, Batı Afrika'dan Endonezya'ya kadar olan diğer bütün Müslüman halklar gibi Türkler de Arap yazısını benimsediler. Bu yüzyılın başına gelindiğinde Türkler bu yazıyı yaklaşık bin yıldır kullanıyorlardı ve diğer bütün yazı çeşitleri çoktan unutulmuştu.

Arapça'ya harika biçimde uygun olmakla birlikte Arap alfa-

besi Türk dili için uygun değildir. Türkçe, Arapça ve Farsça'dan geçen pek çok kelimeyi içermekle birlikte temel yapısı bu iki dilden de gayet farklıdır. Arap yazısının ifade edemediği pek çok form ve ses içerir. Arap yazısı kendi içinde kesinlikle öğrenmesi kolay bir yazı dili değildir. Osmanlı Türkçesi'ndeki imla ve telaffuz arasındaki uçurum İngilizce'dekinden çok daha büyüktür ve bu da Osmanlıca'nın zorluğunu arttırmaktadır.

Osmanlı Türkçesi'nin zorluğu sadece kağıda geçirilirken kullanılan yazıyla sınırlı değildi. Dilin kendisi, sadece Farsça ve Arapça'dan geçen kelimelerle değil, aynı zamanda ifadeler ve hatta dilbilgisi kurallarıyla da ağır ve yapay bir hale gelmişti. Osmanlı Türkçesi en iyi günlerinde muhteşem bir ifade aracı ve saltanat uygarlığının değerli bir vasıtası olmuştu. Ancak son dönemlerde ve eskisi kadar hünerli olmayan ellerde ağır, katı ve inanılmaz derecede ağdalı bir dil oldu. Resmî kullanım için karmaşık ve zor bir kitabet üslubu geliştirilmişti. Benzetmeler ve yapmacık ifadelerle doluydu. On sekizinci yüzyılda ve on dokuzuncu yüzyılın başında Osmanlı düzyazısı genel anlamda bozulmuş, şaşaalı bir hale dönüşmüştü -kelimelerin izi sürülemeyen vahşi doğasında, anlamın o küçük deresinin kaybolduğu, çarpıtılmış sözdizimi ve şişirilmiş laf kalabalığının yayıldığı engin vadiler.

Yazı, yönetici ve dinsel elitin elinde tuttuğu ayrıcalıklı bir gizem olarak kaldığı sürece bu güçlüklerin fazla bir önemi yoktu. Aksine herkesin kolayca erişmesine engel oluyor ve itibarın artmasına yardımcı oluyordu. Ancak on dokuzuncu yüzyılda Batılılaşma ve modernleşmenin etkisi, liberal ve milliyetçi ideolojilerin yeni cevaplar sunduğu yeni problemler ortaya çıkarıyordu. Osmanlı yazısı ve dili bir modern eğitim aracı ve modern bilgi ve fikir taşıyıcısı olarak uygun görülmüyordu. Yeni, sekü-

ler, eğitimli memur, subay, avukat, gazeteci, yayıncı ve siyasetçi sınıf kullandıkları dilin onlara getirdiği kısıtlamalar ve engellemeler karşısında gittikçe artan biçimde sabırsızlanıyordu.

Yazıda reform yapma meselesini gündeme ilk getiren kişi görünüşe göre Mehmed Münif Paşa (1828-1910) idi. Münif Paşa bir yayıncı ve devlet memuruydu. Batı'nın bilimsel ve akademik literatürünün Türkçe'ye çevrilmesi ve yayılması için etkin bir biçimde çalışmıştı. Mayıs 1862'de kısa süre önce kurulmuş olan "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye"nin mensuplarına hitaben yaptığı bir konuşmada alfabede reform yapılması meselesini bilimin ilerlemesi ve yaygınlaşması için öncelikli ihtiyaç olarak ortaya koydu. Osmanlı imlasının öğretilmesi ve öğrenmesi zordu. Daha kötüsü kusurlu ve muğlaktı. Ayrıca okuyucuyu bilgilendirmek yerine onu kolayca yanlış yönlendirebilirdi. "Bilginin yayılmasındaki en güçlü araç" olan matbaaya da uygun değildi. Batı alfabesiyle kıyaslandığında iki ya da üç kat daha fazla karaktere ihtiyaç olduğundan pahalı ve verimsizdi. Münif Paşa bu zorlukları aşmak için ıslah edilmiş bir Arapça tipografi (matbaa yazısı) öneriyordu.[38]

On dört ay sonra bir Azeri Türkü olan ve Kafkas'ların Rus valisinin Doğu dilleri tercümanı olan Ahundzade Fethali tarafından bir başka tipografi reformu önerisi yapıldı. Fethali İstanbul'a geldi ve Padişah'a Müslüman halkların kullandığı gündelik Arap harflerinin yerine geçecek değiştirilmiş bir alfabe şeması sundu. Onun bu teklifi Sadrazam tarafından görüşülmek üzere "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye"ye yönlendirildi. Cemiyet hazırladığı raporunda meselenin varlığını kabul ediyor,

38. Levend, s. 167 v.d.; Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi hakkında ilk Teşebbüsler ve Neticeleri, 1862-84", *Bell.*, no. 66 (1953), 224 v.d. Münif Paşa için bak. Tanpınar, s. 150 v.d.; Mordtmann, I. 173 v.d.; Mardin, *Genesis* (1962), indeks, ilgili yerler; ve ileride, s. 590.

ama Fethali'nin önerisinin bir çözüm olarak kabul edilmesini tavsiye edemiyordu.[39]

1869'da bu mesele tartışılan bir gündem maddesi haline geldi. Londra'da sürgünde olan Jön Türklerin çıkardığı *Hürriyet* gazetesinde yayınlanan bir makale Türk okullarındaki çocuklara verilen öğretimi şiddetli bir biçimde eleştirmekteydi. Ermeni, Rum ya da Yahudi çocuklar kendi cemaat okullarında altı ay içinde gazete ve mektup okumayı öğreniyorlar ve bir yıl içinde mektup yazabilecek beceriyi kazanıyorlarken, Müslüman çocuklar yıllarca çalıştıkları halde bu çaba, bir gazete okuyabilmeleri için bile yeterli olmuyordu. Hatta öğretmenleri bile genel olarak iyi bir mektup yazmaktan acizdiler. Makaleyi yazana göre hata, herhangi bir zeka sorunu olmayan çocuklarda değil, eğitim sistemindeydi.

Bu makaleye o sırada İstanbul'daki İran büyükelçisi Malkom Han tarafından ilginç bir karşılık geldi. *Hürriyet* gazetesinin editörlerine hitaben Farsça yazdığı mektupta Malkom Han, Müslümanların eğitim sisteminin kötü olduğu konusunda hemfikir olduğunu, ancak sorunun temelinde Arap yazısının yattığını ifade eder. Bu yazının kullanmaya devam edilmesinin yetkin bir eğitimi imkansız kıldığını, bunun da Müslümanları Avrupa uygarlığı düzeyine erişmekten alıkoyduğunu öne sürer. Malkom Han İslam topraklarındaki bütün zaafların, yoksulluğun, güvensizliğin, zorbalığın ve eşitsizliğin temel nedenini, Arap alfabesinin yetersizliğinde görmektedir.

Yine *Hürriyet*'te yayınlanan ve Malkom Han'a cevaben yazılan bir yazıda Namık Kemal, Türkiye'nin hastalıklarının temelinde bilgisizliğin yattığını onaylamakla birlikte, her şeyin sebebinin alfabenin yetersizliğine bağlanmasını kabul etmez. Ona göre her şeyin ötesinde İngiliz yazısı da en az Türk yazısı ka-

39. Levend, s. 169 v.d.; Tansel, s. 226.

dar kuralsız ve belirsizliklerle dolu olsa da, yine de İngiltere'de ya da Amerika'da okuma-yazma bilmemek pek ender görülen bir şeydir. Öte yandan, son derece fonetik bir yazıları olan İspanyollar, İngiliz ve Amerikan eğitim seviyesinin çok altında kalmışlardır. Namık Kemal ne olursa olsun yazıyı değiştirmenin getireceği pratik zorlukların üstesinden gelinemeyeceğini ifade eder.

1878'de yazdığı bir mektupta Namık Kemal, Türkçe'yi Latin harfleriyle yazma olasılığına dair bazı değerlendirmeler bile yapmıştır. Latin alfabesinin benimsenmesine karşı sunduğu itirazlar arasında Arap harflerini Latin harflerine çevirmenin güçlüğünü, soldan sağa doğru yazmanın kullanışsızlığını ("bizim için diz bükülemeyecek derecede dar pantolon giymeğe benzer" der) ve temel eğitim sorunlarına karşı alfabe reformu yapmanın ilgisi olmadığını dile getirir. Aslında bazı reformlara pratik bir önlem olarak ihtiyaç vardı, ancak bunlar Arap harflerini bırakarak değil, onlar üzerinde değişiklikler yaparak gerçekleştirmeliydi.[40]

Arap yazısını reforma tabi tutma meselesi, zaman zaman, özellikle de tipografiyle ilgili olarak, gündeme gelmeye devam etti. Birinci Dünya Savaşı sırasında sorunun bir başka yönü ortaya çıktı; bu da, belirsizliğe ve hataya bu kadar çok maruz kalan bir vasıta ile yapılan askerî iletişimin zorluklarıydı. Harbiye Nazırı olan Enver Paşa Türk subayları tarafından el yazısı mesajları göndermede kullanılmak üzere değişimden geçirilmiş bir Arap yazısı geliştirecek kadar ileri gitti. Tıpkı diğer reform girişimleri gibi bunun da etkisi çok az oldu. Osmanlı İmparatorluğu sona erdiğinde, Arap yazısı hâlâ rakipsiz üstünlüğünü sürdürmekteydi.[41]

40. A.g.e. s. 170 v.d.; A.g.e. s. 227-49.
41. Levend, s. 355 v.d.

Alfabe reformu hareketi bu şekilde pek çok hatalı çıkış yaparken, dilde ve üslupta sadeleşme girişimleri çok daha olumlu sonuçlar elde ediyordu. Daha on altıncı yüzyılda, *Türkî-i Basit* denilen sade Türkçe taraftarı bir edebî hareket ortaya çıkmıştı ve Farsça, Arapça kelimelerin, ifadelerin Türkçe kullanıma geçmesine bir son vermeyi amaçlıyordu.[42] Bu hareketin de etkisi az oldu ve yabancı kelimelerin geçişi bir sel halini aldı.

On dokuzuncu yüzyılda yeni bir evre başladı. İlk reformculardan biri Resiü'l-Küttab Akif Paşa'ydı.[43] Siyasi anlamda muhafazakar olan ve Avrupa dilleri ve kültürleri hakkında hiçbir şey bilmeyen Akif Paşa buna rağmen, edebî bir reformda rol aldı. Osmanlı devlet dairelerinde âdet haline gelmiş olan çapraşık ve hantal "usul-i kalem", yani bürokratik üslubu bırakıp daha sade, daha doğal ve daha dolambaçsız bir üsluba dönme girişiminde bulundu. Bu örneği başkaları da takip etti, daha da geliştirildi. Cevdet Paşa gibi bir on dokuzuncu yüzyıl ortası yazarının eserlerinde açık ve zarif bir Osmanlı düzyazısının örneğini bulabiliriz.

Ancak bu biçimde dahi, yazı dili halkın konuşma dilinden hâlâ çok uzaktı ve büyük ölçüde sokaktaki adam için anlaşılmaz durumdaydı. Dahası, pek çok devlet memuru bu yeni üslubun etki alanının dışında kalmıştı ve geçmişin o bulanık, ağdalı kitabet üslubuyla talimatlarını ve tezkerelerini yazmaya devam etmekteydi. 1868'de Ziya Paşa tarafından eski üsluba yönelik daha saldırgan bir hareket başlatıldı. Bu kez hem milliyetçi hem de demokratik bir siyasî tavır söz konusuydu. Londra'daki sürgün yıllarında yazdığı "Şiir ve İnşa" adlı ünlü makalesinde Ziya Paşa, klasik Osmanlı saray edebiyatını ya-

42. Bak. yukarıda, s. 14.
43. Akif Paşa hakkında bak. Gibb, *Ottoman Poetry*, iv. 327 v.d.; Tanpınar, s. 60 v.d.; yukarıda, s. 440.

pay, yabancı ve Arapça ve Farsça orijinal eserlerin taklitlerinden oluşan bir karışım olduğu gerekçesiyle hedef alır. Bunun yerine Türk yazarları esin kaynağı olarak, o güne kadar hep ihmal edilmiş olsa da, gerçek Türk halk edebiyatına, yani halkın hakiki dilini ve dehasını bulabilecekleri yere dönüp bakmalıydılar. Aynı bulanık ve yapay dil hâlâ devlet dairelerinde kullanılmaktaydı. Bu da baskı ve zorbalığa neden oluyordu. Tebaanın haklarına dair en temel teminat, yasa ve idarî emirlerde kullanılan dili anlayabiliyor olmaları gerektiğiydi. Böylece tebaa kendi hukukunun ihlal edildiğini derhal fark edebilecek ve buna karşı çıkabilecekti.

> *Bugün resmen ilan olunan fermanlar ve emirnameler halktan birisine okutulduğunda bir fayda sağlanabiliyor mu? Ya bu yazışmalar yalnızca kitabet becerisi olanlara mı mahsustur? Yoksa halkın, devletin emrini anlaması için midir? Anadolu'da ve Rumeli'de herkes için devletin bir ticaret nizamı vardır ve öşür vergisiyle ilgili emirler ve kurallar vardır. Sıradan insanlara bunlar hakkında soru sorulduğunda görülür ki biçarelerin birinden bile haberi yoktur. Bu sebeptendir ki hâlâ bizim ülkemizde Tanzimat nedir, yeni nizamat ne türlü reformlar ortaya çıkarmıştır, ahali bilmediğinden birçok yerde zalim valiler ve memurlar ve kendi başına hüküm süren yerel beyler elinde ve adeta Tanzimat öncesi cereyan eden eski ve kötü yöntemler altında ezilirler ve kimseye dertlerini anlatamazlar. Fransa ve İngiltere'de eğer bir memur mevcut kurallar hilafında en ufak bir hareket yapacak olsa halk derhal davacı olur. Zira bu kurallar halkın anladığı lisanda yazılmış ve layıkıyla herkese tebliğ edilmiştir.*[44]

Ziya Paşa'nın öne sürdükleri, özellikle de daha milli bir dil çağrısı pek çok destekçi buldu. Dilbilgisi kitapları ve sözlükler yayınlanmaya başladı. 1874'de yayınlanmış olan bir kitapta dikkat çekici biçimde daha önceden yapılanın aksine Osmanlıca

44. Metin için bak. Ebüzziya, *Nümune*, s. 271 v.d. (Tekrar basımı için bak. Levend, s. 134 v.d.)

değil, Türkçe ifadesi kullanılıyordu. Günlük kullanıma geçmemiş bazı Farsça ve Arapça kelimeler sözlüklerden çıkartıldı, bir yandan da daha önceleri göz ardı edilmiş gündelik Türkçe kelime ve ifadeler sözlüklere ve edebî eserlere girmeye başladı. Türkçe'deki Farsça ve Arapça kelimeler artık eskisi gibi alındığı dilin dilbilgisi kurallarına göre değil, Türkçe dilbilgisi kurallarına göre kullanılıyordu. Osmanlıca'nın doğru kullanımı artık üç ayrı kural dizisine dayanmıyordu ve en dikkat çekici olanı da bu yeni milliyetçiliğin bazı temsilcileri Osmanlı Türkçe'siyle doğudaki Türk dilleri arasındaki yakınlığa işaret etmeye başlamışlardı ve yeni terimlerin Arapça ya da Farsça'dan ziyade, doğudaki Türk dillerinden alınması gerektiğini öne sürüyorlardı.[45]

Genel olarak on dokuzuncu yüzyılda dil ve üslupta reformu destekleyenler teoriler oluşturmayı, bu teorileri uygulamaktan daha kolay buluyorlardı. Yukarıda adı geçen Ziya Paşa'nın yazısı yazarın şiddetle kınadığı yapay ve Farsileşmiş üsluba iyi bir örnektir. Pek az yazar ideal olarak gördükleri sade gündelik Türkçe'yle yazmayı beceriyordu. On dokuzuncu yüzyıl yazarları Arapça ve Farsça'ya döndükleri zaman daha da çok yabancı kökenli kelime dile dahil oldu. Bu tıpkı Avrupa'nın yeni terimlerin türetilebildiği kök kelimeler deposu olarak Latince ve Yunanca'ya dönüşüne benziyordu.

Zaten on dokuzuncu yüzyıl esnasında ilk Türkçe gazeteler yeni ve daha basit Türkçe düzyazı üslubunun oluşumunda önemli rol oynamaktaydılar. 1908 devriminden sonra basının rolü muazzam biçimde gelişti. Devrim iktidarının yöneticileri Türkler ve Türk olmayanlar tarafından, hem içeride hem dışarıda kendilerini anlatabilmeye büyük gayret sarf ediyorlardı. Hepsinin ötesinde mesajlarını sıradan Türk askerine iletebil-

45. Heyd, *Lang. Ref.*, s. 13.

mek konusunda çabalıyorlardı. Zira iktidarları bu basit Türk askerine dayalıydı ve o askerlerin bağlılığını kazanmak karşısında tehlikeli rakip çıkarlar mevcuttu.

Jön Türk dönemi sade Türkçe'nin gelişimi yolunda büyük bir itici güç oldu. Seçim, demagoji ya da askeri yollarla olsun art arda gelen iktidar mücadeleleri bu yeni kitlesel iletişim aracının süratli ve etkin biçimde kullanılmasını gerekli kılıyordu. Yeni rejimin dahil olduğu bir dizi savaş, basit ve daha sağlıklı haberleşmeye, daha farklı ama çok da kuvvetli olmayan bir talep ortaya çıkardı. Matbuat ve telgraf Türkçe'nin basitleşmesinde çok önemli rol üstlendi. 1911'den itibaren Selanik merkezli edebiyat dergisi *Genç Kalemler*'i çıkartan yazarlar, özleştirilmiş ancak geleneğe sımsıkı bağlı olmayan bir üslup için yeni kurallar tasarladırlar. Bürokrasi bile talimatlarında ve kurallarında bu yeni sadeleştirilmiş üslubu kullanarak üzerine düşeni yaptı. Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna gelindiğinde o yüksek kitabet usulü artık ölmüştü. Yerine ise başkentin eğitimli sınıflarının günlük konuşma diline dayalı esnek ve canlı bir üslup geçmişti. Bununla beraber Farsça ve Arapça'dan oluşan engin bir kelime dağarcığı hâlâ mevcuttu. Büyük ölçüde basitleştirilmiş olmakla birlikte henüz sıradan insanların günlük dilinden çok uzaktaydı.

Latin harflerine geçme fikri Kemalist devletin çok erken bir döneminde ortaya çıktı. Bu konu 1923'teki İzmir İktisat Kongresi'nde Latin alfabesinin benimsenmesine dair bir öneri ileri sürülüp tartışıldığında gündeme gelmişti. 2 Mart 1923'te öneri reddedildi. Ertesi yıl aynı konu bu kez Büyük Millet Meclisi'nin gündemine getirilmek istendiyse de benzer biçimde sonuçsuz kaldı.

Bu arada Türk sınırının doğusundaki Türkçe konuşan halklar arasında kesin bir eylem başlamıştı. Daha 1921-2 yılların-

da Azerbaycan'da ve Kuzey Kafkasya'da Latin alfabesi denenmekteydi ve Temmuz 1922'de Azerbaycan hükümetinden Latin harflerine geçme üzerine bir tezkerenin Ankara'ya resmî olarak ulaştığı bildirildi. 1 Mayıs 1925'te Azerbaycan Yüksek Sovyeti'nin bir kararnamesi Latin alfabesini Azeri Türkçe'sinin resmî yazı biçimi olarak kabul etti. 1926 baharında Sovyetlerin himayesi altında Bakü'de bir Türkoloji kongresi toplandı. Kararlarından birisi de Sovyetler Birliği'nde kullanılan Türk dillerinde Arap yazısı yerine Latin yazısının benimsenmesiydi. Ertesi yıllarda Orta Asya'da birçok farklı Latin yazısı benimsendi.[46]

Sovyetler'in Latin harflerine geçiş politikasındaki amaçlardan birisi İslam etkisini azaltmaktı. Kuşkusuz diğer bir amaç da Sovyetler Birliği'ndeki Türklerle Türkiye'deki Türklerin temasını koparmaktı. Zira Türkiye hâlâ Arap yazısı kullanıyordu. Buna karşıt bir düşünce ise, yani farklı Türk halkları arasındaki teması sürdürme düşüncesi, bazı Türk milliyetçilerini Türkiye'de Latin alfabesini benimseme yönünde harekete geçirdi. Nihayet bu başarılınca da, karşı hamle olarak Sovyetler Latin yazısını terk edip Kiril yazısını aldılar ve böylece Sovyet Türkleriyle Türkiye Türkleri arasında yeniden bir kopukluk yarattılar.

Ancak bunlar daha ileriki bir tarihte gerçekleşecekti. 1925-8 yıllarında Türkiye'deki Azerbaycanlı sürgünler özellikle Türkçe'nin Latin harflerine geçmesi konusunda etkin biçimde uğraşmaktaydılar. Bu sayede anavatanlarının tamamen izole edilmesini önlemeyi umut ediyorlardı. Farklı nedenlerle olsa da, Latin harflerini benimseme düşüncesi Mustafa Kemal'in politikalarına son derece uygundu. Latin alfabesinin ona çekici gelmesi Azerbaycan Cumhuriyeti'yle arada kurulacak bir bağdan dolayı değil, daha ziyade Osmanlı İmparatorluğu'na kar-

46. J. Castagné, "La Latinisation de l'alphabet turk dans les républiques turko-tatares de l'U.R.S.S.", *R. Et. islam.*, i (1927), 321-53.

şı bir engel olduğundandı. Öyle görünüyordu ki, yeni bir yazı öğrenip eskisini unutmakla geçmiş, toprak altında kalabilir ve unutulabilirdi. Böylece yeni ve Latin harfli Türk dilinde ifade edilen fikirlere açık, yeni bir kuşak yetişecekti.

Yeni yazı resmî olarak Kasım 1928'de kabul edildi ve eski Arap yazısı yeni yıldan itibaren yasaklandı. Geçmişe karşı konulan bu büyük engel açıkça dil reformu için yeni ve benzeri görülmemiş bir fırsat oluşturuyordu. En başından beri bu fırsattan istifade etmeye yönelik açık bir niyet de vardı.[47]

Ancak ilk pratik adımlar 1932'den sonra atılabildi. O yılın 12 Temmuz'unda Mustafa Kemal'in talimatıyla "Türk Dil Kurumu" kuruldu;[48] görevi "Türk dilinin gerçek güzelliğini ve zenginliğini ortaya çıkarmak ve onu dünya dilleri arasında layık olduğu yüksek mevkie taşımaktı."[49] Yapılacak iş askerî bir harekat gibi planlandı ve bir dizi komisyon kuruldu. Komisyonlar dil bilim, etimoloji, dil bilgisi, terim bilgisi, sözlük yazımı gibi çeşitli alanlarda yapılacak hamleleri organize edecek ve yönlendirecekti.

Kurum iki ay içinde topyekün bir hücuma geçmeye hazır hale geldi. Eylül 1932'de bizzat Mustafa Kemal'in huzurunda, Dolmabahçe sarayında, ilk Türk Dil Kongresi toplandı. Kongrede sunulan tebliğler kapsamlı biçimde kamuoyuna sunuldu ve ertesi ay bir dizi hüküm ve talimatla bu kararlar için hükümet desteği ve tedbiri temin edildi. Akademik çalışmaların derlenmesi, araştırma yapılması ve yayınlanması haricinde, kurumun asal görevi Türk dilinin sadeleştirilmesi ve özleştirilmesiydi. Bu fikir yeni olmasa da reformun kapsamı, ölçeği ve tavrı tamamen yeniydi. Zira daha önceki önderlerden hiçbiri hükü-

47. Heyd, *Lang. Ref.*, s. 24-25.
48. Karş. yukarıda, s. 486, Türk Tarih Kurumu'yla paralel olarak kuruldu.
49. Kurumun kuruluş yasası, madde 2; nakleden Heyd, s. 25-26.

met desteğini almış olan Dil Kurumu'nun üstlendiği gibi radikal bir reformu tahayyül bile edememişti.[50]

İlk görev daha önceki edebî reformcuların başlatmış oldukları süreci tamamlamaktı, yani Arapça ve Farsça dil bilgisi ve söz dizimi formlarının azaltılıp sonunda tamamen çıkartılması işiydi. Bu kelimelerin birçoğu Türk edebiyatında hâlâ yerlerini koruyordu. Bunun ardından çok daha radikal bir adım geldi: Arapça ve Farsça kelimelere hücum. Bin yıldan daha uzun bir süredir Türkler Ortadoğu'nun ortak İslam medeniyetini paylaşan Müslüman bir halk olmuştu. Arapça ve Farsça onların klasik diliydi ve İngilizce'deki Yunan, Latin ve Roma kaynaklı unsurlarla gerek içerik gerekse kapsam bakımından kıyaslanabilecek bir kelime dağarcığı katkısı yapmıştı. Daha önceki dil reformcuları yabancı deyişleri, nadiren kullanılan bilimsel ya da çok eski yabancı kelimeleri çıkartmakla yetinmişlerdi. Dil Kurumu'nun radikalleri ise Arapça ve Farsça kelimelere öylesine karşıydılar ki, günlük konuşma Türkçe'sinin temel kelimelerinin vazgeçilmez kısımlarını oluşturan kelimeleri bile istemiyorlardı. Öte yandan Dil Kurumu çıkartıp atmaya mahkum ettiği yabancı kelimelerden oluşan bir indeks hazırlayıp yayınladı. Bunun yanında çeşitli araştırma grupları bu kelimelerin yerine konmak üzere farklı ağızlardan, diğer Türk lehçelerinden ve eski metinlerden öz Türkçe kelimeler toplayıp inceledi. Uygun kelimeler bulunamadığı, diriltilemediği veya ithal edilemediği zaman, yenileri icat edildi.

1933-34 yıllarında kapsamlı laikleşme ve Batılılaşma hareketiyle aynı zamana denk gelince, kelime nüfusunun bu şekilde planlı biçimde mübadeleye tabi tutulması zirve noktasına ulaşmış oldu. Yabancı sözcüklerin ardından yapılan bu feryat ve fi-

50. Heyd, *Lang. Ref.*, s. 26 v.d.

ganın sadece İslamî doğu dilleri olan Arapça ve Farsça'yı kapsamış olması dikkat çekicidir. En az bunlar kadar yabancı olan Avrupa kaynaklı kelimeler muaf tutulmuş, hatta gidenlerin yerini doldurmak üzere yenileri bu dillerden Türkçe'ye dahil edilmişti.

Son dönem Osmanlı üslubunun o ağdalı ifadelerinin kısmen budanması kesinlikle gerekliydi. Arapça ve Farsça deyiş ve tabirlerin olduğu gibi kullanımı, kuşkusuz katiplerin ve saray şairlerinin artık oyuncağı olmaktan çıkmış olan bir dilde devam edemezdi. Zira bu dil şimdi eğitimli, modern ve ilerlemekte olan bir milletin iletişim aracıydı. Reform gerekliydi, ancak gerçekleştirilen reformların hikmeti ve başarısı konusunda herkes aynı fikirde değildi. Reform yanlılarının bin yıla dayanan bir kültürel büyümenin dallarını kopartıp atma girişimi, özleştirmeden ziyade zaman zaman dili yoksullaştırma gibi görünüyordu. Bir yandan da kelime ve anlamların keyfî biçimde yeniden düzenlenmesi kafa karıştırıyor ve sık sık karmaşaya yol açıyordu.[51]

Dolayısıyla 1935'te yeni bir talimat verildi. Yeni kelimeler uydurmaya ve bunları dile sokma çabasına son verildi. İyi bilinen ve vazgeçilmez olan bazı Arapça ve Farsça kelimelerin kalması ve dilin doğal bir parçası olarak kullanılması kararlaştırıldı. Bu geri adımı haklı çıkaracak bir kuramsal zemin bulmak için şu doktrin ilan edildi: "Dilimizde kullanılan ve şimdiye kadar yabancı dillerden alındığı zannedilen bazı kelimeler gerçekte Türkçe'den bu dillere geçmiş olan kelimelerdir."[52] Bir başka ifadeyle, yabancı bir kelimeye Türkçe karşılık bulunamadığı zaman mesele, Türkçe'nin etimolojisine havale edilecekti.

51. İngilizce'de buna benzer bir hareket olsaydı, omnibus yerine folkwain, remorse ve conscience yerine ayenbite ve inwit kelimeleri konulmuş olur, parlamentoya da Witenagemot denilirdi.
52. Tercüme eden ve nakleden Heyd, *Lang. Ref.*, s. 33.

Bu tür bir kuramsal zemin ve daha sonra bunu desteklemek üzere çıkarılan diğer bazı kuşku uyandıran doktrinler,[53] Dil Kurumu'nun kendi çevresi dışında hiçbir yerde ciddi bir destek bulamadı ve bir süre sonra unutulmaya bırakıldı. Ancak reform, zaman zaman çıkan engellere rağmen devam etti ve bizzat Türk anayasası, "öz" Türkçe'ye tercüme edilip Ocak 1945'de resmen ilan edildiği zaman bu reform nihaî olarak sembolik bir zafer kazanmış oldu.[54]

Bu, öz Türkçecilerin son zaferi oldu. Mustafa Kemal'in sarsılmaz desteğinden mahrum kaldıklarında öğretmenlerden, yazarlardan, gazetecilerden ve akademisyenlerden yükselen bir eleştiri dalgasıyla karşı karşıya geldiler. Bu insanlar yapılanların Türk dilinin fakirleştirilmesi ve değersizleştirilmesi olarak görüyorlar ve şiddetle protesto ediyorlardı. Onlara göre sadeleştirme hedefi bile unutulmuş ve yeni, yapay bir resmî dil yaratılmıştı. Bu da en az yüksek Osmanlı bürokrasisinin kullandığı üslup kadar sıradan Türk insanı için uzak ve anlaşılmazdı.[55]

Dil Kurumu Aralık 1949'daki altıncı kongresinde dikkat çekici biçimde daha ılımlı bir konum benimsedi. Daha akademik ve daha az politik bir nitelik kazanma gayretindeydi. Dilde özleştirme düşüncesinden tamamen vazgeçmemekle birlikte, bir sonraki işleri sadeleştirmeyle daha çok ilgilenmek oldu.[56] Son olarak Aralık 1952'de Millet Meclisi ezici bir çoğunlukla "öz Türkçe" anayasayı geri çekmeye ve 1924 metnini yeniden resmî olarak kabul etmeye karar verdi.

53. Bütün uygarlıkların Türklerden, bütün dillerin de Türkçe'den türediğini kanıtlayan Güneş-Dil teorisi hakkında bak. Heyd., *Lang. Ref.*, s. 33-34. Bu konuda yetkili ağızlardan yapılan açıklama Fransızca ve Türkçe olarak Dil Kurumu'nun dergisinde bulunabilir: *Türk Dili, Belleten*, 1937 ve 1938.
54. Bu yeni metindeki kelimelerinin tahlili için bak. M. Colombe, "Le Nouveau texte de la constitution turque". *C. Or. contemp.*, iv (1946), 771-808.
55. Heyd, *Lang. Ref.*, s. 44 v.d.
56. A.g.e. s. 84 v.d.

Üçüncü bir anayasa metni hazırlama fikri de o zaman tartışıldı. Bu metin hem 1924 metninin eskiliğinden hem de 1945 metninin yapaylığından kaçınarak, gerçekten ülkenin yaşayan dilinde yazılacaktı. Sonunda, akıllıca bir hareketle, meclisin dil tartışmaları için uygun bir yer olmadığına, anayasanın da üslup denemeleri için uygun bir metin olmadığına karar verildi.[57]

1924 anayasasının metniyle halihazırdaki edebiyatta, gazetecilikte ve resmî kullanımdaki Türkçe arasında bir karşılaştırma, reformun ne kadar başarı elde ettiğini ortaya çıkaracaktır. Bugünün Türk insanı için, yetmiş sekiz yıllık bu belge, içerdiği sayısız Arapça ve Farsça kelime ve deyişle, son derece eski, neredeyse Ortaçağ'dan kalma bir nitelik taşır. Kuşkusuz 1945'in öz Türkçe metnine göre çok daha iyi anlaşılır olmakla beraber, bugün artık tamamen terk edilmiş ifadeler içermektedir ve orta ya da yükseköğrenim gören yeni nesil Türk öğrencilerine açıklanması gerekir. Ekim 1927'deki Mustafa Kemal'in o meşhur nutku bile bugün zor ve eski bir metindir, yeni Türkiye'nin çocuklarının anlaması için notlara ve açıklamalara gereksinim duymaktadır. Şurası su götürmez bir gerçektir ki, günümüzün yazı dili reformdan önce kullanılmakta olan dilden farklıdır. Günümüzün İngiliz öğrencisi için Chaucer, hatta Langland'ın dili ne kadar zorsa, Türk öğrenciler için, yeni yazıya aktarılmış olsa bile, elli yıl öncesinin kitapları o kadar zordur.

Başlıca ve gerçekten önem taşıyan değişim, yazı dilinin konuşma diline yakınlaştırılması olmuştur. Bütün ülkelerde, konuşma diliyle yazı dili arasında belli bir farklılık olur. Kimi yapı, kimi üslup, kimi de belli bir ölçüde dilbilgisi ve kelime bakımından farklılık gösterir. Osmanlı Türkiyesi'nde bu ikisi iki farklı dildi. Eğitimsiz bir insan, kendisine yüksek sesle okunsa bile, normal bir yazılı metni anlamayı bekleyemezdi.

57 A.g.e. 51.

Yeni Türkiye'de bu uçurum kapandı. Kitap, gazete ve resmî belgelerde kullanılan dil konuşma diliyle aynıydı veya en azından Batı ülkelerinde normal görülenden daha farklı değildi. Dillerinde meydana gelen bu değişimin dilbilimsel ve kültürel etkileri üzerine ancak Türkler bir yargıda bulunabilir. Dönüşümün eğitim ve topluma ilişkin etkileri ise herkes için açıktır.

Akademik Çalışmalar ve Bilim

İfade tarzı ve şeklinde meydana gelen tüm bu değişiklikler son tahlilde, çok daha büyük ve kesinlikle çok daha zor olan bir süreçle kıyaslandığında arka planda kalıyordu. Bu süreç, ifade edilen fikirlerin değişimiydi. Modern uygarlık çok büyük ölçüde bilimsel başarılara bağlıydı. Avrupa bilimi ve Avrupa bilimsel yöntemleri Türkiye'ye nasıl uyarlanacak ve nasıl benimsenecekti?

Kuşkusuz başlıca araç, eğitim olacaktı. Başından beri Türk reformcuları reform projelerinde eğitime merkezî bir yer vermişlerdir. Henüz on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda akademik çalışmaların ve bilimin teşvik edilmesi için bir akademi ve bilim derneği kurma yolunda ilk girişimler yapılmıştı.

"Encümen-i Daniş", yani Bilgi Derneği, ilk olarak 1845'te Meclis-i Maarif'te teklif edildi ve 1851 tarihli padişah iradesiyle resmiyet kazandı. Açıkça *Académie Française* modelini örnek almış olan bu kurum, kırk Türk üyeden ve Hammer, Bianchi, Redhouse gibi Avrupalı şarkiyatçıları içeren bazı yabancı üyelerden oluşuyordu. Programında edebiyat ve bilimlerin teşvik edilmesi, Türk dilinin geliştirilmesi vardı. Mustafa Reşid Paşa'nın kamuoyuna yaptığı açılış konuşmasıyla resmî olarak başlamış oldu. Reşid Paşa bu konuşmada ülkenin yenilenmesinde Encümen'in üstleneceği role dikkat çekiyordu. Ancak

zamanın siyasî istikrarsızlığı nedeniyle Encümen'in çalışmaları kesintiye uğradı. Birkaç kitap yayınlamanın ötesinde bir başarı elde etmemiş olarak 1862'de tamamen tarihe karıştı.[58]

"Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye" İngiltere'deki Royal Society örneğini model alarak Münif Paşa tarafından 1861'de kuruldu. Bu cemiyet, Tercüme Odası'ndan yetişmiş Münif Paşa'nın şahsi eseri ve vasıtası oldu. En büyük başarısı ilk Türkçe bilim dergisi olan *Mecmua-i Fünun*'un yayınlanmasıydı. Dergi doğa bilimleri üzerine makalelerin yanı sıra tarih, jeoloji, coğrafya ve felsefeyle de ilgili makaleler yayınlayarak okurlarına bu alanlarda Batı dünyasının geldiği noktaya dair net ve canlı bir görüntü sunuyordu. Modern bilimin dil ve yöntemlerini tanıtan dergi on dokuzuncu yüzyıl Türkiyesinde, on sekizinci yüzyıl Fransasındaki *Grande Encyclopédie*'nin oynadığı rol benzeri bir görev üstlendi. *Mecmua-i Fünun* 1865'teki kolera salgını sırasında yayınına ara verdi, yeniden başladıktan kısa bir süre sonra da 1882'de Abdülhamid tarafından kapatıldı.[59]

Türkiye'de bilimsel çalışmaların kaydettiği gelişme dikkate değerdir. Birbiri ardında gelen hükümetlerin teşvikleri ve desteğiyle Türk üniversiteleri, bilimsel dernekleri, Türk tarihini yeniden ele alıp aydınlatmak amacıyla özellikle tarih, arkeoloji, dil ve edebiyat gibi alanlarda, gerçek anlamda etkileyici bir araştırma ve yayın faaliyetine kaynak sağlamışlardır. Toplumbilimlerinde de büyük bir atılım gerçekleşmiştir. Bütün çalışmalar aynı değerde değildir, bazıları, özellikle 1930'larda yapılanlar,

58. B. Lewis, *EI²*, "Andjuman", maddesi.

59. *EI²*, "Djemiyyet-i İlmiye-i Othmaniyye" maddesi; Tanpınar, s. 151-4; Mahmud Cevad, *Maarif*, s. 69 v.d.; Berkes, *Development*, s. 178; Adnan Adıvar, Young (haz.) *Near Eastern Culture and Society*, s. 124. Adıvar *Mecmua-i Fünun*'un başlıca yazarlarının İngiltere'de eğitim almış olmasından dolayı, yazılarının çoğunun Anglo-Sakson çalışmalarından esinlendiğine işaret eder. Münif Paşa hakkında bak., yukarıda, s. 576 v.d.

bilimsel olmaktan ziyade siyasî amaçlar gütmüştür. Ancak Türk bilim adamları eleştirel bilim yöntemlerine gitgide artan bir aşinalık kazanmış ve mevcut standartlara özen göstermişlerdir. Böylelikle bölgesel sınırları aşan bir önem elde etmişlerdir.[60]

Avrupa biliminin benimsenmesi tamamen yeni teknikler gerektirdiği gibi yeni tavırlar da gerektiriyordu ve dolayısıyla son derece zor bir işti. Batı biliminin Türk eğitimine kazandırılması yolundaki ilk adımlar on sekizinci yüzyılda atıldı. Yirminci yüzyılın başına gelindiğinde bilimsel konular okul müfredatının normal birer parçası olmuştu ve o zamandan beri de üniversitelerde önemli bir yer bulmuştur. Hâlâ yetişmiş bilim adamı sayısı modern bir devletin ihtiyaç duyduğundan çok daha azdı ve yapılan araştırma miktarı Batı seviyesinin altındaydı. Dinsel değil de, bilimsel bir otoritenin desteğiyle, yeni bilgileri öğretmek yeterince kolaydı. Ancak bilimsel zihniyeti aşılayıp geliştirmek çok başka bir konuydu, bu olmadan hiçbir gerçek bilimsel ilerleme mümkün olamazdı. Bir Türk psikologu, 1959'da yayınladığı ve Batılılaşma atılımını değerlendirdiği yazısında bu durumu, tüm hareketin en temel başarısızlığı olarak görmüş ve Batı'nın modern uygarlığının bu vazgeçilmez unsurunu kavrayamadıkları takdirde olacak sonuçlar hakkında yurttaşlarını, özellikle de entelektüelleri uyarmıştı. Bazıları Batı uygarlığının Yunan, Latin ve Hıristiyan kaynaklarından türemiş olduğunu düşünmüş ve dolayısıyla da bu uygarlığın klasik ve Hıristiyan mirasını paylaşmayan Türklerin onun tam anlamıyla bir üyesi olmayı bekleyemeyeceğine inanmıştır. Onlara cevaben bu yazar, modern Batı uygarlığının, özünde, bilimsel olduğu ölçüde klasik ve Hıristiyan olmadığını söyler. Geçmiş başa-

60. Tarihçiler için bak. B. Lewis, *MEA*, iv. 218-27; Kerim K. Key, *An Outline of Modern Turkish Historiography* (1954).

rısızlıklarının nedeni ve gelecekteki başarıların umudu işte tam burada, Türkiye'nin Batılılaşmasında yatmaktadır.[61]

Edebiyat ve Sanat[62]

Avrupa etkisi altındaki yeni Türk edebiyatının başlama noktası âdet olduğu üzere 1859 yılı kabul edilir. Bu, İbrahim Şinasi'nin Racine, La Fontaine, Lamartine, Gilbertve Fénélon'dan yaklaşık 100 dize tercüme edip taşbaskı bir kitapta yayınladığı tarihtir.[63] Aynı yıl *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*'nin kurucusu olan Münif Paşa Fontenelle, Fénélon ve Voltaire'den[64] çevirdiği bir dizi diyalogu yayınlayarak çeşitli konular yanı sıra, okurlarına "vatanseverlik, toplumsal ahlak ve kadının eğitimi" gibi bazı garip ve egzotik mefhumları tanıttı.[65]

Ardından tercüme hareketi hızla gelişti. Uzun vadeli etkiler yaratan bir sonuç olarak tamamen yeni iki tür ortaya çıktı: tiyatro ve roman. Bu tercüme ve uyarlamalar Türk okurunun ve izleyicisinin Avrupaî yöntemlerin ve âdetlerin bazı niteliklerine aşinalık kazanmasına ve böylece bu âdetlerin Türklerce kabulü için önceden bir hazırlık yapılmasına yardım etti. Aksi takdirde bu nitelikler yadırganacaktı. Kitap okurlarının ve tiyatro izleyenlerin sayısı kuşkusuz çok azdı, ancak Türkiye'nin bu başarılı devrimlerini gerçekleştirenler de bir avuç insandı.

61. Turhan, *Garblılaşmanın Neresindeyiz* (1959); İngilizce tercümesi, *Where are we in Westernization?* (1965). Ayrıca aynı yazarın *Kültür Değişmeleri* adlı eserine de bakılabilir.
62. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıl Türk edebiyatı hakkında Bombaci ve Tanpınar tarafından şu ana kadar zikredilen klasikleşmiş çalışmalara ve ayrıca son derece faydalı bir Türkçe rehber olan Özön'ün *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'ne de bakılabilir. Daha kısa bazı çalışmalar için bak. *EI*[1], "Turks, literature" (M. F. Köprülü tarafından yazılan madde), ve Key, "Trends in Modern Turkish Literatura", *Muslim Wld.*, xlvii (1957), 318-28.
63. *Tercüme-i Manzume* (İst., H. 1276). Şinasi hakkında bak. yukarıda, s. 188.
64. *Muhaverat-ı Hikemiye* (İst., H. 1276).
65. Tanpınar, s. 152.

Türk edebiyatının, yani türlerin, biçimlerin, temaların, kullanılan vezin ve üslubun Batılılaşması hızla gerçekleşti. Başlangıçta, bu yeni edebiyat büyük ölçüde, başat olarak da Fransız örneklerinden yapılan taklitlere ve türetmelere dayanıyordu. Ama Jön Türk rejimi devrine gelindiğinde, yeni ve kendine has bir edebiyat ortaya çıkmaya başladı. Batı örneklerine aşinaydı ve deyiş yerindeyse, doğallık kazanmıştı. Hepsi bu değildi. Türkçülük hareketinin kültürel olarak yayılmasıyla birlikte, Türk yazarları Türk yaşam tarzının derinliklerindeki eski kültürel köklerden beslenerek içten gelen bir uyanışa eriştiler. Ortaçağ ozanı Yunus Emre hayranlığı, artık neredeyse tamamen terk edilmiş Arap-Fars vezninin yerine halk şiirinde kullanılan hece ölçüsünün yeniden canlanışı, folklorun ve halk edebiyatının modern yazı üzerindeki etkisi; bütün bunlar aynı eğilimi, yani Osmanlı saray uygarlığının kuralcı mirasının ötesindeki, Türk halk yaşantısının, onun ardında yatan sanatın uzun zamandır göz ardı edilmiş olan zenginliklerine bakma eğilimini yansıtmaktadır. Osmanlı geçmişi bile tamamen terk edilmiş değildi. Zamanın geçip gitmesi ve hatıraların olgunlaşması eski kültürün değerlerine dair daha tarafsızca bir değerlendirme yapılmasına imkan veriyordu. Bazı modern yazarların eserlerinde Türklerin gözünde uzak ve egzotik bir hale dönüşmüş olan zaferler ve efsanelerle oynayan, bilinçli olarak geçmişi anımsatan bir neo-klasizmin ilginç olgularını bulmaktayız. Yaşanmış olan değişimin büyüklüğüne bundan daha iyi bir kanıt olamazdı.

Türk mimarisinde de edebiyattaki Batılılaşmanın evrelerine benzer bir koşutluk görülmektedir. On sekizinci yüzyılın bir çeşit Türk barok diyebileceğimiz tarzı üzerindeki ilk İtalyanvari etkiyi, minare tasarımlarına Korint tarzı sütun ve sütun başlarının uygulanmasına kadar varan on dokuzuncu yüzyılın üs-

lup karışımını, yirminci yüzyılın neo-klasik ve modernist tarzlarını gözlemleyebiliriz.[66]

Türk halk geleneğinin canlanması, kültürel anlamda ciddi bir önem taşısa da, kuşkusuz modern Türk edebiyatında, Batı'nın o muazzam ve baskın etkisiyle kıyaslandığında, çok daha küçük bir öneme sahiptir. Bu durum, Türk sanatı ve müziği için hâlâ geçerlidir. Batı'da yetişmiş modern ressam ve besteciler Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik İslam sanatı ve müziğiyle olan ilişkisini kesmiştir ve ayrıca ilhamını Anadolu'nun halk sanatında arar olmuştur.

Modern Türk resim sanatının başlangıcı kitabına uygun ve resmî bir nitelik taşır. 1868'de bir müze, 1874'te bir müzecilik okulu, 1881'de Güzel Sanatlar Okulu açıldı. Modern bir gözlemcinin ifadeleriyle,

> *Okul çok sıkı biçimde, ve maalesef ki, bütün Écoles des Beaux Arts'larda* ortak olan o bildik Batılı akademik kurallar üzerinde kuruluydu. Süsleme sanatının, rengin, şablon, çizgi ve arabeskin Türklere has geleneklerini göz ardı ediyor ve Avrupalı, yabancı olan temsilî ve akademik sanata yöneliyordu.*[67]

Bu gelenek çerçevesinde oldukça yetkin bazı eserler de verildi ve yirminci yüzyılda gerçekleşecek olan daha eksiksiz bir ilerlemenin yolu açıldı. Bunun büyük bir kısmı Türk resminden ziyade, Türkiye'deki Paris usulü resimdi. Türk ressamları ancak çok yakın bir zamanda kendilerine has bir tarza dönüşecek olan yolu hissetmeye başlamışlardır. Avrupa'da temsilî ol-

66. Daha fazla bilgi için bak. Behçet Ünsal, *Turkish Islamic Architecture* (1959), özellikle s. 28, 48, 56 ve 68. 1854'te bir mimarlık okulu da açılmıştı. (Ergin, *Maarif*, iii. 839).

* Çev. N.: İlk örneği 1648'de Kardinal Mazarin tarafından kurulmuş olan ve zamanla sayıları artan, ünlü Fransız sanat okulları.

67. J. Steegman, "Turkish Painting", *The Studio*, May, 1946, s. 130; Georges Duhamel'in yorumlarıyla karşılaştırın: *La Turquie nouvelle* (Paris, 1954), s. 90 v.d. Okulun tarihçesi için bak. Ergin, *Maarif*, iii. 919 v.d.

mayan sanatın, yani Türklere has eski hat ve tasarım gelenekleri açısından kavranması daha kolay olan sanatın gelişmesi, hiç kuşkusuz bu konuda yardımcı oldu.

Viyanalı bir heykeltıraş tarafından yapılmış olan bir Mustafa Kemal heykeli 1926'da İstanbul Sarayburnu'ndaki yerini aldı. Bunu Ankara'da iki heykel takip etti ve ardından bütün Türkiye'de pek çok heykel yapıldı. En köklü İslamî ön yargılardan birisine böylesine açık biçimde kafa tutulması sanatsal olmaktan çok toplumsal ve siyasî bir anlam taşıyordu. Bununla birlikte, bu yeni sanatın benimsenmesine giden yol böyle hazırlanabilirdi. Bu sanat, belki de henüz keşfedilmiş Hitit kalıntıları hariç, miras alınmış herhangi bir gelenekten tamamen mahrum olmanın getirdiği sorunları ortaya koymaktaydı ve bu sorunlar, yazar, mimar, ressam ya da müzisyenin karşısına çıkan sentez sorunlarından tamamen farklıydı.

Birçok alanda olduğu gibi Türkiye'de Batı tarzı müziğin başlangıcı da orduyla bağlantılıydı. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasından sonra Padişah, Yeniçerilerin meşhur zurna, trampet, zil, ve davullu Mehter takımının yerine geçecek bir şey bulmak istedi. 1831'de meşhur besteci Gaetano Donizetti'nin kardeşi olan Giuseppe Donizetti* bir orkestra oluşturmak üzere İstanbul'a davet edildi ve kendisi Sultan tarafından kurulmuş olan "Muzıka-i Hümayun" mektebinde ders verdi.[68]

---

* Çev. N.: Muzika-yı Hümayun ve Donizetti Paşa hakkında şu kaynağa bakılabilir: Emre Aracı, *Donizetti Paşa, Osmanlı Sarayının İtalyan Maestrosu*, (2006), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul; ayrıca Osmanlı müziğinin genel karakteri ve özellikleri hakkında bak.: Cem Behar, *Musikiden Müziğe*, (2005), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

68. Ergin, *Maarif*, ii. 311-15; Lutfi, vii. 61 (Donizetti'nin Miralaylığa terfi edişi hakkında). Ergin'nin alıntıladığı bir kaynağa göre daha sonra paşa olmuştur. Rossini'nin bir eserini icra eden saray oğlanlarından oluşan "askeri bando" ile ilgili olarak bak. Slade, i. 135.

Avrupa'daki ilk Türk müzik öğrencisi 1886'da Fransa'ya giden flütçü Saffet Bey idi. Onun ardından küçük bir grup daha Avrupa'ya gitti ve 1923'te İstanbul'da belediyeye bağlı olan müzik konservatuarı kuruldu. Cumhuriyet rejimi daha da ileri giderek Ankara'da bir devlet konservatuarı, ulusal opera, iki senfoni orkestrası ve birkaç adet küçük çaplı okul ve grup kurdu ve bunları destekledi.

Bütün bu çabalara ve Liszt, Hindemith ve Bartok gibi seçkin ziyaretçilerin ve danışmanların getirilmesine rağmen Batı tarzı müziğin Türkiye'de kabul görmesi yavaş oldu. Yetenekli birkaç Türk besteci ve icracı yurt dışında büyük ün kazandı. Ancak Batı tarzı müziğe eğilim Batılılaşmış entelektüeller arasında bile hâlâ belli ölçüde ve sınırlıdır. Türkiye'nin Batılılaşma hareketinde bilim nasıl bilimsel eğitimin arkasından aksayarak ilerliyorsa aynen müzik de edebiyatı bu şekilde takip etmektedir. Zira müzik, bilim gibi Batı kültürünün en korunaklı kalesinin bir parçasıdır, hevesli bir amatörün nüfuz etmek zorunda olduğu en uç noktadaki sırlardan birisidir.

13. BÖLÜM

Elit ve Sınıf

Evvela, malum-ı Hümayun ola ki, devlet ve milletin intizamının kaynağı ve din ve devlet temellerinin sağlamlığının sebebi şer-i Muhammedi'nin o sağlam ipine sıkıca yapışmaktır. Bundan sonra, Allah'ın hükümdarlara emaneti olan halk ve askerin meselelerini dikkatle ve bilgisiyle ele alan din ulması hakkında ve gaza yoluyla canlarını veren askerler hakkında aliye-yi Şahane yardımı zuhur edip her sınıfın hayırlılarını koruyup kötülerini hor görmeli.

Koçi Bey Risalesi.

Türkler kanun karşısında eşittirler ve istisnasız kanuna uymak ödevindedirler. Her türlü grup, sınıf, aile ve kişi ayrıcalıkları kaldırılmıştır ve yasaktır.

Türk Anayasası, 1924; 69. madde.

Fransız Büyükelçi Choiseul-Gouffier 1786'da zamanın Türk hükümetine askerî reform konusunda ısrarla tavsiyelerde bulunurken ülkesine gönderdiği bir mektupta şunlara dikkat çekiyordu: "Burada işler Fransa'daki gibi değildir. Fransa'da kral tek efendidir. Burada ise ulemayı, üst düzey vekilleri ve bir zamanlar o mevkilerde bulunmuş olanları ikna etmek gerekiyor."[1]

Bu yargıya varan tek kişi Choiseul-Gouffier değildi. 1803 yılında Hindistan'dan gelen Müslüman Mirza Ebu Talib Han, Türklerle ilgili şunları ifade ediyordu:

> *Padişahlarının haksız yere kan dökme yetkisine sahip olmadığını, bedelini ödemeksizin eğilimlerinin ya da tutkularının peşinden gidemeyeceklerini öğrendim. Belli bir sonucu olacak olan her türlü meselede kendi soylularına danışmak mecburiyetindedirler.*

1. Léonce Pingaud, Choiseul-Gouffier (Paris, 1887), s. 82 (alıntılayan Karal, *Tanzimat*, s. 23); karş. Heyd, "The Ottoman Ulema... *Scripta Hier.*, ix (1961), 77

Bu soylular ise ya yükselme umuduyla ya da cezalandırılmak korkusuyla eksiksiz bir boyun eğme hali içerisindedirler...[2]

II. Mahmud'un reformlarını tartışan Adolphus Slade ise padişahı "tebaasının hürriyetini mutlak bir tahakküm altında tutmakla" suçlar ve "bu tebaaın hürriyeti" ifadesinin söz konusu ülke Türkiye olduğu için okurlarına tuhaf görünebileceğini fark ederek padişahın o despotik ismine rağmen, aslında halkı zorbalıktan korumaya yarayan birçok denetleme ve kısıtlama mekanizmasıyla sınırlandırılmış olduğunu açıklamaya koyulur.[3]

Bütün bunlar ta Rönesans'tan bu yana Avrupalı seyyahların ve siyaset kuramcılarının çoğunluğu tarafından çizilmiş olan Türk devletinin tanıdık görüntüsüne açık biçimde tezat oluşturmaktadır. Bu bilindik görüntü keyfî bir tek adam iktidarının modeli ve prototipinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla, örnek olarak Choiseul-Gouffier'nin Fransız kralının özgürlüğüyle Türk padişahına yüklenmiş olan kısıtlamalar arasında yaptığı karşılaştırma, daha önce yapılmış bir karşılaştırmayla tamamen çelişmektedir. Bu iki monarşi arasında bundan önce yapılmış olan karşılaştırma, siyasî iktidarı son derece iyi tanıyan birisi olan Niccolo Machiavelli tarafından yapılmıştı:

Şu iki farklı idare şekline örnek günümüzde Türk padişahı ile Fransa kralıdır. Türklerin saltanatı tek bir efendi tarafından idare edilir ve gerisi tamamen onun kapıkullarıdır. Padişah ülkesinin tümünü çeşitli sancaklara yahut vilayetlere ayırarak bunların her birine çeşitli mutasarrıflar gönderir. Dilediği gibi bunları tayin eder veya değiştirir. Ancak Fransa kralı birçok soylunun arasında bulunmaktadır. Bu soyluların her birisinin ona şükran duyan, onu seven

2. The *Travels of Mirza Abu Taleb Khan written by himself in the Persian language*, tercüme eden C. Sewart (London, 1814), iii. 60.
3. Slade, i. 214 v.d.

bir tebaı vardır, çeşitli imtiyazlara sahiptirler. Kral onların ellerindeki bu imtiyazları, kendini tehlikeye atmadan alamaz.[4]

Machiavelli ile Choiseul-Gouffier arasındaki iki buçuk yüzyılda pek çok büyük ve önemli değişiklik meydana gelmişti. Fransız monarşisinin evrimi yeteri kadar biliniyordu: Feodal bağımsızlığın sona ermesi, vasalların birer saray mensubuna dönüştürülmesi, otoritenin merkezileşmesi, kraliyet despotluğunun gittikçe büyümesi. Osmanlı monarşisinin aynı dönemdeki dönüşümü hakkında ise çok daha az şey bilinir. Yine de Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemdeki tarihi, ucu bucağı olmayan bir zaman dilimi değildi; toplumda ve devlet yapısında büyük değişikliklerin olduğu bir devirdi. Bu değişiklikler Avrupa'daki tanıdık gelişim şablonundan çok daha farklıydı, ancak daha sonra olacakların anlaşılması yolunda eşit derecede bağlantılıydı.

Eski Düzenin Yıkılması

On altıncı yüzyılın ilk yarısında Osmanlı sistemi kudretinin ve etkinliğinin zirvesindeydi. O çağın Avrupalı gözlemcilerinin insafsız, merkezî bir mutlakiyetin kalıbını ve numunesini Osmanlı sisteminde görmeleri de fazla şaşırtıcı değildir. Avrupa'nın asiller tabakasının sağladığı sarsılmaz imtiyazlara sadık olan bazıları, Osmanlı saltanatında keyfî ve kaprisli iktidarın korkunç bir örneğini görmüşlerdi. Bazıları ise, ulus devlette gerçekleşecek yeni bir Avupaî aydınlanma çağını, aydınlanmış bir saltanat despotizmi çağını dört gözle bekliyor ve Türkiye'ye baktıklarında disiplinli, etkin biçimde yönetilen merkezî bir monarşi modeli görüyorlardı.

4. *The Prince*, E. Dacres (çeviren), (1640), bölüm 4.

Tarihin bir ironisiyle, Machiavelli ve diğer Avrupalı siyaset düşünürlerinin Fransız kralının zaaflarını Türk sultanının kudretiyle karşılaştırdıkları bir zamanda, her iki ülkede de zaman içinde bu iki hükümdarın rollerinin tersine döneceği bir süreç başlamaktaydı. Fransa'da feodal beyler birer saray mensubu, bağımsız bölgeler ise kralın idaresi altındaki vilayetler haline gelecek, kralın ahali ve bütün toprakları üzerindeki gücü ve otoritesi büyüyecek ve öyle bir an gelecekti ki, kral samimiyetle "Devlet, işte o benim", (L'État c'est moi) diyebilecekti. İslam imparatorluklarında Arapça Sultan kelimesi de hem devlet, hem de hükümdar anlamına gelirdi. Ancak saray mensupları birer feodal bey, eyaletler birer beylik ve sultanın hizmetkarları birer efendi ve yeryüzünün efendisi ise karılarının, haremağalarının ve kölelerinin bir kuklası haline gelmekteydi.

Kanuni Süleyman 1520'de Osman Gazi'nin kılıcını kuşandığı zaman Macaristan'dan İran sınırlarına, Karadeniz'den Hint Okyanusu'na kadar uzanan bir imparatorlukta, mutlakıyetçi yönetimin kusursuz mekanizmasının efendisi olmuştu. Gerçekte şeriatın değiştirilemez hükümlerine tabiydi. Ancak ona hemen hemen mutlak olan kudretini bizzat şeriat veriyordu. Bu kutsal kanunların temsilcileri ise sultanın halk arasındaki iktidarının sağlam bir dayanağıydı. Hükümet ve ordu, yani yönetenler ve savaşanlar onun şahsi köleleriydi. Bu grubun mensupları halk kitleleri karşısında imtiyazlı ve dokunulmazlık sahibiydiler, ancak hükümdarlarının iradesi karşısında ise hiçbir hakları yoktu. Eski kadroların aşağı tabakadan köleler ile düzenli olarak yer değiştirmesi, irsî bir aristokrasinin iktidar merkezlerinde büyümesini engellerken, bir yandan da geri alınabilir tımarlarıyla padişaha sıkıca bağlı olan tımarlılar kendi mülklerinde, tarımın gelişmesine ve taşranın refahına dahil olacak kadar emniyetteydiler.

Kendisine verilen adlâ ilmiye sınıfı hukuk, adalet, din ve eğitim üzerinde tam bir kontrol sahibiydi. Bu sınıfın başında şeyhülislam, yani başkentin baş müftüsü vardı ve o büyük kadılar ve müftüler hiyerarşisinin başkanıydı. Bu sınıfın mensupları Hıristiyan yargıçlar ve piskoposlar gibi çeşitli bölgelerde idarî yetki sahibiydiler. Ulema sınıfı vergiden muaftı ve kölelerden oluşan teşkilattaki meslektaşlarının aksine mülklerini ve fiilen mevkilerini kuşaktan kuşağa devredebilirlerdi. Böylece belki de Osmanlı İmparatorluğu'nda emniyet altında olan tek ırsî mülk sahibi sınıfı oluşturuyorlardı.

Osmanlı tarihçileri imparatorluğun gerileyişini Kanuni Süleyman'ın ölümüyle başlatırlar. Gerçekten de Osmanlı'nın kurumsal yapısındaki çöküşün ilk belirtileri on altıncı yüzyılın ikinci yarısında görülmeye başlar.

Risale yazarlarının sık sık sözünü ettikleri bu belirtilerden birisi sipahi sınıfının çözülmesiydi.[5] Timarlı sipahiler çözülürken düzenli ordu hızla büyüdü ve düzenli ordu için gereken masraf da aynı şekilde arttı. Kuşkusuz boş olan tımarlara el konmasının temel nedenlerinden biri de buydu. Hızla ve kolayca nakit gelir elde edebilmek için padişah, bu toprakların gelirlerini doğrudan kendisi idare etmeyip çeşitli kiralama ve imtiyaz şekilleriyle iltizama vermekteydi. Bunlar askerî değil, malî işlerdi. Bazıları iltizamdı, bazıları intifa hakkının verilmesiydi. Başlangıçta kısa vadelerle veriliyordu. Zaman ilerledikçe uygulama, mültezimlere ömür boyu sürecek mülkiyet haklarının verilmesine kadar vardı. Suiistimaller sonucu bu haklar babadan oğula geçen veya devredilebilen bir şekle dönüştü. Bu sistem süratle bütün imparatorluğa yayıldı. Sadece hassa arazi denilen padişah ve hanedanın mülkleri etkilenmedi. Saray gözdelerine

5. Sipahiler ve tımar için bak. yukarıda, 43 v.d. ve 127

ve ileri gelenlere birçok tımar verildi, onlar da bu mülkleri aynı şekilde suiistimal etti. Sonunda sipahilerin birçoğu bile kendi tımar gelirlerini iltizama verir hale geldiler.

İltizamların ve mukataaların kalıcı olarak kontrol altına alınmasından ortaya çıkan ekonomik ve toplumsal güç, taşrada yeni bir sınıfın doğmasına yol açtı. Bu sınıf yerel meselelerde başrol oynamaya başlayan etkili ve mülk sahibi bir sınıftı. Kendisini hükümetle köylü sınıf arasında bir yere yerleştirdi ve gelirin büyük bir kısmını kesti. Kuramsal olarak bu mülkleri sadece mukataa sahibi ya da mültezim olarak ellerinde tutuyorlardı, ancak gittikçe zayıflayan devlet, eyaletlerdeki kontrolünü kaybettikçe bu yeni toprak sahipleri de hem tasarruf ettikleri mülkü hem de sahip oldukları güvenli konumu geliştirme imkanı buluyorlardı. On yedi ve on sekizinci yüzyıllarda bazı devlet işlevlerini bile ele geçirmeye başlamışlardı.

Ayanlar ve Derebeyler[6]

Ayan terimi erken dönemlerden beri genel olarak taşra ya da yerel eşraf ve genellikle de tüccarlar için kullanılagelmişti. Şimdi ise önemli siyasî görevlere sahip eski ve yeni toprak sahiplerinden oluşan bir toplumsal grubu ya da sınıfı tanımlamaktaydı. Başlangıçta bunlara zor kullandıkları için direnç gösteriliyordu, ancak on sekizinci yüzyılın malî ve idarî zorlukları içinde merkezi hükümet taşraya dair işlerin idaresini, özellikle de eyaletlerdeki şehirlerin yönetimini, ayanlara devretmeyi gitgide daha uygun görmeye başlamıştı. Bu şekilde ayanlar mülkiyet hakkı olan arazi sahibi toplumsal bir sınıfa benzemeye başladılar. Kendi önderlerini ve temsilcilerini seçiyor

6. Uzunçarşılı, *Alemdar Mustaf Paşa*, s. 2 v.d., ve "Ayan" maddesi *İA*; Miller, *Mustafa Pasha*, s. 363-5; *EI*² ("Ayan", H. Bowen); Gibb ve Bowen, indeks. Karş. yukarıda, s. 55.

lardı ve bu temsilciler hükümetin tayin ettiklerinden daha çok kabul görüyordu. 1786'da bu sınıfın gitgide büyüyen kuvvetinden korkan hükümet, şehir yönetiminden onları çıkarmaya ve yerlerine kendi kent idarecilerini tayin etmeye çalıştı. Ancak beş yıl sonra kendi yöneticilerini kaldırıp ayan sınıfının ve onların seçim sisteminin yeniden gelmesine göz yummak zorunda kaldı.

O zamana kadar ayanlar bir taşra sınıfı ve eşraf olmaktan çıkıp başka bir şeye dönüşmüştü. Bazı bölgelerde, özellikle Rumeli'de, bazı ayanlar kendi özel ordularını besliyor, vergi koyuyor ve adalet dağıtıyordu. Derebeyleriyle aralarında çok açık bir ayırım bulunmamaktadır. En azından bazı derebeyleri görünüşe göre ayan saflarından çıkıp gelmekteydi.

Anadolu'da derebeyleri özerk ve babadan oğla geçen beyliklere hükümdarlık eden bir çeşit feodal vasal-bey idi. Savaş zamanında kendi askerî birlikleriyle Osmanlı ordusuna hizmet ediyorlardı. Kendi birlikleri büyük ölçüde yarı feodal askerlerden oluşuyordu. Padişah tarafından kendilerine vergi toplayıcısı veya mütevelli gibi resmî unvanlar verilmiş olsa da, kendi toprakları dahilinde fiilen bağımsızdılar. On dokuzuncu yüzyılın başına gelindiğinde Anadolu'nun tamamı çeşitli derebeyi ailelerinin kontrolündeydi. Sadece iki eyalet, Karaman ve Anadolu eyaletleri, Bab-ı Âli'nin doğrudan idaresi altında kalabilmişti.[7]

III. Selim'in saltanatı sırasında derebeyler güçlerinin zirvesine ulaştılar. Öyle ki sarayın ve başkentin meselelerinde bile önemli bir rol oynamaya başlamışlardı. Bazıları Padişah'ın reformu programını desteklerken diğerleri muhalefet ediyordu. 1808'de Sadrazam Bayrakdar Mustafa Paşa ayan ve derebey-

7 "Derebey", *EF*, ve yukarıda, s. 519 v.d.

lerini toplayarak İstanbul'da bir görüşme yaptı. Bu toplantıda merkezî hükümetin yetkilileri ile aralarında konumlarını resmen tanıyan ve tasdik eden karşılıklı destek anlaşması imzalandı. Sened-i İttifak adı verilen bu anlaşma, isteği dışında olsa da Sultan Mahmud tarafından onaylandı. Böylece on dokuzuncu yüzyılın şafağında Padişah, Osmanlı İmparatorluğu'nda feodal hakları ve özerklikleri resmen tanıyan bir sözleşmeye imza koyarak kendine Runnymede'de buldu.* Bunların ömrü kısa oldu. Sultan Mahmud da tıpkı Kral John gibi kendi soylular sınıfını ortadan kaldırmaya kararlıydı. On dokuzuncu yüzyıl da ona gerekli vasıtaları temin etti.[8]

Tarımsal Değişim[9]

Sultan Selim ayan ve derebeylerin feodal özerkliklerini zapt etmek ve hükümdarlık kudretinin artık unutulmuş otoritesini tekrar kurmak için teşebbüse geçmiş ve başarısız olmuştu. Sultan Mahmud ise İmparatorluğun hem Avrupa hem Asya tara-

---

* Çev. N.: Kral John'un 1215'te Manga Carta'yı kabul ettiği, Thames Nehri kıyısındaki bölge.

8. Bak. "Düstur ii" *EI*², ve yukarıda, s. 106 v.d.

9. Türkiye'nin on dokuzuncu yüzyıldaki ekonomik tarihi hâlâ yazılmış değildir. Bu arada, tarımsal konulara dair en iyi bulgular Barkan'ın Tanzimat ve kanunları üzerine yaptığı çalışmada (bak. *Tanzimat*, s. 321-421), ve İnalcık'ın "Tanzimat Nedir?" adlı makalesinde (bak. *Tarih Araştırmaları*, 1940-1941, s. 237-62) yer alır. İngilizce yayınlanmış daha kısa çalışmalar için bak. İnalcık, *Muslim World*, xlv (1955), 221-8 ve Karpat, s. 77 v.d. Osmanlı ekonomi tarihinin çeşitli boyutları şu eserlerde de ele alınmaktadır: Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East 1800-1914* (1966), ve Z. Y. Hershlag, *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East* (1964). (Çev. N.: Kuşkusuz kitabın yazıldığı tarihten bugüne kadar Türk ekonomi tarihi üzerine pek çok araştırma yayınlanmıştır. Ancak bunlar içinde en kapsamlı olanı H. İnalcık ve Donald Quataert'in editörlüğünde yayınlanan çalışmadır: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 1994. Bu hacimli kitabın Donald Quataert tarafından yazılan son bölümü on dokuzuncu yüzyılı kapsar. Kitabın iki ciltlik Türkçe çevirisi için bak. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Halil Berktay, 2004, Eren Yayıncılık)

fındaki topraklarda bir dizi etkin askerî ve polisiye eylemle bu süreci tamamlamayı bildi.

Bununla birlikte bu feodalite benzeri özerk güçlerin ortadan kaldırılması gerçekleşmekte olan önemli tarımsal değişimleri durdurmadı. Sultan Mahmud ayanların kendi askerî birliklerini ve köşklerini ellerinden aldı. Fakat bu kez onları kendi toprakları üzerinde mutlak bir hakimiyet, hatta daha da artmış bir hakimiyetle baş başa bırakmış oldu.

Topraklarından mahrum kalanlar ayanlar değil, sipahiler oldu. 1831'de Türkiye'nin tarımsal arazilerinin hâlâ çok önemli bir kısmını oluşturan tımarlara devlet el koydu.[10] Devlet birimleri bu toprakları doğrudan idare etmeyip iltizama verme yolunu seçti. Bu kez eski dönemlerde hassa arazilerinin mukataaya verilmesinden farklı olmayan bir biçimde mültezimlere ve mukataa sahiplerine verildi. Bunlar eskiden kalanlarla bir araya gelerek Türkiye'nin taşrasında yeni bir toprak sahibi sınıf oluşturmaya başladı.

Klasik Osmanlı arazi sisteminde mülk adı verilen arazi türü nispeten nadir bulunurdu ve asal olarak şehirlerde ya da şehirlere yakın bölgelerde yer alırdı. Normal olarak bu arazi şehirde veya yakın bölgelerinde meyve, sebze bahçeleri veya bağ olan toprakların kullanılması esasına dayalıydı. Çoğu çiftlik arazisi mirî denilen türdendi ve tımar olarak bir sipahiye ya da mukataa olarak bir mültezime verilirdi. Osmanlı'nın gerileme döneminde iltizam yöntemi gitgide daha yaygın hale geldi ve böylesi mukataa sahipleri, kanunda yeri olmasa da mülk sahibi olanların hak ve gücünü elde etmeye başladı.

Bu farklı biçimlerde gerçekleşiyordu. Padişahlar mirî arazileri daima mülk olarak verme hakkına sahip olmuştu. Ara sıra

10. Bak. yukarıda, s. 126 v.d.

da olsa gözdelerine veya layık olan kişilere de bu arazilerden ihsan ederlerdi. Bu topraklar tam anlamıyla yasal birer mülk haline geliyor ve şeriatın mülkiyete dair hükümlerine göre devredilebilir ve miras bırakılabilir bir karakter kazanıyordu. Bu da mülk arazilerden alınmayan, fakat mirî arazilerden alınan vergilerden bu şekilde resmi olarak vazgeçmek anlamına geliyordu. Dolayısıyla bu tür ihsanlar son derece az ve istisnaiydi.

Bir başka yöntem ise zor kullanarak elde etme yöntemiydi. Padişah otoritesinin zayıf olduğu zamanlarda veya bölgelerde bazen mirî arazileri zorla alıp bu araziler üzerinde mülk arazi hukuku uygulayan ve ardından da bu uygulamayı resmî olarak kabul ettiren güçlü bireyler çıkabiliyordu.

On dokuzuncu yüzyılın başlarında mülk arazilerin artması iki temel kaynağa dayanmaktaydı. Birincisi mirî toprakların mülk olarak devlet eliyle hazinenin açıklarını kapatmak amacıyla satışıydı. Diğeri ise açık arttırma yoluyla satıştı. Özel bir tür mukataa olan bu yöntemde satın alan kişi son derece geniş hak ve yetkilere kavuşuyordu.

İşte bu satış yöntemiyledir ki, kaldırılan tımar arazilerinin birçoğu yeni mülk sahibi sınıfın eline geçti. Sultan Mahmud ve ardından gelen padişahlar döneminde öyle görünüyor ki bu tür satışlar son derece sık oluyordu. Araziyi satın alana "tapu temessükü" adı verilen bir senet veriliyor ve kağıt üzerinde hiçbir mülkiyet hakkına yasal olarak sahip olmayan bu alıcıya sadece gelir üzerinden mukataa hakkı veriliyordu. Ne var ki, gerçekte bu haklar düzenli biçimde genişledi ve tasdik edildi. Tanzimat döneminin tarım kanunlarının birçoğunda bu mukataaların mülkiyetten nerdeyse hiç ayırt edilemeyen bir şekle dönüştürülmesi yönünde bir eğilim söz konusuydu. Toprak devri ve tesciline düzenleyen kurallarda yapılan değişiklikler tapu temessükü adı verilen senedin değerini gittikçe arttırdı. Bu senetler gerçek

anlamda bir tapu senedine dönüştü. Öte yandan da kanunlar oğlan ve kız çocuklarına ve diğer akrabalara miras yoluyla toprağın intikaline izin verecek şekilde peşi sıra değiştirildi.

Bu mukataalar çoğu kez belli bir büyüklükte oluyordu. 1858 Arazi Kanunnamesi'ne göre yerleşik halkı olan bir köyün tamamının tek bir kişi tarafından arazi olarak mülk edinilmesini yasaktır. Bu da gösteriyor ki, Tanzimat'ın devlet adamları gittikçe büyüyen arazilerden haberdardılar ve bunu sınırlandırmaya niyetliydiler. Ne var ki görünüşe göre bu kuralın pek fazla etkisi olmadı. Zamanın ticarî ve malî gelişmeleri, Türk tarım ürünlerinin ihracatının büyümesi ile birlikte sıcak para akışı söz konusu oldu ve bu da mukataa açık arttırmalarına, arazi satın almaya ve toprak için kredi vermeye gücü yeten, nakit para sahibi bir sınıfın ortaya çıkmasına sebep oldu. Yeni kanunlar bu insanlara borç ve satış anlaşmalarını icra yoluyla yürürlüğe sokma konusunda yasal bir güç veriyordu. Yeni kolluk düzenlemeleri de bu insanları bir zamanlar böylesi zorlamaların ardından ortaya çıkan zararlardan koruyordu.[11]

On dokuzuncu yüzyıl boyunca bu şekilde İmparatorluğun taşradaki topraklarının çoğunluğunu kontrolü altında tutan yeni bir mülk sahibi sınıf ortaya çıktı. Balkan eyaletlerinde ise bu durum daha acı toplumsal mücadelelere yol açtı. Bunlar, Balkan devletleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra bile devam etti. Batı ve Orta Anadolu'da zengin köylü ya da toprak sahibi ağa denilen simaların meydana çıkmasına neden oldu. Bu ağalar söz konusu köy üzerinde hakimiyet kuruyor ve genelde o köyün sahibi oluyordu. Ayrıca ağaların daha da güçlü birer koruyucusu olan ve şehirde yaşayan tüccar toprak sahipleri de bu şekilde ortaya çıktı.

11. Özellikle bak. İnalcık, "Tanzimat Nedir?", s. 244 v.d. Bütün bu gelişim süreci, Hidiv devri Mısır'ında, İngiliz yönetimindeki Hindistan'da ve Asya ve Afrika'daki başka yerlerde olup bitenlerle ciddi bir benzerlik göstermektedir.

Bu değişimler sonucunda köylünün konumu daha da kötüleşti. Tapu sahibi olanların birer mülk sahibine dönüşmesiyle köylüler hiçbir hakka sahip olmayan kiralık işçi veya ortakçı haline geldi. Öyle ki köylünün tımar sisteminden kurtulması, onu eskisinden daha da kötü bir duruma düşürmüştü. Devlete ödediği vergilerin yanında, bir de ürününün bir kısmını kira olarak ödemek ve bazen de şahsen hizmet etmek zorundaydı. On dokuzuncu yüzyıl Türk halk edebiyatında ve yirminci yüzyılın hikaye ve romanlarında bu yoksullaşmış, mutsuz köylüyle, ona egemen olan ve sömüren toprak ağaları arasındaki şiddetli mücadele kendini göstermektedir. Köylünün yegane savunucusu eşkıyadır. Dağa çıkan ve zalimler ile, onları besleyen devlet kuvvetlerine karşı savaşan kaçak köylüler.[12] Anadolulu Robin Hood diyebileceğimiz bu figürlere dair pek çok öykü vardır. En tipik örneği ise meşhur Köroğlu'dur. Köroğlu'nun karşısına çıkan Nottingham Şerifi ise Bolu Beyi'dir.[13]

Bu hikayenin Doğu'da rastlanan bazı türevlerinde Köroğlu köylü değil, göçebedir. Göçebe aşiretlerin hayatlarını zamanın toplumsal ve ekonomik değişimlerinden ötürü rayından çıkmış ve parçalanmış bir halde bulmaları tesadüf değildir. Bunun en dikkat çekici örneği ise önemli sanayi gelişimine sahne olan zengin bir tarım arazisi konumundaki Çukurova'dır. On dokuzuncu yüzyılda Çukurova, civardaki dağlarda yaşayan göçebe Türkmen aşiret reislerinin belli belirsiz de olsa üzerinde hak iddia ettikleri pek az nüfuslu, bulaşıcı hastalıkların kol gezdiği bir bataklıktı. Bu bölge bir süre Mısır'ın işgalinden sonra 1840'ta Türkiye'ye iade edilmiş ve Halep vilayetinin bir parçası olmuş-

12. Eşkıyaya dair malumat başlıca yerel tarih üzerinde verilmiş sayısız çalışmada bulunabilir. Çağatay Uluçay'ın Manisa tarihi üzerine yazdığı bir dizi eser, bu alanda dikkat çekici bir örnektir. Bu dizinin iki kitabı Saruhan'daki eşkıyalık ve halk hareketini içerir: *Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Manisa-İstanbul, i. 1944, ii. 1955.
13. Köroğlu üzerine bak. *EI*[2] ve *IA* ilgili maddeler.

tu. Mısır idaresi burada pamuk üretimini geliştirmek için bazı girişimlerde bulunmuş, fazla başarı elde edilememesi üzerine toprak boş bırakılmıştı.

1886'da Padişah'ın hükümeti barışı sağlamaya ve yerleşimi teşvik etmeye yönelik yeni bir program başlattığı zaman yeni bir döneme girilmiş oldu. İskenderun'a yerleştirilen Fırka-i Islahiye olarak bilinen askerî bir birlik Toros ve Amanos dağlarının içlerine doğru ilerledi. Bu dağlar ve bunların hakim olduğu Adana'nın kuzey ve doğusundaki ovalık bölge kısmen Kozanoğlu, Menemencioğlu ve Kökülüoğlu gibi derebeyi ailelerin, kısmen de Türkmen aşiretleri ve eşkiya çetelerinin kontrolü altındaydı. Askerlerin bu bölgeye gitmesindeki amaç bağımsız derebeyleri ve aşiret reislerine boyun eğdirmek, çetelerin ve göçmenlerin iktidarını yıkmak ve böylece tarımsal yerleşimin önünü açmaktı.

Bölgede kontrol sağlandı. Artık yeni yerleşimcilere ihtiyaç vardı. Yerlerinden edilen aşiretler bu bölgeye yerleşmeyi hiç istemiyorlardı. Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'dan göç etmiş olan üç bin Nogay Tatar ailesi Misis'in yukarısında, Ceyhan ırmağının her iki kıyısında iskan edildi ve yeni pamuk tarlalarında çalıştırılmak üzere Mısır'lı fellahlar getirildi. Daha sonra Girit, Selanik, Balkanlar ve Kuzey Afrika toprakları art arda kaybedildikçe oralardan gelen Müslümanlar bu bölgeye yerleştirildi. Aşiret isyanları bastırıldı ve sık sık şiddete yol açan toplumsal huzursuzluk dönemi, yoğun ve zengin bir tarımsal alan haline dönüşen bu bölgenin neredeyse tamamının özel mülk sahiplerinin eline geçmesiyle son buldu.[14]

14. Bu olaylar ile ilgili başlıca kaynak Cevdet Paşa'nın "Maruzat" adlı eseridir, *TTEM*, 10/87, 12/89, 14/91 (1924-6) ve *Tezakir*, iii, çeşitli yerler. Ayrıca bak. Marie Luise Bremer, *Memoiren*, s. 18; Hamid Sadi Selen, "Türkiye'de bir iç iskan örneği", *İskan ve Şebircilik Haftası Konferansları* (Ank., 1955), s. 91-97 ve daha sonraki gelişmeler ve derlemeler için bak. W. Eberhard, "Nomads and Farmers in South-Eastern Turkey; Problems of Settlement", *Orients*, vi (1953), 32-49.

Avrupa Kaynaklı Etkinlikler[15]

Çukurova'nın iskanına yol açan etkenlerden birisi Batı'da pamuk talebinin gittikçe artmasıydı. Genel olarak Türkiye, Batı'nın ekonomik gelişim şablonu içine gitgide daha çok dahil olma yolundaydı. Kırım savaşına kadar Osmanlı hükümeti, yeni askerî ve idarî hizmetler için ihtiyaç duyulan kamu harcamalarının gittikçe artan yüküne rağmen, dış borca girmekten uzak durmayı başarmıştı. 1854'te modern savaşın getirdiği masraflar ve Batıyla ittifakın sağladığı fırsatlar birleşerek Osmanlı hükümetinin Londra ve Paris borsalarında kredi peşine düşmesine sebep oldu. 4 Ağustos 1854 tarihinde Padişah 3 milyon sterlinlik bir borç anlaşmasını onaylayan fermanı yayınladı. Faiz oranı yüzde 6, amortismanı yüzde 1, ihraç fiyatı 80 sterlindi. Sigortacı komisyonları fiilen elde edilen miktarı daha da azaltarak nominal miktarın yarısına kadar düşürdü ve Osmanlı hükümeti bir yıldan daha kısa bir zaman içinde, bu kez 5 milyon sterlinlik yeni bir kredi daha almaya mecbur kaldı.[16] Savaş maksadıyla alınan bu yeni borç, İngiliz ve Fransız hükümetlerinin teminatı altındaydı. Bu sayede Osmanlılar daha elverişli şartlarda kredi almayı başardılar. Londra'dan Rothschild'ler $2^5/_8$ prim ve yüzde 4 faizle krediyi serbest bıraktılar.

İngiliz-Fransız garantisi daha elverişli şartlar getirirken Türkiye'nin malî bağımsızlığına da ilk darbeyi indirdi. Garantörler borcun sadece savaş maksatlı kullanılmasını özellikle vurgulamışlardı. Ayrıca fonların kullanımını denetlemek ve ha-

15. Alınan krediler ve bunların etkilerine dair çok geniş bir literatür vardır. Özellikle şunlara bakılabilir: du Velay; D. C. Blaisdell, *European Financial Control of the Ottoman Empire* (1929). Türk tarafının bakış açısını öğrenmek için bak. Refii Şükrü Suvla'nın makalesi "Tanzimat Devrine İstikrazlar", *Tanzimat*, s. 263-88; İngilizce çevirisi için bak. Issawi, *Econ. Hist.*, s. 95-106; kısa bir özet için bak. "Duyun-i Umumiyye" *EF.*

16. Blaisdell, s. 28 v.d.

zine hesaplarını incelemek için birer müfettiş tayin etme hakkı da talep ediyorlardı. Bu müfettişlerin çalışması görünüşe göre Osmanlı memurları tarafından ciddi biçimde engellendiyse de son derece önemli bir ilke artık yerleşmişti.[17]

Savaş sona erdi, ancak para talebi büyüdü ve daha kaçınılmaz hale geldi. Barış zamanında ilk borç 1858 yılında değerini kaybetmiş olan *Kaime*'nin[18] piyasadan çekilişini karşılamak üzere alındı. Fakat sadece geçici bir rahatlık getirdi. Kısa süre sonra Sultan Abdülaziz'in akıl almaz harcamalarıyla ikiye katlanmış olan eski borçları ödeme zorunluluğu gittikçe artan şekilde yeni borçlar alınmasına yol açtı. Bunlar neredeyse yıllık fasılalarla peş peşe geliyordu. 6 Ekim 1875'te Bab-ı Âli borçların faiz ve amortismanının sadece yarısını nakit olarak ödeme niyetinde olduğunu ilan ettiğinde kaçınılmaz son gelip çattı. Diğer yarısı gelecek beş yıl boyunca yayınlanacak olan ve yüzde 5'lik faizli bonolarla bono sahiplerine dağıtılarak karşılanacaktı.

Sorunların gitgide arttığı bir zamanda bunu bile sürdürmek imkansızdı. 1876'da daha fazla ödeme yapılamayan veya ertelenen yeni ödemeler gündeme geldi. Sonunda, Hicrî olarak 28 Muharrem 1299'a karşılık gelen 20 Aralık 1881 tarihinde Osmanlı hükümeti Muharrem Kararnamesi olarak bilinen belgeyi yayınladı.[19] Bu kararname Avrupalı bono sahiplerinin temsilcileriyle yapılan müzakereler sonucu varılan bir anlaşmaya dayanıyordu ve "Duyun-u Umumiyye" konseyi adı altında bir birimin kurulmasını öngörüyordu. Bu konsey Osmanlı Duyun-u Umumiyye'sinin bundan böyle görevini yerine getirdiğinden emin olacaktı. Borçlar o zamana kadar yaklaşık olarak 200 mil-

17. du Velay, s. 143; Blaisdell, s. 28.
18. Bak. yukarıda, s.154 v.d.
19. du Velay, s. 463 v.d.; Blaisdell, s. 90 v.d.

yon sterline yükselmişti ve bu amaca tahsis edilmiş belli bazı devlet gelirleri tarafından karşılanacaktı. Doğrudan yabancı alacaklıların kontrolünde ve onlara karşı sorumlu olan söz konusu konsey, bütün yönetimi kendi eline aldı. Bunun sonucunda Türkiye, millî gelirinin çok büyük bir kısmını kontrol altında tutan, bağımsız ikinci bir maliye bakanlığına sahip olmuş oldu. 1911'e gelindiğinde konseyde çalışan personel sayısı 8931'i bulmuştu. Buna karşılık İmparatorluğun kendi maliye nezaretindeki personel sayısı 5472'ydi. Bu sırada 1910 yılında Paris ve Londra'da birkaç başarısız girişimin ardından Osmanlı hükümeti bu kez Almanya'da 11 milyon sterlinlik yeni bir borç buldu.[20]

Avrupa kaynaklı paranın girmesi diğer alanlarda da çok kapsamlı bir ekonomik nüfuzu kaçınılmaz olarak beraberinde getirdi. Dış kaynaklı sermaye ülkenin kalkınmasında özellikle de iletişim ve kamu hizmetlerinde, ayrıca tarım ve yeni yeni büyümekte olan Osmanlı sanayisinde de, önemli bir rol oynamaya başladı. Örneğin ciddi bir istihdam alanı sağlayan tütünde 1884 yılında bir tekel oluşturuldu ve bu tekel bir Fransız-Avusturya şirketine verildi. 1914'e gelindiğinde bu şirket 30 milyon Türk altın lirası kâr elde etmişti ve bu kârın 23 milyonu Duyun-u Umumiyye konseyine vergi olarak ödendi. Demiryolları, tramvaylar, limanlar, gaz, elektrik ve su, bütün bunların hepsi yabancı imtiyaz sahibi şirketler tarafından işletiliyordu. Buna ek olarak sayısı zaten az olan madenler ve fabrikaların büyük çoğunluğu da aynı durumdaydı.[21] 1867 tarihli bir kanunla yabancılara toprak sahibi olma hakkı da tanınmıştı.

Bu ekonomik gelişmeler iki önemli toplumsal sonuç doğurdu. Birisi zaten ucuz, ithal Avrupa ürünleriyle rekabet etmesi

20. Conker ve Witmeur, s.46; Ahmad, 318.
21. A.g.e. s. 47 v.d.

çok zor olan yerli sanayinin gerileyip çökmesiydi. Bu sürecin başlangıcı on altıncı yüzyıla kadar gider. On dokuzuncu yüzyılda ise vahim bir noktaya ulaşmış ve özellikle Anadolu'da ciddi işsizliğe ve artan bir gerilime neden olmuştur.[22]

Aynı zamanda yeni bir yerli orta sınıf ortaya çıkmaktaydı. Mal satın alan, acentecilik, ithalatçılık, distribütörlük ve genellikle de yabancı çıkarların malî ve ticarî temsilciliği gibi işler yapan bu yeni sınıf, Uzak Doğu'da kendilerine verilen o tek kelimelik isimle "komprador" olarak bilinmekteydi. Bu yeni sınıfın tehlike yaratan niteliği, büyük bir çoğunluğun gayrimüslimlerden oluşuyor olmasıydı. Türkler ise hâlâ üç ana meslek olan din, idare ve savaşı tercih ediyor ve ticareti küçük düşürücü, gavur bağlantılarıyla Hıristiyan ve Yahudilere bırakıyorlardı. Onlar da bunu kabul etmiş, bazıları, özellikle Rum ve Ermeniler, büyük bir zenginlik ve güç sahibi olmuşlardı.

Hıristiyan Orta Sınıf

Türkiye'de böyle Hıristiyan tüccar sınıflar daha önce de olmuştu. Örneğin on altıncı yüzyılda, Rum Mikael Kantakuzinos Osmanlı İstanbul'unda büyük bir tüccar olarak bütün dikkatleri üzerine çekmişti. On altıncı yüzyılda Türkler ticaret, diplomasi ve birçok malî konuda çok geniş ölçüde Yahudilere güveniyorlardı. Yahudiler hem Hıristiyan devletlere yakın olmadıkları için ihanet şüphesinden uzaktı hem de İmparatorluktaki gerekli becerilere sahip tek gruptu. Yahudi cemaati Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte gerilemeye başladı ve mevkilerini Rumlara, Ermenilere ve Suriye-Lübnan Hıristiyanlarına kaptırdılar. Osmanlı Yahudileri, Hıristiyanlarınkiyle karşılaştırılabilecek herhangi bir eğitimsel ya da entelektüel uyanış evresi yaşamadık-

22. Karpat, s. 81 v.d.

ları gibi, Avrupalı tacirlerin teveccühüne ve Avrupalı devletlerin himayesine de itimat edemezlerdi. On sekizinci yüzyılda zaten ciddi biçimde zayıflamış olan ekonomik ve siyasî konumları yeniçeri birliklerinin ortadan kaldırılmasından sonra daha da sıkıntılı bir hale geldi. Zira birçok ileri gelen Yahudi'nin yeniçerilerle çok yakın ilişkileri vardı. Osmanlı gücünün gerilemesinin sonucu olarak Rum ve Ermeni cemaatleri gittikçe daha kuvvetli ve birbirlerine daha yakın bir hale geldiler. Ticari ve kültürel olarak dışarıdaki Hıristiyan dünyasıyla olan temaslarından önemli bir fayda sağladılar.[23] Birçokları Avrupa elçiliklerinden ve konsolosluklarından kendilerine önemli ticarî ve parasal imtiyazlar temin eden beratlar alıyordu. Bunun arkasındaki asıl niyet istihdam edilen tercüman ve konsolosluk görevlilerini himaye altına almaktı ve bu beratlar gittikçe daha çok sayıda yerel tüccara veriliyor ya da satılıyordu. Bu tüccarlar böylelikle imtiyazlı ve koruma altında oldukları bir konum elde etme imkanı buluyorlardı. Batı dünyasının güçlenip Osmanlı'nın gerilediği dönem boyunca, aslen Türkiye'yi ziyaret etmekte olan küçük bir grup yabancı tüccar grubuna neredeyse onur kırıcı bir lütuf olarak ihsan edilen kapitülasyonlar, zamanla sınır ötesi bir imtiyaz ve dokunulmazlık sistemine dönüşmüştü. Söz konusu beratların kötüye kullanılıp satışıyla birlikte kapitülasyonlar pek çok yerel tüccarı içine alacak şekilde genişlemiş oldu. Bu tüccarlar kendi Osmanlı vatandaşları üzerinde böylelikle ciddi bir üstünlük elde ettiler.

Türk yetkililer, beratların bu şekilde el değiştirmesini engellemeye çalıştılar ve on sekizinci yüzyılın sonunda III. Selim, Hıristiyan ve Yahudi tüccarlara bizzat kendisi berat satarak Avru-

23. Gibb ve Bowen, i/2, s. 233 v.d.; Karş. A. H. Hourani, "The Changing face of the Fertile Crescent in the XVIIIth Century", *Studia Islamica*, viii (1957), 103 v.d.

palı temsilcilerle rekabet etmeyi denedi. 1500 kuruşluk bir ücret karşılığında bu beratlar önemli yasal, parasal ve ticarî imtiyaz ve muafiyetle birlikte Avrupa ile ticaret yapma hakkı sağlıyordu. Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin şu ya da bu şekilde, yabancı ya da yabancı himayesindeki tüccarlarla eşit şartlar altında rekabet etmesini mümkün kılan bu imtiyazlar, *Avrupa Tüccarı* olarak bilinen yeni bir imtiyazlı sınıfın çıkmasına neden oldu.* Bu sınıfta denizcilik becerileri ve sunduğu imkanlar sayesinde Rumlar üstün bir konum elde etmeyi başarmışlardı. Önce devrim dönemi savaşları, sonra da Napolyon savaşları boyunca tarafsız Osmanlı bayrağını kullanmalarının getirdiği avantajlarla, bu konumları daha da pekişti. Yunan krallığının kurulmasının ardından Osmanlı Rumlarının etkisi kaçınılmaz olarak geriledi. Bu durumdan en çok istifade edenler sarraf ve bankacı olarak sağlam bir yer edinmiş olan Ermeniler oldu. Ermeniler, Rumlardan daha çok güven duyulduklarından, Yahudilerden de daha eğitimli olduklarından bir zamanlar Rum ve Yahudilerin işgal ettikleri mevkilere geldiler. On dokuzuncu yüzyılın ticarî ve sınaî kalkınmasında büyük bir rol oynadılar.

On dokuzuncu yüzyılın başlarında berat sistemine Müslüman tüccarlar da dahil edildi. Öncekilere nispeten biraz daha düşük olan 1200 kuruşluk ücret karşılığı Müslüman *Hayriye Tüccarı* birliğinin üyelik beratını alabiliyorlardı. Ne var ki talep son derece azdı. Dolayısıyla tüccar sınıftaki gayrimüslim egemenliği devam etti.[24]

Yüzyılın ortasına gelindiğinde söz konusu şartlar ve kurumlar işlevlerini kaybetmişti. Hıristiyan tüccarlar varlıklarını sürdü-

* Çev. N.: Ayrıntılı bilgi için bak. Bruce Masters, "The Sultan's Entrepreneurs: The Avrupa tüccaris and the Hayriye tüccaris in Syria", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 24, No. 4 (Nov., 1992), pp. 579-597.

24. Ubicini, *Lettres*, ii. 212 v.d.; 310 v.d.; 376 v.d.; B. Lewis, *MES*, i (1965), 288-9; Aynı yazar, "Beratlı" *EI*²

rüyorlardı ve Avrupa kaynaklı ticaret ve yatırımın ülkeye girmesinde yeni ve önemli bir rol üstlenmeye başlıyorlardı. Onları eski dönemlerin benzeri sınıflarından farklı kılan sadece Avrupalı büyük devletlerin emrine ve himayesine girmiş olmaları değil, aynı zamanda birçoğunun artık kendilerine has millî heveslerle dolu olmalarıydı. Bu da nihayetinde Osmanlı sadakatiyle bağdaşmaz bir hususta. Aynı zamanda bu insanlar, ya da daha doğrusu onlar adına Avrupalı patronları, İmparatorlukta Müslümanların siyasi olarak en üst mevkii ellerinde tutmalarına dayanan ve uzun zaman önce kabul edilmiş olan prensibin çok ciddi biçimde sarsılmasına sebep olmuş kapsamlı hukukî ve malî haklar talep etmekteydiler.

Müslümanların Tepkisi

Zengin, kendine fazlasıyla güvenen ve sadakatsizliğe hazır bu yeni Hıristiyan orta sınıfının yükselişi Müslüman Türk esnafının ve küçük tüccarın çökmesiyle aynı zamana rastladı. İki grup arasındaki tezat dinsel ve ulusal gerilimlerin daha da keskinleşmesinin ve hem yabancılara hem de Osmanlı Hıristiyanlarına yönelen bir düşmanlık dalgasının yükselmesine yol açtı. Daha 1860'larda Namık Kemal ve onun Genç Osmanlı dostları, Osmanlı İmparatorluğu'nun gitgide daha çok Avrupa'nın ekonomik çıkarlarına tutsak olmasından şikayet ediyorlar ve Türk devlet adamlarının gevşekliğini ve komprador sınıfının müdahalesini eleştiriyorlardı. Ne var ki, genel olarak Müslüman Türk entelektüelleri kariyerlerini devlet hizmetinde ve kuramsal ilgilerini de devlet, din ve millete dair problemlerde görmeye devam ediyorlardı. Tüccar, zanaatkar ve köylülerin meselelerine karşı tamamen ilgisiz olduklarından, ekonomik faaliyetleri ve ekonomik eleştirileri başkalarına bırakmaya razı olmuşlardı.

Sanayi[25]

Ne var ki bir sorun belli bir ölçüde dikkat çekmekteydi: sanayileşme. Osmanlı sanayiinin genel olarak gerileyişi on dokuzuncu yüzyılın başına dayanır. Birçok ülke gibi Türkiye de, gittikçe yayılan Avrupa kapitalizminin yıkıcı etkisine maruz kaldı ve ucuz, fabrika ürünü mallar Türk pazarını istila etti. En önemli ithalat kalemi, tekstil ürünleriydi ve sonuç olarak temeli eskilere dayanan Türk pamuklu ve ipekli mamullerinde ciddi bir kriz ortaya çıkmıştı. Diğer ithal ürünler arasında demir ürünleri, bıçaklar, saatler, kağıt ve işlenmiş şeker vardı. Türk yerel sanayii bir kez daha rekabet konusunda başarısız olmuştu.[26]

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında başlayan süreç, ikinci yarısında tamamlandı. Kunduracı, terzi ve benzeri birkaç gerekli esnaf dışında, zanaate dayalı üretim neredeyse tamamen yok oldu ve Türkiye hammadde ihraç edip ürün ithal eden bir ülke konumuna düştü. Bir yanda toplumsal olarak Batılılaşmanın getirdiği giyim-kuşam ve ev eşyalarına dönük değişen talepler, diğer yanda kapitülasyonların Türk para politikasına getirdiği kısıtlamalar bu sonucun ortaya çıkmasında hiç kuşkusuz rol oynamaktaydı. Ancak ana neden, Türkiye'ninki gibi zayıf ve eski usul ekonominin, modern kapitalist sanayinin rekabetçi etkisine direnç göstermede yaşadığı temel yetersizlikte aranmalıdır.[27]

Bir zenginlik ve kudret kaynağı olarak sanayinin değeri Ortadoğu'da kısa zamanda anlaşılmıştı. Başlangıçta Halet Efen-

25. Tanzimat dönemi Osmanlı sanayii ile ilgili olarak bak. Ömer Celal Sarç, "Tanzimat ve Sanayiimiz", *Tanzimat*, s. 423-40; İngilizce tercümesi için bak. Issawi, *Econ. Hist.*, (1966), s.48-59; daha sonraki dönem için bak. Conker ve Witmeur.
26. Sarç, s. 425-6.
27. A.g.e. s. 427-34.

di ve Sadık Rifat Paşa[28] gibi gözlemciler bu konuda yorumlar yapmışlar, Türkiye'de Abdülhamid ve Mısır'da Mehmed Ali Paşa gibi yöneticiler verdikleri emirlerle fabrika kurup sanayi tesis etmeye gayret etmişlerdi. Ancak sanayileşme bir çırpıda Batı'nın o müthiş ve göz alıcı hazinelerini yoktan var edecek sihirli bir değnek değildi. Belki de bu alandaki en iyi örnek, iyi niyeti ve ilerici fikirleriyle tanınmış bir hükümdar olan Abdülmecid'dir. Saltanatı sırasında 150'den fazla fabrikanın kurulmasını teşvik etti ya da doğrudan ön ayak oldu. Bugüne kadar bunlardan sadece üç tanesi ayakta kalabilmiştir.[29] Devlet fabrikaları kötü biçimde tasarlanmış, verimsiz ve birçoğu ülkenin gereksinim duyduğu şeylerle ilintisi olmayan işletmelerdi ve ancak sürekli devlet yardımıyla parazit bir hayat sürdürebiliyorlardı. Bu fabrikaların çoğu bazen yalnızca bir-iki aylık faaliyetin ardından kapatıldı veya terk edildi. Yeni yeni görünmeye başlayan özel sanayinin büyük bir kısmı yabancıların kontrolündeydi ve onlar tarafından işletiliyordu. İşe uygun çalışan olmamasından kaynaklanan tüm o zorluklarıyla sanayinin gelişimi, ülkede bol bulunan hammaddelerin çabuk, ucuz ve kolay biçimde ihracıyla rekabet edemediği için kaçınılmaz olarak belli bir sınırı aşamadı.

Tanzimat dönemi devlet adamlarının son derece acemice uyguladıkları merkantilizm anlayışının hiçbir şekilde, on dokuzuncu yüzyılın hızı ve Türk insanının kaderciliğiyle uyuşması umudu yoktu. Politika üretemeyecek kadar zayıf, üretse bile uygulayamayacak kadar yoksul bir hükümetin elinde bu merkantilizm anlayışı, sadece başarısızlık, çöküş ve fakirleşmeyle sonuçlanmaya mahkumdu.[30]

28. Bak. yukarıda, s. 181 v.d.
29. Turhan, *Garblılaşmanın Neresindeyiz?*, s. 41; karş. Sarç, s. 435. Aynı şekilde Slade, 1832'de III. Selim'i ele alırken "onun kurduğu (ve şimdi yıkılmış olan) fabrikalar"dan bahseder. Bak. i. s. 211.
30. Saraç'ın konuyla ilgili kapsamlı gözlemlerine bakılabilir, s. 439-40.

Jön Türkler - Arazi Kanunları

Yirminci yüzyılın başlarında bile Jön Türk devrimcileri, Devrim'den önceki ve sonraki tartışmalarda ve ileri sürdükleri argümanlarda, ekonomik meselelere nispeten az önem vermişlerdi. Bu konudaki en ciddi girişimleri, 1867'de yapılan anayasa değişikliğinden bu yana hiçbir ciddi değişikliğe uğramamış olan 1858 Arazi Kanunnamesi'yle gündeme gelen toprak reformu olmuştu.[31] 1910 yılında kabul edilen bir dizi geçici yasayla, Arazi Kanunnamesi'nin özellikle ortak mülkiyet, ipotek ve veraset ile ilgili maddelerinde önemli değişiklikler yapıldı. Bunu, Mart 1911 ve Şubat 1913'teki diğer değişiklikler izledi. Sonuncu değişiklik, taşınmaz malların mülkiyetinin sınırlanması ve tescil edilmesi, değer ve gelirlerinin tahmin edilmesi için düzenli bir sistem öngörmekteydi. O meşhur iltizam düzeninin son izleri de ancak savaş yılları sırasında, bir başka reform vasıtasıyla yürürlükten kaldırıldı. Bu yasalar, Tanzimat reformlarının karmaşık ve çoğu kez düzensiz olarak geride bıraktıklarını önemli ölçüde basitleştirmişti. Ne var ki, az miktarda toprağı olan köylüler arasında da sıkıntılara neden oldu. Yeni miras kanununun kökeni Alman Medeni Kanunu'na dayanmaktaydı, ancak, Alman kanununda yalnız şehirlerde bulunan taşınmazlara uygulanan bazı hükümler, Türk kanununda, -büyük olasılıkla bir dikkatsizlik sonucu- tarımsal arazileri ve orman arazilerini de içine alacak şekilde genişletilmişti. Bunun sonucu olarak, arazilerin aşırı biçimde bölünmesi, sık sık mülkiyet kaybı, çok ciddi oranlarda yer değişikliği ve çeşitli sıkıntılar ortaya çıktı.[32]

31. Bak. yukarıda, s.165 ve 309.
32. Mardin, "Development of the Shari'a under the Ottoman Empire", Khadduri ve Liebesny (haz.), s. 287 v.d. Ayrıca bak. Nord; Louis Steeg, "Land Tenure" Mears (haz.), s. 238-64.

Ekonomik Milliyetçilik

İmparatorluğun son yıllarında Jön Türklerin gitgide büyüyen milliyetçiliği bu insanları, Cumhuriyet rejiminde daha yetkin bir kalkınmaya götürecek bazı ekonomik ve toplumsal değişiklikleri hayata geçirmeye yönlendirdi. Abdülhamid saltanatı sırasında, İmparatorluğa Avrupa'nın, özellikle de Almanya'nın, ekonomik olarak tam anlamıyla nüfuz edişi büyük bir hızla sürmüştü. 1908 Devrimi'nden sonra da bu durum devam etti. Ancak Jön Türkler, -Türk egemenliğine müdahil olunması biçiminde, sadece siyasî bir sorun olarak- bunun farkındaydılar. Türk Ocakları[33] tarafından ısrarla, ekonomik açıdan özgürleşme adına öncelikli şart olarak daha geniş kapsamlı millî ekonomik eylem çağrısı yapılıyordu. Yerli girişimleri harekete geçirmek üzere bir çoğu düzensiz çeşitli adımlar atıldı. 1913-14 yıllarında ekonomik kapitülasyonları kaldırmak için yapılan bir girişim[34] sonuçsuz kaldıysa da, 1913 Temmuz'unda "Millî İstihlak Cemiyeti" kuruldu ve ithal ürünler yerine, yerli ürünlerin tüketimini teşvik etmek için bir kampanya başlatıldı.[35] Aynı yıl sanayinin cesaretlendirilmesi için çıkarılan bir yasayla 1913-15 yıllarına ait ilk sanayi sayımı yapıldı[36] ve bu sayım 1915'te tamamlandı.*

Bu politikanın bir başka vasıtası da İstanbul'da tüketici kooperatifçiliği hareketi ile başladı. Henüz 1860'ta Midhat Paşa Tuna Valisi iken ilk tarım kredi kooperatiflerini kurmuştu. Ancak

33. Bak. yukarıda, s. 474.
34. Karpat, s. 83.
35. Y. H. Bayur, *Türk İnk. Tar.*, ii/4, s. 494-6.
36. Haluk Cillov, "Les Recensements industriels en Turquie", *R. Fac. Sci. Ec. Univ. Ist.*, xiii (1951-2), s. 163 v.d. Conker ve Witmeur, s. 55 v.d.
Çev. N.: Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından Mösyö Durand ve Fahri Bey adlı iki kişiye hazırlatılan bu istatistik, 1917 yılında yayınlanmıştır: *1329 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki*, İstanbul, Matbaa-i Amire. Bu çalışmanın Latin harflerine aktarılarak tekrar yayınlanması 1970 yılında olmuştur: *Osmanlı Sanayi, 1913, 1915 yılları sanayi istatistiki*, A. Gündüz Ökçün (haz.), Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, no. 299, Ankara, 1970.

bunun ardından başka kooperatif kurulmadı ve 1908 Devrimi sonrasına kadar Türkiye'de ciddi bir kooperatifçilik hareketi ortaya çıkmadı. Üretici kooperatifleri hareketi ise zaten yasa yapımı ve planlama evresinin ötesine hiçbir zaman geçememişti. Ancak 1909'dan sonra başkentin birçok bölgesinde tüketici kooperatifleri ortaya çıktı. Başkentteki bu gelişmenin arkasındaki itici güç, savaş yıllarının yokluk ve sıkıntıları oldu. Savaşın sona ermesiyle birlikte bunlar da, belki de maruz kaldıkları siyasi yönlendirme ve istismardan dolayı, ortadan kalktı.[37]

Bir millî ekonomi gelişimi için olmazsa olmaz şart, tam anlamıyla bir millî bankanın var olmasıydı. Ancak mevcut bütün bankalar, Osmanlı Bankası da dahil olmak üzere, az veya çok yabancı kontrolündeydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1916 yılındaki bir parti kongresinde, bazı tartışmaların ardından, bir İtibar-ı Millî Bankası'nın kurulmasına karar verildi. Banka 1917 Ocak ayında açıldı. Sermayesi, yarısı ödenmiş olarak 4 milyon Osmanlı Lirası'ydı ve çıkarılan 10 sterlinlik 400.000 hisse senedi kesinlikle sadece Osmanlı tebaasına ayrılmıştı. Öyle görünüyor ki, bu fikrin ilham kaynağı, Maliye nazırı Cevad Bey'di. Onun yanında Hüseyin Cahid [Yalçın] ve birçok önde gelen ticaret adamı da geçici idare heyetinde yer alıyordu.[38]

Bankanın himayesi altında bazı ticari girişimler başladı. Özellikle iki sigorta şirketi dikkat çekicidir. Yerli sermaye ile özel teşebbüsün şirket kurması kamuoyunda büyük ses getirdi ve fabrikalar göz alıcı törenlerle açıldı.[39] Aynı zamanda kanunen yabancı şirketlerden yönetim kurullarında belli bir sa-

37. Orhan Tuna, "Küçük Sanatlar ve kooperatifçilik Meseleleri", *İstanbul Üniversitesi Çanakkale Haftası 1952* (1953), s. 100-2. Türk kooperatiflerine dair Z. Fahri Fındıkoğlu'nun ayrıntılı bir araştırması vardır.

38. Tunaya, *Partiler*, s. 204-5; Karpat, s. 83. İtibar-ı Millî Bankası, 1924'te kurulmuş olan İş Bankası ile 1927 yılında birleşmiştir.

39. Tunaya, 204-5.

yıda Osmanlı tebaasına mensup kişilerin alınması şartı getirildi. 1916 tarihli bir yasa ile zaten imtiyaz sahibi şirketlerin defterlerini Türkçe tutma ve işlerini Türkçe üzerinden yürütmeleri mecburiyeti getirilmişti. Özellikle Makedonya'daki Türklere yönelik Rumların kötü muamelesini bahane olarak ileri sürerek Rumlar tarafından işletilen dükkanlara yönelik boykot hiç kuşkusuz ticaretin getirdiği avantajlardan Türklerin aldığı payı arttırmak amaçlı bir hareketti ve bu Osmanlıların ticarete katılımından farklı bir hareketti.[40]

Türk ticaretini ve sanayisini geliştirmeye dönük bu çabalardan Osmanlıların gerileyişinin son aşamasında ciddi bir sonuç çıkamazdı. Her halükarda bunlar, İmparatorluğun yenilgisi ve Jön Türk yöneticilerin kaçışıyla birlikte sona erdi. Ancak Jön Türkler yine de ekonomik siyaset ve kalkınmaya dair gidişatın bazı çizgilerini belirlediler. Bu çizgiler daha sonra ve daha uygun zamanda, Türkiye Cumhuriyeti tarafından da izlenecek çizgilerdi.*

Toplumsal Değişim: Yeni Elit

Abdülhamid dönemi Türkiyesi'nde toplumsal itibar ve gücün ekonomik temelinde ortaya çıkan önemli değişimleri tam anlamıyla kesin olarak teşhis edebilmek mümkün değildir. Ancak bazı yeni toplumsal ve mesleki unsurları ayırt etmek ve bunların, ülkenin yönetici ve iyi yetişmiş eliti arasında yükselişini gözlemlemek olasıdır ve bu durum, Osmanlı İmparatorluğu gibi bir İslamî toplumda çok daha önemlidir. Söz konusu yeni unsurlar, öncekilere kıyasla, çok daha farklı toplumsal kat-

40. Bayur, *Türk İnk. Tar.*, ii/4, s. 493-4; Emin, *Turkey in the World War*, s. 114 v.d.; Karpat, s. 84.

Çev. N.: Milli ekonomi ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bak. Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum Milli İktisat - Milli Burjuvazi (1908-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

manlardan çıkıp gelmekteydi. İyi eğitimli elitin taşıdığı bu toplumsal çeşitlilik, ve hatta belki de sayılarındaki ciddi artış, eski dönemin mücadelelerindeki o dostane samimi havayı yavaş yavaş ortadan kaldırdı. Birkaç istisna dışında, Genç Osmanlılar'ın ve ilk Meşrutiyetçilerin tümü itibar ve iktidarın en üst tabakasına mensup, aynı toplumsal düzeyde ve çoğu kez de muhalifi oldukları rejimin adamlarıyla şahsen tanışıklığı olan insanlardı. Dolayısıyla, işler gerçekten ciddiyet kazanmadan önce, bir tür şahsî lütufa her zaman erişebiliyorlardı. Abdülhamid saltanatının ilk dönemlerinde bile bu durum geçerliydi, yani padişah terfi ve af vaatleriyle cezbetmek üzere sürgünlerin peşinden Avrupa'ya paşalar yollama yöntemini denemeye değer bir girişim olarak görmüştü.[41] Ancak eğitimli elitin sayısı artıp çeşitlendikçe kişisel bağlar zayıfladı, iktidar mücadelesi daha keskin, daha şiddetli bir hal aldı ve başarısızlığın cezası daha korkunç ve dönüşü olmayan bir şekle dönüştü. Aslında siyasî muhaliflerin kapsamlı biçimde ortadan kaldırılmasını başlatan padişah değil, tam aksine Jön Türkler olmuştu. O zamana kadar İmparatorluğun yönetici eliti bir aile çevresinin sınırlarını çoktan aşmıştı ve bu değişimin yansıması, siyasî yaşamın daha da keskinleşen çatışmalarında, daha da insafsızlaşan havasında görülüyordu.

Eğitimli elitin içindeki bu yeni unsurlardan dört tanesi özel önem taşımaktadır: Subaylar, memurlar, hukukçular ve gazeteciler. Bu dört meslek grubunun mensupları yeni Türkiye'nin hazırlanmasında ve kuruluşunda, sayılarıyla kıyaslanamayacak oranda rol üstlendiler.

Gazetecilik ve hukuk Türkiye'de yepyeni mesleklerdi. Geleneksel düzen içinde, açıkça kabul görmüş tek hukuk ve yargı

41. Bak. yukarıda, s. 271.

sistemi İslamiyet'in kutsal hukuku olan Şeriat'tı. Şeriat'ın yetkili temsilcileri olan müftüler ve kadılar, yani hukukî danışmanlar ve hakimler birer din adamıydı. Eğitim, statü ve işlevleri bakımından ilahiyatçılar ve vaizlerle bir tutuluyorlar ve onlarla beraber İstanbul'daki Şeyhülislam'ın yüksek otoritesi altında büyük bir ilmiye sınıfı oluşturuyorlardı. Ne var ki yeni, laik (seküler) yasaların getirilmesi ve bunların uygulanması için yeni, laik mahkemelerin kurulması yeni, laik avukat ve hakimlere dönük bir talebin ortaya çıkmasını sağladı. Bu yeni ve laik hukukçulardan yargıçlar, eski kadıların icra etmek için yeterli donanıma sahip olmadıkları bir görevi yerine getirecekler, avukatlar da İslam dünyasının daha önce bilmediği bir mesleği icra edip bir beceri geliştireceklerdi. Başlangıçta laik hukukçuların sayısı ve önemi azdı. Abdülhamid'in açtığı okullar sayesinde bu grubun hem sayısı hem önemi arttı ve modern bir devlet yapısı içinde üstlenecekleri yeni role hazırlanmalarına yardım etti.

Hukuk gibi gazetecilik de öncesi ve dolayısıyla da toplumsal geleneği veya bağlantıları olmayan, yeni bir meslekti. Tanzimat döneminin ilk gazetecileri edebiyatçı, devlet memuru ya da siyasetçilerden oluşuyordu, yarı zamanlı amatörlerdi. Tam anlamıyla nelere kadir olduğunu anlayamadıkları bu yeni iletişim aracıyla sadece oyalanıyorlardı. Abdülhamid devrinde de bir ölçüde durum buna benziyordu; pek çok gazeteci, faaliyetlerini memurluk, öğretmenlik veya diğer mesleklerle birlikte yürütmekteydi. Bununla birlikte gerçek anlamda gazetecilik açık ve hızlı bir gelişim gösterdi, haberleri toplamada, sunmada ve tartışmada maharet sahibi ve geçimini asıl olarak basın yoluyla sağlayan bir meslek grubu ortaya çıktı. Okuryazarlığın artması -ki Ahmed Emin'e göre on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde okuryazar sayısı üç katına çıkmıştı- haber ve ben-

zeri bilgilere olan talebin yükselmesi, gazete yayıncılığını kârlı bir yatırım haline getirirken, gazetecilere de yeni bir konum ve güç kazandırdı.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra ortaya çıkan bazı Arap devletlerinde keskin görüşlere sahip avukat ve gazeteciler siyasal hayatta belli bir dönem tartışma götürmeyecek bir rol üstlenmeyi başarmışlardı. Türk devriminde ise, hukuk adamları ve gazeteciler önemli bir role sahip olmakla birlikte, yeni elitin diğer iki unsuru olan subay ve devlet memurları onların üstündeydi.

Ordu ve bürokrasi hiç kuşkusuz Türkiye'de hiç de yeni değildi. Tam aksine, ulemayla birlikte, geleneksel siyasi ve toplumsal düzenin dayandığı üç sütunu oluşturmaktaydı. Ancak ulemanın aksine, inanılmaz bir değişim geçirmişlerdi. Yüz yıldan fazla bir zamandır Osmanlı Devleti bütün gayretini askerî ve idarî reform uğrunda harcamıştı, Amacı, tek başına düşman Avrupa'ya direnebilecek modern bir ordu ve zamanın da kanıtladığı üzere, bu ordunun sırtını dayayabileceği modern bir devlet kurmaktı. Yeni yöntemler ve teçhizat, yeni okullar ve müfredat yeni bir tür subay ve memur sınıfı yaratmıştı. Bunlar Batı etkisine ve fikirlerine açık, eski sadakat anlayışlarına Avrupa örneğinden esinlendikleri yeni ve radikal bir vatanseverlik anlayışını da katan insanlardı. Bütün bu reform ve değişimlerin ardından, çok farklı katmanlardan istihdam edilen, ama kendini idame ettirebilen askerî ve bürokratik sınıf, İmparatorluğun savunmasında ve idaresinde üstlendikleri imtiyazlar ve sorumluluklara dair o derin inancı muhafaza ettiler. Öyle ki, halkın geri kalanı hâlâ kendiliğinden ve içgüdüsel olarak bu konum ve otoriteyi tanımaktaydı. 1920'de bile Kemalist devrimin Ankara'da toplanan ilk Büyük Millet Meclisi'nde 138 memur,

53 asker, 53 din adamı vardı ve bu sayı, toplam vekillerin yaklaşık üçte ikisini oluşturmuştu.[42]

Devrimciler: Kemalist Halkçılık

Türk devrimi mücadelesinin ilk aşamalarında ortada olan ekonomik etken veya güçleri ayırıp belirlemek bundan dolayı son derece zordur. İktidar mücadelesi verenler, yönetici elit içindeki farklı gruplar ya da hiziplerden ibaretti. Hepsi de geçimini devletten sağlayan ve devlet memuriyetini, kendileri gibi insanların doğal ve en elverişli kariyer alanı olarak görmekteydiler.

Ancak Jön Türkler önemli bir değişiklik yaptılar ve halkın siyasete duyduğu ilgi ve katılımı yaygınlaştırdılar. Daima yüksek tabakadan, varlıklı ve dokunulmaz aileleri olan ilmiye sınıfıyla ya da başkente vazgeçilmez bir ilgi duyan, geleneksel resmi eğitimde ısrarcı olan bürokrasiyle kıyaslandığında, ordu mensupları daha geniş bir çevreden geliyordu. Alt tabakalardaki yoksul ve taşralı ailelerden gelen eğitimsiz insanların silahlı kuvvetlere girme şansı vardı. On dokuzuncu yüzyıl boyunca büyüyen ve modernleşen ordunun yetenekli olanlara kapısını açıktı ve gelecek vaat eden bir meslek sunuyordu.[43]

Jön Türk Devrimi ve subayların siyasî konularda egemen bir etken olarak ortaya çıkışıyla, siyasî eylemler ve kaygılar, bir zamanlar içinde kapalı kaldıkları saray ve Bab-ı Âli'nin dar çevresinin epeyce dışına taşmıştı. İleriki dönemde yaşanan olaylar da bu değişime katkı sağladı ve hızlandırdı. Bir dizi genel ve yerel seçim, okuryazar sayısının artışı ve basının yaygınlaşma-

42. Bak. yukarıda, s. 331-2; karş. D. A. Rustow'un yorumları, Macridis (haz.), s. 315-16. Ayrıca daha fazla bilgi için bak. Frey, ***Elite*** (1965), ve Ward and Rustow, *Political Modernization* (1964).

43. Rustow, *Wld. Polit.*, xi. 515.

sı, hepsinin ötesinde, siyasî iktidar mücadelesi yapanların toplantı, miting ve hatta yerel parti temsilcilikleri aracılığıyla halkın desteğine başvurması, bir zamanlar buna benzer konuları kendi yaşamlarından kopuk gören ve kendilerini bu konuda yetersiz hisseden Türkler arasında siyasete yönelik yeni bir tavır oluşmasına yardımcı oldu.[44]

Siyasete katılımın yanı sıra, doğrudan doğruya harekete geçme konusunda da ilk dersi Jön Türkler verdi. 1913 yılında, Batı Trakya'yı tekrar ele geçirmek için taşıdıkları beyhude bir umutla, birdenbire ajitasyon ve gerilla hareketine giriştiler. Öyle görünüyor ki, İmparatorluğun askerî alanda uğrayacağı yenilgiyi de önceden görmüş ve 1918 sonbaharında Anadolu'da bir direniş hareketi kurmak için hazırlanmaya başlamışlardı.[45]

Bu şartlar altında, o devrin bazı Batılı ve Türk gözlemcilerinin, Anadolu'daki yeni milliyetçi hareketi, artık itibarını kaybetmiş İttihat ve Terakki'nin dış görünüşünü değiştirmiş olarak yeniden kendini göstermesi şeklinde değerlendirmesinin şaşırtıcı bir tarafı yoktur. Aslında bir bakıma tamamen yanılmamışlardı. Ne var ki kısa süre sonra, yeni ve farklı bir oluşumun harekete geçtiği anlaşıldı ve bunun ne olabileceği konusunda bazı endişeler belirdi.

Mütareke döneminin sadrazamı olan Ahmed İzzet Paşa bir mektubunda 1920-21 kışında, Kral Konstantin'in Yunan tahtına geri dönüşü İtilaf devletlerinin Helen hayranlığını kırdığında, nasıl milliyetçilerle uzlaşma yollarını düşünmeye ve onlar hakkında telaşla bilgi edinmeye başladıklarını anlatır. Birçok İngiliz subayı Anadolu'daki adamlarla gizlice temas halinde olduğuna inandıkları Ahmed İzzet Paşa'yı ziyaret edip siyasî görüşleri hakkında araştırma yapmışlar, özellikle de Anadolu'dakilerin

44. A.g.e. s. 541.
45. A.g.e. s. 541-2.

tamamen Bolşeviklere bağlı olup olmadıklarını öğrenmek istemişlerdi. İzzet Paşa onlara şu cevabı verdi:

> *Büyük bir kısmı yüksek rütbeli askerden, memleket eşrafı, arazi sahipleri ve münevverlerinden oluşan bu heyetin komünizm nazariyatına temayül etmeleri tasavvur olunamaz. Ancak batı devletleri tarafından haksızca yapılan baskı sürdürülürse Rusya'nın kucağına atılmaları ihtimali yok değildir.*[46]

İzzet Paşa düşündüklerini ifade ederken kelimelerini dikkatle seçiyordu. Bunu yaparken de klasik bir politik hareket haline gelecek olan bir yöntemin ilk formülünü oluşturmuş oluyordu. Aynı zamanda milliyetçi hareketi son derece doğru olarak tanımlamaktaydı, onların komünizm karşısındaki tavırları hakkında İzzet Paşa'nın tanımı sonraki olaylarla büyük ölçüde doğrulanacaktı.

Ne var ki, hareketin ilk günlerinde, Mustafa Kemal'in köklü toplumsal ve ekonomik görüşler dile getirdiği bir dönem vardı. 1 Aralık 1921'de Ankara'da yaptığı bir konuşmada şöyle diyordu:

> *Hükümetimizi toplumbilim açısından ifade etmek gerekirse, "halk hükümeti" deriz... Biz hayatını, istiklalini kurtarmak için çalışan gayret sahibi zavallı bir halkız. Mahiyetimizi bilelim. Kurtulmak, yaşamak için çalışan ve çalışmaya mecbur olan bir halkız. Dolayısıyla, her birimizin hakkı vardır, yetkisi vardır. Fakat çalışmak sayesinde bir hak kazanırız. Yoksa sırtüstü yatmak ve hayatını gayret göstermeden geçirmek isteyen insanların bizim toplumumuzda yeri yoktur, hakkı yoktur. O halde ifade ediniz, efendiler! Halkçılık, toplumsal düzeni, çabasına ve hukukuna dayandırmak isteyen bir toplumsal ilkedir. Efendiler! Biz bu hakkımızı muhafaza etmek, istiklalimizi güvende tutmak için toplum ve millet olarak bizi mahvetmek isteyen emperyalizme karşı ve bizi yutmak isteyen kapitalizme karşı milletçe savaşmayı uygun gören bir ilkeyi takip eden insanlarız... Hükümetimi-*

46. Nakleden İnal, s. 1996; karş. Rustow, *Wld. Polit.*, xi. 542.

zin dayandığı esasın, toplumbilime dayalı bir esas olduğunu açıkça görünüz. Fakat ne yapalım ki demokrasiye benzemiyormuş, sosyalizme benzemiyormuş, hiçbir şeye benzemiyormuş! Efendiler, biz benzememekle ve benzetmemekle iftihar etmeliyiz. Çünkü biz bize benziyoruz, efendiler![47]

Mustafa Kemal'in daha sonraları Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programına ve hatta Türk anayasasına giren halkçılığı, içi boş bir ifade olmanın çok ötesindeydi. Bilinen siyasî ve kültürel etkilerinin dışında bu, cumhuriyet hükümetinin pek çok girişiminde ifadesini bulan bazı ekonomik ve dahası, toplumsal fikirler taşıyordu. Ne var ki, batıyla barış antlaşmasının imzalanmasının ardından ve Batılılaşma süreciyle birlikte, açıkça dile getirdiği kapitalizm karşıtı özelliğini kaybetmiş ve Anadolu'nun uzak kırsal bölgelerinde süregelen feodal imtiyazlara son vermek gibi meselelerle daha çok ilgilenmeye başlamıştı.

17 Şubat 1923'te Mustafa Kemal İzmir'de bir iktisat kongresi başlattı. Bir araya gelen delegelere yaptığı açılış konuşmasında, acilen hızlı ekonomik kalkınma araçlarının aranıp bulunması ve bu şekilde milletin ekonomik hayatında yüzyıllardır süren ihmal edilmişliğin ve yetersizliğin açtığı yararların sarılması ihtiyacını dile getirdi:

Arkadaşlar, sizler doğrudan doğruya milletimizi oluşturan halk sınıflarının içinden geliyorsunuz ve onlar tarafından seçilerek geliyorsunuz. Bu nedenle, memleketimizin, milletimizin halini, ihtiyacını ve milletimizin emellerini ve elemlerini yakından biliyorsunuz... Sizin söyleyeceğiniz sözler, alınması gerekliliğini beyan edeceğiniz tedbirler; doğrudan doğruya halkın dilinden söylenmiş gibi değerlendirilir... Halkın sesi Hakkın sesidir.

Sadece askerî gücün yararsızlığını, geçmişteki Türk devletlerinin boşuna döktüğü kan ve harcadığı gayreti enine boyu-

47 *Söyler*, 190-1. Son cümle sıkça nakledilen bir ifade olmuştur.

na tartışmaya devam eden Mustafa Kemal, sözlerine şöyle devam eder:

> *Arkadaşlar, kılıç ile fetihler yapanlar, sabanla fetihler yapanlara mağlup olmaya ve sonuçta mevkilerini terk etmeye mecbur olurlar. Nitekim Osmanlı saltanatı da böyle olmuştur... Kılıç kullanan kol yorulur, nihayet kılıcı kınına koyar ve belki o kılıç o kında paslanmaya mahkum olur. Lakin saban kullanan kol, gün geçtikçe daha da kuvvetlenir, kuvvetlendikçe daha çok toprağa sahip olur...*

Kısaca millî egemenlik ekonomik egemenliğe dayanmalıydı. Bu olmadan, siyasî ve askerî zaferler, ne kadar muazzam olursa olsun, boş ve gelip geçiciydi. Ekonomik gayretler olmaksızın, en büyük ve en kutsal millî hedefler kağıt üzerinde kalan boş hayaller olmanın ötesine geçemezdi. Duyun-u Umumiye'nin, kapitülasyonların, verilmiş imtiyazların yarattığı ekonomik esaretin yerine, hür ve genişleyen bir millî ekonomi geçmeliydi.

Bunların tümünü başarabilmek için büyük değişiklikler gerekiyordu: Tarımda makineleşme, sanayinin gelişmesi, ulaşım ve iletişimde iyileştirme. "Memleketimizi demir ve karayolları ağı haline getirmek zorundayız. Çünkü batı ve dünya tren ve otomobil kullanırken, biz bunlara karşı eşek ve kağnı ile toprak yollar üzerinde rekabet edemeyiz."

Bu görevde, bütün millet birlikte çalışmak zorundaydı. Türk halkı, çıkarları birbiriyle çatışan farklı sınıflara bölünmüş değildi. Aksine, herkesin ortak varlığı ve gayreti gerekliydi.

> *Bu dakikada dinleyicilerim çiftçilerdir, sanatkarlardır, tüccarlardır ve amelelerdir. Bunlardan hangisi diğerinin karşısında yer alabilir. Çiftçi sanatkara, sanatkar çiftçiye ve çiftçi tüccara ve bunların hepsi bir diğerine ve ameleye muhtaçtır, bunu kim inkar edebilir?*[48]

48. Mustafa Kemal'in konuşmasının tam metni için bak. *Söylev*, ii. s. 99 v.d.; karş. *Hist.*, s. 270 v.d. ve 312.

4 Mart'a kadar Kongre'deki görüşmeler devam etti. Latin harflerinin benimsenmesi gibi konuları ele alan bazı tartışmalar da yapılmakla birlikte, kongrede birçok ekonomik mesele değerlendirildi ve son oturumda, Misak-ı İktisadî adı altında bir ekonomi sözleşmesi kabul edildi. Bu misak, hem Ankara'da hem de İstanbul'da kabul edilmiş olan Misak-ı Millî'nin ekonomik anlamda paraleli olacaktı.[49]

Mustafa Kemal'in konuşmasında bahsettiği dört sınıf, yani tüccar, çiftçi, zanaatkar ve işçilerin tümü, kongrede temsil edilmiş ve ayrı gruplar halinde bir araya gelmişlerdi. Ancak Mustafa Kemal'in açılış konuşmasında, sınıflar arası çatışmaya dayalı ideolojilerin açıkça reddedilmesi, kongrenin, aslında Kemalist devletin, toplumsal ve ekonomik ideolojilerinin uzun yıllar boyunca esas noktasını oluşturdu.

Bu, kesinlikle hareketin başlarındaki toplumsal radikalizmin, -ya da halkçılığın- terk edilmesi anlamına gelmiyordu. Aksine, 1920'li yıllarda, her ikisi de tarımsal reform alanında, son derece önemli iki büyük tedbir daha benimsendi.

Bunlardan birincisi, 17 Şubat 1925 tarihli kanunla kabul edilen Aşar'ın kaldırılmasıydı. Kökleri Ortaçağ İslam devletlerinin malî sistemine kadar uzanan bu vergi, düzensiz biçimde uygulanmaktaydı ve genelde yasal onda birlik oranı inanılmaz biçimde aşan ciddi bir suiistimal vasıtası haline gelmişti. 1840 tarihli bir kanunla[50] aşarın oranı önce onda bir olarak sabitlenmiş, daha sonra ise on ikide bire düşürülmüştü. Herhangi bir indirim uygulanmaksızın vergi, gayrisafî hasıla üzerinden hesaplanıyordu. Devletin gelir kaynaklarının büyük bölümünü temin eden bu vergi, köylü üzerinde son derece ağır bir yük olmuştu.

49. Misak-ı İktisadi hakkında bak. *OM*, ii. (1923), s. 593, 671 ve yayınlanmış olan *Zabıtlar*; Misak-ı Milli için bak. yukarıda, s 335.
50. Barkan, *Tanzimat*, s. 354 v.d.; İnalcık, *Muslim Wld.*, xlv. 226.

Aşarın kaldırılmasıyla birlikte, bu kez tütün, alkol, kibrit gibi tekel maddeleri devletin ana gelir kaynakları haline geldi. Böylece devleti besleyen ana yük küçük köylüden alınıp tekel ürünlerinin başlıca müşterileri olan toprak sahiplerine ve şehir halkına aktarılmış oldu. Bu tedbirle cumhuriyet hükümeti, köy nüfusunun maddi durumunda çok ciddi bir değişiklik yaratmış oluyordu. Kuşkusuz bu değişiklik, ortaya çıkan ayaklanmalar sırasında, köylülerin devlete bağlılığını, ya da en azından sessiz kalmasını sağlamış oldu.

Cumhuriyet'in getirdiği ikinci önemli reform toprak mülkiyetiyle ilgiliydi. 1926'da İsviçre Medeni hukukunun benimsenmesiyle birlikte toprak mülkiyeti sistemi birleştirilmiş ve modernleştirilmişti. Böylelikle, ülkede feodal sistemden kalan son izlere de yasal olarak son verilmiş oldu. Ne var ki bunun yasal olarak son bulması yeterli değildi, özellikle güneyde ve doğudaki çok sayıda büyük toprak sahibi hâlâ taşrada neredeyse derebeyi konumunu sürdürmekteydi. Ülkenin daha gelişmiş bölgelerinde bile kentlerdeki büyük toprak sahipleri taşradaki zengin köylülere bağımlıydı ya da onlarla müttefikti ve bu sayede köylüler üzerinde hâlâ inanılmaz bir güce sahiplerdi.

Kemalist rejimin pek kısıtlı kaynaklarla, kuvvetini azaltmaya ya da ortadan kaldırmaya çalıştığı güç odakları bunlardı. Uygulanan bir diğer yöntem, toprak dağıtımı, yani devlet eliyle topraksız köylülere ve yeni göçmenlere toprak verilmesi oldu. 1927 ve 1929'da toprak dağıtımına ilişkin yasalar kabul edildi. Ancak uygulama son derece ağır işledi. 1923 ile 1934 yılları arasında sadece 711.000 hektar arazi dağıtılabildi.[51] En önemli toprak dağıtımları doğudaki illerde yapıldı, burada hükümet toplumsal politikalarına ek olarak 1925 ayaklanmasına önder-

51. Barkan, "La Loi sur la distribution des terres", *R. Fac. Sci. Ec. Univ. Ist.*, (1944-5), s. 44 v.d.

lik eden derebeyi veya aşiret reislerinin gücünü kırmayı amaçlıyordu.

Bazı bölgelerde, özellikle de Ege bölgesinde ve Karaman'da önceleri Rumların elinde bulunan araziler mübadelenin ardından Müslüman göçmenlere ve Kurtuluş Savaşı gazilerine verilince, orta ölçekli mülklere sahip yeni bir toprak sahibi sınıf ortaya çıktı. Yeni rejimle aralarında sıkı bağlar bulunan bu gruplar çoğu kez bir zamanlar yerel ağaların ve toprak sahiplerinin elinde tutmuş oldukları itibarı ve yetkiyi kendi tasarruflarına almaktaydılar.[52]

Toprak sahiplerinin elinde tuttuğu ayrıcalıklara çok daha fazla zarar veren bir başka değişiklik vardı. Ülkenin her yerinde, Halk Partisi'nin yerel şubeleri açılmaktaydı ve bunlar, son derece etkin ve açıkça belirlenmiş bir rol üstlenmişlerdi. Mustafa Kemal'in Türkiyesi'nde mahalli parti temsilcileri Kemalist devrimin yetkili birer unsuruydu. Aynı zamanda, köylülere pek çok konuda "tavsiyede" bulunuyorlardı. Böyle yaparak eskiden yerel eşrafın sahip olduğu güçlerin birçoğunu da kendi ellerine almış oluyorlardı.[53]

Kemalist rejimin tarımsal alandaki radikal tutumu, şehirli çalışan sınıfa olan tavrıyla hiç uyuşmuyordu. İzmir İktisat Kongresi'ne bağımsız bir grup olarak katılabilmeleri, Türk işçi sınıfının kendi gelişimi içinde önemli bir milat olmuştu. Kurtuluş Savaşı sırasında sosyalist ve sendikal pek çok grup kurma girişiminde bulunulmuştu ve faaliyetleri asıl olarak yabancı yatırımları hedef aldığı için millî hareket içinde belli bir yer edinmeyi başarmışlardı. Ne var ki bu gruplar içinde komünist eğilimler belirmeye başladı ve 1923'ten sonraki dönemde Türk si-

52. Kemal Bilbaşar'ın *Pembe Kurt* (İstanbul, 1953) öyküsü, bir Ege köyünde bu değişimlerin canlı biçimde resmetmektedir. Ayrıca bak. yukarıda, s. 607.
53. Bak. yukarıda, s. 517

yasetinin Rusya'dan gitgide uzaklaştığı ve Batı'ya yöneldiği sırada, devlet bu tür hareketlere karşı daha hoşgörüsüz davranır oldu. Taslağı önceden oluşturulmuş, liberal ilkelere dayalı bir iş kanunu tasarısı reddedildi ve birçok kısıtlama getirildi. Mart 1925 tarihli olağanüstü Takrir-i Sükun Kanunu sosyalist ve sendikal hareketlere bir son verdi.[54]

Devletçilik[55]

1929'daki büyük buhran Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik ve toplumsal gelişiminde yeni bir çığır açtı. Ekonomik gereksinmeler, Türk devletini gitgide daha yoğun olarak ekonomik faaliyetlere girişmeye mecbur bıraktı ve 1931 yılında, devletçilik ilkesi devletin programındaki ana maddelerden biri olarak benimsendi. Aynı zamanda, birçok Avrupa ülkesinde dikta yönetimlerinin ve diktatörlük hareketlerinin hız kazanması, ekonomik liberalizm gibi siyasî liberalizmi de gözden düşürdü. Böylece Türk devleti için, yeni ekonomik sorumluluklarıyla birlikte gelen yeni siyasî yetkiler edinip bunları kullanmak kolaylaştı.

Bu yeni politika, herhangi yeni bir ideolojik eğilimden esinlenmemiş, ya da doğrudan herhangi bir dış kaynaklı kuramsal etkinin sonucuymuş gibi görünmemektedir. Bununla beraber söz konusu buhran, Türkiye'deki Batı ve kapitalizm karşıtı duyguların bir ölçüde yeniden canlanmasına yol açmıştı. Rusya ile

54. Türk işçi ve sendika hareketlerine dair bak. Lütfü Erişçi, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi* (1951); Kemal Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık* (1955); Tunaya, *Partiler*, s. 463 v.d.; Laqueur, *Communism*, s. 205 v.d. (Komünist hareketler hakkında); G. Haupt, "Le début du mouvement socialiste en Turquie", *Le Mouvement Social*, no. 45 (1963), 121-37; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar* (1967). R. P. Kornienko'nun Erişçi'nin kitabına dair değerlendirmesinde Rusça ve diğer bazı yayınlar sıralanmıştır, bak. *Sovietskoye Vostokovedenie* iii (1957), 198-203. Takrir-i Sükun Kanunu için bak. yukarıda, s. 363.

55. Bak. yukarıda, s. 383 v.d.

kurulan yeni ekonomik işbirliği ise Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki yoldaşlık duygusunu bir ölçüde yenilemişti. Türkiye'de, yayınladıkları derginin adıyla bilinen Kadro hareketi, yeni bir ideolojik eğilim olarak işte tam bu koşullar altında ortaya çıktı. 1932 ile 1934 yılları arasında yayınlanmış olan *Kadro* dergisinin önde gelen isimleri arasında, büyük roman yazarı ve sonra diplomat olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu[56] ve birçok yazar, entelektüel yer alıyordu. Başlangıçta belli bir ölçüde resmî destek alan Kadro grubunun politikası, "Marksizm, milliyetçilik ve korporatizmin yüzeysel bir bileşimi" olarak tanımlandı.[57] Bizzat kendi değerlendirmelerine göre, Türkiye'de birikmiş sermaye, dolayısıyla sınıf mücadelesi yoktu, sermaye birikimi yapmak ve kullanmak, böylelikle bir sınıf mücadelesinin ortaya çıkmasını engel olmak da devletin göreviydi. Bu yeni ekonomik devlet anlayışında, nitelikli ve becerikli yöneticilerden oluşan bir kadro, bu kadronun yöneticiliğini takip edip benimseyecek kitlelerin yararına ekonomiyi yürütülecekti. Türk devrimi, dünya çapında yaşanan kapitalizm ve emperyalizmden kurtulma mücadelesinin bir parçasıydı. Türk devleti de tüm ekonomik ve toplumsal meselelerin hem en tepedeki hakemi, hem de etkin bir yöneticisi olarak her şeyden önce gelişmiş bir teknoloji ve kalkınmış bir ekonominin oluşturulması işini üstlenmekteydi.

Roma, İstanbul ve Moskova kaynaklı bu düşünceler uzun ömürlü olmadı. Ekonomik ve toplumsal sorunların alenen tartı-

56. Yakup Kadri için bak. yukarıda s. 394 ve 541.

57. Karpat, s. 70. Burada ifade edilenlerin temel kaynağını Dr. Karpat'ın kadro grubu hakkındaki incelemesi oluşturmuştur. (Çev. N.: Kadro hareketi konusunda son zamanlarda yapılan çalışmalar arasında şunlar sayılabilir: Selim İlkin ve İlhan Tekeli, ***Kadroculara ve Kadro'yu Anlamak Bir Cumhuriyet Öyküsü***, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003; Kurtuluş Kayalı, ***Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı Görüntüdeki Dinamizmin Gölgelediği Tıkanıklık***, İletişim Yayınevi, 2000; Mustafa Türkeş, ***Kadro Hareketi Ulusçu Sol Bir Akım***, İmge Kitabevi Yayınları, 1999. Ayrıca *Kadro* dergisinde yayınlanmış seçme makalelerin bir derlemesi için bak. *Kadro - Seçmeler*, İleri Yayınları, 2004.

şılması, öne sürülen bazı değerlendirme ve çözümlerin son derece radikal olması gibi nedenlerle *Kadro* dergisi, münasip biçimde nazikçe yasaklandı ve başyazarı olan Yakup Kadri büyükelçi olarak Arnavutluk'a sürüldü. Buna rağmen Kadro grubu uzun süre boyunca bu tür analizler yapan Türkiye'deki tek grup olmuştu ve Türk entelektüelleri üzerinde ciddi bir etki bıraktı.[58]

Rus kaynaklı örneklerin benimsenmesi ve Rus uzmanların varlığı, Türk yöneticilerin istekleri ne olursa olsun, devlet kontrolünün genişletilmesinde ve özel girişimin önünün kesilmesinde hiç kuşkusuz etkili oldu. Ancak tüm bunların ötesinde, "Devlet üstlenmelidir" doktrini, Türkiye gibi bir ülkede hem yönetenlerin hem de yönetilenlerin geçmişten devraldıkları gelenek ve âdetlerle son derece uyumlu, kolay ve tanıdık bir anlayıştı. Devletin ekonomik hayatı kontrol etmesi ve yönetmesi fikri otoriter, bürokratik ve ataerkil Kemalist rejim için, yönetici elitin yetkisinin, üstünlüğünün ve görevlerinin son derece doğal bir uzantısı gibi görünmekteydi. Eğer ekonomik kalkınma gerçekten gerekliyse, diğer her alanda olduğu gibi, bunu da milletin güvenliği ve mutluluğundan sorumlu olan yetkililer üstlenmeliydi. Bu konu, kafir iş adamlarına veya cahil köylülere bırakılamayacak kadar önemliydi.

Özel girişimin kuşkuyla karşılandığı veya yetersiz kaldığı bir ülkede böylelikle devletçilik fiilen, millî kalkınma ve güven-

58. Karpat, s. 70-73. *Kadro*'nun kapatılmasıyla ilgili olarak Yakup Kadri'nin açıklamaları, özyaşamöyküsel eseri olan *Zoraki Diplomat*'ta, s. 22'de yer almaktadır. Yakup Kadri derginin, Halk Fırkası'nın rızasıyla yayınlandığını ve tek hedefinin parti ilkelerini aydınlığa ve açıklığa kavuşturmak olduğunu dile getirir. Fırsatçıların ve bürokratların ayak takımının, devrimci bir hareketi yürütmelerine imkan yoktu. Devrimci bir parti kadrosuz oluşturulamazdı. Ortaya koymaya çalıştıkları şey, devletçilik adı verilen ekonomik sistemin tekelcilikle aynı şey olmadığı, özel ve bölgesel çıkarların halkın sırtına ağır yükler yüklemek için bir vesile olarak kullanılmaması gerektiğiydi. *Kadro* için ayrıca bak. *Forum* (Ankara) dergisinin Ekim-Aralık 1958 tarihli sayılarında yayınlanmış olan yazılar.

lik adına sanayi faaliyetinin öncüsü ve idarecisi olarak devletin müdahale etmesi demekti. Cumhuriyet'in ilk yılında, özellikle demiryollarının yaygınlaştırılması ve tütün, kibrit ve alkol tekellerinin teşkilatlanması gibi bazı ilerlemeler kaydedilmişti. Türkiye'nin ilk beş yıllık kalkınma planı 1934-9 arasında uygulandı. Bu plan olağanüstü büyüklükte bir kalkınmayı hedefliyordu.

Türk resmi raporlarına göre, "programın ana hatları ve tasarlanan sanayinin kapsamı sadece ve sadece ülkenin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmesini mümkün kılmak arzusuyla belirlenmişti..."[59] Kuşkusuz bütün bunlar normal ekonomik değerlendirmelerle belirlenmemiştir ve iktisatçılar da bu devletçi sanayileşmenin hatalarını ve başarısızlıklarını kolayca tespit edebilmişlerdir. Bunun sorumluluğunun, Türk planlamacılarla onların yabancı uzman danışmanları arasında paylaşılması gerekir.[60]

Ancak tüm bu kusurlarına karşın yapılan planlar, Türkiye'nin sanayi üretiminde önemli bir artış sağladı. 1927 ile 1939 yılları arasında toplam dünya üretimi içinde % 0.14'ten % 0.23'e çıktı. Bundan daha hızlı bir sanayi kalkınması sadece Rusya ve Japonya'da tespit edildi.[61] Her ne kadar verimlilik zayıf kalmış ve kentleşme yavaş ilerlemiş olsa da, sermaye birikimi ve yatırımlar büyümüş ve bu, özel sektör sanayisinde de gelişmeyi beraberinde getirmişti. Yavaş ve sınırlı olmakla birlikte, yaşam standardında da bir yükselme olduğunu gösteren işaretler vardı.[62] Ama ekonomik başarılardan daha önemlisi belki de bu durumun getirdiği, önceden planlanmamış olan ve muhtemelen istenmeden yaşanan toplumsal değişimdi. Türk hüküme-

59. *Turkey on the Way of Industrialization* (Ank., 1937), s. 38.
60. Bak. yukarıda, s. 383.
61. Hershlag, *Kyklos*, s. 332.
62. A.g.e. s. 339.

tinin ekonomik faaliyetleri yetersiz kalmış ve kötü yönetilmiş olabilir, ancak bu faaliyetler yeni iş alanlarının, kariyer olanaklarının ortaya çıkmasını sağladı ve zamanla Türkiye'ye yepyeni bir kazanım getiren süreci harekete geçirdi. Ülkenin bundan önce hiç sahip olmadığı bu kazanım işadamları, yöneticiler ve teknisyenlerden oluşan bir orta sınıftı. Bu yeni unsurun ortaya çıkışının yarattığı toplumsal ve siyasal sonuçlar, Türkiye'yi gelecek nesilde değişime uğratacaktı.

Savaş Yılları

1930'ların azar azar ekonomik olarak kendini toparlamayla geçen yılları boyunca özel mülkiyette yavaş, ama dikkate değer bir sermaye birikimi oldu. Savaş yıllarında Türkiye'nin tarafsız kalmasıyla ortaya çıkan pek çok fırsat, bu harekete yeni bir itici güç sağladı. 1934'te tamamen elden geçirilmesine rağmen Türk vergi sistemi hâlâ gayrisafî kazanca dayalıydı ve tespit edilmesi, denetlenmesi ve tahsil edilmesi aşamalarında henüz herhangi bir modern mekanizma işletilmiyordu. Vergi asıl olarak sabit gelirliler ve ücretlilere yüklendiğinden, tüccar ve çiftçiler savaş zamanı kazançlarını doğrudan hiçbir vergiye tabi olmaksızın ellerinde tutmayı ve biriktirmeyi başardılar.[63]

Tüccar ve çiftçilerin savaş zamanı kazançlarını vergilendirmek amacıyla, savaş esnasında iki olağanüstü tedbire başvuruldu. Böylelikle hazine üstündeki büyük baskının hafiflemesi söz konusu olacaktı. Bunlardan ilki 1942 Kasım'ında ortaya çıkan ve asıl olarak şehirlerde yaşayan ticaret ehlini hedefleyen Varlık Vergisi'ydi.[64] Tarımla geçinen nüfus için de bir başka vergi türü benimsendi. Buna göre hasadın belli bir miktarı

63. Karpat, s. 92-3; karş. Nasuhi Bursal, *Die Einkommensteurreform in der Türkei* (1953).
64. Bak. yukarıda, 397 v.d.

sabit fiyatla mecburen devlete satılacaktı. Başlangıçta bu uygulama buğday, pirinç, yağ ve diğer bazı besin maddeleriyle sınırlıydı. Ancak daha sonra neredeyse bütün tarım ürünleri bu vergi kapsamına alındı.

Bu iki verginin uygulanışında dengesizlik vardı. Devlet, savaş öncesinin iki ya da üç katı fiyatıyla çiftçilerden, tahılın çeyreğiyle yarısı arasında bir miktarı satın alıyordu. Ürünün geri kalanının ise, serbest piyasanın kimi zaman yirmi kat artan fiyatları üzerinden satılmasına müsaade ediyordu. Varlık Vergisi'ne gelince, onun da sadece mali birtakım hedeflerinin olmadığı kısa zamanda anlaşılmıştı ve sonunda kaldırıldı. Sonuç olarak gayrimüslim kapitalist sınıfın konumuna genel anlamda pek az zarar verdi; ancak henüz oluşmakta olan yeni Müslüman Türk kapitalist sınıfa kuşkusuz hiçbir etkisi olmamıştı.

Demokratik Muhalefet, 1945-50

Savaş bittiğinde Türkiye'de kendinden emin ve hırslı yeni bir zengin sınıf ortaya çıkmıştı. Bir tarafta karşılarında sıkıntı içinde, hoşnutsuz, kalabalık bir yevmiyeli çalışan ve köylü grubu vardı. Diğer tarafta savaş zamanı politikaları gereği ticaretin gerekleri karşısında anlayışsız, mülkiyet haklarına karşı saygısız, ekonomide hem rahatsız edici hem de etkisiz bir babalık rolü oynayan bir asker ve bürokrat hükümeti bulunuyordu.[65]

Elbette orta sınıf mensupları Türkiye'de daha önce de var olmuştu. Ancak Türk ve Müslüman değildiler. Hem din hem de dil bakımından egemen çoğunluktan ayrılan bir grup olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarları ve yatırımcıları hiçbir zaman yeni orta sınıfın başka yerler-

65. Örnek olarak 22-27 Kasım 1948'de yapılan iktisat kongresinde devletçiliğe yöneltilen sert eleştirilere bakılabilir. Jaschke, *Kalender*. Ayrıca, karş. Karpat, s. 92-93.

de üstlendiği toplumsal ve siyasal rolü yakalama imkanı bulamamışlardı. Ne kadar muazzam olursa olsun ekonomik güçleri, Osmanlı'daki cemaat teşkilatı sistemi tarafından büyük ölçüde etkisizleştirilmişti. Sistem bu insanların Türk toplumu ya da Türk devleti üzerinde nüfuzlarını kullanmalarına etkin biçimde engel olmaktaydı. Yapabildikleri tek şey varsa o da, kurdukları ticarî ve malî bağlantılar yoluyla Batı'dan gelen etkileri alarak bir tür tampon ya da şok soğurucu görevi görmekti.

Türk milletinin ana parçalarından biri olan orta sınıfın gerçek anlamda ortaya çıkması, bu nedenle birincil önemde bir gelişmeydi. Bu yeni Türk işadamları ve yöneticileri kendilerine güvenen, bağımsız kararlar alabilen, hırslı insanlardı. Kendilerini denetleyen ve sınırlandıran bu bürokrasiyi demir bir yumruk olarak görmeye başlamışlardı ve bundan dolayı tepkiliydiler. Devlet memurları, bir zamanlar Türk toplumsal hiyerarşisi içinde sahip oldukları baş döndürücü imtiyazı kaybediyorlardı. Bir devlet dairesinde iş bulmak, ortaeğitim almış her Türk'ün nihaî rüyası olmaktan çıkmıştı. Evlilik yaşı gelen bir kız babası için, genç bir Türk bürokratı artık en önde gelen damat adayı değildi. Yeni ve gelişmekte olan ticari sınıfın ortaya çıkışı, ülkenin siyasî kuvvetler dengesini kökten değiştirmekte, toplumun geleneksel inanışlarını bile etkilemekteydi.

Bu sınıfın yükselişi hükümet çatısı altında hâlâ pek az temsil imkanına sahipti. 1943'teki seçimde Meclis'e giren 453 vekilin 127'si devlet memuru, 67'si silahlı kuvvetler mensubu, 89'u hukukçu, 59'u öğretmendi. İçlerinde sadece 49 tüccar, 45 çiftçi, 15 bankacı, 3 sanayici vardı.[66]

66. *Vatan*, 11 Mart 1943.

Toprak Reformu

Yeni orta sınıf, hükümeti şiddetle eleştirmeye çoktan başlamıştı. Kısa zaman sonra bu gruba toprak sahipleri ve yerel eşraf da katıldı. 1945 yazı boyunca Cumhuriyet Halk Partisi halkçı köklerine dönerek bir Toprak Reformu kanunu gündeme getirdi. 14 Mayıs'ta, ciddi ön tartışmaların ardından, tasarı Meclis'e sunuldu, 11 Haziran'da Meclis'te uzun görüşmelerden sonra kabul edildi ve yürürlüğe girdi.

Cumhuriyet döneminde daha önce de toprak reformu yasaları çıkarılmıştı. Ancak fazla kapsamlı değillerdi ve uygulamada etkisiz kalmışlardı. 1945 yasası farklı görünüyordu. İlk maddede de belirtildiği üzere yasanın amacı, toprağı olmayan veya toprağı kendisine yeterli gelmeyen çiftçilere toprak ve araç tahsis etmek, ülke topraklarının devamlı biçimde işlenmesini sağlamaktı. Benimsenen yönteme göre, bu gibi köylülere faizsiz, yirmi yıl vadeyle kalkınma kredisi ve benzeri maddi desteklerin yanı sıra, bir de toprak vermek şeklindeydi. Söz konusu topraklar, kullanımda olmayan hazine arazilerinden, vakıflardan, belediyeye ve kamuya ait topraklardan, ıslah edilmiş arazilerden, sahipsiz veya özel şahıslardan alınıp kamulaştırılmış topraklardan temin edilecekti. Bu son grup için 500 dönümden daha büyük olan bütün toprak mülkleri millileştirilecekti. Kamulaştırma bedeli ise ters orantılı biçimde hesaplanacaktı: Alan ne kadar büyükse oran o kadar düşecekti. Yüzde dört faizli devlet tahvili olarak yirmi yıllık taksitlerle ödenecekti. Kanuna göre ayrıca bu şartlar altında elde edilen yeni mülklerin varislere taksim edilmemesi gerekiyordu. Yaklaşık beş milyon kişinin, kırsal kesim nüfusunun üçte birinin, bu kanundan yararlanacağı tahmin ediliyordu. Eğer tam olarak uygulanabilirse Türkiye'yi bağımsız ve küçük toprak sahibi köylüler ülkesine dönüştürecek çok büyük bir devrim olacaktı.

Kanun şiddetli biçimde eleştirildi. Hem basında hem de Meclis'te yıllardır görülmemiş hararetli ve sert tartışmalar yapıldı. Hem sağdan hem de soldan hücum edildi (sağcılar yasayı komünist, solcular ise Nazi yasası olarak değerlendirdi). Savunucuları ise sol ya da sağ herhangi bir ideolojiyle her türlü ilgiyi reddediyordu. Bu tamamen pratik bir önlemdi, dikkatle hazırlanmış, Türkiye'nin Ortaçağdan kalma kırsal kesimine çok geç kalmış bir reform getirecekti ve köylüleri feodal toprak sahiplerinin tahakkümünden kurtarıp özgürleştirecekti.[67]

Siyasi değerlendirmelerden dolayı geciken kanunun uygulaması acı verici bir yavaşlıkta oldu. 1950'de daha da derinleşen tartışmaların ardından, kamulaştırma sınırı 500'den 5000 dönüme çıkarıldı. Toprak dağıtımı 1947'de devlet ve vakıf arazilerinden başladı, 1950'ye kadar ancak birkaç bin dönüm dağıtım yapılabildi.

İşçiler ve Köylüler

İşçi sınıfı Türkiye'de görece olarak yeni bir olgudur. On dokuzuncu yüzyılda demiryolunda, su işlerinde ve diğer bazı kamu hizmetlerinde tophane ve mühimmat fabrikalarında, Ereğli kömür madenlerinde ve kibrit, halı, kumaş ve benzeri üretim yapan birkaç atölyede çalışan, işçi olarak tanımlanabilecek en fazla birkaç bin kişi vardı. Çalışanların büyük bir kısmı kadınlar, genç kızlar ve çocuklardı. 1897'de İstanbul kibrit fabrikasındaki 201 çalışandan 121'i kadındı. Bakırköy'deki kumaş fabrikasında çalışan 1000 kişinin yaklaşık yarısı çocuktu.[68]

67. *Akşam*, 18 Mayıs 1945. Türkiye üzerine yazan yazarlarca bir şekilde gözardı edilmiş bu toprak reformu hakkında bak. İnalcık, *Muslim Wld.*, xlv. 227-8; Barkan, *R. Fac. Sci. Ec. Univ. İst.* (1944-5), s. 44-132 ve aynı yazarın *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu* (1946); Karpat, s. 99 v.d.

68. Sülker, s. 7-9.

İlk teşkilatlı işçi grubu görünüşe göre 1871'de kurulmuş olan Ameleperver Cemiyeti idi. Bu grup muhtemelen 1872'de Kasımpaşa'daki tersane grevinde de belirli bir rol oynamıştı. Türkiye'deki bu ilk grev, aylardır ücretleri ödenmeyen yaklaşık 600 Müslüman ve Hıristiyan işçinin beraberce giriştikleri bir çabaydı. Padişah'a, Sadrazam'a ve Bahriye Nazırı'na sundukları dilekçelerden ve taleplerden bir sonuç alamayınca işçiler greve gitti. "Ödeme yoksa iş de yok" ilkesiyle iş bırakan işçilerin ücretleri birkaç gün sonra ödendi.[69]

Tophane'deki mühimmat fabrikalarında çalışan işçiler arasında 1895'te gizli "Osmanlı Amele Cemiyeti"nin kurulmasıyla birlikte, 1890'ların yasadışı muhalefet hareketleri kendi işçi kanadını da ortaya çıkarmış oldu. Cemiyet bir yıl yaşadı ve liderlerinin tutuklanıp sürülmesiyle birlikte son buldu.[70]

1908 Temmuz'undaki Jön Türk Devrimi'yle birlikte bir grev dalgası adeta zincirinden boşandı ve Ağustos-Eylül ayları içinde yaklaşık otuz grev yapıldı. Bu grevler 25 Eylül tarihli "Tatil-i Eşgal Muvakkat Kanunu" ile durduruldu. Bu da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin işçi hareketine pek de iyi gözle bakmadığının açık bir kanıtı oldu. Nisan 1909'daki ayaklanma ve ardından gelen sıkıyönetim, hızla doğup büyüyen yeni sendika ve birliklerin faaliyetlerini ciddi biçimde kısıtlayan daha da baskıcı tedbirler alınması için bir fırsat oldu.[71]

İş bırakma kanunu 1909 yazında yabancıların ekonomik çıkarlarına hizmet ettiğine dair suçlamalara karşın parlamentodan geçirildi. Aynı yıl yeni bir "Cemiyetler Kanunu" ile işçi ör-

69. A.g.e. s.11-12; Erişçi, s. 8.
70. Sülker, s. 11-12; Erişçi, s. 8
71. Sülker, 13 v.d.; Erişçi, s. 8 v.d. Sülker'e göre (s. 16) grev karşıtı yasa Alman sermayedarlar tarafından talep edilmiş ve yasanın taslağı, Adalet Bakanlığı'na danışmanlık yapan Kont Ostrorog tarafından hazırlanmıştı.

gütlerine de düzenlemeler getirildi. Çalışan sınıfın büyük çoğunluğunu kapsayan muğlak bir ifadeyle "amme hizmeti gören teşebbüsler" (madde 8) hariç tutularak sendikalara yasal olarak izin verildi.

Kamu hizmeti görmeyen özel teşebbüslerdeki işçilere sendika hakkı tanımakla birlikte, bu kanun işçi ve sendika hareketlerini en etkin ve gelişmiş bölümlerin katkısından yoksun bırakarak gerçek anlamda sendikacılığın kırk yıl boyunca gelişmesine engel oldu. Mütareke ve ardından bağımsızlık savaşı sırasında İstanbul'da, bir sınıf çerçevesinden ziyade vatanseverlik çerçevesi içinde etkinliklerde bir canlanma söz konusu oldu. İşçiler 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde ayrı bir grup olarak temsil edilme hakkı elde ettiler.[72]

Ne var ki, izleyen yıllarda ekonomik baskılar ve otoriter örnekler işçilere karşı gitgide artan biçimde katı bir tutuma girilmesine yol açtı. Sonuçta 1932 tarihli iş kanununun taslağı ortaya çıktı. Yeni kurulmuş olan İktisat Nezareti'nin himayesinde hazırlanan bu kanun, Temmuz 1936'da Meclis tarafından kabul edildi. Alman (Nazi değil) danışmanların yardımıyla hazırlanmış olan bu yeni kanun, istihdam ve çalışma şartlarını ele alıyor ve mecburi iş teftişi ve anlaşmazlıklar için mecburi hakem heyeti öngörüyordu.[73] Daha 1931'de Halk Partisi, programında sınıf bilincini uyandırma girişimini açıkça reddetmişti. Temmuz 1938 tarihli gözden geçirilmiş Cemiyetler Kanunu sınıf temeline dayanan örgütleri resmen yasaklamaktaydı.[74]

72. Bak, yukarıda, s. 629-30.
73. İş kanunları için bak. Ferit H. Saymen, *Türk İş Hukuku* (1954); Cahid Talas, *La Législation du Travail en Turquie* (1948); ve daha genel bir çalışma için, Uluslararası Çalışma Bürosu (International Labour Office) Türkiye raporu. *Labour Problems in Turkey* (1950).
74. Madde 9: "Aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına veya adına dayanan cemiyetler kurulamaz." Ayrıca karş. Sülker, s. 33.

Savaş yıllarında birçok hükümet gibi Türk hükümeti de sıkı denetimler uyguladı ve çalışma yönetimini eline aldı. Ancak 1945'ten sonra, yaşanan genel ekonomik ve siyasî liberalleşmenin bir parçası olarak işçiye yeni bir konum verildi. 7 Ocak 1945'te Çalışma Bakanlığı kuruldu. 1946 yılında Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklikle sınıfa dayalı örgütler üzerindeki yasak kaldırıldı ve hızla birçok sendika ortaya çıktı. Kısa süre sonra bunların bir kısmı komünist eğilimler ve yıkıcı faaliyetlerle suçlandı ve o zamanlar hâlâ yürürlükte olan sıkıyönetim altında kovuşturmaya uğradı. Sendikaların konumu nihayet 20 Şubat 1947 tarihli "İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Kanunu" ile düzenlendi. Bu kanunun taslağı, danışmanlık yapan iki İngiliz uzmanın yardımıyla hazırlanmıştır ve halen yürürlüktedir.* Grev hakkını hâlâ tanımamakla beraber bu kanun, diğer açılardan sendika ve federasyonların serbestçe kurulmasına izin vermekteydi. 1940'ta sendika sayısı 73'e, 1949'da 79'a, 1950'de 88'e, 1951'de 137'ye ve 1952'de 239'a çıktı. Bütün sendikaları altına alan bir Türk sendikalar Federasyonu 1952'de, İzmir'de kuruldu. Buraya tahminen 150.000 işçi üyeydi.[75]

Köylülerin ise henüz kendilerine özgü ayrı bir örgütleri yoktu. Hem I. hem de II. Dünya Savaşı'ndan sonra bir köylü partisi kurma girişimleri pek az karşılık buldu.[76] Ancak köylülerin hem konumları hem de taşıdıkları siyasî önem hızla ve bilinçli biçimde yükseliyordu. Cumhuriyet, Anadolu köylüsünü ülkenin omurgası olarak yüceltirken daima sahte bir samimiyet gös-

* Çev. N.: Sendikalar Kanunu 1963 ve 1982 yıllarında önemli değişikliklere uğramıştır.

75. Erişçi ve Sülker, kitaplarının çeşitli bölümlerinde; ayrıca Tuna, "The Organization of the Turkish Confederation of Trade Unions", *R. Fac. Sci. Econ. Univ. Ist.*, (1953), s. 109-119.

76. Bu partiler için bak. Tunaya, *Partiler*, çeşitli bölümlerde.

termiş, onun için neyin iyi olduğuna kendi karar vererek bunu zorla uygulatacak hükümet ve parti yetkilileri göndermişti. Yüzyıllarca, belki de bin yıl boyunca toprak sahibinin ve devletin otoritesine boyun eğmeye alışmış olan köylü de bu rolü sessizce kabul etmişti.

Türk kırsal kesimindeki ilk büyük gelişme Köy Enstitüleri'nin kurulması oldu*. 1940 tarihli bir yasayla açılan bu kurumlar köylü oğlanlara ve kızlara masrafları devletçe karşılanan beş yıllık pratik eğitim sağlamaktaydı; ardından mezunlar kendi köylerine öğretmen olarak, daha genel anlamda, daha modern çiftçilik ve hijyen konusunda rehberlik yapmak üzere geri gönderiliyorlardı. 17 Nisan 1947'de, kurumun sekizinci yıldönümüne gelindiğinde, 15.000 öğrencisi olan yirmi enstitü mevcuttu. Aynı yılın Kasım ayında, Van'da yirmi birincisi de açıldı.[77]

Enstitüler çok eleştiri aldı. Farklı zamanlarda yetersizlikle, solculuk yapmakla ve Halk Partisi'nin politikası olmakla itham edildi. Sonunda niteliklerini ciddi biçimde değiştiren bazı değişikliklere uğradı. Artık köyün uyanışı bir avuç hevesli insana bırakılmıyordu. Anadolu'nun 35.000 köyünde Türk köylüsü en azından hareketleniyordu. İki talihli hasat dönemi köylünün ekonomik olarak toparlanmasını sağladı; çok partili siyasete dönüş ve serbest seçimler siyasetçileri köylüyü kazanma yoluna itti. Böylelikle köylülerin de karşılık beklemelerine olanak sağlamış oldu.

Türk kırsalındaki gerçek anlamıyla bu muazzam değişim savaş sonrasında yeni bir ekonomik kalkınmayla beraber geldi.

77. Jaschke, *Kalender*, 17 Nisan ve 18 Nisan 1948. Köy Enstitüleri hakkında bak. Karpat, s. 377-80; Mahmud Makal, *A Village in Anatolia* (1954). Makal'ın eseri, bu enstitülerin bir mezunu tarafından kaleme alınmış en dikkat çekici belge niteliğindedir.
Çev. N.: Köy Enstitülerinin ve ardında yatan köy idealizminin tartışıldığı iyi bir araştırma için bak. Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta, Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İletişim Yayınevi, 2006.

Birkaç yıl içinde, Türkiye'ye binlerce traktör girdi. Bu gelişme Türk tarımını değişime uğrattı, tarımdan geçinen köy toplumunda tam bir devrim yarattı ve hatta kendine yeni Türk edebiyatında bu değişimleri yansıtacak yollar açtı. Traktör yalnızca bir refah kaynağı değildi, aynı zamanda sahibine itibar ve statü sağlıyor, sürücüsüne de bir kudret ve asalet duygusu veriyor ve daha akla gelmedik bin bir yoldan köy toplumuna hizmet ediyordu.

Köylülere çok daha fazla rahatlık sağlayan ve ülke halkının yaşamına daha yakından katkıda bulunmalarını mümkün kılan daha birçok maddi gelişme ortaya çıktı. Kentlere yakın yerlerde otobüs servisi, borularla su iletimi, elektrik, günlük gazete ve şehirdeki kamu hizmetlerine erişebilme imkanı, yeni bir çağın ilk ışıklarını haber vermekteydi. Hatta uzak yerlerde bile, bölgesel bir yol, günlük otobüs ve pilli birkaç telsiz sayesinde, dış dünya ile yeni bağlantılar kurulmasını sağlıyor, toplumun geniş kitlelerine üye olma bilinci ve uzun vadeli toplumsal etkiler bırakan yeni bir sürecin başlangıcı ortaya çıkıyordu.

Başlangıçta itimat etmedikleri bu duruma köylüler daha sonra artan bir güvenle tepki verdiler. Bir önceki dönemde hayali bile kurulamayan vasıtalar, rahatlık ve altyapı olanakları ile, köy insanı artık daha emin ve daha bağımsız oldu. Son yıllarda siyasî gücünün ve insanî haysiyetinin farkına vardığını gösterdi. Ülkenin geçmişinde muhtemelen emsali olmayan ve komşuları içinde pek az benzeri bulunan bir farkındalıktı bu. Türk köylüsünün sorunları çözülmüş değildir. Yaşamsal önem taşıyan toplumsal, dinsel, ekonomik ve teknolojik sorunlar hâlâ yüzleşmeyi ve çözülmeyi beklemektedir. Ancak nüfusun yüzde yetmişinden daha fazlasını kaplayan Türk köylüsü, ülkesinin kamusal meselelerine katılmak ve hükümetin oluşumunda, işleyişinde söz sahibi olmak üzere eski bağımlı-

lığından çıkıp bugünkü konumuna geldi. Kemalizm, devrimi Türkiye'nin kentlerine ve kentlilerine getirmiş, köylere neredeyse hiç dokunmamıştı. İkinci ve sessiz bir devrim ise şimdi milletin daha derindeki katmanlarına ulaşmakta ve yeni bir dönüşüm başlatmaktaydı.[78]

78. Köylülüğün değişimine dair H. A. Reed'in şu aydınlatıcı çalışmasına bakılabilir: "A New Force at Work in Democratic Turkey", *MEJ*, vii (1953), 33-44; ve Lerner, s. 19 v.d. ve 111 v.d. Türkiye'deki toplumsal değişim ayrıca Dr. Karpat'ın bir dizi önemli araştırmasında da tartışılmaktadır. Bu eserler için kaynakçaya bakınız.

14. BÖLÜM

Sonuçlar: Türk Devrimi

Bugüne kadar kazandığımız başarı, bize ancak gelişme ve medeniyete doğru bir yol açmıştır. Yoksa gelişme ve medeniyete henüz ulaşılmış değildir. Bize ve gelecek nesillere düşen vazife, bu yol üzerinde tereddütsüz ilerlemektir.

Kemal Atatürk.

Uçurumun kenarında yıkık bir ülke... Türlü düşmanlarla kanlı boğuşmalar... Yıllarca süren savaş... ondan sonra, içeride ve dışarıda saygı ile tanınan yeni bir vatan, yeni bir sosyete, yeni bir devle, ve bunları başarmak için aralıksız devrimler... işte Türk genel devriminin bir kısa ifadesi.

Kemal Atatürk.

İnkılabın hedefini kavramış olanlar daima onu muhafazaya muktedir olacaklardır.

Kemal Atatürk.

Türk Devrimi biçimsel olarak 1908'de eski bir siyasî düzenin sökülüp atılması ve yenisinin kurulmasıyla başladı. Ne var ki bir başka açıdan bakıldığında, iki yüzyıldan beri süregelmektedir. Bir zamanların hakir görülen düşmanları karşısında alınan bir dizi yenilgi Türkleri, mevcudiyetlerini korumak uğrunda Avrupa silahlarını benimsemek, Avrupalı danışmanlar davet etmek ve böylelikle, ne kadar gönülsüzce olsa da, modern devlet ve ordunun temelinde yer alan yeni düşünceleri ve kurumları kabul etmek zorunda bıraktığında devrim başladı. İlk reformlar yalnızca orduyu daha iyi eğitmek ve donatmak amacını güden ve bütün kudreti elinde tutan hükümdarların eseriydi. Askerî alanda yapılan modernleşmenin getirdiği maliyet daha yüksek

vergilere ve daha sert bir yönetime yol açtı. Türkiye'nin dönüşümünde rol oynayan reform yanlıları ve isyankarlar, hep aynı kişiler değildi ve genelde birbirleriyle çatışma içindeydiler. En etkin reformculardan bazıları tek adam idaresini benimsemiş, bunu alışkanlık edinmiş insanlardı. Kabul görmüş bir otoriteyi ellerinde tutuyorlar ve aslında da ona yeni bir güç ve yaygınlık kazandırıyorlardı. Muhafazakar direnişin etkisiz hale getirilmesi hakim iktidar üzerindeki geleneksel denetimin tamamen ortadan kalkmasını ya da zayıflamasını sağladı. İktidar böylece modern denetim araçlarıyla daha da pekiştirildi.

Bu değişikliklere ve sonuç olarak zorbalığın artmasına karşı meydan okuyanlar da olmadı değil. Özellikle aydınlanma örneği ve modeli olarak Avrupa'nın çok çeşitli laik (seküler) isyan ideolojileri sunduğu bir çağda, bu çok daha fazlaydı. Liberal, vatansever ve hatta devrimci fikirler, gizemli Batı dünyasının sırlarını keşfetmeye giden Türk sivil ve askerî öğrenciler, diplomatlar ve askerî ataşeler arasında hızla yayılıyordu. Zamanla bu fikirler Türkiye'ye ulaştı ve orada genç devlet memurlarına ve subaylara yeni bir itici güç, yeni bir yön verdi. Böylece 1876, 1908 ve 1920'de ardı ardına anayasa teşebbüslerine ve halk hareketlerine yol açtı.

Türkiye'deki İslam imparatorluğundan Türk ulusal devletine, bir Ortaçağ teokrasisinden anayasal bir cumhuriyete, bürokratik bir feodalizmden modern kapitalist bir ekonomiye geçişteki temel değişim, reformcuların ve radikallerin art arda gelen dalgalarıyla, uzun bir zaman dilimi içinde gerçekleşmiştir.

Bazıları Türk Devrimi'ni sadece gönülsüz ve ağır bir tepkiler dizisi olarak görmüştür. Bu tepkiler, dışarıdan gelen uyaranlara ve etkilere, yani askerî yenilgi ve diplomatik baskılara, eyaletlerin yabancı yönetimlere kaptırılmasına, ülkeye yabancı kültür ve ticaretin nüfuz etmesine karşı gösterilmiştir. Kuşku-

suz hem reformculara hem de radikallere ilham olan kaynaklar yabancı ideolojilerden gelmekteydi ve hem Türk reformu hem de Devrimi'nin arka arkaya gelen safhaları askerî ve diplomatik olaylarla başlamıştı. Bununla beraber burada, en etkili itici gücün uzaktaki büyük Avrupa devletlerinden değil, ani yükselişi ve gelişimiyle daha acı bir ders veren ve çok daha büyük bir utanca iten bir zamanların tâbi milletlerinden geldiği söylenebilir. Nihayetinde II. Mahmud'u işe yaramaz yeniçerilerden kurtulmaya ve yeni bir şey denemeye iten, Yunan uyanışı ve Mehmed Ali Paşa'nın başarıları olmuştu. Yine o Yunanlılar ki, 1919'da İzmir'e çıkmış ve yenik, cesaretini kaybetmiş Türk ordusunu, kendisini kurtarıp yenilemesi amacıyla taze ve nihaî bir atağa kalkması için kışkırtmıştı. Ancak yine de Türklerin tüm bu hareketlerini bazılarının yaptığı gibi Avrupa baskısına ve etkisine mâl etmek çok aşırı bir basite indirgeme olur. Avrupa, Türklerin tarihe karşı giriştikleri bu yarışın hem başlama işaretini vermiş hem de bitiş çizgisini teşkil etmiş olabilir. Ama itici gücü sağlayan Avrupa değildi.

Jön Türk ve Kemalist Devrimlerle Avrupa'daki büyük devrimler arasında, mesela İngiltere, Fransa ve Rusya'daki gibi, koşutluklar aramak son derece doğaldır. Aslında benzer noktalar yok da değildir. Türklerin *ancien régime*'inde* diğerlerinde olduğu gibi tanıdık bazı devrim öncesi hususlar gözlemleyebiliriz; örneğin ticarî genişlemeyle kat kat artmış malî sıkıntılar, hükümetin kifayetsizliğiyle beraber gelen idarî reformlar, yöneticiler ve entelektüeller arasında temel bağlılıkların sorgulanması ve yönetilenlerin önemli kesimlerinde gittikçe artan hoşnutsuzluk. Türk Devrimi'nde de umut, dehşet ve diktatörlük şeklinde

* Çev. N.: Ancien Régime: Kabaca 15. ve 18. yüzyılar arasında Fransa'da hüküm süren krallık dönemi için kullanılan ve o devrin aristokratik toplumsal ve siyasî sistemi i ifade eden "Eski Rejim" anlamındaki terim.

1908'de Meşrutiyet'in yarattığı o altın çağdan Jön Türk üçlüsünün baskıcılığına ve son olarak da otoriter Cumhuriyet'e ilerleyen o karakteristik gidişatı görebiliyoruz. Bu Cumhuriyet'te, öyle görünüyor ki Atatürk, Bonaparte ve Cromwell'in yanında yerini aldı. Öyle ki, Kürdistan dağlarında bir Türk *La Vendée*'si* ile, ve ulema içinde de bir Oxford** ile karşılaşmış ve üstesinden gelmişti.

Ne var ki daha yakından incelendiğinde, bu benzerliklerin kökte değil, daha ziyade yüzeyde olduğu görülür. Daha 1693'te William Penn teklif ettiği birleşik Avrupa devletleri tasarısında Türk temsilcilerine yer verilmesini öne sürmüş olmasına karşın, Osmanlı İmparatorluğu bir Avrupa ülkesi değil, ilhamını başka bir inançtan alan, başka tarihsel olaylar ve koşullar dizisinin şekillendirdiği bir İslam imparatorluğuydu. Gerçekten İslamiyet ve Hıristiyanlık, aynı Helen, İbrani ve Ortadoğu mirasından alınmış, paylaştıkları pek çok ortak unsura sahipti ve belki de bu birliğin getirdiği unsurlar Türklerin Avrupa uygarlığına nihaî olarak geçişini kolaylaştırmaktaydı. Ancak Avrupa tarihindeki büyük olaylar ve hareketler İslamiyet'i Hıristiyanlıktan ayıran dinsel ve askerî engellere takılıp kalmış, Türkiye ise bundan etkilenmemiş, hatta farkında bile olmamıştı. Kilise ile dev-

* Çev. N.: La Vendée: Fransa'nın batısında, Atlantik Okyanusu kıyısındaki bölge. Napoleon 1815'te, Elbe adasındaki sürgünden döndüğünde La Vendée idaresi, onun hakimiyetini tanımayı reddetmiş, Kral 18. Louis'ye bağlılığını sürdürmüştür. Bunu üzerine Napoleon büyük bir birlik göndererek bölgeyi itaate zorlamıştır. Victor Hugo'nun son romanı *Doksan Üç*'e konu olan bu isyandan sonra La Vendée ismi, devrim karşıtı hareketlerin odağı anlamında siyasî bir terim haline gelmiştir.

Çev. N.: Oxford, (Oxford Hareketi): 19. yüzyılda İngiltere'deki reform sürecine karşı, çoğunluğunu Oxford Üniversitesi'nin profesörlerinin oluşturduğu bir grup tarafından başlatılan ve İngiliz Kilisesi' in Katolik inancına ve doktrinlerine tarihsel ve teolojik bakımdan bağlılığını savunan hareket. Oxford Hareketi adıyla tarihe geçen bu harekete atfen, liberal-laik reformlar aleyhinde dinsel savunuyu ifade eden bir terim olarak kullanılmıştır.

let arasındaki mücadele, Rönesans, Reform ve Karşı-Reform, bilimsel uyanış, hümanizm, liberalizm, akılcılık, Aydınlanma, Avrupa'nın tüm muazzam maceraları ve fikir çatışmaları, bütün bunlara baştan sona yabancı kalan ve önem vermeyen bir toplumda dikkat çekmeden, bir tepki uyandırmadan geçip gitmiştir. Aynı durum büyük toplumsal, ekonomik ve siyasî değişimler için de geçerlidir. Asilzadeliğin yükselişi ve düşüşü, komünlerin ortaya çıkışı, ticaretin yeniden doğuşu, yeni orta sınıfın yükselişi, para ve toprak, şehir-devlet, ulus-devlet ve imparatorluk mücadelesi; Avrupa yaşantısının ve toplumunun tüm bu ani, ama karmaşık evrimine herhangi bir paralel çizgi, Osmanlıların İslamî ve Ortadoğulu uygarlığında yoktur. Dolayısıyla Türk Devrimi'nin öncesinde yaşanan ve Devrim'i şekillendiren büyüme, değişim ve çatışma, İngiliz, Fransız ve daha az ölçüde olmakla beraber, Rus Devrimi'nden kökten farklılık göstermekteydi.

Bu farklılıkların ayırımına varılması, bazı gözlemcileri Türk dönüşümünde milliyetçi devrimlerin, yani Ortadoğu ve Asya ülkelerindeki Batı egemenliğini söküp atma mücadelesinin prototipini görmeye sevk etmiştir. Burada da benzerlikler yok değildir. Buna rağmen Türkiye, Arap ülkeleri, Orta Asya, Hindistan ve Endonezya'dan farklı olarak, hiçbir zaman doğrudan Avrupa hakimiyetine girmiş değildi. Bununla birlikte Türkiye, bu ülkelerin geçirdiği süreçlerin birçoğundan geçti. Batılı güçlerin Türkiye'deki ekonomik ve diplomatik hakimiyeti zemini hazırlamış, gerisini Türk rejimlerinin iyi niyetli reform gayretleri yapmıştır. Sonuçlar, sömürge imparatorluklarındakilerle ciddi benzerlikler gösterdi: Ucuz, makine üretimi ithal ürünlerinin rekabetiyle eski sanayi mahvoldu, Avrupa'nın hukukî kavramlarının yanlış biçimde alınıp aşırı ölçülerde uygulanmasıyla eski tarım düzeni konumunu kaybetti, vergi toplayan mültezimleri

serbest mülk sahibi haline dönüştürüp Doğulu köylünün asırlık dertlerine bir de Avrupa'nın haciz ve toprağa el koyma gibi yeni belalarını ekledi. Hepsinin ötesinde, eski ve kabul görmüş bir toplumsal, ekonomik ve siyasî görev ve sorumluluklar sistemi, arkasında doldurulması zor bir boşluk bırakarak yıkılıp yok edildi. Bağımsız bir devlet olarak kalan Türkiye'de aceleci ve enerjik reform yanlıları, reformlarını insafsızca ve büyük bir telaşla gerçekleştirdiler. Bu da İmparatorluk'taki otoritelerin birçoğunda bulunan o temkinli muhafazakarlıkla çarpıcı bir tezat oluşturuyordu. Öyle görünüyor ki, gerçekte yıkma işini kurmaktan daha iyi yapmışlardı. Batılılaşturma yolunda getirdikleri yeniliklerin çoğunlukla yüzeysel ve gelip geçici olduğu ortaya çıkarken, diğer yandan da eski toplumsal bağlar ve yükümlülükler sistemini geri dönülmez biçimde yıkmaktaydılar. Batı kudretinin sadece ticarî ve diplomatik baskılarıyla karşılaşan Türkiye'de, sömürge rejimlerindeki güvenlik, birlik, maddi ilerleme, etkin ve kendi doğrularına uygun olarak hareket eden bir hükümet, iyi yetişmiş modern bir memur sınıfının oluşumu gibi imparatorluk barışının getirdiği teselli edici avantajlar da yoktu. Bu, yükümlülük taşımaksızın müdahale eden bir emperyalizmdi ve istikrarlı, düzenli bir hükümet oluşturmayacağı gibi, oluşmasına müsaade de etmezdi.

Türk Devrimi ile doğudaki diğer devrimler arasındaki önemli farkların bazısını belki de bu açıdan, yani Türklerin kendi meselelerinin nihaî sorumluluğunu üstlenmeleri açısından açıklayabiliriz. On dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında Türkiye'nin Batılılaşma deneyimi genel anlamda birçok başka ülkeyle paylaşılmaktaydı. Oysa 1918'den itibaren çarpıcı bazı ayrışmalar olmuştur. Başka yerlerde duran, yolundan sapan veya geri giden akıntı Türkiye'de yaygınlaşmış ve derinlik kazanmıştır. Diğer modern devrimlerde olduğu gibi Türk

Devrimi'nde de milliyetçilik çok büyük bir güç olmuş, ancak çok farklı bir biçimde hareket etmiştir. Türkiye, siyasî düşüncenin hâlâ yabancı yönetiminden kaynaklanan problemlerin ve bunu sona erdirme mücadelesinin hakim olduğu yeni bir devlet değildir. Türk liderler kendi ülkelerinin meselelerinde kendi sorumluluklarını talep edip kabul etmişler ve uzun bir yöneticilik deneyiminin kazandırdığı soğukkanlı bir gerçekçilik ve ayağı yere basan bir kavrayış sergilemişlerdir. İçinde bulundukları durumu değerlendirip hedef belirlemeyi, bu gerçeklerle ilgili karar alabilmeyi ve bu kararlara sıkı sıkı bağlı kalabilmeyi başarmışlardır. Liderlerin sorumluluğu, idareleri altında bulunanların disipliniyle uyum içinde olmuştur.

Türk liderleri ile diğer milliyetçi liderler arasındaki bir başka önemli fark, kafa karıştıran güç bloklarına ve modern dünyanın ideolojilerine dönük tavırlarında belirleyici olan farklı tarih tasavvuruydu. Diğer insanlar için olduğu gibi Türkler için de büyük düşman emperyalizmdi. Ancak Türkler için emperyalizm olgusunun önemli kısmı on altıncı yüzyıldan bu yana Batı Avrupa'nın açık denizlerdeki yayılmacılığı değildi, zira bu onları ancak dolaylı olarak etkilemişti. Asıl mesele aynı esnada gerçekleşen Doğu Avrupa'nın kara üzerindeki yayılmasıydı. Bu yayılma, Hazar'ı ve Karadeniz'in kuzey ve doğusundaki eski Türk topraklarını Rus hakimiyetine sokmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'nın Akdeniz'e ilerleyişine karşı artçı savunma halinde bir dizi acı savaşa sürüklemişti. Bu nedenle diğer milliyetçiler Batı'ya karşı Rusya'nın yakınlığını ve desteğini ararken Türkiye, Rusya'ya karşı Batı'dan yardım talep ediyordu. Birçoğu Batı'ya sırt çevirdikten sonra dahi Türkiye, geleceğe dair umutlarını Batı'da ve Batılı yaşam tarzında görmeye devam etti. Türklerin milliyetçi mücadelesi, son safhası olan 1919-23 yıllarında Rus saldırganlığının değil, Batı saldırganlığı

aleyhine döndü. Ancak bunun ardından da hiç olmadığı kadar köklü ve azimli bir Batılılaşma gayreti ortaya çıktı. Kuşkusuz bunu kolaylaştıran şey, Türkiye'nin Batı'ya karşı kazandığı zaferin getirdiği güvendi.

Avrupa tarihinden alınan yöntemlerden yararlanarak Türk Devrimi'nin birbirini izleyen evrelerini açıklamak üzere çeşitli teşebbüsler gerçekleştirilmiştir: Devleti kontrol altına alma yolunda ekonomik açıdan tanımlanmış sınıflar içindeki bir mücadele, ya da zorbalıktan çıkıp özgürlük peşine düşen bir halk hareketinin hızlı yükselişi. Özgürlük sevdası da sınıf çatışması da zaman zaman fark edilse dahi, hiçbiri modern Türk tarihinin gerçeklerine tam anlamıyla uygun bir yaklaşım sağlamayacaktır. Devrimci rejimlerin eylemleri ardından ciddi sınıfsal değişimler söz konusu olsa da, bunların devrime neden oldukları yahut kendi içinde olmazsa olmaz, egemen bir güç olarak yaşayan bir devletin işleyişini belirledikleri söylenemez. Yönetici sınıftan (eğer gerekirse böyle bir kavram tanımlanabilir) çok daha önemli olan, "yönetici elit" idi; hükümran otoriteyle birlik içinde, iktidar mekanizmasının gündelik işleyişini etkin biçimde kontrol altında tutan kişilerin oluşturduğu küçük ve birbiriyle bağlantılı gruplar. Bu idarî, dinsel ve askerî elit gruplardan çokça mevcuttu, bu grupları tanımlayan unsurlar asıl olarak ekonomik sınıf değil, aldıkları eğitim, işlev ve istihdam yöntemiydi. Oluşumları, rekabetleri ve değişkenlikleri, Türk Devrimi'nin anlaşılması için yaşamsal önem taşır. Zira bir bakıma Kemalist rejim, Türk idareci elitinin kendisini, devleti ve sonunda da ülkeyi değişime uğrattığı uzun bir sürecin son noktasıydı. Bu değişimin en az diğerleri kadar önemli bir başka yönü de bizzat elitin genişlemesi ve çeşitlenmesi oldu. Üyelerinin seçimi için elit gruplar, nüfusun çok daha geniş kesimlerinden istifade ediyor, böylece Türk milletinin kamusal işle-

rin idaresine dönük faal ilgisini ve hatta katılımını gitgide daha da çok sağlıyordu. Bu süreç, ekonomik kalkınma, eğitimin yaygınlaşması, kitle iletişim araçlarının gelişmesi ve eski yönetici grupların ataerkil idaresine sessiz sedasız tabi olmaya hiç de rıza göstermeyen yeni toplumsal sınıfların ortaya çıkışıyla hız kazandı. Bu şekilde elit, kuşkusuz farkında olmadan, yeni bir toplumsal ve ekonomik düzene dayanmış daha demokratik bir yönetimin nihayetinde kendi varlığını ortadan kaldırmasına yardımcı oldu.

Türklerin, devrimlerini ifade ederken en çok kullandıkları iki terim milliyetçilik ve Batılılaşmadır. Dünyanın diğer yerlerinden farklı olarak, bu iki terim birbiriyle çelişmez. Daha önce de belirtilen uluslararası yönünün ötesinde, Türk milliyetçi devriminin önemli bir dahilî yönü de vardır. Türkiye'de bir zamanlar Devrim'den Türklerin Osmanlılara karşı ayaklanması, Osmanlı İmparatorluğu'na tabi son halkın da özgürleşmesi biçiminde bahsetmek modaydı. İlk bakışta bu yorum biraz aşırı görünebilir, ancak önemli bir gerçeği barındırır. Rumeli topraklarının çoğunun kaybedilmesi, başkentin Ankara'ya nakledilmesi, tüm bunlar Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne giden değişim, sadece bir terminoloji meselesi olmanın çok ötesindeydi. Türkiye'nin tam merkezindeki Anadolu, İmparatorluğun kozmopolit yönetici elitin yurdu olan Rumeli'ye kıyasla daima ikinci sırayı işgal etmişti. Hatta Jön Türk devrimi dahi, ardından gelen safhalarda Makedonya ve Trakya'ya dayanmıştı ve Mustafa Kemal Selanik'te doğmuştu. Ancak çekim merkezinin değişmesi ve Anadoluculuk inanışı, Anadolu'yu milletin duygusal merkezi kadar gerçek merkezi de yaptı. Bu da Anadolu insanına daha önce sahip olmadığı bir fırsat verdi. Rumeli'nin muazzam bürokrat, ulema ve asker ailelerinin sayısı azaldı ve önemlerini kaybetti. Anadolu'nun evlat-

ları, -Memleket çocukları-*, ve hatta Anadolu asilleri ve toprak sahibi üst sınıfı onların yerini alıyor ve Türkiye'yi ismen olduğu gibi gerçekte de bir Türk devleti haline getiriyordu.

Birçok Türk için, ülkelerinde gerçekleşen bu büyük dönüşüm sadece ekonomi, toplum ya da hükümet açısından değil, uygarlık açısından da tanımlanmalıdır. Türklerin Devrimleriyle giriştikleri özdeki değişim Batılılaşmaydı; Türk milletinin bin yıl önce, Çin'den vazgeçip İslamiyet'e yöneldiklerinde başlamış olan batıya doğru yürüyüşte atılmış bir başka adım. Şimdi ise, İslamî mirasının tamamından değilse de, büyük bir bölümünden vazgeçerek Avrupa'ya yönelmişler ve yönetimde, toplumda ve kültürde Avrupaî yaşam tarzını benimseyip hayata geçirmek üzere kesintisiz, kararlı bir çaba sarf etmişlerdir. Bu girişimin eriştiği başarının ölçüsü konusunda farklı görüşler olsa da, Türkiye'nin kamusal yaşamının geniş ve önemli alanlarında Batılılaşma devriminin gerçekleştiğinden ve geri dönülemez bir noktaya geldiğinden kuşku duyulamaz.

Bu dönüşüm sırasında kimlik, otorite ve sadakate dair eski, İslamî kavramların yerine Avrupa kaynaklı yeni kavramların geçmesi yaşamsal bir önem taşıyordu. İslamiyet'in kuramsal olarak oluşturulmuş devlet sistemindeki Tanrı'nın yeri iki ayrı boyutta doldurulacaktı: Egemenliğin kaynağı olarak halk tarafından ve ibadetin ereği olarak millet tarafından. Hiç kuşku yok, ortak insanî zaafımızdan dolayıdır ki, bu coşkunun ilk anlık parlamasında, ikincinin gerçekleştirilmesi, birincisine göre daha kolaydı.

Türkiye Cumhuriyeti'nde hem inancın hem de özgürlüğün temellerinin ciddi bir tehlike altında göründüğü bir devir yaşanmıştır. O zamandan bu yana, her ikisinin de geleceği hak-

* Çev. N.: Bu ifade orijinal metinde Türkçe olarak geçmektedir.

kında dikkat çekici bir ilerleme olmuştur. Bir gözlemcinin ifadesiyle, Türkiye'yi "pozitivist bir anıt-kabire" döndüren geçmişin aşırı laikliği gevşemiştir. Bazıları bu gevşemenin dinsel bir karşı-devrim tehlikesine varacak bir noktada olduğunu söyleyebilir.

Aynı şekilde özgürlüğün temeli, zorlukla da olsa, önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Mayıs 1950'deki ilk serbest seçimi takip eden kıyamet günlerinden bu yana, pek çok düşkırıklığı yaşanmıştır ve Türk demokrasi deneyiminin çok ciddi zorluklar geçirdiğinden çok az kişinin şüphesi olabilir. 1908'deki Jön Türk Devrimi'ni izleyen deneme sürecindeki gibi bugün de, Türk demokrasisine başarısız, temsilcilerine de deli ya da sahtekar diyerek bir kalemde silip atmaya hazır olanlar da vardır. Ancak o günlerde Türkiye'de bulunmuş birisi için, o devrin büyük umutlarının tamamen boşuna olduğuna, ya da tamamen terk edildiğine inanmak zordur. Tüm bu zorluklar ve engeller arasında, gelecek için cesaret veren hâlâ çok şey mevcuttur. Demokrasinin yükselişini hazırlayan ve ona eşlik eden toplumsal değişiklikler devam etmiş, ilgisi ve hedefi özgürlük olan yeni grupların ve unsurların kuvvetini ve sayısını arttırmıştır. Özgür kurumların işlemesini sağlamış olan ve onları en iyi muhafaza edebilecek olan işte bu gruplardır. Son olarak, belki de en önemlisi, farklı bağlar taşıyan, farklı yaşam tarzlarından gelen pek çok Türk'ün sergilemiş olduğu kişisel niteliktir: Dingin bir kendine yetebilme özelliği, sorumluluk ve hepsinin ötesinde, medeni cesaret. Bunlar olmaksızın, ne kadar iyi niyet olsa da, hiçbir demokrasi girişimi başarılı olamaz. Bunlar karşısında ise eski mutlakiyetçilik ve teslimiyet alışkanlıkları sonsuza kadar hayatta kalamaz.

Haritalar

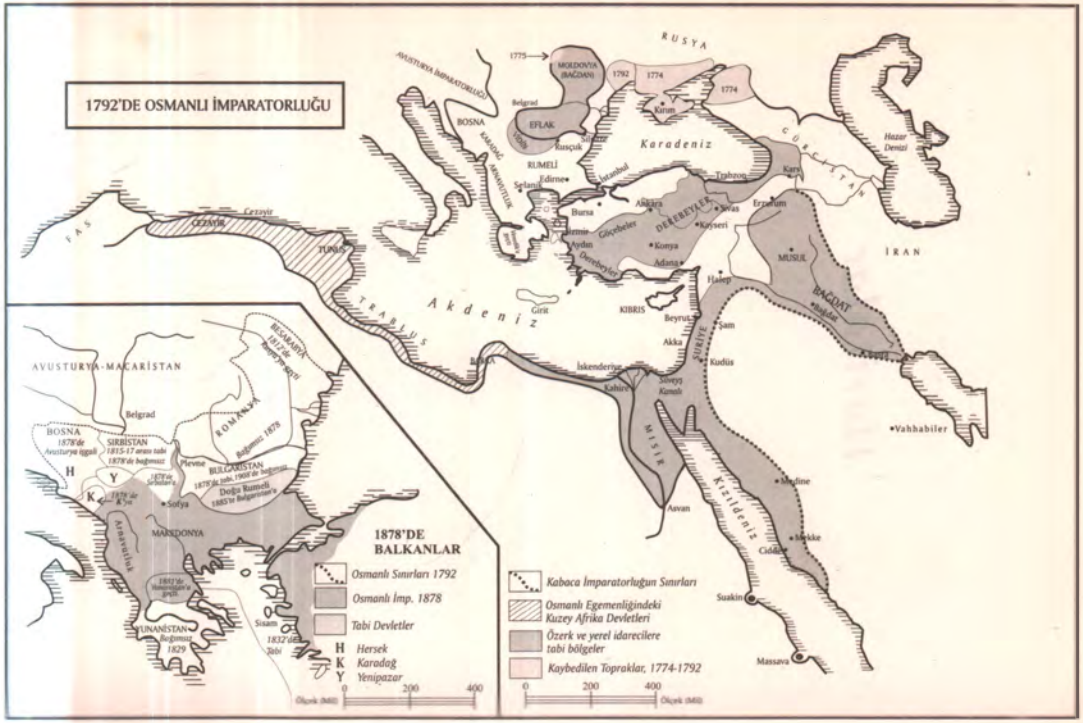
1792'DE OSMANLI İMPARATORLUĞU
RUSYA
AVUSTURYA İMPARATORLUĞU
1775
MOLDOVYA (BAĞDAN)
1792
1774
1774
Belgrad
BOSNA
EFLAK
Kırım
Karadeniz
Hazar Denizi
Ruşçuk
KARADAĞ KRAMNİTSALAR
RUMELİ
Edirne
İstanbul
Trabzon
Kars
GÜRCİSTAN
Selanik
Bursa
Akdeniz
Gelibolu
Gökçebeler
DEREBEYLER
Sivas
Erzurum
Kayseri
İZMİR
Aydın
Konya
İRAN
Denizli
Adana
MUSUL
Halep
FAS
Cezayir
CEZAYİR
TUNUS
TRABLUS
Girit
KIBRIS
Beyrut
BAĞDAT
vilayeti
Akka
Şam
Kudüs
İskenderiye
Kahire
Süveyş Kanalı
MISIR
Vahhabiler
Medine
Asvan
Kızıldeniz
Mekke
Cidde
Suakin
Massava
AVUSTURYA-MACARİSTAN
Belgrad
BOSNA
1878'de Avusturya işgali
SIRBISTAN
1815-17 arası tabi
1878'de bağımsız
ROMANYA
Bağımsız 1878
BESSARAVYA
1812'de Rusya'ya verildi
Plevne
BULGARISTAN
1878'de tabi, 1908'de bağımsız
H
Y
K
1878'de K'ya
Sofya
Doğu Rumeli
1885'te Bulgaristan'a
MAKEDONYA
Arnavutluk
1913'te Yunanistan'a geçti
YUNANİSTAN
Bağımsız 1829
Sisam
1832'de tabi
1878'DE BALKANLAR
Osmanlı Sınırları 1792
Osmanlı İmp. 1878
Tabi Devletler
H Hersek
K Karadağ
Y Yenipazar
0 200 400
Ölçek (Mil)
Kabaca İmparatorluğun Sınırları
Osmanlı Egemenliğindeki Kuzey Afrika Devletleri
Özerk ve yerel idarecilere tabi bölgeler
Kaybedilen Topraklar, 1774-1792
0 200 400
Ölçek (Mil)

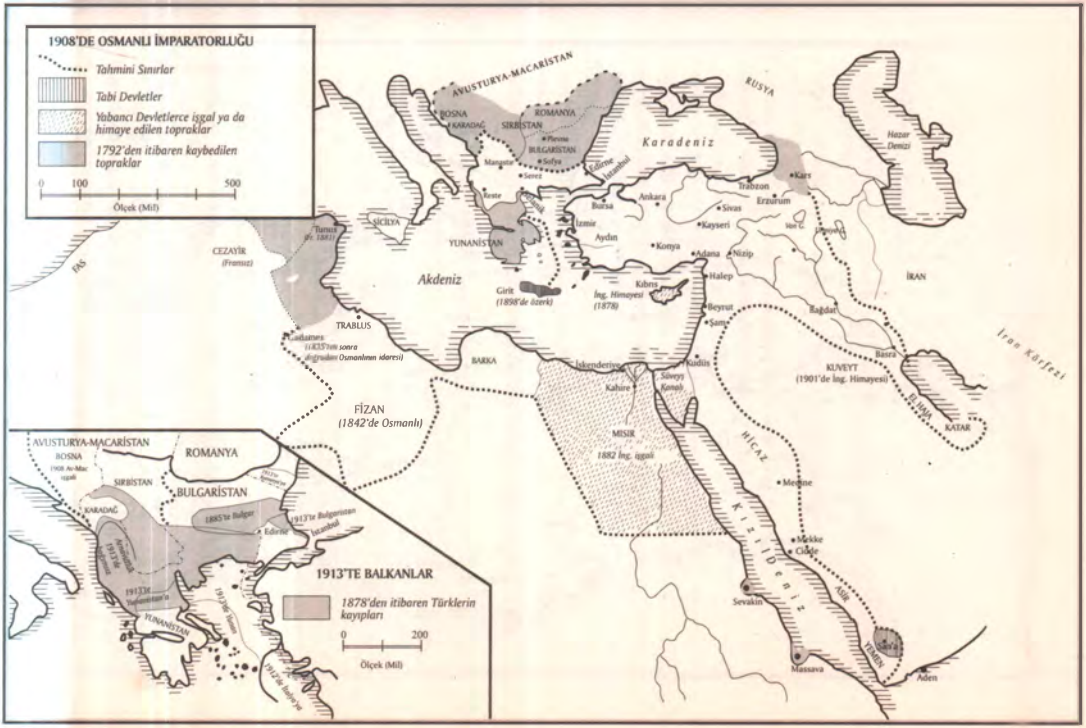
1908'DE OSMANLI İMPARATORLUĞU
Tahmini Sınırlar
Tabi Devletler
Yabancı Devletlerce işgal ya da himaye edilen topraklar
1792'den itibaren kaybedilen topraklar
0 100 500
Ölçek (Mil)
AVUSTURYA-MACARİSTAN
RUSYA
BOSNA
KARADAĞ
SIRBİSTAN
ROMANYA
BULGARİSTAN
Pirzene
Sofya
Mangarie
Sevez
Karadeniz
Hazar Denizi
Kars
Trabzon
Erzurum
Sivas
Kayseri
Ankara
Bursa
İzmir
Aydın
Konya
Adana
Nizip
Halep
Beyrut
Şam
Bağdat
İRAN
Basra
KUVEYT
(1901'de İng. Himayesi)
BAHREYN
KATAR
İran Körfezi
Tunus
(Fr. 1881)
CEZAYİR
(Fransız)
FAS
SİCİLYA
YUNANİSTAN
Akdeniz
Girit
(1898'de özerk)
İng. Himayesi
(1878)
Kıbrıs
TRABLUS
Sadrazam
(1835'ten sonra
doğrudan Osmanlının idaresi)
BARKA
İskenderiye
Süveyş Kanalı
Kahire
Kudüs
MISIR
1882 İng. işgali
FİZAN
(1842'de Osmanlı)
HİCAZ
Kızıldeniz
Medine
Mekke
Cidde
Sevakin
Massava
YEMEN
Sana'a
Aden
1913'TE BALKANLAR
1878'den itibaren Türklerin kayıpları
0 200
Ölçek (Mil)
AVUSTURYA-MACARİSTAN
BOSNA
1908 Av-Mac işgali
ROMANYA
SIRBİSTAN
BULGARİSTAN
KARADAĞ
1885'te Bulgar
1913'te Bulgaristan
Edirne
İstanbul
1913'TE Yunanistan'a
YUNANİSTAN
1913'te Sırbistan
1913'te Karadağ'a

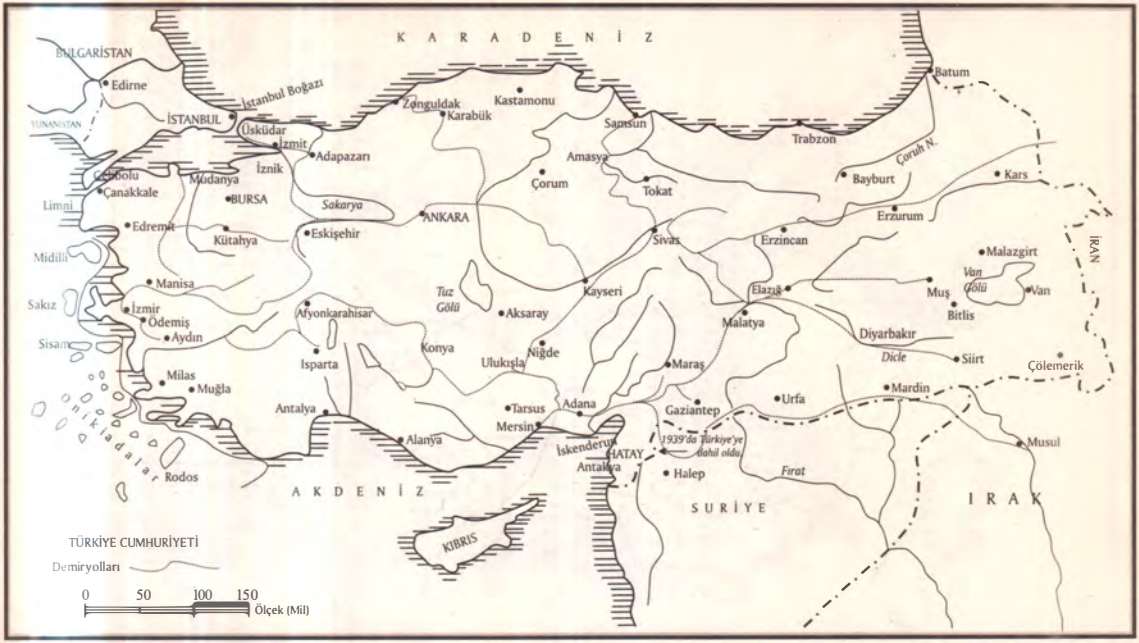
KARADENİZ
BULGARİSTAN
Edirne
İSTANBUL
İstanbul Boğazı
YUNANİSTAN
Üsküdar
İzmit
Adapazarı
Gelibolu
Çanakkale
Limni
Midilli
Sakız
Sisam
Edremit
Kütahya
Eskişehir
Mudanya
İznik
BURSA
Sakarya
ANKARA
Zonguldak
Karabük
Kastamonu
Çorum
Amasya
Samsun
Tokat
Trabzon
Batum
Coruh N.
Bayburt
Kars
Erzurum
Erzincan
Sivas
İRAN
Malazgirt
Van Gölü
Muş
Van
Bitlis
Diyarbakır
Dicle
Siirt
Çölemerik
Mardin
Urfa
Musul
Manisa
İzmir
Ödemiş
Aydın
Afyonkarahisar
Tuz Gölü
Aksaray
Kayseri
Elazığ
Malatya
Konya
Niğde
Ulukışla
Maraş
Isparta
Milas
Muğla
Antalya
Tarsus
Adana
Mersin
Gaziantep
Alanya
İskenderun
HATAY
Antakya
1939'da Türkiye'ye dahil oldu
Halep
Fırat
SURİYE
IRAK
Oniki adalar
Rodos
AKDENİZ
KIBRIS
TÜRKİYE CUMHURİYETİ
Demiryolları
0 50 100 150
Ölçek (Mil)

Seçilmiş Kaynakça

1. Türkçe Kaynaklar

Abdullah, Fevziye. "Mizancı Mehmed Murad Bey", *Tar. Derg.* no. 3-4 (1950-1), 67-88. [*ayrıca bak.* Tansel]

Adıvar, Halide Edib. *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri.* İst., 1956.

Adıvar, Abdülhak Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim.* İst., 1943.

Ağaoğlu, Ahmet. *Serbest Fırka Hatıraları.* İst., tarihsiz.

—*Babamın Arkadaşları.* İst., tarihsiz.

Aksüt, Ali Kemali. *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati.* İst., 1944.

Akyüz, Kenan. *Tevfik Fikret.* Ank., 1947.

—ed. *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi.* Ank., 1953.

Ali, Kılıç, *İstiklâl Mahkemesi Hatıraları.* İst., 1955.

—*Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor.* İst., 1955.

Aliye, Fatma. *Ahmed Cevdet Paşa ve zamanı.* İst., Hicri 1332.

Amca, Hasan. *Doğmayan Hürriyet.* İst., 1958.

Arıburnu, Kemal. *Millî Mücadele ve İnkılâplarla İlgili Kanunlar...* I. Ank., 1957.

Arif, Mehmed. *Anadolu İnkılabı.* İst., 1923.

Arif, Mehmed. *Humbaracıbaşı Ahmed Paşa Bonneval. TOEM,* 18-20. Hicri 1328.

Asım, Ahmed. *Asım Tarihi.* 2 cilt. İst., tarihsiz.

Ata, Tayyarzade. *Tarih-i Ata.* 5 cilt. İst., Hicri 1291-3.

Atatürk, Kemal. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri.* 3 cilt. İst., 1945-52.

—*Nutuk.* 2 cilt. Ank., 1950-2.

—*Atatürk'ün Askerliğe Dair Eserleri.* Ank., 1959.

Atay, Falih Rıfkı. *Başveren İnkılâpçı.* İst., tarihsiz.

—*Niçin Kurtulmamak.* İst., 1953.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Suyu Arayan Adam.* Ank., 1959.

—*Tek Adam: Mustafa Kemal.* i *(1881-1919);* ii *(1919-1922);* iii *(1922-1938).* İst, 1963-5.

Barkan, Ömer Lûtfi. *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu.* İst., 1946.

—"Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat.* 321-421.

Baydar, Mustafa. *Atatürk Diyor ki.* İst. 1957

Baykal, Bekir Sıtkı. "93 Meşrutiyeti" *Bell.* no. 21-22 (1942), 45-83.
—"Birinci Meşrutiyete Dair Belgeler", *Bell.* no. 96 (1960), 601-36.
Baysun, Cavid. "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat.* s. 723-46.
Bayur, Hilmi Kâmil. *Sadrazam Kâmil Paşa Siyasî Hayatı.* Ank., 1954.
Bayur, Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi. I, II:* 1-4, *III:* 1. İst.-Ank., 1940-53.
—"İkinci Meşrutiyet Devri üzerinde bazı Düşünceler", *Bell.* no. 90 (1959), 267-85.
—*Türk İnkılâbı Tarihi.* I/i & 2, Gözden Geçirilmiş II. Edisyon, Ank., 1963-4.
—*Atatürk, Hayatı ve Eseri, I.* Ank., 1963.
Berkes, N. *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler.* İst., 1965.
—*İki yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?* İst., 1965.
Bıyıklıoğlu, Tevfik. *Trakya'da Millî Mücadele.* 2 cilt. Ank., 1955-6.
—*Atatürk Anadolu'da, 1919-21.* I. Ank., 1959.
—"Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukukî Statüsü ve İhtilâlci Karakteri", *Bell.* no. 96 (1960), 637-663.
—"Birinci Dünya Harbinde (1914-1918) ve Mondros Mütarekesi sıralarında (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922), Boğazlar Problemi", *Bell.* no. 97 (1961), 81-93.
Cebesoy, Gen. Ali Fuat. *Milli Mücadele Hatıraları.* İst., 1953.
—*Moskova Hatıraları.* İst., 1955.
—...*Siyasî Hatıralar.* İst., 1957.
—*Siyasi Hatıralar.* II. Kısım, İst., 1960.
Birand, Kâmuran. *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri.* Ank., 1955.
Celaleddin, Mahmud. *Mirât-i hakikat. Tarih-i Mahmud Celaleddin Paşa.* 3 cilt. İst., Hicri 1326-7.
Cemal Paşa. *Hatırat.* 1913-22. İst., 1922.
—*Hatıralar.* İst., 1959.
Cemalüddin Efendi. *Hâtırât-i Siyasiye.* İst., 1336/1917.
Cevad, Mahmud. *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı.* İst., Hicri 1339.
Cevat, Ali. *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi.* Ed. Faik Reşit Unat. Ank., 1960.
Cevdet Paşa, Ahmed. *Tarih-i Cevdet.* 12 cilt. İst., Hicri 1301-9.
—*Maruzat. TTEM,* 14. yıl (Hicri 1340), 15. yıl (Hicri 1341), 16. yıl (1926).
—*Tezâkir,* Ed. Cavid Baysun, i (1-12), ii (13-20), iii (21-39). Ank., 1953, 1960, 1963.

Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV. İst., 1955.
Daver, Bülent. *Türkiye Cumhuriyetinde Lâyiklik*. Ank., 1955.
Dursunoğlu, Cevat. *Millî Mücadelede Erzurum*. Ank., 1946.
Duru, Kâzım Nami. *İttihat ve Terakki Hatıralarım*. İst., 1957.
Durusoy, M. O. ve Gökman, M. M., *Atatürk ve Devrimleri Biblioyoğrafyası*. Ank., 1957.
Emre, Ahmet Cevat. *Atatürk'ün İnkılab Hedefi ve Tarih Tezi*. İst., 1956.
Ergin, Osman. [*ayrıca bak*. Nuri, Osman] *Türkiyede Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*. İst., 1936.
—*Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*. İst., 1937.
—*Türkiye Maarif Tarihi*. 5 cilt. İst., 1939-43.
Erişçi, Lütfü. *Türkiyede İşçi Sınıfının Tarihi*. İst., 1951.
Ersoy, Osman. *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*. Ank.,1959.
Esad, Mehmed. *Üss-i Zafer*. İst. 1243/1827.
—*Mirât-i Mühendishane*. İst., Hicri 1312.
Esmer, Ahmet Şükrü. *Siyasî Tarih, 1919-39*. Ank., 1953.
Feridun, Server. *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*. İst., 1962.
Fuad, Ali. *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*. İst., 1928.
Fuat, Ali. *Ricali Tanzimattan Rifat Paşa. TTEM*, 1930. 1-11. [*ayrıca bak*. Türkgeldi]
Gerçek, Selim Nüzhet. *Türk Gazeteciliği, 1831-1931*. İst., 1931.
—*Türk Matbaacılığı, I: Müteferrika Matbaası*. İst., 1939.
Gökalp, Ziya. *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*. İst., 1918.
Gökbilgin, M. Tayyib. *Millî Mücadele Başlarken*. Ank., 1959.
—*Millî Mücadele Başlarken II*, Ank., 1965.
Gökman, Muzaffer. *Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası*. İst., 1963.
Gölpınarlı, Abdülbâki. *Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik*. İst., 1953.
Göreli, İsmail Hakkı. *İl İdaresi*. Ank., 1952.
Gövsa, İbrahim Alâettin. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*. İst., tarihsiz.
Gözübüyük, A. Ş. ve S. Kili. *Türk Anayasa Metinleri*. Ank., 1957.
Gözübüyük, A. Ş. ve Sezgin, Zekai. *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri*. Ank., 1957.
Halim Paşa, Prens Mehmed Said. *Buhranlarımız*. İst., Hicri 1330-8.
İğdemir, Uluğ. *Kuleli Vakası hakkında bir Araştırma*. Ank., 1937.
İlmen, Süreyya. *Zavallı Serbest Fırka*. İst., 1951.
İmece, Mustafa S. *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatları*. Ank. 1959.

İnal, Mahmud Kemal. *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*. 14 cüz. İst., 1940-53.

—*Son Asır Türk Şairleri*, İst., 1930-42.

İnalcık, Halil. "Tanzimat Nedir", *Tarih Araştırmaları*. Ank., 1941, s. 237-63.

İskit, Server R. *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine bir Bakış*. İst., 1939.

—*Türkiye'de Matbuat Rejimleri*. İst., 1939.

İslâm Ansiklopedisi. İstanbul, 1941-.

[İnönü], İsmet Paşa. *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri*. İst., 1946.

Kâmil Paşa. *Tarih-i Siyasî-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*. 3 cilt. İst., Hicri 1327.

—*Kâmil Paşa'nın Ayan Reisi Said Paşa'ya Cevapları*. İst., Hicri 1327.

—*Hatırat-ı Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa*. İst., Hicri 1329.

Kaplan, Mehmed. *Namık Kemal: Hayatı ve Eserleri*. İst., 1948.

Karabekir, Kâzım. *İstiklâl Harbimizin Esasları*. İst., 1951.

—*İstiklâl Harbimiz*. İst., 1960.

Karal, Enver Ziya. "Yunan Adalarının Fransızlar tarafından işgali ve Osmanlı-Rus Münasebâtı, 1797-8", *Tar. Semineri Derg.*, i, (1937), 100-25.

—*Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu, 1797-1802*. İst., 1940.

—*Halet Efendinin Paris Büyük Elçiliği, 1802-6*. İst., 1940.

—"Osmanlı Tarihine dair Vesikalar", *Bell.* no. 14-15, 1940, 175-89.

—"Nizam-ı Cedide dair Layihalar", *Tar. Ves.*, i (1942) 414-25; ii (1942-3) 104-11, 342-51, 424-32.

—*Osmanlı İmparatorluğunda ilk nüfus Sayımı*. Ank., 1943.

—*Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları; Nizam-i Cedit*. Ank., 1946.

—*Osmanlı Tarihi*, v-vii. Ank., 1947-56.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Zoraki Diplomat*. İst., 1955.

—*Vatan Yolunda; Millî Mücadele Hâtıraları*. İst., 1958.

Kaynar, Reşat. *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Ank., 1954.

Kemal, Mahmut. *bak.* İnal.

Kemal, Namık. *Vatan yahut Silistre*, ed. M. N. Özön. İst., 1943.

—*Külliyat-i Kemal, III, Makalat-ı siyasiye ve edebiye*. 6 bölüm. İst., Hicri 1327.

Köprülü, M. Fuad. "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mâhiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vak. Derg.*, ii (1942), 1-35.

—*Demokrasi yolunda: On the way to democracy*. ed.T. Halasi-Kun, The Hague, 1964.

Koray, Enver. *Türkiye Tarih Tayınları Bibliyografyası 1729-1955*. İst., 1959.

Kubalı, Hüseyin Nail. *Anayasa Hukuku*. İst., 1964.
Kuntay, Mithat Cemal. *Namık Kemal*. 3 cilt. İst., 1944-56.
—*Sarıklı İhtilâlci Ali Suavi*. İst., 1946.
Kuran, Ahmed Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*. İst., 1945.
—*İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*. İst., 1948.
—*Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*. İst., 1956.
—*Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılâp Hareketleri*. İst., 1959.
Levend, A. S. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*. Ank., 1949.
Lûtfi, Ahmed. *Tarih-i Lûtfi*. 8 cilt. İst., Hicri 1290-1328.
Mardin, Ebul'ulâ. *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*. İst., 1946.
Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. Ank., 1964.
Memduh Paşa, Mehmed. *Esvât-ı Sudur*, İzmir, Hicri 1328.
—*Mirât-ı Şuûnat*. İzmir, Hicri 1328.
Midhat, Ahmed. *Üss-i İnkılâb*. İst., 1294/1877.
Midhat, Ali Haydar. *Hâtıralarım, 1872-1946*. İst., 1946.
Nadi, Yunus. *İhtilâl ve İnkılâb-i Osmanî*. İst., Hicri 1325.
Niyazi, Ahmed. *Hâtırât-i Niyazi*. İst., Hicri 1326.
Nuri, Osman. *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*. 3 cilt. İst., 1327/1909.
Nuri, Osman. *Mecelle-i Umur-i Belediye, I*. İst., 1922.
Nuri Paşa, Mustafa. *Netaic ül-Vukuat*. 4 cilt. İst., Hicri 1294-1327.
Okandan, Recai G. *Umumî âmme hukukumuzun ana hatları, I: Osmanlı Devletinin kuruluşundan inkirazına kadar*. İst., 1948.
Ökte, Faik. *Varlık Vergisi Faciası*. İst., 1951.
Öz, Tahsin. "Fransa Kralı Louis XVI ci in Selim III'e Namesi", *Tar. Ves.*, I/3 (1941), 198-202.
—ed. "Selim III'ün Sırkatibi tarafından tutulan Ruzname", *Tar.Ves.*, III (Mayıs 1949), 183-99.
Özçelik, A. Selçuk. "Sened-i İttifak", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, xxiv (1959), 1-12.
Özek, Çetin. *Türkiye'de Lâiklik: Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri*. İst., 1962.
Özön, Mustafa N. *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*. İst., 1938.
—*Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İst., 1941.
Pâkalın, Mehmed Zeki. *Tanzimat maliye nazırları*. 2 cilt. İst., 1939-40.
—*Son Sadrâzamlar ve Başvekiller*. 5 cilt. İst., 1940-8.
Rasim, Ahmed. *Osmanlı Tarihi*. 4 cilt. İst., Hicri 1326-30.

—*İstibdaddan Hakimiyet-i Milliyeye*. 2 cilt. İst., 1923-5.
Rauf, Leskovikli Mehmed. *İttihad ve Terakki Cemiyeti ne idi?* İst., Hicri 1327.
Reşit Paşa. *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, ed. Cevdet R. Yularkıran. İst., 1939-40.
Rifat Paşa, Sadık. *Müntehabât-ı Asar*. İst., tarihsiz.
Safa, Peyami. *Türk İnkılâbına Bakışlar*. İst., tarihsiz.
Said Paşa. *Said Paşa'nın Hâtırâtı*. 3 cilt. İst., Hicri 1328.
Sarç, Ömer Celâl. "Tanzimat ve Sanayiimiz", *Tanzimat*, s. 423-40.
Saymen, Ferit H. *Türk İş Hukuku*. İst., 1954.
Selek, Sabahattin. *Millî Mücadele: Anadolu İhtilâli*. 2 cilt. İst., 1965.
Simavi, Lûtfi. *Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*. İst., Hicri 1340.
Siyasal Bilgiler Fakültesi. *Kaza ve Vilayet İdaresi Üzerine bir Araştırma*. Ank., 1957.
Sungu, İhsan. "Galatasaray Lisesi'nin Kuruluşu", *Bell*. no. 28 (1943), 315-47.
—"Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, s. 777-857.
—"Mekteb-i Maarif-i Adliyenin Tesisi", *Tar. Ves.*, i (1941), 212-25.
Suvla, Refii Şükrü. "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat*, s. 263-88.
Sülker, Kemal. *Türkiye'de Sendikacılık*. İst., 1955.
Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmani*. 4 cilt. İst., Hicri 1308-15.
Şanizade, Mehmed Ataullah. *Tarih*. 4 cilt. İst., 1290-1.
Şehsuvaroğlu, Haluk Y. *Sultan Aziz: Hayatı, Hal'i ve Ölümü*. İst., 1949.
Şeref, Abdurrahman. *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*. 2 cilt. İst., Hicri 1309.
—*Tarih Musahabeleri*. İst., Hicri 1340.
Tahsin Paşa. *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*. İst., 1931.
Talat Paşa. *Talat Paşa'nın Hatıraları*. ed. H. C. Yalın. İst., 1946.
Tanör, Bülent, ve Taner Beygo. *Türk Anayasaları*. İst., 1964.
Tanpınar, Ahmet Hamdi. *XIX Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. 2. edisyon, İst., 1956.
Tansel, Fevziye Abdullah. "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri", 1862-84. *Bell*. no. 66 (1953). 224-49.
Tansu, Samih Nafiz. *Tarihi Muhakeme*, i. İst., 1919.
—*İki Devrin Perde Arkası*. İst., 1957.
Tevfik, Ebüzziya. *Numune-i Edebiyat-i Osmaniye*. III. edisyon. İst., Hicri 1306. (I. edisyon 1296/1878).
—"Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvir-i Efkar*. 1909.

Togan, A. Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi.* 2 cilt. İst., 1942-7.

Tuna, Orhan. "Küçük San'atlar ve Kooperatifçilik Meseleleri", *İst. Üniv. Çanakkale Haftası, 1952.* İst., 1953.

Tunaya, Tarık. "Amme Hukukumuz bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe 'Garpçılık' Cereyanı", *İst. Üniv. Huk. Fak. Mec,* xiv (1948), 586-630.

—*Türkiye'de Siyasi Partiler: 1850-1952.* İst., 1952.

—*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri.* İst., tarihsiz.

—"Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe 'İslamcılık' Cereyanı", *İst. Üniv. Huk. Fak. Mec,* xix, 1954.

—"Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçiş", *Prof. Muammer Raşit Sevig'e Armağan.* İst., 1956.

—"Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci 'Jön Türk' Hareketinin Fikri Esasları", *Prof. Tahir Taner'e Armağan.* İst., 1956.

—ve Reşit Olker. *Mufassal Fihristli Özetli Milletvekilleri Seçimi Kanunu ve İlgili Mevzuat.* İst., 1954.

—*Hürriyetin ilânı: ikinci Meşrutiyetin siyasî hayatına bakışlar.* İst., 1959.

—*Türkiyenin siyasî hayatında batılılaşma hareketleri,* İst., 1960.

—*İslamcılık Cereyanı.* İst., 1962.

—*Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük.* İst., 1964.

Tuncay, Mete. *Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925.* Ank. 1967.

Turan, Osman. "Türkler ve İslamiyet", *Ank. Üniv. Dil ve Tar.-Coğ. Fak. Derg.,* v (1945-6), 457-85.

Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişmeleri.* İst., 1951.

—*Garblılaşmanın Neresindeyiz.* II. edisyon. İst., 1959.

Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları. *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Millî Eğitim Bakanlarının Millî Eğitimle ilgili Söylev ve Demeçleri.* Ank., 1946.

—*Tanzimat,* i. İst., 1940.

Türkgeldi, Âli. *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi.* Ank., 1948.

Türkgeldi, Ali Fuad. *Görüp İşittiklerim.* II. edisyon. Ank., 1951.

Türkiye Evkaf Nezareti. *Evkâf-ı Hümayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilâtı.* İst., Hicri 1335.

Uluçay, M. Çağatay. *Sarıhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri.* 2 cilt. Manisa-İst., 1944-5.

Unat, Faik Reşit. "Ahmet III Devrine ait bir Islâhat Takri *Tar. Ves., 1* (1941), 107-21.

—"Atatürk'ün Askerlikten İstifası", *Tar. Ves.*, i (1955), 3-8.

—"Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılâbının Hazırlanmasındaki Rolüne ait bir Belge" *Bell.* no. 102 (1962), 339-348.

—"Başhoca İshak Efendi", *Bell.* no, 109 (1964), 89-115.

Us, Hakkı Tarık. *Meclis-i Mebusân, 1293-1877.* 2 cilt. İst., 1940-54.

Uşaklıgil, Halid Ziya. *Saray ve Ötesi.* 3 cilt. İst., 1940-1.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Sadrazam Halil Hamit Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, v (1936), 213-67.

—"Selim III'ün Veliaht iken Fransa Kralı Lüi XVI ile Muhabereleri", *Bell.* no. 5-6 (1938), 191-246.

—*Alemdar Mustafa Paşa.* İst., 1942.

—"Ali Suâvi ve Çırağan Vak'ası", *Bell.* no. 29 (1944), 71-118.

—"V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi", *Bell.* no. 30 (1944), 245-328.

—"Çerkes Hasan Vak'ası", *Bell.* no. 33 (1945), 89-133.

—"Beşinci Sultan Murad'ın Tedavisine ve Ölümüne ait Rapor ve Mektuplar 1876-1905", *Bell.* no. 38 (1946), 317-67.

—*Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar.* Ank., 1946.

—*Osmanlı Devletinin Merkez ve Babriye Teşkilâtı.* Ank., 1948.

—"Ondokuzuncu Asır Başlarına kadar Türk-İngiliz Münasebatına dair Vesikalar", *Bell.* no. 51 (1949), 573-650.

—*Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları.* Ank., 1950.

—"Asâkir-i Mansure'ye Fes Giydirilmesi hakkında Sadr-i Âzam Takri II Mahmud'un Hatt-ı Hümayunu", *Bell.* no. 70 (1954), 223-30.

—"1908 Yılında ikinci Meşrutiyetin ne Surette İlân Edildiğine dair Vesikalar", *Bell.* no. 67 (1956), 103-74.

Ülgener, F. *İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri.* İst, 1951.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi.* 2 cilt. Konya, 1966.

Yusuf, Akçuraoğlu. *Üç Tarz-ı Siyaset.* İst., Hicri 1327.

—"Türkçülük", *Türk Yılı*, i (1928), 289-455.

2. *Diğer Dillerdeki Eserler*

Abadan, Nermin. *Social change and Turkish Women.* Ankara, 1963.

Adnan, A. *La Science chez les Turcs ottomans.* Paris, 1939.

Adnan-Adivar, Abdulhak. "Interaction of Islamîc and Western Thought in Turkey", *in* T. Cuyler Young, ed., *Near Eastern Culture and Society.* Princeton, 1951, 119-29.

Ahmad, F. "Great Britain's Relations with the Young Turks, 1908-1914", *MES*, ii/4 (1966), 302-29.

—*The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1913*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), London, 1966.

Akademiya Nauk SSSR Institut Vostokovedeniya. *Bibliografiya Turtsii* (1917-1958). Moscow, 1959.

Albrecht, W. *Grundriss des osmanischen Staatsrechts*. Berlin, 1905.

Allen, Henry E. *The Turkish Transformation: a study in social and religious development*. Chicago, 1935.

Alp, Tekin [Moise Cohen]. *Le Kemalisme*. Paris, 1937.

Aristarchi, G. *Legislation ottomane*. 7 vols. İstanbul, 1873-88.

Armstrong, H. C. *Grey Wolf*. London, 1932.

[Atatürk, K.] *A Speech Delivered by Ghazi Mustapha Kemal, President of the Turkish Republic, October 1927*. Leipzig, 1929.

Babinger, F. *Stambuler Buchwesen im i8 Jahrhundert*. Leipzig, 1919.

—*Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*. Leipzig, 1927.

Bahrampour, Firouz. *Turkey: political and social transformation*. Brooklyn, N.Y., 1967.

Bailey, Frank Edgar. *British Policy and the Turkish Reform Movement*. Cambridge, Mass., 1942.

Bamberg, F. *Geschichte der orientalischen Angelegenheiten im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens*. Berlin, 1892.

Barkan, Ömer Lutfi. "La Loi sur la Distribution des Terres aux agriculteurs et les problemes essentielles d'une reforme agraire en Turquie", *R. Fac. Sci. Ec. Univ. İst.* (1944-5), 44-132.

Başgil, Ali Fuad and others (ve diğerleri). *La Turquie*. Paris, 1939. (No, VII in H. Levy-Ullmann and B. Mirkine-Guetzevitch, eds., *La Vie juridique des peuples.)*

Bastelberger, J. M. *Die militarischen Reformen unter Mahmud II, dem Retter des osmanischen Reiches*. Gotha, 1874.

Becker, C. H. *Islamstudien*. 2 vols. Leipzig, 1932.

Belin, [F.A.]. "Etude sur la propriete fonciere en pays musulman et specialement en Turquie", *J. As*. 1862. Reprint Paris, 1862.

Belin, [F.A.]. "Essai sur l'histoire economique de la Turquie", *J. As.*,1885. Reprint Paris, 1885.

Berkes, Niyazi. "Historical Background of Turkish Secularism", *in* R. N. Frye, ed. *Islam and the West*. The Hague, 1957, pp. 41-68.

—*The development of Secularism in Turkey*. Montreal, 1964.

Birge, John K. *A Guide to Turkish Area Study*. Washington, 1949.

Blaisdell, D. C. *European Financial Control in the Ottoman Empire*. New York, 1929.

Bombaci, Alessio. *Storia della letteratura turca.* Milan, 1956.

Boppe, A. "La France et le 'militaire turc' au XVIIIe siècle," *Feuilles d'Histoire* (1912), 386-402 and 490-501.

Bremer, Marie Luise. *Die Memoiren des turkischen Derwischs Aşci Dede Ibrahim.* Walldorf-Hessen, 1959.

Brice, W. C. "The Population of Turkey in 1950", *The Geographical Journal,* cxx/3 (1954). 347-52.

Bursal, Nasuhi. *Die Einkommenssteurreform in der Turkei.* Wintherthur, 1953.

Butler, R., and Bury, J. P. T., editors. *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939,* 1st series, xiii, *The Near and Middle East, January 1920-March 1921.* London, 1963.

Canard, M. Coiffure europeenne et Islam. *Annales de l'Institut d'Etudes Orientales.* (Algiers), viii (1949-50) 200-29.

Cahun, Leon. *Introduction a l'Histoire de l'Asie, Turcs et Mongols des Origines a 1405.* Paris, 1896.

—"Le monde islamique de 1840 a 1870", in E. Lavisse and A. Rambaud, *Histoire generale,* xi, Paris 1899, 527-60.

—"Le monde islamique de 1870 a nos jours", in E. Lavisse and A. Rambaud, *Histoire generale,* xii, Paris 1901, 479-503.

Castagne, J. "La Latinisation de l'alphabet turk dans les republiques turko-tartares de l'U.R.S.S. *R. Et. islam.* i (1927), 321-53.

Caussin de Perceval, A. P. *Precis historique de la Destruction du Corps des Janissaires par le Sultan Mahmoud en 1826.* Paris, 1833.

Charmes, G. *L'Avenir de la Turquie. Le Panislamisme.* Paris, 1883.

Cillov, Haluk. "Les Recensements industriels en Turquie", *R. Fac.Sci. Econ. Univ. İst.,* xiii (1951-2), 162-77.

Colombe; M. "Le Nouveau texte de la constitution turque", *C. Or.contemp.* iv (1946), 771-808.

—"Une Lettre d'un prince egyptien du XIXe siecle au Sultan ottoman Abd al-Aziz", *Orient,* v (1958), 23-38.

—"La reforme des institutions dans l'empire ottoman au XIXe siecle d'apres le poete et ecrivain turc Namik Kemal", *Orient,* no. 13 (1960), 123-33.

Conker, O. and E. Witmeur. *Redressement economique et industrialization de la nouvelle Turquie.* Paris, 1937.

Cunningham, Allan. "The Wrong Horse? A Study of Anglo-Turkish Relations before the first World War", *St. Antony's Papers. No. 17. Middle Eastern Affairs. No. four.* Oxford, 1965, 56-76.

Davison, R. H. "Turkish Attitudes concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century. *American Historical Review, lix* (1953-4), 844-64.

—"European Archives as a source for later Ottoman history", in *Report on Current Research on the Middle East 1958*. Washington, 1959, pp. 33-45

—"The Question of Fuad Pasa's 'Political Testament'" *Belleten*, no. 89(1959), 119-36.

—"Westernized Education in Ottoman Turkey", *MEJ* (Summer 1961), 289-301.

—*Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*. Princeton, N.J., 1963.

Deny, Jean. "L'adoption du Calendrier Gregorien en Turquie", *RMM*, xiiii (1921), 46-53.

—"Les 'Souvenirs' du Gazi Moustafa Kemal Pacha", *R. Et, islam.*, I (1927), 117-222.

—and R. Marchand. *Petit Manuel de la Turquie nouvelle*. Paris, 1933.

—"La Reforme actuelle de la langue turque", *En Terre d'Islam*, n.s., x (1935). 223-47.

Depont, O. and K. Coppolani. *Les Confreries religieuses musulmanes*. Algiers, 1897.

Devereux, R. *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*. Baltimore, 1963.

Djemal Pasha, Ahmed. *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919*. London-New York, 1922.

Doctrines et programmes des partis politiques ottomans. *RMM*, xxii (1913), 151-64.

Duda, H. W. "Die Gesundung der türkischen Sprachreform", *Der Islam*, xxvi (1942), 77-100.

—*Vom Kalifat zur Republik*. Vienna, 1948.

Duhamel, Georges. *La Turquie nouvelle*. Paris, 1954.

Dustür. A Survey of the Constitutions of the Arab and Muslim States. Leiden, 1966.

Dwight, H. G. *Constantinople; Settings and Traits*. New York-London, 1926.

Eberhard, W. "Nomads and Farmers in South-Eastern Turkey: Problems of Settlement", *Oriens*, vi (1953), 32-49.

Edib, Halide [Adıvar], *Memoirs*. London, 1926.

—*The Turkish Ordeal; being the Further Memoirs of Halide Edib*. London, 1928.

—*Turkey Faces West*. New Haven, 1930.

—*Conflict of East and West in Turkey*. 2nd ed. Lahore, 1935.

Eichmann, F. *Die Reformen des osmanischen Reiches, mit besonderer Berück-sichtigung des Verhaltnisses der Christen des Orients zur türkischen Herrschaft*. Berlin, 1858.

Eliot, Sir Charles [*bak*. Odysseus].

Elliot, Sir Henry. *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences.* London, 1922.

Emin, Ahmed. *The Development of Modern Turkey as measured by its Press.* New York, 1914.

—*Turkey in the World War.* New Haven, 1930. [*ayrıca bak*. Yalman.]

Encyclopaedia of Islam. 1st ed. 4 vols. and Suppl. Leiden, 1913-38; 2nd ed. 1954-.

Engelhardt, Ed. *La Turquie et le Tanzimat.* 2 vols. Paris, 1882-4.

Erdentuğ, Nermin. *A study on the social structure of a Turkish village.* Ankara, 1959.

Fehmi, Youssouf. *Histoire de la Turquie.* Paris, 1909.

—*La Revolution Ottomane (1908-1910).* Paris, 1911.

Fesch, Paul. *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid,* Paris, 1907.

Fischer, A. *Aus der religiösen Reformbewegung in der Türkei.* Leipzig, 1922.

Franco, G. *Developpements constitutionnels en Turquie.* Paris, 1925.

Franco, M. *Essai sur l'histoire des Israelites de l'Empire Ottoman.* Paris, 1897.

Frey, F. W. *The Turkish Political Elite.* Cambridge, Mass., 1965.

Frye, R. N., ed. *Islam and the West.* The Hague, 1957.

Gasanova, E. Yu. *Ideologiya burzuaznogo natsionalizma v Turtsii v period Mladoturok (1908-1914 gg).* Baku, 1966.

Gibb, E. J. W. *A History of Ottoman Poetry.* 6 vols. London, 1900-9.

Gibb, H. A. R. and Harold Bowen. *Islamic Society and the West,* i: *Islamic Society in the Eighteenth Century,* pt. i. London, 1950; pt. 2, London, 1957.

Gökalp, Ziya, trans. and ed. Niyazi Berkes. *Turkish Nationalism and Western Civilization.* London, 1959.

Gooch, G. P. and Temperley, Harold. *British Documents on the Origins of the War1898-1914,* v. London, 1928; *ix/i,* London, 1933.

Gorvine, A. and L. L. Barber. *Organization and Functions of Turkish Ministries.* Ank., 1957.

Gorvine, A. *An Outline of Turkish Provincial and Local Government.* Ank., 1956.

Graves, P. *Briton and Turk.* London, 1941.

Grenville, Henry. *Observations sur t'etat actuel de l'Empire ottoman, ed.* A. S. Ehrenkreutz. Ann Arbor, Mich., 1965.

Grunebaum, G. E. von, ed. *Unity and Variety in Muslim"Civilization.* Chicago, 1955.

Hammer-Purgstall, J. von. *Geschichte des Osmanischen Reiches.* 10 vols. Pest, 1837-35. 2nd ed. 4 vols. Pest, 1835-40.

—*Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung.* 2 vols. Vienna, 1815.

Harris, G. S. "The Role of the Military in Turkish politics", *MEJ,* xix (1965), 54-66, 169-76.

Hartmann, M. *Der islamische Orient,* iii: *Unpolitische Briefs aus der Tirkei.* Leipzig, 1910.

Haupt, G. "Le debut du mouvement socialiste en Turquie", *Le Mouvement Social,* no. 45 (1963), 121-37.

Heidborn, A. *Manuel de droit public et administratif de l'Empire Ottoman.* 2 vols. Vienna, 1908-12.

Hershlag, Z. Y. "Turkey: Achievements and Failures in the Policy of Economic Development during the Inter-War Period 1919-39", *Kyklos* (1954), 323-50.

—*Turkey; an Economy in Transition.* The Hague [1960].

—*Introduction to the modern economic history of the Middle East.* Leiden, 1964.

Heyd, U. "Islam in Modern Turkey", *R. C. As, J.,* xxxiv (1947), 299-308.

—*Foundations of Turkish Nationalism.* London, 1950.

—*Language Reform in Modern Turkey.* Jerusalem, 1954.

—"The Ottoman 'Ulema' and westernization in the time of Selim III and Mahmud II", *Scripta Hierosolymitana,* ix (1961), 63-96.

Horn, P. *Geschichte der türkischen Moderne.* Leipzig, 1902.

Hostler, C. W. "Trends in Pan-Turanism", *MEA,* iii (1952), 3-13.

—*Turkism and the Soviets.* New York, 1957.

Hüber, R. *Die Bagdadbahn.* Berlin, 1943.

Hurewitz, J. G. *Diplomacy in the Near and Middle East: a Documentary Record.* 2 vols. Princeton, N.J., 1956.

—"Ottoman Diplomacy and the European State System", *MEJ* (1961), 141-52.

Imhoff, Gen. "Die Entstehung und der Zweck des Comites fur Einheit und Fortschritt", *WI,* i (1913), 167-77.

İnalcik, Halil. "Land Problems in Turkish History", *Muslim World, xlv* (i955), 221-28.

International Bank for Reconstruction and Development. *The Economy of Turkey.* Baltimore, 1951.

International Labour Office. *Labour Problems in Turkey.* Geneva, 1950.

Issawi, Charles, ed. *The economic history of the Middle East, 1800-1914.: a book of readings.* Chicago, 1966.

Jaschke, G. "Die Entwicklung des osmanischen Verfassungsstaates von den Anfangen bis zur Gegenwart", *WI*, v (1918), 5-56.

—and Pritsch. E. "Die Türkei seit dem Weltkriege. Geschichtskalender 1918-1928", *WI*, x (1927-9), 1-154.

—"Die Türkei seit dem Weltkriege. ii: Turkischer Geschichtskalender für 1929 mit neuem Nachtrag zu 1918-1928. iii: Für 1930. iv: Für 1931-1932", *WI*, xii (1930-1), 1-50, 137-66; xv (1933). 1-33.

—"Der Freiheitskampf des türkischen Volkes", *WI*, xiv (1932), 6-21.

—"Zur Geschichte des türkischen Nationalpakts", *MSOS*, xxxvi/2 (1933), 101-16.

—"Der Weg zur russisch-türkischen Freundschaft", *WI*, xvi (1934) 23-28.

—"Die grösseren Verwaltungsbezirke der Türkei seit 1918", *MSOS*, xxxviii (1935), 81-104.

—"Die Türkei in den Jahren 1933 und 1934. Geschichtskalender", *MSOS*, xxxviii (1935), 105-42.

—"Nationalismus und Religion im türkischen Befreiungskriege", *WI*, xviii (1936), 54-69.

—"Kommunismus und Islam im türkischen Befreiungskriege", *WI*, xx (1938), 110-17.

—"Die ersten Verfassungsentwürfe der Ankara-Türkei", *Mitt. Aus. Hoch. der Univ. Berlin*, xlii/2 (1939) 57-80.

—"Vom Osmanischen Reich zur Türkischen Republik. Zur Geschichte eines Namenswechsels", *WI*, xxi (1939), 85-93.

—"Der Turanismus der Jungtürken. Zur osmanischen Aussen-politik im Weltkriege", *WI*, xxiii (1941) 1-54.

—*Die Türkei in den Jabren 1935-1941*. Leipzig, 1943.

—"Der Turanismus und die kemalistische Türkei", *in* R. Hartmann and H. Scheel, eds. *Beitrage zur Arabistik, Semitistik und Islamwissenschaft*. Leipzig, 1944, pp. 468-73.

—"Zur Krisis des Islams in der Türkei", *Beitr. Z. Arabistik, Semitistik und Islamwis.*, 1944, pp. 514-30.

—"Das osmanische Scheinkalifat von 1922", *WI*, n.s., i (1951), 195-217, 218-28.

—"Der Islam in der neuen Türkei", *WI*, n.s., i (1951).

—"Ankara wird Hauptstadt der neuen Türkei", *WI*, n.s., iii (1954), 262-7.

—*Die Türkei in den jabren 1942-1951*. Wiesbaden, 1955.

—"Beitrage zur Geschichte des Kampfes der Türkei um ihre Unabhangigkeit, *WI*, n.s., v (1957), 1-64.

—"Auf dem Wege zur türkischen Republik", *WI*, n.s., v (1958), 206-18.

—"Das Ende des osmanischen Sultanats", *Studien zur Auslandskunde, Vorderasien,* I/i, 113-36.

—"Le role du communisme dans les relations russo-turques de 1919 a 1922", *Orient,* no. 26 (1963), 31-44.

—"Mustafa Kemal et la proclamation de la Republique en Turquie", *Orient,* no. 27 (1963), 29-44.

Jonquiere, A. de la. *Histoire de l'Empire Ottoman.* 2 vols. 3rd ed. Paris, 1914.

Jorga, N. *Geschichte des osmanischen Reiches.* 5 vols. Gotha, 1908-13.

Juchereau de Saint-Denys, A. de. *Revolutions de Constantinople en 1807 et 1808.* 2 vols. Paris, 1819.

—*Histoire de l'Empire ottoman.* 4 vols. Paris, 1844.

Karal, E. Z. "Turkey: from Oriental Empire to modern national state", in Metraux G. S. and F. Crouzet, eds. *The New Asia: readings in the history of Mankind.* New York-London, 1965, 59-81.

Karpat, K. H. *Turkey's Politics; the Transition to a Multi-Party System.* Princeton, 1959.

—"Social Themes in Contemporary Turkish Literature", *MEJ* (1960), 29-44, 153-68.

—"Social Effects of Farm Mechanization in Turkish Villages", *Social Research,* xxvii/I (1960), 83-103.

—"The Turkish Elections of 1957", *The Western Political Quarterly,* xiv/2 (1961), 436-59.

—"Recent Political Developments in Turkey and their Social Background", *International Affairs,* xxxviii/3 (1962), 304-23.

—"The People's Houses in Turkey. Establishment and Growth", *MEJ* (1963), 55-67.

—"Society, Economics, and Politics in Contemporary Turkey", *World Politics,* xvii/I (1964), 50-74.

—"Reflexions sur l'arriere-plan social de la revolution turque de 1960", *Orient,* no. 37 (1966), 27-55.

—"The Turkish Left", *Journal of Contemporary History,* i/2 (1966), 169-86.

[Kay, J. E. de]. *Sketches of Turkey in 1831 and 1832.* New York, 1833.

Keddie, Nikki R. "The Pan-Islamic Appeal: Afghani and Abdülhamid II, *MES,* III (1966), 46-67.

Kemal, İsmail. *The Memoirs of Ismail Kemal Bey,* ed. by Sommerville Story. London, 1920.

Keratry, E. de. *"Mourad V: prince-sultan-prisonnier d'etat (1840-1878), d'apres des temoins de sa vie.* Paris, 1878.

Key, Kerim K. *An Outline of Modern Turkish Historiography*. Ist., 1954.
—"The Origins of Turkish Political Parties", *World Affairs Interpreter* xxvi (1955). 49-60.
—*Namık Kemal: Patriotic Poet of Turkey. An Inquiry into the Sources for a Study of Namık Kemal*. Washington, 1955.
—*Origins of the Young Turk Movement, 1839-1908*. Washington, 1955.
—"Trends in Turkish Historiography", *in Report on Current Research on the Middle East 1957*. Washington, 1958, pp. 39-46.
—"Trends in Modern Turkish Literature", *Muslim World*, xlvii (1957), 318-28.
Khadduri, M. and Liebesny, H. J., eds. *Law in the Middle East*. Washington, 1955.
Kinross, Lord. *Atatürk: the Rebirth of a Nation*. London, 1964.
Koprülü, Fuad. "L'institution du Vakouf: Sa nature juridique et son evolution historique", *Vakıflar dergisi*, ii (1942), partie francaise, 3-48.
Kortepeter, C. M. "Another Look at the Tanzimat", *The Muslim World*, liv/I (1964), 49-55.
Knight, E. F. *The Awakening of Turkey: a History of the Turkish Revolution*. London, 1909.
Kraelitz-Greifenhorst, F. von. *Die Verfassungsgesetze des osmanischen Reiches*. Vienna, 1919.
Kuran, Ercüment. "Ottoman historiography of the Tanzimat period", in Lewis B., and Holt, P. M., editors, *Historians of the Middle East*. London, 1962, pp. 422-9.
—*The Impact of Nationalism on the Turkish Elite in the nineteenth century*. Ank., 1966.
Lagarde, L. "Note sur les journaux francais de Constantinople a l'epoque revolutionnaire" *J. As.*, ccxxxvi (1948), 271-6.
—"Note sur les journaux francais de Smyrne a l'epoque de Mahmoud II", *J. As.* (1950) 103-44.
Lane-Poole, S. *The Life of the Right Hon. Stratford Canning, Viscount Stratford de Redcliffe*. 2 vols. London, 1888.
Laqueur, W. Z. *Communism and Nationalism in the Middle East*. London-New York, 1956.
—*The Soviet Union and the Middle East*. London-New York, 1959.
Lerner, D. *The Passing of Traditional Society*. Glencoe, 1958.
Levonian, Lutfy. *The Turkish Press; Selections from the Turkish Press showing Events and Opinions, 1925-32*. Athens, 1932.
—*The Turkish Press, 1932-1936*. Beirut, 1937.
Lewis, Bernard. "History-writing and National Revival in Turkey", *MEA/iv* (1953), 218-27

—"The Impact of the French Revolution on Turkey", *Journal of World History*, i (1953), 105-25; revised version in Metraux, G. S. and Crouzet, F., eds., *The New Asia; readings in the history of mankind*. New York-London, 1965, 31-59.

—"Democracy in Turkey", *MEA*, x (1959), 55-72.

—"Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic Studies*, Karachi, i (1962), 71-87.

—*Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*. Norman, Okla., 1963.

—*The Middle East and the West*. London-Bloomington Ind., 1964.

—"The Ottoman Empire in the Mid-Nineteenth Century: A Review", *MES*, i/3 (April 1965), 283-95.

Lewis, Geoffrey L. *Turkey*, revised ed. London, 1965.

Macfarlane, Charles. *Constantinople in 1828*. 2nd edition. 2 vols. London, 1829.

Makal, Mahmut. *A Village in Anatolia*. London, 1954.

Mantran, R. *Histoire de la Turquie*. Paris, 1961.

Marcere, E. de. *Une Ambassade a Constantinople; La Politique orientate de la Revolution francaise*. 2 vols. Paris, 1927.

Mardin, Ebul'ulâ. "Development of the Shari'a under the Ottoman Empire", in M. Khadduri and H. J. Liebesny. *Law in the Middle East* Washington, 1955, i, 287-91.

Mardin, Şerif. "The mind of the Turkish reformer 1700-1900," *The Western Humanities Review*, xiv (1960), 413-36.

—*The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. Princeton, 1962.

—"Libertarian movements in the Ottoman Empire 1878-1895", *MEJ*, xvi (1962), 169-82.

Marmorstein, E. "Religious Opposition to Nationalism in the Middle East," *Int. Aff.*, xxviii (1952), 344-59.

Mary-Rousseliere, A. *La Turquie constitutionnelle*. Rennes, 1935.

Matthews, A. T. J. *Emergent Turkish Administrators*. Ank., 1955.

McCullagh, F. *The Fall of Abd-ul-Hamid*. London, 1910.

Mears, E. G. and others. *Modern Turkey*. New York, 1924.

Midhat, Ali Haydar. *The Life of Midhat Pasha*. London, 1903.

Mikusch, D. von. *Mustapha Kemal*, London-New York, 1931.

Miller, A. F. *Mustafa Pasha Bayraktar*. Moscow, 1947.

Miller, W. *The Ottoman Empire and its Successors*. Cambridge, 1923.

Moltke, Helmut von. *Briefe über Zustande und Begebenheiten in der Türkei aus den jahren 1835 bis 1839*. 5th ed. Berlin, 1891.

Morawitz, Charles. *Les Finances de Turquie*. Paris, 1902.

[Mordtmann, A. D.]. *Stambul und das moderne Türkenthum*. 2 vols. Leipzig, 1877.

—*Anatolien, Skizzen und Reisebriefe (1850-1859)*. Ed. Franz Babinger. Hannover, 1925.

Mosse, W. E. "The Return of Reschid Pasha: An Incident in the Career of Lord Stratford de Redcliffe", *English Historical Review* 68:269 (1953). 546-73.

Muhiddin, Ahmed. *Die Kulturbewegung im modernen Türkentum*. Leipzig, 1921.

Mustafa, Seid. *Diatribe de l'inginieur sur l'etat actuel de l'art militaire, du genie et des sciences a Constantinople*. 1st ed. Scutari, 1803. 2nd ed. Paris, 1910.

Naff, T. "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789-1807", *Journal of the American Oriental Society*, lxxxiii/3 (1963), 295-315.

Nallino, C. A. "La Fine del cosi detto califfato ottoman", *OM*, iv (1924), 137-53 (reprinted in *Raccolta di Scritti, iii*. Rome, 1941, pp. 260-83).

Nord, E. *Die Reform des türkischen Liegenschaftsrechts*. Leipzig, 1914.

Odysseus [Sir Charles Eliot]. *Turkey in Europe*. London, 1900. 2nd edition, 1908.

d'Ohsson, Mouradgea. *Tableau general de l'Empire ottoman*. 7 vols. Paris, 1788-1824.

Orga, Irfan. *Phoenix Ascendant*. London, 1958.

Ostrorog, Count Leon. *The Angora Reform*. London, 1927.

Ostrup, J. *Det Nye Tyrki*. Copenhagen, 1931.

Padel, W. and Steeg, L. *La Legislation fonciere ottomane*. Paris, 1904.

Parker, J. and C. Smith. *Modern Turkey*. London, 1940.

Pears, Sir E. *Forty Tears in Constantinople*. London, 1916.

—*Life of Abdul Hamid*. London, 1917.

Petrosian, Yu. A. *'Novye Osmani' i Borba za Konstitutsiyu 1876 g. v Turtsii*. Moscow, 1958.

Pritsch, E. "Die turkische Verfassung vom 20 April 1924," *MSOS*, xxvi-xxvii/2 (1924), 164-251.

Ramsaur, E. E. "The Bektashi Dervishes and the Young Turks," *Moslem World* (1942), 7-14.

—*The Young Turks; Prelude to the Revolution of 1908*. Princeton, 1957.

Ramsay, Sir W. M. *Impressions of Turkey*. London [1897].

—*The Revolution in Constantinople and Turkey*. London, 1909.

Reed, H. A. "The Religious Life of Modern Turkish Muslims", in R. N. Frye, ed. *Islam and the West*. The Hague, 1957, pp. 108-48.

—"A New Force at Work in Democratic Turkey", *MEJ,* vii (1953),33-44.

—"Revival of Islam in Secular Turkey", *MEJ,* viii (1954), 267-82.

—"The Faculty of Divinity in Ankara", *Muslim World,* xlvi (1956), 295-312 and xlvii (1957), 22-35.

—"Turkey's new Imam-Hatib Schools", *WI,* n.s., iv (1955), 150-63.

Robinson, R. D. *The First Turkish Republic: A Case Study in National Development.* Cambridge, Mass., 1963.

Rodinson, M. "Araba", *J. As.,* ccxlv (1957), 273-80.

Rosen, G. *Geschichte der Türkei vom Siege der Reform Im Jahre 1826 bis zum Pariser Traktat vom Jahre 1856.* 2 vols. Berlin-Leipzig, 1866-7.

Rossi, E. "La Questione dell'alfabeto per le lingue turche", *OM,* vii (X927), 395-310.

—"Il decennale della Repubblica di Turchia (29 ottobre 1923-29 ottobre 1933)", *OM,* xiii (1933). 541-57.

—"La Riforma linguistica in Turchia", *OM,* xv (1935), 45-57.

—"Un Decennio di Riforma linguistica in Turchia, 1932-42", *OM,* xxii (1942), 466-77.

—"Dall' Impero ottomano alia Repubblica di Turchia; Origine e sviluppi del nazionalismo turco sotto l'aspetto politico-culturale", *OM,* xxiii (1943), 359-88.

—"Venticinque anni di rivoluzione dell'alfabeto e venti di riforma linguistica in Turchia", *OM,* xxxiii (1953), 378-84.

Rummel, F. von. *Die Türkei auf dem Weg nach Europa.* Munich, 1952.

Rustow, D. A. "The Army and the Founding of the Turkish Republic", *World Politics,* xi (1949), 513-52.

—*Politics and Westernization in the Near East.* Princeton, 1956.

—"Politics and Islam in Turkey 1920-1935", in R. N. Frye, ed., *Islam and the West.* The Hague, 1957, pp. 69-107.

—"Foreign Policy of the Turkish Republic", in Macridis, R. C, ed., *Foreign Policy in World Politics.* Englewood Cliffs, N.J., 1958, pp. 295-322.

—"Turkey's Second Try at Democracy", *The Tale Review* (1963), 518-538.

—"Turkey: the Modernity of Tradition", in Pye, L. W. and Verba, S. (eds.), *Political Culture and Political Development,* Princeton, 1965, 171-98.

—"The development of parties in Turkey", in *Political Parties and Political Development,* eds. LaPalombara, J. and Weiner, M. Princeton, 1966, 107-33.

Ryan, Sir Andrew. *The Last of the Dragomans.* London, 1951.

Sarç, Ömer Celal. "Economic Policy of the New Turkey", *MEJ, ii* (1948), 430-46.

Sarrou, A. *La Jeune Turquie et la Revolution.* Paris-Nancy, 1912.

Sax, C. von. *Geschichte des Machtverfalls der Türkei*. 2nd ed. Vienna, 1913.

Schacht, J. *An Introduction to Islamic Law*. Oxford, 1964.

Schlechta-Wssehrd, O. M. von. "Die osmanischen Geschichtsschreiber der neuren Zeit", *Denkschriften der phil. hist. Classe der Kaiserl. Ak. der Wissenschaften,* viii (1856), 1-47.

—"Die Revolutionen in Constantinopel in den jahren 1807 und 1808", *SBAk. Wien* (1882), 184-8.

Senior, N. W. *Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginning of 1858*. London, 1859.

Shaw, S. J. "The origins of Ottoman military reform: the Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III", *The Journal of Modern History,* xxxvii/3 (1965), 219-306.

—"The Established Ottoman Army Corps under Sultan Selim III (1789-1807)", *Der Islam,* xl (1965), 142-84.

Slade, A. *Record of Travels in Turkey, Greece &c. in the Years 1829, 1830, and 1831*. 2 vols. London, 1832 (2nd ed: 1854).

Smith, E. C. "Debates on the Turkish Constitution of 1924", *Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* xiii (1958), 82-105.

Smith, E. D. *Origins of the Kemalist Movement*. Washington, 1959.

Smith, W. C. *Islam in Modern History*. Princeton, 1957.

Snouck-Hurgronje, C. *Verspreide Geschriften,* iii. Bonn-Leipzig-Hague, 1923.

—"Societe pour l'Etude de l'histoire turque", *Histoire de la Republique turque*. İst., 1935.

Stamatiadis, Epaminondas I. *Βιογραφίαι των Ἑλλήνων Μεγαλω δερμην εων του Ὀθωμανικου Κρατους*. Athens, 1865.

Stavrianos, L. S. *The Balkans since 1453*. New York, 1958.

Steegman, J. "Turkish Painting", *The Studio,* May 1946, pp. 129-35.

Stirling, Paul. "Social Ranking in a Turkish Village", *British Journal of Sociology,* iv (1953), 31-44.

—"Religious Change in Republican Turkey", *MEJ,* xii (1958).395-408.

—*Turkish Village*. London, 1965.

Sturm, A- L. and Mıhçıoğlu, Cemal. *Bibliography on Public Administration in Turkey 1928-1957, Selective and Annotated*. Ank., 1959.

Szyliowicz, J. S. *Political change in rural Turkey. Erdemli*. The Hague, 1966.

Tachau, F. "The Search for National Identity among the Turks", *WI,* n.s. viii/3 (1963)- 165-176.

Taeschner, Fr. "Die geographische Literatur der Osmanen", *ZDMG,* n.s. 2, lxxvii (1923), 31-80.

—and G. Jaschke. *Aus der Geschichte des islamischen Orients.* Tübingen, 1949.

[Taghizade, S. H.] "Les Courants politiques dans la Turquie", *RMM,* xxi (1912). 158—221.

—"Le Panislamisme et le Panturquisme", *RMM,* xxii (1913), 179-220.

—"Les Rapports du mouvement politique et du mouvement social dans l'Empire ottoman", *RMM,* xxii (1913), 165-78.

Talas, Cahit. *La Legislation du travail en Turquie.* Geneva, 1948.

Temperley, H. W. V. "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914). *Cambridge Historical Journal,* iv (1932-34), 156-91.

—*England and the Near East.* London, 1936.

Thomas, L. V. "Recent Developments in Turkish Islam", *MEJ,* vi (1952), 22-40.

—and R. N. Frye. *The United States and Turkey and Iran.* Cambridge, Mass., 1951.

Thornburg, M. W. and others. *Turkey, an Economic Appraisal.* New York, 1949.

Tibawi, A. L. "Islam and Secularism in Turkey Today", *Quarterly Review* (1956), 325-7.

Tischendorf, P. A. von. *Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten insbesondere im osmanischen Reiche.* Leipzig, 1872.

Toderini, G. *Letteratura turchesca.* 3 vols. Venice, 1787.

Tott, Baron F. de, *Memoires.* 4 vols. Maestricht, 1785.

Toynbee, A. J. "The Islamic World since the Peace Settlement", *Survey of International Affairs, 1925, i.*

—and Kirkwood, K. P. *Turkey.* London, 1926.

Tschudi, R. *Das Chalifat.* Tubingen, 1926.

Tuna, Orhan. "The Organization of the Turkish Confederation of Trade Unions", *R. Fac. Sci. Ec. Univ. İst,* (1953), 109-19.

Tunaya, T. Z. "Elections in Turkish History", *MEA,* v (1954), 116-20.

—"Ideological Character of the 1924 Constitution", *Annales de la Faculte de Droit d'Istanbul,* no. 15 (1960), 99-135.

Turhan, Mümtaz. *Where are we in westernization?* Türkçe'den çeviren D. Garwood. İst., 1965.

Turkish National Commission for UNESCO. *Atatürk.* Ank., 1963.

Türkkan, R. Oğuz. "The Turkish Press", *MEA,* i (1950), 142-9.

Ubicini, A. *Lettres sur la Turquie.* 2 vols. Paris, 1853-4.

—*La Turquie actuelle.* Paris, 1855.

—*La constitution ottomane du 7 zilhidje 1293.* İst., 1877

Ubici , A. and P de Courteille. *Etat present de l'Empire ottoman, statistique, gouvernement, administration, finances, armee, communautes non-musulmanes, etc.* Paris, 1876.

Ulman, A. Haluk and Tachau, Frank. "Turkish politics: the attempt to reconcile rapid modernization with democracy", *MEJ,* xix (1965), 153-68.

UNESCO. "The Reception of Foreign Law in Turkey", *International Social Science Bulletin,* ix/I (1957), 7-81.

Ünsal, Behçet. *Turkish Islamic Architecture,* London, 1959.

U.S. Dept. of Commerce. *Investment in Turkey.* Washington, 1956.

Vambery, Armi ius. *The Story of my Struggles.* London, n.d.

Van Lennep, H. J. *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor.* 2 vols. London, 1870.

Velay, A. du. *Essai sur l'histoire financiere de la Turquie.* Paris, 1903.

Vucinich, W. S. *The Ottoman Empire: its Record and Legacy.* Princeton, N.J., 1965.

Ward, R. E. and Rustow, D. A. (eds.) *Political Modernization in Japan and Turkey.* Princeton, N.J., 1964.

Washburn, G. *Fifty Years in Constantinople.* Boston-New York, 1909.

Webster, D. E. *The Turkey of Ataturk. Social Process in the Turkish Reformation.* Philaclelphia, 1939.

Weiker, W. F. *The Turkish Revolution 1960-1961.* Washington, U.C., 1963.

Weinberger, S. J. "Political Upset in Turkey," *MEA, i* (1950), 135-42.

White, Charles. *Three Years in Constantinople.* 3 vols. London, 1846.

Wittek, P. "Türkentum und Islam I", *Archiv fur Sozialwissenschaft und Sozialpolitik,* lix (1928), 489-525.

—"Le Role des tribus turques dans l'empire ottoman", *Melanges Georges Smets.* Brussels, 1952, pp. 554-76.

Wortham, H. E. *Mustapha Kemal of Turkey.* London, 1930.

Yalman, Ahmed Emin. *Turkey in my Time.* Norman, 1956. (*ayrıca bak.* Emin)

Young, G. *Corps de droit ottoman.* 7 vols. Oxford, 1905-6.

Young, T. C. ed. *Near Eastern Culture and Society.* Princeton, 1951.

Ziemke, K. *Die neue Türkei, Politische Entwicklung 1914-1929.* Berli Leipzig, 1930.

Zinkeisen, J. W. *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa.* 8 vols. Hamburg-Gotha, 1840-63.

Dizin

1876 Anayasası, 225, 467, 496, 515, 532
1908 Anayasası, 515
1923 İktisat Kongresi, 587, 638, 649
1924 Anayasası, 375, 484, 593
31 Mart Vak'ası, 344

Abdullah Cevdet, 267-273, 315, 320, 363
Abdullah Efendi, 72, 342
Abdurrahman Şeref, 214, 356, 509
Abdülaziz Mecdi Bey, 299
Abdülaziz, Sultan, 168-72, 187, 193-95, 205, 213-24, 239-43, 254-57, 270, 299, 505, 514, 616
Abdülhalim Çelebi, 556-57
Abdülhamid I, 108
Abdülhamid II, 191, 228
Abdülmecid, Halife, 148-49, 168, 186-87, 207, 208, 273, 353, 358, 359, 623
Académie Française, 594
Adem-i merkeziyetçilik, 225, 275-77, 290, 524-25, 532-34
Adıvar, Halide Edip, 378
Adil Bey, 339
Ağa Han, 358
Ağa Hüseyin Paşa, 111
Ağaoğlu, Ahmed, 477-79
Ahmed Asım Efendi, 100
Ahmed Atıf Efendi, 93
Ahmed Celaleddin Paşa, 271
Ahmed Cevdet Paşa, 164, 171, 250
Ahmed Efendi, 92
Ahmed Hikmet, 479
Ahmed III, 65, 66
Ahmed ibn Lütfullah, 74
Ahmed İzzet Paşa, 324, 632
Ahmed Midhat Efendi, 256-58, 259, 464
Ahmed Niyazi Bey, 281
Ahmed Rıza, 267-79, 293
Ahmed Tevfik Paşa, 325-26
Ahmed Vefik Paşa, 123-24, 148, 230, 475, 528
Ahrar, 291, 519
Aile Kanunu, 369
Akçura, Yusuf (Akçuraoğlu Yusuf olarak da bili ir), 446-48
Akif Efendi, daha sonra Paşa, 445-48
Akil Muhtar, 479
Akseki, Ahmed Hamdi, 574
Alemdar (Bayrakdar) Mustafa Paşa, 104-09, 208, 608
Alfabe Reformu, 583, 584
Ali Bey, 55
Ali Efendi, daha sonra Paşa, 458
Ali Fuad Paşa, bak. Cebesoy, Ali Fuad, 330, 337, 346, 361, 374
Ali Kemal, 266, 299, 484
Ali Suavi Efendi, 210-16, 238, 242, 474
Ali Şefkati Bey, 241
Allenby, General, 334
Allier, Louis, 90
Almanya, 72, 187, 211, 323, 334-36, 399, 406-09, 425, 471, 504, 522, 617, 625
Altın Ordu Hanlığı, 36
Ameleperver Cemiyeti, 648
Amerikan mandası teklifi, 326, 339
Anadolu Hareketi, 6
Anadolu, 3-19, 53-55, 60, 99, 106-09, 125-29, 205-07, 279-83, 323-46, 445-55, 482-93, 501-07, 519-20, 546-49, 576-85, 599, 632-34, 650-51, 663-64
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 335, 349, 493, 515
Anavatan fikri, 6, 457, 458
Anayasalar, 108, 200, 210, 224-29, 236, 356, 488, 495-506, 513-16, 532, 560, 593, 624, 655
Ankara, 341-54, 361, 373, 386, 393, 398-404, 409-14, 429-34, 491, 498-510, 515-22, 534, 549, 559-71, 588, 600, 630-36, 663
Arabistan, 13, 54, 55, 121, 242, 449, 555
Arap alfabesi, 375, 376, 574, 579, 582
Aras, Tevfik Rüştü, 386
Aristarchi, Stavraki, 122
Aristoteles, 179
Arnavutlar, 9, 12, 194, 267, 293, 303
Arnavutluk, 8, 229, 269, 303, 304, 641
Asakir-i Mansure-yi Muhammediye, 20, 111
Aşar, 636

Atatürk, Mustafa Kemal, 6, 277-78, 294, 324-98, 426-36, 482, 490-506, 546, 550-59, 574, 588-93, 633-38, 654, 663
Atay, Falih Rıfkı, 347
Ateşkes (1918), (1922), 52, 271, 324, 334, 346, 489
Ateşli silahlar, 43, 59, 62
Atılhan, Cevat Rifat, 523
Avrupa Konseyi, 424
Avrupa Tüccarı, 620
Avusturya, 52-58, 80, 96, 115-21, 162, 169, 193, 291, 323, 334, 444, 504, 617
Ayan, 48, 105-06, 607, 608, 609
Ayetullah Bey, 209
Ayine-i Vatan, 205
Azerbaycan, 476, 503, 588
Aziz Bey, 241

Bab-ı Ali, 94-98, 224
Bab-ı Meşihat, 136, 137
Bahriye, 83, 158, 247, 304, 307, 324, 340, 341, 509, 515, 648
Bakü, 267, 444, 501, 588
Balkan halkları, 8, 88, 476
Balkanlar, 7, 19, 88, 226, 291, 296, 297, 305, 399, 465-69, 489, 527-33, 612
Banka ve bankerler, 45, 61
Basiret, 239, 472
Batılı fikirler, 76, 188
Bayar, Celal, 386, 397, 412, 414, 506
Bayezıd II, 59, 118
Bayur, Hikmet, 264, 265
Bektaşi tarikatı, 111, 120, 293, 553
Belçika Anayasası, (1831), 225, 496
Bele, Refet, 337
Bellini, Gentile, 11
Berat, 619, 620
Berlin Kongresi, anlaşması, 424
Besarabya, 444
Beş yıllık planlar, 388, 389, 401
Bezm-i Alem, 149
Bianchi, T. X., 594
Birinci Dünya Savaşı, 115, 347, 348, 549, 557, 583
Birleşmiş Milletler, 400, 412, 413
Bizans, 9, 18, 38, 58-62, 328, 537, 566
Blacque, Alexandre, 133
Bonneval, Count de, 67, 68
Borzecki, Count Constantine, 472
Bosna, 54, 219, 291
Boşanma, 143, 312, 370
Boşnaklar, 488
Brune, General G. M. A., 97
Bukovina, 54
Bulgaristan, 219, 291
Bulgarlar, 123, 296, 305, 465
Bursa, 19, 205, 255, 267-68, 389, 430
Bursalı Tahir, 278
Butler-Johnstone, H. A. M., 239
Bürokrasi, 33, 45, 429, 430, 452, 587,
Büyük Doğu, 572
Büyük Millet Meclisi, 343-60, 397, 412, 482, 498-518, 547, 549, 557, 568, 587

Cafer Tayyar Paşa, 374
Cahun, Léon, 207, 214, 474, 476
Campo Formio Anlaşması, 92
Canbulat, İsmail, 278
Canning, Stratford, 144, 475
Carbonari, 209, 214, 267
Cavid Bey, 374
Cebesoy, Ali Fuad, 330, 346
Celaleddin Arif, 499
Cemal Paşa, 306, 307, 326, 505
Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, 581,-97
Cemiyet-i İnkılabiye, 275
Cemiyetler Kanunu, 296, 499, 648-50
Ceride-i Havadis, 133, 202
Choiseul-Gouffier, Count de, 602-04
Churchill, William, 133, 202
Cihannüma, 63
Cizye, 162, 461, 462
Cluverius, Philip, 63
Comte, Auguste, 268, 548
Courrier d'Orient, 211
Cumhurbaşkanlığı, 346, 356-61, 374-79, 397-399, 436, 504, 506, 507, 535, 564
Cumhuriyet Anayasası, 360, 516, 534
Cumhuriyet Halk Partisi (Fırkası), 410, 414, 442, 518, 522
Cumhuriyetçilik, 522

Çakmak, Fevzi, 397, 417
Çapanzade Agah Efendi, 203
Çelebi Mustafa Paşa, 105
Çerkes Hasan, 222
Çetinkaya, Ali, 373
Çırağan Sarayı, 223, 239, 240
Çukurova, 325, 346, 613, 615

Damad Ferid Paşa, 547
Dans, 14, 15, 313, 314, 551, 588
Darbeler (1896), (1908), (1913), 34, 208, 236, 241, 269-74, 360, 408, 497, 549
Darülfünun, 158, 247

Darüşşafaka, 248, 253
Davids, Arthur Lumley, 473
Demirağ, Nuri, 523
Demiryolları, 176, 250-52, 321, 370, 391, 421, 505, 617
Demokrasi, 228, 378, 411-30, 544, 665
Demokrat Parti, 414-30, 506, 524, 545
Demolins, Edmond, 276
Derebey, 607, 608
Derebeyler, 52, 608
Dervişler, 18, 19, 112, 551-66
Devlet memurları, 44, 119, 136, 146, 257, 264, 366, 377, 415, 488, 510-13, 539, 581, 629-45
Devletçilik, 384-90, 523, 639, 641
Devşirme, 8, 60
Dış borçlar, 235
Diplomasi, 10, 85, 125, 618
Disraeli, 226, 239
Divan-ı Hümayun, 122, 507, 508, 514
Diyanet İşleri, 562-74
Doğrul, Ömer Rıza, 574
Doğu Halkları kongresi, Bakü, 501
Dolmabahçe Sarayı, 376, 392, 433, 589
Donizetti, Guiseppe, 118, 600
Dönme, 59,139, 271, 287, 305, 404, 413
Dragomanlar-Tercümanlar, 81-88, 119-24, 148, 163, 204, 258-63, 460, 619
Dubayet, Aubert, 84
Dumlupınar Muharebesi, 346, 369
Dürrizade Abdullah Efendi, 342, 547, 549, 561

Ebu Bekir Ratib Efendi, 80, 84
Ebüzziya Tevfik, 210, 259, 289
Edebiyat, 64, 73, 164, 188-90, 207, 246-61, 321, 376, 480, 564, 587-98
Edebiyat-ı Cedide, 261
Eğitim, 37, 68-87, 110-20, 146-76, 213, 230-61, 279, 318-23, 359, 376-78, 521, 535, 562-83, 594-95, 606, 629, 651, 662
Elçiliklerin kuruluşu, 87, 619
Eliot, Sir Charles, 253
Encümen-i Daniş, 594
Enver Bey, daha sonra Enver Paşa, 281, 294, 305-07, 347, 481, 501, 505, 583
Esnaf ve Zanaatkarlar, 48
Eşkıya, 455
Evkaf, 130, 241, 321, 359, 562
Evlilik, 8, 143, 312, 321, 370, 645
Ezan, 565, 566

Fabrikalar, 182, 321, 388, 389, 622-26
Falkenhayn, Gen. E. von, 334
Fatih Sultan Mehmed, 10, 60, 255, 566
Feodalizm, 385, 524
Fes, 141-43, 321, 363-68, 558
Fesch, Paul, 207, 255
Feth Ali Ahundzade, 581
Feyzi Bey, 253
Fırka-i Islahiye, 614
Filibe, (Plovdiv), 205
Folklor, 598
Fransa, 56, 69-85, 91-101, 114, 143-48, 167, 180-95, 211-16, 261-73, 398, 446, 456-74, 495, 601-05, 656
Fransa-Prusya Savaşı, 172, 212, 214
Fransız Devrimi, 75, 88-103, 175, 195, 262, 267, 538
Frengistan, 3, 40, 62, 74, 97, 98
Fuad Efendi, (Fuad Paşa), 124, 158-72, 190, 462, 475, 514, 518, 527-31

Galatasaray Lisesi (mekteb-i Sultani), 170, 239, 248, 264, 268, 467
Galib Paşa, 147
Galland, Antoine, 74
Gazali, 460
Gazetecilik, 202, 257-64, 628-29
Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 304
Gazneli Mahmud, 18
Genç Kalemler, 480, 587
Genel seçimler (1912), (1919), (1923), (1927), (1946), (1950), 229, 415, 498, 517, 519, 545
Girit, 92, 291, 465, 579, 614
Gizli oylama, 517
Gökalp, Ziya, 442, 479-80, 490, 546, 565
Grande Encyclopédie, 83, 595
Grey, Sir Edward, 297
Gülhane Hatt-ı Şerifi, 149, 150, 160, 186, 190, 226
Gülistan Anlaşması, 445
Gümrük Tarifeleri, 381, 382, 451

Hacı Halife, (Katip Çelebi), 31, 43, 63
Hafız Paşa, 146
Haftalık tatil günü, 391
Halifelik, 21, 153, 279, 299, 335, 343, 350-57, 467, 548-57
Halim Paşa, 220, 308, 442
Halk edebiyatı, 5, 52, 585, 598, 613
Halk Odaları, 522
Halkçılık, 631, 633
Hamdullah Suphi, Eğitim Bakanı, 376

Hamid Paşa, 70
Harbiye, 113, 135, 157, 221, 247, 266, 303-10, 332-48, 358, 509, 515, 583
Harf devrimi, 378
Haritacılık, 11, 63
Hasan Fehmi Efendi, 219, 220
Hasan Fehmi, 219, 220, 292
Hasan Hayrullah Efendi, 220
Hayriye Tüccarı, 620
Helenizm, 57, 464
Hendesehane, 68, 69
Hersek, 54, 219, 291
Hershlag, Z. Y., 390
Heyet-i Temsiliye, 341, 342
Hıristiyan Misyonerler, 567
Hıristiyan Türk, 23, 485
Hıristiyanlar, 13, 54, 88, 458-65, 486-88
Hıristiyanlık, 57-60, 447, 551, 657
Hidiv İsmail, 209, 210
Hilafet, 21, 279, 299, 335, 343, 350-57, 467, 548-57
Hindistan, 18, 35, 40, 57, 357, 444, 463-69, 573, 602, 659
Hititler, 7, 491
Hizb-i Cedid, 299
Hizb-i Terakki, 300
Hoca İshak Efendi, 121
Hoca Mustafa Efendi, 352
Hukuk Fakülteleri, 371
Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 291, 519, 520
Hürriyet, 77, 90, 109, 175-99, 210-36, 278, 285-306, 324, 379, 460, 519, 582
Hürriyetçilik, 227-28, 270
Hüseyin Hezarfen, 74
Hüseyin Hilmi Paşa, 292, 308
Hüseyin Paşa, 111
Hüseyin Vasfi Paşa, 214
Hüseyinzade Ali, 267, 477, 479
Hüsrev Paşa, 113, 146, 149, 151
Hz. Muhammed, 101

İbn Haldun, 448
İbni Sina, 75, 118, 460
İbrahim Hakkı Paşa, 308
İbrahim Müteferrika, 67, 72
İbrahim Paşa, 65, 67, 210
İbret, 200, 216-33, 266
İçtihad, 320, 322
İhtisab, 537, 538
İkdam, 263, 313, 314
İkinci Dünya Savaşı, 493
İlahiyat Fakültesi, 563-69
İleri, Celal Nuri, 319
İletişim-Haberleşme, 132, 201, 250-54, 428, 469, 531, 587, 617, 629, 663
İltizam, (mültezimler), 127-29, 149, 162, 166, 525, 610, 624
İnebolu, 364, 365, 558
İngiliz Mustafa, 69
İngiltere, 46, 71, 98, 114, 125, 167, 193, 215, 242, 263-74, 384-99, 456, 467, 504, 583-95, 656
İnönü, İsmet, 344-61, 379-98, 505-07
İran, 7, 13, 35-41, 49, 57, 66, 71, 188, 280, 444-54, 474, 480, 578, 605
İshak Bey, 56
İshak Sükuti, 267, 272
İslam Ansiklopedisi, 567
İsmail Hakkı Bey, 281
İsmail Hami, 319
İstanbul Üniversitesi, 247, 311, 563
İstiklal Mahkemeleri, 362, 367, 560
İşçi hareketi, 648
İtalya, 193, 211, 291, 300, 305, 333, 522
İttihad ve Terakki Cemiyeti, 271, 285
İttihad, 268, 271, 285, 293
İyon Adaları, 92, 97
İzbudak, Veled, 557
İzmir, 132, 250, 275, 283, 310, 327-46, 358, 389, 412, 429, 567, 587, 634-56

Jandarma, 281, 299, 310, 325, 505
Japonya, 280, 469, 642
Jeunes Turcs, 211
Jön Türkler, 246-98, 306-41, 395, 446, 460-69, 484, 492-502, 555-82, 624-32

Kadı, 21, 22, 48, 73
Kadro hareketi, 640
Kambiyo, 382
Kamil Paşa, 291, 302-05, 515
Kapitalizm, 383, 634, 639-40
Karabük, 388-89
Karantina sistemi, 134
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, 330, 398, 399, 546-47, 640-41
Karlofça anlaşması, 53, 54, 64
Kavaid-i Osmaniye, 164, 473
Kaymakam, 104, 529-35
Kayseri, 387-89
Kaza, 21, 248, 529-30
Kazım Karabekir Paşa, 330, 337, 361
Kazım Paşa, 269, 358

Keçecizade Mehmed İzzet Efendi, 164
Kıbrıslı Mehmed Paşa, 527
Kırgız, 503
Kırım Hanlığı, 442, 444
Kırım Savaşı, 167, 202, 226, 235, 252, 268, 424, 461, 527-31, 540, 614-15
Kısakürek, Necip Fazıl, 572
Kitabet üslubu, 202, 580, 584
Koçu Bey, 455
Komünizm, 419, 523, 576, 633
Koraltan, Refik, 412
Kozanoğlu, 614
Köprülü, Fuad, 412, 563
Köy Enstitüleri, 651
Köyler, 48, 166, 545
Kubilay, 567
Kuleli Vak'ası, 207, 518
Küçük Kaynarca Anlaşması, 34, 53, 56, 442, 443
Kürt isyanları, 362, 367, 372

Laiklik, 417, 488, 523, 547, 548, 560
Lamartine, A. de, 189, 597
Lausanne anlaşması, 347, 350, 354, 381-84, 484
Layiha, 81, 93, 500
Le Nord, 210
Liman von Sanders, Gen., 334
Loncalar, 536, 538
Louis Philippe, 148
Lowther, Sir Gerald, 297
Lütfi Paşa, 47

Macaristan, 37, 53, 74, 471, 474-77, 605
Macarlar, 471, 474
Mahmud Esad, Adalet Bakanı, 376
Mahmud I, 67
Mahmud II, 107-54, 164, 175-76, 191, 206, 273, 427, 435, 505-25, 537-43, 562, 603, 656
Mahmud Nedim Paşa, 213, 216-24
Makedonya, 279-82, 297, 310, 333, 627
Masonluk, 240, 242, 279, 289
Matbaa, 59, 60, 67, 73, 80, 90, 256, 581
Matbuat, 71, 205, 206, 254, 262, 313, 325, 373, 459, 587
Mecelle, 172, 250
Meclis-i Dar-ı Şura-yı Askeri, 514
Meclis-i Hass, 138, 514
Meclis-i Maarif, 158, 189, 203, 594
Meclis-i Mebusan, 125, 229, 516, 532
Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye, 514
Mecmua-i Fünun, 595
Medeni kanun, (1869), (1926), Alman, İsviçre, Türk, 171, 369-72, 391, 624
Medreseler, 321, 322, 353, 562
Mehmed Ali Paşa, 113-17, 125, 133, 160, 182, 208, 226, 623, 656
Mehmed Bey, 213, 214, 215, 216
Mehmed IV, 507
Mehmed Münif Paşa, 581
Mehmed Reşid, 267, 272
Mehmed Said Halet Efendi, 97
Mehmed Said Halim Paşa, 306, 490
Mehmed Said Paşa, 243
Mehmed Salih Efendi, 539
Mehmed Şekib, 124
Mehmed V, 497, 498
Mekke, 121, 569, 571
Mekteb-i Maarif-i Adliye, 119
Memduh Bey, 301
Memlukler, 54, 55, 139
Menderes, Adnan, 412
Menemencioğlu, 614
Merkezileşme, 113, 125, 527-31
Meşrutiyet, 219, 221, 279-301, 313, 505, 508, 516-19, 542, 549, 556, 657
Meşveret, 102, 103, 268-73
Metaxas, Nicodemus, 71
Metternich,Prens, 148
Mevlana Celaleddin Rumi, 60
Mevlevi tarikatı, 439, 553
Mısır, 13, 55, 94-114, 125, 133-49, 160-82, 263-76, 302, 366, 444-69, 613-23
Midhat Paşa, 219-31, 242, 257, 531-32, 625
Millet Partisi, 417, 422, 524
Millet,(kavram), 17, 193, 276, 317, 335, 361-94, 410-23, 450, 456-60, 470, 482-502, 547, 557-60, 592, 633-35, 664
Milliyetçilik, 180, 277, 296, 310, 425, 456, 471, 522, 560, 625, 640, 661-63
Mimari, 51
Miri arazi, 44, 127-29
Mizan, 262-71
Mizancı Murad Bey, 262
Moğollar, 71, 138-39, 452-74, 552-53
Moltke, Helmuth von, 115-16, 176, 319
Mondros Ateşkesi, 324, 334
Moniteur ottoman, 133
Montesquieu, Ch.-L. De, 197, 204, 235
Montreux Sözleşmesi, 409
Mora, 61, 92, 109

Mors Alfabesi, 253
Mour, Jean Baptiste van, 66
Muallim Naci, 258
Muhbir, 204, 205, 206, 211, 212, 213
Muhtarlar, 538
Muhteşem Süleyman, 47
Murad II, 14, 255, 454
Murad III, 40
Murad IV, 33, 64
Murad V, 222, 255
Musa Kazım Efendi, 318, 556
Musa Paşa, 99, 104
Mustafa Bey, 253
Mustafa Fazıl, prens, 209-15
Mustafa IV, 105
Mustafa Naili Paşa, 213
Mustafa Reşid Paşa, 123, 161, 208, 594
Musul Meselesi, 269, 384
Mübadele, 484, 485
Müdür, 26, 529-35
Mülk, 130-45, 174, 402, 406, 534, 544, 606-14, 660
Mülkiye, 137, 180, 246, 262, 500, 510-11
Müneccimbaşı, 74
Müzik, 7, 51, 551, 552, 564, 601

Nadir Ağa, 298
Naima, 51
Nakşibend Kalfa, 241
Nakşibendi tarikatı, 361
Namık Kemal, 188, 191, 194-46, 259, 265, 266, 332, 460-67, 582-83, 621
Nazım Paşa, 304, 305
Nazi Partisi, 400, 409, 522, 647-49
Necib Asım, 476
Nizam-ı Cedid, 80-83, 99, 105, 110, 141
Nuruosmaniye Camii, 11, 432
Nüfus sayımı, 126, 127

Oğuz Destanı, 14, 454
Oniki Ada, 346
Opera, 17, 601
Orbay, Rauf, 337
Ordu subayları, 278
Ordu, 45, 82, 87-13, 120, 127-29, 135-56, 244, 278-83, 293, 303-07, 330-39, 394, 429, 452, 499, 506, 524, 605, 630
Orhun Yazıtları, 579
Orient Express, 240, 251, 359
Oruç, Arif, 379
Osmanlı Bankası, 155, 167, 626
Osmanlıcılık, 447, 464, 470, 477-81
Ökte, Faik, 407, 408
Ölüm Cezası, 66, 81, 111, 122, 239, 242, 269, 298, 342, 362, 373, 558
Öz Türkçe, dilde sadeleşme, 590-93

Palmerstone, Lord, 114
Pamuk, 412, 614, 615
Pan-İslamizm, 293, 448, 466-70, 481
Pan-Slavizm, 5, 474, 476
Pan-Turanizm, 475, 477
Pan-Türkizm, 477-91
Para birimi, 41, 245
Paris Anlaşması, 162
Pasarofça Anlaşması, 53, 54, 64, 66
Pears, Sir Edwin, 229
Peçevi, 74
Peker, Recep, 415, 416, 417
Pertev Paşa, 147
Pilavoğlu, Kemal, 571
Piri Reis, 63
Pizzocolli, Ciriaco, 10
Polonya, (Lehistan), 56, 195, 209, 471
Portekiz, 36, 40, 62
Postaneler, 267, 268, 269
Pozitivizm, 268, 279, 293, 395, 548, 665
Prens Sabahattin, 273-79

Ragıp Paşa, 68
Rauf Bey, 324, 331-54, 361, 374, 385
Recaizade Mahmud Ekrem, 246
Redhouse, J. W., 594
Refet Paşa, 347, 351, 361
Reformlar, 67, 83, 110-22, 137, 145-99, 244, 269, 372, 421, 512, 585, 654-58
Resim, 197, 472, 578, 599
Reşid Paşa, Gen., 146-66, 189, 190, 191, 270, 526, 594
Rıza Tevfik, 266, 556
Robert Kolej, 230
Rochefort, de, 65
Roma Katolik Kilisesi, 287, 579, 657
Rousseau, J. J., 93, 197, 235, 548
Ruffin, Pierre, 97
Ruhuddin Mehmed Efendi, 123
Rusya, 5, 54-70, 98, 100-09, 128, 187-31, 262, 280, 323, 384-409, 423, 442-67, 476-80, 503, 522, 525, 614, 633-61
Rüşdi Paşa, 220
Rüşdiye, 119, 158, 257, 258

Saatler, 283, 356, 622
Sabah, 239, 263, 313, 314, 359, 401

Sacy, Samuel de, 189
Sacy, Silvestre de, 148, 189
Sadık Rifat Paşa, 124, 623
Sadullah Paşa, 179
Safa, Peyami, 484
Safeviler, 37, 454
Said Çelebi, 71, 72
Saka, Hasan, 417
Salih Paşa, (Bahriye Nazırı), 340, 341
Salisbury, Lord, 238, 252
Sanat, 26, 31, 59, 104, 260, 311, 579, 597, 599, 600
Sansür, 254, 255, 256
Saydam, Refik, 398
Sebastiani, Gen. H. L., 84
Seçim kanunları, 422, 423
Seçimler, 243, 340, 354, 374, 415, 422, 516, 529, 543, 651, 662, 665
Selamet, 572
Selanik, 71, 219, 230, 278-83, 294-10, 330-33, 480, 553, 587, 614, 663
Selçuklular, 4, 9, 18-25, 489
Selim I, 35, 443
Selim III, 56, 69-110, 119-28, 139, 141, 145, 505, 524, 608, 619
Sendikalar, 419, 650
Sened-i İttifak, 106, 525, 609
Serasker, 113, 135, 146, 151, 220
Serbest Cumhuriyet Fırkası, 379-81, 520
Serbesti, 292
Serbestiyet, 180
Sertel, Zekeriya, 418
Servet, 46, 77, 146, 175, 186, 259, 260, 261, 262, 406, 504
Servet-i Fünun, 260, 261, 262
Sevres Anlaşması, 336, 343, 346
Seyyid Ali Efendi, 86
Seyyid Mustafa Sami, 184
Seyyid, Adalet Bakanı, 369
Sıkıyönetim, 298, 305, 411, 418, 419, 648, 650
Sınıf çatışması, 662
Sırbistan, 226, 255, 444
Sigorta şirketleri, 626
Sipahiler, 44, 127-29, 186, 461, 606, 610
Sivas Kongresi, 339
Siyonizm, 289
Sosyalistler, 389
Soyadı Kanunu, 390-92, 473
Sömürgecilik-kolonileşme, 39, 444, 659
Sözlükler, 108, 121, 125, 321, 476, 585
Spectateur oriental, 133
SSCB Komünist Partisi, 522
St. Jean de Maurienne Anlaşması, 327
Suriye, 7, 55, 95, 114, 191, 229, 269, 275, 307, 325, 346-57, 454, 503, 527, 555, 618
Süleyman el-Baruni, 503
Süleyman Paşa, 221, 270, 475
Süleymaniye medresesi, 118, 219, 563
Sünnet, 25, 151

Şanizade, 120, 121, 123
Şehremini, 537, 538, 542, 544
Şemseddin Sami Fraşeri, 476
Şemsi Paşa, 282
Şeriat, 21, 72, 102, 152, 159-72, 233-36, 293, 312, 360-76, 442, 490, 536, 550-62, 605, 629
Şeyh Said, 361, 362
Şeyhülislam, 99-104, 136, 219-23, 342, 508, 515, 539, 547-49, 556, 606, 629
Şeyhülislamlık, 562
Şinasi, 188, 189, 190, 195, 202-09, 217, 259, 460, 540, 597
Şura-yı Devlet, 220, 241, 259
Şükrü Naili Paşa, 354

Takip müfrezeleri, 296
Takrir-i Sükun kanunu, 362-78, 639
Takvim-i Vekayi, 132, 133
Talat Bey, daha sonra Paşa, 297, 306, 307, 556
Tamara, Gen., 92
Tan, 43, 64, 78, 86, 105, 183, 207, 222, 338, 375, 399, 410, 414-19, 526, 532, 537, 603
Tanzimat, 149, 151, 161-76, 185, 196, 203, 231-49, 311, 319, 370, 375, 433, 514, 530-41, 555, 585-629
Tapu temessükü, 611
Tarafsızlık, 399, 409
Tarım, 8, 45-50, 130, 138, 234, 381, 385, 422, 531-35, 611-17, 625, 644, 659
Tasvir-i Efkar, 190, 195, 204, 405, 460
Taşnaklar, 279
Tatarlar, 442, 443, 455
Tayyar Paşa, 104
Tekeller, 617, 637
Tekke ve Zaviyeler, 321, 560
Telgraf, 252-54, 278-83, 307, 337-40, 505, 509, 587
Temo, İbrahim, 267

Tercüman-ı Ahval, 203, 204, 460
Tercüman-ı Hakikat, 258, 263
Tercüme odası, 124, 145, 164, 165, 194, 203, 213, 253, 595
Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 349, 502
Tevfik Fikret, 260, 261, 262, 285
Ticaret kanunları, 152, 165
Ticaret, 10, 41-62, 138, 152-71, 234, 247-50, 370, 381-99, 401, 407, 509, 532, 540, 585, 618, 620-27, 643
Timar, 524
Toderini, G., 70
Topal Osman Paşa, 68
Topçuluk, 11, 62, 78, 83, 189, 247
Toprak reformu, 427, 624, 646, 647
Tott, Baron de, 69
Trakya, 331, 335, 346, 347, 632, 663
Truman doktrini, 424
Tuna Vilayeti, 224, 531
Tunalı Hilmi, 272
Tüccarlar, 19, 45, 62, 401, 607, 619, 620
Türk Derneği, 478
Türk Dil Kurumu, 565, 589
Türk İslam Ansiklopedisi, 568, 572
Türk Ocağı, 479
Türk Tarih Kongresi (1923), 491
Türk Tarih Kurumu, 356, 491
Türk Yurdu, 478, 479
Türk-Fransız Savaşı (1798-1802), 84
Türkiye Komünist Partisi, 385
Türkoloji, 5, 472, 473, 474, 476, 588
Türk-Yunan Savaşı, 344, 469

Uç Beyleri, 18, 19
Ulaş, Hüseyin Avni, 523
Ulema, 24, 39, 59, 106-54, 186, 243, 360, 508, 537, 547-70, 606, 657, 663
Uygur alfabesi, 579

Vahdeti, (Derviş), 293
Vakıflar, 131, 132, 574
Vambéry, Arminius, 207, 474
Varlık Vergisi, 401-09, 489, 643, 644
Vatan ve Hürriyet Cemiyeti, 277
Vatan yahut Silistre, 216, 217
Vatan, 195, 205, 212-17, 237, 245, 265, 277-282, 330, 336-43, 377, 406, 413, 442, 456-64, 480, 490, 523, 654
Vatanseverlik, 195, 205, 212-17, 231, 237, 245, 265, 277-300, 330, 336-43, 377, 406, 413, 419, 442, 456-64, 485, 490, 523, 654-55
Veled Çelebi, 557
Venedik, 59, 63, 71, 92, 96
Venizelos, E., 327
Volkan, 293, 549
Voltaire, 69, 93, 548, 597
Voroşilof, K. E., 386

White, Charles, 122, 131, 133
Wilhelm, imparator, 240
Wilson, Gen., 341

Yahudiler, 192, 402, 404, 449, 458, 618
Yahya Efendi, 123, 148
Yalman, Ahmed Emin, 406, 413
Yarın, 282, 379
Yeni Osmanlılar, 207, 211, 518
Yeniçeriler, 68, 85, 99, 111, 112, 128, 132, 141, 199
Yeşil Ordu, 502
Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, 65, 71
Yunanistan, 53, 291, 327, 444, 484, 488
Yunus Emre, 598
Yurt ve Dünya, 418, 419
Yusuf İzzeddin, prens, 478
Yusuf Ziya Paşa, 271

Zafername, 215
Zanaatkarlar, 19, 405, 500, 575, 621, 636
Zımmi, 450
Zitvatorok anlaşması, 52
Ziya Hurşid, 373
Ziya Paşa, 174, 188-204, 210-18, 228, 235, 265, 584-86
Zübeyde Hanım, 332

Ünlü otorite Bernard Lewis'in Türklerin son 250 yıldaki tüm çağdaşlaşma çabalarını tek bir ciltte detaylarıyla anlatıp yorumlayan klasik eseri *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, yazar tarafından güncellenmiş orijinal III. edisyondan çevirisiyle günümüz Türkçesinde.

Princeton Üniversitesi Yakındoğu Etüdleri profesörü Bernard Lewis, bu güncellenmiş klasikte Türklerin son 250 yıldaki çağdaşlaşma serüvenini, kazanımlarını ve ödedikleri bedelleri geniş bir kaynakçaya dayanarak yetkinlikle yorumluyor.

Türk milletinin bin yıl önce Çin'den vazgeçip İslamiyet'e yöneldiğinde başlamış olan batıya doğru yürüyüş, şimdi de İslamî mirasın büyük bir bölümünden vazgeçerek Avrupa'ya yönelmiş, artık Batılılaşma ve çağdaşlaşmanın Türkler için aynı anlama gelmesiyle Avrupai hayat tarzı Türklerin gündelik yaşamında yer etmiştir.

Daha önce Türkçede yayınlanmamış güncel yeni ek bölümde Lewis, eserin ilk yayınlandığı 1961 yılından bu yana geçen 47 yıldaki gelişmeleri; Soğuk Savaş döneminin sona erişi, Türkiye'nin NATO üyeliği, Avrupa Birliği adaylığı ve Ortadoğu'daki ABD politikalarına reaksiyonlarını Radikal İslam tehdidini de göz ardı etmeden sunmaktadır.

Modern Türkiye'nin Doğuşu konunun duayeninden, son 250 yılımızı; neminden itibaren in ilk ve engebeli labilecek önemlibi

Yayıncı Sertifika No: 12382
ISBN 978-975-509-554-7
9 789755 095547
online satış: www.arkadas.com.tr

t25